

K. MARX - F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels
Dela
Dvadeset četvrti tom

Urednik i prevodilac

Mara Fran

Institut
za izučavanje
radničkog pokreta

Prosveta
izdavačko preduzeće

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 24

Beograd 1969

PREDGOVOR

Dvadeset četvrti, dvadeset peti i dvadeset šesti tom dela Karla Marxa i Friedricha Engelsa sadrže *Teorije o višku vrednosti*, koje je Marx napisao od januara 1862. do jula 1863.

Teorije o višku vrednosti su deo obimnog Marxovog ekonomskog rukopisa od 1861. do 1863, koji se sastoji iz dvadeset i tri sveske, paginirane od 1 do 1472, i koji ima ukupno oko 200 štampanih tabaka. Ovaj rukopis je nastavak prve sveske *Priloga kritici političke ekonomije*, objavljene 1859, i nosi isti naslov. To je prva sistematska, mada u pojedinostima još neizrađena, skica sva četiri toma *Kapitala*. Prvih pet svezaka, a delom i sveske od XIX do XXIII, obuhvataju sadržinu kasnijeg prvog toma *Kapitala*. U sveskama XXI, XXII i XXIII tretiraju se mnoge teme *Kapitala*, među njima i teme drugog toma. Najveći i najrazrađeniji deo rukopisa čine »Teorije o višku vrednosti«; one obuhvataju sveske VI do XV i svesku XVIII, kao i neke istorijske skice u drugim sveskama i imaju oko 110 štampanih tabaka. To je prva i jedina skica četvrte knjige *Kapitala*; za razliku od tri teorijske knjige, Marx ju je nazvao istorijskim, istorijsko-kritičkim ili istorijsko-literarnim delom svoga dela.

Teorije o višku vrednosti Marx je počeo da piše prema prvobitnom planu svoje »Kritike političke ekonomije«. O tome planu Marx govori u predgovoru prvoj svesci svoga spisa *Prilog kritici političke ekonomije* (»sistem buržoaske ekonomije ja posmatram ovim redom: kapital, zemljišna svojina, najamni rad; država, spoljna trgovina, svetsko tržište«), u mnogim pismima iz vremena od 1858. do 1862, i u samom rukopisu od 1861 - 1863. Na osnovu svih ovih podataka ovaj plan se može predstaviti shemom koja je data na sledećoj strani.

Shema pokazuje da je »Teorije o višku vrednosti« Marx prvobitno zamišljao kao istorijski ekskurs odeljka »Proces proizvodnje kapitala«, kojim je trebalo da se ovaj završi, kao što su 1859. u prvoj svesci, *Prilogu kritici političke ekonomije*, glave o robi i novcu završene s tri teorijsko-istorijska dodatka.

Takav je bio Marxov prvobitni plan. Međutim, u toku izvođenja istorijski ekskurs buržoaskih teorija o višku vrednosti je uveliko prerastao taj okvir. Najpre je sam raspoloživi materijal iziskivao proširenje istraživanja. »Svi ekonomisti«, kaže Marx, »greše u tome što višak

vrednosti ne posmatraju u njegovom čistom vidu, nego u posebnim oblicima profita i rente.« Stoga se kritika buržoaskih shvatanja o višku vrednosti kod Marxa ispreplela s analizom buržoaskih teorija o profitu, renti i kamati. S druge strane, da bi kritika pogrešnih teorija bila što potpunija i iscrpnija, Marx je ovim teorijama protivstavljao svoju sopstvenu ekonomsku teoriju, koja je u osnovnim potezima i u bitnim pojedinostima bila izrađena već krajem pedesetih godina i koja je značila revoluciju u celokupnoj političkoj ekonomiji.

Plan »Kritike političke ekonomije« (1858 — 1862)

I. Kapital:

1. Kapital uopšte

- a) Roba
- b) Novac

c) Kapital

- 1. Proces proizvodnje
- 2. Prometni proces kapitala
- 3. Jedinstvo oba procesa ili kapital i profit, kamata

- 1. Pretvaranje novca u kapital
- 2. Apsolutni višak vrednosti
- 3. Relativni višak vrednosti
- 4. Spajanje oba
- 5. Teorije o višku vrednosti

- 2. Konkurencija
- 3. Kredit
- 4. Akcijski kapital

II. Zemljišna svojina

III. Najamni rad

IV. Država

V. Spoljna trgovina

VI. Svetsko tržište

Da bi se razumela sva osobenost sastavnih delova i strukture *Teorija o višku vrednosti*, mora se uzeti u obzir i ovo. Kad je Marx taj rad započeo, od tri teorijska dela *Kapitala* samo je prvi deo—»Proces proizvodnje kapitala«—bio više ili manje obrađen, dok su od drugog i trećeg dela u rukopisu od 1857-1858.¹ postojali samo pojedini odeljci u obliku prethodnih skica. Marx se, dakle, u toku rada nije mogao

¹ Rukopis od 1857/1858. izdao je 1939-1941. Institut Marxa - Engelsa . Lenjina (IMEL) pri Centralnom komitetu Komunističke partije Sovjetskog Saveza na jeziku originala. Nosi redakcijski naslov *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Rohentwurf 1857/1858.* (Osnovi kritike političke ekonomije-Prvobitna skica 1857/1858.)

pozivati na ovo ili ono mesto teorijskog dela, nego je teorijska pitanja, čim su se ona u toku istraživanja pojavila, morao već tu razjasniti i pozitivno na njih odgovoriti. Sve je to dovelo dotle da se taj spis ogromno povećao.

Još januara 1863. Marx je nameravao da istorijsko-kritički materijal rasporedi u odgovarajuće teorijske odeljke svoga istraživanja o »kapitalu uopšte«, kao što to proizlazi iz skice plana za prvi i treći deo *Kapitala*.¹ Međutim, s promenom plana *Kapitala*, do koje je došlo početkom druge polovine 1863,² a po kome je podelu celokupnog dela trebalo izvršiti prema *funkcijama industrijskog kapitala* (proces proizvodnje kapitala, prometni proces, celokupni proces kapitalističke proizvodnje), a ne prema materiji (kapital, zemljišna svojina, najamni rad, spoljna trgovina itd.), kao što je bilo prema planu od 1859. godine,³ »Teorije o višku vrednosti« se odvajaju i dobijaju posebno mesto, i kod Marxa se sve više učvršćuje uverenje da bi »Teorije« morale biti samostalan deo i kao četvrta knjiga završiti celokupno delo.

Prvo izričito pominjanje četvrte knjige *Kapitala* nalazimo u Marxovom pismu Engelsu od 31. jula 1865, gde Marx kaže: »Treba još da napišem tri poglavlja da bih dovršio teorijski deo (prve tri knjige). Onda još treba da napišem četvrtu knjigu, istorijsko-literarni deo, što mi je relativno najlakše pošto su sva pitanja rešena u prve tri knjige; ovo poslednje je, dakle, više ponavljanje u istorijskom obliku.«

U to vreme Marx je sva tri teorijska dela već bio preradio, dok je istorijsko-kritički deo ostao onakav kakav je bio napisan 1862-1863; njega je takođe trebalo na odgovarajući način preraditi. Tako bi trebalo razumeti Marxa kad kaže da četvrtu knjigu treba još da napiše. Međutim, Marx nije stigao da tu četvrtu knjigu *Kapitala* preradi i dotera; no u raznim pismima ima napomena koje navode na zaključak da je Marx i kasnije smatrao da je knjiga *Kapitala* o istoriji teorija onako kako je bila napisana do 1863. u osnovnim potezima već gotova.

Značajno je i interesantno kojim redom je Marx pisao svoje veliko ekonomsko delo. On sam govori o tome u pismu Siegmundu Schottu od 3. novembra 1877. »U stvari«, kaže se tamo, »počeo sam *Kapital* za sebe tačno obrnutim redom (počinjući s trećim, istorijskim delom) od onoga kojim će izaći pred javnost, samo je prvi tom, koji je poslednji uzet u rad, odmah bio pripremljen za štampu, dok su druga dva ostala u nedorađenom obliku, kakav prvobitno ima svako istraživanje.«

¹ Vidi ovaj tom, str. 316.

² U pismu Engelsu od 15. avgusta 1863. Marx saopštava: »... kad sada pogledam ovu petljaniju i vidim kako sam sve morao da preturim...«

³ Vidi Henryk Grossmann, *Promena prvobitnog plana izgradnje Marxovog Kapitala i njeni uzroci*, štampano kao dodatak u knjizi istog autora: *Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema*, izd. »Kulture«, Beograd 1955, str. 417. Na jeziku originala prvi put objavljeno u: Grünberg's Archiv für die Geschichte des Socialismus und der Arbeiterbewegung, Bd. XIV, 1930, pod naslovom: *Die Änderung des ursprünglichen Aufbauplans des Marx'schen »Kapitals« und ihre Ursachen.*

Početak šezdesetih godina Marx je već bio u principu razvio mnogo-brojne osnovne teze svoga ekonomskog učenja. No sistematski i potpuno izradene bile su u to vreme samo dve uvodne glave koje sačinjavaju sadržinu prve sveske, *Priloga kritici političke ekonomije*, objavljene 1859: glava o robi i glava o novcu. Ono što je sam Marx označio kao *glavno poglavlje* svoga rada, to jest istraživanje kapitala, bilo je u njegovom rukopisu od 1857-1858. sasvim nerasčlanjeno i tek unekoliko sredeno. Da bi naučno razradio prikupljeni materijal i dao mu potreban oblik za završnu izradu svoje ekonomske teorije, Marx je ponovo počeo buržoasku ekonomiju, poglavito engleske klasičare, temeljito da istražuje i analizira. Ubrzo pošto je počeo da piše glavni odeljak svoga rada, odeljak o kapitalu, Marx je prekinuo izlaganje učenja o višku vrednosti da bi započeo istorijsko-kritički ekskurs »Teorije o višku vrednosti«, koji je u toku istraživanja dobio takav obim da je postao glavni deo rukopisa od 1861-1863.

U *Teorijama o višku vrednosti* je istorijsko-kritičko istraživanje tesno povezano i prepleteno s razradom niza osnovnih pitanja ekonomske nauke. To delo nam daje zornu sliku o nastanku, razvitku i cvetanju, kao i o nazadovanju buržoaske političke ekonomije do sredine 19. veka. U *Teorijama o višku vrednosti* Marx pokazuje »istorijski presudne oblike u kojima su zakoni političke ekonomije bili najpre izrečeni i dalje razvijeni«. Marx posebno ceni velike naučne zasluge klasične buržoaske političke ekonomije, pre svega njenih glavnih predstavnika Adama Smitha i Davida Ricarda. On brani njihova pravilna saznanja u mnogim osnovnim pitanjima ekonomske teorije od napada njihovih vulgarizatora i političkih protivnika. To priznanje Marx majstorski povezuje s principijelnom kritikom, pobija greške Smitha i Ricarda, ukazuje na njihove nedoslednosti i otkriva klasne i metodološke uzroke tih nedoslednosti. Marx citira i ceni i mnogobrojne manje poznate ekonomske pisce ako predstavljaju novi stepen naučnog saznanja u određenim pitanjima; no istovremeno on kritikuje one čiji radovi nisu doneli nikakav napredak, već su samo služili parazitskim i suvišnim klasama društva. Imao je običaj da o tome, u krugu svojih prijatelja, kaže: »Ja vršim istorijsku pravdu; dajem svakome ono što zaslužuje.«¹

Tesna povezanost između istorijsko-kritičkog istraživanja i teorijske razrade i rešenja mnogih važnih ekonomskih problema ima istaknuti značaj u dvostrukom pogledu. Prvo, tamo se vidi kako je Marx došao do pojedinih sastavnih delova svoga ekonomskog učenja. Drugo, nije retko da u *Teorijama o višku vrednosti* nademo da su pojedini bitni problemi mnogo iscrpnije tretirani nego u tri teorijska toma *Kapitala*, koji su kasnije napisani. To se, na primer, odnosi na problem proizvodnog i neproizvodnog rada, na neminovnost kriza

¹ Paul Lafargue, »Karl Marx. Persönliche Erinnerungen«, in: *Mohr und General. Erinnerungen an Marx und Engels*. Berlin 1964, S. 334.

u kapitalizmu, na apsolutnu zemljišnu rentu i nacionalizaciju zemlje, na odnos individualne i tržišne vrednosti.

Sve to čini *Teorije o višku vrednosti* izvanredno važnim delom marksističke političke ekonomije. To delo je od velikog značaja ne samo za razumevanje istorije buržoaske političke ekonomije već i za stvaralački rad na mnogim aktuelnim ekonomskim problemima i za borbu protiv savremene buržoaske vulgarne ekonomije. Niz pseudonaučnih teorija koje su danas moda u vulgarnoj ekonomiji ponavljaju, u ovoj ili onoj meri, s odgovarajućim varijacijama, nenaučna shvatanja koja je Marx kritikovao i opovrgao već u *Teorijama o višku vrednosti*. Primeri za ovo su apologetska shvatanja o proizvodnosti svih profesija, teorija o mogućnosti razvitka kapitalizma bez kriza, pravdanje neproizvodne potrošnje, mizantropska teorija o neminovnosti bede širokih narodnih masa, kao i najrazličitije vulgarne teorije vrednosti.

Bitne zaključke iz svoga svestranog proučavanja istorije buržoaske političke ekonomije izveo je Marx 1873. u pogovoru drugom izdanju prvog toma *Kapitala*: »Politička ekonomija kao buržoaska nauka, to jest kao nauka koja kapitalistički poredak shvata ne kao istorijski prolazan stupanj razvitka, već obrnuto, kao apsolutni i poslednji oblik društvene proizvodnje, može da ostane nauka samo dok klasna borba ostaje latentna i dok se ispoljava samo u usamljenim pojavama.«

Kao što je poznato, Marx nije stigao da rukopis *Teorija o višku vrednosti* pripremi za štampu. Posle njegove smrti 1883. taj rukopis, kao i ostala rukopisna ostavština, prešli su u ruke njegovog prijatelja i saborca — Friedricha Engelsa. Od toga vremena Engels je svoj glavni zadatak video u tome da nasledene Marxove rukopise bez odlaganja pripremi za štampu i izda, a u prvom redu drugi, treći i četvrti tom *Kapitala*.

Prvi put spominje Engels *Teorije o višku vrednosti* u svojim pismima Lauri Lafargue od 22. maja 1883. i Karlu Kautskom od 16. februara 1884. Marta 24. iste godine Engels pismeno saopštava Kautskom da se sporazumeo s Ottom Meißnerom, izdavačem prvog toma *Kapitala*, o redosledu daljeg objavljivanja, i da će najpre biti izdata druga knjiga toga dela, a zatim treća i *Teorije o višku vrednosti*.

Iscrpnije govori Engels o poslednjoj knjizi *Kapitala* u pismu Bernsteinu napisanom avgusta 1884: »...*Istorija teorija*, među nama, uglavnom je napisana. Rukopis *Kritika političke ekonomije*... sadrži, kao što sam Ti to, mislim, pokazao, oko 500 stranica u četvrtini, posvećenih »*Teorijama o višku vrednosti*«, gde svakako ima vrlo mnogo da se izostavi, jer je posle toga drukčije obrađeno, ali još uvek ostaje dosta.«

Najiscrnije podatke o rukopisu *Teorija o višku vrednosti* i o tome kako je nameravao da ih izda, dao je Engels u predgovoru drugom tomu *Kapitala*, koji je datiran s 5. majem 1885. »Ovaj odeļjak«, piše

Engels, »sadrži iscrpnu kritičku istoriju jezgra političke ekonomije, teorije o višku vrednosti, a uzgred, u polemičkoj suprotnosti prema prethodnicima, raspravlja o većini momenata koji su docnije, posebno i u logičkoj povezanosti, pretresani u rukopisu za II i III knjigu. Zadržavam sebi zadaću da kritički deo ovog rukopisa, pošto izostavim mnogobrojna mesta već rešena s II i III knjigom, objavim kao IV knjigu *Kapitala*. Ma koliko da je ovaj rukopis dragocen, za ovo izdanje II knjige nije se mogao iskoristiti.«

U pismima s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina Engels u više mahova govori o svojoj nameri da posle izdanja III toma *Kapitala* pristupi pripremanju četvrtog toma, *Teorija o višku vrednosti*. Tamo već govori manje kategorički o izostavljanju teorijskih mesta koja sadrži rukopis.

Poslednji put govori Engels o *Teorijama o višku vrednosti* u pismu Stephanu Baueru od 10. aprila 1895. Kao što se iz toga pisma vidi, Engels se i tada još nadao da će mu biti dato da izda ovo Marxovo delo. Međutim, Engels nije stigao da poslednji tom *Kapitala* pripremi za štampu; umro je nepuna četiri meseca kasnije. U rukopisu *Teorija o višku vrednosti* jedino je svojom rukom ispravio nekoliko grešaka u pisanju.

Iz navedenih Engelsovih izjava proizlazi da je on *Teorijama o višku vrednosti* pridavao veliki značaj i da ih je smatrao četvrtim tomom *Kapitala*. No, iz ovih izjava se takođe vidi da je Engels 1884-1885. nameravao da iz teksta rukopisa izostavi »mnogobrojna mesta, već rešena u II i III knjizi«.

Samo bi Engels, veliki prijatelj i saborac Marxov, imao pravo da iz rukopisa *Teorija o višku vrednosti* izostavi pojedina mesta. Da posle izostavljanja ovih mesta preostali delovi rukopisa ne bi bili nepovezani fragmenti, bilo bi potrebno da se oni u znatnijoj meri prerade i međusobno povežu u tu svrhu napisanim tekstom. No, na takvu preradu Marxovog teksta opet bi imao pravo samo Engels.

Teorije o višku vrednosti prvi put je objavio od 1905-1910. Karl Kautsky. Ovim izdanjem je ovaj izvanredni Marxov rad učinjen pristupačnim širokom krugu čitalaca; bio je preveden na mnogobrojne jezike, između ostalih, i na srpskohrvatski jezik i objavljen u tri dela od 1953-1956.

No, ipak se mora utvrditi da izdanje *Teorija o višku vrednosti* koje je pripremio Kautsky ne udovoljava zahtevima koji se postavljaju naučnom izdanju Marxovih dela. Za ovaj Marxov rukopis može se reći da predstavlja samo prvu skicu dela, nedotereni tekst. Posle iscrpnog izlaganja često dolaze nepotpune, isprekidane rečenice, nekad samo kratki uputi za kasniju razradu. Marx se izražava na tri jezika: nemačkom, francuskom i engleskom. Ove i druge teškoće dopuštaju u pojedinim slučajevima različite mogućnosti tumačenja neke Marxove

misli. Stoga je, ako to treba da ostane Marxovo delo, neumesno tekst doterivati, a potpuno isključeno uspostavljati »tečan« tekst. Pošto sam Marx nije više stigao da ga preradi, izdavač mora naučnom istraživanju da učini dostupnim ono što je Marx ostavio za sobom, i da se — kako kaže Engels, i kako je kod trećeg toma *Kapitala* i sam postupio¹ — ograniči na sređivanje onoga što je postojalo.

Kautsky je postupio drugačije. Najpre je principijelno isključio misao da *Teorije o višku vrednosti* izda kao četvrti tom *Kapitala*, tj. da postupi onako kako je nameravao Marx, a isto tako i Engels. Kautsky je smatrao da su *Teorije o višku vrednosti* paralelno delo *Kapitalu* i povrh toga tvrdio da mu nedostaju logički plan i svaki red. Iz tog pogrešnog stava potiču i njegove proizvoljne metode tretiranja Marxovog rukopisa. Očigledno je da Kautsky nije razumeo svojevrstnu strukturu Marxovog rada i teško da je shvatio značaj koji u njemu imaju povezanost i isprepletenost istorijsko-kritičkih istraživanja sa izlaganjem Marxovih teorijskih saznanja. Kautsky se nije osvrtao na sadržaj koji je Marx pribeležio na omotima svojih svezaka, mađa taj sadržaj najbolje objašnjava izgradnju pojedinih glava i odeljaka, pa je jako izmenio strukturu toga rada.

Teorije o višku vrednosti počinju kod Marxa opštom primedbom da svi ekonomisti posmatraju višak vrednosti ne prosto kao takav, već u njegovim posebnim oblicima profita i rente. Zatim dolazi kratka glava o Jamesu Steuartu. Ova glava je uvod u analizu teorije fiziokrata, koji su istraživanje o poreklu viška vrednosti preneli iz sfere prometa u sferu neposredne proizvodnje. Zatim Marx prelazi na detaljno istraživanje Smithovog učenja, a onda se ponovo vraća na fiziokratu, da bi razmatrao deo njihovog učenja u kome su se pokazali temeljitijim istraživačima od vremenski kasnijeg Adama Smitha: predstavljanje društvenog procesa reprodukcije i prometa u čuvenom Quesnayevom *Tableau économique*. Takav redosled prvih glava *Teorija o višku vrednosti* odgovara putu razvitka buržoaske političke ekonomije, punom protivrečnosti, na kome je korak napred u proučavanju nekog problema bio praćen zastojem ili nazadovanjem u tretiranju nekog drugog.

Kautsky je obrnuo ovaj redosled glava. Na početak svog izdanja stavio je četiri kratka fragmenta, uzeta iz poslednjih svezaka rukopisa iz 1861-1863, pomešao povezano izlaganje kakvo je kod Marxa u sveskama VI—XI i XVIII sa dodatnim skicama iz svezaka XX do XXIII, izvukao iz osnovnog teksta Marxova teorijska istraživanja koja su neposredno povezana s analizom Smitha i Quesnaya i objavio ih kao posebne dodatke.

Još više je Kautsky ispremeštao Marxov tekst u drugom tomu svoga izdanja *Teorija*. Ovaj tom se sastoji iz dva dela. Glavu »Ricardova teorija profita«, koja je u Marxovom rukopisu jedinstvena celina i sadrži strogo doslednu kritiku Ricardovih shvatanja o prosečnoj pro-

¹ Vidi Engelson predgovor trećem tomu *Kapitala*.

fitnoj stopi i uzrocima njenog pada, Kautsky je podelio na dva dela, doneo jedan deo u prvom a drugi u drugom polutomu, udaljavši ta dva dela jedan od drugog za celih 350 stranica. Marx pokazuje u toj glavi kako su Ricardove greške u teoriji rente uticale na njegovu teoriju profita. U Marxovom rukopisu stoga ne stoji slučajno analiza Ricardove teorije rente ispred glave »Ricardova teorija profita«. Kautsky je to prenebregao i promenio red teksta, pri čemu je pokušao da ga prilagodi redosledu izlaganja koji je Marx bio primenio u trećem tomu *Kapitala*, gde, međutim, nije reč o istorijsko-kritičkom istraživanju Ricardovih shvatanja, već o sistematskom izlaganju Marxove teorije.

U izdanju Kautskoga ima mnogo ničim ne obrazloženih skraćanja Marxovog teksta. Neka od njih su posebno vrlo ozbiljna jer su usled toga propale važne Marxove misli. Kao primer može se navesti mesto iz glave o Ramsayu, gde Marx govori o tom da akumulacija kapitala pogoršava položaj radničke klase (v. str. 1098. Marxovog rukopisa), kao i mesto iz glave o Cherbuliez-u gde se govori o apsolutnom smanjenju promenljivog kapitala u razvijenijim sferama kapitalističke proizvodnje (str. 1111 - 1113. Marxovog rukopisa).

Dešifrovanje Marxovog rukopisa je izvanredno složen posao. Sam Engels je uveo Kautskoga u dešifrovanje teško čitljivog Marxovog rukopisa i upućivao ga u savlađivanje ovih »hijeroglifa«. Pa ipak Kautsky nije taj posao obavio dovoljno brižljivo. Tako je, da navedemo samo nekoliko primera, reč »Austauschsphäre« (sfera razmene, str. 93¹) Kautsky pročitao kao »Arbeitssphäre« (sfera rada, str. 194²), reči »verminderte Produktivität« (smanjena proizvodnost, str. 164¹) pročitao kao »veränderte Produktivität« (promenjena proizvodnost, str. 227²), »Progress« (str. 92¹) kao »Prozess« (str. 194²), »Berechnung« (račun, str. 254¹) kao »Bereicherung« (bogaćenje, str. 345²), »sociale« (str. 257¹) kao »specielle« (str. 348²) itd. itd. IMEL navodi primer pogrešnog dešifrovanja reči »proces« u glavi o Ricardovoj teoriji akumulacije (str. 703 Marxovog rukopisa, *Teorije*, drugi deo), gde Marx kaže: »Međutim, ako posmatramo proces u celini, jasno je da proizvođači životnih sredstava ne mogu kupiti za naknadu svoga postojanog kapitala mašine ili sirovine ako proizvođači elemenata koji služe za naknadu postojanog kapitala ne kupe u njih životna sredstva, ako taj promet nije uglavnom razmena između životnih sredstava i postojanog kapitala«. U izdanju Kautskog stoji umesto »proces« reč »profit«, pa je time jasna Marxova misao učinjena potpuno nerazumljivom, kao što je to slučaj i u gore navedenim primerima.

Osim toga, Kautsky se u svome izdanju nije držao ni Marxove terminologije. Tako je termin »Arbeitsbedingungen« (uslovi rada)

¹ Stranica novog izdanja *Teorija o višku vrednosti*, Dietz Verlag, Berlin 1965, deo I.

² Stranica starog izdanja *Teorija o višku vrednosti*, koje je priredio Kautsky, Dietz, Berlin 1923, deo I.

zamenu terminom »Produktionsmittel« (sredstva za proizvodnju), termin »Arbeitsinstrument« (oruđe za rad)—terminom »Arbeitsmittel« (sredstvo za rad), termine »Kostenpreis« (cena koštanja) i »Durchschnittspreis« (prosečna cena) zamenu je terminom »Produktionspreis« (cena proizvodnje). Termin »Kostenpreis«, koji Marx ponekad piše »Kostpreis« ili »cost price«, on, istina, upotrebljava ovde i u smislu cene proizvodnje, ali ne uvek.

Bitni nedostaci i greške u izdanju Karla Kautskoga iziskivali su principijelno novo izdanje *Teorija o višku vrednosti*. Dugogodišnjim pripremnim radovima — kaže se u predgovoru Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS — stvoreni su u Sovjetskom Savezu nužni preduslovi za to. Godine 1950. objavljeni su principi za novo izdanje ovog dela, kao i njegov detaljisani sadržaj, i stavljeni na diskusiju. Godine 1954. izdao je Institut marksizma-lenjinizma prvi deo novog, naučnog izdanja *Teorija o višku vrednosti* na ruskom jeziku, zatim 1957. drugi i početkom 1961. treći deo.

Novo izdanje *Teorija o višku vrednosti*, kako se vidi iz predgovora tom izdanju, zasniva se na Marxovom rukopisu, čije je dešifrovanje pažljivo pregledano i u mnogim slučajevima bitno precizirano. Za redakciju i raspored osnovnog teksta obilno je korišćen sadržaj koji je Marx napisao na omotima svezaka VI do XV svoga rukopisa.

Novo izdanje je podeljeno na tri dela: prvi deo bavi se uglavnom političkom ekonomijom pre Ricarda, drugi deo samim Ricardom, a treći deo ekonomistima posle Ricarda.

Prvi deo *Teorija o višku vrednosti* tretira uglavnom shvatanje fiziokrata i Adama Smitha. Marx ističe dve velike zasluge fiziokrata u istoriji ekonomske nauke: s jedne strane, oni su pomerili istraživanje o poreklu viška vrednosti iz sfere prometa u sferu neposredne proizvodnje; s druge strane, prvi su pokušali da celokupan proces reprodukcije i prometa kapitala prikažu u okviru jedne cele zemlje. Pri istraživanju ekonomskih shvatanja fiziokrata Marx je istakao njima svojstven neistorijski način posmatranja, da buržoaske oblike proizvodnje uzimaju za večne, prirodne oblike, u čemu je za fiziokratima sledila celokupna kasnija buržoaska ekonomija. Marx pokazuje i dvojnost u njihovom shvatanju viška vrednosti, koji se kod njih pojavljuje jedanput kao čisti dar prirode, drugi put kao rezultat viška rada poljoprivrednog radnika, koji prisvajaju zemljovlasnici.

U tom prvom delu Marx pokazuje i protivrečnosti, nepotpunosti i greške u učenju Adama Smitha, kao i njegovu dvojnost u izlaganju najvažnijih ekonomskih kategorija, kao što su vrednost, višak vrednosti, proizvodni rad itd., koja naročito dolazi do izraza u raznim Smithovim odredbama vrednosti, koje stoje jedna pored druge i jedna drugoj protivreče. Ova dvojnost, koja se provlači kroz celo delo Adama Smitha, izraz je one protivrečnosti u kojoj se Smith pri svojim istraživanjima

neprekidno kreće: s jedne strane, on je težio da otkrije skrivenu unutrašnju povezanost kapitalističkog sistema, a s druge strane — da buržoaski način proizvodnje, »njegove pojavne oblike života opiše, njegovu pojavnu povezanost predstavi« (Marx), katalogizira i dovede u određene pojmove razuma. Ukoliko je Smith pošao prvim putem, on je dospao do tačnog određivanja vrednosti radnim vremenom i spoznao pravo poreklo viška vrednosti; tu leže njegova naučno dragocena saznanja. Međutim, ukoliko je išao drugim putem, on se nije odmakao od površine.

Marx pokazuje naučne zasluge Smithove i u isti mah majstorski izlaže vulgarne elemente u Smithovom naučnom sistemu, na kojima se zasnivaju vulgarne ekonomske i apologetske teorije Smithovih epigona. U vezi s kritikom takozvane Smithove dogme, po kojoj se ukupna vrednost društvenog proizvoda svodi na dohodak, Marx teorijski formuliše problem reprodukcije ukupnog društvenog kapitala i naročito iscrpno tretira naknadu postojanog kapitala. Marx se posebno bavi Smithovim shvatanjem o proizvodnom i neproizvodnom radu i ujedno prati proces vulgarizovanja ovog shvatanja od strane ekonomista. Pri tom, pored metodoloških korena tih nenaučnih teorija, Marx razotkriva i njihovu klasnu uslovljenost.

Drugi deo *Teorija o višku vrednosti* počinje jednim »ekskursom«, kritičkim izlaganjem teorije zemljišne rente Rodbertusa, koji je učinio pokušaj — istina, neuspeo — da dokaže postojanje apsolutne rente, koju Ricardo još nije poznavao. Centralno mesto ovog drugog dela zauzima, međutim, ekonomska teorija Davida Ricarda, naročito njegova teorija zemljišne rente. U Ricardovom teorijskom sistemu klasična buržoaska politička ekonomija dostigla je svoju najvišu tačku; Ricardo je bio, kako kaže Marx, njen »poslednji veliki predstavnik«, čiji je istorijski značaj za nauku bio u tome što se dosledno držao određivanja vrednosti radnim vremenom i sa te osnove istraživao u kojoj meri ostale ekonomske kategorije, koje su razvijali ekonomisti pre njega kao teorijski izraz buržoaskih odnosa proizvodnje, ovoj osnovi odgovaraju ili joj protivreče. Mada je istorijska opravdanost i naučna nužnost ovakvog Ricardovog postupka u istoriji političke ekonomije jasna i očigledna, od njega ujedno dolazi, kako Marx u pojedinostima pokazuje, i naučna nedovoljnost Ricardovog metoda, »nedovoljnost koja se pokazuje ne samo u načinu izlaganja (formalno), nego vodi do pogrešnih rezultata, jer preskače neophodne srednje članove, te na neposredan način želi da pokaže međusobnu podudarnost ekonomskih kategorija«. Tako Marx ističe velike naučne zasluge Ricardove i ujedno podvlači principijelne nedostatke njegovog metoda. On kritikuje njegovu nesposobnost da zakon prosečne profitne stope poveže sa zakonom vrednosti, vulgarni element u njegovoj teoriji profita, brkanje procesa obrazovanja tržišne vrednosti u jednoj grani proizvodnje s procesom obrazovanja cene proizvodnje, brkanje zakona viška vrednosti sa zakonom profita itd. Naporedo s kritikom Ricardovih teorijskih

grešaka Marx izlaže svoja vlastita shvatanja o odnosu vrednosti i cene proizvodnje, o apsolutnoj zemljišnoj renti i diferencijalnoj renti, o obrazovanju opšte profitne stope i uzrocima njenog pada, o procesu akumulacije kapitala i njenim ekonomskim posledicama, o problemu kriza.

U trećem delu *Teorija o višku vrednosti* istražuje se kritika kojoj je Ricardov sistem bio podvrgnut kako zdesna, od Malthusa, tako i sleva, od engleskih rikardovskih socijalista. Marx opisuje proces raspadanja Ricardove škole i pokazuje kako sa zaoštavanjem klasne borbe između proletarijata i buržoazije vulgarizovanje zahvata i same osnove buržoaske ekonomije, njenu polaznu bazu i njene bitne kategorije.

Na početku trećeg dela Marx otkriva reakcionarnost Malthusove ekonomske teorije; on šiba i pobija naročito onu apologetsku tezu po kojoj je rasipništvo neproizvodnih klasa najbolje sredstvo protiv prekomerne proizvodnje. U glavi o raspadanju Ricardove škole Marx pokazuje proces nazadovanja buržoaske političke ekonomije, koji se ispoljava u odricanju od svih dragocenih elemenata Ricardovog sistema, doveo do jalove sholastike i delom ciničke apologetike kapitalističkog načina proizvodnje, i u teorijskom pogledu imao bitno vulgarnoekonomske crte. U glavi o rikardovskim socijalistima Marx ističe njihovu kritiku kapitalizma; on ujedno pokazuje i njihovu nemoć da savladaju buržoaske pretpostavke Ricardove teorije, da se od njih odvoje i da na novim osnovama razviju socijalistička učenja.

Treći deo *Teorija* završava sa tri glave o Ramsayu, Cherbuliez-u i Jonesu. Marx kritikuje njihova netačna shvatanja o kapitalu i o poreklu profita; u isti mah ukazuje na to da se kod tih ekonomista nalaze sklonosti ka istorijskom načinu posmatranja kapitalističkog načina proizvodnje i druga pravilna teorijska gledišta.

Svaki deo *Teorija* sadrži priloge koji se odnose na dati osnovni tekst. U prvi deo uneto je trinaest priloga. Reč je uglavnom o dopunskim skicama i primedbama o ekonomistima i filozofima 17. i 18. veka koje se nalaze u poslednjim sveskama rukopisa iz 1861-1863. To su kasnije napisane dopune osnovnom tekstu, koji je Marx u početku, kao što je već gore rečeno, napisao prema jednom drugom planu. Uz priloge prvog dela spada i Marxovo teorijsko istraživanje o proizvodnom i neproizvodnom radu, koje je bitna dopuna četvrtoj glavi, i jedan manji ekskurs uz isti krug problema. Na kraju je skica plana I i III dela *Kapitala*, koja je sastavljena januara 1863.

U prilogima drugom delu nalaze se kratke dopunske beleške koje je Marx napisao na omotima svezaka XI, XII i XIII.

Trećem delu priložena je jedna rasprava o temi »Dohodak i njegovi izvori. Vulgarna ekonomija«, koja uglavnom ima teorijski karakter, ali je od značaja i za istoriju teorije. Stvaljena je među priloge zato što je potpuno u skladu s Marxovim sadržajem; tamo se posle »Richard Jones«, izričito kaže »Kraj ovog dela 5«, tj. *Teorija o višku vrednosti*.

Odmah potom dolaze reči: »Episode: Revenue and its sources«. Na taj način ova »Epizoda« čini dopunu celokupnom Marxovom istorijsko-kritičkom istraživanju, koja taj tom završava.

Tekst *Teorija o višku vrednosti* dat je, kako saopštava redakcija Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS, redom koji je zatečen u Marxovim rukopisnim sveskama. Pojedina premeštanja vršena su samo u onim slučajevima kada je potreba za premeštanjem teksta proizlazila iz Marxovih vlastitih uputa. Tako je Marx, na primer, u svesci VII, u kojoj se tretira Smithovo shvatanje o proizvodnom radu i u vezi sa tim spominje da je vulgarizator Smithovih shvatanja, Germain Garnier, napisao obiman odeljak o Johnu Stuartu Millu. Počinje ovim rečima: »Pre no što pređemo na Garnier-a, ponešto, ovde epizodski umetnuto, o više citiranom Millu junioru. Ono što bismo ovde hteli da kažemo spada zapravo u onaj odeljak gde će biti govora o Ricardovoj teoriji viška vrednosti, dakle, ne ovamo gde smo još kod Adama Smitha«. Shodno ovom uputu i sadržaju XIV sveske, koji je Marx kasnije sastavio, ekskurs o Johnu Stuartu Millu objavljuje se u trećem delu *Teorija o višku vrednosti*, gde mu je Marx odredio poseban odeljak u glavi »Kraj Ricardove škole«. Drugi primer za premeštanje teksta: U svesci X nalazi se kratka glava o engleskom socijalistu Brayu (str. 441 - 444. rukopisa); međutim, u kasnije napisanom sadržaju na omotu sveske XIV Marx je odeljak »Bray kao protivnik ekonomista« pridodao glavi »Protivnici ekonomista«; shodno ovom uputu, stranice rukopisa o Brayu prenete su u glavu »Protivnici ekonomista«.

Podelu teksta na glave izvršila je redakcija Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS u skladu sa uputima koje je Marx dao u svom sadržaju i u samom rukopisu. Za naslove u tekstu *Teorija o višku vrednosti* iskorišćeni su: 1. naslovi (retki) koji se nalaze u samom rukopisu, 2. naslovi iz sadržaja koji je sastavio Marx, 3. naslovi iz Marxovih skica plana za I i III deo *Kapitala* koji su u vezi s ovim ili onim odeljkom rukopisa *Teorija o višku vrednosti*. Međutim, sve to zajedno je srazmerno neznan deo naslova kojima je trebalo označiti glave i njihove pododeljke u ovom izdanju. Najveći deo naslova potiče od redakcije Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS. U većini slučajeva dati su naslovi prema formulacijama u samom Marxovom tekstu. Gde to nije bilo moguće, naslovi su formulisani prema Marxovoj terminologiji i njegovom načinu izražavanja.

Ovaj predgovor zasniva se na predgovoru 26. tomu drugog izdanja dela Marxa i Engelsa na ruskom jeziku¹, kao i na predgovoru 26. tomu nemačkog izdanja dela Marxa i Engelsa.²

¹ Vidi: К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, изд. второе, том 26, ч. I-III, Москва 1962 - 1964.

² Vidi: Marx - Engels, *Werke*, Band 26, 1-3, Dietz Verlag, Berlin 1965 - 1968.

Ovo izdanje *Teorija o višku vrednosti* radeno je prema nemačkom izdanju¹ Instituta marksizma-lenjinizma pri Centralnom komitetu Jedinствene socijalističke partije Nemačke, uz konsultovanje izdanja Instituta marksizma-lenjinizma pri Centralnom komitetu Komunističke partije Sovjetskog Saveza na ruskom jeziku,² na koje se oslanja i pomenuto nemačko izdanje.

Tekst *Teorija o višku vrednosti* objavljen je na nemačkom jeziku prema fotokopijama Marxovog rukopisa. Marxov originalni tekst dat je neizmenjen. Skraćene reči su, po pravilu, ispisane, izuzev lična imena, koja su na više mesta dopunjena u srednjim, uglastim zagradama. Radi boljeg razumevanja teksta, na nekim mestima dodata su objašnjenja ili dopune u takvim zagradama. I redakcijski naslovi dati su u srednjim zagradama. Zato su Marxove srednje zagrade zamenjene šiljastim zagradama < >. Neka mesta koja je Marx precrtao zadržana su u tekstu zbog svog značaja. Ona su stavljena u vitičaste zagrade { }.

Svi duži citati štampani su sitnijim slovima. Radi lakšeg čitanja svi citati su prevedeni; u dodatku dati su na jeziku originala. Bitna odstupanja od citiranog originala zabeležena su u fusnoti. To se, međutim, ne odnosi na ona mesta gde Marx rezimira citate ili gde ih skraćuje a da ih ne obeležava.

Sveske Marxovog rukopisa označene su rimskim brojevima, stranice rukopisa arapskim brojkama između okomitih crta. U neprekidnom tekstu broj stranice pojavljuje se samo jedanput na početku svake stranice rukopisa (na primer ||427|); ako se tekst premešta ili se prelazi na drugu svesku, obeležava se i početak (||XXII—1397|) i kraj (|XXII—1397|) odnosnog teksta.

Svakom delu *Teorija* dodat je aparat, koji sadrži napomene (na koje se u tekstu ukazuje izdignutom brojkom u uglastim zagradama), literaturu, registar imena i mere. Aparat je raden prema aparatu nemačkog i ruskog izdanja *Teorija o višku vrednosti*. Registar pojmova za sva tri dela dodaje se trećem delu ovog toma.

MARA FRAN

¹ Vidi: Marx-Engels, *Werke*, Band 26, 1, Dietz Verlag, Berlin 1965.

² Vidi: К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, изд. второе, том 26, часть I, Москва 1962.

KARL MARX

TEORIJE
O VIŠKU VREDNOSTI

(četvrti tom »Kapitala«)

P r v i d e o

(Glava I—VII)

[Sadržaj rukopisa
»Teorije o višku vrednosti«⁽¹⁾]

||VI - 219b| *Sadržaj sveske VI:*

5. *Teorije o višku vrednosti*⁽²⁾
 - a) *Sir James Steuart*
 - b) *Fiziokrati*
 - c) *A[dam] Smith* |VI - 219b||

||VII - 272b| [Sadržaj sveske VII:]

5. *Teorije o višku vrednosti*
 - c) *A[dam] Smith* (nastavak)
(Istraživanje, kako je moguće da godišnji profit i godišnja najamnina kupuju godišnje proizvedene robe, koje osim profita i najmnine sadrže i postojani kapital) |VII - 272b||

||VIII - 331b| [Sadržaj sveske VIII:]

5. *Teorije o višku vrednosti*
 - c) *A[dam] Smith* (kraj)⁽³⁾ |VIII - 331b||

||IX - 376b| [Sadržaj sveske IX:]

5. *Teorije viška vrednosti*
 - c) *A[dam] Smith*. Kraj
 - d) *Necker* |IX - 376b||

||X - 421c| [Sadržaj sveske X:]

5. *Teorije viška vrednosti*
Ekskurs. Quesnayeve Ekonomska tablica
 - e) *Linguet*
 - f) *Bray*
 - g) *Gospodin Rodbertus. Ekskurs. Nova teorija zemljišne rente* |X - 421c||

||XI - 490a| [Sadržaj sveske XI:]

5. *Teorije viška vrednosti*g) *Rodbertus*

*Ekskurs. Primedba o istoriji otkrića takozvanog
Ricardovog zakona*

h) *Ricardo*

*Teorija Ricarda i A. Smitha o ceni koštanja
(opovrgnuće)*

Ricardova teorija rente

*Tablice o diferencijalnoj renti s razjašnjenjem
|XI - 490a|*

||XII - 580b| [Sadržaj sveske XII:]

5. *Teorije viška vrednosti*h) *Ricardo*

*Tablice o diferencijalnoj renti s razjašnjenjem (raz-
matranje uticaja promene u vrednosti životnih sred-
stava i sirovina — dakle i u vrednosti mašinerije —
na organski sastav kapitala)*

Ricardova teorija rente

Teorija rente A[dama] Smitha

Ricardova teorija viška vrednosti

Ricardova teorija profita |XII - 580b|

||XIII - 670a| [Sadržaj sveske XIII:]

5. *Teorije viška vrednosti itd.*h) *Ricardo*

Ricardova teorija profita

*Ricardova teorija akumulacije. Kritika ove teorije.
(Izvođenje kriza iz osnovnog oblika kapitala)*

*Ricardova miscellanea¹. Kraj odeljka o Ricardu
(John Barton)*

i) *Malthus |XIII - 670a|*

||XIV - 771a| [Sadržaj sveske XIV i plan narednih glava »Teorija o višku vrednosti«]

5. *Teorije viška vrednosti*i) *Malthus*

j) *Kraj Ricardove škole (Torrens, J[ames] Mill,
Prevost, polemički spisi, MacCulloch, Wakefield,
Stirling, J[ohn] St[uart] Mill)*

¹ mišljenja o raznim pitanjima, razno

- k) *protivnici ekonomista*^[4]
 (*Bray* kao protivnik ekonomista)^[5]
 l) *Ramsay*
 m) *Cherbuliez*
 n) *Richard Jones*^[6]. (Kraj ovog 5-og dela)
Epizoda: |Revenue and its sources^[7]|XIV - 771a||

||XV - 862a| [Sadržaj sveske XV:]

5. *Teorije viška vrednosti*

1. *Proleterski protivnici na Ricardovoj osnovi*
2. *Ravenstone*. Kraj^[8].
3. i 4. *Hodgskin*^[9]

(Postojeće bogatstvo u odnosu prema kretanju proizvodnje)

Takozvano nagomilavanje kao puka pojava *prometa* (zaliha itd. — rezervoari prometa)

(*Kamata na kamatu*; na tome zasnovano smanjenje profitne stope)

Vulgarna ekonomija^[10]

(Razvitak kamatonosnog kapitala na osnovi kapitalističke proizvodnje)

(Kamatonosni kapital i trgovinski kapital u odnosu prema industrijskom kapitalu. Stariji oblici. Izvedeni oblici)

(*Lihva*. Luther itd.)^[11] |XV - 862a||

¹ dohodak i njegovi izvori

[Opšta napomena]

||VI - 220| Svi ekonomisti greše u tome što višak vrednosti ne razmatraju u čistom vidu, kao takav, već u posebnim oblicima profita i rente. Kakve teorijske zablude su otuda morale nužno proisteći, pokazće se kasnije u glavi III⁽¹²⁾, gde će se analizirati veoma izmenjeni oblik koji višak vrednosti dobija u vidu profita.

[GLAVA PRVA]

Sir James Steuart

[Razlikovanje između »profit upon alienation«¹
i apsolutnog povećanja bogatstva]

Do fiziokrata, višak vrednosti — tj. profit, višak vrednosti u obliku profita — izvodi se jedino iz *razmene*, iz prodaje robe iznad njene vrednosti. Uopšte uzevši, Sir James Steuart nije se uzdigao iznad ove ograničene koncepcije, on se, naprotiv, mora smatrati njenim naučnim reproducentom. Kažem »naučnim« reproducentom. Steuart, naime, nema iluzija da višak vrednosti, do koga pojedinačni kapitalista dolazi na taj način što robu prodaje iznad njene vrednosti, predstavlja stvaranje novog bogatstva. Zato on razlikuje *pozitivni profit* i *relativni profit*.

«*Pozitivni profit* ne znači ni za koga gubitak; on proizlazi iz *povećanja rada*, industrije ili veštine i izaziva povećanje ili umnožavanje *društvenog bogatstva*... *Relativni profit* znači gubitak za nekoga; on ukazuje na kolebanje ravnoteže bogatstva između učesnika, ali ne sadrži nikakav *prištaj u opštem imetku*... *Složeni [profit]* nije teško shvatiti; to je vrsta profita..., koja je delom *relativna*, delom *pozitivna*. ... Obe vrste mogu se pojaviti nerazdvojno pri istom poslu.» (*Principles of Political Economy*, vol. I. *The Works of Sir James Steuart etc.* ed. by General Sir James Steuart, his son etc., in 6 vol., London 1805, p. 275 - 276.)

Pozitivni profit nastaje iz »*povećanja rada*, industrije i veštine«. Na koji način on odatle proističe, o tome Steuart ne pokušava da da sebi računa. Naknadna primedba da su povećanje i jačanje »*društvenog bogatstva*« rezultat toga profita izgleda da ukazuje na to da Steuart pod tim ne podrazumeva ništa drugo nego veću masu upotrebnih vrednosti, proizvedenih zahvaljujući razvitku proizvodnih snaga rada, i da on ovaj pozitivni profit shvata sasvim odvojeno od profita kapitaliste,

¹ profita pri otuđivanju

koji svagda pretpostavlja povećanje razmenske vrednosti. Ovo shvaćanje potpuno se potvrđuje njegovim daljim izlaganjem.

On, naime, kaže:

«U ceni roba razlikujem dve stvari koje zaista postoje i koje su među sobom potpuno različite: realnu vrednost robe i njenim otuđivanjem ostvareni profit [profit upon alienation]. (Str. 244.)

Cena robe sadrži, dakle, dva sasvim različita elementa: prvo, njenu stvarnu vrednost, drugo, profit upon alienation, ili profit koji se realizuje pri njenom otuđivanju, pri njenoj prodaji.

[[221] Ovaj profit upon alienation potiče, dakle, otuda što je cena robe veća od njene realne vrednosti, ili što se roba prodaje iznad svoje vrednosti. Ovde dobitak na jednoj strani uvek izaziva gubitak na drugoj. Nije stvoren nikakav priraštaj u ukupnim fondovima. Profit, tj. višak vrednosti je relativan i svodi se na »kolebanje ravnoteže bogatstva između učesnika«. Steuart sam odbacuje predstavu o tome da se na ovaj način objasni višak vrednosti. Njegova teorija o »kolebanju ravnoteže bogatstva između učesnika«, ma kako malo do-dirivala prirodu i poreklo samog viška vrednosti, ostaje važna pri razmatranju deobe viška vrednosti između različitih klasa i pod različitim rubrikama kao profit, kamata, renta.

Da Steuart svaki profit pojedinačnog kapitaliste ograničava na ovaj »relativni profit«, postignut otuđivanjem, vidi se iz sledećeg:

«Realna vrednost, kaže on, određena je »količinom« rada koju »prosečno radnik te zemlje može uopšte da izvrši... u jednom danu, jednoj nedelji, jednom mesecu«. Drugo: »vrednošću životnih sredstava i nužnih radnikovih izdataka, kako za podmirenje njegovih ličnih potreba tako i... za nabavku alata, potrebnog mu za njegovo zvanje, što, kao i gore, treba uzeti u prosequ...«. Treće: »vrednošću sirovina.« (Str. 244 - 245.) «Ako su te tri stavke poznate, onda je cena proizvoda određena. Ona ne može biti manja od zbira svih triju stavki, tj. od realne vrednosti. Što prelazi preko toga, čini profit manufakture. On će uvek biti srazmeran tražnji i menjaće se prema okolnostima.« (Str. 245.) «Iz toga proizlazi nužnost za jakom tražnjom, da bi se manufakture dovele do cvetanja... preduzetnici podešavaju svoj način života i svoje izdatke prema profitu koji im je obezbeđen.« (Str. 246.)

Iz ovoga jasno proizlazi: profit pojedinačnog kapitaliste, »manufacturer's«, uvek je relativan profit, uvek profit upon alienation, uvek izveden iz viška cene robe iznad njene realne vrednosti, iz njene prodaje iznad njene vrednosti. Kada bi se, dakle, sve robe prodavale po svojoj vrednosti, profit ne bi postojao.

Steuart je o tom napisao posebnu glavu, u kojoj iscrpno ispituje: »How profits consolidate into prime cost«¹. (Isto, sv. III. str. 11.)

¹ «Kako se profiti spajaju s troškovima proizvodnje»

3) Uvodna zbilna razmatranja

Uvodna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja.

Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja.

Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja.

Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja. Uvodna zbilna razmatranja.

S jedne strane, Steuart odbacuje predstavu monetarnog i merkantilnog sistema, prema kojoj prodaja robe iznad njene vrednosti i odatle dobijeni profit stvara višak vrednosti, pozitivno uvećanje bogatstva*; s druge strane, on ostaje pri njenom shvatanju da profit pojedinačnog kapitala nije ništa drugo nego taj višak cene iznad ||222| vrednosti, profit upon alienation, koji je, međutim, prema njemu, samo *relativan*, dobitak na jednoj strani izravna se gubitkom na drugoj, te je otuda njegovo kretanje samo »kolebanje ravnoteže bogatstva između učesnika«.

U tom pogledu, dakle, Steuart je *racionalni* izraz monetarnog i merkantilnog sistema.

Njegova zasluga za shvatanje kapitala počiva na pokazivanju načina na koji se vrši proces razdvajanja između uslova za proizvodnju, kao svojine jedne određene klase, i radne snage.^[13] On se mnogo bavi ovim *procesom nastajanja* kapitala — ne shvatajući ga još neposredno kao takvog, iako ga shvata kao uslov krupne industrije; on taj proces posmatra naročito u poljoprivredi. I tek usled toga procesa razdvajanja u poljoprivredi, nastaje kod njega zapravo manufakturna industrija kao takva. A. Smith pretpostavlja ovaj proces razdvajanja već kao završen.

(Steuartova knjiga [pojavi se] 1767. u Londonu, Turgot-ova [*Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* napisana je] 1766, Adama Smitha [*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*] 1775.)^[14]

* Međutim, ni sam monetarni sistem ne pretpostavlja ovaj profit u granicama jedne zemlje, nego samo u razmeni s drugim zemljama. Pisci merkantilnog sistema misle da se ta vrednost predstavlja u novcu (zlatu i srebru) i da se otuda višak vrednosti izražava u trgovinskom bilansu, koji se saldira novcem.

Fiziokrati

[1. *Pomeranje istraživanja o poreklu viška vrednosti iz sfere prometa u sferu neposredne proizvodnje. Zemljišna renta kao jedini oblik viška vrednosti*]

Analiza *kapitala*, u granicama buržoaskog horizonta, pripada uglavnom fiziokratima. Ova zasluga i jeste ono što ih čini stvarnim osnivačima moderne ekonomije. Prvo, analiza raznih *predmetnih sastavnih delova* u kojima kapital za vreme radnog procesa postoji i na koje se razlaže. Fiziokratima se ne može upisati u greh što oni, kao i svi njihovi sledbenici, ove predmetne oblike egzistencije kapitala, kao oruđe, sirovinu itd., razmatraju odvojeno od društvenih uslova u kojima se u kapitalističkoj proizvodnji javljaju; ukratko, što ih razmatraju u obliku u kome su oni elementi radnog procesa uopšte, nezavisno od njegovog društvenog oblika, kao kapitala, i time kapitalistički oblik proizvodnje čine većnim prirodnim oblikom proizvodnje. Buržoaski oblici proizvodnje nužno su za njih postali njeni prirodni oblici. Njihova velika zasluga bila je u tome što su te oblike shvatili kao fiziološke oblike društva: kao oblike koji proizlaze iz same prirodne potrebe proizvodnje, nezavisne od volje, politike itd. To su materijalni zakoni; greška je samo u tome što se materijalni zakon jednoga određenog stupnja u istoriji društva shvata kao apstraktan zakon, koji podjednako vlada u svim oblicima društva.

Osim ove analize predmetnih elemenata u kojima kapital postoji u radnom procesu, fiziokrati određuju oblike u kojima se kapital javlja u prometu (stalni kapital, optičajni kapital, iako im oni daju još i druge nazive) i uopšte vezu između prometnog procesa i procesa reprodukcije kapitala. Na ovo ćemo se vratiti u glavi o prometu^[15].

U ovim dvema glavnim tačkama A. Smith je primio nasleđe fiziokrata. U tom pogledu njegova se zasluga ograničava na to što je fiksirao apstraktne kategorije i dao određenije nazive razlikama koje su fiziokrati analizirali.

[223] Kao što smo videli^[16], osnova za razvitak kapitalističke proizvodnje uopšte jeste to da *radna snaga*, kao *roba* koja pripada radnicima, istupa prema uslovima rada kao robama koje nezavisno od

njih postoje kao kapital po sebi. Određivanje *vrednosti* radne snage kao robe je od bitnog značaja. Ta vrednost ravna je radnom vremenu koje je potrebno za proizvodnju životnih sredstava neophodnih za reprodukciju radne snage, ili je ravna ceni životnih sredstava potrebnih za opstanak radnika kao radnika. Samo na toj osnovi nastaje razlika između *vrednosti* koju radna snaga ima i *vrednosti koju ona stvara kad se eksploatiše*, razlika koja ne postoji ni kod jedne druge robe, pošto upotrebna vrednost, pa, dakle, ni upotreba bilo koje druge robe, ne može da poveća njenu *razmensku vrednost* ili razmenske vrednosti koje iz nje proizlaze. Prema tome, osnova savremene ekonomije, čiji je posao analiza kapitalističke proizvodnje, jeste shvatanje *vrednosti radne snage* kao nekčega stalnog, kao date veličine, što ona praktično i jeste u svakom određenom slučaju. Stoga su fiziokrati u pravu što su *minimum najamnine* uzeli za osnovu svoga učenja. Iako prirodu same vrednosti još nisu bili poznavali, minimum najamnine mogli su određivati zato što se ta *vrednost radne snage* predstavlja u ceni potrebnih životnih sredstava, stoga u nekoj sumi određenih upotrebni vrednosti. Zato su oni mogli, i nemajući jasne predstave o prirodi vrednosti uopšte, da vrednost radne snage, koliko je to za njihova istraživanja bilo potrebno, shvate kao određenu veličinu. Ako su, dalje, grešili u tome što su taj *minimum* shvatili kao nepromenljivu veličinu, koja je kod njih određena samom prirodom, a ne istorijskim stupnjem razvitka, koji je i sam veličina podvrgnuta promenama, to nikako ne menja apstraktnu tačnost njihovih zaključaka, pošto razlika između vrednosti radne snage i vrednosti koju ona stvara kad se eksploatiše nipošto ne zavisi od toga koliko vrednost pretpostavljamo.

Fiziokrati su preneli istraživanje o poreklu viška vrednosti iz oblasti prometa u oblast neposredne proizvodnje i time postavili osnovu za analizu kapitalističke proizvodnje.

Oni, sasvim ispravno, postavljaju osnovno načelo da je samo onaj rad *proizvođan* koji stvara *višak vrednosti*, u čijem proizvodu je, dakle, sadržana veća vrednost od zbira vrednosti koje su bile utrošene za proizvodnju ovog proizvoda. Pošto je pak vrednost sirovine i materijala data, a vrednost radne snage ravna minimumu najamnine, to je očigledno da se ovaj višak vrednosti može sastojati samo iz viška rada koji radnik uzvrća kapitalisti preko količine rada koju prima u svojoj najamnini. Istina, kod fiziokrata on se ne javlja u ovom obliku, pošto oni ni vrednost uopšte još nisu bili sveli na njenu *jednostavnu supstancu*: na količinu rada ili radno vreme.

||224| Njihov način izlaganja, naravno, nužno je određen njihovim opštim shvatanjem prirode vrednosti, koja kod njih nije neki određeni društveni način postojanja ljudske delatnosti (rada), nego se sastoji iz materije, iz zemlje, prirode i raznih modifikacija te materije.

Razlika između *vrednosti* koju radna snaga ima i *vrednosti koju ona stvara kad se eksploatiše* — dakle, višak vrednosti koji kupovina

radne snage pribavlja onom ko je iskorišćava — javlja se očiglednije i neospornije u *poljoprivredi*, u prvobitnoj proizvodnji, nego u ma kojoj drugoj *grani proizvodnje*. Suma životnih sredstava koja radnik iz godine u godinu troši, ili masa materije koju konsumira, manja je od sume životnih sredstava koja proizvodi. U manufakturi se neposredno uopšte ne vidi da radnik proizvodi svoja životna sredstva, niti da on preko svojih životnih sredstava proizvodi suvišak. Proces teče posredstvom kupovine i prodaje, pomoću raznih činova prometa, i da bi se razumeo, iziskuje analizu vrednosti uopšte. U poljoprivredi on se javlja neposredno u suvišku upotrebni vrednosti koje je radnik proizveo preko upotrebni vrednosti koje je potrošio, dakle može da bude shvaćen bez analize vrednosti uopšte, bez jasnog razumevanja prirode vrednosti. Dakle, da bude shvaćen i onda kada se vrednost svede na upotrebnu vrednost, a ova na materiju uopšte. Zbog toga je poljoprivredni rad za fiziokrate jedini *proizvodni rad*, jer je jedini rad koji *stvara višak vrednosti*, a *zemljišna renta* je *jedini oblik viška vrednosti* koji oni poznaju. Radnik u industriji ne umnožava materiju: on menja samo njen oblik. Materijal — masu materije — dala mu je poljoprivreda. Doduše, on dodaje materiji vrednost, ali ne svojim radom, već troškovima proizvodnje svoga rada: sumom životnih sredstava koja troši za vreme svog rada, što odgovara minimumu najamnine, koju prima od poljoprivrede. Pošto se rad u poljoprivredi shvata kao jedini proizvođan rad, to se oblik viška vrednosti koji poljoprivredni rad deli od industrijskog rada, zemljišna renta, shvata kao jedini oblik viška vrednosti.

Stoga kod fiziokrata ne postoji *profit* kapitala u pravom smislu reći, kojega je sama zemljišna renta samo jedan ogranak. Profit njima izgleda samo kao neka vrsta veće najamnine, plaćene od strane zemljoposjednika, koju kapitalisti troše kao dohodak (koja, dakle, isto tako ulazi u troškove njihove proizvodnje kao i minimum najamnine običnih radnika), i koja povećava vrednost sirovina, jer *ulazi u troškove potrošnje* koje troši kapitalista, industrijalac, dok proizvodi proizvod, pretvara sirovinu u novi proizvod.

Višak vrednosti u obliku *kamate na novac* — drugi ogranak profita — neki fiziokrati, kao stariji Mirabeau, oglašavaju stoga za protivprirodno lihvarstvo. Turgot, naprotiv, nalazi opravdanje kamate u tome što bi novčani kapitalista mogao da kupi zemlju, dakle zemljišnu rentu, prema tome njegov novčani kapital mora mu doneti toliko viška vrednosti koliko bi dobio kada bi ga pretvorio u zemljišni posed. Odatle proizlazi da ni kamata na novac nije novostvorena vrednost, nije višak vrednosti; ovde je samo objašnjeno zašto deo viška vrednosti koji stiču zemljoposjednici odlazi u obliku kamate novčanim kapitalistima, sasvim onako kako je objašnjeno iz drugih razloga [225] zašto deo toga viška vrednosti odlazi industrijskim kapitalistima u obliku profita. Pošto je *poljoprivredni rad* jedini proizvodni rad, jedini rad koji stvara višak vrednosti, to je oblik *viška vrednosti* kojim se poljoprivredni rad

razlikuje od svih drugih grana rada, *zemljišna renta, opšti oblik viška vrednosti*. Industrijski profit i kamata na novac samo su različite rubrike na koje se zemljišna renta deli i u određenim delovima prelazi iz ruku zemljoposjednika u ruke drugih klasa. Potpuno je suprotno shvaćanje kasnijih ekonomista, posle A. Smitha, — zato što oni *industrijski profit* s pravom shvataju kao onaj *oblik* u kome kapital prvobitno privaja višak vrednosti, to jest kao prvobitni opšti oblik viška vrednosti — po njima kamata i zemljišna renta predstavljaju samo ogranke industrijskog profita, koji industrijski kapitalista raspodeljuje raznim klasama koje su suvlasnici viška vrednosti.

Osim već pomenutog razloga — zato što je poljoprivredni rad takav rad u kome se stvaranje viška vrednosti javlja kao nešto materijalno opipljivo, i ne uzimajući u obzir procese prometa — fiziokrati su imali i drugih motiva koji objašnjavaju njihovo shvaćanje.

Prvo, jer se zemljišna renta u poljoprivredi javlja kao treći element, kao onaj oblik viška vrednosti koji u industriji uopšte ili gotovo uopšte ne postoji. Ona je bila višak vrednosti preko viška vrednosti (profita), dakle najočigledniji i najuočljiviji oblik viška vrednosti, višak vrednosti u drugoj potenciji.

«Posredstvom poljoprivrede», kao što veli originalni ekonomista Karl Arnd: *Die naturgemässe Volkswirtschaft etc.*, Hanau 1845, str. 461, 462, «stvara se vrednost — u zemljišnoj renti — koja se ne sreće ni u industriji ni u trgovini; vrednost koja preostaje po naknadi svih izdatih najamnina i sve utrošene rente od kapitala.»

Drugo. Ako se apstrahuje spoljna trgovina — što su fiziokrati radi apstraktnog posmatranja buržoaskog društva pravilno činili i morali da čine —, onda je jasno da je masa u manufakturi itd. zaposlenog i od poljoprivrede odvojenog radništva — da je broj «slobodnih ruku», kako ih Steuart naziva —, određena masom poljoprivrednih proizvoda koju proizvode poljoprivredni radnici preko svoje sopstvene potrošnje.

«Jasno je da je relativni broj ljudi koji može da živi bez ratarskog rada potpuno zavisan od proizvodne snage ratara.» (R. Jones, *On the Distribution of Wealth*, London 1831, p. 159 - 160.)

Pošto je poljoprivredni rad na taj način prirodna osnova (vidi o tome u ranijoj svesci^[17]) ne samo viška rada u svojoj sopstvenoj oblasti nego i osnova osamostaljenja svih drugih grana rada, dakle i viška vrednosti koji se u njima stvara, onda je jasno da je poljoprivredni rad morao biti shvaćan kao tvorac viška vrednosti sve dotle dok se supstancom vrednosti shvatao ne apsolutni rad i njegova mera, radno vreme, nego uopšte određeni, konkretni rad.

||226| *Treće*. Sav višak vrednosti, ne samo relativni nego i apsolutni, zasniva se na određenoj proizvodnosti rada. Ako bi proizvodnost rada bila razvijena samo do tog stepena da bi radno vreme jednog čoveka dostajalo samo da njega samog održi u životu, da proizvodi i reproizvodi njegova sopstvena životna sredstva, onda ne bi bilo ni-

kakvog viška rada i nikakvog viška vrednosti, niti bi uopšte bilo razlike između vrednosti koju radna snaga ima i vrednosti koju ona stvara kad se eksploatiše. Prema tome, mogućnost nastajanja viška rada i viška vrednosti uslovljena je datom proizvodnom snagom rada, proizvodnom snagom koja radnoj snazi omogućuje da reprodukuje više vrednosti od svoje sopstvene, da proizvodi preko potreba koje neminovno zahteva njen životni proces. I to, kao što smo videli u *drugoj* tački, ova proizvodnost, ovaj stepen proizvodnosti, od koga se polazi kao od pretpostavke, mora najpre da postoji u poljoprivredi, pojavljuje se, dakle, kao *dar prirode*, kao *proizvodna snaga prirode*. Tu, u poljoprivredi, uglavnom je data unapred, automatski, saradnja prirodnih snaga, uvećanje ljudske radne snage primenom i eksploatacijom prirodnih snaga. Ta upotreba prirodnih snaga u velikom razmeru javlja se u manufakturi tek s razvitkom krupne industrije. Jedan određeni stupanj razvitka poljoprivrede, bilo u sopstvenoj ili u tuđim zemljama, javlja se kao osnovica za razvitak kapitala. Utoliko se ovde apsolutni višak vrednosti poklapa sa relativnim. (Ovo ističe *Buchanan* — veliki protivnik fiziokrata — čak i protiv *A. Smitha*, pokušavajući da dokaže, da je i nastajanju moderne gradske industrije prethodio razvitak poljoprivrede.)

Četvrto. Pošto je veličina i specifičnost fiziokratije u tome što vrednost i višak vrednosti ne izvodi iz prometa, nego iz proizvodnje, to ona, u suprotnosti prema monetarnom i merkantilnom sistemu, počinje nužno s granom proizvodnje koja se uopšte može zamisliti odvojeno, nezavisno od prometa, od razmene, i koja ne pretpostavlja razmenu između čoveka i čoveka, već samo između čoveka i prirode.

[2. Protivrečnosti u sistemu fiziokrata:
njegov feudalni oblik i njegova buržoaska suština;
dvoorsnost u objašnjenju viška vrednosti]

Otuda protivrečnosti u sistemu fiziokratije.

To je doista prvi sistem koji analizira kapitalističku proizvodnju i koji uslove u kojima se kapital proizvodi i u kojima kapital proizvodi izlaže kao večne prirodne zakone proizvodnje. S druge strane, on se javlja pre kao buržoaska reprodukcija feudalnog sistema, vladavine zemljovlasništva; dok se, naprotiv, industrijske grane, u okviru kojih se kapital prvi put samostalno razvija, javljaju kao »neproizvodne« grane rada, kao puki privesci poljoprivrede. Prvi uslov za razvitak kapitala jeste razdvajanje zemljišne svojine od rada, jeste da zemlja — taj prauslov rada — počinje istupati prema slobodnom radniku kao samostalna sila, kao sila koja se nalazi u ruci jedne posebne klase. Stoga, ako se stvar ovako prikaže, onda se zemljoposjednik javlja kao pravi kapitalista, to jest kao prsvijač viška rada. Na taj način feudalizam se reprodukuje sub specie buržoaske proizvodnje i objašnjava kako je poljoprivreda ona grana proizvodnje u kojoj se isključivo pred-

stavlja kapitalistička proizvodnja, tj. proizvodnja viška vrednosti. Dok se tako feudalizmu daje buržoaski karakter, buržoasko društvo dobija feudalni privid.

Ovaj privid zavaravao je plemićke pristalice doktora Quesnaya, kao i patrijarhalnog čudaka starog *Mirabeau*-a. Kod poznijih glava [227] među fiziokratima, naročito kod *Turgot*-a, ovaj privid potpuno nestaje i fiziokratski sistem se predstavlja kao novo kapitalističko društvo, koje krči sebi put u okviru feudalnog društva. On odgovara, dakle, buržoaskom društvu u razdoblju u kome se iščauruje iz feudalnog sistema. Zato on i nastaje u Francuskoj, u zemlji pretežno ratarskoj, a ne u Engleskoj, u zemlji pretežno industrijskoj, trgovačkoj i pomorskoj. U Engleskoj je, naravno, pažnja uperena na promet, na to da proizvod tek kao izraz opšteg društvenog rada — kao novac — dobija vrednost, postaje roba. Stoga, ukoliko se ne radi o obliku vrednosti, nego o veličini vrednosti i o njenom uvećavanju, posredi je *profit upon expropriation*¹, to jest relativni profit koji je opisao Steuart. No ako treba dokazati stvaranje viška vrednosti u samoj sferi proizvodnje, onda se u prvome redu moramo vratiti onoj grani rada u kojoj se višak vrednosti javlja nezavisno od prometa, tj. poljoprivredi. Zato do ove inicijative dolazi u zemlji u kojoj preovlađuje poljoprivreda. Ideje srodne fiziokratskim nalaze se fragmentarno i kod starih pisaca koji su im pret hodili, kao delimično i u samoj Francuskoj kod Boisguillebert-a. Ali tek kod fiziokrata one postaju sistem koji čini epohu.

Poljoprivredni radnik, upućen na minimum najamnine, na strict nécessaire,² reprodukuje više od toga strict nécessaire, i to više je zemljišna renta, *višak vrednosti*, koji prisvaja vlasnik osnovnog uslova rada, prirode. Fiziokrati dakle ne kažu: radnik radi preko radnog vremena koje je potrebno za reprodukciju njegove radne snage; zbog toga je vrednost koju on stvara veća od vrednosti njegove radne snage, ili: rad koji daje, veći je od količine rada koju prima u obliku najamnine. Nego kažu: suma upotrebnih vrednosti koje on potroši za vreme proizvodnje manja je od sume upotrebnih vrednosti koje stvara, i tako preostaje jedan višak upotrebnih vrednosti. — Da je radio samo onoliko vremena koliko je potrebno za reprodukciju njegove radne snage, ne bi ništa preostalo. Ali fiziokrati vide i utvrđuju samo tu okolnost da proizvodnost zemlje daje radniku mogućnost da u toku svog radnog dana, koji se pretpostavlja kao dat, proizvodi više nego što mu je za život potrebno. Prema tome, ovaj višak vrednosti javlja se kao *dar prirode*, uz čije sadejstvo određena masa organske materije — biljno semenje, broj životinja — daje radu sposobnost da veću količinu neorganske materije pretvori u organsku.

S druge strane, pretpostavljeno je kao po sebi razumljivo da zemljoposjednik istupa prema radniku kao kapitalista. Zemljoposjednik plaća radniku za njegovu radnu snagu, koju mu on nudi kao robu, a

¹ profit pri otuđivanju — ² najpotrebnije

kao naknadu za to dobija ne samo ekvivalent nego prisvaja sebi i uvećanu vrednost koju ova radna snaga stvara. Otudivanje predmetnih uslova rada i same radne snage pretpostavlja se pri ovoj razmeni kao nešto dato. Polazna tačka je feudalni zemljoposjednik, ali on istupa kao kapitalista, kao puki posednik robe koji uvećava vrednost robe razmenjujući je za rad, i koji dobija ne samo njen ekvivalent nego i višak preko tog ekvivalenta, jer on radnu snagu plaća samo kao robu. Prema slobodnom radniku on istupa kao posednik robe. Ili, ovaj zemljoposjednik je u suštini kapitalista. I u ovom pogledu fiziokratski sistem pogađa pravi smisao [utoliko] ukoliko je odvajanje radnika od zemlje i od zemljišne svojine osnovni uslov [228] za kapitalističku proizvodnju i za proizvodnju kapitala.

Otuda u ovome istom sistemu sledeće protivrečnosti: za njega koji je prvi objasnio *višak vrednosti* prisvajanjem tuđeg rada, i to prisvajanjem na osnovici robne razmene, vrednost uopšte nije oblik društvenog rada, niti je višak vrednosti višak rada; vrednost je za njega samo upotrebna vrednost, puka materija, a višak vrednosti samo dar prirode, koja umesto jedne date količine organske materije vraća radu veću količinu. S jedne strane je zemljišna renta — dakle stvarni ekonomski oblik zemljišne svojine — oslobođena svoje feudalne čaure, svedena na prost višak vrednosti preko najamnine. S druge pak strane, ovaj višak vrednosti izveden je u feudalističkom duhu iz prirode, a ne iz društva, iz odnosa prema zemlji, a ne iz društvenih odnosa. Sama vrednost svodi se na puku upotrebnu vrednost, dakle na materiju. S druge strane, fiziokrate interesuje u ovoj materiji samo količina, višak proizvedenih upotrebnih vrednosti preko utrošenih, dakle samo međusobni kvantitativni odnos upotrebnih vrednosti, sama njihova razmenska vrednost, koja se, na kraju krajeva, svodi na radno vreme.

Sve su to protivrečnosti kapitalističke proizvodnje, koja izlazi iz feudalnog društva i ovome daje buržoasko tumačenje, ali koja još nije našla svoj sopstveni oblik; kao otprilike filozofija, koja se najpre izgrađuje u religioznom obliku svesti i time, s jedne strane, uništava religiju kao takvu, a s druge strane, po svojoj pozitivnoj sadržini sama se kreće samo još u ovoj idealizovanoj, na misao svedenoj religioznoj sferi.

Otuda se i u zaključcima koje sami fiziokrati izvode prividno veličanje zemljišne svojine pretvara u njeno ekonomsko negiranje i u afirmiranje kapitalističke proizvodnje. S jedne strane, svi se porezi prevaljuju na zemljišnu rentu, ili, drugim rečima, zemljišna svojina se delimično konfiskuje, što je francusko revolucionarno zakonodavstvo pokušalo i da sprovede i do čega je došla rikardovska izgrađena moderna ekonomija^[18]. Tim što se porez svaljuje potpuno na zemljišnu rentu, jer je ona jedini višak vrednosti — stoga svako oporezivanje drugih oblika dohotka oporezuje zemljišnu svojinu samo zaobilaznim putem, i zato ekonomski samo štetnim putem, na način koji

koči proizvodnju —, sama industrija ne podvrgava se oporezivanju, a time niti ikakvoj državnoj intervenciji, i tako se oslobađa svake intervencije od strane države. Navodno se ovo događa u korist zemljišne svojine, a ne u interesu industrije.

Otuda: laissez faire, laissez aller^[19]; ničim neometana slobodna konkurencija, uklanjanje svakog državnog mešanja, monopola itd. iz industrije. Pošto industrija, po shvatanju fiziokrata, ništa ne stvara, već samo pretvara u drugi oblik vrednosti koje joj daje poljoprivreda, ovim vrednostima ne dodaje nikakvu novu vrednost, nego uzvraća kao ekvivalent, samo u drugom obliku, isporučene joj vrednosti, onda je, naravno, poželjno da se ovaj proces pretvaranja odvija bez smetnji i na najjeftiniji način; a to se postiže samo slobodnom konkurencijom, prepuštajući kapitalističku proizvodnju samoj sebi. Emancipacija buržoaskog društva od apsolutne monarhije, uspostavljene na ruševinama feudalnog društva, vrši se, dakle, samo u interesu feudalnog zemljoposjednika, pretvorenog u kapitalistu, [229] koji gleda samo kako da se obogati. Kapitalisti su kapitalisti samo u interesu zemljišne svojine, isto onako kao što su u dočnijoj ekonomiji oni kapitalisti samo u interesu radničke klase.

Vidi se, dakle, kako su moderni ekonomisti, kao g. Eugène Daire, izdavač dela fiziokrata, zajedno sa svojim nagrađenim spisom o njima, slabo razumeli fiziokrate, kada njihove specifične postavke o isključivoj proizvodnosti poljoprivrednog rada, o zemljišnoj renti kao jedinom višku vrednosti, o istaknutom položaju zemljoposjednika u sistemu proizvodnje, nalaze bez veze i samo slučajno spojene s njihovom proklamacijom slobodne konkurencije, s načelom krupne industrije i kapitalističke proizvodnje. Ujedno postaje shvatljivo kako je feudalni izgled ovog sistema, isto onako kao i aristokratski ton epohe prosvetljenosti, morao da učini masu feudalne gospode vatrenim pristalicama i propagatorima jednog sistema koji je u suštini proklamovao buržoaski sistem proizvodnje na ruševinama feudalnog sistema.

[3. Tri klase društva kod Quesnaya.

*Doprinos Turgot-a daljem razvitku fiziokratske teorije:
elementi dublje analize kapitalističkih odnosa]*

Sada ćemo preći niz mesta, delom radi rasvetljavanja, delom za dokaz onoga što smo gore naveli.

Kod samog Quesnaya u *Analyse du Tableau économique* nacija se sastoji iz tri klase građana:

«iz proizvodne klase» (poljoprivrednih radnika), *«klase zemljoposjednika i sterilne klase»* (ostalih građana koji se ne bave zemljoradnjom, već drugim službama i poslovima). (*Physiocrates etc.*, édition Eugène Daire, I partie, Paris 1846, p. 58.)

Kao proizvodna klasa, kao klasa koja stvara višak vrednosti javljaju se samo poljoprivredni radnici, a ne i sopstvenici zemlje. Vaznost ove poslednje klase, koja nije »sterilna«, jer predstavlja »višak vrednosti«, ne potiče otuda što ona iaj višak vrednosti stvara, nego isključivo otuda što ga prisvajaju.

Kod *Engel*-a najrazvijenije. Kod njega je i čisti dar prirode ovde-teruje radnika da suvišak proizvoda preko svoje najamnine ustupi drugima, [objašnjena] je odvajanjem radnika od uslova rada, koji istupaju prema njemu kao svojina jedne klase koja njima trguje. Prvi razlog zašto je jedino poljoprivredni rad proizvodan [leži u tome] što on predstavlja prirodnu osnovu i pretpostavku za samostalno upražnjavanje svih drugih vrsta rada:

»Njegov« (poljoprivrednikov) »rad zadržava između drugih vrsta rada, podeljenih među razne članove društva, isto onako prvenstven značaj... kakav je imao rad potreban za proizvodnje njegove hrane u mizu drugih vrsta rada, koje je u stanju usamijenosti morao da preduzima radi zadovoljavanja svojih raznovidnih potreba. To nije prvenstvo časti i dostojanstva, nego prvenstvo *privodne* nužnosti... Ono što njegov rad dobije od zemlje preko onoga što je potrebno za zadovoljavanje njegovih ličnih potreba, to sačinjava jedini fond plata koje u razmenu za svoj rad primaju svi ostali članovi društva. Kupujući sa svoje strane za primjenu cenu svoga rada namirnice od zemljoradnika, oni mu stalno vraćaju onoe (u materiji) »što su od njega primili. To je ta bitna razlika [230] između ove dve vrste rada.« (*Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766). Turgor, *Oeuvres*, édit. Daire, I, Paris 1844, p. 9, 10.)

Kako sad nastaje višak vrednosti? On ne nastaje u prometu, ali se u njemu realizuje. Proizvod se prodaje po svojoj vrednosti, a ne *iznad* svoje vrednosti. Nema viška cene iznad vrednosti. Ali, prodajući ga po njegovoj vrednosti, prodavaac realizuje jedan višak vrednosti. To je moguće samo zato što on sam nije platio cenu vrednosti koju prodaje, ili, što proizvod sadrži deo vrednosti koji prodavaac nije platio, nije naknadno ekvivalentom. A to i jeste slučaj kod poljoprivrednog rada. Prodavaac prodaje što nije kupio. To nekupljeno predstavlja Turgot najpre kao *pur don de la nature*. Medutim, mi ćemo videti da mu se taj *pur don de la nature* pod rukom pretvara u višak rada poljoprivrednog radnika, koji *propriétaire* nije kupio, a koji prodaje u poljoprivrednim proizvodima.

»Čim rad zemljoradnika *produit* više nego što mu je potrebno, on ovim viškom, koji *mu prvoda daje kao čisti dar* preko nagrade za njegov trud, može da kupi rad ostalih članova društva. Prodajom svog rada zemljoradniku dolaze ovi poslednji samo do svoga izdržavanja. Zemljoradnik, naprotiv, osim svog izdržavanja,

stiče bogatstvo kojim može slobodno raspolagati, koje nije kupio a koje prodaje. Prema tome, on je jedini izvor bogatstva koja svojim prmcetcm oživljavaju sve vrste rada u društvu, jer je on jedini čiji rad daje višak preko plate za rad.* (Isto, str. 11.)

U ovome prvom shvatanju imamo, prvo, suštinu viška vrednosti, da je to vrednost koja se realizuje u prodaji, a da za to prodavac nije dao ekvivalent, da je nije kupio. *Neplaćena vrednost*. Ali, s druge strane, taj višak preko *plate za rad* shvata se kao »čisti dar prirode«, budući da je uopšte dar prirode, da od proizvodnosti prirode zavisi to što je radnik kadar da u svome radnom danu proizvede više nego što je potrebno za reprodukciju njegove radne snage, više od iznosa njegove plate za rad. U ovome prvom shvatanju ukupni proizvod biva prisvajan još od strane samog radnika. A taj ukupni proizvod deli se na dva dela. Prvi sačinjava njegovu *salairé*¹; on se prema samom sebi javlja kao najamni radnik koji plaća sebi deo proizvoda potreban za reprodukciju njegove radne snage, za njegovo izdržavanje. Drugi deo, koji preko toga preostaje, je *dar prirode* i čini višak vrednosti. Ali priroda ovog viška vrednosti, ovog »pur don de la nature«, dobija jasnije konture čim se odbaci pretpostavka postojanja seljaka koji radi na sopstvenoj zemlji (*propriétaire cultivateur*), i dva dela proizvoda, najamnina i višak vrednosti, pripadnu raznim klasama: prvi — najamnom radniku, drugi — zemljoposjedniku.

Da bi se obrazovala klasa najamnih radnika, bilo u manufakturi bilo u samoj poljoprivredi — najpre se svi *manufacturiers*² javljaju kao »*stipendiés*«,³ kao najamni radnici »*cultivateur propriétaire*«-a —, moraju se uslovi rada odvojiti od radne snage, a osnova je toga razdvajanja to da se sama zemlja javlja kao privatna svojina jednog dela društva, tako da su drugom delu uskraćeni ovi predmetni uslovi za oplodivanje svoga rada.

•U prva vremena zemljoposjednika nije bilo potrebno razlikovati od zemljoradnika. ... U ono rano doba kada je svaki radan čovek mogao da ima onoliko zemlje koliko je |231| hteo, niko se nije mogao osećati pobuđenim *da radi za drugog*. ... Ali na kraju je svaki komad zemlje našao svoga gospodara; a onima koji zemlju nisu mogli steći, nije preostalo ništa drugo nego da *rad svojih ruku* — u službi *honorisane klase* (naimc, la classe des artisans⁴, ukratko svih nezemljoradnika) — »razmenjuju za suvišak proizvoda zemljoposjednika koji zemlju sami obrađuju.« (Isto, str. 12.)

Propriétaire cultivateur mogao je, sa znatnijim viškom koji je zemlja davala njegovom radu,

•da plaća ljude da bi ovi obrađivali njegovu zemlju, a za ljude koji su živeli od najamnine bilo je svedjedno kojom vrstom rada su je sticali. *Otuda je svojina na ze-*

1 platu — 2 manufakturisti — 3 plaćena lica — 4 klase zanatlija

mlji morala da se odvoji od rada njenog obrađivanja, i to je uskoro nastupilo . . . Zemljoposednici počehše obrađivanje zemlje prevajlivati na najamne radnike.» (Isto, str. 13.)

Tako je nastao odnos kapitala i najamnog rada i u samoj poljoprivredi. On nastaje tek onda kada mnoštvo ljudi bude odvojeno od svojine uslova rada — pre svega od zemlje — i kad nema ništa za prodaju osim svoje radne snage.

Za najamnog radnika, pak, koji više nema nikakve mogućnosti da proizvodi robu, nego je primoran da prodaje sam svoj rad, *minimum* najamnine, ekvivalent potrebnih životnih sredstava, nužno postaje zakon u njegovoj razmeni sa sopstvenikom uslova rada.

«Prosti radnik, koji ima samo svoje ruke i svoju marljivost, samo onda ima nešto ako uspe da svoj rad proda drugima . . . U svakoj vrsti rada mora doći do toga, a stvarno i dolazi do toga, da se radnikova najamnina ograničava na ono što je za njegovo izdržavanje bezuslovno potrebno.» (Isto, str. 10.)

Otkako je nastao najamni rad,

«prinos zemlje deli se na dva dela: jedan obuhvata izdržavanje i dobit zemljoradnika, koji nagrađuju njegov rad i predstavljaju uslov pod kojim on preuzima obrađivanje posednikovih polja; ostatak je onaj samostalni i raspoloživi deo koji *zemlja kao čisti dar daje onome koji je obrađuje*, preko njegovih predujmova i preko nagrade za njegov trud; i to sačinjava zemljoposednikov deo, ili dohodak, od koga on može da živi bez rada i koji može da upotrebi kako hoće.» (Isto, str. 14.)

Ali taj čisti dar prirode javlja se sada već određeno kao dar koji zemlja daje onome «*koji je obrađuje*», dakle kao dar koji ona daje radu; kao proizvodna snaga rada primenjenog na zemlju, kao proizvodna snaga koju rad ima zahvaljujući korišćenju proizvodne snage prirode i tako crpe iz zemlje, ali crpe iz nje samo kao rad. Zato se u ruci zemljoposednika višak ne javlja više kao «dar prirode», nego kao prisvajanje — bez ekvivalenta — tuđeg rada, koji je, zahvaljujući proizvodnosti prirode, u stanju da proizvodi sredstva za izdržavanje preko svoje sopstvene potrebe, ali koji je, svojim postojanjem kao najamni rad, ograničen na to da od proizvoda rada prisvoji za se samo «iznos potreban za svoje izdržavanje».

«*Zemljoradnik proizvodi svoju sopstvenu najamninu i pored toga dohodak koji služi za isplatu cele klase industrijalaca [artisans] i drugih plaćenih lica [stipendiés]. . . Zemljoposežnik dobija svoj deo samo zahvaljujući radu zemljoradnika» (dakle ne kao čisti dar prirode); «on dobija od njega svoja ||232| životna sredstva i sredstva za plaćanje rada drugih plaćenih lica. . . Zemljoradnik treba zemljoposednika samo po sili ugovora i zakona.» (Isto, str. 15.)*

Tu se, dakle, višak vrednosti izlaže neposredno kao deo zemljoradnikovog rada, koji zemljoposednik prisvaja bez ekvivalenta, i

čiji proizvod, prema tome, prodaje a da ga nije kupio. Samo, to nije razmenska vrednost kao takva koju Turgot ima u vidu, samo radno vreme, nego suvišak proizvodâ, koji zemljoposjedniku daje rad zemljoradnika preko njegove sopstvene najamnine; no pri tom suvišak proizvoda opredmećuje u sebi samo onu količinu vremena za koje zemljoradnik radi za zemljoposjednika badava, preko vremena potrebnog za reprodukciju svoje najamnine.

Vidimo, dakle, kako fiziokrati, u *granicama poljoprivrednog rada*, tačno shvataju višak vrednosti. Kako ga shvataju kao proizvod rada najamnog radnika, premda, s druge strane, sam ovaj rad shvataju u konkretnom obliku u kome se on predstavlja u upotrebnim vrednostima.

Kapitalističku eksploataciju poljoprivrede — »izdavanje zemlje pod zakup ili u najam« —, uzgred rečeno, Turgot označava kao »najkorisniji od svih metoda; ali taj metod pretpostavlja zemlju koja je već bogata«. (Isto, str. 21.)

(Pri posmatranju viška vrednosti treba preći iz sfere prometa u sferu proizvodnje. To jest višak vrednosti izvoditi ne prosto iz razmene robe za robu, nego iz razmene kako se ona vrši u proizvodnji između vlasnika uslova rada i samih radnika. I ovi istupaju jedan prema drugome kao posjednici robe, te se stoga nipošto ne pretpostavlja proizvodnja nezavisna od razmene.)

(U fiziokratskom sistemu su *propriétaires*, zemljoposjednici ti što plaćaju najamnine, *salariants*. Radnici i *manufacturiers* u svim drugim granama industrije su *salariés* ili *stipendiés*, plaćeni. Otuda i *gouvernants*¹ i *gouvernés*.²)

Turgot analizira uslove rada ovako:

•U svakoj grani proizvodnje (*métier*) radnik već mora da raspolaže alatom i dovoljnom količinom sirovina koje prerađuje; zatim on mora da bude u mogućnosti da se do prodaje svojih proizvoda izdržava. (Isto, str. 34.)

Sve te predujmove, te uslove pod kojima je rad jedino moguć, koji su, dakle, *pretpostavke* procesa rada, pruža zemlja prvobitno zabadava:

»Ona daje prvobitni fond predujmova pre svakog obrađivanja« u plodovima, ribama, divljači itd., u orudima, kao što su grane, kamenje, u domaćim životinjama, koje se oplodavanjem množe, a osim toga daju u toku godine proizvode, kao »mleko, vunu, kožu i druge materije, koji su, pored drveta posećenog u šumi, sačinjavali prvobitni fond industrijskog rada«. (Isto, str. 34.)

Ovi uslovi rada, ovi predujmovi radu, postaju *kapital* kada ih neko treće lice predujmi radniku, a to je slučaj od onog trenutka kada radnik ne poseduje ništa drugo već samo svoju голу radnu snagu.

¹ vladajući — ² kojima se vlada

»Kad je veliki deo društva bio upućen jedino na rad svojih ruku, morali su oni koji su tako živeli od svoje zarade dobiti nešto unapred, bilo da bi nabavili sirovine koje su prerađivali, bilo da bi mogli da žive do isplate svoje zarade.« (Isto, str. 37 - 38.)

[[233] Turgot vidi u *kapitalima* »akumulisane pokretne vrednosti« [valeurs mobilières accumulées]. (Isto, str. 38.) Prvobitno zemljoposjednik ili zemljoradnik plaća najamninu svakodnevno neposredno i daje materijal, na primer prelji lana. S razvitkom industrije javlja se potreba za većim predujmovima i za postojanošću ovog procesa proizvodnje. Tu stvar onda preduzimaju possesseurs of capitaux.¹ U ceni svojih proizvoda oni moraju dobiti natrag sav svoj *predujam* i profit ravan onome

»koji bi dobio od svog novca kada bi ga upotrebio za kupovinu zemlje, kao i svoju platu za rad. Jer, bez sumnje, pri jednakom profitu on bi pretpostavio da živi bez ikakvog truda od dohodka nekog poljskog dobra, koje bi mogao da kupi istim kapitalom.« (Isto, str. 39.)

Plaćana klasa industrijalaca (classe stipendiée industrielle) deli se opet sa svoje strane na »kapitalističke preduzetnike i proste radnike« (str. 39). Sa ovim preduzetnicima stvar stoji isto tako kao i s poljoprivrednim preduzetnicima (entrepreneurs fermiers). I njima moraju biti naknađeni svi predujmovi, pored profita, kao u gornjem slučaju.

»Sve to mora da se prethodno odbije od cene poljoprivrednih proizvoda; *suvišak* služi zemljoradniku za to da plati posedniku za dozvolu korišćenja njegove zemlje na kojoj zasniva svoje preduzeće. To je zakupnina, dohodak zemljoposjednika, *produit net*; jer sve što od prinosa zemlje služi za pokriće svih vrsta predujmova i profita predujmljivača, ne može se smatrati dohotkom nego samo *naknadom troškova oko obrađivanja zemlje*, pošto bi se poljoprivrednik, ako ih ne bi naknađio, dobro čuvao da svoj imetak i trud upotrebi za obrađivanje tuđe zemlje.« (Isto, str. 40.)

Naposletku:

»Doduše, kapitali se delom stvaraju uštedama iz profita radnih [laborieuses] klasa; ali kako ti profiti potiču uvek iz tla — jer svi se plaćaju ili iz dohotka ili iz troškova proizvodjenja dohotka —, jasno je da kapitali kao i dohodak potiču iz tla; ili, tačnije rečeno, da sačinjavaju samo akumulaciju onog dela vrednosti koji proizvodi zemlja i koji posednici dohotka ili lica koja imaju u njemu udela mogu svake godine da uštede, ne trošeći ga za svoje potrebe.« (Isto, str. 66.)

Pošto zemljišna renta sačinjava jedini višak vrednosti, sasvim je prirodno da se akumulacija vrši samo iz rente. Što kapitalisti pored toga akumuliraju, oni to otkidaju od svoje plate, salaire-a (svoga dohotka, određenog za njihovu potrošnju, jer tako se shvata profit).

¹ posednici kapitala

Budući da se profit, kao i nadnica, računa u troškove obradivanja zemlje i samo višak sačinjava dohodak zemljoposjednika, to se taj višak, uprkos časnom mestu koje mu se daje, u stvari ne računa u troškove obradivanja zemlje — a zbog toga ne igra ulogu ni kao agent proizvodnje —, isto onako kao i kod Ricardovih sledbenika.

Nastajanje fiziokratije bilo je povezano kako s opozicijom prema kolbertizmu^[20] tako, naročito, i s krahom Law-ovog sistema.^[21]

[4. Izjednačenje vrednosti i materije (Paoletti)]

||234| Brkanje vrednosti ili, tačnije rečeno, njeno izjednačavanje s materijom, kao i veza u kojoj ovo mišljenje stoji sa celim načinom fiziokratskog shvatanja, jasno se vidi u sledećim izvodima iz spisa Ferdinanda Paolettija: *I veri mezzi di render felici le società* (delimično uperenim protiv Pietra Verrija, koji je u svojim *Meditazioni sulla Economia politica* (1771) bio napao fiziokrate). (Paoletti iz Toscane: *navedeno delo*, t. XX [izd.] Custodi, Parte moderna.)

•Takvo *umnožavanje materije*, kao što su produzioni della terra¹, »zcelo nije industrija nikada postigla, niti može postići. Ona daje materiji samo oblik, modifikuje je: industrija, dakle, ne stvara ništa. Ali, reći će mi se: industrija daje materiji oblik, dakle proizvodna je. Ako to i nije proizvodnja materije, ipak je proizvodnja oblika. E pa dobro, neću da protivrečim. Ali *to ipak nije stvaranje bogatstva, već naprotiv, to je samo izdatak*. . . Politička ekonomija pretpostavlja i istražuje fizičku i realnu proizvodnju, koja se nalazi jedino u poljoprivredi, jer jedino ona umnožava materije i proizvode koji sačinjavaju bogatstvo. . . Industrija kupuje od poljoprivrede sirovine da bi ih preradila; njen rad, kao što smo već izložili, daje tim sirovinama samo oblik, on im ništa ne dodaje i ne umnožava ih.« (Isto, str. 196 - 197.)

•Dajte kuvaru neku količinu graška da vam od njega zgotovi obed; on će vam ga dobro skuvanog i zgotovljenog doneti na trpezu, ali u istoj količini koju je primio; ali dajte istu količinu baštovanu da je poseje; on će vam, u svoje vreme, vratiti bar četvorostruko više nego što je primio. To je prava i jedina proizvodnja.« (Isto, str. 197.)

•Stvari dobijaju vrednost kroz potrebe ljudi. Prema tome, vrednost ili uvećanje vrednosti robe nije posledica industrijskog rada nego izdataka radnika.« (Isto, str. 198.)

•Tek što se pojavi neka nova manufakturna roba, ona se odmah proširi u zemlji i van zemlje. I gle! Konkurencija drugih industrijalaca i trgovaca uskoro obara njenu cenu na normalni nivo, koji se određuje vrednošću sirovina i troškovima izdržavanja radnika.« (Isto, str. 204 - 205.)

¹ proizvodi zemlje

[5. Fiziokratski elementi kod Smitha]

Od svih grana proizvodnje u poljoprivredi najranije nalazimo primenu prirodnih snaga radi proizvodnje u velikim razmerama. Primena ovih snaga u manufakturnoj industriji pada u oči tek na njenom višem stepenu razvitka. Iz sledećeg citata može se videti kako kod A. Smitha još dolazi do izražaja prethodni period krupne industrije i, prema tome, fiziokratska shvatanja, i kako mu Ricardo odgovara sa stanovišta moderne industrije.

[235] U petoj glavi druge knjige svoga dela *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* u pogledu zemljišne rente A. Smith kaže:

«Ona je proizvod prirode koji ostaje pošto se odbije ili naknadi sve što se može smatrati proizvodom čoveka. Ona je retko manja od četvrtine, a često je veća od trećine ukupnog proizvoda. Ista količina proizvodnog rada u manufakturi ne može nikada da stvori toliko novog proizvoda (reproduction). U manufakturi priroda ne čini ništa, a čovek sve, i novi proizvod uvek mora da je u srazmeri sa snagom činilaca (agents) koji ga stvaraju.»

Na ovo primećuje Ricardo [u svome delu *On the Principles of Political Economy, and Taxation*], drugo izdanje 1819, napomena na str. 61 - 62:

«Zar priroda ne čini ništa za čoveka u manufakturi? Zar su snage vode i vetra, koje pokreću naše mašine i pomažu brodarstvu, ništa? Pritisak vazduha i napon pare, koji nam dopuštaju da stavljamo u pokret najčudesnije mašine — nisu li darovi prirode? A da i ne govorimo o uticaju toplote na omekšavanje i topljenje metala, o rastvaranju vazduha pri procesima bojadisanja i vrenja. Ne može se navesti nijedna manufaktura u kojoj priroda ne pomaže čoveku, i to obilato i bez naknade.»

Da fiziokrati smatraju da je profit samo odbitak od rente [svedoči sledeća rečenica jednog anonimnog pisca]:

«Fiziokrati kažu, na primer, za cenu čipke da ona jednim delom naknadjuje samo ono što je radnik potrošio, dok je drugi deo samo prenesen iz džepa jednog čoveka» (naime zemljoposjednika) «u džep drugog.» (*An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption*, lately advocated by Mr. Malthus etc., London 1821, p. 96.)

Mišljenje A. Smitha i njegovih sledbenika da akumulacija kapitala nastaje iz ličnog odricanja, otkidanja i odvajanja od usta kapitalista, takođe proizlazi iz shvatanja fiziokrata, koji profit (uključujući kamatu) shvataju samo kao dohodak kapitalista koji odlazi za njihovu potrošnju. Fiziokrati to mogu da kažu zato što smatraju da je samo zemljišna renta pravi, ekonomski, tako reći legitimni izvor akumulacije.

«On», naime zemljoradnik, «jedini je — kaže Turgot — čiji rad proizvodi višak preko njegove nadnice.» (*Turgot*, isto, str. 11.)

Profit je ovde, dakle, potpuno uračunat u *salaires du travail*¹.

[[236] »Zemljoradnik proizvodi preko tog nagrađivanja« (svoje vlastite nadnice) »dohodak zemljoposjednika; dok zanatlija ne proizvodi nikakav dohodak ni za sebe ni za druge.« (Isto, str. 16.) »Sve što zemlja daje za vraćanje predujmova svake vrste i profita onih koji ih daju *ne može se smatrati dohotkom*, već samo *naknadom troškova oko obradivanja zemlje*.« (Isto, str. 40.)

A[dolphe] Blanqui u *Histoire de l'économie politique*, Bruxelles 1839, kaže na str. 139 [o fiziokratima]:

[Oni su bili mišljenja da] »u zemljoradnju utrošeni rad nije proizveo samo onoliko koliko je radniku bilo potrebno da se za vreme celoga trajanja svoga rada održi, već i jedan *višak*« (*excédent de valeur*, višak vrednosti), »koji je mogao biti dodat masi već postojećeg bogatstva. Oni su taj višak nazvali *produit net*«, (dakle, višak vrednosti posmatrali u obliku upotrebnih vrednosti u kojima se on predstavlja). »Produit net morao je nužno da pripadne zemljoposjedniku i predstavljao je u njegovim rukama dohodak kojim je mogao slobodno da raspolaže. Kakav je, pak, bio produit net ostalih privrednih grana?... Manufakturisti, trgovci, radnici — svi su oni bili *plaćeni službenici*« (*commis salariés*) poljoprivrede, suverenog tvorca i raspodeljivača svih dobara. Proizvodi rada tih ljudi predstavljali su u sistemu *ekonomista*^[22] samo ekvivalent onoga što su potrošili za vreme svoga rada, tako da je po svršetku njihovog rada ukupna suma bogatstva bila apsolutno ista kao i pre toga, *ukoliko radnici ili vlasnici nisu što odvojili, tj. uštedeli od onoga što su smeli da potroše*. Rad primenjen u obradi zemlje bio je, prema tome, jedini koji je proizvodio bogatstvo, a rad ostalih smatran je *bесплодним* pošto nije doneo nikakvo povećanje *opšteg kapitala*.«

«Fiziokrati su, dakle, suštinu kapitalističke proizvodnje videli u proizvodnji viška vrednosti. Oni su nastojali da objasne tu pojavu. A u tome se i sastojao zadatak pošto su bili odstranili profit d'«*expropriation*»² merkantilnog sistema.

«Da bismo došli do novca«, kaže *Mercier de la Rivière*, »moramo ga kupiti, a posle te kupovine mi nismo bogatiji nego što smo bili pre toga; samo smo u novcu dobili istu vrednost koju smo dali u robi.« (*Mercier de la Rivière, L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, II, p. 338.)

Ovo važi kako za [[237] kupovinu tako i za prodaju robe, kao što važi i za rezultat cele njene metamorfoze, tj. za rezultat razmene robe po njenoj vrednosti, dakle razmene ekvivalenata. Ali, odakle dolazi višak vrednosti, tj. odakle dolazi kapital? To je problem koji je stajao pred fiziokratima. Njihova zabluda je u tome što su oni, razlikovanjem prirodne vegetacije i prirodnog množenja u poljoprivredi i stočarstvu od manufakture, pobrkali *uvećanje materije s uvećanjem raz-*

¹ platu za rad — ² profit pri otuđivanju

menske vrednosti. Njima je upotrebnost vrednost služila kao osnov. A upotrebnost vrednost ukupne robe svedena na univerzale, kako to kažu sholastičari, bila je prirodna materija kao takva, čije se umnožavanje u datom obliku zbiva samo u poljoprivredi.)

Germain Garnier, prevodilac A. Smitha, i sam fiziokrat, tačno objašnjava njihovu *teoriju štednje* itd. On najpre kaže da manufaktura, kao što su to merkantilisti tvrdili za celokupnu proizvodnju, može da stvori višak vrednosti *samo* iz profita koji nastaje iz prodaje tim što prodaje robu preko njene vrednosti, da se, prema tome, vrši samo nova raspodela već stvorenih vrednosti, ali nikako dodavanje nove vrednosti vrednostima koje su već ranije proizvedene:

»Rad zanatlija i manufakturista, koji ne otvara nov izvor bogatstva, može postati *profitonosan samo putem povoljne razmene* i ima samo relativnu vrednost, vrednost koja se ne obnavlja ako nema prilike da *putem razmene dođe do dobiti.*» (Njegov prevod Smithovog dela *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, t. V, Paris 1802, p. 266.^[29])

Ili uštede koje čine, vrednost koju čuvaju u sebe preko one koju izdaju, moraju otkinuti od svoje lične potrošnje.

»Rad zanatlija i manufakturista može da doda opštoj masi društvenog bogatstva samo uštede najamnih radnika i kapitalista, ali i tim putem on može doprineti bogaćenju društva.« (Isto, str. 266.)

I podrobnije: »Radnici u zemljoradnji obogaćuju državu proizvodom svoga rada; radnici u manufakturi i trgovini, naprotiv, mogu je obogatiti samo *uštedama od svoje lične potrošnje*. Ovo tvrđenje ekonomista posledica je razlikovanja koje oni čine među ovim granama rada i koje izgleda sasvim neospornljivo. Rad zanatlija i manufakturista može, u stvari, da doda vrednosti sirovine samo vrednost njihovog sopstvenog rada, tj. vrednost najamnina i profita koje je taj rad morao doneti prema stopi uobičajenoj u zemlji ||238| za jedne i za druge. Dakle, te najamnine, ma koliko bile niske ili visoke, predstavljaju nagrađivanje rada; one čine ono što radnik sme s pravom da troši i što, po svoj prilici, i troši; jer samo putem potrošnje on može da uživa plodove svoga rada, i taj užitak je stvarno cela njegova nagrada. *Na isti način važe i profiti, bili niski ili visoki*, kao svakodnevna potrošnja kapitaliste, o kome se naravno pretpostavlja da svoju potrošnju podešava prema dohotku koji mu njegov kapital donosi. Stoga će — ako se radnik ne odrekne jednog dela blagostanja na koje polaže pravo na osnovu najamnine isplaćene mu *za njegov rad* prema uobičajenoj stopi, ili ako kapitalista ne ostavi na stranu jedan deo dohotka koji mu donosi njegov kapital — i jedan i drugi u trenutku završavanja rada potrošiti celu vrednost koja iz tog rada proističe. Ukupna masa društvenog bogatstva biće, dakle, po završetku njihovog rada isto tolika kolika i pre, *ukoliko nisu uštedeli* jedan deo od onoga što su imali pravo i što su smeli da potroše, a da ne budu proglašeni za rasipnike. U tom slučaju bila bi ukupna masa društvenog bogatstva povećana za *ceo iznos vrednosti tih ušteda*. Sme se, dakle, s pravom reći da lica zaposlena u manufakturi i trgovini mogu *postojeću ukupnu masu društvenog bogatstva da povećaju samo onim što otkinu od svojih usta.*» (Isto, str. 263 - 264.)

Ovde Garnier sasvim tačno oseća da Smithova teorija o akumulaciji putem ušteta (A. Smith je bio fiziokratijom jako zaražen, što nigde ne dokazuje ubedljivije nego u svojoj kritici fiziokratije) počiva na ovoj fiziokratskoj osnovi. On kaže:

«Najzad, ako su ekonomisti tvrdili da manufaktura i trgovina mogu da uvećaju nacionalno bogatstvo samo svojim odricanjem, to A. Smith isto tako kaže da bi se rad uzalud trudio i da kapital jedne zemlje ne bi nikada bio povećan ako ga ekonomisanje ne bi uvećalo svojim uštedama (knjiga II, gl. 3). Smith se, dakle, potpuno slaže s ekonomistima» itd. (Isto, str. 270.)

[6. *Fiziokrati kao pristalice krupne, na kapitalističkoj osnovi zasnovane poljoprivrede*]

[|239| Među neposredne istorijske okolnosti koje su potpomagale širenje fiziokratije, pa i samo njeno nastajanje, A. Blanqui u napred citiranom spisu navodi:

«Od svih vrednosti koje su bujale u usijanoj atmosferi toga» (Law-ovog) [21] «sistema nije ostalo ništa do propast, očaj i bankrotstvo. Jedino zemljišna svojina nije propala u tom vihoru.» <Zato kod g. Proudhona u *Philosophie de la Misère* zemljišna svojina dolazi posle «kredit».> «Njoj je, štaviše, postalo bolje, pošto je menjala vlasnike i u velikoj meri bila razdrobljena, možda prvi put posle feudalizma.» (Isto, str. 138.) Naime: «Bezbrojne promene posjednika, koje su se zbivale pod uplivom tog sistema, počele su da rasparčavaju zemljišni posed. ... Zemljišna svojina se prvi put trglala iz stanja obamrlosti u kome ju je feudalni sistem tako dugo držao. Za poljoprivredu je to predstavljalo istinsko uskrснуće. ... Ona» (zemlja) «je sada prešla iz režima mrtve ruke u režim prometa.» (Isto, str. 137-138.)

Kako Turgot tako i *Quesnay* i ostale njegove pristalice hoće kapitalističku proizvodnju u poljoprivredi. Tako Turgot:

«Uzimanje zemlje u zakup... ovaj poslednji metod» (krupne poljoprivrede, koja se zasniva na zakupu) «najpogodniji je od svih drugih, ali pretpostavlja zemlju koja je već bogata.» (Vidi Turgot, isto, str. 16-21.)

A *Quesnay* u svojim *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole* kaže:

«Zemlje koje se koriste za proizvodnju žita treba da su koliko je god moguće sjedinjene u velike zakupe za eksploataciju od strane bogatih poljoprivrednika» (laboureurs, ovde kapitalisti). «Jer izdaci za održavanje i opravku zgrada su niži, troškovi su saobražno mnogo manji, a produit net mnogo veći kod krupnih nego kod sitnih poljoprivrednih gazdinstava.» (*Physiocrates*, éd. Daire I, p. 96-97.)

Na rečenom mestu Quesnay ujedno priznaje da povećanje proizvodnosti poljoprivrednog rada odlazi na deo čistog dohotka, »revenu nete«, dakle u prvom redu na deo zemljoposjednika, tj. posjednika viška vrednosti, te da relativno povećanje poslednjega ne proizlazi iz tla, već iz društvenih itd. mera u cilju povećanja proizvodnosti rada. [240] Jer, na označenom mestu on kaže:

»Svaka korisna« (tj. za produit net korisna) »ušteda na radovima koji se obavljaju pomoću životinja, mašina, vodene snage itd. korisna je za stanovništvo« itd.

U vezi s tim, Mercier da la Rivière naslućuje da višak vrednosti, bar u industriji (što Turgot uzima za svaku proizvodnju), ima neke veze sa samim industrijskim radnicima. Na navedenom mestu (isto, II, str. 407) on uzvikuje:

»Umerite svoje oduševljenje vi slepi obožavaoci veštačkih proizvoda industrije! Pre nego što počnete hvaliti njena čuda, otvorite oči i pogledajte koliko tih proizvođača koji su vični veštini da dvadeset sua pretvore u vrednost od hiljadu talira živi u siromaštvu ili u najmanju ruku u oskudici. Jer, *kome pripada to neizmerno uvećavanje vrednosti? Kako! Oni čijim rukama se ono stvara ne znaju za blagostanje! Ah! Ovaj kontrast neka vam bude opomena!*«

[7. Protivrečnosti u političkim shvatanjima fiziokrata.
Fiziokrati i francuska revolucija]

Protivrečnosti celog sistema ekonomista. Između ostalih i Quesnay je bio za apsolutnu monarhiju.

»Vlast treba da bude jedna... Sistem ravnoteže snaga (contreforces) u jednoj vladi je koban; on pokazuje samo razdor među velikima i ugnjetavanje malih.« (U gore citiranom delu *Maximes générales* itd. [str. 81.]

Mercier de la Rivière [kaže]:

Par cela seul! »što je čoveku određeno da živi u društvu, određeno je da živi pod despotizmom«. ([*L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*] t. I, p. 280.)

A tek »prijatelj naroda«, markiz de Mirabeau! Mirabeau le père^{2[24]}. I upravo ova škola obara svojim laissez faire, laissez aller^{19]} kolbertizam^{20]} i uopšte svako mešanje vlade u poslove građanskog društva. Ona dopušta državi da živi samo još u porama toga društva, kao Epikur svojim bogovima^{25]} u porama sveta. Veličanje zemljišne svojine izlazi u praksi na to da poreze treba udariti isključivo na zemljišnu rentu, a to krije u sebi virtuelnu konfiskaciju zemljišne svojine od

¹ već samim tim — ² otac

strane države, — isto onako kao i u radikalnom delu rikardovaca^[18]. Francuska revolucija, uprkos protivljenju Röderera i drugih, usvojila je ovu poresku teoriju.

Sam Turgot, radikalni buržoaski ministar, koji priprema francusku revoluciju. Sa svim svojim feudalnim prividom fiziokrati idu ruku pod ruku s enciklopedistima^[20]! [240]

[241] Turgot je pokušao da anticipira mere francuske revolucije. *Februarskim* ediktom od 1776. ukinuo je esnafe. (Ovaj edikt je bio na snazi svega tri meseca.) Isto je tako ukinuo corvée des paysans¹ pri građenju puteva. Pokušao je da uvede impôt unique² na zemljišnu rentu^[27].

[241] Mi ćemo se kasnije još jednom vratiti na veliku zaslugu fiziokrata respecting the analysis of capital^[28].

Ovde još samo ovo: Prema fiziokratima, višak vrednosti nastaje iz proizvodnosti jedne posebne vrste rada, poljoprivrede. A tu posebnu proizvodnost dugujemo, uopšte uzevši, samoj prirodi.

Prema merkantilnom sistemu, višak vrednosti je samo relativan; što jedan dobija, drugi gubi. Profit upon alienation ili oscillation of wealth between different parties⁴. Prema tome, posmatrajući kapital u njegovoj celini, u unutrašnjosti jedne zemlje ne stvara se višak vrednosti. On može nastati samo u odnosu jedne nacije prema drugim nacijama. I višak koji jedna nacija realizuje za sebe iz odnosa s drugom izražen je u novcu (trgovinski bilans), jer je baš novac neposredni i samostalni oblik razmenske vrednosti. Suprotno tome — jer merkantilni sistem, u stvari, poriče stvaranje apsolutnog viška vrednosti — fiziokratija želi da objasni ovaj poslednji; tj. *produit net*. I pošto ona višak proizvoda vezuje za upotrebnu vrednost, to je za nju poljoprivredu *jedini stvaralac* »čistog proizvoda«.

[8. *Vulgarizovanje fiziokratske teorije od strane pruskog reakcionara Schmalza*]

Jedan od najnaivnijih izraza fiziokratije — kako daleko od Turgot-a! — srećemo u Theodoru Antonu Heinrichu Schmalzu, kraljevsko-pruskom tajnom savetniku i starom protivniku demagoga^[29]. Na primer:

•Ko njemu (au bailleur des bienfonds, zemljovlasniku) može braniti da primi ako prircda hoće da mu plati *dvofut toliko kamate* nego što je inače *uobičajeno u zemlji?* (*Economie politique* traduit par Henri Jouffroy etc., t. I, Paris 1826, p. 90^[30].)

¹ kuluk seljaka — ² jedinstveni porez — ³ u pogledu analize kapitala — ⁴ Profit pri otuđivanju ili osciliranje bogatstva između raznih učesnika.

Određivanje minimalne najamnine izraženo je kod fiziokrata tako da se potrošnja ili troškovi radnika izjednačuju s najamninom koju primaju. Ili, kao što g. Schmalz to uopšteno kaže:

«Prosečna najamnina u jednom zvanju je ravna onome što jedan čovek toga zvanja prosečno potroši za vreme svoga rada.» (Isto, str. 120.)

«Zemljišna renta je jedini element nacionalnog dohotka: ||242| Kako kamata na uloženi kapital tako i najamnina za svaku vrstu rada prenose proizvod zemljišne rente samo iz jedne ruke u drugu.» (Isto, str. 309 - 310.)

«Bogatstvo nacije se sastoji jedino u upotrebi zemlje, njenoj sposobnosti i snazi da svake godine proizvodi zemljišnu rentu.» (Isto, str. 310.) «Ako idemo do osnove, do prvobitnih elemenata vrednosti koje bilo stvari, moramo priznati da ta vrednost nije ništa drugo do vrednost prostog proizvoda prirode. To znači, iako rad dodaje stvarima novu vrednost i tako povišava cenu, da se ta nova vrednost ili ta cena ipak sastoji samo iz zbira vrednosti svih onih proizvoda prirode koji su na osnovu novog oblika koji im je rad dao uništeni, potrošeni ili od strane radnika na neki način utrošeni.» (Isto, str. 313.)

«Ova vrsta rada» (poljoprivreda u pravom smislu reči) «jedina je koja pomaže pri stvaranju novih tela; stoga je ona i jedina koja se do određenog stepena može smatrati proizvodnom. A prerađivački ili zanatski rad samo daje nov oblik telima koja je proizvela priroda.» (Isto, str. 15 - 16.)

[9. Rana kritika fiziokratskih predrasuda u pitanju o poljoprivredi (Verri)]

Protiv predrasuda fiziokrata.

Verri (Pietro), *Meditazioni sulla Economia politica*. (Prvi put štampano 1771) t. XV, [izdanje] Custodi, Parte moderna.

«Sve pojave u vasioni, bile stvorene ljudskom rukom ili opštim zakonima prirode, nisu nikakve nove tvorevine, već samo modifikacija materije. Sastavljanje i rastavljanje jedini su elementi koje ljudski duh nalazi kad analizira ideju proizvodjenja; ovako je isto i s proizvodnjom vrednosti i bogatstva kad se zemlja, vazduh i voda u polju pretvaraju u žito, ili kad se pod rukom čovekovom lepljivo lučenje insekta pretvara u svilu, ili se nekoliko komadića metala sastave u mehanizam koji izbija časove.» (Str. 22.) Dalje: fiziokrati nazivaju «klasu manufakturnih radnika sterilnom zato što je prema njihovom shvatanju vrednost manufakturnih proizvoda ravna sirovini plus namirnice koje su manufakturni radnici potrošili za vreme fabrikacije.» (Isto, str. 25.)

||243| Verri, naprotiv, skreće pažnju na stalno siromaštvo zemljoradnika [contadini], nasuprot progresivnom bogaćenju manufakturnista [artigiani], pa zatim nastavlja:

«To dokazuje da manufakturista dobija u ceni koju postiže ne samo *naknadu za ono što je potrošio, nego i izvestan deo preko toga, a taj deo je nova količina vrednosti, stvorena u proizvodnji tokom godine.*» (Isto, str. 26.) «Novostvorena vrednost je, sledstveno, onaj deo cene poljoprivrednog ili industrijskog proizvoda koji čini suvišak *preko prvobitne vrednosti* sirovina i troškova potrošnje potrebnih za vreme njihovog prerađivanja. U poljoprivredi se moraju odbiti seme i potrošnja zemljoradnika, u manufakturi isto tako sirovina i potrošnja radnika; i za isto toliko stvara se godišnje *nova vrednost koliko iznosi ostatak po tom odbitku.*» (Isto, str. 26 - 27.)

[GLAVA TREĆA]

Adam Smith

[1. Dve odredbe vrednosti kod Smitha]

A. Smith, kao i svi ekonomisti vredni pomena, usvaja od fiziokrata prosečnu najamninu, koju naziva prirodnom cenom najamnine.

«Čovek mora uvek biti u mogućnosti da živi od svoga rada, i njegova najamnina mora biti dovoljna bar za njegovo izdržavanje. U većini slučajeva ona mora iznositi još nešto više, inače radnik ne bi mogao da odgaji decu i ceo rod takvih radnih ljudi morao bi s prvom generacijom da izumre.» ([*Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, Paris 1802], t. I, l. I, ch. VIII, p. 136.)

A. Smith konstatuje izrično da razvitak proizvodne snage rada ne u korist samom radniku. Tako, on kaže (l. I, ch. VIII, edit. MacCulloch, London 1828):

«Proizvod rada je njegova prirodna nagrada ili njegova prirodna najamnina. U onom prvobitnom stanju društva koje je prethodilo *prisvajanju zemlje i gomilanju kapitala* radniku je pripadao ceo proizvod njegovog rada. On nije znao ni za vlastelina ni za majstora, s kojim bi morao da deli. Da je ovo stanje potrajalo, nagrada za rad *bi rasla sa svakim povećanjem njegove proizvodne snage*, koje proizlazi iz *podele rada*. Sve stvari bi bile sve jeftinije»

⟨svakako sve one stvari koje iziskuju manju količinu rada za svoju reprodukciju; međutim ne samo da »bi bile« jeftinije, nego su i stvarno pojeftinile⟩.

«Za njihovu proizvodnju bila bi potrebna manja količina rada; i kako bi u ovakvom stanju stvari robe proizvedene jednakom količinom rada bile u razmeni prirodno iste vrednosti, one bi isto tako mogle da budu i kupljene ||244| manjom količinom rada... Ali to prvobitno stanje stvari kada je radnik mogao da uživa ceo proizvod svoga rada nije *nadživelo prvo prisvajanje zemlje i akumulaciju kapitala*. Ono je stoga već bilo prošlo davno pre no što su bili postignuti najznačajniji uspesi u proizvodnoj snazi rada, i zato bi bilo beskorisno istraživati kako bi ono moglo da utiče na nagradu za rad ili najamninu.» (T. I, str. 107 - 109.)

A. Smith zapaža ovde veoma fino da istinski veliki razvitak proizvodne snage rada počinje tek onoga trenutka kada on postaje najamni rad i kada uslovi rada istupaju prema njemu s jedne strane kao zem-

ljišna svojina, a s druge strane kao kapital. Razvitak proizvodne snage rada počinje, dakle, tek pod uslovima pod kojima radnici ne mogu više prisvajati rezultat toga rada. Zato je sasvim beskorisno istraživati kako bi ovo uvećanje proizvodnih snaga uticalo na nagradu za rad, koja je tu još ravna proizvodu rada, ili kako bi ono uticalo pod pretpostavkom da proizvod rada (ili vrednost toga proizvoda) pripada samome radniku.

A. Smith je u velikoj meri zaražen fiziokratskim predstavama. Kroz njegovo delo često se provlače čitavi slojevi ideja koje pripadaju fiziokratima i potpuno protivreče njegovim pogledima kako ih on originalno postavlja. Kao na primer u učenju o zemljišnoj renti itd. Te delove njegovog spisa, koji za njega nisu karakteristični, nego gde je on samo fiziokrata,^[31] možemo ovde bez štete po našu svrhu potpuno zanemariti.

Ja sam već u prvom delu ovog spisa, prilikom analize robe, pokazao kako se A. Smith koleba u određivanju razmenske vrednosti, a naročito određivanje vrednosti *roba* količinom za njihovu proizvodnju potrebnog rada čas brka čas zamenjuje količinom živog rada kojom se može kupiti određena količina robe, ili, što je isto, količinom robe kojom se može kupiti određena količina živog rada. Ovdje on *razmensku vrednost* rada čini merom vrednosti roba. U stvari, *najamnina*; jer je najamnina jednaka s količinom robe koja se kupuje određenom količinom živog rada, ili jednaka s količinom rada koja se može kupiti određenom količinom robe. Vrednost rada, ili, tačnije, vrednost radne snage menja se kao i vrednost svake druge robe i ni po čemu se specifično ne razlikuje od vrednosti drugih roba. Tu se vrednost uzima za merilo i za uzrok vrednosti, dakle, *cercle vicieux*, začarani krug.

Međutim, u daljem izlaganju će se pokazati da ta nesigurnost i ta ispreturanost sasvim heterogenih odredaba ne smeta Smithovom istraživanju prirode i porekla viška vrednosti, jer se on u stvari, i ne znajući to, svuda gde to pitanje izlaže pridržava pravilnog određivanja razmenske vrednosti robe — naime on je određuje količinom rada ili radnog vremena utrošenog za izradu robe. [244]

[VII-283a] < Mnogim primerima se može pokazati, kako Smith često u svome delu, kada doista objašnjava činjenice, količinu rada koju sadrži proizvod shvata kao vrednost i kao ono što određuje vrednost. Deo toga materijala citiran je kod Ricarda.^[32] Celo njegovo učenje o uticaju podele rada i savršenije mašinerije na cenu robe zasniva se na tome. [U] XI glavi prve knjige A. Smith govori o pojeftinjenju mnogih manufakturnih roba u njegovo vreme, u poređenju s ranijim vekovima i završava rečima:

«Bilo je potrebno mnogo više rada [283b] za izradu tih predmeta, a potom izneseni na tržište oni su se morali prodavati ili razmenjivati za veću količinu rada.» ([*Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, Paris 1802] t. II, p. 156.) > [VII-283b]

||VI - 245| Ali, drugo, ova protivrečnost i ovo prelaženje s jednog načina objašnjavanja na drugi počiva kod A. Smitha na dubljem razlogu, što Ricardo pri otkrivanju ove protivrečnosti nije primetio i ocenio kako treba, pa stoga nije ni rešio. Pretpostavimo da su svi radnici proizvođači robe, da svoju robu ne samo proizvode, nego je i prodaju. Vrednost ove robe određena je u njoj sadržanim potrebnim radnim vremenom. Ako se, dakle, roba prodaje po svojoj vrednosti, onda radnik kupuje robom koja je proizvod dvanaestočasovnog radnog vremena opet dvanaestočasovno radno vreme u obliku neke druge robe, tj. dvanaestočasovno radno vreme koje je ostvareno u nekoj drugoj upotrebnoj vrednosti. Prema tome, vrednost njegovog rada ravna je vrednosti njegove robe, tj. ravna je proizvodu dvanaestočasovnog radnog vremena. Prodaja i preprodaja, ukratko — ceo proces razmene, metamorfoza robe, ne menja ništa na tome. Ona menja samo obličje upotrebne vrednosti u kome se ovo dvanaestočasovno radno vreme predstavlja. Vrednost rada je, dakle, jednaka s vrednošću proizvoda rada. U robama — ukoliko se one razmenjuju po svojoj vrednosti — razmenjuju se, prvo, jednake količine opredmećenog rada. A, drugo, razmenjuje se određena količina živog rada za istu količinu opredmećenog rada, jer se, prvo, živi rad opredmećuje u proizvodu, tj. u robi, koja pripada radniku, i, drugo, ova roba sa svoje strane razmenjuje se za neku drugu robu koja sadrži istu količinu rada. U stvari se, dakle, razmenjuje određena količina živog rada za istu količinu opredmećenog rada. Dakle, nije to samo roba koja se razmenjuje za robu u srazmeri u kojoj jedna i druga opredmećeno predstavljaju istu količinu radnog vremena, nego se određena količina živog rada razmenjuje za robu koja opredmećeno predstavlja istu količinu rada.

Pod tom pretpostavkom mogla bi vrednost rada (količina robe koja se može kupiti datom količinom rada, ili količina rada koja se može kupiti datom količinom [robe]) isto tako kao i u robi sadržana količina rada da važi kao mera njegove vrednosti; zato što vrednost rada svagda predstavlja istu količinu opredmećenog rada koja je živome radu potrebna za proizvodnju te robe, ili zato što bi određena količina živog radnog vremena svagda komandovala količinom robe koja bi predstavljala jednaku količinu opredmećenog radnog vremena. Međutim, u svima načinima proizvodnje — naročito u kapitalističkom načinu proizvodnje — gde predmetni uslovi rada pripadaju jednoj ili više klasa, a sama radna snaga, naprotiv, drugoj klasi — radničkoj klasi, dešava se suprotno. Proizvod ili vrednost proizvoda rada ne pripadaju radniku. Određena količina živog rada ne komanduje istom količinom opredmećenog rada, ili određena količina u robi opredmećenog rada komanduje većom količinom živog rada nego što je u samoj robi sadržano.

No kako A. Smith polazi sasvim pravilno od robe i robne razmene, i kako, prema tome, proizvođači prvobitno istupaju jedni prema drugima samo kao posjednici robe, kao prodavci i kupci robe, to on otkriva (tako mu se čini) da se u razmeni između kapitala i najamnog rada,

||246| tj. između opredmećenog i živog rada, opšti zakon smesta ukida i da se roba (jer i rad je roba ukoliko se kupuje i prodaje) ne razmenjuje u srazmeri s količinom rada koju ona predstavlja. *Otuda* on zaključuje da radno vreme prestaje biti immanentna mera koja reguliše razmensku vrednost robe čim uslovi rada istupe prema radniku u obliku zemljišne svojine i kapitala. On je, naprotiv, morao zaključiti obratno, kao što mu je Ricardo tačno primetio, da izrazi »količina rada« i »vrednost rada« nisu više identični, da se, dakle, relativna vrednost robe, iako se određuje u njoj sadržanim radnim vremenom, ne reguliše vrednošću rada, jer je ovaj poslednji izraz bio samo utoliko tačan ukoliko je ostao identičan s prvim. Da bi samo po sebi bilo pogrešno i besmisleno, čak i kad bi radnik prisvojio svoj sopstveni proizvod, tj. vrednost svog sopstvenog proizvoda, tu vrednost ili vrednost rada učiniti merom vrednosti u istom smislu u kojem je radno vreme ili sam rad mera vrednosti i element koji stvara vrednost, to se može izložiti kasnije kad bude govora o Malthusu.^[33] Čak i u tom slučaju, rad koji se može kupiti nekom robom ne bi mogao služiti kao mera u istom smislu u kome služi rad koji je u njoj sadržan. Jedan rad bi bio samo indeks drugog rada.

U svakom slučaju, A. Smith oseća da je iz zakona koji određuje razmenu robe teško izvesti razmenu između kapitala i rada, koja prividno počiva na suprotnim i sasvim protivrečnim načelima. Ta protivrečnost nije se dala objasniti sve dotle dok se kapital protivstavljao neposredno radu, umesto radnoj snazi. A. Smith je dobro znao da se radno vreme koje je potrebno za reprodukciju i izdržavanje radne snage veoma razlikuje od rada koji ona sama može da izvrši. Tako, on sam citira mesto iz Cantillonova dela *Essai sur la nature du commerce*:

«Ovaj autor kaže dalje da se rad zdravog i snažnog roba može proceniti na dvostruku vrednost troškova za njegovo izdržavanje; ali on misli da rad najslabijeg radnika ne može da vredi manje od rada jednog snažnog roba.» (T. I, knjiga I, glava VIII, str. 137, [prevod] Garnier-a.)

S druge strane je čudnovato da A. Smith nije shvatio koliko malu veze imaju njegove skrupule sa zakonom koji reguliše uzajamnu razmenu robe. Zakon po kome se robe A i B razmenjuju u srazmeri s radnim vremenom sadržanim u njima nije nipošto narušen srazmerama u kojima proizvođači A ili B među sobom dele proizvode A i B ili, tačnije rečeno, njihovu vrednost. Ako jedan deo proizvoda A pripadne zemljovlasniku, drugi kapitalisti, treći radniku, u bilo kojem srazmeru, sam A će se i dalje razmenjivati za B prema svojoj vrednosti. Međusobni odnos radnog vremena koji svaka od obe robe A i B sadrži, nimalo ne zavisi od toga kako razna lica prisvajaju u A ili B sadržano radno vreme. »Ako se izvrši razmena sukna za platno, onda će proizvođači sukna imati onaj udeo u platnu koji odgovara njihovom ranijem udelu u suknu.« ([Marx,] *Misère de la Philosophie*, p. 29.) To i jeste

ono što su rikardovci kasnije s pravom isticali [247] protiv A. Smitha. Tako, kaže maltuzijanac John Cazenove:

«Razmenu robe valja razlikovati od raspodele... Okolnosti koje utiču na jedno, ne utiču uvek na drugo. Na primer, snižavanje troškova proizvodnje neke određene robe izmieniće njen odnos prema svima ostalim robama; ali ono ne treba nužno da izmeni njenu vlastitu raspodelu, niti će na bilo koji način uplivisati na raspodelu druge robe. S druge strane, opšte sniženje vrednosti roba, koje ih *sve jednako pogada*, neće uticati na njihov međusobni odnos; ali ono može da utiče — a može i da ne utiče — na njihovu raspodelu.» (*John Cazenove, predgovor njegovom izdanju Malthusovog spisa Definitions in Political Economy, London 1853 [p. VI].*)

A kako »raspodela« vrednosti proizvoda između kapitalista i radnika i sama počiva na razmeni roba — robâ i radne snage—, onda to kod A. Smitha izaziva izvesnu smetenost u istraživanju. Tim što je između ostalog i vrednost rada ili stupanj u kome neka roba (novac) može da kupi rad, uzeo za meru vrednosti, A. Smith narušava skladnost svoga izlaganja tamo gde govori o teoriji cene i gde razvija uticaj konkurencije na profitnu stopu itd., i uopšte lišava svoje delo svakog jedinstva, pa čak isključuje i masu bitnih pitanja iz svoga istraživanja. Na izlaganje o *višku vrednosti uopšte*, ovo, kao što ćemo odmah videti, nema nikakvog uticaja, pošto ovde Smith uvek pravilno određuje vrednost radnim vremenom koje je utrošeno na proizvodnju različitih roba.

A sada pređimo na njegovo izlaganje.

No pre toga da pomenemo još jednu okolnost. A. Smith brka različite stvari. Prvo, u prvoj knjizi, gl. V [prevod Garnier-a] kaže:

«Svaki čovek je u onoj meri bogat ili siromašan u kojoj raspolaže sredstvima da pribavi sebi životna sredstva, udobnosti i rasonode. Ali otkako je podela rada toliko poodmakla, može čovek samo mali deo tih životnih sredstava i prijetnosti da proizvede svojim sopstvenim radom; njihov daleko veći deo on mora nabavljati od rada drugih ljudi. On je, prema tome, bogat ili siromašan *srazmerno količini rada kojom može da raspolaže* (command), ili koju može da kupi. Vrednost svake robe je stoga za onoga koji je poseduje a koji je ne može sam upotrebiti ili potrošiti, nego namerava da je razmeni za drugu robu, *ravna količini rada koju može tom robom da kupi ili čijim posredstvom može njome da komanduje*. Rad je, dakle, *prava mera razmen-ske vrednosti svih dobara.*» (T. I, str. 59 - 60.)

Dalje:

«Ona (roba) »sadrži vrednost određene količine rada, koju razmenjujemo za ono [248] što u tome času smatramo da sadrži vrednost jednake količine rada... Ne zlatom i srebrom, nego radom je prvobitno stečeno sve bogatstvo sveta; i njegova vrednost je za one koji ga poseduju i koji hoće da ga razmene za nove proizvode potpuno jednaka s količinom rada koju njime mogu kupiti ili kojom posredstvom njega mogu raspolagati.» (Isto I. I, [ch.] V, p. 60 - 61.)

Najzad:

«Bogatstvo je moć, kaže Hobbes. »To ne znači da je svako ko stekne ili nasledi veliki imetak time obavezno stekao ili nasledio političku, građansku ili vojničku moć... Moć koju ovaj posed neposredno i direktno na njega prenosi jeste kupovna moć; to je pravo raspolaganja *celim radom ili svima proizvodima rada koji se upravo nalaze na tržištu.*» (Isto, str. 61.)

Vidi se: Na svima ovim mestima Smith brka »rad drugih« i »proizvod ovog rada«. Od uvođenja podele rada, razmenska vrednost robe koju neko poseduje sastoji se iz tuđe robe koju može da kupi, tj. iz količine tuđeg rada koji je u njoj sadržan, iz količine materijalizovanog tuđeg rada. A ta količina tuđeg rada ravna je količini rada koja je sadržana u njegovoj sopstvenoj robi. Kao što on izričito kaže:

«Roba sadrži vrednost određene količine rada, koju razmenjujemo za ono što u tome času smatramo da sadrži *vrednost jednake količine rada.*»

Naglasak je ovde na promeni koju je proizvela *podela rada*: naime, da se bogatstvo ne sastoji više iz proizvoda sopstvenog rada, već iz količine tuđeg rada kojim taj proizvod raspolaže, društvenog rada koji on može da kupi, koja je količina određena količinom rada sadržanom u njemu samom. U stvari, ovde je sadržan samo pojam razmenske vrednosti, da moj rad određuje moje bogatstvo samo kao društveni rad, te stoga njegov proizvod kao pravo na jednaku količinu društvenog rada. Moja roba, koja sadrži određenu količinu potrebnog radnog vremena, daje mi pravo raspolaganja svim ostalim robama jednake vrednosti, dakle jednakom količinom tuđeg rada koja je realizovana u drugim upotrebnim vrednostima. Naglasak leži tu na izjednačenju *moga i tuđega* rada, drugim rečima, društvenog rada, do kojega je dovela podela rada i razmenska vrednost (da je i *moj* rad ili u mojoj robi sadržani rad već *društveno* određen i da je svoj karakter bitno izmenio, to Adam ne vidi), a nipošto ne na razlici između *opredmećenog* rada i *živog rada* i na specifičnim zakonima njihove razmene. Istina, A. Smith tu kaže samo to da je vrednost robe određena u njoj sadržanim radnim vremenom i da se bogatstvo posednika robe sastoji iz količine društvenog rada kojim raspolaže.

Međutim, izjednačavanje *rada i proizvoda rada* [249] daje tu svako-ko već prvi povod tome da se određivanje vrednosti robe količinom rada sadržanom u njoj brka s određivanjem njene vrednosti količinom živog rada koji ona može kupiti ili njenim određivanjem vrednošću rada.

Kad A. Smith dalje kaže:

«Njegov imetak je veći ili manji u tačnoj srazmeri obima te moći ili prema količini rada drugih kojim može da raspolaže ili, *što je isto,*» (ovde je identificiranje pogrešno), *»prema proizvodu rada drugih koji može time da kupi,*» (isto, str. 61),

onda je isto tako mogao da kaže: Njegov imetak je veliki ili mali srazmerno količini u njemu sadržanog društvenog rada, kao što i kaže:

«Ona (roba) sadrži vrednost određene količine rada, koju razmenjujemo za ono što u tome času smatramo da sadrži vrednost jednake količine rada.»

(Reč *vrednost* je ovde suvišna i besmislena.) Pogrešan zaključak pokazuje se već u samoj toj petoj glavi kad on, na primer, kaže:

«Rad, jedina stvar čija se vrednost nikada ne menja, dakle je jedina i prava mera po kojoj se vrednost svih drugih roba svugde i svagda može da procenjuje i upoređuje.» (Isto, str. 66.)

Ono što važi za sam rad, pa stoga i za njegovu meru, radno vreme, da vrednost robe svagda zavisi od radnog vremena koje se u njoj realizuje, ma kako se menjala *vrednost rada*, primenjuje se ovde i na samu tu promenljivu vrednost rada.

Ovde A. Smith istražuje samo razmenu robe uopšte: prirodu razmenske vrednosti, podele rada i novca. Tu razmenjivači stoje još uvek samo kao posednici robe jedan prema drugom. Oni kupuju tuđi rad u obliku robe, kao što i njihov vlastiti rad istupa u obliku robe. Stoga je količina društvenog rada kojom raspolažu jednaka s količinom rada sadržanom u robi kojom sami kupuju. Ali kada u sledećim glavama raspravlja o razmeni između opredmećenog i živog rada, između kapitaliste i radnika, i zatim *podvlači* da se vrednost robe sada više ne određuje količinom rada koja je u njoj samoj sadržana, nego količinom tuđeg živog rada kojom roba može da raspolaže, tj. koju ona može da kupi, a koja se razlikuje od količine rada sadržane u njoj samoj, onda time, u stvari, nije rečeno da se same robe više ne razmenjuju u srazmeri prema radnom vremenu koje je u njima sadržano, nego da *bogaćenje*, oplodavanje u robi sadržane vrednosti i stepen tog oplodavanja zavise od veće ili manje količine živog rada koji opredmećeni rad stavlja u pokret. I u ovom smislu to je tačno. Smith, međutim, nije dovoljno jasan.

[2. Opšta teorija viška vrednosti kod Smitha.

Profit, zemljišna renta i kamata kao odbici od radnikovog proizvoda rada]

||250| U šestoj glavi prve knjige A. Smith prelazi od odnosa u kome se pretpostavlja da proizvođači stoje jedan prema drugome samo kao prodavci i posednici robe na odnos razmene između posednika uslova rada i posednika gole radne snage.

«U onom prvobitnom i primitivnom stanju društva, koje prethodi gomilanju kapitala i prisvajanju zemlje, izgleda da je *količina rada potrebna za sticanje raznih predmeta razmene* bila jedina okolnost koja je mogla da služi kao mera njihove raz-

mene ... Prirodno je da neka stvar koja je obično proizvod dvodnevno ili dvočasovnog rada ima dvaput više vrednosti od neke druge koja je obično proizvod jednodnevno ili jednočasovnog rada.« (T. I, glava VI, str. 94 - 95 [prevod] Garnier-a.)

Prema tome, radno vreme potrebno da se razne robe proizvedu određuje srazmeru u kojoj se one međusobno razmenjuju, tj. određuje njihovu *razmensku vrednost*.

•U ovakvom stanju stvari ceo proizvod rada pripada radniku, i količina rada koja se obično upotrebljava da bi se neka roba dobila ili proizvela jedina je okolnost koja može da odredi količinu rada koju bismo bili u stanju ovom robom po pravilu da kupimo, da njome raspoložemo ili je razmenimo.« (Isto, str. 96.)

Prema tome: Pod ovom pretpostavkom radnik je samo prodavac robe, i jedan raspolože radom drugoga samo ukoliko svojom robom kupi robu drugoga. On, dakle, za svoju robu dobija samo onoliko rada drugoga koliko je sadržano u njegovoj vlastitoj robi, jer oni razmenjuju među sobom samo robe, a razmenska vrednost roba određena je u njima sadržanim radnim vremenom ili količinom rada.

Ali Adam nastavlja:

•Čim se *kapital nagomilao u rukama pojedinaca*, neki od njih upotrebiće ga, prirodno, na to da zaposle vredne ljude, koje snabdevaju sirovinama i životnim sredstvima u nameri *da iz prodaje proizvoda njihovog rada, ili iz onoga što je njihov rad dodao vrednosti sirovina, izvuku profit*.« (Isto, str. 96.)

Ali stanimo za trenutak pre nego što pođemo dalje. Pre svega, odakle dolaze »vredni ljudi« koji ne poseduju ni sredstva za izdržavanje ni sredstva za rad, koji su bez kuće i kućišta? Ako oduzmemo Smithovom izrazu njegov naivni oblik, on nam ne kazuje ništa drugo nego da kapitalistička proizvodnja počinje u trenutku kada uslovi rada pripadaju jednoj klasi, a golo raspolaganje radnom snagom drugoj. Ovo razdvajanje rada od uslova rada čini pretpostavku kapitalističke proizvodnje.

Ali, drugo, šta podrazumeva A. Smith pod tim da employers of labour¹ koriste radnike »*da iz prodaje proizvoda njihovog rada i li iz onoga što je njihov rad [251] dodao vrednosti sirovina, izvuku profit*«? Misli li on time da profit potiče iz *prodaje*, da se roba prodaje *iznad* svoje vrednosti, dakle da je profit ono što Steuart naziva profit upon alienation, — samo promenjena raspodela već postojećeg bogatstva? Pustimo ga neka sam odgovori.

•Pri razmeni *gotove robe*, bilo za novac ili za *rad*« (ovde opet izvor nove zablude) »ili za druge robe, mora se pre onoga što je dovoljno da se plate siro-

¹ poslodavci

vine i najamnine *dati još nešto* kao profit preduzetnika, koji je pri tom poslu rizikovao svoj kapital.*

Na ovo rizikovanje vrtićemo se docnije (v. svesku VII, str. 173) u glavi o apologetskom prikazivanju profita^[34]. Ovo »nešto za profit preduzetnika« što se mora dati pri razmeni proizvedene robe, da li potiče iz prodaje robe iznad njene vrednosti, je li to Steuartov profit upon alienation?

»Vrednost« — nastavlja A. Smith odmah zatim — »koju radnici dodaju sirovini raspada se, dakle, u ovom slučaju« (čim je nastala kapitalistička proizvodnja) »na dva dela, od kojih jedan plaća najamninu, a drugi profit preduzetnika na ceo iznos kapitala koji je on predujmio za sirovine i najamnine.« (Isto, p. 96-97.)

Tu, dakle, Smith izričito kaže: profit koji se stvara pri prodaji proizvedene robe ne potiče iz same *prodaje*, ne potiče odatle što se roba prodaje *iznad* svoje vrednosti, — to nije profit upon alienation. Vrednost, to jest količina rada koju radnici dodaju materijalu, deli se, naprotiv, na dva dela. Jedan plaća njihove najamnine ili je plaćen njihovim najamninama. Oni time vraćaju samo onoliko količinu rada koliko su u obliku najmnine primili. Drugi deo čini profit kapitaliste, to jest on predstavlja količinu rada koju kapitalista prodaje, a da je nije platio. Ako, dakle, proda robu po njenoj vrednosti, to jest po količini u njoj sadržanog radnog vremena, drugim rečima, ako je razmeni za druge robe po zakonu vrednosti, onda njegov profit potiče otuda što on jedan deo u robi sadržanog rada nije *platio*, ali ga ipak *prodaje*. A. Smith je time sam opovrgao misao da okolnost usled koje radniku više ne pripada ceo proizvod njegovog rada, nego je on, naprotiv, prinuđen da svoj proizvod ili njegovu vrednost deli sa sopstvenikom kapitala, — da ova okolnost ukida zakon prema kome je srazmera u kojoj se robe međusobno razmenjuju, ili njihova razmenska vrednost, određena količinom u robi materijalizovanog radnog vremena. On, naprotiv, sam izvodi profit kapitaliste iz toga što ovaj nije platio jedan deo robi dodatog rada i zato postiže profit pri prodaji robe. Kasnije ćemo videti kako Adam Smith još doslovnije izvodi profit iz rada koji radnik obavlja preko količine rada kojim *plaća* najamninu, to jest naknađuje ekvivalentom. A. Smith je ovim odredio pravo poreklo viška vrednosti. On je ujedno izričito utvrdio da ovaj ne proističe iz [252] predujmljenih fondova, čija se vrednost — ma kako oni bili korisni u realnom procesu rada — u proizvodu jednostavno samo ponovo pojavljuje; nego da proističe isključivo iz novog rada koji »radnici *dodaju sirovinu*« u novom procesu proizvodnje, u kome ovi fondovi figuriraju kao sredstva ili oruđa za rad.

Pogrešna je, naprotiv, fraza (koju uslovljava u početku pomenuta zabluda):

*pri razmeni gotove robe, bilo za novac *ili za rad*, ili za druge robe.* [Str. 96.]

Ako kapitalista razmeni robu za novac ili za robu, onda njegov profit dolazi otuda što prodaje više rada nego što je platio; što ne razmenjuje istu količinu opredmećenog rada za istu količinu živog rada. A. Smith ne bi, dakle, smeo ovo »razmenjivanje za novac ili druge robe« da izjednačuje sa »razmenjivanjem gotove robe za rad«. Jer, u prvoj razmeni višak vrednosti dolazi otuda što se robe razmenjuju prema svojim vrednostima, prema količini u njima sadržanog radnog vremena, ali koje jednim delom *nije plaćeno*. Tu se pretpostavlja da kapitalista ne razmenjuje istu količinu prošlog rada za istu količinu živog rada; da je količina živog rada koji je prisvojio veća od količine živog rada koji je platio. Inače bi najamnina radnika bila jednaka s vrednošću njegovog proizvoda. Pri razmeni gotove robe za novac ili robu, ako se ona razmenjuje po svojoj vrednosti, profit, dakle, dolazi otuda što je razmena između gotove robe i živog rada podvrgnuta drugim zakonima, što se tu ne razmenjuju ekvivalenti. Ovi slučajevi se, dakle, ne smeju trpati u isti koš.

Prema tome, profit nije ništa drugo do odbitak od vrednosti koju su radnici dodali predmetu rada. A oni ne dodaju materijalu ništa drugo do novu količinu rada. Zato se radnikovo radno vreme raspada na dva dela: jedan, za koji je od kapitaliste dobio ekvivalent, svoju najamninu; drugi, koji on kapitalisti daje badava i koji konstituise *profit*. A. Smith tačno ističe da se samo onaj deo rada (vrednosti) koji radnik dodaje materijalu kao nov, deli na najamninu i profit, dakle da novostvoreni višak vrednosti sam po sebi nema ničeg zajedničkog s uloženim delom kapitala (u svojstvu materijala i oruđa).

A. Smith, koji je tako sveo profit na prisvajanje neplaćenog tuđeg rada, zatim nastavlja:

«Moglo bi se pomisliti da je profit kapitala samo drugi naziv plate za rad svoje vrste, za rad nadzora i upravljanja [labour of inspection and direction].»

I on pobija ovo pogrešno mišljenje o plati za labour of inspection and direction. Mi ćemo se na to vratiti docnije u jednoj drugoj glavi.^[35] Ovde je samo važno naglasiti to da A. Smith veoma dobro zna koliko je njegovo shvatanje o poreklu profita suprotno ovom apologetskom shvatanju i to naročito ističe.

Pošto je istakao ovu suprotnost, on nastavlja:

||253| «Pri takvom stanju stvari, radniku ne pripada uvek ceo proizvod rada. U većini slučajeva on ga mora deliti s *vlasnikom kapitala* koji ga upošljava. Količina rada obično upotrebljena za dobijanje ili proizvođenje neke robe nije više jedina okolnost prema kojoj se ravna količina rada koju bi ta roba mogla kupiti, njome raspodeliti ili je zameniti. Očigledno je da se neka *dodatna količina* mora računati za profit kapitala koji je predujmio najamninu i dao sirovinu.» (Isto, str. 99.)

To je sasvim tačno. Ako pretpostavimo kapitalističku proizvodnju, opredmećeni rad — predstavljen u novcu ili robi —, osim količine

rada koji je u njemu sadržan, kupuje svagda i »dodatnu količinu« živog rada »za profit kapitala«, što, drugim rečima, znači samo to da jedan deo živog rada prisvaja sebi badava, prisvaja ne plaćajući ga. Smithovo preimućstvo nad Ricardom je u tome što on tako jako naglašava da ovaj preokret nastaje sa kapitalističkom proizvodnjom. Naprotiv, on zaostaje za Ricardom u tome što se ne može osloboditi shvatanja koje je sam svojim sopstvenim izlaganjem pobio, da tim promenjenim odnosom između opredmećenog i živog rada nastaje i promena u određivanju relativne vrednosti roba, koje međusobno predstavljaju samo opredmećeni rad, date količine realizovanog rada.

Pošto je tako predstavio višak vrednosti u jednom obliku, u obliku profita, kao deo rada koji radnik radi preko onog dela rada koji naknadjuje njegovu najamninu, Smith čini to isto s drugim oblikom viška vrednosti, sa *zemljišnom rentom*. Jedan od predmetnih uslova rada koji mu je uzet i koji stoga istupa prema njemu kao tuđa svojina jeste *kapital*; drugi je sama *zemlja*, zemlja kao *zemljišna svojina*. Stoga, pošto je govorio o *posedniku kapitala*, Smith nastavlja:

«Čim u nekoj zemlji tle postane privatna svojina, zemljoposjednike, kao i sve ljude, obuzme prohtev da žanju i gde nisu sejali, te zahtevaju *rentu* čak i za prirodne proizvode svoje zemlje... On« (radnik) »mora jedan deo onoga što je njegov rad sakupio ili proizveo da ustupi zemljoposjedniku. Taj deo ili, što izlazi na isto, cena toga dela sačinjava *zemljišnu rentu*.« (Isto, str. 99 - 100.)

Prema tome, i zemljišna renta je, kao i industrijski profit u pravom smislu, samo deo rada koji je radnik dodao sirovinama i koji bez naplate ustupa sopstveniku zemlje; dakle, samo deo viška rada, koji je radnik izvršio preko onog dela radnog vremena u kojem on radi da bi naknadio svoju platu za rad, ili da bi dao ekvivalent za radno vreme koje se sadrži u njegovoj plati.

Prema tome, A. Smith shvata *višak vrednosti*, naime višak rada, suvišak obavljenog i urobi realizovanog rada *preko* plaćenog rada, preko onog rada za koji je dobio ekvivalent u najamnini, kao *opštu kategoriju*, ||254| koje su profit u pravom smislu i zemljišna renta samo ogranci. Pa ipak, on višak vrednosti kao takav nije odvojio kao kategoriju svoje vrste od posebnih oblika koje dobija u profitu i zemljišnoj renti. Otuda kod njega, a pogotovo kod Ricarda, mnogo zabluda i nedostataka u istraživanju.

Drugi oblik viška vrednosti jeste *intéret du capital*, kamata (*intéret d'argent*¹). Ali ova

«kamata na novac je uvek» (kaže Smith u toj istoj glavi) »izvedeni dohodak, koji, ako se ne plaća iz profita koji se dobija proizvodnom upotrebom novca, mora biti plaćen iz nekog drugog izvora dohotka»

¹ kamata na novac

(dakle ili iz zemljišne rente ili iz najamnine. U poslednjem slučaju, uzimajući prosek najamnine, ne potiče iz viška vrednosti, nego je odbitak od same najamnine, ili je samo naročiti oblik profita, oblik, kao što ćemo kasnije imati prilike da vidimo, koji se javlja u nerazvijenoj kapitalističkoj proizvodnji⁽³⁶¹⁾),

osim ako je zajmoprimalac rasipnik, koji pravi nov dug da bi platio kamate svog ranijeg duga (isto, str. 105 - 106).

Kamata je, dakle, ili deo *profita* koji se ostvaruje uzajmljenim kapitalom; u tom slučaju ona je sekundarni oblik samog profita, njegov ogranak, tj. samo dalja raspodela viška vrednosti između raznih lica koja su ga prisvojila u obliku profita. Ili se plaća iz rente. Onda važi to isto. Ili je zajmoprimalac plaća od svog sopstvenog ili tuđeg kapitala. Tada kamata uopšte ne predstavlja višak vrednosti, nego samo različitu raspodelu postojećeg bogatstva, vibration of the balance of wealth between parties¹, kao kod profita upon alienation². Izuzevši poslednji slučaj, kad kamata uopšte nije oblik viška vrednosti (i osim kad je odbitak od najamnine, ili čak oblik profita; o poslednjem slučaju Adam ne govori), kamata je, dakle, samo sekundarni oblik viška vrednosti, samo deo profita ili rente (tiče se samo njihove raspodele), prema tome predstavlja samo deo neplaćenog viška rada.

*Svotu novca koja se pozajmljuje pod kamatu zajmodavac *smatra* uvek kapitalom. On očekuje da će mu kapital o roku biti vraćen i da će mu zajmoprimalac u međuvremenu plaćati izvesnu godišnju rentu za korišćenje njegovog kapitala. Zajmoprimalac može novac da upotrebljava ili kao *kapital* ili kao *fond za neposrednu potrošnju*. Ako ga upotrebljava kao kapital, upotrebljava ga za izdržavanje proizvodnih radnika, *koji mu reprodukuju vrednost s profitom*. U tom slučaju on može i da vrati kapital i da plati kamatu, a da ne posegne za nekim drugim izvorom dohotka. Ali ako koristi novac kao fond za neposrednu potrošnju, onda postupa kao rasipnik i traći na provod besposličara ono što je bilo određeno za izdržavanje pregoaca. U tom slučaju on ne može ni kapital da vrati ni kamate da plati ako ne načne neki drugi izvor dohotka, kao, na primer, imanje ili rentu od zemlje.* (Tom II, knjiga II, gl. IV, str. 127, izd. McCullocha.)

||255| Dakle, ko novac, tj. ovde kapital, uzima na zajam, ili ga sam upotrebljava kao kapital i njime ostvaruje profit. U tom slučaju je kamata koju plaća zajmodavcu samo deo profita pod *posebnim nazivom*. Ili troši uzajmljeni novac neproizvodno. Tada uvećava imetak zajmodavca, smanjujući svoj sopstveni. Pri tom dolazi samo do druge raspodele bogatstva, koje prelazi iz ruke rasipnika u ruku lihvara, ali ne dolazi do stvaranja viška vrednosti. Na taj način, ukoliko kamata uopšte predstavlja višak vrednosti, ona je samo deo profita, koji je i sâm samo određeni oblik viška vrednosti, to jest neplaćenog rada.

¹ kolebanje ravnoteže bogatstva između učesnika — ² pri otuđivanju

Na kraju kaže A. Smith da isto tako svi dohoci lica koja žive od poreza plaćaju se ili iz najamnine, dakle čine odbitak od same najamnine, ili imaju svoj izvor u profitu i zemljišnoj renti. Predstavljaju, dakle, za razne staleže samo osnov za njihovo učešće u trošenju profita i rente, koji su samo različiti oblici viška vrednosti.

«Svi porezi i svi na njima zasnovani dohoci, sve plate, penzije i primanja svake vrste izvode se na kraju krajeva iz jednog ili drugog od pomenutih izvora dohotka i plaćaju se posredno ili neposredno iz najamnine, profita na kapital ili zemljišne rente.» (Knjiga I, glava VI, str. 106. [Garnier].)

Dakle, kamata, kao i porez ili iz poreza izvedeni dohoci—ukoliko nisu odbici od same najamnine—samo su učešća u profitu i zemljišnoj renti, koji se sa svoje strane svode na višak vrednosti, to jest na neplaćeno radno vreme.

Ovo je opšta teorija A. Smitha o višku vrednosti.

A. Smith još jednom ukratko izlaže celo svoje shvatanje, pri čemu pogotovo postaje jasno kako malo on pokušava da na neki način obraziloži pojavu da vrednost koju radnik dodaje proizvodu (po odbitku troškova proizvodnje, vrednosti sirovine i oruđa za rad) nije više određena radnim vremenom sadržanim u proizvodu zato što radnik ne prisvaja celu tu vrednost—ili proizvod—za sebe, nego je deli s kapitalistom i zemljoposедnikom. Način na koji se vrednost neke robe raspodeljuje među njene proizvođače, naravno, niukoliko ne menja prirodu te vrednosti, kao ni odnos vrednosti ove robe prema vrednosti drugih roba.

«Čim je zemlja prešla u privatnu svojinu, zemljoposедnik je stao zahtevati udeo u gotovo svim proizvodima koje zemljoradnik može na toj zemlji da proizvede ili sakupi. *Njegova renta je prvi odbitak od proizvoda rada primenjenog na zemlju.* Retko se dešava da čovek koji obrađuje zemlju ima dovoljno sredstava za svoje izdržavanje do žetve. Sredstva za njegovo izdržavanje predumljuje mu obično iz svoga kapitala poslodavac, zakupac, koji ga najmljuje i koji ne bi imao nikakvog interesa da ga upošljava kad on ne bi dobio neki udeo u proizvodu njegovog rada, ili kad mu kapital ne bi bio vraćen s profitom. *Ovaj profit je drugi odbitak* [256] *od [proizvoda] rada primenjenog na zemlju.* Proizvod gotovo svake druge vrste rada podleže istom odbitku za profit. U svim zanatima i manufakturama većini radnika potreban je poslodavac koji im predumljuje materijal za rad, kao i najamninu i troškove njihovog izdržavanja do okončanja rada. *Ovaj poslodavac dobija svoj udeo u proizvodu njihovog rada, ili udeo u vrednosti koju njihov rad dodaje materijalu na koji se rad primenjuje, i taj udeo sačinjava njegov profit.*» (Tom I, knjiga I, gl. VIII, str. 109–110, izd. McCulloch.)

Ovde, dakle, A. Smith naziva zemljišnu rentu i profit kapitala naprosto *odbikom* od radnikovog proizvoda ili od vrednosti njegovog proizvoda, koja je ravna količini rada dodatog materijalu. Ali ovaj

odbitak, kao što se vidi iz ranijeg Smithovog izlaganja, može se sastojati jedino iz onog dela rada koji radnik dodaje materijalu preko količine rada koji naknađuje samo njegovu najamninu ili daje samo njen ekvivalent; koji se, dakle, sastoji iz viška rada, iz neplaćenog dela njegovog rada. (Dakle, uzgred rečeno, profit i renta ili kapital i zemljišna svojina ne mogu nikad biti *izvor vrednosti*.)

[3. *Proširenje pojma viška vrednosti na sve sfere društvenog rada kod Smitha*]

Vidimo koliko je A. Smith odmakao ispred fiziokrata u analizi viška vrednosti pa, sledstveno, i kapitala. Kod fiziokrata samo određena vrsta realnog rada — poljoprivredni rad — stvara višak vrednosti. Oni posmatraju, dakle, upotrebnu vrednost rada, a ne radno vreme, ne opštedruštveni rad, koji je jedini izvor vrednosti. Ali pri tom posebnom radu u stvari *priroda*, zemlja, stvara višak vrednosti, koji se svodi na uvećavanje materije (organske), na suvišak proizvedene materije nad utrošenom. Ali fiziokrati shvataju stvar još u okviru sasvim ograničenog oblika i stoga iskrivljeno fantastičnim predstavama. Međutim kod A. Smitha vrednost stvara opštedruštveni rad, bez obzira na to u kojim se upotrebnim vrednostima predstavljao, stvara ga sama količina potrebnog rada. Višak vrednosti, bilo da se javlja u obliku profita ili zemljišne rente, ili u sekundarnom obliku kamate, samo je deo ovog rada, koji sopstvenici predmetnih uslova rada prisvajaju u razmeni za živi rad. Zato se kod fiziokrata višak vrednosti i javlja samo u obliku zemljišne rente. Kod A. Smitha su zemljišna renta, profit i kamata samo različiti oblici viška vrednosti.

Kad višak vrednosti, ukoliko se odnosi na ukupnu svotu predumljenog kapitala, nazivam *profitom kapitala*, to činim zbog toga što kapitalista koji neposredno učestvuje u proizvodnji *neposredno* i prisvaja višak rada, bez obzira na to na koje rubrike on kasnije taj višak vrednosti ima da deli, bilo sa sopstvenikom zemlje, bilo sa pozajmljivačem kapitala. Tako zakupac plaća zakupninu neposredno zemljoposjedniku. Tako fabrikant iz viška vrednosti koji je prisvojio plaća zemljišnu rentu sopstveniku zemlje na kojoj se nalazi fabrika i kamatu kapitalisti koji mu je predujmio kapital.

||257| <Sada još valja razmotriti: 1. kako Adam Smith brka višak vrednosti s profitom; 2. kako shvata proizvodni rad; 3. kako rentu i profit čini *izvorom vrednosti* i kako pogrešno analizuje »prirodnu cenu« robe, u kojoj vrednost sirovina i oruđa ne treba da od cene triju izvora dohotka odvojeno postoji ili da se odvojeno uzme u obzir.>

[4. *Smithovo nerazumevanje dejstva zakona vrednosti pri razmeni između kapitala i najamnog rada*]

Najamnina ili ekvivalent, čime kapitalista kupuje privremeno raspolaganje radnom snagom, nije roba u njenom neposrednom obliku, nego metamorfozirana roba, novac, roba u svom samostalnom obliku kao razmenska vrednost, kao neposredno otelovljenje društvenog rada, opšteg radnog vremena. Tim novcem radnik kupuje, naravno, robu po istoj ceni (apstrahujući takve detalje kao, na primer, da on kupuje pod nepovoljnijim uslovima i okolnostima itd.) kao i svaki drugi posednik novca. Prema prodavcima robe on istupa kao kupac, kao i svaki drugi posednik novca. U samom robnom prometu on se ne pojavljuje kao radnik, nego kao pol novac prema polu roba, kao posednik robe u njenom opštem, svagda razmenljivom obliku. Njegov novac preobraća se ponovo u robe, koje treba da mu služe kao upotrebne vrednosti, i u tom procesu on kupuje robe po tržišnoj ceni, opšte rečeno, po njihovoj vrednosti. On tu samo obavlja čin N - R, koji, opšte uzevši, pokazuje promenu oblika, ali nipošto i promenu veličine vrednosti. Međutim, pošto je svojim radom, koji se u proizvodu materijalizovao, dodao ne samo toliko radnog vremena koliko je bilo u novcu koji je primio, pošto je platio ne samo ekvivalent, nego je badava dao višak rada, koji upravo sačinjava izvor profita, to je on (posredničko kretanje, koje je sadržano u prodaji radne snage, ne utiče na rezultat) *faktički* dao veću vrednost od vrednosti novčane svote koju je primio u vidu najamnine. On je, in return, s više radnog vremena kupio količinu rada realizovanu u novcu koji prima kao najamninu. Može se, dakle, reći da on posredno kupuje sve robe u koje se pretvorio njegov novac (koji je samo samostalni izraz određene količine društvenog radnog vremena) takođe većom količinom radnog vremena nego što je u njima sadržano, mada ih kupuje po istoj ceni kao i svaki drugi kupac ili posednik robe u njenom prvom preobražaju. Obratno, novac kojim kapitalista kupuje rad sadrži manju količinu rada, manje radnog vremena nego što iznosi količina rada ili radnikovo radno vreme sadržano u robi koju je proizveo; osim količine rada koja je sadržana u ovoj novčanoj svoti koja sačinjava najamninu, on kupuje, ne plaćajući je, i dodatnu sumu rada, višak nad količinom rada sadržanom u novcu kojim je platio. Ova dodatna količina rada i sačinjava višak vrednosti koji je kapital stvorio.

Ali pošto je novac |258| kojim kapitalista kupuje rad (faktički, u rezultatu, iako je to posredovano razmenom s radnom snagom, a ne direktno s radom) samo preobraženo obličje *svih drugih roba*, njihovo samostalno biće u vidu razmenske vrednosti, može se isto tako reći da sve robe, u razmeni za živi rad, kupuju više rada nego što same sadrže. To više i čini višak vrednosti.

Velika je zasluga A. Smitha što upravo u glavama prve knjige (6, 7. i 8. glava), gde od proste robne razmene i njenog zakona vrednosti prelazi na razmenu između opredmećenog i živog rada, na raz-

menu između kapitala i najamnog rada, na razmatranje profita i zemljišne rente uopšte, ukratko — na poreklo viška vrednosti, — što on oseća da se tu pojavljuje pukotina; da se zakon — iz bilo kojih uzroka, uzroka koji su Smithu neshvatljivi —, u rezultatu faktički ukida, i da se više rada razmenjuje za manje rada (sa stanovišta radnika), manje rada za više rada (sa stanovišta kapitaliste). Smithova zasluga sastoji se u tome što on ističe, a što ga formalno zbunjuje, da s *akumulacijom kapitala i zemljišnom svojinom* — dakle sa osamostaljenjem radnih uslova prema samome radu — nastaje novi obrt, prividno (a kao rezultat faktički) pretvaranje zakona vrednosti u njegovu suprotnost. Smithova teorijska snaga se ispoljava i u tome što on tu protivrečnost oseća i naglašava, kao što je njegova teorijska slabost u tome što zbog te protivrečnosti ne zna šta da počne sa opštim zakonom, čak ni koliko se tiče same robne razmene; što ne shvata kako ta protivrečnost nastaje usled toga što radna snaga sama postaje roba, i što je kod ove specifične robe njena upotrebna vrednost, koja, dakle, nema nikakve veze s njenom razmenschkom vrednošću, upravo ta energija koja stvara razmenschku vrednost. Ricardovo preimućstvo nad A. Smithom je u tome što ga ove prividne, a u rezultatu stvarne, protivrečnosti ne zbunjuju. On zaostaje za Smithom u tome što čak i ne sluti da tu leži problem i što se ni za trenutak nije zamislio nad *specifičnim* razvitkom zakona vrednosti u vezi sa nastajanjem kapitala, niti ga to zanima. Kako će ono što je kod Smitha genijalno postati kod Malthusa reakcionarno u poređenju s Ricardovim gledištem, videćemo kasnije^[33].

Ali je u isti mah upravo to Smithovo shvatanje ono što ga čini kolebljivim, nesigurnim, što mu izvlači čvrsto tle ispod nogu i što mu ne dopušta, nasuprot Ricardu, da dođe do jedinstvenog, opšteg teorijskog shvatanja o apstraktnim opštim osnovama kapitalističkog sistema.

||259| Gore navedenu Smithovu postavku da roba kupuje više rada nego što je u njoj sadržano, ili da radnik plaća za robu veću vrednost nego što ona sadrži, izražava Hodgskin ovako:

•*Prirodna cena* (ili *nužna cena*) znači ukupnu *količinu rada* koju priroda zahteva od čoveka da bi proizveo neku robu. ... Rad je bio, jeste i ostaje jedina kupovna cena naših poslova sa prirodom. ... Ma kolika količina rada bila potrebna za proizvođenje neke robe, radnik mora, u današnjem stanju društva, uložiti uvek mnogo više rada da bi je stekao i posedovao nego što je potrebno da bi je kupio od prirode. Za radnika na taj način povećana prirodna cena je *socijalna cena*. Između ove dve cene uvek treba činiti razliku. (Thomas Hodgskin, *Popular political economy etc.*, London 1827, p. 219-220.)

U ovom Hodgskinovom shvatanju ponavlja se kako ono što je tačno, tako i ono što je pogrešno i što izaziva greške u Smithovoj teoriji.

[5. *Smithovo identifikovanje viška vrednosti i profita*
— *vulgarni element u Smithovoj teoriji*]

Videli smo kako A. Smith izlaže *višak vrednosti* uopšte; zemljišna renta i profit samo su različiti oblici i sastavni delovi viška vrednosti. Prema njegovom izlaganju, onaj deo kapitala koji se sastoji iz sirovine i sredstva za proizvodnju nema nikakve neposredne veze s proizvodnjom viška vrednosti. Ovaj nastaje isključivo iz količine dodatnog rada koju radnik daje *preko* onog dela svoga rada koji sačinjava samo ekvivalent njegove najamnine. Dakle, samo iz dela kapitala koji je predumljen za najamninu proizlazi neposredno višak vrednosti, jer je to jedini deo kapitala koji se ne samo reprodukuje, nego i proizvodi jedan *overplus*¹. Naprotiv, u profitu višak vrednosti je izračunat u odnosu na ukupnu svotu predumljenog kapitala, a osim ove modifikacije dolaze još i druge usled izjednačenja profita u raznim sferama kapitalističke proizvodnje.

A. Smith izlaže višak vrednosti, doduše, po suštini, ali ne izrično u obliku određene kategorije koja je različita od njenih posebnih oblika, a odmah zatim ga neposredno brka sa dalje razvijenim oblikom profita. Ovu grešku čini i Ricardo i svi njegovi sledbenici. Iz toga nastaje niz nedoslednosti, nerešenih protivrečnosti i besmislica (naročito kod Ricarda zato što on osnovni zakon vrednosti sprovodi sa više sistematskog jedinstva i doslednosti, pa se zbog toga i nedoslednosti i protivrečnosti jače ističu), koje rikardovci (kao što ćemo kasnije videti u odeljku o profitu) nastoje da reše sholastičkim frazama^[37]. Grubi empirizam prelazi u lažnu metafiziku, sholastiku, koja s mukom nastoji da neporečljive empiričke pojave, putem jednostavne formalne apstrakcije, neposredno izvede iz opšteg zakona ili da ih objasni u saglasnosti s njime. Tu kod A. Smitha navešćemo odmah jedan primer, jer se konfuzija kod njega potkrada ne tamo gde on *ex professo* tretira profit ili zemljišnu rentu, te posebne oblike viška vrednosti, nego tamo gde ih razmatra samo kao oblike viška vrednosti uopšte, kao «*odbitke* od rada koji su radnici utrošili na sirovinu».

[260] Pošto je A. Smith, knjiga I, glava VI, [str. 96 - 97] rekao: «Vrednost koju radnici *dadaju* sirovini raspada se, dakle, u ovom slučaju na dva dela, od kojih jedan plaća najamninu, a drugi profit preduzetnika na ceo iznos kapitala koji je on predumio za sirovinu i najmnine», on nastavlja: «On» (preduzetnik) «ne bi mogao imati nikakvog interesa u tome da te radnike unajmljuje ako od prodaje njihovog proizvoda ne bi očekivao nešto više nego što je dovoljno za naknadu njegovog kapitala; i on ne bi imao nikakvog interesa da ulaže radije veći nego manji kapital kad njegov profit ne bi bio u nekom srazmeru prema veličini njegovog kapitala.»

Napomenimo pre svega: A. Smith svodi u početku višak vrednosti, višak koji preduzetnik ostvaruje iznad mase vrednosti potrebne za

¹ suvišak

naknadu njegovog kapitala, na onaj deo rada koji radnici dodaju sirovini preko količine koja naknazuje njihove najamnine. Pošto je, dakle, pokazao da ovaj višak dolazi jedino od onog dela kapitala koji je utrošen za najamninu, on istog časa taj višak zamišlja u obliku profita, tj. ne u odnosu na deo kapitala od koga dolazi, već kao suvišak nad celokupnom vrednošću predujmljenog kapitala, »na ceo iznos kapitala koji je kapitalista predujmio za sirovinu i najamninu« (posredi je omaška što su ovde sredstva za rad izostavljena). Višak vrednosti on uzima, dakle, neposredno u obliku profita. Zbog toga se odmah pojavljuju teškoće.

Kapitalista, kaže A. Smith,

»ne bi mogao imati nikakvog interesa u tome da te radnike unajmljuje ako od prodaje njihovog proizvoda ne bi očekivao nešto više nego što je dovoljno za naknadu njegovog kapitala.« [Str. 97.]

Ako smo jednom pretpostavili odnos kapitala, onda je to sasvim tačno. Kapitalista ne proizvodi da bi proizvodom podmirio svoje potrebe, on uopšte ne proizvodi s neposrednim obzirom na potrošnju. On proizvodi da bi proizvodio višak vrednosti. Ali iz te pretpostavke — koja znači samo to da, pod pretpostavkom kapitalističke proizvodnje, kapitalista proizvodi radi viška vrednosti — A. Smith ne objašnjava višak vrednosti kao što je to učinilo više njegovih netaleantovanih sledbenika, to jest, on ne objašnjava postojanje viška vrednosti interesom kapitaliste, njegovom željom za viškom vrednosti. On je, naprotiv, ovaj višak vrednosti već izveo iz vrednosti koju radnici dodaju sirovini preko vrednosti dodate u razmeni za primljenu najamninu. Ali odmah nastavlja: kapitalista ne bi imao nikakvog interesa da upotrebi veći kapital mesto manjeg kapitala ako njegovi profiti ne bi bili u određenoj srazmeri prema veličini predujmljenog kapitala. Ovde se profit više ne objašnjava prirodom viška vrednosti, nego »interesom« kapitaliste. A to je prava budalaština.

A. Smith ne oseća da on, brkajući tako višak vrednosti neposredno s profitom i profit s viškom vrednosti, obara svoj zakon o poreklu viška vrednosti [261] koji je upravo uspostavio. Ako je višak vrednosti samo deo vrednosti (ili količine rada) koji radnik *dodaje* sirovini preko dela vrednosti koji je dodat kao naknada za najamninu, zašto bi taj drugi deo neposredno rastao zbog toga što je vrednost predujmljenog kapitala u jednom slučaju veća nego u drugom? Protivrećnost postaje još jasnija u primeru koji A. Smith odmah zatim sam daje da bi opovrgao mišljenje po kome profit treba da bude plata za takozvani »labour of inspection and direction«, za rad nadzora i upravljanja.

On, naime, kaže:

»On je« (profit kapitala), »međutim, sasvim različit od najmnine; pod vrgnu je sasvim drugim zakonima i nije ni u kakvoj srazmeri s veličinom i prirodom toga takozvanog rada nadzora i upravljanja. On se potpuno ravna prema vrednosti upotreb-

ljenog kapitala i veći je ili manji u srazmeri prema njegovoj veličini. Pretpostavimo, na primer, da u nekom kraju gde *prosečni godišnji profit* u industriji iznosi 10% postoje dve različne manufakture, od kojih svaka upošljava 20 radnika, a svaki radnik dobija godišnje petnaest funti najamnine, tako da svaka manufaktura troši godišnje za najamninu 300 funti. Pretpostavimo, zatim, da se u jednoj fabrici prerađuje samo grubi materijal u vrednosti od 700 funti sterlinga godišnje, dok se u drugoj prerađuje fini materijal u vrednosti od 7000 funti sterlinga godišnje. Kapital uložen u prvu manufakturu iznosiće u prvom slučaju samo 1000, dok će kapital uložen u drugu iznositi 7300 funti. Pri profitnoj stopi od 10%, preduzetnik prve manufakture očekivaće godišnji profit samo od nekih 100 funti, dok će preduzetnik druge očekivati 730 funti. Ali iako su njihovi profiti tako različni, njihov rad nadzora i upravljanja može biti isti ili bar približno isti. (Knjiga I, glava VI [str. 97 - 98].)

Od viška vrednosti u njegovom opštem obliku dolazimo odmah do zajedničke profitne stope, koja neposredno nema s tim nikakve veze. Ali ostavimo to! U jednoj i u drugoj fabrici radi dvadeset radnika; njihova zarada je u obema ista = 300 funti sterlinga. A to dokazuje da se ni u jednoj od njih ne primenjuje neka viša vrsta rada, tako da bi jedan čas rada, prema tome i jedan čas viška rada, jedne fabrike stajao nekoliko časova viška rada druge fabrike. Naprotiv, u obema se pretpostavlja isti prosečni rad, kao što to pokazuju i njihove jednako velike najamnine. Kako bi sada višak rada koji radnici dodaju preko vrednosti svoje najamnine mogao u jednoj fabrici da vredi sedam puta više nego u drugoj? Ili, zašto bi radnici u jednoj fabrici, zbog toga što je u njoj prerađeni materijal sedam puta skuplji nego u drugoj, davali sedam puta toliko viška rada koliko u drugoj, iako u obema fabrikama primaju istu najamninu, dakle rade isto vreme da bi ||262| reprodukovali svoju najamninu?

Sedam puta veći profit u jednoj manufakturi u srađenju s drugom — ili uopšte zakon zavisnosti profita od veličine predujmljenog kapitala — protivreči prima facie zakonu viška vrednosti ili profita (jer A. Smith oba neposredno identifikuje), prema kome se višak vrednosti sastoji samo iz radnikovog neplaćenog viška rada. A. Smith to stavlja tamo sasvim naivno i nepromišljeno, ne naslućujući ni najmanje ovu protivrečnost. Svi njegovi sledbenici ostali su mu u tome verni, budući da nijedan ne razmatra višak vrednosti uopšte, odvojeno od njegovih posebnih oblika. Kod Ricarda, kao što smo već napomenuli, to je samo još jače izraženo.

Pošto A. Smith svodi višak vrednosti ne samo na profit, već i na zemljišnu rentu, to jest na dva posebna oblika viška vrednosti, čije se kretanje određuje po sasvim različitim zakonima, moralo mu je već odatle biti jasno da opšti apstraktni oblik nije smeo pobrkati ni sa jednim od njegovih posebnih oblika. Kako kod njega, tako i kod svih kasnijih buržoaskih ekonomista, nedostatak teorijskog smisla za shvaćanje razlika u oblicima ekonomskih odnosa vodi, po pravilu, do toga

da se oni grubo bacaju na empirijski dati materijal i da se jedino za njega interesuju. Otuda i njihova nesposobnost da pravilno shvate pitanje novca kad se radi samo o različitim promjenama oblika razmenske vrednosti dok veličina vrednosti ostaje nepromenjena.

[6. *Smithovo pogrešno shvatanje profita, rente i najamnine kao izvora vrednosti*]

Lauderdale, u svom delu *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique* (traduit par Lagentie de Lavoisse, Paris 1808), prigovara Smithovom izlaganju o višku vrednosti — o kome kaže da ono odgovara pogledima koje je još Locke izložio — da kapital po tome nije prvobitni, kao što ga Smith predstavlja, nego samo izvedeni izvor bogatstva. Odnosna mesta glase:

«Pre više od sto godina Locke je izložio gotovo isto shvatanje» (kao i A. Smith) ... «Novac», veli on, «neplaćena je stvar i ne proizvodi ništa; sva korist koja se od njega ima jeste ta da se na osnovu međusobnog sporazuma prenosi dobit koja je bila nagrada za rad jednog čoveka u džep drugog» (*Lauderdale*, str. 16). «Ako bi ovo mišljenje o profitu kapitala bilo rigorozno tačno, onda bi iz toga sledilo da profit kapitala nije prvobitni, nego izvedeni izvor bogatstva, te se stoga kapital ne bi mogao smatrati izvorom bogatstva, pošto njegov profit znači samo prenošenje iz radnikoveg džepa u džep kapitaliste.» (Isto, str. 116 - 117.)

Ukoliko se vrednost kapitala ponovno pojavljuje u proizvodnji, kapital se ne može nazvati »izvorom bogatstva«. On je tu samo kao akumulisani rad, kao određena količina materijalizovanog rada, koji dodaje proizvodu svoju sopstvenu vrednost.

Proizvođač vrednosti je kapital samo kao *odnos*, samo ukoliko on kao prinudna sila nad najamnim radom nateruje najamni rad da daje višak rada, ukoliko proizvodnu snagu rada podstiče na stvaranje relativnog viška vrednosti. U oba slučaja kapital proizvodi vrednost samo kao ||263| od rada otuđena i protiv njega usmerena sila njegovih sopstvenih predmetnih uslova, opšte rečeno, samo kao jedan od oblika samog najamnog rada, kao uslov najamnog rada. Ali u običnom ekonomskom smislu, kao u vidu novca ili robe nagomilani rad, kapital, kao i svi uslovi rada, pa i neplaćene prirodne sile, deluje proizvodno u procesu rada, u proizvodnji upotrebni vrednosti, ali on nikada ne postaje izvor vrednosti. On ne stvara nikakvu novu vrednost i uopšte dodaje proizvodu razmensku vrednost samo utoliko ukoliko ima razmensku vrednost, to jest, ukoliko se sam svodi na opredmećeno radno vreme, tako da je rad izvor njegove vrednosti.

Lauderdale je u pravu kad kaže da A. Smith greši što kapital i zemlju, pošto je izložio prirodni viška vrednosti i vrednosti, predstavlja kao samostalne izvore razmenske vrednosti. Oni su izvori dohotka za njihove vlasnike ukoliko predstavljaju osnov za dobijanje izvesne koli-

čine viška rada, koji radnik mora da vrši preko radnog vremena potrebnog za naknadu njegove najamnine. Tako, na primer, A. Smith kaže:

«Najamnina, profit i zemljišna renta jesu tri prouzročitelja svakoga dohotka kao i svake razmenske vrednosti.» (Knjiga I, glava VI [str. 105].)

Koliko je tačno da su to »tri prouzročitelja svakoga dohotka«, toliko je pogrešno da su oni i »tri prouzročitelja svake razmenske vrednosti«, jer je vrednost robe određena isključivo u njoj sadržanim radnim vremenom. I pošto je A. Smith zemljišnu rentu i profit još maločas prikazao samo kao deductions, [kao odbitke] od vrednosti ili od rada koji radnik dodaje sirovini, kako ih može nazivati »prouzročiteljima razmenske vrednosti«? (Oni to mogu biti samo u tom smislu što »prouzročitelj« stavlja u pokret, to jest što radnika teraju da daje višak rada.) Ukoliko su oni osnov (uslovi) za prisvajanje jednog dela vrednosti, to jest u robu opredmećenog rada, oni su izvor dohotka za svoje vlasnike. Ali raspodela ili prisvajanje vrednosti zaista nije izvor vrednosti koja se prisvaja. Kad tog prisvajanja ne bi bilo i kad bi radnik dobio u vidu plate ceo proizvod svoga rada, vrednost proizvedene robe ostala bi ista kao i ranije, iako je radnik ne bi delio sa zemljoposjednikom i kapitalistom.

Zemljišna svojina i kapital, koji sačinjavaju izvore dohotka za svoje pospstenike, to jest daju im moć da prisvoje deo vrednosti proizvedenih radom, ne postaju time izvori vrednosti koju prisvajaju. Ali je isto tako pogrešno reći da najamnina sačinjava »prouzročitelj razmenske vrednosti« iako ona ili, tačnije rečeno, neprekidna prodaja radne snage sačinjava izvor dohotka za radnika. Rad stvara vrednost, a ne radnikova najamnina. Najamnina je samo već postojeća vrednost, ili, ako posmatramo proizvodnju u celini, onaj deo od radnika stvorene vrednosti koji on sam prisvaja, ali to prisvajanje ne stvara vrednost. Njegova najamnina može stoga da raste ili da pada, a da to ne utiče na vrednost robe koju je proizveo. [263]

[265] <Rečenome kao citat dodati da A. Smith rubrike pod kojima se prisvaja vrednost robe čini izvorom te vrednosti: Pošto je pobio shvatanje da je profit samo drugi naziv za platu kapitaliste ili za »platu za nadzor«, on zaključuje:

«Prema tome, u ceni robe profit od fondova ili od kapitala čini izvor vrednosti potpuno različit od najamnine i reguliše se sasvim drugim principima.» (Knjiga I, glava VI [str. 99].)

Po Smithu, vrednost koju radnici dodaju materijalima deli se između njih i kapitalista u obliku najamnine i profita; rad je, dakle, jedini izvor vrednosti, i iz tog izvora vrednosti proističu prix des salaires et prix des profits¹. Ali same te cene — ni najamnina, ni profit — nisu izvor vrednosti. > [265]

¹ cena najamnine i cena profita

[7. *Smithovo dvojako shvatanje odnosa vrednosti i dohotka. Njegova koncepcija »prirodne cene« kao sume najamnine, profita i rente]*

||263| Mi nećemo ovde govoriti o tome koliko A. Smith smatra da je zemljišna renta konstitutivni element robne cene. To pitanje ima utoliko manji značaj za naše istraživanje što Smith zemljišnu rentu, isto onako kao i profit, smatra samo za deo viška vrednosti, za »odbitak od rada koji su radnici dodali sirovinu«, pa zbog toga ||264| stvarno i za odbitak od profita, ukoliko ceo neplaćeni višak rada *neposredno*, nasuprot radu, prisvoja kapitalista, ma na kakve rubrike on kasnije delio taj višak s drugim posednicima uslova za proizvodnju, bio to zemljovlasnik ili zajmodavac. Zato ćemo mi, da bismo stvar upostili, govoriti samo o najamnini i profitu, kao o dvema rubrikama na koje se raspodeljuje novostvorena vrednost.

Pretpostavimo da je u nekoj robi (*apstrahujući* vrednost u robi utrošene sirovine i sredstava za rad) opredmećeno dvanaestčasovno radno vreme. Njenu vrednost kao takvu možemo izraziti samo u *novcu*. Stoga ćemo pretpostaviti da je u pet šilinga takođe opredmećeno dvanaestčasovno radno vreme. Tako je vrednost robe = 5 šilinga. Pod prirodnom cenom robe A. Smith ne podrazumeva ništa drugo do njenu u novcu izraženu vrednost. (Tržišna cena robe stoji, naravno, iznad ili ispod njene vrednosti. Čak i sama prosečna cena robe, kao što ću kasnije pokazati, *uvek se razlikuje* od njene vrednosti^[38]). Međutim, u promatranju prirodne cene A. Smith nema s tim nikakva posla. Osim toga, ni tržišna cena, a još manje kolebanja u prosečnoj ceni robe, ne mogu biti shvaćeni ako prethodno nismo objasnili prirodu vrednosti.)

Ako bi višak vrednosti koji je sadržan u robi iznosio 20% njene ukupne vrednosti, ili, što je isto, 25% od potrebnog rada koji ona sadrži, onda bi se, dakle, ova vrednost od 5 šilinga, to jest prirodna cena robe, mogla podeliti na 4 šilinga najamnine i 1 šiling viška vrednosti (što ćemo, prema A. Smithu, ovde zvati profit). Pravilno bi bilo reći da se, nezavisno od najamnine i profita, određena veličina vrednosti robe ili njena prirodna cena može podeliti na 4 šilinga najamnine (cena rada) i 1 šiling profita (cena profita). Ali bi bilo pogrešno reći da vrednost robe nastaje sabiranjem ili sastavljanjem cene najamnine i cene profita regulisane nezavisno od vrednosti robe. U poslednjem slučaju ne bi se uopšte moglo shvatiti zašto ukupna vrednost robe da ne bude 8, 10 šilinga itd., već prema pretpostavci da je najamnina = 5 šilinga, a profit = 3 šilinga itd.

Šta rukovodi A. Smitha kad istražuje »prirodnu stopu« najamnine ili »prirodnu cenu« najamnine? Prirodna cena životnih sredstava koja su potrebna za reprodukciju radne snage. Ali čime određuje on prirodnu cenu tih životnih sredstava? Ukoliko je uopšte određuje, on pribegava pravilnom određivanju vrednosti, naime radnom vremenu potrebnom za proizvodnju tih životnih sredstava. Ali čim skrene

s tog pravog puta, on zapada u začarani krug. Čime je određena prirodna cena životnih sredstava koja određuju prirodnu cenu najamnine? Prirodnom cenom »najamnine«, »profita«, »zemljišne rente«, koji sačinjavaju prirodnu cenu tih životnih sredstava, kao i svake druge robe. I tako in infinitum¹. Brbljanje o zakonu tražnje i ponude, naravno, ne pomaže da se izađe iz tog začaranog kruga. Jer, »prirodna cena«, ili cena koja odgovara vrednosti robe treba upravo onda da dođe do izražaja kada se tražnja i ponuda pokrivaju, to jest kad se cena robe usled kolebanja tražnje i ponude ne diže iznad ili ne pada ispod svoje vrednosti, kad je, drugim rečima, cena koštanja^[39] robe (ili vrednost robe koju je ponudio prodavac) ravna ceni koju plaća tražnja.

[265] Ali, kao što rekosmo: Pri istraživanju prirodne cene najamnine, A. Smith se stvarno vraća — bar ovde-onda — tačnom određivanju vrednosti robe. Suprotno tome, u glavi o prirodnoj stopi ili prirodnoj ceni profita, on se, ukoliko pravi zadatak dolazi u obzir, gubi u beznačajnim banalnostima i tautologijama. Isprva je najamninu, profit i zemljišnu rentu u stvari regulisao vrednošću robe. A zatim postavlja stvar obrnuto (što je bilo bliže empiričkom prividu i običnoj predstavi), i sada treba, po njegovom mišljenju, prirodnu cenu robe pronaći i izračunati sabiranjem prirodnih cena najamnine, profita i zemljišne rente. Jedna od glavnih Ricardovih zasluga je u tome što je ovoj konfuziji učinio kraj. Kad bude o njemu reč, mi ćemo se osvrnuti na ovo pitanje.^[40]

Ovde ćemo pomenuti još samo ovo: *Data veličina* vrednosti robe — fonda iz koga se plaćaju najamnina i profit — empirički se pojavljuje pred industrijalcem u tome obliku, što određena tržišna cena robe ostaje za kraće ili duže vreme ista i pored svih kolebanja u najamnini.

Dakle, obratiti pažnju na ovaj čudnovati tok u knjizi A. Smitha: Prvo se istražuje vrednost robe i mestimice tačno određuje, tako tačno određuje da A. Smith pri tom, uopšte uzevši, otkriva poreklo viška vrednosti i njegovih posebnih oblika, dakle iz te vrednosti izvodi najamninu i profit. Ali zatim udara obrnutim putem i nastoji, obratno, da vrednost robe (iz koje je upravo izveo najamninu i profit) izvede iz sastavljanja prirodnih cena najamnine, profita i zemljišne rente. Ovoj poslednjoj okolnosti ima se pripisati što on — pošto mu nedostaje osnova — nigde tačno ne razvija uticaj oscilacije najamnine, profita itd. na cenu robe. [VI - 265]

*

[VIII - 364] <A. Smith. *Vrednost i njeni sastavni delovi*. Pogrešna Smithova predstava — vidi gore — koju izlaže uprkos svom prvobitnom pravilnom shvatanju, pokazuje se i u sledećoj rečenici:

¹ bez kraja i konca

•Renta sačinjava ... deo cene robe, ali na sasvim drugi način nego profit i najamnina. Visoke ili niske najamnine i profiti *uzrok* su visokih ili niskih *cena žita*. *Visoka ili niska zemljišna renta je njihova posledica.*» (*Wealth of Nations*, knjiga I, glava XI.)^[41] > |VIII - 364|

[8. *Smithova greška što celu vrednost društvenog proizvoda razlaže na dohotke. Protivrečnosti u njegovom shvatanju o bruto-dohotku i neto-dohotku*]

||VI - 265| Sada smo došli do tačke koja stoji u vezi s razlaganjem cene ili vrednosti robe (jer su ovde obe po pretpostavci još istovetne). Pretpostavimo da je A. Smith tačno računao, to jest da je, pri datoj vrednosti robe, ovu vrednost razložio na sastavne delove na koje se ona raspodeljuje među razne agente proizvodnje, a da nije obrnuto pokušao da vrednost izvede iz cene ovih sastavnih delova. Na to se, dakle, ovde nećemo obazirati. Isto tako nećemo uzeti u obzir ni jednostrani način na koji se najamnina i profit prikazuju samo kao oblici raspodele, te stoga kao dohoci koje njihovi sopstvenici mogu u jednakom smislu da utroše. Apstrahujući sve to, A. Smith sam ističe sumnju, i njegovo preimućstvo nad *Ricardom* i ovde nije u tome što istaknutu sumnju tačno rešava, nego što je uopšte ističe.

||266| A. Smith, naime, kaže:

•Ova tri sastavna dela (najamnina, profit i zemljišna renta) izgleda da sačinjavaju neposredno ili u poslednjoj instanci *ukupnu* cenu žita.▪

(Uopšte robe. A. Smith uzima ovde žito jer smatra da zemljišna renta kod neke robe ne ulazi kao sastavni deo cene.)

•Moglo bi se pretpostaviti da je potreban i *četvrti deo*, koji nadoknađuje zakupčev kapital, ili rabaćenje radne stoke i drugih poljoprivrednih oruda. Ali se mora uzeti u obzir da je cena svakog poljoprivrednog oruda, kao, recimo, cena konja za vuču, i sama sastavljena iz ova tri dela: iz rente zemlje na kojoj je odgajen, iz rada na njegovom odgajivanju i njegovoj nezi i profita zakupca, koji predujmljuje i ovu rentu i najamninu za ovaj rad.▪

<Ovde se profit javlja kao prvobitni oblik koji obuhvata i rentu.>

•Iako cena žita može, prema tome, da obuhvati i cenu konja, kao i troškove njegovog izdržavanja, ipak se *ukupna* cena neposredno ili u poslednjoj instanci razlaže na tri sastavna dela: na zemljišnu rentu, rad i profit.▪ (Knjiga I, glava VI, [str. 101 - 102].)

(Ovde je vrlo neumesno što odjedanput kaže rad umesto najamnina, dok rentu i profit ne zamenjuje sa zemljišnim posedom ili kapitalom.)

Ali zar nije bilo isto tako očigledno da treba uzeti u obzir da su i odgajivač konja ili fabrikant plugova, od kojih je zakupac kupio konja ili plug, isto tako uneli cenu sredstava za rad (u jednom slučaju možda nekog drugog konja) i sirovina, stočne hrane i železa, u cenu konja i pluga, kao što je zakupac uneo cenu konja ili pluga u cenu žita, dok se fond iz kojeg odgajivač konja i fabrikant plugova *plaćaju* najamninu i profit (uključivo rentu) sastojao samo u novom radu koji su oni u svojoj oblasti proizvodnje *dodali* postojećem iznosu vrednosti svoga postojanog kapitala? Prema tome, ako A. Smith u pogledu zakupca dopušta da u cenu njegovog žita, osim najamnine, profita i rente koje je platio on sebi i drugima ulazi i *neki četvrti, i to različiti sastavni deo*, to jest vrednost od njegove strane utrošenog postojanog kapitala, kao konja, ratarskog oruđa itd., onda to važi i za odgajivača konja i za fabrikanta ratarskog oruđa, i Smithu ništa ne pomaže što nas šalje od Pontija do Pilata. Uostalom, primer zakupca naročito je nezgodno izabran da bi nas mogao slati od Pontija do Pilata, jer među *stavkama* postojanog kapitala nalazi se u ovom slučaju jedna koju nema nikakve potrebe kupovati od nekog trećeg, naime seme. Da li se onda taj sastavni deo vrednosti bilo za koga razlaže na najamninu, profit i rentu?

Ali podimo sad dalje i pogledajmo da li se Smith dosledno drži svoga mišljenja da se vrednost svake robe može svesti na jedan ili na sve izvore dohotka: na najamninu, profit i zemljišnu rentu; dakle, da se, budući određena za potrošnju, može pojesti ili uopšte ovako ili onako utrošiti za ličnu upotrebu (ne za proizvodnu, industrijsku potrošnju). Pre toga §267] još nekoliko reči. Na primer, kod branja jagoda itd. može se pretpostaviti da se njihova vrednost svodi samo na najamninu, mada su i tu većinom potrebna neka oruđa kao sredstva za rad, kao korpe i slično. Međutim, ovakvi su primeri ovde gde je reč o kapitalističkoj proizvodnji potpuno neumesni.

Najpre ponovno ponavljanje shvatanja izraženog u VI glavi I knjige. U II glavi II knjige (tom II Garnier-ovog prevoda, str. 212) kaže se:

•U I knjizi je bilo pokazano *da se cena većine robâ* raspada na tri dela, od kojih jedan plaća najamninu, drugi profit kapitala, a treći zemljišnu rentu.•

Prema tome se cela vrednost svake robe razlaže na dohodak, dakle kao fond potrošnje pada u deo jednoj ili drugoj klasi, koja živi od tog dohotka. Pošto se ukupna proizvodnja jedne zemlje, na primer godišnja, sastoji samo iz zbira vrednosti proizvedene robe, i pošto se vrednost svake te pojedinačne robe svodi na dohodak, to, sledstveno, mora biti moguće da se i njihov zbir, godišnji proizvod rada, bruto-dohodak, utroši godišnje u obliku dohotka. I tako odmah zatim Smith sam sebi kaže:

•Pošto to važi za svaku pojedinu robu kada se ona posmatra odvojeno, onda mora da važi i za sve robe *ukupno* koje sačinjavaju ceo godišnji proizvod tla i rada

neke zemlje. *Ukupna cena ili razmenska vrednost* tog godišnjeg proizvoda mora se razlagati na ona tri dela i razdeliti između raznih stanovnika te zemlje bilo kao najamnina za njihov rad ili kao profit od njihovog kapitala, ili kao renta od njihovog zemljoposeda. (Isto, str. 213.)

To je doista neminovan zaključak. Što važi za pojedinu robu, važi neminovo i za ukupnu sumu robe. Ali *quod non*¹ kaže Adam. On nastavlja:

«Ali iako se ukupna vrednost godišnjeg proizvoda tla i rada svake pojedine zemlje na taj način raspodeljuje i sačinjava dohodak za njene razne stanovnike, ipak možemo, kao što kod dohotka nekog privatnog zemljoposeda razlikujemo *bruto-dohodak* i *neto-dohodak*, istu tu razliku da učinimo u dohotku *svih stanovnika* neke velike zemlje.» [Isto, str. 213.]

(Stoj, za trenutak! Gore nam je rekao potpuno suprotno: Kod pojedinog zakupca možemo razlikovati i četvrti sastavni deo vrednosti njegove pšenice, naime deo koji naknađuje utrošeni postojani kapital. To je *neposredno* tačno za pojedinog zakupca. Ali pođemo li dalje, onda se onaj deo koji je za zakupca postojani kapital, na jednoj ranijoj tački, u drugoj ruci, pre nego što je za njega postao kapital, razložio na najamninu, profit itd., ukratko — sveo na dohodak. Stoga, ako je tačno da se roba u ruci pojedinog proizvođača razlaže na deo vrednosti koji ne sačinjava nikakav dohodak, onda to nije tačno za »sve stanovnike neke velike zemlje«, jer ono što je u ruci jednoga postojani kapital, crpe svoju vrednost otuda što je iz ruke drugoga proizašlo kao ukupna cena najamnine, profita, rente. Sada on kaže nešto potpuno suprotno.)

A. Smith nastavlja:

||268| »*Bruto-dohodak* nekog privatnog zemljoposeda obuhvata uopšte sve što zakupac plaća. *Neto-dohodak* je ono što *zemljoposjedniku* preostaje po odbitku njegovih *izdataka* za upravu, opravke i druge *nužne dažbine* ili što on može bez štete po svoj posed pripojiti svome fondu koji mu služi za neposrednu potrošnju, za njegovu trpezu itd. Njegovo stvarno bogatstvo zavisi ne od njegovog *bruto-dohotka* nego od njegovog *neto-dohotka*.« [Isto, str. 213 - 214.]

(Prvo, Smith je tu smešao raznorodne stvari. Ono što zakupac plaća zemljoposjedniku kao rentu, isto kao i ono što plaća radniku kao najamninu, predstavlja, kao i njegov sopstveni profit, deo vrednosti ili cene robe koji se svodi na dohodak. Ali pitanje je u tome, ne sadrži li roba još i neki drugi sastavni deo vrednosti. Ovdje Smith to dopušta, kao što je trebalo da to dopusti i kod zakupca, a što ipak ne bi sprečavalo da njegovo žito (to jest cenu *ili* razmensku vrednost njegovog žita) svede jedino na dohodak. Drugo, da uzgred spomenemo. Stvarno bogatstvo kojim raspolaže pojedini *zakupac* kao takav zavisi od njegovog profita.

¹ to nije tako

Ali, s druge strane, kao vlasnik robe, on može prodati ceo zakup, ili, ako zemlja ne pripada njemu, sav postojani kapital koji se na njoj nalazi, kao radnu stoku, ratarska oruđa itd. Vrednost koju može ovako realizovati, dakle bogatstvo kojim može raspolagati, zavisi od vrednosti, pa, prema tome, i od obima pripadajućeg mu postojanog kapitala. Međutim, on može to prodati opet samo nekom drugom zakupcu, u čijoj ruci to neće biti raspoloživo bogatstvo, nego postojani kapital. Prema tome, mi se još uvek nismo makli s mesta.)

«Bruto-dohodak svih stanovnika neke velike zemlje obuhvata ceo godišnji proizvod njihovog tla i njihovog rada»

(malo pre smo čuli da se ta ukupna veličina, odnosno njena vrednost, razlaže na najamnine, profite i rente, ukratko na oblike čistog dohotka);

«neto-dohodak obuhvata ono što im preostaje po odbitku izdataka za održavanje, prvo, njihovog stalnog i, drugo, njihovog optičajnog kapitala»

(Smith, dakle, sada odbija sredstva za rad i sirovine);

«on obuhvata, dakle, ono što mogu da pripoje fondu za svoju neposrednu potrošnju bez smanjenja svoga kapitala.»

(Dakle, sada doznajemo da se cena ili razmenska vrednost ukupnog zbira robe, kako kod pojedinačnog kapitaliste tako i za celu zemlju, razlaže i na četvrti deo, koji ne sačinjava dohodak ni za koga, niti se može svesti ni na najamninu, ni na profit, ni na zemljišnu rentu.)

«Jasno je da se ukupni troškovi održavanja stalnog kapitala moraju isključiti iz društvenog neto-dohotka. Ni materijali koji služe za održavanje i naknadu korisnih mašina, alata, poslovnih zgrada itd., ni proizvod rada koji je potreban da se ovim materijalima dâ pravi oblik, ne mogu nikad sačinjavati deo ovog neto-dohotka. Istina, cena tog rada može da sačinjava jedan njegov deo, budući da ovako zaposleni radnici mogu celu vrednost ||269| svoje najamnine da ulože u fond koji je određen za njihovu neposrednu potrošnju. Ali kod drugih vrsta rada ulaze u taj fond kako njihova cena tako i njihovi proizvodi; cena u fond radnika, a proizvod u fond drugih ljudi, čija se životna sredstva, udobnost i rasonode umnožavaju radom tih radnika.» (Isto, str. 214 - 215.)¹

Ovde A. Smith ponovo odustaje od pitanja na koje treba da odgovori, od pitanja o četvrtom delu ukupne robne cene, koji se ne svodi ni na najamninu, ni na profit, ni na rentu. Pre svega krupna greška. Kod fabrikanta mašina, kao i kod svakog drugog industrijskog kapitaliste, rad koji daje odgovarajući oblik sirovini mašine razlaže se na potreban rad i na višak rada, prema tome ne samo na najamninu radnika,

¹ Marx je ovde dodao olovkom: «Ipak bliži pravilnom shvatanju od úrugih».

nego i na profit kapitaliste. Ali vrednost sirovina i vrednost oruda posredstvom kojih radnici daju sirovinama odgovarajući oblik ne razlaže se ni na jedno ni na drugo. Nema nikakve veze sa stvari ta okolnost što u fond potrošnje ne ulaze proizvodi koji po svojoj prirodi nisu određeni za individualnu nego za industrijsku potrošnju. Na primer, seme (deo pšenice određen za setvu) moglo bi po svojoj prirodi da uđe i u fond potrošnje, ali ekonomski ono mora ući u fond proizvodnje. A zatim je potpuno pogrešno što cela cena proizvoda koji su određeni za individualnu potrošnju zajedno sa proizvodom ulazi u *fond potrošnje*. Platno, na primer, ako se ne upotrebi kao platno za jedra ili u neke druge proizvodne svrhe, ulazi kao proizvod potpuno u potrošnju. Ali to se ne može reći i za njegovu cenu zato što jedan deo ove cene naknađuje lanenu pređu, drugi razboje itd., i samo jedan deo cene platna razlaže se na dohodak ove ili one vrste.

Upravo nam reče Adam da ni sirovine potrebne za mašine, privredne zgrade itd., kao i iz njih proizvedene mašine itd., »ne mogu nikada sačinjavati deo *neto-dohotka*«. Ali zato mogu sačinjavati deo *bruto-dohotka*. A odmah zatim, u istoj drugoj glavi, druge knjige, kaže suprotno:

«Mašine i alati u industriji itd. koji sačinjavaju *stalni kapital* bilo pojedinca bilo društva, ne sačinjavaju deo *ni* njegovog *bruto-dohotka* ni njegovog *neto-dohotka*; isto tako ni *novac* itd.»

Adamova krivudanja, njegove protivrečnosti, njegovo udaljavanje od predmeta dokazuju da se on tu zapleo i da se morao zaplesti, pošto je najamninu, profit i rentu učinio sastavnim delovima razmenske vrednosti ili ukupne cene proizvoda.

[9. *Say kao vulgarizator Smithove teorije. Sayevo identifikovanje društvenog bruto-proizvoda s društvenim dohotkom. Pokušaji njihovog razlikovanja kod Storcha i Ramsaya*]

Say, koji svoju trivijalnu površnost pokušava da prikrije time što nedoslednosti i omaške A. Smitha pretvara u apsolutno opšte fraze, kaže:

«Posmatramo li neku naciju u njenoj celini, ona nema *neto-proizvoda*. Jer, ako je vrednost *proizvoda* jednaka s *troškovima* njihove proizvodnje, onda, odbijajući ove *troškove*, mi odbijamo celu *vrednost proizvoda*... *Godišnji dohodak je bruto-dohodak*.» (*Traité d'économie politique*, 3-ème édit., t. II, Paris 1817, p. 469.)

Vrednost sume godišnjih proizvoda ravna je količini u njima opredmećenog [270] radnog vremena. Ako se ova ukupna vrednost

odbije od godišnjeg proizvoda, onda, ukoliko je reč o vrednosti, stvarno ne preostaje nikakva vrednost, i time je došao kraj kako neto- tako i bruto-dohotku. Ali Say smatra da se vrednosti proizvedene u toku godine i potroše u toku godine. Zbog toga za naciju kao celinu ne postoji neto-proizvod nego bruto-proizvod. Prvo, pogrešno je da se vrednosti proizvedene u toku godine za to vreme i potroše. Za veliki deo stalnog kapitala to ne može da se kaže. Veliki deo vrednosti proizvedenih u toku godine ulazi u proces rada ne ulazeći u proces obrazovanja vrednosti, to jest, ukupna vrednost se ne potroši u toku godine. A drugo: jedan deo godišnje potrošenih vrednosti sačinjavaju vrednosti koje se, ne ulazeći u fond potrošnje, troše kao sredstva za proizvodnju, koja se, ili u svome naturalnom obliku ili kao ekvivalenti, vraćaju proizvodnji, odakle su i došla. Drugi deo sačinjavaju vrednosti koje mogu preko tog dela da uđu u individualnu potrošnju. One sačinjavaju neto-proizvod.

O ovoj Sayevoj mudrosti Storch kaže:

»Jasno je da se vrednost godišnjeg proizvoda deli s jedne strane na kapital a s druge na profit, i da svaki od ovih delova vrednosti godišnjeg proizvoda redovno kupuje one proizvode koji su naciji potrebni kako radi održavanja njenog kapitala, tako i radi obnavljanja njenog fonda potrošnje.« (Storch: *Cours de l'économie politique*, tome V: *Considérations sur la nature du revenu national*, Paris 1824, p. 134 - 135.) »Upitajmo se da li je dohodak neke porodice koja svojim radom pokriva sve svoje potrebe, o čemu ima mnogo primera u Rusiji... , da li je dohodak takve porodice ravan bruto-proizvodu njene zemlje, njenog kapitala i njene industrije? Da li ona može da stanuje u svojim hambarima i stajama, da jede seme i stočnu hranu, da se odeva kožom svoje tegleće stoke, da se zabavlja svojim ratarskim oruđem? Prema tezi gospodina Saya moralo bi se na sva ova pitanja odgovoriti potvrdno.« (Isto, str. 135, 136.) »Say smatra bruto-proizvod dohotkom društva, i odatle zaključuje da društvo može potrošiti vrednost koja je ravna ovom proizvodu.« (Isto, str. 145.) »(Neto-) dohodak neke nacije nije suvišak proizvedenih vrednosti preko zbiru utrošenih vrednosti, kao što Say to predstavlja, nego samo preko vrednosti utrošenih za proizvodnju.« Dakle, »ako neka nacija u jednoj godini potroši ceo taj suvišak, ona potroši ceo svoj (neto-) dohodak.« (Isto, str. 146.) »Ako pretpostavimo da je dohodak neke nacije ravan njenom bruto-proizvodu, to jest da od njega ne treba odbijati nikakav kapital, onda isto tako moramo pretpostaviti da ta nacija može ukupnu vrednost svog godišnjeg proizvoda da potroši i neproizvodno, ne nanoseći ni najmanje štete svome budućem dohotku.« (Isto, str. 147.) »Proizvodi koji sačinjavaju [postojani] kapital jedne nacije ne mogu se trošiti.« (Isto, str. 150.)

Ramsay (George), u svome *An Essay on the Distribution of Wealth*, (Edinburgh 1836) primećuje o istom ovom predmetu, naime o onome što Smith naziva četvrtim delom ukupne cene, a što ja nazivam postojanim kapitalom za razliku od kapitala izdatog za najmaninu:

||271| »Ricardo« — veli on — »zaboravlja da se ceo proizvod ne samo deli na najamninu i profit nego da je jedan deo potreban za naknadu stalnog kapitala« (str. 174, napomena).

Pod »stalnim kapitalom« Ramsay, naime, ne podrazumeva samo oruđa za proizvodnju itd., već i sirovine, ukratko--ono što ja nazivam postojanim kapitalom u svakoj oblasti proizvodnje. Kad Ricardo govori o podeli proizvoda na profit i najamninu, on stalno pretpostavlja da je kapital koji je proizvodnji predumljen i u njoj utrošen već odbijen. Pa ipak je Ramsay uglavnom u pravu. Potpuno zanemarujući dalje istraživanje postojanog dela kapitala, Ricardo čini krupnu grešku naročito u tome što brka profit s viškom vrednosti, a isto tako i pri istraživanjima oscilacija profitne stope itd.

Ali čujmo šta nam kaže sam Ramsay:

»Kako spraviti proizvod i na njega utrošeni kapital... U odnosu prema naciji kao celini... jasno je da se svi ti različni elementi utrošenog kapitala moraju reprodukovati u jednoj ili u drugoj grani proizvodnje, jer se inače proizvodnja te zemlje ne bi mogla nastaviti u ranijem obimu. Sirovine u industriji, njena oruđa, kao i oruđa u poljoprivredi, mnogobrojne mašine u onoj prvoj, zgrade potrebne za proizvodnju i smeštaj proizvoda, sve to mora biti deo ukupnog proizvoda neke zemlje kao i predujmova njenih kapitalističkih preduzetnika. Količina ukupnog proizvoda, može se, dakle, spraviti s količinom ovih poslednjih, pošto je moguće zamisliti da se svaki artikal, u neku ruku, postavlja pored artikla iste vrste.« (Isto, str. 137-139.) Što se, pak, tiče individualnog kapitaliste, pošto on svoje izdatke ne »naknadjuje u naturi već mora najveći deo da dobije putem razmene, za šta je potrebna određena količina proizvoda«, to »svaki pojedini kapitalistički preduzetnik valja više da gleda na razmensku vrednost nego na količinu proizvoda«. (Isto, str. 145-146.) »Ukoliko vrednost proizvoda više prevazilazi vrednost predumljenog kapitala utoliko će biti veći njegov profit. On će ga, dakle, ocenjivati poređenjem vrednosti s vrednošću, a ne količine s količinom... Profit mora rasti ili padati u istoj meri u kojoj pada ili raste onaj deo bruto-proizvoda ili njegove vrednosti koji naknadjuje njegove potrebne predujmove. Prema tome, profitna stopa zavisi od dve okolnosti: prvo, od onog dela ukupnog proizvoda koji pripada radnicima, drugo, od onog dela koji se mora ostavljati na stranu da bi se stalni kapital naknadio ili u naturi ili putem razmene.« (Isto, str. 146-148.)

⟨Ono što Ramsay ovde kaže o profitnoj stopi treba razmotriti u glavi III o profitu^[13]. Važno je to što on ovaj elemenat ističe na pravilan način. S jedne strane, Ricardo je u pravu kad kaže da pojeftinjenje robe koja sačinjava postojani kapital (a to podrazumeva Ramsay pod stalnim kapitalom) stalno obezvređuje jedan deo postojećeg kapitala. To naročito važi za stalni kapital u pravom smislu, za mašine itd. Za pojedinačnog kapitalistu ne predstavlja nikakvu korist što višak vrednosti raste, u poređenju s ukupnim kapitalom, ako je ovaj porast njegove stope prouzrokovan time što je pala ukupna vrednost njegovog postojanog kapitala (koji je posedovao još pre obezvređenja). Međutim, ovo važi

u vrlo maloj meri za onaj deo kapitala koji se sastoji iz sirovine ili gotove robe (koja ne ulazi u stalni kapital). Masa toga kapitala koja se nalazi u njegovom posedu, a koja se na ovaj način može obezvređiti, uvek je samo neznatna veličina u sravnjenju s ukupnom proizvodnjom. Za deo kapitala pojedinog kapitaliste koji čini njegov optičajni kapital, ovo važi samo u neznatnoj meri. Naprotiv, pošto je profit ravan masi viška vrednosti u njenom odnosu prema celokupnosti predujmljenog kapitala, i pošto količina rada koja može biti apsorbovana ne zavisi od vrednosti, već od mase sirovina i delotvorne sile sredstava za proizvodnju, ne od njihove razmenske vrednosti, već od njihove upotrebne vrednosti, onda je jasno da je srazmera tog viška vrednosti prema celokupnom predujmljenom kapitalu utoliko veća ukoliko je industrija proizvodnija u granama čiji proizvod ||272| ulazi u obrazovanje postojanog kapitala, ukoliko je manji izdatak za postojani kapital koji je potreban da se proizvede određena količina viška vrednosti; utoliko je stoga, pri datoj masi viška vrednosti, veća profitna stopa.)

(Ono što Ramsay razmatra kao dva slučaja—naknadu proizvoda proizvodom u procesu reprodukcije za celu zemlju, i naknadu vrednosti vrednošću za pojedinačnog kapitalistu—, to predstavlja dva gledišta, i oba se moraju uzeti u razmatranje pri istraživanju *prometnog procesa kapitala, koji je, i za pojedinačni kapital, u isto vreme i proces reprodukcije.*)

Ramsay nije rešio onu teškoću kojom je Smith zauzet i koja ga upliće u svakojake protivrečnosti. Ova teškoća, ukratko govoreći, u ovome je: Ceo kapital (kao vrednost) svodi se na rad; on nije ništa drugo nego izvesna količina opredmećenog rada. Ali plaćeni rad je ravan radnikovoj najamnini, neplaćeni je ravan profitu kapitaliste. Dakle, ceo kapital može biti sveden, neposredno ili posredno, na najamninu i profit. Ili, negde se obavlja rad koji se ne svodi ni na najamninu ni na profit, i čija je jedina svrha da naknadi vrednosti koje su u proizvodnji utrošene, ali koje predstavljaju uslove reprodukcije? Ali ko obavlja ovaj rad kad se sav radnikov rad deli na dva dela, na jedan koji održava njegovu sopstvenu radnu snagu, i drugi koji sačinjava profit kapitala?

[10.] *Istraživanje kako je moguće da godišnji profit i godišnja najamnina kupuju za godinu dana proizvedenu robu, koja osim profita i najamnine sadrži i postojani kapital*^[42]

[a] *Nemogućnost da se postojani kapital proizvođača sredstava potrošnje naknadi posredstvom razmene između tih proizvođača*

Da bismo problem oslobodili svih pogrešnih primesa, treba prethodno spomenuti još jedno. Kada kapitalista jedan deo svoga profita, svoga dohotka, pretvara u kapital, u sredstva za rad i predmet rada,

on i jedno i drugo plaća onim delom rada koji je radnik za njega badava vršio. Ovde imamo novu količinu rada koja sačinjava ekvivalent za novu količinu robe, robe koja se prema svojoj upotrebnoj vrednosti sastoji iz sredstava za rad i predmeta rada. Ovo spada, dakle, u akumulaciju kapitala i ne predstavlja nikakvu teškoću; naime, porast postojanog kapitala preko njegovih ranijih granica ili obrazovanje novog postojanog kapitala preko one njegove mase koja postoji i mora biti naknadena. Teškoću predstavlja reprodukcija već *postojećeg* postojanog kapitala, a ne obrazovanje novog postojanog kapitala preko onoga koji se ima reprodukovati. Poreklo ovog novog postojanog kapitala je očigledno u profitu. Izvesno vreme je on postojao u obliku dohotka, koji se potom pretvorio u kapital. Ovaj deo profita svodi se na *višak radnog vremena, koji bi društvo i kad kapital ne bi postojao moralo stalno da obavlja kako bi imalo na raspolaganju jedan tako reći fond za razvitak, koji iziskuje već i sam porast stanovništva.*

⟨Dobro objašnjenje postojanog kapitala, ali samo ukoliko se tiče njegove upotrebne vrednosti, nalazi se kod Ramsaya, isto, str. 166, gde stoji:

«Neka je bruto-prinos» (zakupca, na primer) »veliki ili mali, količina tog prinosa koja je potrebna da se nadoknadi sve ono što je u tim različnim oblicima potrošeno, ne može da podleže nikakvoj promeni. Ta se količina mora smatrati *postojanom* sve dotle dok se proizvodnja nastavlja u istom razmeru.»

Dakle, pre svega, treba poći od činjenice: obrazovanje novog postojanog kapitala — za razliku od reprodukcije već postojećeg postojanog kapitala — potiče iz profita kao svog izvora; naime, pretpostavljajući, s jedne strane, da najamnina dostiže samo za reprodukciju radne snage, a s druge strane, da je ceo višak vrednosti obuhvaćen kategorijom »profita«, jer je *neposredni prisvajac* celog viška vrednosti industrijski kapitalista, [bez obzira] kako i s kime ga on kasnije morao deliti.

⟨«Kapitalistički preduzetnik je opšti raspodeljivač bogatstva; on plaća radnicima najamninu, novčanom kapitalisti kamatu, zemljoposjednicima rentu.» (Ramsay, str. 218 - 219.)

Time što ceo višak vrednosti nazivamo profitom, mi smatramo industrijskog kapitalistu 1. kao ono lice koje neposredno prisvaja ceo proizvedeni višak vrednosti, 2. kao ono lice koje taj višak vrednosti zatim deli između zemljoposjednika, novčanog kapitaliste i sebe.)

||VII - 273| Da taj novi postojani kapital potiče iz profita, ne znači ništa drugo nego da on duguje svoje postojanje jednom delu radnikovog viška rada. Isto onako kao što divljak, osim vremena koje treba za lov, mora da troši i vreme da bi napravio luk. Kao što u patrijarhalnom zemljoradu seljak, osim vremena za obradu zemlje,

mora da troši određenu količinu radnog vremena na izradu većeg dela svojih oruda.

Ali, ovde se pita: ko radi da bi naknadio ekvivalent postojanog, u proizvodnji već upotrebljenog kapitala? Onaj deo rada koji radnik radi za sebe, naknađuje njegovu najamninu, ili, posmatrajući proizvodnju u celini, stvara njegovu najamninu. Suprotno tome, njegov višak rada, koji sačinjava profit, delom je potrošni fond kapitalistov, delom se pretvara u dodatni kapital. Ali kapitalista ne naknađuje iz ovog viška rada, ili profita, kapital koji je već upotrebio u svojoj proizvodnji. {Kad bi tako bilo, višak vrednosti ne bi bio fond za obrazovanje novog kapitala, nego za održavanje starog.} Ali potreban rad, koji stvara najamninu, i višak rada, koji stvara profit, ispunjavaju ceo radni dan, a izvan toga se ne radi. (Eventualni rad nadzora i upravljanja kapitaliste, obuhvaćen je najamninom. S te strane, on je najamni radnik, iako ne nekog drugog kapitaliste, ono ipak svog vlastitog kapitala.) Odakle, onda, potiče izvor, rad, koji naknađuje postojani kapital?

Onaj deo kapitala koji je utrošen na najamninu naknađuje se (apstrahujući višak rada) novom proizvodnjom. Radnik potroši najamninu, ali on dodaje toliko novog rada koliko je starog uništio, i posmatramo li radničku klasu kao celinu, a da se ne damo smesti podelom rada, pokazuje se da radnik reprodukuje ne samo istu vrednost, nego i iste upotrebne vrednosti, tako da se ista vrednost, ista količina rada, već prema proizvodnosti njegovog rada, reprodukuje u većoj ili manjoj masi tih istih upotrebni vrednosti.

Uzmemo li društvo u kome bilo trenutku, videćemo da u svima oblastima proizvodnje postoji jednovremeno, iako u vrlo različitim srazmerama, određeni postojani kapital, koji je pretpostavljen kao uslov proizvodnje, koji joj pripada jednom zasnagda, pa joj mora biti i vraćen, kao što se seme vraća zemlji. *Vrednost* ovog postojanog dela može, doduše, da pada ili raste, prema tome da li se robe iz kojih se on sastoji moraju jeftinije ili skuplje da reprodukuju. Međutim, ovo *menjanje vrednosti* nikada ne sprečava da taj deo postojanog kapitala u procesu proizvodnje, u koji ulazi kao sredstvo za proizvodnju, bude pretpostavljena vrednost, koja se mora ponovo pojaviti u vrednosti proizvoda. Prema tome, ovo menjanje vrednosti samog postojanog kapitala može se ovde zanemariti. U svakom slučaju, tu imamo određenu količinu *prošlog, opredmećenog* rada koji prelazi u vrednost proizvoda kao određujući faktor. Radi boljeg određivanja problema uzmimo, stoga, da troškovi proizvodnje ^[43] ili vrednost postojanog dela kapitala takođe ostaju nepromenjeni, postojani. A stvar nimalo ne menja ni to što, na primer, cela vrednost postojanog kapitala ne prelazi u proizvode tokom jedne godine, nego tek tokom niza godina, kao što je to sa stalnim kapitalom. Jer, ovde je reč samo o onome delu postojanog kapitala koji se u toku godine stvarno potroši, i zato se u toku godine mora i naknaditi.

Pitanje reprodukcije postojanog kapitala spada, očigledno, u odeljak o procesu reprodukcije ili o prometnom procesu kapitala, što ipak ne sprečava da se glavna stvar ovde razmotri.

[[274] Uzmimo najpre radnikovu najamninu. On dobija određenu svotu novca, u kojoj je opredmećeno, recimo, deset radnih časova ako dvanaest časova radi za kapitalistu. Ova najamnina svodi se na životna sredstva. Sva ta životna sredstva su robe. Mi pretpostavljamo da je cena ovih roba ravna njihovoj vrednosti. Ali u vrednosti tih roba nalazi se sastavni deo koji pokriva vrednost u njima sadržane sirovine i porabaćenog sredstva za proizvodnju. No svi sastavni delovi vrednosti tih roba uzeti ukupno sadrže, kao i najamnina koju je radnik utrošio, samo deset radnih časova. Pretpostavimo da se dve trećine vrednosti ovih roba sastoje iz vrednosti u njima sadržanog postojanog kapitala, a jedna trećina iz rada koji je proizvod konačno pretvorio u predmet potrošnje. Prema tome, sa svojih deset časova živog rada radnik naknađuje dve trećine postojanog kapitala i jednu trećinu isto tako živog (u toku godine predmetu dodatog) rada. Kad životna sredstva, to jest robe koje kupuje, ne bi sadržavala nikakav postojani kapital, kad sirovina tih roba ne bi ništa stajala, i kad ne bi bilo potrebno nikakvo oruđe za rad, onda bi bile moguće dve stvari. Ili bi roba, kao i ranije, sadržavala desetočasovni rad. Tada bi radnik naknađio deset časova živog rada desetočasovnim živim radom. Ili bi ista masa upotrebni vrednosti, na koje se troši njegova najamnina i koja mu je potrebna radi reprodukcije njegove radne snage, stajala samo $3\frac{1}{3}$ časa rada (pretpostavlja se da nema nikakvog oruđa za rad i nikakve sirovine koja bi već bila proizvod rada). U ovom slučaju trebalo bi da radnik radi samo $3\frac{1}{3}$ časa potrebnog rada, i njegova najamnina stvarno bi pala na $3\frac{1}{3}$ časa opredmećenog radnog vremena.

Pretpostavimo da je roba platno; 12 aršina (ovde se ne radi o stvarnoj ceni)=36 šilinga ili 1 £ i 16 šilinga. Od toga neka je trećina dodati rad, a dve trećine sirovina (pređa) i rabaćenje mašinerije. Neke je potrebno radno vreme=10 časova; dakle višak rada=2 časa. Radni čas, izražen u novcu, neka je 1 šiling. U tom slučaju dvanaest radnih časova=12 šilinga, najamnina=10 šilinga, profit=2 šilinga. Uzmimo da su radnik i kapitalista celu najamninu i ceo profit, dakle 12 šilinga, dakle ukupnu vrednost koja je bila dodata sirovini i mašineriji, celu količinu novog radnog vremena koje je pri preobražaju pređe bilo opredmećeno u platno potrošili u samom tom platnu kao potrošnom artiklu. (A moguće je da će kasnije više od jednog radnog dana opet utrošiti u sopstvenom proizvodu.) Aršin platna staje 3 šilinga. Sa 12 šilinga mogu radnik i kapitalista zajedno, ako saberemo najamninu i profit, da kupe samo 4 aršina platna. U ova 4 aršina sadržano je 12 radnih časova, od kojih samo 4 predstavljaju novododati rad, a 8 u postojanom kapitalu realizovani rad. Za 12 časova rada najamnina i profit kupuju zajedno samo $\frac{1}{3}$ svog ukupnog proizvoda, jer se $\frac{2}{3}$ ovog ukupnog proizvoda sastoje iz postojanog kapitala. Dvanaest radnih

časova dele se na $4+8$, od kojih 4 naknađuju same sebe, a 8, naprotiv, naknađuju takav rad koji je, nezavisno od rada dodatog u procesu tkanja, u opredmećenom obliku kao pređa i mašina, već ušao u proces tkanja.

Što se tiče dela proizvoda ili robe koji se razmenjuje ili kupuje za najamninu i profit kao potrošni artikal (ili u bilo koju drugu svrhu same proizvodnje, jer svrha u koju se roba kupuje ne menja stvar niukoliko), jasno je da se deo vrednosti proizvoda koji odgovara postojanom kapitalu, plaća iz fonda novododatog rada, koji se raspada na najamninu i profit. Koliko postojanog kapitala i koliko u poslednjem procesu proizvodnje dodatog rada kupuju najamnina i profit uzeti zajedno, u kojim se srazmerama plaća na kraju dodati rad, a u kojim srazmerama u postojanom kapitalu realizovani rad, sve to zavisi od prvobitnih srazmera u kojima su oni kao sastavni delovi vrednosti ušli u gotovu robu. Uprošćenja radi, pretpostavimo srazmeru od $\frac{2}{3}$ rada realizovanog u postojanom kapitalu prema $\frac{1}{3}$ novododatog rada.

[275] Sada su jasne dve stvari:

Prvo: Srazmera koju smo pretpostavili kod platna, to jest za slučaj kada radnik i kapitalista realizuju najamninu i profit u robama koje su sami proizveli, kada kupuju deo svog sopstvenog proizvoda; ova srazmera ostaje ista ako istu sumu vrednosti utroše na druge proizvode. Prema pretpostavci da svaka roba sadrži $\frac{2}{3}$ postojanog kapitala i $\frac{1}{3}$ novododatog rada, mogu najamnina i profit, uzeti zajedno, da kupe samo $\frac{1}{3}$ proizvoda. Dvanaest časova radnog vremena = 4 aršina platna. Ako se ova 4 aršina platna pretvore u novac, onda postoje u vidu 12 šilinga. Ako se ovih 12 šilinga ponovo pretvore u drugu robu mesto u platno, onda kupuju robu u vrednosti od 12 radnih časova, od kojih su 4 novododati rad, a 8 rad realizovan u postojanom kapitalu. Srazmera je, dakle, opšta, pod pretpostavkom da i u drugim robama kao i u platnu postoji ista prvobitna srazmera novododatog rada prema radu realizovanom u postojanom kapitalu.

Drugo: Ako je dnevni novododati rad = 12 časova, onda od ovih 12 časova samo 4 časa naknađuju njega samog, to jest živi, novododati rad, dok 8 časova plaćaju u postojanom kapitalu realizovani rad. Ali, ko plaća ovih 8 časova živog rada koje ne naknađuje živi rad? Plaća ih realizovani rad od 8 časova koji su sadržani u postojanom kapitalu i koji se razmenjuju za 8 časova živog rada.

Nema, dakle, nikakve sumnje da se deo gotove robe koju kupuje zbir najamnina i profitâ, koji zajedno predstavljaju samo ukupnu količinu rada novododatog postojanom kapitalu, naknađuje u svim svojim elementima, kako novododati rad koji je sadržan u tom delu, tako i količinu rada sadržanu u postojanom kapitalu. Dalje, nema nikakve sumnje da je u postojanom kapitalu sadržani rad tu dobio svoj ekvivalent iz fonda živog, njemu novododatog rada.

Ali sad počinje teškoća. *Ukupni proizvod* dvanaestočasovnog ткаčkog rada = 12 aršina platna, u vrednosti od 36 radnih časova ili

36 šilinga. Vrednost ovog ukupnog proizvoda ткаčkog rada sasvim je različita od vrednosti koju je proizveo sam ткаčki rad. Najamnina i profit, uzeti zajedno, ili ukupno radno vreme od 12 časova, mogu od tih 36 radnih časova da otkupe samo 12, ili od ukupnog proizvoda samo 4 aršina, ni trunčice više. Šta će biti sa ostalih 8 aršina? (*Forcade, Proudhon.*^[44])

Napomenimo pre svega da tih 8 aršina ne predstavljaju ništa drugo do utrošeni postojani kapital. Ali on je dobio promenjeni oblik upotrebne vrednosti. On postoji kao nov proizvod, ne postoji više kao pređa, razboj itd., već kao platno. Tih 8 aršina platna, kao i 4 ostala koja su kupljena za najamninu i profit, sadrže, u pogledu vrednosti, jednu trećinu rada dodatu u procesu tkanja i dve trećine u postojanom kapitalu ranije postojećeg, opredmećenog rada. Ali ako je ranije, kod 4 aršina, jedna trećina novododatog rada pokrivala ткаčki rad sadržan u 4 aršina, dakle samu sebe, dok su dve trećine ткаčkog rada, naprotiv, pokrivala u 4 aršina sadržani postojani kapital, to sada, obrnuto, dve trećine postojanog kapitala pokrivaju u 8 aršina platna sadržani postojani kapital, a jedna trećina postojanog kapitala pokriva u njima sadržani novododati rad.

Šta će sad biti sa ovih 8 aršina platna u kojima je sadržana vrednost celog za vreme dvanaestočasovnog ткаčkog rada u proizvodnju utrošenog postojanog kapitala, ali sad u obliku proizvoda koji je određen za neposrednu individualnu (ne industrijsku) potrošnju?

Ovih 8 aršina pripadaju kapitalisti. Ako bi kapitalista hteo da ih sam potroši, isto onako kao i dve trećine aršina koje sačinjavaju [276] njegov profit, onda on ne bi mogao reprodukovati u dvanaestočasovnom procesu tkanja sadržani postojani kapital, niti bi uopšte mogao, ukoliko je reč o kapitalu sadržanom u ovom dvanaestočasovnom procesu, da dalje funkcioniše u svojstvu kapitaliste. On, dakle, prodaje ovih 8 aršina platna, pretvara ih u novac u iznosu od 24 šilinga ili 24 radna časa. Ali tu i nailazimo na teškoću. Kome ih prodaje? U čiji ih novac pretvara? Na ovo ćemo se odmah vratiti. Pogledajmo prvo dalji proces.

Čim je on ovih 8 aršina platna, to jest deo vrednosti svoga proizvoda čija je vrednost jednaka s postojanim kapitalom koji je predujmio, pretvorio u novac, prodao, čim im je dao oblik razmenske vrednosti, on opet za tu vrednost kupuje robe koje su iste vrste (što se tiče njihove upotrebne vrednosti) kao što su i one iz kojih je njegov postojani kapital prvobitno bio sastavljen. On kupuje pređu i razboj itd. On raspodeljuje ova 24 šilinga na sirovinu i sredstva za proizvodnju u srazmerama u kojima ih proizvodnja novog platna iziskuje.

Prema tome, njegov postojani kapital je u pogledu upotrebne vrednosti naknađen novim proizvodima istog rada kakvi su bili i oni iz kojih se on prvobitno sastojao. Kapitalista ga je reprodukovao. Ali ova nova pređa, razboj itd. sastoje se isto tako (prema pretpostavci) u dve trećine iz postojanog kapitala i u jednoj trećini iz novododatog rada. Ako su, dakle, prva 4 aršina platna (novododati rad i postojani

kapital) bila plaćena isključivo novododatim radom, to su ovih 8 aršina platna naknađeni svojim sopstvenim novoproduzvenim elementima proizvodnje, koji se sastoje delom iz novododatog rada, delom iz postojećanog kapitala. Tako, dakle, izgleda da se bar jedan deo postojećanog kapitala razmenjuje za postojećani kapital u nekom drugom obliku. Naknađivanje proizvoda je stvarno, jer istovremeno dok se pređa prerađuje u platno, lan se prerađuje u pređu, a laneno seme u lan; isto tako dok se razboj troši, fabrikuje se nov razboj, i dok se poslednji fabrikuje, proizvodi se novo drvo, izvlači se novo železo na površinu zemlje. Jednovremeno proizvode se elementi u jednoj oblasti proizvodnje dok se u drugoj prerađuju. Ali u svima tim *jednovremenim* procesima proizvodnje, iako svaki od njih predstavlja višu fazu toga proizvoda, troši se jednovremeno postojećani kapital u različitim srazmerama.

Vrednost gotovog proizvoda, platna, raspada se, dakle, na dva dela, od kojih jedan ponovo kupuje jednovremeno proizvedene elemente postojećanog kapitala, drugi se izdaje za potrošne artikle. Uprošćenja radi, ovde potpuno apstrahujemo ponovno pretvaranje jednog dela profita u kapital, dakle pretpostavljamo, kao i u celom ovom istraživanju, da se najamnina plus profit, to jest suma postojećanom kapitalu dodatog rada, troši kao dohodak.

Ostaje samo pitanje ko će kupiti deo ukupnog proizvoda čijom vrednošću se ponovo kupuju u međuvremenu novoproduzveni elementi postojećanog kapitala? Ko će kupiti onih 8 aršina platna? Da bismo presekli svaki izgovor, pretpostavićemo da je platno takve vrste koje je specijalno određeno za individualnu potrošnju, a ne za industrijsku potrošnju, kao, na primer, za jedra. Moramo takođe ostaviti po strani i sve trgovačke operacije ukoliko igraju samo posredničku ulogu. Tako, na primer, ako se onih 8 aršina platna prodaju nekom trgovcu, pa čak ako i prođu kroz ruke ne samo jednog, nego dvadeset trgovaca, ako se dvadeset puta kupe i ponovo prodaju, dvadeseti put trgovac ih ili najzad mora prodati pravom potrošaču, koji, dakle, stvarno plaća proizvođaču, ili *poslednjem* dvadesetom trgovcu koji prema potrošaču zastupa *prvog trgovca*, to jest pravog proizvođača. Ove međutransakcije odlažu konačnu transakciju, ili, ako hoćemo, one posreduju za nju, ali je ne objašnjavaju. Pitanje ostaje sasvim isto, bilo da glasi: Ko će kupiti ovih 8 aršina platna od fabrikanta platna, ili ||277| ko će ih kupiti od dvadesetog trgovca, u čije ruke je platno prešlo putem celog niza činova razmene?

Ovih 8 aršina platna, isto onako kao i prva 4 aršina, moraju preći u fond potrošnje. To znači da se oni mogu platiti samo iz najamnine i profita, jer su to jedini izvori dohotka proizvođača, koji ovde jedino i figuriraju kao potrošači. Ovih 8 aršina platna sadrže 24 radna časa. Uzmimo, dakle (pretpostavljajući 12 radnih časova kao opštevažeći normalni dan), da radnik i kapitalista u drugim dvema branšama potroše celu svoju najamninu i ceo profit na platno, kao što su to učinili

radnik i kapitalista u ткаčnici sa svojim celim radnim danom (radnik sa svojih 10 časova, kapitalista sa svoja 2 časa viška vrednosti koja je zaradio na svakom radniku, to jest na svakih 10 časova). U takvom slučaju bi ткаč platna prodao tih 8 aršina; *vrednost* njegovog postojanog kapitala koja otpada na 12 aršina bila bi naknađena, i ova vrednost mogla bi se ponovo utrošiti na kupovinu određene robe iz koje se sastoji postojani kapital, jer su se ove robe, pređa, razboj itd., koje se nalaze na tržištu, proizvdile u istom vremenu kada su se pređa i razboj prerađivali u platno. *Jednovremena proizvodnja* pređe i razboja kao proizvoda naporedo s procesom proizvodnje iz koga ne izlaze kao proizvod, nego u koji ulaze kao proizvodi, objašnjava zašto se deo *vrednosti* platna koji je ravan vrednosti u njemu prerađenog materijala [kao što je pređa,] razboj itd., može ponovo pretvoriti u pređu, razboj itd. Ako se ovi elementi platna ne bi proizvdili jednovremeno kad i samo platno, to se ni 8 aršina platna, čak i da su prodati, pretvoreni u novac, ne bi mogli ponovo da pretvore iz novca u postojeane elemente platna*.

Ali s druge strane, mada se nova pređa, novi razboj itd. i nalaze na tržištu, mada se, dakle, proizvodnja nove pređe i novog razboja obavljala dok su se gotova pređa, gotovi razboj pretvarali u platno, — i pored toga što su pređa i razboj proizvdeni u isto vreme kad i platno, 8 aršina platna ne mogu se ponovo pretvoriti u ove materijalne elemente postojanog kapitala ткаčnice pre no što budu prodati, pre no što budu pretvoreni u novac. Stalna realna proizvodnja elementa platna, koja teče uporedo s proizvodnjom samog platna, još nam, dakle, ne objašnjava reprodukciju postojanog kapitala, dok ne doznamo odakle dolazi fond kojim će se kupiti ovih 8 aršina platna, to jest kojim će im se vratiti oblik novca, oblik samostalne razmenske vrednosti.

Da bismo savladali ovu poslednju teškoću, pretpostavili smo da B i C, recimo obućar i mesar, potroše za kupovinu platna čitavu sumu svojih najamnina i profita, dakle 24 časa radnog vremena kojim mogu da raspolažu. Tako smo se u pogledu A, ткаča platna, rešili neprilike. Ceo njegov proizvod, 12 aršina platna, u kojima je opredmećeno 36 radnih časova, naknađen je samo najamnina i profitima, to jest celom sumom radnog vremena novododatog postojanom kapitalu u oblastima proizvodnje A, B i C. Celokupno u platnu sadržano radno vreme, kako ono koje je u njegovom postojanom kapitalu ranije postojalo, tako i ono u procesu tkanja novododatog, razmenilo se za radno vreme koje pre toga nije postojalo kao postojani kapital ni u jednoj oblasti proizvodnje, nego je jednovremeno bilo dodato postojanom kapitalu u *poslednjem stadijumu proizvodnje* u trima oblastima A, B i C.

* Kao što je slučaj, na primer, sada, usled američkog građanskog rata, s predom ili katunom fabrikana pamučnog platna. Sama prodaja njihovog proizvoda ne obezbeđuje im pretvaranje novca u sredstva za proizvodnju, pošto na tržištu nema pamuka.

Ako bi, dakle, i sada bilo netačno reći da se prvobitna vrednost platna raspada samo na najamnine i profite — jer se zapravo raspada na vrednost zbira najamnina i profita u iznosu od 12 časova tkanja i 24 radna časa koja su nezavisno od procesa tkanja bila sadržana u pređi, razboju, ukratko u postojanom kapitalu—, to bi, naprotiv, bilo tačno da se ekvivalent ovih 12 aršina platna, to jest 36 šilinga, za koji su bili prodati, raspada samo na najamnine i profite, da se, dakle, ne samo ткаčki rad nego i u pređi i razboju sadržani rad naknadjuje jedino novododatim radom, naime radom od 12 časova u A, 12 časova u B i 12 časova u C.

Vrednost prodate robe raspala se [278] na novododati rad (najamnina i profit) i na ranije postojeći rad (vrednost postojanog kapitala): dakle vrednost robe za prodavca (a to je u stvari [vrednost] robe). Naprotiv, kupovna vrednost, ekvivalent, koji kupac daje prodavcu, svela bi se jedino na novododati rad, na najamnine i profite. Ali kako je svaka roba pre nego što se proda roba za prodaju i postaje novac samo putem promene oblika, to bi se svaka roba u svojstvu prodate robe sastojala iz drugih sastavnih delova vrednosti, a u svojstvu kupujuće robe (kao novac) iz drugih, što je besmisleno. Dalje: rad koji je društvo obavilo tokom, recimo, godine dana ne bi pokrивao samo sebe — tako da bi, ako bi se cela masa robe podelila na dva jednaka dela, jedna polovina godišnjeg rada sačinjavala ekvivalent za drugu polovinu — nego bi trećina rada koju u ukupnom radu sadržanom u godišnjem proizvodu sačinjava rad tekuće godine pokrivala $\frac{2}{3}$ rada, bila ravna veličini koja je triput veća od nje same. To je još besmislenije.

U gornjem primeru mi smo teškoću pomerili od A na B i C. Ali ona se time samo povećala, nije se uprostila. *Prvo*, kod A imali smo izlaza u tome da se 4 aršina — koji sadrže isto toliko radnog vremena koliko je dodato pređi, dakle zbir profita i najamnine u A — potroše u samom platnu, u proizvodu sopstvenog rada. Kod B i C to nije slučaj, jer oni troše sumu radnog vremena koje su oni dodali — sumu najamnine i profita — u proizvodu oblasti A, u platnu, dakle ne u proizvodu B ili C. Stoga oni moraju prodati ne samo onaj deo svog proizvoda koji sadrži 24 radna časa postojanog kapitala, nego i onaj deo svoga proizvoda koji predstavlja 12 časova postojanom kapitalu novododatog rada. B mora prodati 36 radnih časova, a ne samo 24 kao A. A isto tako stoji stvar i sa C. *Drugo*, da bismo prodali postojani kapital oblasti A, našli mu kupca, pretvorili ga u novac, potreban nam je ceo novododati rad ne samo oblasti B nego i oblasti C. *Treće*: B i C ne mogu prodati A nijedan deo svoga proizvoda, pošto je ceo deo A, koji je sastavljen od dohotka, već utrošen u samoj oblasti A od strane njenih proizvođača. Oni takođe ne mogu nijednim delom svoga proizvoda da naknade postojani deo oblasti A, pošto, prema pretpostavci, njihovi proizvodi nisu elementi proizvodnje A, već robe koje ulaze u individualnu potrošnju. Na svakom daljem koraku teškoća se povećava.

Da bi se 36 časova koje sadrži proizvod oblasti A (naime $\frac{2}{3}$ ili 24 časa u postojanom kapitalu, $\frac{1}{3}$ ili 12 časova u novododatom kapitalu) razmenili isključivo za rad dodat postojanom kapitalu, morali su najamnina i profit oblasti A, to jest 12 časova dodatog rada u A, da potroše trećinu proizvoda samoga A. Ostale dve trećine ukupnog proizvoda, 24 časa, predstavljale su vrednost sadržanu u postojanom kapitalu. Ova vrednost je razmenjena za ukupnu sumu najamnina i profita, ili za celu količinu novododatog rada u oblasti B i C. Ali da bi B i C za 24 časa svojih proizvoda, koji predstavljaju njihovu najamninu i profit, mogli da kupe platno, oni moraju ova 24 časa prodati u vidu svojih sopstvenih proizvoda. Osim toga, da bi naknadili postojani kapital, oni moraju prodati u vidu svojih sopstvenih proizvoda i ostalih 48 časova. Oni, dakle, moraju prodati proizvode oblasti B i C u iznosu od 72 časa za ukupnu sumu profita i najamnine drugih oblasti proizvodnje D, E itd., i to (pretpostavljajući normalni radni dan od 12 časova) u proizvodima B i C moraju se realizovati $12 \times 6 (= 72)$ časa, ili dodati rad u šest drugih oblasti proizvodnje; ||279| drugim rečima, najamnina i profit, ili suma rada dodata njihovom odnosnom postojanom kapitalu u oblasti D, E, F, G, H, I.

Pod ovim uslovima, vrednost ukupnog proizvoda B+C platila bi se samo novododatim radom, to jest zbirom najamnina i profita u šest oblasti proizvodnje D itd. Ali u tih šest oblasti (jer nijedan deo njihovih proizvoda ne bi potrošili sami njihovi proizvođači, pošto su ceo svoj dohodak već uložili u proizvode B i C) valjalo bi sada prodati ukupni proizvod, a da se nijedan njegov deo ne proda u samim tim oblastima. Dakle, proizvod od 6×36 radnih časova = 216, od čega 144 za postojani kapital a 72 (6×12) za novododati rad. Da bi se sada proizvodi D itd. na sličan način opet pretvorili u najamninu i profit, to jest u novododati rad, morao bi se ceo rad novododati u osamnaest oblasti $K^1 - K^{18}$, to jest suma najamnina i profita u tih osamnaest oblasti, da izda u celosti za kupovinu proizvoda oblasti D, E, F, G, H, I. Ovih osamnaest oblasti $K^1 - K^{18}$, pošto nijedan deo svoga proizvoda nisu potrošile same, nego su, naprotiv, ceo svoj dohodak već izdale u šest oblasti D-I, morale su prodati 18×36 radnih časova, ili 648 radnih časova, od čega su 18×12 ili 216 časova novododati rad, a 432 rad sadržan u postojanom kapitalu. Da bi se, dakle, ovaj ukupni proizvod oblasti $K^1 - K^{18}$ pretvorio u rad dodat u drugim oblastima ili u zbir najamnina i profita, bio bi potreban dodati rad oblasti $L^1 - L^{54}$, naime $12 \times 54 = 648$ radnih časova. Oblasti $L^1 - L^{54}$, da bi ceo svoj proizvod = 1944 (od čega $648 = 12 \times 54 =$ novododati rad, a 1296 radnih časova u postojanom kapitalu sadržani rad) razmenile za novododati rad, imale bi da apsorbuju novododati rad oblasti $M^1 - M^{162}$, jer $162 \times 12 = 1944$; ove sa svoje strane novododati rad oblasti $N^1 - N^{486}$ itd.

Takav je taj lepi proces in infinitum do koga dolazimo kada se

svi proizvodi razlažu na najamninu i profit, to jest svode na novododati rad, i kada se ne samo rad dodat robi nego i njen postojsani kapital mora platiti novododatim radom, proizvedenim u nekoj drugoj oblasti proizvodnje.

Da bi se radno vreme sadržano u proizvodu A, 36 časova ($\frac{1}{3}$ novododatog rada, $\frac{2}{3}$ postojanog kapitala), razložilo na novododati rad, to jest, da bi se platilo najamninom i profitom, mi smo prvo dopustili da $\frac{1}{3}$ proizvoda (čija je vrednost ravna sumi najamnina plus profit) sami proizvođači A potroše ili kupe, što je isto. Proces je bio ovaj^[45]:

1. *Oblast proizvodnje A.* Proizvod=36 radnih časova. Dvadeset i četiri radna časa postojsani kapital. Dvanaest dodati radni časovi. Trećinu proizvoda troše učesnici u 12 časova, najamnina i profit, radnik i kapitalista. Ostaju za prodaju $\frac{2}{3}$ proizvoda A=24 radna časa, koji su sadržani u postojanom kapitalu.

2. *Oblast proizvodnje B¹—B².* Proizvod=72 radna časa; od čega 24 dodati rad, 48 postojsani kapital. Time kupuju $\frac{2}{3}$ proizvoda A, koje naknađuju vrednost postojanog kapitala A. Ali ima se za prodaju 72 radna časa, iz čega se sastoji vrednost njihovog ukupnog proizvoda.

3. *Oblast proizvodnje C¹—C⁶.* Proizvod=216 radnih časova; od čega 72 dodati rad (najamnina i profit). Time kupuju proizvod B¹—B² potpuno. A imaju za prodaju 216, od čega 144 postojsani kapital.

||280| 4. *Oblast proizvodnje D¹—D¹⁸.* Proizvod=648 radnih časova, 216 dodati rad i 432 postojsani kapital. Dodatim radom kupuju sav proizvod oblasti proizvodnje C¹—C⁶=216. A imaju za prodaju 648.

5. *Oblast proizvodnje E¹—E⁵⁴.* Proizvod=1944 radna časa; 648 dodati rad i 1296 postojsani kapital. Kupuju sav proizvod oblasti proizvodnje D¹—D¹⁸. A imaju za prodaju 1944.

6. *Oblast proizvodnje F¹—F¹⁶².* Proizvod=5832, od čega 1944 dodati rad i 3888 postojsani kapital. Za 1944 kupuju proizvod E¹—E⁵⁴. Imaju za prodaju 5832.

7. *Oblast proizvodnje G¹—G⁴⁸⁶.*

Uprošćenja radi je u svakoj oblasti proizvodnje uvek pretpostavljen samo jedan radni dan od 12 časova koji se deli između kapitaliste i radnika. Umnožavanje ovih radnih dana ne rešava pitanje, nego ga beskorisno komplikuje.

Dakle, da bismo zakon ovog niza imali jasnije pred očima:

1. *A. proizvod=36 časova.* Postojani kapital=24 časa. *Zbir najamnina i profita ili novododatog rada=12 časova.* Poslednje u proizvodu A troši sam kapital i rad. Proizvod za prodaju A ravan je njegovom postojanom kapitalu=24 časa.

2. B^1-B^2 . Ovde su nam potrebna 2 radna dana, dakle 2 oblasti proizvodnje, da bi se platila 24 časa A.

Proizvod= 2×36 , ili 72 časa, od čega 24 časa rad a 48 posto-jani kapital.

Proizvod za prodaju B^1 i $B^2=72$ radna časa, ništa od toga nije utrošeno u ovim oblastima.

6. C^1-C^6 . Ovde nam je potrebno 6 radnih dana, jer $72=12 \times 6$ i ceo proizvod B^1-B^2 treba da bude utrošen radom dodati-m u C^1-C^6 . Proizvod= $6 \times 36=216$ radnih časova, od čega 72 novododata, 144 postojani kapital.

18. D^1-D^{18} . Ovde nam je potrebno 18 radnih dana, jer $216=12 \times 18$; dakle, pošto $\frac{2}{3}$ postojanog kapitala dolazi na jedan radni dan, 18×36 ukupan proizvod= 648 . (432 postojani kapital.)

Itđ.

Brojke 1, 2 [itđ.] znače radne dane ili razne radove u raznim oblastima proizvodnje, pošto u svakoj oblasti pretpostavljamo jedan radni dan.

Prema tome: 1. *A proizvod=36 časova*. Dodati rad 12 časova. *Proizvod za prodaju* (postojani kapital)=24 časa.

Ili:

1. *A. proizvod za prodaju ili postojani kapital=24 časa*. Ukupan proizvod 36 časova. *Dodati rad 12 časova*. *Utrošen u samom A*.

2. B^1-B^2 . Kupuje dodatim radom=24 časa A. *Postojani kapi-tal* 48 časova. *Ukupan proizvod* 72 časa.

6. C^1-C^6 . Dodatim radom kupuje 72 časa B^1-B^2 ($=12 \times 6$). *Postojani kapital* 144, ukupan proizvod=216. itđ.

||281| Prema tome:

1. *A. Proizvod=3 radna dana* (36 časova). Dvanaest časova dodatog rada. Dvadeset i četiri časa postojani kapital.

2. B^1-B^2 . *Proizvod=2 \times 3=6 radnih dana* (72 časa). Dodati rad= $12 \times 2=24$ časa. Postojani kapital= $48=2 \times 24$ časa.

6. C^1-C^6 . *Proizvod=3 \times 6 radnih dana=3 \times 72 časa=216 radnih časova*. *Dodati rad=6 \times 12 radnih časova (=72)*. Postojani kapital $=2 \times 72=144$.

18. D^1-D^{18} . *Proizvod=3 \times 3 \times 6 radnih dana=3 \times 18 radnih dana (=54 radna dana)=648 radnih časova*. Dodati rad= $12 \times 18=216$. {Kapital postojani}=432 radna časa.

54. E^1-E^{54} . *Proizvod=3 \times 54 radna dana=162 radna dana=1944 radna časa*. Dodati rad=54 radna dana=648 radnih časova; 1296 postojani kapital.

162. F^{1-162} . $Proizvod=3 \times 162$ radna dana (=486)=5832 radna časa, od čega 162 radna dana ili 1944 radna časa dodati rad i 3888 časova postojani kapital.

486. G^{1-486} . $Proizvod=3 \times 486$ radnih dana, od čega 486 radnih dana ili 5832 radna časa dodati rad i 11 664 postojani kapital.
Itđ.

Ovde bismo već imali popriličnu sumu od $1+2+6+18+54+162+486$ raznih radnih dana u raznim oblastima proizvodnje=729 raznih oblasti proizvodnje, što [uslovljava] već znatno podeljeno društvo.

aa bi se prodao ukupan proizvod A (gde se samo 12 radnih časov =1 radni dan dodaje postojanom kapitalu od 2 radna dana i najamnina i profit troše svoj vlastiti proizvod), dakle samo postojani kapital od 24 časa — i to da se razloži samo na novododati rad, najamninu i profit—, potrebna su nam 2 radna dana u B^1 i B^2 , koji međutim iziskuju postojani kapital od 4 radna dana, tako da je ukupan proizvod $B^{1-2}=6$ radnih dana. Ovi se moraju u *potpunosti* prodati, jer se *odavde* pretpostavlja da svaka naredna oblast ništa ne troši od svog vlastitog proizvoda, nego da profit i najamninu izdaje samo za proizvod prethodne oblasti. Da bi se ovih 6 radnih dana proizvoda B^{1-2} naknadili, potrebno je 6 radnih dana, no koji pretpostavljaju postojani kapital od 12 radnih dana. Ukupan proizvod C^{1-6} otuda=18 radnih dana. Da bi se ovi naknadili radom, potrebno je 18 radnih dana D^{1-18} , no koji pretpostavljaju postojani kapital od 36 radnih dana, dakle proizvod=54 radna dana. Da bi se ovi naknadili, potrebno je 54 radna dana, E^{1-54} , koji pretpostavljaju postojani kapital od 108. Proizvod=162 radna dana. Najzad, da bi se ovi naknadili, potrebna su 162 radna dana, no koji pretpostavljaju postojani kapital od 324 radna dana, dakle 486 radnih dana ukupan proizvod. To je F^{1-162} . Najzad, da bi se ovaj proizvod F^{1-162} naknadio, potrebno je 486 radnih dana (G^{1-486}), no koji pretpostavljaju postojani kapital od 972 radna dana. Prema tome, ukupan proizvod $G^{1-486}=972+486=1458$ radnih dana.

Ali pretpostavimo da smo kod oblasti G došli do kraja pomeranja; a ||282| naš progres doveo bi nas u svakom društvu brzo do krajnje granice. Šta sad? Imamo proizvod u kome je sadržano 1458 radnih dana, od čega 486 novododati rad i 972 rad realizovan u postojanom kapitalu. Ovih 486 radnih dana mogu se razmeniti u prethodnoj oblasti F^{1-162} . Ali čime će se kupiti 972 radna dana koja su sadržana u postojanom kapitalu? S one strane G^{486} ne nalazi se nikakva nova oblast proizvodnje, pa, prema tome, ni nova prometna oblast. A s prethodnim oblastima, s izuzetkom F^{1-162} , nema se šta razmeniti. Osim toga je G^{1-486} celu u njemu sadržanu najamninu i ceo u njemu sadržani profit, do poslednje pare uložio u F^{1-162} . Dakle, u ukupnom proizvodu oblasti G^{1-486} ostvarena 972 radna dana, koja su ravna vrednosti u njima sadržanog postojanog kapitala, ostaju neprodati. Nije nam, dakle,

ništa koristilo što smo teškoću, to jest 8 aršina platna oblasti A, ili 24 radna časa, 2 radna dana, koja u njenom proizvodu predstavljaju vrednost postojanog kapitala, pomerali kroz približno 800 grana proizvodnje.

Uzaludno bi bilo misliti da bi račun ispao drukčije da A nije, recimo, ceo profit i celu najamninu izdao za platno, već da je jedan deo toga utrošio za proizvod B i C. Časovi dodatog rada, sadržani u A, B, C, koji predstavljaju granicu za izdatke, mogu raspolagati samo radnim vremenom koje je s njima jednako. Ako kupe više jednog proizvoda, manje će kupiti drugoga. To bi račun samo zamrsilo, a nikako ne bi menjalo rezultat. Dakle, šta da se radi?

U gornjem računu nalazimo:

	radni dani	dodati rad	postojani kapital
A proizvod =	3	1	2
B =	6	2	4
C =	18	6	12
D =	54	18	36
E =	162	54	108
F =	486	162	324
Ukupno	729	243	486

($\frac{1}{3}$ proizvoda utrošice sam A)

Ako bi u ovom računu poslednja 324 radna dana (postojani kapital [u F]) bila jednaka s postojanim kapitalom koji zemljoradnik sam sebi naknađuje, odbija od svoga proizvoda i vraća zemlji, koji, dakle, ne treba plaćati novim radom, onda bi se račun slagao. Ali zagonetka bi bila rešena samo zato što jedan deo postojanog kapitala naknađuje samog sebe.

U stvari smo, dakle, pustili da se utroše 243 radna dana koji odgovaraju novododatom radu. Vrednost poslednjeg proizvoda oblasti F, 486 radnih dana, ravna je vrednosti ukupnog postojanog kapitala koji je sadržan u oblastima A—F, koja takođe iznosi 486 radnih dana. Da bismo to objasnili, pretpostavićemo u G 486 dana novododatog rada, čime smo samo postigli to da moramo polagati račun mesto o postojanom kapitalu od 486 dana [283] o postojanom kapitalu od 972 radna dana u proizvodu G, koji je ravan 1458 radnih dana (972 postojani kapital + 486 rad). Ako bismo se, pak, hteli izvući iz neprilike time što bismo pretpostavili da se u G radi bez postojanog kapitala, tako da je proizvod ravan samo 486 dana novododatog rada, onda bi račun svakako bio u redu, ali problem ko plaća u proizvodu sadržani sastavni deo vrednosti koji sačinjava postojani kapital rešili bismo time što smo pretpostavili slučaj gde je postojani kapital ravan nuli, dakle ne sačinjava nikakav sastavni deo vrednosti proizvoda.

Da bismo ukupni proizvod A u celosti prodali za novododati rad, da bismo ga razložili na profit i najamninu, morao se ceo novododati rad u A, B i C da razmeni za rad realizovan u proizvodu A.^[46] Isto tako, da bi se prodao ceo proizvod B+C, morao se dati u razmenu sav rad koji je novododat u $D^1 - D^{18}$.^[47] Isto tako, da bi se kupio ceo proizvod $D^1 - D^{18}$, morao se utrošiti sav rad koji je novododat u $E^1 - E^{54}$. Da bi se kupio ceo proizvod $E^1 - E^{54}$, potreban je sav rad dodat u $F^1 - F^{162}$. I, najzad, da bi se kupio ceo proizvod $F^1 - F^{162}$, potrebno je celo radno

vreme koje je dodato u G^{1-486} . U tih 486 grana proizvodnje, koje predstavlja G^{1-486} , najzad je celo dodato radno vreme ravno celom proizvodu 162 F, a ceo ovaj proizvod, koji se naknađuje radom, iznosi koliko i postojani kapital u A, B^{1-2} , C^{1-6} , D^{1-18} , E^{1-54} , F^{1-162} . Ali postojani kapital oblasti G, koji je dvaput veći od postojanog kapitala upotrebljenog u oblasti A— F^{162} , nije naknađen, niti može biti naknađen.

U stvari, mi smo našli da pošto je prema našoj pretpostavci u svakoj oblasti proizvodnje srazmera novododatog rada prema ranije postojećem radu kao 1 : 2, da uvek dvaput [toliko] novih oblasti proizvodnje [koliko čine sve prethodne zajedno] moraju dodati ceo svoj rad da bi kupile proizvod prethodne oblasti—dodati rad A i B^{1-2} , C^{1-6} , da bi se kupio ukupni proizvod A, dodati rad 18 D ili D^{1-18} (2×9)^[48], da bi se kupio proizvod C^{1-16} itd.—, ukratko, da je svagda potrebno dvaput više dodatog rada nego što je u samom proizvodu sadržano, tako da bi u poslednjoj oblasti proizvodnje G novododati rad morao biti dvaput veći nego što jeste da bi kupio ceo proizvod. Ukratko, u rezultatu G nalazimo ono što smo već videli na polaznoj tački A, tj. da novododati rad ne može od svoga proizvoda kupiti veću količinu nego što iznosi on sam, i da on *ne* može kupiti rad koji u postojanom kapitalu postoji odranije.

Prema tome, vrednost dohotka ne može pokriti vrednost celog proizvoda. Ali kako osim dohotka ne postoji *nikakav fond odakle bi ovaj proizvod koji je proizvođač prodao (individualnom) potrošaču mogao biti plaćen*, onda ni vrednost celog proizvoda minus vrednost dohotka uopšte ne može biti prodana, plaćena ili (individualno) potrošena. Ali, s druge strane, svaki proizvod mora da se proda i da bude plaćen po svojoj ceni (prema pretpostavci da je cena ovde jednaka s vrednošću).

Uostalom, od samog početka se moglo predvideti da nas umećanje činova razmene, prodaje i kupovine između različitih roba ili proizvoda različitih oblasti proizvodnje neće ni za korak odvesti dalje. Kod A, to jest kod grane proizvodnje prve robe, platna, imali smo jednu trećinu ili $\|283a\|$ 12 časova novododatog rada i 2×12 , ili 24 časa rada koji je u [postojanom] kapitalu odranije postojao. Najamnina i profit mogli su od robe A, dakle i od svakog ekvivalenta robe A u nekom drugom proizvodu, da otkupe samo onaj deo proizvoda koji je jednak s 12 radnih časova. Oni nisu mogli otkupiti svoj vlastiti postojani kapital od 24 časa, dakle ni ekvivalent toga postojanog kapitala u nekoj drugoj robi.

Mogućno je da je u robi B srazmera dodatog rada prema postojanom kapitalu različita. Ali ma kako različita bila srazmera postojanog kapitala prema dodatom radu u različitim oblastima proizvodnje, mi ipak možemo izračunati srednju veličinu te srazmere, dakle reći da je u proizvodu celog društva ili cele kapitalističke klase, u ukupnom proizvodu kapitala, novododati rad = a, rad ranije postojeći u postojanom

kapitalu = b. Ili srazmera 1 : 2, koju smo kod A, kod platna, pretpostavili, samo je simboličan izraz odnosa a : b i ne kazuje ništa drugo nego da postoji negde neki određeni i odredljivi odnos između oba ova elementa, između živog rada, dodatog u toku godine ili u kojem bilo vremenskom razmaku, i minulog rada postojećeg u vidu postojanog kapitala. Ako 12 časova dodatih pređi ne kupe samo platno, nego kupe, na primer, tek za 4 časa platna, onda mogu za 8 časova da kupe svaki drugi proizvod, ali ukupno nikad više nego za 12 časova. A ako kupe za 8 časova drugi proizvod, onda mora A da proda platno za 32 časa. Dakle, primer grane A važi za ukupni kapital celog društva, i umetanjem razmene različne robe problem se može, doduše, zamrsiti, ali se ne može izmeniti.

Pretpostavimo da je A ukupni proizvod društva; u takvom slučaju trećinu ovog ukupnog proizvoda mogu kupiti proizvođači za svoju sopstvenu potrošnju, to jest oni je mogu kupiti i platiti sumom svojih najamnina i profita, koja je ravna sumi novododatog rada, sumi njihovog ukupnog dohotka. Da plate, kupe i potroše druge dve trećine, za to im nedostaje fond. I kao što, dakle, novododati rad, trećina, koja se može svesti na najminu i profit, pokriva samog sebe svojim proizvodom ili otkupljuje samo onaj deo vrednosti proizvoda u kome je sadržana trećina ukupnog rada, to jest novododati rad ili njegov ekvivalent, tako moraju i dve trećine prvobitno postojećeg rada da se pokriju svojim sopstvenim proizvodom, što znači da postojani kapital ostaje ravan samom sebi i naknađuje sam sebe iz dela vrednosti koji on predstavlja u ukupnom proizvodu. Razmena između različitih roba, niz kupovina i prodaja u različitim oblastima proizvodnje dovodi samo utoliko do izvesne razlike u obliku što se postojani kapital u različnim oblastima proizvodnje uzajamno pokriva u srazmeri u kojoj je prvobitno u njima sadržan.

Ovo sad treba pobliže odrediti. [283a]

[b] *Nemogućnost da se celokupni postojani kapital društva naknađi posredstvom razmene između proizvođača sredstava potrošnje i proizvođača sredstava za proizvodnju*

[283b] Isto mišljenje da se godišnji proizvod jedne zemlje deli na najamnine i profite (uključujući u ove poslednje zemljišne rente, kamatu itd.), izriče A. Smith u II glavi II knjige pri razmatranju novčanog opticaja i kreditnog sistema (kasnije vidi o tome *Tooke-a*), gde on kaže:

«Možemo zamisliti da je promet svake zemlje podeljen na dve različne grane: na promet poslovnih ljudi (dealers) među sobom (Garnier objašnjava da on tu pod nazivom dealers razume sve trgovce, manufakturiste, zanatlije itd., jednom reči, sve agente trgovine i industrije jedne zemlje) i na promet između poslovnih ljudi i potrošača. Iako se isti komadi novca, bilo metalni ili papirni, mogu upotrebiti

u jednoj od ove dve grane prometa, to svaki od njih, pošto se oba istovremeno neprekidno obavljaju, ipak zahteva određenu zalihu novca jedne ili druge vrste da bi se dalje obavljali. *Vrednost robe koja cirkuliše između raznih poslovnih ljudi ne može nikada da prevaziđe vrednost robe koja cirkuliše između poslovnih ljudi i potrošača; ma šta prvi kupovali, to je uvek na kraju krajeva određeno da bude prodato potrošačima.* (Tom II, knjiga II, glava 2, str. 292 - 293.)^[49]

Na ovo, kao i na Tooke-a vratiti se u kasnijem izlaganju.^[50]

Vratimo se našem primeru. Dnevni proizvod A, proizvodnje platna, bio je = 12 aršina = 36 šilinga = 36 radnih časova, od čega su 12 novododati rad, koji se može svesti na najamninu i profit, a 24 časa ili 2 radna dana su jednaka s vrednošću postojanog kapitala, koji sada mesto u starom obliku pređe i razboja postoji u obliku platna, i pri tom u količini platna = 24 časa = 24 šilinga, u kojoj je sadržana isto tolika količina rada kao i u pređi i razboju koje on naknađuje; ovom količinom platna, može se, dakle, opet kupiti ista količina pređe i razboja (pod pretpostavkom da je vrednost pređe i razboja ostala ista, da se proizvodnost rada u ovim granama industrije nije promenila). Prelac i fabrikant razboja moraju prodati tkaču ceo svoj godišnji ili dnevni proizvod (što je ovde za naše svrhe jedno isto), jer je on jedini za koga njihova roba ima upotrebnu vrednost. On je njihov jedini potrošač.

Ali ako je postojani kapital tkača ravan dva radna dana (njegov dnevno utrošeni postojani kapital), onda na jedan radni dan tkača dolaze dva radna dana prelca i proizvođača mašina, dva radna dana, koji se opet sa svoje strane mogu deliti na dodati rad i na postojani kapital u veoma različitim srazmerama. Ali dnevni ukupni proizvod prelca i fabrikanta mašina zajedno (pretpostavljajući da fabrikant mašina izrađuje samo razboje), to jest postojani kapital i dodati rad ukupno, ne može da iznosi više od dva radna dana, dok ukupni proizvod tkača, usled novih 12 časova rada koje je on dodao, iznosi tri radna dana. Mogućno je da prelac i fabrikant mašina utroše isto toliko živog radnog vremena koliko i tkač. U takvom slučaju radno vreme sadržano u njihovom postojanom kapitalu mora biti manje. Jedno ili drugo. Oni ni u kom slučaju ne mogu upotrebiti istu količinu rada (summa summarum), opredmećenog i živog rada koliko i tkač. Bilo bi mogućno da tkač upotrebi srazmerno manjeg živog rada nego prelac (ovaj, na primer, zacemento manje nego proizvođač lana); u tom slučaju višak njegovog postojanog kapitala u odnosu prema promenljivom delu kapitala mora biti utoliko veći.

||284| Postojani kapital tkača naknađuje, dakle, ceo kapital prelca i fabrikanta razboja, to jest ne samo njihov sopstveni postojani kapital nego i u procesu predenja i fabrikaciji mašina novododati rad. Prema tome, novi postojani kapital naknađuje tu potpuno druge postojane kapitale a, osim toga, i sav novododati im rad. Prodajom svoje robe tkaču, prelac i fabrikant razboja ne samo da su naknadili svoj postojani kapital, nego su naplatili i svoj novododati rad. Njegov postojani ka-

pital naknađuje im njihov sopstveni postojani kapital i realizuje njihov dohodak (zbir najamnine i profita). Ukoliko im postojani kapital tkuća naknađuje samo njihov sopstveni postojani kapital, koji su mu predali u obliku prede i razboja, utoliko se samo postojani kapital jednog oblika razmenio za postojani kapital drugog oblika. U stvarnosti, u postojanom kapitalu nije došlo ni do kakve promene vrednosti.

Ali vratimo se još više unazad. Proizvod prelca raspada se na dva dela: prvo, na vreteno, lan, ugali itd., ukoliko, na njegov postojani kapital, a zatim na dodati rad. Isto tako i ukupni proizvod fabrikanta mašina. Kada prelac naknađuje svoj postojani kapital, onda on plaća ukupni kapital ne samo fabrikanta vretena itd. nego i proizvođača lana. Njegov postojani kapital plaća deo njihovog postojanog kapitala plus dodati rad. Što se pak tiče proizvođača lana, njegov postojani kapital se, po odbitku ratarskog oruđa itd., svodi na seme, gnojivo itd. Pretpostavimo—što je u *poljoprivredi više ili manje* posredovano uvek slučaj—da ovaj deo zakupčevog postojanog kapitala sačinjava godišnji odbitak od njegovog sopstvenog proizvoda, koji se godišnje iz njegovog sopstvenog proizvoda opet vraća zemlji, to jest samoj proizvodnji. Tu nalazimo jedan deo postojanog kapitala koji sam sebe naknađuje i koji se nikad ne prodaje, dakle nikada i ne plaća, i nikada ne troši, koji ne ulazi u individualnu potrošnju. Seme itd. ravno je određenoj količini radnog vremena. Vrednost semena itd. ulazi u vrednost ukupnog proizvoda; ali ta vrednost, zato što se ista masa proizvoda (pod pretpostavkom da se proizvodnost rada nije izmenila) ponovo odbija od ukupnog proizvoda i vraća proizvodnji, ne ulazi u promet.

Ovde imamo bar jedan deo postojanog kapitala—ono što se može smatrati sirovinom poljoprivrede—koji sam sebe naknađuje. Tu je, dakle, značajna [grana]—najznačajnija grana po svom opsegu i po masi kapitala koja je u nju uložena—godišnje proizvodnje, gde znatan deo postojanog kapitala, onaj koji se sastoji iz sirovine (sa izuzetkom veštačkog đubriva itd.), sam sebe naknađuje i ne ulazi u promet, koji se, dakle, ne naknađuje nikakvim oblikom dohotka. Prelac, dakle, ne treba da plati proizvođaču lana ovaj deo postojanog kapitala (koji je proizvođač lana samom sebi naknađio i platio), kao što ni tkuća prelcu, ni kupac platna tkuću.

Uzmimo da svi oni koji su posredno ili neposredno učestvovali u proizvodnji 12 aršina platna (=36 šilinga=3 radna dana ili 36 radnih časova) bivaju plaćeni samim platnom. Pre svega je jasno da proizvođači elemenata platna, postojanog kapitala platna, *ne mogu trošiti svoj sopstveni proizvod* pošto su ovi proizvodi proizvedeni za proizvodnju i ne ulaze u neposrednu potrošnju. Oni, dakle, moraju svoje najmnine i profite trošiti za platno—za proizvod koji na kraju krajeva ulazi u individualnu potrošnju. Vrednost koju ne utroše u platnu moraju utrošiti u nekom drugom potrošnom proizvodu koji razmenjuju za platno. Prema tome, drugi troše toliko platna koliko oni na mesto platna (po vrednosti) troše drugih potrošnih proizvoda. To je isto kao

da su sami potrošili platno, jer koliko oni troše drugih proizvoda toliko proizvođači drugih proizvoda troše platna. Zagonetku ćemo, dakle, rešiti, i bez obzira na razmenu, kad znamo kako se 12 aršina platna raspodeljuju na sve proizvođače koji su učestvovali u njegovoj proizvodnji ili u proizvodnji njegovih elemenata.

{Prelac i fabrikant razboja, koji neka ujedno bude i fabrikant mašine predilice,} dodali su $\frac{1}{3}$ rada, njihov postojeći kapital [neka] iznosi $\frac{2}{3}$ prede i razboja. Prema tome, od 8 aršina platna (ili 24 časa) ili 24 šilinga, koji naknađuju njihov ukupni proizvod, oni mogu da potroše $\frac{8}{3}$ (aršina), to je $\frac{2^2}{3}$ aršina platna ili 8 časova rada ili 8 šilinga. Preostaje nam, dakle, da položimo račun o $5\frac{1}{3}$ aršina ili 16 radnih časova.

Pet i jedna trećina aršina ili 16 radnih časova predstavljaju postojeći kapital prelca i fabrikanta razboja. Ako uzmemo da u postojećem kapitalu prelca sirovina, koja se sastoji iz lana, iznosi $\frac{2}{3}$, onda proizvođač lana može te $\frac{2}{3}$ utrošiti za platno, jer on svoj postojeći kapital <no pri tom pretpostavljamo da je rabaćenje njegovog oruđa za rad itd. ravno nuli> uopšte ne stavlja u promet, nego ga je već odbio i rezervisao za reprodukciju. On, dakle, može kupiti $\frac{2}{3}$ od $5\frac{1}{3}$ aršina platna^[61] ili 16 radnih časova, ravno $3\frac{5}{9}$ aršina, ili $10\frac{2}{3}$ radnih časova. Dakle, preostaje nam da položimo račun o $5\frac{1}{3} - 3\frac{5}{9}$ aršina ili $16 - 10\frac{2}{3}$ radnih časova, to jest $1\frac{7}{9}$ aršina ili $5\frac{1}{3}$ radnih časova. Ovaj $1\frac{7}{9}$ aršin ili $5\frac{1}{3}$ radnih časova razlaže se na postojeći kapital fabrikanta razboja i ukupni proizvod fabrikanta mašine predilice, koji treba da bude jedno lice.

||286| Dakle, još jednom:

	<i>Ukupni proizvod</i>	<i>postojani kapital</i>	<i>dodati rad tkalca</i>	<i>potrošnja</i>
Tkač	12 aršina platna (36 šilinga) (36 radnih časova)	8 aršina (24 časa) (24 šilinga)	12 časova	12 časova = 12 šilinga = 4 aršina

Od postojanog kapitala tkača neka su $\frac{3}{4}$ = preda i $\frac{1}{4}$ = razboj (sredstva za proizvodnju uopšte). Tkač plaća dakle 6 aršina prelcu ili 18 časova i 2 aršina ili 6 časova graditelju mašina itd.

Prelac				Graditelj mašina			
<i>Ukupni proizvod</i>	<i>postojani kapital</i>	<i>dodati rad prelca</i>	<i>potrošnja</i>	<i>Ukupni proizvod</i>	<i>postojani kapital</i>	<i>dodati rad</i>	<i>potrošnja</i>
6 aršina	4 aršina	2 aršina	2 aršina	2 aršina	$\frac{4}{3}$ aršina	$\frac{2}{3}$ aršina	$\frac{2}{3}$ aršina
18 šilinga	12 šilinga	6 šilinga	6 šilinga	6 šilinga			
18 časova	12 časova	6 časova		6 časova			

Od 8 aršina platna, koji naknađuju postojani kapital tkača, prelac potroši 2 aršina (=6 šilinga=6 časova), a fabrikant razboja itd. $\frac{2}{3}$ aršina platna (2 šilinga=2 radna časa).

Preostaje nam, dakle, da položimo račun o količini od $8 - 2\frac{2}{3}$ aršina = $5\frac{1}{3}$ aršina (=16 šilinga=16 radnih časova). Ovih preostalih $5\frac{1}{3}$ aršina (=16 šilinga=16 radnih časova) raspodeljuju se ovako: Uzmimo da su u 4 aršina, koji predstavljaju postojani kapital prelca, dakle elemente njegove prede, $\frac{3}{4}$ =lan a $\frac{1}{4}$ =mašina predilica. Elemente ||287| mašine predilice obračunaćemo kasnije zajedno s postojanim kapitalom fabrikanta razboja. Fabrikant mašine predilice i fabrikant razboja neka budu isto lice.

Od 4 aršina koja naknađuju postojani kapital prelca, dolaze $\frac{3}{4}$ = 3 aršina na lan. Ali znatan deo postojanog kapitala, koji se upotrebljava u proizvodnji lana, ne treba ponovo naknaditi, pošto ga je već sam proizvođač lana vratio zemlji u obliku *semena, gnojiva, stočne hrane, stoke* itd. U onom delu njegovog proizvoda koji prodaje, preostaje, dakle, da se uračuna u postojani kapital samo rabaćenje njegovog oruđa za rad itd. Ovde moramo dodati rad proceniti bar na $\frac{2}{3}$ (2 aršina), a postojani kapital koji valja naknaditi, najviše na $\frac{1}{3}$ (1 aršin).

Prema tome:

	<i>Ukupni proizvod</i>	<i>Postojani kapital</i>	<i>Poljoprivredni rad</i>	<i>Za potrošnju</i>
Lan	3 aršina 9 šilinga 9 radnih časova	1 aršin 3 šilinga 3 radna časa	2 aršina 6 šilinga 6 radnih časova	2 aršina 6 šilinga 6 radnih časova

Još nam, dakle, preostaje da obračunamo:

1 aršin (3 šilinga, 3 radna časa)=postojani kapital proizvođača lana;

$1\frac{1}{3}$ aršina (4 šilinga, 4 radna časa)=postojani kapital razboja; najzad 1 aršin (3 šilinga, 3 radna časa) za *ukupni proizvod* koji je sadržan u mašini predilici.

Najpre treba, dakle, odbiti ono što proizvođač mašina može da potroši za mašinu predilicu:

	<i>Ukupni proizvod</i>	<i>Postojani kapital</i>	<i>Dodati rad</i>	<i>Za potrošnju</i>
Mašina predilica	1 aršin 3 šilinga 3 radna časa	$\frac{2}{3}$ aršina 2 šilinga 2 radna časa	$\frac{1}{3}$ aršina 1 šiling 1 radni čas	$\frac{1}{3}$ aršina 1 šiling 1 radni čas

Dalje valja *ratarsku mašinu*, postojani kapital proizvođača lana razložiti na njegove potrošne itd. delove:

	<i>Ukupni proizvod</i>	<i>Postojani kapital</i>	<i>Rad mašine</i>	<i>Za potrošnju</i>
Ratarska mašina	1 aršin 3 šilinga 3 radna časa	$\frac{2}{3}$ aršina 2 šilinga 2 radna časa	$\frac{1}{3}$ aršina 1 šiling 1 radni čas	$\frac{1}{3}$ aršina 1 šiling 1 radni čas

Ako, dakle, saberemo deo ukupnog proizvoda koji se svodi na mašinu, onda dobijamo 2 aršina za razboj, 1 aršin za mašinu predilicu, 1 aršin za ratarsku mašinu, ukupno 4 aršina (12 šilinga, 12 radnih časova ili $\frac{1}{3}$ ukupnog proizvoda od 12 aršina platna). Od ova 4 aršina može da potroši proizvođač razboja $\frac{2}{3}$ aršina, proizvođač mašine predilice $\frac{1}{3}$, ratarske mašine takođe $\frac{1}{3}$, ukupno $1\frac{1}{3}$ aršina. Preostaju $2\frac{2}{3}$ aršina, naime $\frac{4}{3}$ postojanog kapitala za razboj, $\frac{2}{3}$ za mašinu predilicu i $\frac{2}{3}$ za ratarske mašine = $\frac{8}{3}$ = $2\frac{2}{3}$ aršina (= 8 šilinga = 8 radnih časova). Ovo, dakle, sačinjava postojani kapital proizvođača mašina koji valja naknaditi. Od čega se sad sastoji ovaj postojani kapital? S jedne strane od sirovina: železa, drveta, remenja itd. A s druge strane od dela njegove mašine radilice (koju je proizvođač mašina, možda, sam sagradio), koju upotrebljava za izradu mašina i koja se troši. Pretpostavimo da sirovina iznosi $\frac{2}{3}$ ovog postojanog kapitala, a rabaćenje mašina za izradu mašina $\frac{1}{3}$ (ovu $\frac{1}{3}$ razmotrićemo kasnije). Ove $\frac{2}{3}$ za drvo i železo ||288| iznose $\frac{2}{3}$ od $2\frac{2}{3}$ aršina (ili $2\frac{2}{3}$ aršina = $\frac{8}{3}$ aršina = $2\frac{4}{9}$ aršina), od toga $\frac{1}{3}$ = $\frac{8}{9}$; dakle $\frac{2}{3}$ = $1\frac{6}{9}$ aršina.

Ako, dakle, pretpostavimo da tu (u proizvodnji drveta i železa) na mašineriju odlazi $\frac{1}{3}$, a na dodati rad $\frac{2}{3}$ (pošto ništa ne odlazi na sirovinu), to $\frac{2}{3}$ od $1\frac{6}{9}$ aršina naknađuju dodati rad, a $\frac{1}{3}$ mašineriju. Ostaje dakle za mašineriju $\frac{16}{27}$ aršina. Postojani kapital proizvođača železa i drveta, ukratko ekstraktivne industrije, sastoji se samo iz oruđa za proizvodnju, što mi ovde nazivamo uopšte mašinerijom, a ne iz sirovina.

Prema tome, $\frac{8}{9}$ aršina odlaze za mašinu za proizvodnju mašina; $\frac{16}{27}$ aršina za mašineriju koju iskorišćavaju proizvođači železa i drveta. Dakle $\frac{24}{27} + \frac{16}{27} = \frac{40}{27} = 1\frac{13}{27}$ aršina. Ovu količinu trebalo bi, opet, staviti u račun graditelju mašina.

Mašinerija. $\frac{24}{27}$ aršina sačinjavaju naknadu za mašine za gradnju mašina. A ova se opet razlaže na sirovinu (železo, drvo, itd.), na deo mašinerije koji je bio upotrebljen za građenje mašine za proizvodnju mašina, i na dodati rad. Dakle, ako bi svaki od ovih elemenata bio ravan $\frac{1}{3}$, to bi na dodati rad došlo $\frac{8}{27}$ aršina, i preostalo bi $\frac{16}{27}$ aršina za naknadu *postojanog kapitala* mašine za proizvodnju mašina, dakle $\frac{8}{27}$ aršina za sirovinu i $\frac{8}{27}$ aršina za naknadu sastavnog dela vrednosti koji se odnosi na mašineriju, upotrebljenu za preradu ove sirovine. (Svega $\frac{16}{27}$ aršina.)

S druge strane, $\frac{16}{27}$ aršina koji naknađuju mašineriju proizvođača železa i drveta, takođe se razlažu na sirovinu, mašineriju i dodati rad. Ako je poslednji ravan $\frac{1}{3}$, onda je on = $\frac{16}{27 \times 3} = \frac{16}{81}$ aršina, a postojani kapital ovog dela mašinerije razlaže se na $\frac{32}{81}$ aršina, od čega $\frac{16}{81}$ naknađuju sirovinu, a $\frac{16}{81}$ rabaćenje mašinerije.

U ruci proizvođača ostalo bi, prema tome, kao postojani kapital za naknadu rabaćenja njegovih mašina: $\frac{8}{27}$ aršina, čime naknađuje

rabaćenje svoje mašine za proizvođenje mašina, i $\frac{16}{81}$ za rabaćenje mašinerije koju treba da naknade proizvođači železa i drveta.

S druge strane, on je imao od svog postojanog kapitala da naknadi $\frac{8}{27}$ aršina za sirovinu (koja je sadržana u mašinama za proizvođenje mašina) i $\frac{16}{81}$ za sirovinu koja je sadržana u mašinama proizvođača železa i drveta. A od toga bi se opet $\frac{2}{3}$ razložile na dodati rad i $\frac{1}{3}$ na porabaćenu mašineriju. Dakle, od $\frac{24}{81} + \frac{16}{81} = \frac{40}{81}$ aršina plaća se za rad $\frac{2}{3}$, dakle, $\frac{26\frac{2}{3}}{81}$. Od ove sirovine ostaje opet $||289|$

za naknadu mašinerije $\frac{13\frac{1}{3}}{81}$. Ovih $\frac{13\frac{1}{3}}{81}$ vratili bi se dakle graditelju mašina.

U ruci proizvođača mašina našlo bi se sada ponovo: $\frac{8}{27}$ aršina za naknadu rabaćenja mašine za proizvođenje mašina, $\frac{16}{81}$ za rabaćenje mašinerije koju treba da naknade proizvođači železa i drveta, i $\frac{13\frac{1}{3}}{81}$ za sastavni deo vrednosti koji naknađuje mašineriju u vidu sirovina, železa itd.

I tako bismo mogli u beskonačnost nastaviti sa računanjem, sa sve manjim razlomcima, a da se 12 aršina platna ne bi nikad utrošili.

Da ukratko izložimo dosadašnji tok našeg istraživanja.

Prvo smo rekli da u različnim oblastima proizvodnje postoji različita srazmera između novododatog rada (koji naknađuje delo n promenljivi, za najamnine izdati kapital, delom sačinjava profit, neplaćeni višak rada) i postojanog kapitala, kome se ovaj rad dodaje. Ali mi možemo pretpostaviti srednju srazmeru, na primer, a—dodati rad, b—postojani kapital, ili pretpostaviti da se poslednji odnosi u proseku prema prvome kao $2 : 1 = \frac{2}{3} : \frac{1}{3}$. Ako je, rekli smo dalje, ovakva srazmera u svakoj oblasti proizvodnje, onda u nekoj određenoj oblasti proizvodnje dodati rad (najamnina i profit ukupno) može kupiti svagda samo $\frac{1}{3}$ svoga sopstvenog proizvoda, jer najamnina i profit ukupno sačinjavaju samo $\frac{1}{3}$ u proizvodu ostvarenog ukupnog radnog vremena. Svakako da kapitalisti pripadaju i one $\frac{2}{3}$ proizvoda koje naknađuju njegov postojani kapital. Ali ako hoće da nastavi proizvodnju, onda on mora naknaditi svoj postojani kapital, on mora, dakle, $\frac{2}{3}$ svoga proizvoda ponovo pretvoriti u postojani kapital. Radi toga on mora prodati ove $\frac{2}{3}$.

Ali kome? Trećinu proizvoda koja se može kupiti zbirom profita i najamnine, već smo odbili. Ako ovaj zbir predstavlja jedan radni dan ili 12 časova, onda deo proizvoda čija je vrednost ravna postojanom kapitalu predstavlja 2 radna dana ili 24 časa. Mi ćemo zato pretpostaviti da drugu trećinu proizvoda kupuje profit i najamnina u nekoj drugoj grani proizvodnje, a poslednju trećinu opet profit i najamnina u nekoj trećoj grani proizvodnje. Ali onda smo postojani kapital proizvoda I razmenili samo za najamninu i profit, to jest za novododati rad, zato što je ceo dodati rad proizvoda II i proizvoda III potrošio, prema našoj pretpostavci, postojani kapital proizvoda I. Od šest radnih dana

koji su sadržani u proizvodu II i III, kako u obliku novododatog tako i prvobitno postojećeg rada, nijedan neće biti naknađen, kupljen, ni radom sadržanim u proizvodu I, ni onim u proizvodu II i III. Zbog toga smo opet morali pretpostaviti da proizvođači drugih proizvoda ceo svoj dodati rad troše za kupovinu proizvoda II i III itd. Na kraju smo se morali zaustaviti kod proizvoda x , u kome je dodati rad ravan sumi postojećih kapitala svih prethodnih proizvoda, ali njegov sopstveni, za dve trećine veći postojani kapital, nije se mogao prodati. Problem se, dakle, nije ni za dlaku pomakao s mesta. Kod proizvoda x , kao i kod proizvoda I, ostalo je pitanje: kome će se prodati deo proizvoda koji naknađuje postojani kapital? Ili možda treba da trećina novog rada, koja je dodata proizvodu, naknadi u proizvodu sadržanu trećinu novog rada plus dve trećine prvobitno postojećeg rada? Može li $\frac{1}{3}$ da bude ravna $\frac{3}{3}$?

Tu se, dakle, pokazalo da pomeranje teškoća od proizvoda I na proizvod II itd., ukratko, posredovanje čina razmene, ništa ne pomaže.

||290| Valjalo je, dakle, pitanje drukčije postaviti.

Uzeli smo da su 12 aršina platna (=36 šilinga=36 radnih časova) proizvod u kome je sadržano 12 radnih časova ili 1 radni dan tkača (potreban rad i višak rada ukupno, što je, dakle, ravno zbiru profita i najamnine), a dve trećine predstavljaju vrednost u platnu sadržanog postojanog kapitala: pređe, mašinerije itd. Zatim smo pretpostavili, kako bismo presekli svaki izgovor i međutransakcije, da je platno takve vrste koja je određena samo za individualnu potrošnju, dakle da ne služi za sirovinu nekog novog proizvoda. Time smo pretpostavili da je ono proizvod koji se mora platiti najamninom i profitom, odnosno razmeniti za dohodak. Najzad, da bismo stvar uprostiti, mi smo pretpostavili da se nijedan deo profita ne preobraća opet u kapital, već da se ceo profit izdaje kao dohodak.

Što se tiče prva 4 aršina, prve trećine proizvoda, koja je ravna 12 radnih časova dodatih od strane tkača, s njima ćemo brzo svršiti. Ona se dele na najamninu i profit; njihova vrednost je ravna vrednosti zbira profita i najamnine tkača. Ova 4 aršina potroše, dakle, tkač i njegovi radnici. Ovo rešenje za prva 4 aršina je apsolutno. Jer, ako se profit i najamnina ne utroše u platnu nego u nekom drugom proizvodu, to je samo zato što proizvođači drugog proizvoda utroše onaj njegov deo koji mogu sami potrošiti u platnu umesto da ga troše u sopstvenom proizvodu. Ako, na primer, od 4 aršina platna sam tkač platna potroši samo 1 aršin, a 3 aršina potroši u mesu, hlebu, suknu, to su vrednost 4 aršina platna utrošili kao i ranije sami tkači platna, samo s tom razlikom što su tri četvrtine ove vrednosti potrošili u obliku druge robe, dok su proizvođači ovih drugih roba potrošili meso, hleb, sukno, koje su oni proizveli kao najamninu i profit, u obliku platna. (Naravno tu, kao i u celom ovom istraživanju, svagda se pretpostavlja da se roba prodaje i to prodaje po svojoj vrednosti.)

Ali sad smo došli do stvarnog problema. Postojani kapital tkača

postoji sad u obliku 8 aršina platna (=24 radna časa=24 šilinga); ako hoće da nastavi proizvodnju, on mora da ovih 8 aršina platna pretvori u novac, u 24 šilinga, i da za ova 24 šilinga kupi novoproduzenu robu koja se nalazi na tržištu, a iz koje se sastoji njegov postojani kapital. Da bismo pitanje uprostili, pretpostavljamo da on svoju mašineriju ne naknađuje odjednom posle više godina, nego da mora dnevno, iz pazara svoje robe, da naknadi in natura deo mašinerije koji je ravan dnevno uništenom delu vrednosti mašinerije. Deo proizvoda koji je ravan vrednosti u njemu utrošenog postojanog kapitala, on mora naknaditi elementima ovog postojanog kapitala, ili predmetnim uslovima proizvodnje svoga rada. S druge strane, njegov proizvod, platno, ne ulazi kao sredstvo za proizvodnju ni u koju drugu oblast proizvodnje nego samo u individualnu potrošnju. Prema tome, tkač može naknaditi deo svoga proizvoda koji predstavlja njegov postojani kapital jedino ako ga razmeni za dohodak, ili za onaj deo vrednosti proizvoda drugih proizvođača koji se svodi na najamninu i profit, hinc¹ na novododati rad. Ovako je problem pravilno postavljen. Pitanje je samo pod kojim uslovima se može rešiti.

Jedna teškoća koja je nastala pri našem prvom shvatanju sada je delimično već uklonjena. Iako je u svakoj oblasti proizvodnje dodati rad ravan jednoj trećini, a postojani kapital, prema pretpostavci, ravan dvema trećinama, ipak se ova trećina dodatog rada, ili zbir vrednosti dohotka (najamnina i profita; deo profita koji se ponovo pretvara u kapital ovde ćemo, kao što je ranije rečeno, apstrahovati) može utrošiti samo u proizvodima onih industrijskih grana koje rade neposredno za individualnu potrošnju. Proizvodi svih ostalih industrijskih grana mogu se utrošiti samo kao kapital, mogu ući samo u industrijsku potrošnju.

||291| Postojani kapital, predstavljen količinom od 8 aršina (=24 časa=24 šilinga), sastoji se iz prede (sirovina) i mašinerije. Recimo iz tri četvrtine sirovine i jedne četvrtine mašinerije. (U sirovinu može se tu ubrojiti sav pomoćni materijal, kao ulje, ugajl itd. Ali uprošćenja radi, ovo je bolje sasvim izostaviti.) Pređa bi koštala 18 šilinga ili 18 radnih časova=6 aršina; mašina 6 šilinga ili 6 radnih časova=2 aršina.

Prema tome, ako tkač sa svojih 8 aršina za 6 aršina kupi pređu, a za 2 aršina mašineriju, onda bi on svojim postojanim kapitalom od 8 aršina pokrio ne samo postojani kapital prelca i fabrikanta razboja, nego i sa njihove strane novododati rad. Jedan deo onoga što se pojavljuje kao postojani kapital tkača, predstavlja se, dakle, na strani prelca i proizvođača mašina kao novododati rad, pa se, prema tome, za njih pretvara ne u kapital, nego u dohodak.

Od 6 aršina platna jednu trećinu=2 aršina može prelac sam da potroši (koliko iznosi novododati rad, profit i najamnina). Ali 4 aršina

¹ otuda

naknađuju mu samo lan i mašineriju. Dakle, recimo, 3 aršina za lan, 1 aršin za mašineriju. Sa ova 4 aršina on se razdužuje. Od 2 aršina proizvođač mašina može sam da potroši $\frac{2}{3}$ aršina; ali $\frac{4}{3}$ naknađuju mu samo železo i drvo, ukratko sirovinu i za gradnju mašine upotrebljenu mašineriju. Dakle, recimo, od $\frac{4}{3}$ aršina 1 aršin za sirovinu i $\frac{1}{3}$ aršina za mašinu.

Dosad smo od 12 aršina potrošili: prvo, 4 za tkača, drugo, 2 za prelca i treće, $\frac{2}{3}$ za proizvođača mašina, ukupno $6\frac{2}{3}$ aršina. Preostaje, dakle, da se izračuna još $5\frac{1}{3}$. I to se ovih $5\frac{1}{3}$ raspodeljuju ovako:

Prelac ima da naknadi od vrednosti 4 aršina, 3 za lan, 1 za mašine.

Fabrikant mašina ima da naknadi od vrednosti $\frac{4}{3}$ aršina, 1 za železo itd., $\frac{1}{3}$ za mašineriju (koju je sam upotrebio pri gradnji mašina).

Ona 3 aršina za lan plaća, dakle, prelac proizvođaču lana. Ali kod ovoga sretamo osobitost da jedan deo njegovog postojanog kapitala (naime seme, gnojivo itd., ukratko, svi proizvodi zemlje koje on vraća zemlji) uopšte ne stupa u promet, pa prema tome, ne treba da se odbije od proizvoda koji prodaje; tako da ovaj proizvod (osim dela koji naknađuje mašineriju, veštačko gnojivo itd.) izražava samo dodati rad, pa se stoga svodi samo na najamninu i profit. Ovde ćemo, kao što smo to i ranije činili, pretpostaviti da je jedna trećina ukupnog proizvoda dodati rad, tako da bi se od 3 aršina 1 potrošio pod ovom kategorijom. Ako pretpostavimo da od 2 preostala aršina odlazi za mašineriju, kao i ranije, $\frac{1}{4}$, to bi onda bilo $\frac{2}{4}$ aršina. Preostalih $\frac{6}{4}$, naprotiv, otišlo bi takođe na novododati rad, pošto u tom delu proizvoda proizvođača lana nije sadržan nikakav postojani kapital; ovaj je on već ranije odbio. Dakle kod proizvođača lana $2\frac{2}{4}$ aršina bi otpala na najamninu i profit. Za naknadu mašine ostale bi $\frac{2}{4}$ aršina. (Od $5\frac{1}{3}$ aršina koje smo još imali da utrošimo, iskorišćeno je, dakle, $2\frac{2}{4}$ ($5\frac{4}{12} - 2\frac{6}{12} = 2\frac{10}{12} = 2\frac{5}{6}$ aršina).) Ove poslednje $\frac{2}{4}$ aršina morao bi proizvođač lana da upotrebi za kupovanje mašine.

Račun proizvođača mašina bio bi sada ovakav: od postojanog kapitala koji dolazi na razboj on je izdao 1 aršin za železo itd.; $\frac{1}{3}$ aršina za rabaćenje mašine za proizvođenje mašina u proizvodnji razboja.

A zatim prelac kupi od proizvođača mašina za 1 aršin mašinu predilicu, a proizvođač lana za $\frac{2}{4}$ aršina ratarskog oruđa. Od ovih $\frac{6}{4}$ aršina proizvođač mašina troši jednu trećinu za dodati rad, a dve trećine izdaje za postojani kapital utrošen u mašinu predilicu i ratarsko oruđe. A $\frac{6}{4} = \frac{8}{12}$. Prema tome, proizvođač mašina ||292| bi opet morao potrošiti $\frac{6}{12}$ aršina, $\frac{12}{12}$ ili 1 aršin pretvoriti u postojani kapital. (Od $2\frac{5}{6}$ još nepotrošenih aršina odbija se, dakle, $\frac{1}{2}$ aršina. Preostaje $\frac{14}{6}$ aršina, ili $2\frac{2}{6}$, ili $2\frac{1}{3}$ aršina.)

Od toga aršina proizvođač mašina bi morao da utroši $\frac{3}{4}$ za sirovinu, železo, drvo itd., $\frac{1}{4}$ plaća samom sebi za naknadu mašine za proizvođenje mašine.

Ukupan račun bio bi sada ovakav:

Postojani kapital fabrikanta mašina	}	Za razboj odlazi: 1 aršin za sirovinu, $\frac{1}{3}$ aršina za rabaćenje vlastite mašine
		Za mašinu predilicu i ratarsko oruđe: $\frac{3}{4}$ aršina za sirovinu, $\frac{1}{4}$ aršina za rabaćenje vlastite mašine
		Prema tome: $1\frac{3}{4}$ aršina za sirovinu, $\frac{1}{3} + \frac{1}{4}$ aršina za rabaćenje vlastite mašine

Za vrednost od $1\frac{3}{4}$ ili $\frac{7}{4}$ aršina kupuje, dakle, fabrikant mašina od fabrikanta železa i fabrikanta drveta železo i drvo. $\frac{7}{4} = 2\frac{1}{2}$. Ali tu iskrsava novo pitanje. Kod proizvođača lana, sirovina, kao deo postojanog kapitala, nije ušla u njegov prodati proizvod jer je već bila odbijena. Tu moramo ceo proizvod razložiti na dodati rad i mašineriju. Čak ako i pretpostavimo da dodati rad iznosi tu $\frac{2}{3}$ proizvoda, a mašinerija $\frac{1}{3}$, potrošiti bi se moglo $\frac{14}{12}$. Kao postojani kapital preostalo bi $\frac{7}{12}$ za mašineriju. Ovih $\frac{7}{12}$ vratile bi se proizvođaču mašina.

Ostatak od 12 aršina sastojao bi se iz $1\frac{1}{3} + \frac{1}{4}$ aršina, koje bi fabrikant mašina morao da plati sebi za rabaćenje vlastite mašine, i iz $\frac{7}{12}$ aršina, koje mu proizvođači železa i drveta vraćaju za mašine. Dakle, $1\frac{1}{3} + \frac{1}{4} = \frac{4}{12} + \frac{3}{12} = \frac{7}{12}$. K tome treba dodati $\frac{7}{12}$ koje su mu vratili proizvođači železa i drveta. (Svega $\frac{14}{12} = 1\frac{2}{12} = 1\frac{1}{6}$.)

Proizvođači železa i drveta moraju od proizvođača mašina kupiti mašine i oruđa za rad isto tako kao što to mora i tkač, prelac i proizvođač lana. Prema tome, od $\frac{7}{12}$ aršina je jedna trećina $= \frac{2}{12}$ dodati rad. Ove $\frac{2}{12}$ mogu se dakle još utrošiti. Preostalih $\frac{5}{12}$ (zapravo $\frac{4}{12}$ i $\frac{2}{12}$,

no to nije važno) predstavljaju u sekiri drvoseče i u mašini proizvođača železa sadržani postojani kapital, $\frac{3}{4}$ = sirovo železo, drvo itd. i $\frac{1}{4}$ = rabaćenje mašine. (Preostaje od $\frac{14}{12}$ aršina $\frac{12}{12}$ ili 1 aršin = 3 radna časa = 3 šilinga.) Prema tome, od 1 aršina $\frac{1}{4}$ aršina odlazi za naknadu mašine za proizvodnju mašina i $\frac{3}{4}$ aršina za drvo, železo itd.

Dakle, za rabaćenje mašine za proizvodnju mašina dolazi $\frac{7}{12}$ aršina $+ \frac{1}{4}$ aršina $= \frac{7}{12} + \frac{3}{12} = \frac{10}{12}$. S druge strane bilo bi sasvim beskorisno $\frac{3}{4}$ aršina za drvo i železo dalje razlagati u njihove sastavne delove i opet vraćati deo proizvođaču mašina, koji bi opet deo tog dela vratio fabrikantu železa [293] i proizvođaču drveta. Uvek bi se dobio ostatak i progressus in infinitum.

(c) *Razmena kapitala za kapital između proizvođača sredstava za proizvodnju. Godišnji proizvod rada i proizvod godišnje novododatog rada*

Razmotrimo, dakle, stvar kako sada stoji.

Vrednost $\frac{10}{12}$ ili $\frac{5}{6}$ aršina zadržava proizvođač mašina za sebe da bi naknadio porabaćene mašine. Tri četvrtine ili $\frac{9}{12}$ aršina predstavljaju isto toliko vrednosti u drvetu i železu. Proizvođač mašina

ih je dao fabrikantu drveta i železa da bi naknadio svoju sirovinu. Prema tome preostaje nam $19/12$ ili $17/12$ aršina.

Pet šestina aršina, koje proizvođač mašina zadržava u vidu ostatka za naknadu rabaćenja svoje mašinerije, $=15/6$ šilinga $=15/6$ radnih časova, dakle $=2^{3/6}$, ili $2^{1/2}$ šilinga, ili $2^{1/2}$ radna časa. Ovu vrednost proizvođač mašina ne može da da za platno. On bi ga morao preprodati za $2^{1/2}$ šilinga, da bi naknadio rabaćenje svojih mašina, jednom reči, da bi fabrikovao nove mašine za fabrikovanje mašina. Ali kome da ga proda? Proizvođačima drugih proizvoda (osim železa i drveta)? Ali ovi proizvođači utrošili su za platno sve što su za njega mogli da utroše. Razmeniti za druge proizvode (osim onih koji ulaze u njihov postojani kapital ili za rad kojim se ovaj kapital naknadjuje), mogu se samo ona 4 aršina koja sačinjavaju najamninu i profit tkača. A njih smo već uzeli u račun. Ili da tim platnom plati radnike? Ali mi smo od njegovih proizvoda već odbili sve što im rad dodaje i pretpostavili da je sve to utrošeno za platno.

Predstavimo stvar u drugom obliku:

Za mašineriju treba da naknade:

Tkač..	= 2	aršina = 6 šilinga	= 6 radnih časova
Prelac	= 1	aršin = 3 šilinga	= 3 radna časa
Proizvođač lana	= $2/4$	aršina = $1^{1/2}$ šiling	= $1^{1/2}$ radni čas
Proizvođači železa i drveta =	$7/12$	aršina = $1^{3/4}$ šiling	= $1^{3/4}$ radni čas

Toliko je aršina utrošeno na mašineriju ili to je deo vrednosti platna koji

se sastoji iz mašinerije $= 4^{1/2}$ aršina = $12^{1/4}$ šilinga = $12^{1/4}$ radnih časova.

Da bismo uprostiti račun, recimo 4 aršina = 12 šilinga = 12 radnih časova. Od toga za rad (profit i najamninu) jednu trećinu $= 4/3$ aršina = $1^{1/3}$ aršina.

Ostaju za postojani kapital $2^{2/3}$ aršina. Od toga $3/4$ za sirovinu, $1/4$ za rabaćenje mašinerije. $2^{2/3} = 8/3 = 32/12$. Od toga $1/4 = 8/12$.

Ovih $8/12$ aršina za rabaćenje mašinerije je sve što ostaje na računu proizvođača. Jer $24/12$ ili 2 aršina plaća on za sirovinu fabrikantu železa i fabrikantu drveta.

[[294] Bilo bi pogrešno fabrikante železa i drveta ponovo teretiti za mašinu, pošto je sve što imaju da naknade od mašina, naime $7/12$ aršina, već uneto u račun proizvođača mašina. Pod onom stavkom uračunata je već cela mašinerija koja im je potrebna za proizvodnju železa i drveta, pa se, prema tome, ne može po drugi put obračunavati. Ta poslednja 2 aršina za železo i drvo (ostatak od $28/12$) svode se, dakle, u celosti na rad, pošto tu nema sirovine, i mogu se stoga utrošiti u vidu platna.

Ceo ostatak sastoji se iz $8/12$ ili $2/3$ aršina za rabaćenje mašina upotrebljenih od strane proizvođača mašina.

Ceo problem rešen je delimično time što deo *postojanog kapitala* zemljoradnika koji se ne svodi ni na novododati rad ni na mašineriju, uopšte ne cirkuliše, nego se ranije odbija: ovaj deo naknadije sam sebe u svojoj sopstvenoj proizvodnji, te se, prema tome, ceo zemljoradnikov proizvod koji *ulazi u promet* uz odbitak mašinerije, svodi na najamninu i profit i stoga se može utrošiti u platnu. Time je rešen jedan deo problema.

Drugi deo sastojao se u tome da se ono što se u jednoj oblasti proizvodnje javlja kao postojani kapital, u drugim oblastima proizvodnje javlja kao novi rad dodat iste godine. Ono što se u ruci tkača javlja kao postojani kapital, svodi se velikim delom na dohodak prelca, proizvođača mašina, proizvođača lana i proizvođača železa i drveta (kopača uglja itd., no uprošćenja radi ovoga nećemo uzeti u obzir). (To je tako jasno da je, na primer, ako isti fabrikant prede i tka, njegov postojani kapital manji od postojanog kapitala tkača, a novododati rad, to jest onaj deo njegovog proizvoda koji se svodi na dodati rad, na dohodak, to jest najamninu i profit, veći od novododatog rada tkača. Tako je dohodak tkača bio 4 aršina = 12 šilinga; postojani kapital = 8 aršina = 24 šilinga. Ako je u isto vreme i prelac i tkač, onda mu je dohodak = 6 aršina. Njegov postojani kapital takode = 6 aršina; naime, 2 aršina razboj, 3 aršina lan, 1 aršin mašina predilica.)

Treće. Do sada nađeno rešenje problema sastojalo se u tome što svi proizvođači koji isporučuju sirovinu ili sredstva za proizvodnju samo za proizvod koji na kraju krajeva ulazi u individualnu potrošnju, ne mogu svoj dohodak — profit i najamninu, novododati [rad] — utrošiti u sopstvenom proizvodu; deo vrednosti tog proizvoda koji predstavlja dohodak oni mogu utrošiti samo u potrošnom proizvodu ili, što je isto, moraju ga razmeniti za potrošni proizvod drugih proizvođača iste vrednosti. Njihov novododati rad ulazi kao sastavni deo vrednosti u konačni proizvod, u kome vidu on jedino i služi potrošnji, dok je po svojoj upotrebnjoj vrednosti sadržan u njemu kao sirovina ili porabačena mašinerija.

Deo problema koji, dakle, treba još rešiti sveo se na ovo: Šta će biti sa $\frac{2}{3}$ aršina za rabaćenje [mašine za proizvođenje mašina] — ne mašina radilica koje se upotrebljavaju u proizvodnji, jer se te svode na novi rad, naime na takav novi rad koji sirovini, koja kao takva ne sadrži u sebi sirovinu koja košta, daje oblik nove mašinerije, nego — [šta će biti] sa rabaćenjem mašine za proizvođenje mašina proizvođača mašina? Ili u drugom obliku: Pod kojim uslovima može proizvođač mašina ove $\frac{2}{3}$ aršina = 2 šilinga = 2 radna časa da utroši u platnu i da istovremeno naknadi svoju mašineriju? U tome je suština pitanja. U stvari to tako i biva. Biva po nuždi. Dakle, problem: Kako se objašnjava ova pojava?

||295| Deo profita koji se pretvara u novi kapital (dakle, kako optičajni tako i stalni, promenljivi kao i postojani kapital) ovde ćemo potpuno zanemariti. Ovaj nema s našim problemom nikakve veze,

jer tu se novi promjenljivi kapital kao i novi postojani stvara i naknađuje novim radom (jednim delom viška rada).

Dakle, ako ovaj slučaj stavimo na stranu, suma dodatog novog rada, na primer godišnja, biće ravna sumi profita i najamnine, to jest ravna sumi godišnjeg *dohotka*, koji se troši za proizvode koji ulaze u individualnu potrošnju, kao što su hrana, odeća, ogrev, stan, nameštaj itd.

Suma ovih u potrošnju ulazećih proizvoda po svojoj vrednosti ravna je sumi godišnje dodatog rada (suma vrednosti dohotka). Ova količina rada mora biti ravna sumi rada sadržanog u tim proizvodima, dodatog i prethodnog. U ovim proizvodima mora se platiti ne samo dodati rad već i u njima sadržani postojani kapital. Njihova vrednost je, prema tome, ravna sumi profita i najamnina. Ako uzmemo platno kao primer, onda nam ono predstavlja sumu proizvoda koji godišnje ulaze u individualnu potrošnju. Ovo platno mora biti ravno ne samo vrednosti svih svojih elemenata vrednosti, nego i njegova celokupna upotrebna vrednost mora biti pogodna za potrošnju raznim proizvođačima koji u njemu imaju udela. Neophodno je da se celokupna njegova vrednost može svesti na profit i najminu, to jest na novododati godišnji rad, iako se sastoji iz dodatog rada i postojanog kapitala.

Ovo se, kako rekosmo, objašnjava ovim:

Prvo. Deo postojanog kapitala koji je neophodan za proizvodnju platna ne ulazi u platno ni kao upotrebna vrednost ni kao razmenska vrednost. To je deo lana koji se svodi na seme itd.; deo postojanog kapitala ratarskog proizvoda koji ne odlazi u promet, nego se neposredno ili posredno vraća proizvodnji, vraća zemlji. Ovaj deo sam sebe naknađuje, dakle ne mora se platiti od platna. <Seljak može prodati svu svoju žetvu, recimo 120 kvartera. No tada on mora od nekog drugog seljaka da kupi semena, na primer, 12 kvartera, a ovaj tada mora od svojih 120 kvartera da upotrebi za seme 24 umesto 12 kvartera, $\frac{1}{5}$ od svoga proizvoda umesto $\frac{1}{10}$. I u ovom slučaju od 240 kvartera 24 kvartera valja vratiti zemlji kao seme. Istina, u prometnoj sferi tada postoji razlika. U prvom slučaju, kad svaki odbija $\frac{1}{10}$, u promet doprova 216 kvartera. U drugom slučaju u promet dolazi 120 kvartera prvoga i 108 kvartera drugoga, dakle 228 kvartera. Stvarnom potrošaču dolazi i sada samo 216 kvartera. Već ovde imamo primer da je suma vrednosti između dealers i dealers veća od sume vrednosti između dealers i consumers.^[52]> (Zatim, ista je razlika u svima slučajevima kad se deo profita pretvara u novi kapital, zatim kad se transakcije između dealers i dealers protežu na niz godina itd.)

Prema tome, znatan deo postojanog kapitala potrebnog za proizvodnju platna, to jest proizvoda pogodnog za individualnu potrošnju, ne mora se naknaditi platnom.

Drugo. Veliki deo postojanog kapitala potrebnog platnu, to jest godišnje proizvedenom predmetu potrošnje, na jednom se stepenu

pojavljuje kao postojani kapital, a na drugom kao novododati rad, pa se stoga stvarno razlaže na profit i najamninu, na dohodak za jedne, dok se ta ista suma vrednosti za druge pojavljuje kao kapital. Tako deo postojanog kapitala [tkača] svodi se na rad prelca itd.

||296| *Treće*. U svima međuprocima koji su potrebni za proizvodnju proizvoda pogodnog za potrošnju, veliki deo proizvoda — osim sirovina i nekih pomoćnih materijala — nikada ne ulazi u upotrebu vrednost predmeta potrošnje, već ulazi samo kao sastavni deo njegove vrednosti, kao mašinerija, ugaj, ulje, loj, kaiš itd. U svakom od tih procesa, koji, u stvari, uvek proizvode samo postojani kapital za sledeći stepen — ukoliko se usled podele društvenog rada pojavljuju kao posebne grane proizvodnje —, proizvod svakog stepena razlaže se na deo koji predstavlja novododati rad (razlaže se na profit i najamninu i, uz gore učinjenu ogradu^[83], na dohodak) i na drugi deo koji zastupa vrednost utrošenog postojanog kapitala. Prema tome je jasno da bi u svakoj od tih sfera proizvodnje sami proizvođači mogli potrošiti samo onaj deo proizvoda koji se svodi na najamninu i profit, koji preostaje po odbitku mase proizvoda ravne vrednosti u njima sadržanog postojanog kapitala. Ali nijedan od tih proizvođača ne potroši ni najmanji deo proizvoda prethodnog stepena, proizvoda svih stepena koji, u stvari, proizvode samo postojani kapital za jedan dalji stepen.

Iako se, dakle, konačni proizvod — platno, koje predstavlja sve proizvode pogodne za potrošnju — sastoji iz novododatog rada i postojanog kapitala, poslednji proizvođači ovog potrošnog proizvoda mogu, dakle, utrošiti samo onaj njegov deo koji se svodi na dodati rad u poslednjem stadijumu, na sumu najamnina i profita, na njihov dohodak, to svi proizvođači postojanog kapitala troše, realizuju svoj novododati rad samo u proizvodu pogodnom za potrošnju. Iako se, dakle, ovaj poslednji sastoji iz novododatog rada i postojanog kapitala, njegova kupovna cena — osim dela njegovog proizvoda koji je ravan količini rada dodatog u poslednjem stadijumu — sastoji se iz ukupne količine svega rada dodatog u proizvodnji njegovog postojanog kapitala. Oni realizuju sav dodati rad umesto u svome vlastitom proizvodu, u proizvodu pogodnom za potrošnju — i to je isto kao da se ovaj sastoji samo iz najamnina i profita, iz dodatog rada.

Od potrošnog proizvoda, platna (međusobna razmena potrošnih proizvoda i pretvaranje roba pre toga u novac ne menjaju stvar), proizvođači, iz čije sfere on izlazi u gotovom vidu, sami odbijaju onaj deo proizvoda koji je ravan njihovom dohotku, ravan radu koji su oni dodali, ravan sumi najamnina i profita. Drugim delom potrošnog proizvoda oni plaćaju sastavni deo vrednosti proizvođača koji im neposredno isporučuju njihov postojani kapital. Sav taj deo njihovog potrošnog proizvoda pokriva, dakle, vrednost dohotka i postojanog kapitala neposrednog proizvođača toga postojanog kapitala. Ali ovi zadržavaju samo onaj deo potrošnog proizvoda čija je vrednost ravna njihovom dohotku. Drugim delom oni, sa svoje strane, plaćaju proiz-

vodačima svoga postojanog kapitala, koji je = dohodak plus postojani kapital. *Račun se može završiti bez ostataka* samo onda ako poslednjim delom platna, potrošnog proizvoda, treba naknaditi samo dohodak, novododati rad, a ne postojani kapital. Jer platno, prema pretpostavci, ulazi samo u potrošnju i ne sačinjava opet postojani kapital neke druge faze proizvodnje.

Za jedan deo ratarskog proizvoda to je već dokazano.

Uopšte se samo za proizvode koji kao sirovina ulaze u konačni proizvod može reći da se troše kao proizvodi. Drugi ulaze samo kao sastavni delovi vrednosti u potrošni proizvod. Potrošni proizvod se kupuje dohotkom, dakle najamninom i profitom. Suma njegove vrednosti mora se, dakle, razložiti na najamninu i profit, to jest na rad dodat u svima njegovim stepenima. Sad se pita: Da li osim dela poljoprivrednog proizvoda koji proizvođač sam [297] vraća proizvodnji — semena, stoke, đubriva itd. — postoji još i drugi deo postojanog kapitala koji ne ulazi kao sastavni deo vrednosti u potrošni proizvod, već se in natura naknauje u procesu same proizvodnje?

Ovde, naravno, o stalnom kapitalu u svim oblicima može da bude samo utoliko govora ukoliko sama njegova vrednost ulazi u proizvodnju i troši se.

Ne samo u poljoprivredi (podrazumevajući tu i stočarstvo, ribarstvo kao i šumarstvo, gde se reprodukcija obavlja veštački itd.) — dakle ne samo u proizvodnji sirovina za odeću, namirnice i za veliki deo proizvoda koji ulaze u industrijski stalni kapital, kao jedra, užad, remenje itd., nego i u rudarskoj proizvodnji nalazimo delimično naknauvanje postojanog kapitala u naturi iz proizvoda sopstvene proizvodnje, tako da deo koji ulazi u promet ne treba da naknauje ove delove postojanog kapitala. Na primer, u proizvodnji uglja upotrebljava se deo uglja za pokretanje parne mašine koja crpe vodu ili izvlači ugalj.

Na taj način vrednost godišnjeg proizvoda je delimično ravna delu rada koji u uglju postoji odranije i koji je sada utrošen u proizvodnji uglja, a delimično količini dodatog rada (ne uzimajući u obzir rabaćenje mašine itd.). Od ukupnog proizvoda neposredno se odbija deo postojanog kapitala koji se sastoji iz uglja i vraća u proizvodnju. Niko nije dužan da proizvođaču naknadi ovaj deo, pošto ga on sam sebi naknauje. Ako proizvodnost rada nije pretrpela nikakve promene, onda je i deo vrednosti koji predstavlja ovaj deo proizvoda ostao nepromenjen, ravan određenom alikvotnom delu količine rada koji je u proizvodu opredmećen delom kao prvobitno postojeći, delom kao tokom godine dodati rad. Naknauvanje postojanog kapitala u naturi postoji delom i kod ostale rudarske industrije.

Otpaci proizvoda, kao na primer pamučni otpaci, vraćaju se kao đubrivo oranici ili se upotrebljavaju kao sirovina u drugim industrijskim granama, kao na primer platnene krpe [za proizvodnju] papira. U ovakvim slučajevima, kao i u prvom slučaju, deo postojanog kapitala

jedne industrije neposredno se može razmeniti za postojani kapital druge industrije. Na primer, pamuk za pamučne otpatke koji služe kao đubrivo.

No, uopšte uzevši, postoji osnovna razlika između fabrikacije mašina i ekstraktivne proizvodnje (sirovina, kao železo, drvo, uglj) s jedne strane, i drugih faza proizvodnje, s druge strane. Kod ovih poslednjih nema uzajamnog dejstva. Platno ne može postati deo postojanog kapitala prela; pređa (kao takva) ne može postati deo postojanog kapitala proizvođača lana ili fabrikanta mašina. Ali sirovina mašine ne sastoji se samo iz takvih poljoprivrednih proizvoda kao što su remenje, užad itd., nego i iz drveta, železa, uglja, dok, s druge strane, mašina kao sredstvo za proizvodnju ulazi opet u postojani kapital proizvođača drveta, železa, uglja itd. U stvari, dakle, obe grane naknađuju jedna drugoj deo svoga postojanog kapitala u naturi. Ovde se postojani kapital razmenjuje za postojani kapital.

Ovde nije stvar u pukom obračunavanju. Proizvođač železa stavlja u račun proizvođača mašina rabaćenje mašinerije upotrebljene u proizvodnji železa, a fabrikant mašina [proizvođaču železa] rabaćenje svoje mašinerije upotrebljene u gradnji mašina. Neka proizvođač železa i uglja bude jedno isto lice. Prvo, kao što smo videli, ono samo sebi naknađuje uglj. Drugo, vrednost njegovog ukupnog proizvoda železa i uglja ravna je vrednosti dodatog rada, plus vrednost rada prvobitno postojećeg u porabaćenju mašineriji. Od ovog ukupnog proizvoda po odbitku količine železa koja naknađuje vrednost mašine preostaje količina železa koja se svodi na dodati rad. Poslednji deo sačinjava sirovinu fabrikanta mašina, proizvođača oruda za rad itd. Ovaj poslednji deo fabrikant mašina plaća proizvođaču železa platnom. Onim prvim delom proizvođač železa kupuje mašine koje mu naknađuju rabaćenje njegove mašinerije.

S druge strane, imamo onaj deo postojanog kapitala fabrikanta mašina koji se odnosi na rabaćenje njegovih mašina za gradnju mašina, oruda za rad itd., koji se, dakle, ne da svesti ni na sirovinu (ne uzimajući ovde u obzir [u proizvodnji uglja i železa] primenjenu ||298| mašinu i deo uglja koji se sam naknađuje) ni na dodati rad, dakle ni na najamninu, ni na profit; ovo rabaćenje naknađuje se faktički time što proizvođač mašina prisvaja od svojih vlastitih mašina jednu ili nekoliko mašina za gradnju mašina. Ovaj deo njegovog proizvoda svodi se prosto na dodatnu potrošnju sirovina. Jer, on ne predstavlja novododati rad, pošto je u ukupnom proizvodu rada toliko mašina ravno vrednosti dodatog rada, toliko mašina ravno vrednosti sirovine, toliko mašina ravno sastavnom delu vrednosti koji je bio sadržan u mašini za gradnju mašina. Doduše, ovaj poslednji sastavni deo sadrži, u stvari, dodati rad. Međutim, on je po svojoj vrednosti ravan nuli, jer u onom delu mašina koji predstavlja dodati rad nije uračunat rad sadržan u sirovini i u porabaćenju mašineriji; u drugom delu, koji naknađuje sirovine, nije uračunat deo koji naknađuje novi rad i mašineriju; dakle, u trećem

delu, posmatrano po vrednosti, nije sadržan ni dodati rad ni sirovina; ovaj deo mašina predstavlja samo rabaćenje mašinerije.

Mašinerija samog fabrikanta mašina ne prodaje se. Ona se naknađuje u naturi, odbija se od ukupnog proizvoda. Prema tome, mašine koje on prodaje predstavljaju samo sirovinu (koja se svodi jedino na rad ako su mu proizvođači sirovina već uračunali rabaćenje mašinerije) i dodati rad, to jest one se pretvaraju u platno kako za njega tako i za proizvođače sirovina. Što se tiče posebno njega i proizvođača sirovine, ovaj je za porabaćeni deo svoje mašinerije odbio toliko železa koliko iznosi njegova vrednost i njega razmenjuje s fabrikantom mašina, tako da oni plaćaju jedan drugom u naturi, te ovaj proces nema ničeg zajedničkog s raspodelom dohotka između njih.

Toliko o ovom pitanju, na koje ćemo se vratiti pri razmatranju prometa kapitala.

Postojani kapital naknađuje se u stvarnosti time što se stalno nanovo proizvodi i što delom sam sebe reprodukuje. Ali deo postojanog kapitala koji ulazi u proizvod određen za potrošnju plaća se iz dela živog rada koji ulazi u proizvode koji nisu određeni za ličnu potrošnju. Pošto ovaj rad ne plaća sebe svojim sopstvenim proizvodima, on može ceo potrošni proizvod da pretvori u dohodak. Jedan deo postojanog kapitala, posmatran s gledišta godišnjeg proizvoda, samo je prividan. Drugi deo, mada ulazi u ukupni proizvod, ne ulazi u potrošni proizvod ni kao sastavni deo vrednosti ni kao upotrebna vrednost, nego se naknađuje u naturi, ostaje stalno organski povezan s proizvodnjom.

Ovde smo posmatrali kako se ukupni potrošni proizvod raspodeljuje i raspada na uslove proizvodnje i sve sastavne delove vrednosti koji su u njega ušli.

Ali su stalno istovremeno jedna pored druge proizvodnja potrošnog proizvoda (koji je, ukoliko se svodi na najamninu, ravan promenljivom delu kapitala), i proizvodnja svih delova postojanog kapitala koji je potreban za njegovu proizvodnju, bilo da u njega ulazi ili ne. Tako se stalno jednovremeno svaki kapital deli na postojani i promenljivi kapital, i mada se postojani deo, kao i promenljivi, stalno naknađuje novim proizvodima, on stalno postoji u istom obliku sve dotle dok se proizvodnja obavlja na isti način.

[299] Između fabrikanta mašina i proizvođača sirovina (železa, drveta itd.) odnos je takav da oni, u stvari, jedan deo svog postojanog kapitala međusobno razmenjuju (što nema ničeg zajedničkog s pretvaranjem dela postojanog kapitala jednoga u dohodak drugoga^[54]), budući da njihovi proizvodi, iako jedan sačinjava prethodni stupanj za drugi, ulaze uzajamno, u svojstvu sredstva za proizvodnju, u njihov uzajamni postojani kapital. Za mašineriju koja je potrebna proizvođačima železa, drveta itd., ovi daju graditelju mašina železo, drvo itd. u iznosu vrednosti mašine koju valja naknaditi. Ovaj deo postojanog

kapitala graditelja mašina¹ je za njega ono što je seme za seljaka. To je deo njegovog godišnjeg proizvoda, koji naknađuje sebi u naturi i koji se za njega ne pretvara u dohodak. S druge strane se graditelju mašina time naknađuje u obliku sirovine ne samo sirovina koja je sadržana u mašini proizvođača železa, nego i onaj sastavni deo vrednosti ove mašine koji se sastoji iz dodatog rada i rabaćenja njegove sopstvene mašinerije. Taj mu, dakle, naknađuje ne samo rabaćenje njegove sopstvene mašinerije nego i ono što se može odnositi (kao naknada) na deo rabaćenja koje je sadržano u drugim mašinama.

Doduše, i ova proizvođaču železa [prodana mašina] sadrži sastavne delove vrednosti koji su ravni sirovini i dodatom radu. Ali će se zato u drugim mašinama u istoj srazmeri da zaračuna za toliko manje rabaćenja. Prema tome, ovaj deo njihovog postojanog kapitala ili proizvoda njihovog godišnjeg rada koji naknađuje samo deo vrednosti porabaćenog postojanog kapitala ne ulazi u mašine koje graditelj mašina prodaje drugim industrijalcima. A što se tiče rabaćenja ovih drugih mašina, ono se graditelju mašina svakako naknađuje u gornje $\frac{2}{3}$ aršina platna=2 radna časa. Time on kupuje sirovo železo, drvo itd. u istom iznosu vrednosti i naknađuje rabaćenje u jednom drugom obliku svog postojanog kapitala, u obliku sirovog železa. Na taj način jedan deo njegove sirovine naknađuje mu osim iznosa vrednosti sirovine i iznos vrednosti njegovog rabaćenja. Ova sirovina svodi se na strani proizvođača sirovog železa itd. samo na dodati rad, pošto je mašinerija ovih proizvođača sirovina (železa, drveta, uglja itd.) već ranije uračunata.

Tako se svi elementi platna svode na sumu količine rada koja je ravna sumi novododatog rada, ali nije ravna sumi ukupnog u postojanom kapitalu sadržanog i reprodukcijom ovekovečenog rada.

Da količina rada sastavljena delom iz živog, delom iz ranije obavljeneog rada, koja sačinjava sumu robe koja godišnje ulazi u individualnu potrošnju, koja se, dakle, troši kao dohodak, ne može biti veća nego što je godišnje dodati rad, prosta je tautologija. Jer, dohodak je ravan zbiru profita i najamnine, ravan sumi novododatog rada, ravan sumi robe koja sadrži istu količinu rada.

Primer s proizvođačem železa i graditeljem mašina samo je obrazac. I u drugim slučajevima između različnih oblasti proizvodnje čiji proizvodi uzajamno služe kao sredstva za proizvodnju dolazi do razmene u naturi (iako skrivene nizom novčanih transakcija) njihovih postojećih kapitala. Ako je to slučaj, onda potrošači konačnog proizvoda koji ulazi u ličnu potrošnju ne moraju naknaditi ovaj postojani kapital, pošto je on već naknađen. [299]

||304| <Na primer: Pri fabrikaciji lokomotiva otpadaju dnevno celi vagoni železnih strugotina. One se prikupljaju i ponovo prodaju

¹ U rukopisu: Eisenbauers—graditelj železa.

(ili stavljaju na račun) istom fabrikantu železa koji fabrikantu lokomotiva isporučuje njegovu glavnu sirovinu. Fabrikant železa ponovo im daje čvrst oblik, dodaje im novi rad. I u obliku u kojem ih vraća fabrikantu lokomotiva, te strugotine su deo vrednosti proizvoda koji naknazuje sirovinu. Na taj način one se prevoze tamo-amo između ove dve fabrike, ne iste strugotine, ali stalno određena količina tih strugotina. Ovaj deo sačinjava naizmenično sirovinu obe industrijske grane i samo prelazi, posmatran po vrednosti, iz jedne radionice u drugu. Zato on ne ulazi u konačni proizvod, nego predstavlja naknadu postojanog kapitala uaturi.

Doista, ako se posmatra njena vrednost, svaka se mašina koju fabrikant mašina isporučuje, razlaže na sirovinu, dodati rad, rabaćenje mašinerije. Ali ukupna suma koja ulazi u proizvodnju drugih oblasti, može biti po svojoj vrednosti ravna samo ukupnoj vrednosti mašine, minus onaj deo postojanog kapitala koji neprekidno ide tamo-amo između fabrikanta mašina i fabrikanta železa.

Jedan kvarter pšenice, koji seljak prodaje, staje toliko koliko i drugi. Prodati kvarter pšenice nije jeftiniji od kvartera koji je u obliku semena vraćen zemlji. Pa ipak, ako bi proizvod iznosio 6 kvartera, a jedan kvarter vredeo 3 £ — svaki kvarter sadrži sastavne delove vrednosti za dodati rad, sirovinu i mašineriju —, i ako bi seljak morao jedan kvarter upotrebiti kao seme, onda bi on prodao potrošačima samo 5 kvartera za 15 funti sterlinga. [Potrošači], dakle, ne bi platili sastavni deo vrednosti koji je sadržan u jednom kvarteru semena. Tu je, eto, čvor: Na koji način je vrednost prodatog proizvoda jednaka sa svima u njemu sadržanim elementima vrednosti, dodatim radom i postojanim kapitalom, a potrošač uza sve to ne plaća postojani kapital, a ipak kupuje proizvod?^[55]|304||

||300| <Iz napred navedenog najpre još ovo.

Kako je plitki Say malo razumeo već i samo pitanje, pokazuje sledeći citat:

•Da bismo pitanje dohodaka potpuno razumeli, moramo uzeti u obzir da se ukupna vrednost nekog proizvoda razlaže na dohotke raznih lica; jer, *ukupna vrednost* svakog proizvoda sastoji se iz profita zemljoposjednika, kapitalista i radnika koji su doprineli njegovom postanku. To čini da je dohodak nekog društva ravan proizvedenoj *bruto-vrednosti*, a ne *neto-proizvodu* zemlje, kako je to zamišljala sekta ekonomista^[22]. ... Ako bi se dohoci neke nacije sastojali samo iz viška proizvedenih vrednosti nad utrošenim vrednostima, onda bi iz toga sledio sasvim apsurdni zaključak da nacija koja u jednoj godini utroši isto toliko vrednosti koliko proizvede, nema nikakvog dohotka. (Isto, 2 sv., str. 63, 64.)

Ona bi imala dohodak u prethodnoj godini, ali naredne godine ga ne bi imala. Pogrešno bi bilo misliti da se *godišnji proizvod rada*, od čega *proizvod godišnjeg rada* sačinjava samo jedan deo, svodi na dohodak. Naprotiv je tačno da je to slučaj sa delom proizvoda koji ulazi u godišnju individualnu potrošnju. Dohodak koji se sastoji samo

iz dodatog rada može platiti ceo ovaj proizvod, koji se sastoji delom iz dodatog, delom iz prošlog rada, što znači, da dodati rad može u ovom proizvodu platiti ne samo sebe samog nego i prošli rad, zato što drugi deo proizvoda, koji se takođe sastoji iz dodatog i prošlog rada, naknađuje samo prošli rad, naknađuje samo postojani kapital.)

[11. *Smithova protivrečna shvatanja o meri vrednosti*]

⟨Upravo izloženim tačkama teorije A. Smitha treba još dodati da njegovom kolebanju u određivanju vrednosti — osim prividne protivrečnosti u pitanju o najamnini¹ — dolazi još brkanje [pojмова]: mera vrednosti kao imanentna mera, koja ujedno sačinjava supstancu vrednosti, brka se s merom vrednosti u smislu u kome se merom vrednosti naziva novac. Kod poslednjeg otuda pokušaj — kvadratura kruga — da se nađe roba nepromenljive vrednosti, koja bi služila kao postojano merilo drugim robama. O tome kako se mera vrednosti kao novac odnosi prema određivanju vrednosti radnim vremenom vidi prvi deo moga spisa. Ovo brkanje nalazi se mestimice i kod Ricarda.⟩ [300]

★

||299| Protivrečnosti A. Smitha značajne su u tom smislu što one sadrže probleme koje on, doduše, ne rešava, ali ih tako iskazuje da sebi protivreči. Njegov pravi instinkt u tom pogledu najbolje se dokazuje time što njegovi naslednici, sporeći se međusobno, prihvataju čas jednu čas drugu stranu.^[56]

¹ Uporedi str. 53 - 54. ovoga toma.

Teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu^[57]

Sada prelazimo na poslednju tačku koju imamo još da istražimo kod Smitha, na *razliku između proizvodnog i neproizvodnog rada*.

||300| U određivanju onoga što naziva *proizvodnim radom* za razliku od *neproizvodnog rada* Smith je isto tako podvojen kao što je dosad bio i u svemu ostalome. Kod njega nalazimo isprepletene dve definicije o tome šta on naziva proizvodnim radom. Razmotrimo najpre prvu, tačnu definiciju.

- [1. *Proizvodan rad u smislu kapitalističke proizvodnje je najamni rad koji proizvodi višak vrednosti*]

Proizvodan rad u smislu kapitalističke proizvodnje je najamni rad, koji u razmeni za promenljivi deo kapitala (za najamninu izdati deo kapitala) ne samo da reprodukuje ovaj deo kapitala (ili vrednost svoje sopstvene radne snage) nego osim toga proizvodi i višak vrednosti za kapitalistu. Samo na taj način se roba ili novac pretvara u kapital, proizvodi kao kapital. Proizvodan je samo onaj najamni rad koji proizvodi kapital. (A to znači da taj rad reprodukuje veću sumu vrednosti nego što je na njega utrošeno, ili da daje više rada nego što prima u obliku najamnine. Proizvodna je, dakle, samo ona radna snaga koja stvara vrednost veću od svoje sopstvene vrednosti.)

Egzistencija kapitalističke klase, pa prema tome i kapitala, počiva na proizvodnosti rada, ali ne na njegovoj apsolutnoj nego na njegovoj relativnoj proizvodnosti. Ako bi, na primer, jedan radni dan bio dovoljan da radnika samo održi u životu, to jest da reprodukuje njegovu radnu snagu, ||301| tada bi, govoreći apsolutno, rad bio produktivan jer bi bio reproduktivan, to jest stalno bi naknađivao vrednosti koje troši (a koje su ravne vrednosti njegove sopstvene radne snage). Ali on ne bi bio proizvodan u kapitalističkom smislu jer ne bi proizvodio nikakav višak vrednosti. (Stvarno, takav rad ne bi proizvodio novu vrednost, nego bi samo naknađivao staru; on bi trošio vrednost u jednom obliku, da bi je reprodukovao u drugome. I u tom smislu je rečeno da je onaj radnik proizvodan čija je proizvodnja ravna nje-

govoj sopstvenoj potrošnji, a da je neproizvodan onaj koji više troši nego što reprodukuje.)

Proizvodnost rada u kapitalističkom smislu počiva na relativnoj proizvodnosti, to jest na tome da radnik ne naknađuje samo staru vrednost nego da stvara i novu; na tome da u svome proizvodu opredmećuje više radnog vremena nego što je opredmećeno u proizvodu koji ga kao radnika održava u životu. Egzistencija kapitala počiva na proizvodnom najamnom radu ove vrste.

⟨No pretpostavimo da ne postoji kapital nego da radnik sam priskrba svoj višak rada, suvišak vrednosti koji je stvorio preko suviška vrednosti koji je potrošio. Samo bi se o takvom radu moglo reći da je zaista proizvođan, to jest da stvara nove vrednosti.⟩

[2. *Fiziokrati i merkantilisti o proizvodnom radu*]

Ovakvo shvatanje proizvodnog rada proističe samo od sebe iz Smithovog shvatanja o poreklu viška vrednosti, dakle o suštini kapitala. Ukoliko ističe ovo shvatanje, on tu sledi pravac kojim su išli fiziokrati pa i sami merkantilisti, oslobađajući ga samo pogrešnog načina predstavljanja, dakle razrađujući njegovo unutrašnje jezgro. Fiziokrati, u svome pogrešnom shvatanju da je samo proizvođan poljoprivredni rad, istakli su tačno mišljenje da je, s kapitalističkog gledišta, samo onaj rad proizvođan koji stvara višak vrednosti, i to ne za samog sebe, već za sopstvenika uslova za proizvodnju; samo onaj koji stvara produit net, ne za sebe već za zemljoposjednika. Jer, višak vrednosti ili višak radnog vremena opredmećen je u višku proizvoda ili u produit net. (No oni to opet pogrešno shvataju; zato što preostaje više pšenice, na primer, nego što radnik ili zakupac potroši; ali preostaje i više sukna nego što je proizvođačima sukna—radniku i preduzetniku—potrebno za njihovo sopstveno odevanje.) Višak vrednosti fiziokrati takođe shvataju pogrešno, jer imaju pogrešnu predstavu o vrednosti i svode je na upotrebnu vrednost rada, a ne na radno vreme, na društveni, bezrazlični rad. I pored svega toga ostaje tačna definicija da je samo onaj najamni rad proizvođan koji stvara više vrednosti nego što sam staje. Adam Smith oslobađa ovo shvatanje pogrešne predstave koja je kod fiziokrata bila s njime spojena.

Vratimo se od fiziokrata na merkantiliste. I tu postoji strana koja sadrži isto shvatanje o proizvodnom radu iako oni toga nisu svesni. Njihova osnovna predstava bila je ta da je rad proizvođan samo u onim granama proizvodnje čiji proizvodi, kad se izvezu u inostranstvo, donose zemlji više novaca nego što su stajali (ili što bi se moralo za njih da izveze), koji, dakle, daju zemlji mogućnost da u većoj meri učestvuje u prisvajanju proizvoda novoootvorenih rudnika zlata i srebra. Oni su videli da je u tim zemljama došlo do brzog porasta bogatstva i

srednje klase. Na čemu je, u stvari, počivao ovaj uticaj zlatá? Najamnika nije porasla u strazmeri sa porastom robnih cena; najamnika je, dakle, pala i time se povećalo relativni višak rada, povećala se profita stopa, ne zato što su radnici postali proizvodniji nego zato što je apsolutna najamnika (to jest suma životnih sredstava koja radnik prima) oborena, jednom reči, sto se položaj radnika pogoršao. Rad je, dakle, u ovim zemljama stvarno postao proizvodniji za preduzetnike. Ova činjenica bila je u vezi s priticanjem plemenitih metala, i to je bio jedan, iako samo nejasno naslućivani motiv, zbog koga su merkantilisti oglašili za proizvodan jedino onaj rad koji je bio uložen u takvu granu indu-

||302|| «Neobično povećanje [broja stanovništva] do kojeg je za 50 ili 60 poslednjih godina došlo gotovo u celoj Evropi, ima, možda, svoj glavni razlog u rastućoj proizvodnosti američkih rudnika. Veće obilje plemenitih metala» (naravno, usled opadanja njihove realne vrednosti) «podiže cenu robe u većoj strazmeri nego cenu rada: ono pogoršava položaj radnika a ujedno povećava profite njegovog gospodará, koji tako biva pobuden da svoj optičajni kapital poveća koliko više može, kako bi mogao da najmi što više radnika, a to izaziva porast stanovništva. Malthus primjećuje da je, «otkriće američkih rudnika povećalo cenu zla za tri do četiri puta, a cenu rada samo za dva puta...» Cena potrošnoj robi u zemlji (na primer žitu) ne raste neposredno po priticanju novca; ali kako profita stopa u poljoprivredi opada u odnosu na profita stopu u industriji, to kapital prelazi iz prve u poslednju: na taj način sav kapital počinje donositi veće profite, a porast profita uvek je ravan padu najamnine.» (John Barton, *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London 1817, p. 29.)

Dakle, prvo, prema Bartonu, u drugoj polovini 18. veka ponovio se onaj isti fenomen koji je počevši od poslednje trećine 16. i u 17. veku davao podstrek za razvitak merkantilnog sistema. Drugo, pošto se samo izvezena roba meri po smanjenoj vrednosti zlatá i srebra, dok se roba određena za potrošnju u zemlji i dalje meri po ranjoj vrednosti zlatá i srebra (dok konkurencija među kapitalistima ovo merenje dćema različitim merama ne ukine), to se rad prvih graná proizvodnje javlja kao neposredno proizvodan, to jest kao stvaralac viška vrednosti, usled toga što obara najamniku ispod njenog ranijeg nivoa.

[3. Dvostrvo u Smithovom shvatanju o proizvodnom radu]

[a] *Objašnjenje proizvodnog rada kao rada koji se razmenjuje za kapital*

Drugo, naopako shvatanje koje Smith izlaže o proizvodnom radu tako je isprepleteno sa onim tačnim, da u jednom istom pasusu oha ova shvatanja slede jedno za drugim. Zato ćemo radi ilustracije prvog shvatanja taj pasus citirati deo po deo:

«Postoji takva vrsta rada koja dodaje novu vrednost predmetu koji prerađuje; postoji druga vrsta koja nema takvo dejstvo. Prvu vrstu, budući da stvara vrednost, možemo nazvati *proizvodnim* radom, a drugu *neproizvodnim* radom. Tako rad manufakturnog radnika dodaje po pravilu vrednosti materijala koji prerađuje još i vrednost *svog vlastitog izdržavanja i profit svoga gospodara*. Naprotiv, rad sluge ne dodaje nikakvu vrednost. Iako manufakturnom radniku njegov gospodar *predumjuje* njegovu najamninu, ipak on njega u stvarnosti ne staje ništa, jer se vrednost te najamnine, usled povišene vrednosti predmeta na koji on primenjuje svoj rad, obično naknadije zajedno s *profitom*. Ali izdržavanje jednog sluge nikada se ne naknadije. Neki čovek će se *obogatiti* ako zapošljava mnogo manufakturnih radnika; on će osiromašiti ako drži mnogobrojnu poslugu.» (Knjiga II, glava III, tom II, izd. McCulloch, str. 93.)

Na ovom mestu — a u produžetku, koji ćemo kasnije navesti, još se više prepliću protivrečne definicije — pod proizvodnim radom podrazumeva se poglavito onaj rad koji, osim reprodukcije vrednosti »svog sopstvenog« (radnikovog) »izdržavanja« (tj. radnikovih životnih sredstava) proizvodi i višak vrednosti — »profit svoga gospodara«. I manufakturst se ne bi mogao »obogatiti« upošljavanjem mnogo manufakturnih radnika ako ovi osim vrednosti koju staje njihovo sopstveno izdržavanje ne bi dodavali i višak vrednosti.

Drugo, A. Smith razume tu pod proizvodnim radom takav rad koji »stvara vrednost« uopšte. Ostavljajući za prvi mah §303| ovo poslednje objašnjenje po strani, mi ćemo citirati najpre druga mesta gde se prvo shvatanje delom ponavlja, delom oštrije formuliše, ali isto tako i dalje razvija.

«Da je ista količina namirnica i odela koju... su potrošili neproizvodni radnici bila raspodeljena među proizvodne radnike, ovi bi celu vrednost svoje potrošnje reprodukovali s *profitom*.» (Isto, str. 109; knjiga II, glava III.)

Ovde se sasvim izrično naziva proizvodnim radnikom onaj koji kapitalisti reprodukuje ne samo punu vrednost životnih sredstava sadržanih u najamnini, nego mu ih reprodukuje »s profitom«.

Samo je onaj rad proizvođan koji proizvodi kapital. A kapitalom postaju roba ili novac usled toga što se neposredno razmenjuju za radnu snagu, a razmenjuju se samo zato da bi bili naknađeni većom količinom rada nego što sami sadrže. Jer, za kapitalistu kao takvog upotrebna vrednost radne snage ne sastoji se u njenoj stvarnoj upotrebnoj vrednosti, u korisnosti tog posebnog konkretnog rada, ne u tome što je to rad prelca, rad tkuća itd.; njemu je do toga isto tako malo stalo kao i do upotrebne vrednosti proizvoda toga rada kao takvog, budući da je proizvod za njega roba (i to pre njene prve metamorfoze), a ne potrošni artikal. Kapitalistu na robu interesuje samo to da ona sadrži više razmenske vrednosti nego što je on za nju platio. Tako se upotrebna vrednost rada za njega sastoji u tome što dobija na-trag veću količinu radnog vremena nego što je platio u obliku na-

jamnine. Među ove proizvodne radnike spadaju, naravno, svi oni koji u proizvodnji robe učestvuju na jedan ili na drugi način, od fizičkog radnika do direktora, inženjera (za razliku od kapitaliste). Zato posljednji engleski zvanični izveštaj o fabrikama pod kategorijom uposlenih najamnih radnika *vizirčno* nabraja sva lica uposlena u fabrikama i pripadajućim kontoarima sa izuzetkom samih fabrikanaata. (Vidi tekst izveštaja pre završetka ovoga.)

Proizvodni rad određuje se ovdje s gledišta kapitalističke proizvodnje, i A. Smith je samu stvar pojmovno iscrpao, on ju je tačno pogodilo; jedna od njegovih najvećih naučnih zasluga (ovo kritičko razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada ostaje, kao što je Malthus tačno primetio,^[58] osnov celokupne buržoaske ekonomije) sastoji se u tome što proizvodni rad određuje kao rad *koji se neposredno razmenjuje za kapital*, tj. određuje ga razmenom pomoću koje se uslovi proizvodnje rada i vrednost uopšte, novac ili roba, tek pretvaraju u kapital (a rad u najamni rad u naučnom smislu reči).

Time je ujedno apsolutno utvrđeno šta je *neproizvodan rad*. To je rad koji se razmenjuje ne za kapital već *neposredno* za dohodak, dakle za najamninu ili profit (naravno i za razne rubrike koje postoje na račun profita kapitaliste, kao kamata i renta). Gde ukupan rad delimično još sam sebe plaća (kao što je to na primer poljoprivredni rad kmeta) a delimično se razmenjuje neposredno za dohodak (kao manufakturni rad u gradovima Azije), tamo ne postoji ni kapital ni najamni rad u smislu buržoaske ekonomije. Ove odredbe nisu dakle uzete iz materijalne karakteristike rada (ni iz prirode njegovog proizvoda ni iz određenog svojstva rada kao konkretnog rada), nego iz određenih društvenih oblika, društvenih odnosa proizvodnje u kojima se taj rad ostvaruje. Glumac, na primer, pa čak i klovn je prema tome proizvođan radnik ako radi u službi nekog kapitaliste (entrepreneur-a), kome daje više rada nego što dobija od njega u obliku najamnine; dok je krojač, koji dolazi kapitalisti u kuću i pravi mu čakšire, koji mu stvara samo upotrebnu vrednost, neproizvođan radnik. Rad prvoga razmenjuje se za kapital, rad drugoga za dohodak. Prvi rad stvara višak vrednosti; u drugome se troši dohodak.

Razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada pravi se ovdje svagda s *gledišta posednika novca, kapitaliste, a ne radnika*. Otuda besmislica kod Ganiha itd. koji se tako malo razumeju u stvar da se pitaju da li rad ili usluga ili funkcija prostitutke, lakeja itd. donosi novaca [303].

[304] Pisac je proizvođan radnik ne ukoliko proizvodi ideje, nego ukoliko obogaćuje knjižara koji izdaje njegova dela, ili ukoliko je najamni radnik nekog kapitaliste.

Upotrebna vrednost robe u kojoj se otevljuje rad nekog proizvodnog radnika može da bude najništavnije vrste. Ova materijalna odredba nije ni u kakvoj vezi s ovim njegovim svojstvom, koje naprotiv izražava samo određeni društveni odnos proizvodnje. To

je odredba rada koja ne proističe iz njegove sadržine ili njegovog rezultata, već iz njegovog određenog društvenog oblika.

S druge strane, ako pretpostavimo da je kapital zavladao celokupnom proizvodnjom — dakle da *robu* (koju valja razlikovati od puke upotrebne vrednosti) ne proizvodi više neki radnik koji sam poseduje sredstva za njenu proizvodnju —, da je dakle samo kapitalista proizvođač *robe* (izuzimajući jedino robu-radnu snagu), onda se dohodak mora razmeniti *ili* za robu koju proizvodi i prodaje jedino kapital, *ili* za radove koji se isto tako kao i ta roba kupuju da bi se utrošili, to jest kupuju se samo radi svoje materijalne određenosti, svoje upotrebne vrednosti, radi *usluga* koje oni svojom materijalnom određenošću čine svojim kupcima i potrošačima. Za proizvođača ovih usluga one su robe. One imaju određenu upotrebnu vrednost (zamišljenu ili stvarnu) i određenu razmensku vrednost. Ali za kupca su ove usluge samo upotrebne vrednosti, predmeti na koje [305] on troši svoj dohodak. Ovi neproizvodni radnici ne dobijaju badava svoj udeo u dohotku (u najamninama i profitima), svoj udeo u robama koje je proizveo proizvodni rad: oni ga moraju kupiti, ali s njegovom proizvodnjom oni nemaju nikakve veze.

No u svakom slučaju jasno je: ukoliko se više dohotka (najamnine i profita) troši na robu koju je proizveo kapital, utoliko će se manje dohotka moći da utroši na usluge neproizvodnih radnika, i obrnuto.

Materijalna određenost rada, a stoga i njegovog proizvoda, nema sama po sebi nikakve veze s ovim razlikovanjem između proizvodnog i neproizvodnog rada. Na primer, kuvari i konobari u nekom javnom hotelu su proizvodni radnici ukoliko se njihov rad za sopstvenika hotela pretvara u kapital. Ista ova lica su neproizvodni radnici u svojstvu menial servants¹, ukoliko ja njihovim uslugama ne stvaram kapital već trošim na njih svoj dohodak. A u stvari su ta ista lica i u hotelu za mene, potrošača, neproizvodni radnici.

•Onaj deo godišnjeg proizvoda tla i rada *neke zemlje* koji *naknadije kapital neposredno* se upotrebljava samo zato da bi se uposlili proizvodni radnici. On odlazi za *plaćanje najamnine* jedino *proizvodnih radnika*. Onaj deo koji je *neposredno* za to određen da obrazuje dohodak, bilo kao profit ili kao renta, može podjednako da upošljava kako proizvodne tako i neproizvodne radnike. Ma koji deo svog imetka upotrebio neki čovek kao kapital, on svagda očekuje da mu se ovaj vrati s profitom. Zato ga on upotrebljava samo za *izdržavanje proizvodnih radnika*, i pošto je njemu služio u funkciji kapitala, on stvara dohodak za ove poslednje. Ako bi jedan deo od toga upotrebio za *izdržavanje neproizvodnih radnika* bilo koje vrste, tada bi taj deo odmah prestao da mu služi kao kapital i prešao bi u njegov fond potrošnje. (Isto, str. 98.)

Očigledno je da u istom razmeru u kome kapital ovladava celom proizvodnjom, u kome dakle nestaje kućni i sitni oblik industrije,

¹ posluge

ukratko onaj koji proizvodi upotrebne vrednosti za ličnu potrošnju a ne robu, da neproizvodni radnici, oni radnici čije se usluge neposredno razmenjuju za dohodak, velikim delom vrše još samo *lične* usluge, i da samo njihov najmanji deo (kao kuvar, krojačica, krojač itd.) proizvodi predmetne upotrebne vrednosti. Što oni ne proizvode *robu*, to je u prirodi stvari. Jer roba kao takva nije nikada neposredni predmet potrošnje nego nosilac razmenske vrednosti. Samo sasvim neznanat deo ovih neproizvodnih radnika može stoga pri razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje neposredno učestvovati u materijalnoj proizvodnji. Samo putem razmene svojih usluga za dohodak oni dobijaju udeo u njemu. No to ne sprečava, kao što A. Smith primećuje, da se vrednost usluga ovih neproizvodnih radnika određuje i može biti određena na isti (ili analogan) način kao i vrednost usluga proizvodnih radnika. Naime, troškovima proizvodnje, potrebnim za izdržavanje ili proizvođenje tih radnika. Tu treba još dodati druge okolnosti, razmatranje kojih ne spada ovamo.

||306| Radna snaga proizvodnog radnika je roba za njega samog. Tako je i sa radnom snagom neproizvodnog radnika. Ali proizvodni radnik proizvodi robu za kupca svoje radne snage. Neproizvodni radnik proizvodi mu samo upotrebnu vrednost, zamišljenu ili stvarnu upotrebnu vrednost, a ne robu. Za neproizvodnog radnika je karakteristično to što on za svoga kupca ne proizvodi robu, ali dobija robu od njega.

•Rad nekih najuglednijih društvenih staleža isto tako ne proizvodi vrednost kao ni rad slugu... Tako, na primer, vladalac zemlje sa svim svojim sudskim činovnicima i oficirima koji pod njim služe, cela vojska i mornarica neproizvodni su radnici. Oni su sluge naroda i izdržavaju se od jednoga dela godišnjeg proizvoda stvorenog marljivošću drugih ljudi... Istoj klasi pripadaju... sveštenici, pravnici, lekari, naučnici svih vrsta, zatim komedijaši, mađioničari, muzičari, operski pevači, baletske igračiće itd. (Isto, str. 94 - 95.)

Samo po sebi ovo razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada nema, kao što je rečeno, nikakve veze ni s posebnom specijalnošću rada ni s posebnom upotrebnom vrednosti u kojoj se ova specijalnost otelotvorava. U jednom slučaju razmenjuje se rad za kapital, u drugom za dohodak. U prvom slučaju pretvara se rad u kapital i stvara kapitalisti profit; u drugom slučaju on je izdatak, jedan od artikala na koje se troši dohodak. Na primer, radnik nekog izrađivača klavira je proizvođačan radnik. Njegov rad ne naknađuje samo najamninu koju on potroši, već je u proizvodu, klaviru, robi, koju izrađivač klavira prodaje, sadržan i višak vrednosti preko vrednosti najamnine. Uzmimo, naprotiv, da ja kupim sav materijal koji je potreban za izradu klavira (ili neka ga poseduje i sam radnik) i umesto da ga kupim u radnji, ja naredim da se klavir napravi u mojoj kući. Izrađivač klavira je sad neproizvođačan radnik, jer se njegov rad razmenjuje neposredno za moj dohodak.

[b) *Objašnjenje proizvodnog rada kao rada koji se realizuje u robi*]

Jasno je, međutim, da će u istoj meri u kojoj kapital potčinjava sebi celokupnu proizvodnju — dakle, u kojoj se roba proizvodi za trgovinu, a ne za neposrednu potrošnju, a u toj meri se razvija i proizvodnost rada —, nastajati sve veća i veća materijalna razlika između proizvodnih i neproizvodnih radnika usled toga što će prvi, s neznatnim izuzecima, proizvoditi isključivo *robu*, dok će drugi, s neznatnim izuzecima, obavljati samo lične usluge. Stoga će prva klasa proizvoditi neposredno, materijalno bogatstvo, koje se sastoji iz *robe*, svu robu ukoliko se ne sastoji iz same radne snage. To je jedno od gledišta koja pobuđuju Adama Smitha da osim prve i načelno određujuće specifične razlike (*differentia specifica*) doda i druge.

Tako, kroz različite asocijacije ideja, on kaže:

«Naprotiv, rad slugе» (za razliku od rada *manufacturer-a*) «ne dodaje nikakvu vrednost... troškovi izdržavanja slugе nikada se ne naknaduju». Čovek će se obogatiti ako upošljava mnogo manufakturnih radnika; on će osiromašiti ako drži mnogobrojnu posluđu. *Rad ovih poslednjih ima*, međutim, *svoju vrednost i zasluđu* svoju najamninu isto tako kao i rad prvih. Ali rad manufakturnih radnika *fiksira se i realizuje u nekom posebnom predmetu ili nekoj prodajnoj robi*, koja bar neko vreme *nađživljava rad svoga proizvođenja*. Određena količina rada se u neku ruku prikuplja i nagomilava, da bi se, čim ustreba, upotrebila u nekoj kasnijoj prilici. Taj predmet, ili što je isto, cena toga predmeta može kasnije, kad ustreba, da stavi u pokret količinu rada jednaku količini koja je prvobitno utrošena za njegovu proizvodnju. Naprotiv, rad slugе ||307| *se ne fiksira ili ne realizuje u nekom posebnom predmetu ili u nekoj prodajnoj robi*. Njegove usluge *obično prolaze u trenutku njihovog izvršenja i retko kad ostavljaju za sobom trag ili vrednost* za koju bi se kasnije mogla nabaviti jednaka količina usluga... Rad nekojih najuglednijih društvenih staleža isto tako *ne proizvodi vrednost* kao ni rad slugu i *ne fiksira se, ili ne realizuje se u nekom trajnom predmetu ili u nekoj prodajnoj robi.*» (Isto, str. 93 - 94.)

Za određivanje pojma neproizvodnog radnika imamo ovde sledeće odredbe, koje ujedno predstavljaju karike unutrašnjeg toka misli A. Smitha:

Rad neproizvodnog radnika «ne proizvodi nikakvu vrednost», «ne dodaje nikakvu vrednost», «troškovi izdržavanja» (neproizvodnog radnika) «nikada se ne naknaduju», «njegov rad se *ne fiksira*, ili *ne realizuje u nekom posebnom predmetu ili u nekoj prodajnoj robi*». Naprotiv, «njegove usluge *obično prolaze u trenutku njihovog izvršenja i retko kad ostavljaju za sobom trag ili vrednost* za koju bi se kasnije mogla nabaviti jednaka količina usluga». Najzad: «njegov rad se *ne fiksira*, ili *ne realizuje u nekom trajnom predmetu ili u nekoj prodajnoj robi.*»

U ovakvom shvatanju je «proizvodno» ili «neproizvodno» uzeto u drugom smislu nego prvobitno. Ne odnosi se više na proizvodnju viška vrednosti, koja sama po sebi uključuje reprodukciju ekvivalenta za utrošenu vrednost. Radnikov rad je ovde proizvođen utoliko ukoliko

utrošenu vrednost zamenjuje ekvivalentom, dodajući svojim radom nekom materijalu količinu vrednosti ravnu onoj koja je bila sadržana u njegovoj najamnini. Mi smo se tu udaljili od formalnog određivanja, od određivanja proizvodnih i neproizvodnih radnika njihovim odnosom prema kapitalističkoj proizvodnji. Iz 9. glave 4. knjige (gde A. Smith kritikuje učenje fiziokrata) vidimo da je A. Smith do ovog odstupanja došao delom nasuprot fiziokratima, delom pod njihovim uticajem. Ako radnik naknađuje godišnje samo ekvivalent svoje najamnine, onda on za kapitalistu nije proizvođan radnik. On mu, doduše, naknađuje najamninu, kupovnu cenu svoga rada. Ali to je sasvim ista transakcija kao da je taj kapitalista kupio robu koju ovaj radnik proizvođi. On plaća rad sadržan u njenom postojanom kapitalu i u najamnini. On poseduje istu količinu rada u obliku robe koju je pre posedovao u obliku novca. Njegov novac se time ne pretvara u kapital. U ovom slučaju je to isto kao da je sam radnik bio vlasnik svojih uslova za proizvođnju. Od vrednosti svoga godišnjeg proizvođa on bi morao godišnje odbijati vrednost uslova za proizvođnju da bi ih naknađio. Što on godišnje potroši ili što bi mogao da potroši, to bi bio onaj deo vrednosti njegovog proizvođa koji je jednak novom radu dodatom godišnje njegovom postojanom kapitalu. Ali u tom slučaju ne bi bilo kapitalističke proizvođnje.

Prvi razlog što A. Smith naziva ovu vrstu rada »proizvođnom« jeste taj što je fiziokrati nazivaju »sterile« i »non productive«.

Smith nam, naime, u navedenoj glavi kaže:

»Prvo, oni [fiziokrati] priznaju da ova klasa« (naime, industrijske klase, koje se ne bave zemljoradnjom) »*godišnje reprodukuje vrednost svoje godišnje potrošnje i u najmanju ruku obnavlja fond ili kapital koji je izdržava i zapošljava...* Doduše, zakupci i poljoprivredni radnici reprodukuju godišnje preko fonda koji ih izdržava i upošljava i čist prinos, čistu rentu za zemljoposednika... Rad zakupaca i poljoprivrednih radnika je zaceo proizvođniji od rada trgovaca, zanatlija (artificers) i manufakturnih radnika (manufacturers). Ali veći proizvod jedne klase ne čini drugu klasu *neplodnom* ili *neproizvođnom*.« (Isto, 4. knjiga, 9. glava.)

Tu se A. Smith, dakle, vraća fiziokratskom [308] shvatanju. Stvarno »proizvođni rad«, koji proizvođi višak vrednosti i zato »produit nete«, jeste poljoprivredni rad. On napušta svoje sopstveno shvatanje o višku vrednosti i usvaja fiziokratsko. U isti mah, nasuprot fiziokratima, ističe da je i industrijski (a kod njega i trgovački) rad proizvođan, iako ne u ovom eminentnom smislu reči. On, dakle, odstupa od formalne odredbe, od odredbe »proizvođnog radnika« s gledišta kapitalističke proizvođnje; protiv fiziokrata on ističe da industrijska klasa, koja se ne bavi zemljoradom, reprodukuje svoju sopstvenu najamninu, dakle da ipak proizvođi vrednost jednaku s onom koju potroši i time

»u najmanju ruku obnavlja fond ili kapital koji je izdržava i zapošljava.«

Tako nastaje pod uticajem fiziokrata i u suprotnosti prema njima njegova druga definicija o tome šta je »proizvodni rad«.

»Drugo«, kaže Adam Smith, »iz tog razloga se čini da je sasvim neprikladno zanatlije, manufakturne radnike i trgovce staviti u isti red s poslugom. *Rad posluge ne obnavlja fond koji je izdržava i zapošljava. Njeno izdržavanje i zapošljavanje pada potpuno na trošak njenog gospodara, i rad koji obavlja nije takve prirode da bi ove troškove naknadio.* Ovaj se rad sastoji iz usluga koje, obično, prolaze i nestaju u trenutku njihovog izvršenja i ne fiksiraju se i ne realizuju ni u kakvoj robi koja bi se mogla prodati i koja bi mogla naknaditi vrednost njene najamnine i troškova njenog izdržavanja. Naprotiv, rad zanatlija, manufakturnih radnika i trgovaca se prirodno fiksira i realizuje u jednoj stvari koja se može prodati i razmeniti. Iz tog sam razloga u glavi u kojoj govorim o proizvodnom i neproizvodnom radu svrstao zanatlije, manufakturne radnike i trgovce među proizvodne radnike, a poslugu među sterilne i neproizvodne.« (Isto, str. 531.)

Čim je kapital zavladao celokupnom proizvodnjom, dohodak, ukoliko se uopšte razmenjuje za rad, ne razmenjuje se neposredno za rad koji proizvodi robu, nego samo za usluge. On se razmenjuje delom za robu koja treba da služi kao upotrebna vrednost, delom za services, usluge, koje se kao takve troše kao upotrebne vrednosti.

Roba — za razliku od same radne snage — stoji prema ljudima kao materijalna stvar od izvesne korisnosti za njih, stvar u kojoj je fiksirana, materijalizovana određena količina rada.

Tako smo došli do odredbe sadržane po svojoj suštini već sub 1: proizvodan radnik je onaj čiji rad *proizvodi robu*, pri čemu ovaj radnik ne troši više robe nego što proizvodi, nego što njegov rad staje. Njegov rad se fiksira i realizuje »u jednoj stvari koja se može prodati i razmeniti«, »u robi, koja bi se mogla prodati i koja bi mogla naknaditi vrednost njihove najamnine i troškova njihovog izdržavanja« (naime, radnika koji su tu robu proizveli). Time što proizvodi robu, proizvodni radnik stalno reprodukuje promenljivi kapital, koji u obliku najamnine stalno troši. On stalno proizvodi fond koji ga plaća, »koji ga izdržava i zapošljava«.

Prvo, pod pojam rada koji se fiksira ili realizuje u nekoj prodajnoj robi A. Smith podvodi sve intelektualne radove koji se neposredno upotrebljavaju u materijalnoj proizvodnji. Ne samo neproizvodni ručni radnik ili mašinski radnik, već nadzornik, inženjer, direktor, trgovački pomoćnik itd., ukratko, rad celog osoblja koje je u nekoj određenoj oblasti materijalne proizvodnje potrebno da se određena roba proizvede, čija saradnja (kooperacija) je nužna za proizvođenje robe. U stvari, oni dodaju postojanom kapitalu svoj ukupni rad i povećavaju vrednost proizvoda za taj iznos. (U kojoj meri to važi i za bankare itd. ?^[59])

||309| Drugo, A. Smith kaže da obično to nije slučaj s radom neproizvodnih radnika. Iako je kapital ovladao materijalnom proizvod-

njom, tako da je, uglavnom, iščezla kućna industrija ili industrija sitnog zanatlije, koji potrošačima neposredno u njihovoj kući stvara upotrebne vrednosti, to A. Smith ipak vrlo dobro zna da jedna švalja koju uzimam u kuću da sašije košulju, ili radnici koji opravljaju nameštaj, ili sluga koji kuću pere, čisti itd., ili kuvarica koja prigotavlja meso itd., da svi oni isto tako fiksiraju svoj rad u nekoj stvari i da doista povećavaju vrednost ovih stvari, kao i švalja koja šije u fabrici, kao i mašinista koji opravlja mašine, kao i radnici koji čiste mašine, kao i kuvarica koja kuva u nekom hotelu kao najamna radnica kod nekog kapitaliste. U pogledu mogućnosti ove upotrebne vrednosti su i robe: košulje se mogu poslati u založni zavod, kuća, opet, se može prodati, nameštaj izložiti javnoj prodaji itd. Dakle, u pogledu mogućnosti, ova lica su proizvela i robe i dodala su vrednost predmetima svoga rada. Ali to je veoma neznatna kategorija među neproizvodnim radnicima. I to se ne može reći za masu posluge, [niti za] popove, državne činovnike, vojnike, muzikante itd.

Ali, ma koliko da je velik ili malen broj ovih »neproizvodnih radnika«, u svakom slučaju je jasno, a Smith to i priznaje ovim ograničenjem: »njegove usluge *obično* iščezavaju u trenutku njihovog izvršenja« itd., da ono što ih čini »proizvodnim« ili »neproizvodnim« nije nužno ni specijalnost rada ni pojavni oblik njegovog proizvoda. Isti rad može da bude proizvođač ako ga kupujem kao kapitalista, kao proizvođač, da bih ga eksploatisao, i neproizvođač ako ga kupujem kao potrošač, kao izdavač svoga dohotka, da bih potrošio njegovu upotrebnu vrednost, bilo da ova upotrebna vrednost s delatnošću radne snage iščezava, bilo da se materijalizuje, fiksira u nekoj stvari.

Kuvarica u hotelu proizvodi za onoga koji je kupio njen rad kao kapitalista, tj. za sopstvenika hotela, robu. Potrošač ovnujskih kotleta ima da plati njen rad, i ona naknađuje sopstveniku hotela (apstrahujući profit) fond iz kojeg on produžuje da plaća kuvaricu. Naprotiv, ako ja kupim rad kuvarice da mi prigotovi meso itd., ne da ga eksploatišem kao rad uopšte, nego da ga trošim, upotrebim kao taj određeni konkretni rad, onda je rad kuvarice neproizvođač; iako se ovaj rad fiksira u materijalnom proizvodu, koji bi isto tako mogao da bude prodajna roba (u svom rezultatu), kao što je on to stvarno za vlasnika hotela. Ali ostaje velika (pojmovna) razlika: kuvarica ne naknađuje meni, privatniku, fond iz koga je ja plaćam, jer ja ne kupujem njen rad kao element koji stvara vrednost, nego ga kupujem samo radi njegove upotrebne vrednosti. Njen rad mi isto tako ne naknađuje fond kojim je plaćam, to jest, njenu najamninu, kao što mi ni ručak koji u hotelu pojedem kao takav ne daje mogućnost da isti ručak po drugi put kupim i jedem. A ovakva razlika postoji i među robama. Roba koju kapitalista kupuje da bi naknadio svoj postojeći kapital (na primer, pamučna tkanina, ako je štampar tkanina), naknađuje svoju vrednost u šarenoj tkanini. Naprotiv, ako kupuje tkaninu da bi je sam utrošio, onda mu ova roba ne naknađuje izdatak.

Najveća masa društva, to jest radnička klasa, mora, uostalom, ovu vrstu rada da obavlja sama; ali može da je obavlja samo onda ako je »proizvodno« radila. Radnik može da prigotovi sebi meso samo ako je proizveo najamninu kojom [može] meso da plati; on isto tako može da održava u čistom stanju i svoj nameštaj i svoj stan, da čisti svoje cipele samo ako je proizveo vrednost nameštaja, stanarine, cipela. Kod te klase samih proizvodnih radnika pokazuje se, dakle, kao »neproizvodan rad« onaj koji oni obavljaju za same sebe. Ovaj neproizvodni rad nikad im ne daje mogućnost da ||310| isti neproizvodni rad iznova ponove ako prethodno nisu proizvodno radili.

Treće. S druge strane: Neki entrepreneur pozorištâ, koncerata, bordeljâ itd. kupuje privremeno raspolaganje radnom snagom glumaca, muzikanata, prostitutki itd. — u stvari zaobilaznim putem, koji je samo od ekonomsko-formalnog interesa; u pogledu rezultata kretanje je isto —; on kupuje ovaj takozvani »neproizvodni rad«, čije »usluge iščezavaju u trenutku njihovog izvršenja« i ne fiksiraju se ili se ne ostvaruju u »nekoj trajnoj« (kaže se i posebno) »stvari ili prodajnoj robi« (osim u njima samima). Za prodaju ovih usluga publika mu naknadije najamninu i profit. I ove usluge, koje je na takav način kupio, daju mu mogućnost da ih ponovo kupi, to jest one same obnavljaju fond iz koga se plaćaju. Isto to važi, na primer, za rad pisara koje neki advokat upotrebljava u svom birou, ne govoreći o tome da se te usluge ponajčešće opredmećuju i u pozamašnim »posebnim predmetima«, u obliku ogromnih hrpa akata.

Istina je da se entrepreneur-u ove usluge plaćaju iz dohotka publike. Ali nije manja istina i to da ovo važi za sve proizvode, ukoliko ulaze u individualnu potrošnju. Doduše, ove usluge kao takve se ne mogu izvoziti; ali se mogu izvoziti izvršioци usluga. Tako na primer, Francuska izvozi maitres de dance, kuvare itd., a Nemačka učitelje. Izvozom maitres de dance i učitelja izvozi se, dakako, i njihov dohodak, dok izvoz cipela za igranje i knjiga donosi u zemlju protivuvrednost.

Ako se, dakle, s jedne strane jedan deo takozvanog neproizvodnog rada opredmećuje u materijalnim upotrebnim vrednostima, koje bi isto tako mogle da budu robe (vendible commodities), onda, s druge strane, deo usluga koje ne dobijaju nikakvo objektivno obličje — nemaju nikakvu samostalnu egzistenciju odvojenu od onih koji te usluge čine, niti ulaze u neku robu kao sastavni deo vrednosti — može da bude kupljen kapitalom (*neposrednog* kupca rada), može da naknadi svoju sopstvenu najamninu i donese profit. Ukratko, proizvodnja ovih usluga može se delimično podrediti kapitalu, kao što se jedan deo rada koji se opredmećuje u korisnim stvarima kupuje neposredno dohotkom i ne podređuje kapitalističkoj proizvodnji.

Četvrto. Ceo »robní« svet može se podeliti na dva velika dela. Prvo, na radnu snagu, drugo, na robu koja se razlikuje od same radne snage. Sve takve usluge koje radnu snagu obrazuju, izdržavaju, modifikuju itd., ukratko, koje joj daju neku specijalnost ili je makar samo

izdržavaju, kao, na primer, služba učitelja, ukoliko je »industrijski potreban« ili koristan, služba lekara, ukoliko održava zdravlje, dakle izvor svih vrednosti, samu radnu snagu itd., prema tome su usluge koje u zamenu za sebe daju »robu koja se može prodati« itd., naime samu radnu snagu, u čije troškove proizvodnje i reprodukcije ove usluge ulaze. A. Smith je, međutim, znao koliko malu ulogu igra »obrazovanje« u troškovima proizvodnje radničkih masa. A usluge lekara spadaju na svaki način u faux frais proizvodnje. One se mogu računati u troškove repariranja radne snage. Pretpostavimo da najamnina i profit jednovremeno padaju po svojoj ukupnoj vrednosti iz bilo kojih razloga (na primer, zato što se nacija ulenila), kao i po svojoj upotrebnoj vrednosti (zato što je rad zbog nerodice itd. postao manje proizvođen), ukratko, da onaj deo proizvoda čija je vrednost ravna dohotku pada usled toga što je u poslednjoj godini dodato manje rada i što je dodati rad manje proizvođen. Ako bi radnici i kapitalisti hteli da i dalje troše istu sumu vrednosti u materijalnim stvarima, onda bi mogli da kupe manje lekarevih, učiteljevih itd. usluga. Ako bi bili prisiljeni da za obojicu i dalje čine iste izdatke, onda bi morali da ograniče svoju potrošnju u drugim stvarima. Dakle, jasno je da rad lekara i učitelja ne stvara neposredan fond iz koga se oni plaćaju, iako njihov rad ulazi u troškove proizvodnje fonda koji stvara sve vrednosti uopšte, u troškove proizvodnje radne snage.

||311| A. Smith nastavlja:

•Treće, čini nam se da ni u kom slučaju ne treba reći da rad zanatlija, manufakturnih radnika i trgovaca ne povećava *realni dohodak* društva. Čak ako bismo, na primer, pretpostavili, kao što izgleda da fiziokrati to pretpostavljaju, da je vrednost dnevne, mesečne i godišnje potrošnje ove klase potpuno ravna vrednosti njene dnevne, mesečne i godišnje proizvodnje, ipak iz toga ne bi sledilo da njen rad ništa ne dodaje realnom dohotku, realnoj vrednosti godišnjeg proizvoda tla i rada društva. Neki zanatlija, na primer, koji za prvih šest meseci posle žetve izvrši neki rad u vrednosti od 10 £, dodaće godišnjem proizvodu tla i rada društva realnu vrednost od 10 funti iako je za to vreme potrošio žita i drugih životnih sredstava u vrednosti od 10 £. Dok je polugodišnji dohodak od 10 £ trošio na žito i druga životna sredstva, on je proizveo istu vrednost, koja je u stanju da bilo njemu bilo nekom drugom pribavi isto toliki polugodišnji dohodak. Prema tome, vrednost ovoga što je za ovih šest meseci utrošeno i proizvedeno, ne iznosi 10, već 20£. Mogućno je, razume se, da u nekom trenutku nije bilo više od 10 funti ove vrednosti. Ali da je žito i ostala životna sredstva u vrednosti od 10 £ koje je potrošio zanatlija potrošio neki vojnik ili sluga, onda bi vrednost proizvoda koja se na kraju polugodišta zatekla, bila za 10 £ niža nego što ona usled rada zanatlije stvarno jeste. Iako dakle pretpostavljamo da vrednost proizvoda zanatlije ni u kom trenutku nije veća od vrednosti koju troši, to je ipak ukupna vrednost stvarno postojećih dobara na tržištu usled njegovog rada veća nego što bi inače bila.« (Isto, 4. knjiga, 9. glava.)

A zar nije [ukupna] vrednost robe koja se u datom trenutku nalazi na tržištu usled »neproizvodnog rada« veća nego što bi bila bez ovoga

rada? Zar se na tržištu ne nalaze u svakom trenutku pored pšenice, mesa itd. i bludnice, advokati, vojnici, političari, pozorišta, koncerti, propovedi itd.? Ova družina ne dobija »žito i druga životna sredstva« ili uživanja badava. Oni za to daju ili nameću svoje usluge, koje kao takve imaju upotrebnu vrednost, a usled svojih troškova proizvodnje imaju i razmensku vrednost. Računajući u potrošnim artiklima, u svakom trenutku pored potrošnih artikala u vidu robe postoji i količina potrošnih artikala u vidu usluga. Tako je ukupna suma potrošnih artikala u svakom trenutku veća nego što bi bila bez potrošnih usluga. A drugo, i vrednost je veća; jer ona je ravna vrednosti robe kojom se ove usluge plaćaju, a ova je ravna vrednosti samih usluga. Budući da se ovde, kao i kod svake razmene robe za robu daje ekvivalent za ekvivalent, dakle ista vrednost se javlja dvaput, jednom na strani kupca, a drugi put na strani prodavca.

⟨A. Smith u pogledu fiziokrata kaže dalje:

«Kad predstavnici ovog sistema kažu da je *potrošnja* zanatlija, manufakturnih radnika i trgovaca *ravna vrednosti njihovog proizvoda*, onda oni time verovatno ne misle ništa drugo nego to da je *dohodak tih radnika, ili fond određen za njihovu potrošnju, ravan toj vrednosti* (naime vrednosti njihovog proizvoda). (Isto, str. 533.)

U tome su fiziokrati bili u pravu, ako se imaju u vidu radnici i preduzetnici uzeti zajedno, jer u profitu ovih drugih renta sačinjava samo posebnu rubriku.)

||312| ⟨A. Smith primećuje istom prilikom u svojoj kritici fiziokrata (4. knjiga, 9. glava):

«Godišnji proizvod tla i rada nekog društva može se povećati samo na dva načina: *prvo, usavršavanjem proizvodnih snaga korisnog rada*, koji se u njemu obavlja ili, *drugo, uvećanjem količine toga rada*. Usavršavanje ili porast proizvodne snage zavisi ili od usavršavanja veštine radnika, ili od usavršavanja mašina na kojima rade... *Povećanje količine korisnog rada* koji se u nekome društvu u datom trenutku upotrebljava, mora potpuno zavisiti od povećanja kapitala koji ga upotrebljava; a *povećanje kapitala mora opet tačno odgovarati uštedama od dohotka*, bilo dohotka onih koji preduzeće vode, ili od dohotka drugih koji im pozajmljuju svoje uštede.» (Str. 534 - 535.)

Tu imamo dvostruko pogrešni krug: *Prvo*: Godišnji proizvod povećava se povećanom proizvodnošću rada. Sva sredstva za povećanje ove proizvodnosti (ukoliko nisu posredi prirodne slučajnosti, kao naročito povoljna sezona, itd.) zahtevaju povećanje kapitala. Ali da bi se povećao kapital, mora se povećati godišnji proizvod rada. Prvi krug. *Drugo*: Godišnji proizvod može se povećati povećanjem količine upotrebljenog rada. Međutim, količina upotrebljenog rada može se povećati samo onda ako je prethodno povećan kapital koji upotrebljava rad. Drugi krug. Smith nalazi izlaz iz oba kruga u *štednji* (saving): pod ovim izrazom, on, naime, podrazumeva pretvaranje dohotka u kapital.

Samo je po sebi već pogrešno ceo profit shvatiti kao »dohodak« kapitaliste. Zakon kapitalističke proizvodnje, naprotiv, zahteva da se deo viška rada, neplaćenog rada, koji radnik obavlja, pretvori u kapital. Ako pojedinačni kapitalista dela kao kapitalista, to jest kao funkcioner kapitala, onda to njemu može izgledati kao štednja; ali se to i njemu samom predstavlja u vidu nužnosti jednog rezervnog fonda. Ali povećanje količine rada ne zavisi samo od broja radnika, nego i od dužine radnog dana. Količina rada može, dakle, da se uveća, a da se deo kapitala koji se izdaje na najamninu ne poveća. Isto tako pod tom pretpostavkom nije potrebno povećanje ni mašinerije itd. (iako bi se ona brže istrošila; ali to nimalo ne menja stvar). Sve što bi moralo da se poveća, to je deo sirovine koji se svodi na seme itd. I to ostaje tačno da se, u datoj zemlji (apstrahujući spoljnu trgovinu), višak rada najpre mora uložiti u poljoprivredu pre nego što je moguć u industriji, koja dobija sirovine od poljoprivrede. Jedan deo njenih sirovina, kao uglj, železo, drvo, ribe itd. (ribe, na primer, kao đubrivo), ukoliko, sva neanimalna đubriva mogu se dobiti samo povećanim radom (pri nepromenjenom broju radnika). Toga će, dakle, biti. S druge strane, pokazano je ranije da povećanje proizvodnosti pretpostavlja prvobitno uvek samo koncentraciju kapitala, a ne njegovu akumulaciju⁶⁰). Ali kasnije se oba procesa dopunjuju.)

(Razlog zašto su fiziokrati propovedali *laissez faire, laissez passer*, to jest, slobodnu konkurenciju, nalazimo tačno sadržan u sledećim Smithovim rečenicama:

»Trgovina koja se obavlja između ove dve grupe stanovništva (grada i sela) sastoji se u poslednjoj instanciji u razmeni određene količine sirovina za određenu količinu industrijskih proizvoda. Ukoliko su poslednji skuplji, utoliko su prve jeftinije; i sve što u jednoj zemlji deluje u pravcu povećanja cena industrijskih proizvoda, utiče ujedno i na obaranje cena poljoprivrednih sirovina i time na obeshrabrenje poljoprivrede.«

Ali svako ograničenje industrije i spoljne trgovine poskupljuje fabrikate itd. Ergo itd. (Smith, isto, str. 554.)

*

||313| Smithovo drugo ili, bolje rečeno, s njegovim ranije izloženim shvatanjem prepletено shvatanje o »proizvodnom« i »neproizvodnom radu« izlazi, dakle, na to da je proizvođan rad takav koji proizvodi *robu*, a neproizvođan takav koji ne proizvodi robu. On ne poriče da je i jedna i druga vrsta rada *roba*. Vidi gore¹: »Rad poslednjih ima... svoju vrednost i zasluđuje svoju najamninu isto tako kao i rad prvih« (naime, u ekonomskom smislu; o moralnom itd. gledištu nije reč ni u odnosu na prvu ni u odnosu na drugu vrstu rada). Ali pojam robe podrazu-

¹ vidi str. 105.

meva da se rad otelovljuje, materijalizuje, realizuje u svome proizvodu. Rad sâm u svome neposrednom biću, u svojoj živoj egzistenciji ne može se neposredno smatrati za robu; robom se može smatrati samo radna snaga, čije povremeno ispoljavanje je sâm rad. Samo na ovaj način može se izložiti kako najamni rad u pravom smislu reči, tako i »neproizvodni rad«, koji A. Smith svugde određuje troškovima proizvodnje koji su potrebni za proizvodnju »neproizvodnog radnika«. *Roba* se, dakle, mora razmatrati kao nešto što se razlikuje od samog rada. Ali tada se robni svet deli na dve velike kategorije:

- na jednoj strani radna snaga;
- na drugoj strani same robe.

Međutim, materijalizaciju rada ne treba shvatiti tako škotski kao što je A. Smith shvata. Govorimo li o robi kao materijalnosti rada — u smislu njene razmenske vrednosti —, onda je to tek zamišljeni, to jest čisto socijalni način egzistencije robe, koji s njenom telesnom realnošću nema nikakve veze; ona se predstavlja kao određena količina društvenog rada ili novca. Mogućno je da konkretni rad, čiji je ona rezultat, ne ostavlja na njoj nikakva traga. Kod manufakturne robe ovaj trag ostaje u obliku koji je dobila sirovina. Naprotiv, u zemljoradu itd., iako je oblik koji su robe dobile, na primer, pšenica, vo itd., takode proizvod ljudskog rada, i to rada koji se s pokolenja na pokolenje prenosi i dopunjuje, to se na proizvodu ne vidi. U drugim oblastima industrijskog rada nije svrha rada da menja oblik stvari, nego samo mesto njenog opredeljenja. Ako se, na primer, roba dopremi iz Kine u Englesku, itd., trag rada se na samoj stvari ne može raspoznati (osim ako se neko seti da ta stvar nije engleski proizvod). Dakle, u ovom slučaju ne bi se dalo razumeti u čemu se sastoji materijalizovanje rada u robi. (Ovde dolazi obmana otuda što se društveni odnos predstavlja u obliku stvari.)

Ali svakako ostaje tačno to da se roba javlja kao prošli, opredmećeni rad, te, prema tome, ako se ne javlja u obliku stvari, ona može postojati samo u obliku radne snage; ali nikada neposredno kao živi rad (nego zaobilaznim putem, koji s praktičnog gledišta izgleda da nema značaja za određivanje različitih najamnina, a ipak vrši svoj uticaj na to određivanje). Proizvodan rad bio bi, dakle, takav koji proizvodi robu ili neposredno stvara, obrazuje, razvija, održava, reprodukuje samu radnu snagu. A. Smith isključuje ovaj poslednji iz svoje rubrike proizvodnog rada; samovoljno, ali sa izvesnim tačnim instinktom, da bi, ako bi ga uključio, otvorio širom vrata lažnom prikazivanju proizvodnog rada.

Prema tome, ukoliko se apstrahuje sama radna snaga, proizvodan rad se svodi na takav rad koji proizvodi robu, materijalne proizvode, čija je izrada stajala određenu količinu rada ili radnog vremena. U ove materijalne proizvode uključeni su svi proizvodi umetnosti i nauke, knjige, slike, statue itd., ukoliko postoje kao stvari. A zatim, proizvod rada mora biti *roba* u smislu »prodajne robe«, to jest, robe u svome prvom obliku, koja tek ima da prođe kroz svoju metamorfozu.

(Pretpostavimo da fabrikant sam sebi sagradi mašinu, ako je inače nigde ne može da dobije, ne da bi je prodao, nego da bi je iskoristio kao upotrebnu vrednost. No on je i tada upotrebljava kao deo svog postojećeg kapitala, dakle prodaje je parče po parče u obliku proizvoda u čijoj izradi je ona sudelovala.)

[314] Izvesni radovi menial servants mogu se isto tako predstaviti u *robama* (potentia¹), čak, posmatrano s materijalne strane, u istim upotrebim vrednostima. Ali oni nisu proizvođan rad jer oni, u stvari, proizvode neposredno »*upotrebne vrednosti*«, a ne »*robe*«. Što se pak tiče radova koji su za svoje kupce ili za one koji ih primenjuju proizvođni, kao, na primer, rad glumca za pozorišnog entrepreneur-a, oni će se pokazati kao neproizvođni radovi zato što ih njihov kupac ne može da proda publici u vidu robe, nego samo u vidu delatnosti.

Apstrahujući ovo, proizvođan rad je takav rad koji proizvodi *robu*, a *neproizvođan* takav koji proizvodi lične usluge. Prva vrsta rada se predstavlja u prodajnoj stvari; druga se mora potrošiti za vreme njegove operacije. Prva uključuje u sebi (s izuzetkom rada koji stvara samu radnu snagu) sve u predmetnom vidu postojeće materijalno i intelektualno bogatstvo, kako meso tako i knjige; druga obuhvata dve vrste rada koje zadovoljavaju neku uobraženu ili stvarnu potrebu individue, li koje se individui nameću i protiv njene volje.

Roba je najelementarniji oblik buržoaskog bogatstva. Prema tome, objašnjenje »*proizvođnog rada*« u tom smislu da je to rad koji proizvodi »*robu*«, odgovara dakle i mnogo više jednom elementarnom gledištu nego objašnjenje da je proizvođan rad takav rad koji proizvodi kapital.

Protivnici A. Smitha izgubili su iz vida njegovo prvo objašnjenje, koje odgovara suštini stvari, i uhvatili se, naprotiv, za drugo ističući protivrečnosti i nedoslednosti koje su tu neizbežne. A pri tom su olakšali sebi polemiku time što su se upustili u materijalnu sačrčinu rada, a naročito u odredbu da se rad mora fiksirati u više ili manje *trajnom* proizvođu. Odmah ćemo videti šta je uglavnom izazvalo tu polemiku.

Pre toga još ovo. Prema rečima A. Smitha sva zasluga fiziokratskog sistema sastoji se u tome što je spoznao

»da se bogatstvo nacija sastoji ne u zlatu i srebru, koji se ne mogu konzumirati, već u potrošnim dobrima, koja se radom društva godišnje reprodukuju«. (4. knjiga, 9. glava.)

Tu imamo izvođenje njegove druge definicije proizvođnog rada. Određivanje viška vrednosti zavisilo je, naravno, od toga u kome obliku je shvatana sama vrednost. Zato se ona u monetarnom i merkantilnom sistemu predstavlja kao *novac*; kod fiziokrata kao proizvod zemlje, kao proizvođ zemljorada; najzad kod A. Smitha prosto kao *roba*. Ukoliko se *fiziokrati* dotiču *supstancije vrednosti*, oni je isto onako

¹ prema mogućnosti

svode na samu upotrebnu vrednost (materiju, materijal) kao što je merkantilisti svode na sam oblik vrednosti, na oblik u kome se proizvod javlja kao opštedruštveni rad, na novac; kod A. Smitha su oba uslova robe, upotrebna vrednost i razmenska vrednost, obuhvaćena zajedno, i zato je kod njega svaki rad proizvodan koji se predstavlja u nekoj upotrebnoj vrednosti, u nekom korisnom proizvodu. Što se u njemu predstavlja rad, time je sadržano već i to da je proizvod ravan određenoj količini opštedruštenog rada. Nasuprot fiziokratima, A. Smith ponovo uspostavlja vrednost proizvoda kao ono što je bitno za buržoasko bogatstvo, ali, s druge strane, uklanja čisto fantastični oblik — oblik zlata i srebra — u kome se vrednost javlja kod merkantilista. Svaka roba je *po sebi* novac. Očigledno je da se time A. Smith manje-više vraća i merkantilističkoj predstavi o »trajnosti«, ili, tačnije, o »neprolaznosti«. Setimo se onog mesta kod Pettyja (vidi moju svesku I, str. 109, gde Petty citira *Political Arithmetick*), gde se bogatstvo ocenjuje prema stupnju u kome je neprolazno, više ili manje trajno, i gde se najzad zlato i srebro stavljaju na čelo »kao neprolazno bogatstvo«.

«Ograničavajući» (kaže A. Blanqui, *Histoire de l'économie politique*, Bruxelles 1839, p. 152) »svojsvo bogatstva isključivo na one vrednosti koje su otelovljene u materijalnim supstancijama, on je izbrisao iz knjige proizvodnje celu beskonačnu masu nematerijalnih vrednosti, kćeri *moralnog kapitala* civilizovanih naroda itd.»

[4. *Vulgarizovanje buržoaske političke ekonomije u određivanju proizvodnog rada*]

Polemika protiv Smithovog razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada ostala je uglavnom ograničena na *dii minorum gentium*¹ (od kojih je Storch još najznačajniji), nju ne vodi nijedan od značajnijih ekonomista [315], nijedan o kome bi se moglo reći da je učinio neko otkriće u političkoj ekonomiji; no zato je ona omiljeni predmet ekonomista drugog ranga, a sasvim naročito kompilatora mentorskog duha i sastavljača priručnika, kao i diletanata lepog stila i vulgarizatora na ovom polju. Ovu polemiku protiv A. Smitha naročito su izazvale sledeće okolnosti:

Ogromnoj masi takozvanih »viših« radnika — kao državnih činovnika, oficira, virtuozu, lekara, popova, sudija, advokata itd. —, koji delom ne samo što nisu proizvodni, nego su po svojoj suštini destruktivni, ali koji umeju da prisvoje vrlo veliki deo »materijalnog« bogatstva, bilo prodajom svoje »nematerijalne« robe, bilo njenim nasilnim namećanjem, nije nikako bilo prijatno da *ekonomski* bude svrstana u istu klasu s lakrdijašima i poslugom, da bude prikazana samo kao sapo-

¹ niže bogove

trošač, kao parazit stvarnih proizvođača (ili, tačnije, agenata proizvodnje). Ovo je bilo čudno obeščašćenje baš onih funkcija koje su do toga vremena bile okružene oreolom i uživale sujeverno uvažavanje. Politička ekonomija u svome klasičnom periodu, isto onako kao i sama buržoazija u svom skororjevičkom periodu, odnosila se prema državnoj mašini itd. strogo i kritički. Kasnije uvida — a to se i praktički pokazuje —, uči kroz iskustvo, da sve ove delom sasvim neproizvodne klase nužno izrastaju iz njene sopstvene organizacije.

Ukoliko ti »neproizvodni radnici« ne proizvode uživanja, i ukoliko kupovina njihovih usluga ne zavisi sasvim od načina na koji je agent proizvodnje nameran da potroši svoju najamninu ili svoj profit, — nego, ukoliko, naprotiv, oni postaju potrebni ili čine sebe potrebnim delom zbog fizičkih mana (kao lekari) ili duševnih slabosti (kao popovi) ili zbog sukoba privatnih interesa i nacionalnih interesa (kao državnici, svi pravnici, policija, vojska), utoliko se oni čine A. Smithu, kao i samom industrijskom kapitalisti i radničkoj klasi, kao faux frais proizvodnje, koje treba, dakle, po mogućnosti svesti na najpotrebniji minimum i proizvoditi ih što jeftinije. Buržoasko društvo uspostavlja u svom sopstvenom obliku ponovo sve ono protiv čega se borilo kada je to bilo u feudalnom ili apsolutističkom obliku. I zato za sikofante ovog društva, naročito viših staleža, postaje glavni posao da pre svega teorijski restauriraju čak i parazitske delove ovih »neproizvodnih radnika«, ili pak da obrazlože preterane zahteve njihovog neophodnog dela. To je u stvari bilo proklamovanje *zavisnosti* ideoloških itd. klasa od kapitalista.

Drugo, sad ovi sad oni ekonomisti dokazivali su da je deo agenata proizvodnje (same materijalne proizvodnje) »neproizvodan«. Na primer, zemljoposednik od strane onog dela ekonomista koji su zastupali industrijski kapital (Ricardo). Drugi (na primer Carey) proglasili su trgovca za »neproizvodnog« radnika. Zatim dođoše i treći koji su samog »kapitalistu« proglasili za neproizvodnog ili su bar hteli njegovo polaganje prava na materijalno bogatstvo da svedu na »najamninu«, to jest na platu »proizvodnog radnika«. Izgledalo je da su se mnogi umni radnici pridružili ovoj skepsi. Bilo je dakle dobro napraviti kompromis i priznati »proizvodnost« svih klasa koje nisu neposredno uključene među agente materijalne proizvodnje. Ruka ruku mije, i kao u *Fable of the Bees*¹⁽⁶¹⁾ valjalo je pokazati da je i sa »proizvodnog«, ekonomskog gledišta buržoaski svet sa svima »neproizvodnim radnicima« najbolji od svih svetova; utoliko više što su »neproizvodni radnici« sa svoje strane kritički posmatrali proizvodnost klasa koje su uopšte »fruges consumere nati«² — ili agente proizvodnje, koji, kao zemljoposednici, uopšte ništa ne rade itd. Kako *badavadžijama* tako i njihovim *parazitima* moralo se naći mesto u tom najboljem uređenju sveta.

Treće. U meri u kojoj se razvijala vladavina kapitala i u kojoj su sve više stvarno postajale od njega zavisne i one oblasti proizvodnje ko-

¹ »Basni o pčelama« — ² »rođene radi trošenja plodova«

je se nisu odnosile neposredno na stvaranje materijalnog bogatstva — naročito otkako su pozitivne nauke (prirodne nauke) iskorišćavane kao sredstvo za materijalnu proizvodnju —, ||316| niži rang sikofanata političke ekonomije počeo se smatrati obaveznim da svaku sferu delatnosti uzdiže i pravda time što bi je prikazali »u vezi« s proizvodnjom materijalnog bogatstva, što ona služi kao sredstvo za njega; i svakoga bi počastvovali time što bi ga učinili »proizvodnim« radnikom u »prvom« smislu reči, naime radnikom koji radi u službi kapitala, koji mu je na jedan ili na drugi način koristan u njegovom bogaćenju itd.

Onda više volim ljude kao što je Malthus, koji direktno brane potrebu i korisnost »neproizvodnih radnika« i pukih parazita.

[5. *Pristalice Smithovog shvatanja o proizvodnom radu.*
Nešto o istoriji ovog pitanja]

[a] *Ricardo i Sismondi — pristalice prvog Smithovog shvatanja o proizvodnom radu]*

Ne vredi trošiti vreme na plitkounnosti Germaina Garnier-a (Smithovog prevodioca), grofa Lauderdale-a, Broughama, Saya, Storch, kasnije Seniora, Rossija itd. — u pogledu ove tačke. Biće dovoljno citirati nekoliko karakterističnih mesta.

Prethodno ćemo navesti još jedno mesto iz *Ricarda* gde ovaj dokazuje da je za »proizvodne radnike« mnogo korisnije ako sopstvenici viška vrednosti (profit, zemljišna renta) ovaj potroše na »neproizvodne radnike« (na primer na poslugu) nego na luksuzne proizvode koje su proizveli »proizvodni radnici«.

(Sismondi u *Nouveaux principes*, t. I, p. 148, usvaja tačno objašnjenje Smithove razlike (kao što se to i kod Ricarda razume samo po sebi): stvarna razlika između proizvodnih i neproizvodnih klasa je u ovome:

»Prva razmenjuje svoj rad uvek za kapital nacije; druga ga razmenjuje uvek za deo nacionalnog dohotka.«

Sismondi — takođe prema A. Smithu — o višku vrednosti:

»Iako radnik svojim dnevnim radom proizvede mnogo više nego što iznose njegovi dnevni troškovi, posle deobe sa zemljoposednikom i kapitalistom njemu retko kad ostane nešto više od onoga što mu je neophodno potrebno.« (Sismondi: *Nouveaux principes etc.*, t. I, p. 87.)

Ricardo veli:

»Ako zemljoposednik ili kapitalista troši svoj dohodak na način feudalnog barona, na izdržavanje mnogobrojne pratnje ili posluge, onda će on uposliti mnogo više radnih ruku nego da ga je utrošio na fina odela ili skupoceni nameštaj, na

kola, konje ili druge luksuzne predmete. Neto- a takođe i bruto-dohodak biće u oba slučaja isti, ali prvi bi se u svakom od ovih slučajeva realizovao u drugim robama. Ako moj dohodak iznosi 10 000 £, onda će se skoro ista količina proizvodnog rada upotrebiti bilo da ga realizujem u finoj odeći i skupocenom nameštaju itd. ili u nekoj količini namirnica i običnoj odeći iste vrednosti. Ali ako ja svoj dohodak realizujem u robi prve vrste, onda se *usled toga* neće upošljavati više rada. Ja ću se svojim nameštajem i odelom koristiti i to bi bilo sve. Ali ako, naprotiv, svoj dohodak realizujem u namirnicama i običnoj odeći i želim da uposlim posluhu, onda će se *dosadašnjoj tražnji radnika pridružiti tražnja* svih onih koje mogu zaposliti svojim dohotkom od 10 000 £ ili namirnicama i običnom odećom koje za to mogu kupiti, i ovo povećanje tražnje nastalo bi samo zato što sam izabrao baš tu vrstu utroška svoga dohotka. Pošto su ovi radnici zainteresovani u *tražnji rada*, oni, naravno, moraju želiti da se što veći deo dohotka odvrati od nabavljanja luksuznih artikala i da se upotrebi za izdržavanje posluhu. (Ricardo, *Principles*, 3rd ed., 1821, p. 475 - 476.)

(b) *Rani pokušaji razlikovanja između proizvodnog i neproizvodnog rada*
(D' Avenant, Petty)]

D'Avenant citira tabelu jednog starog statističara, Gregory Kinga, sa naslovom »Scheme of the Income and Expense of the several Families of England, calculated for the year 1688«. ¹ Studiozno King deli ovde ceo narod na dve glavne klase: na klasu »koja *uvećava* bogatstvo zemlje a koja broji 2 675 720 duša« i »klasu koja ga *smanjuje*, a obuhvata 2 825 000 duša«; prva je dakle »proizvodna«, druga »neproizvodna«; »proizvodna« klasa se sastoji iz lordova, baronetâ, vitezova, eskvajra, džentlemana, viših i nižih činovnika, trgovaca u pomorskoj trgovini, pravnika, seoskog plemstva, sveštenika, zemljoposjednika, zakupaca, ljudi slobodnih profesija, sitnih i krupnih trgovaca, zanatlija, pomorskih i kopnenih oficira. Nasuprot tome, »neproizvodne« klase sastoje se iz mornara (common seamen), poljoprivrednih radnika i manufakturnih nadničara (labouring people and out servants) kotedžera (koji su u d'Avenantovo doba iznosili petinu celog stanovništva Engleske), [317] zatim prostih vojnika, paupera, cigana, lopova, prosjaka i skitnica. D'Avenant objašnjava ovu rang-listu studiozusa Kinga ovako:

»On time hoće da kaže da prva klasa naroda izdržava samu sebe od zemlje, veština, industrije i da svake godine dodaje ponešto nacionalnom kapitalu; te da ona osim toga iz svog suviška doprinosi svake godine toliko za izdržavanje drugih. Oni iz druge klase delimično se izdržavaju radom, ali ostatak, to jest njihove žene i deca, ishranjaju se na račun drugih, iz godine u godinu predstavljaju teret za javnost, jer godišnje troše onoliko koliko bi se inače dodavalo opštem kapitalu nacije.« (D'Avenant, *An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade*, London 1699, p. 23 i 50.)

¹ »Shema prihoda i rashoda raznih porodica Engleske za godinu 1688«

Uostalom za predstave merkantilista o višku vrednosti nije ne-karakteristično sledeće mesto D'Avenanta:

»Izvoz našeg sopstvenog proizvoda mora obogatiti Englesku; da postanemo dobitnikom u trgovinskom bilansu, moramo izvoziti svoj vlastiti proizvod, čime kupujemo na strani proizvedene stvari koje su nam potrebne za našu sopstvenu potrošnju, pri čemu nam ostaje *suvišak* ili u plemenitom metalu ili u robi, koju možemo da prodamo drugim zemljama; ovaj *suvišak* je *profit*, koji neka nacija *izvlači iz trgovine*. Njegova veličina srazmerna je prirodnoj umerenosti naroda koji izvozi (umerenosti koju poseduju Holandani, ali ne i Englezi — isto, str. 46-47) »ili niskoj ceni rada i manufakturne robe, koja mu dozvoljava da robu prodaje jeftino i po ceni koja na stranim tržištima nema konkurencije (D'Avenant, Isto, str. 45-46).

«Na onome što se troši u zemlji jedan gubi što drugi dobija, i nacija se, uopšte uzet, nije ni najmanje obogatila; ali sve što se potroši u inostranstvu predstavlja očigledan i siguran profit (An Essay on the East India Trade etc., London 1697, p. 31.)»

«Ovaj spis štampan kao prilog jednom D'Avenantovom spisu koji on pokušava da brani⁽⁸²⁾, nije isti onaj koji MacCulloch navodi pod naslovom *Considerations on the East India Trade, 1701.*»

Uostalom, ne smemo zamišljati da su ovi merkantilisti tako glupi kao što ih prikazuju kasnije vulgarne pristalice slobodne trgovine. U drugom svesku *Discourses on the Public Revenues, and on the Trade of England etc.*, London 1698, kaže D'Avenant između ostaloga:

»Zlato i srebro stvarno su mera trgovine, ali njen izvor i poreklo je kod svih naroda prirodni ili veštački proizvod zemlje, to jest ono što njihova zemlja i njihov rad i industrija proizvode. I to je u tolikoj meri istinito da neka nacija može nekom prilikom da izgubi sav novac, ali ako je narod mnogobrojan, radan, vičan trgovini, vešt u moreplovstvu, ima dobre luke, poseduje zemlju na kojoj rode razni proizvodi, takav će narod ipak moći voditi svoju trgovinu, sticati bogatstvo i uskoro će imati veliku količinu srebra i zlata. Tako da je realno i efektivno bogatstvo jedne zemlje njen vlastiti proizvod.« (Str. 15.) »Zlato i srebro su tako daleko od toga da budu jedine stvari koje zaslužuju ime blaga ili bogatstva jedne nacije, da uistinu novac ne predstavlja u osnovi drugo do obračunske žetone (counters) »s kojima su ljudi navikli da računaju u svome poslovnom saobraćaju.« (Str. 16.) »Pod bogatstvom podrazumevamo ono što vladara i veliku masu njegovog naroda održava u izobilju, blagostanju i bezbednosti; isto tako blago je ono što je za upotrebu ljudi pretvoreno za zlato i srebro u zgrade i popravljanje zemlje; isto tako i druge stvari koje se za ove metale mogu razmeniti, kao plodovi zemlje, manufakturni proizvodi ili inostrana roba i brodovi... Štaviše, i prolazna dobra mogu se smatrati bogatstvom nacije ako su razmenljiva, iako nisu razmenjena za zlato i srebro; i ona, po našem mišljenju, čine bogatstvo ne samo individue u odnosu na drugu individuu nego i zemlje u odnosu na drugu zemlju.« (Str. 60-61.) »Prost narod je želudac državnog tela.« Ovaj želudac nije primao u Španiji novac

kako valja, ||318| nije ga svario. *Trgovina i industrija su jedina sredstva kojima se može da postigne takva probava i raspodela zlata i srebra koja državnom telu privodi hranu.* (Str. 62-63.)

Uostalom, već i kod Pettyja postoji pojam *proizvodnih radnika* (samo u njih se ubrajaju i vojnici):

Zemljoradnici, pomorci, vojnici, zanatlije i trgovci su istinski stubovi svake zajednice; sve ostale velike profesije nastaju iz slabosti ili neuspeha ovih; moreplovac pak predstavlja trojicu od ove četvorice (on nije samo brodar nego je i trgovac i vojnik) (*Political Arithmetick etc.*, London 1699, p. 177). *Rad pomorca i brodarina imaju uvek karakter izvezene robe, višak izvoza nad uvozom donosi novac u zemlju.* (Isto, str. 179.)

Tom prilikom izlaže Petty ponovo i preimućstva podele rada:

Oni koji gospodare pomorskom trgovinom mogu i uz jeftiniju brodarinu da rade s većim profitom nego drugi uz veću (skuplju brodarinu); jer kao što se odelo izređuje jeftinije ako jedan vunu grebena, drugi prede, treći tka, četvrti valja sukno, peti ga apretira, šesti ga, najzad, presuje i pakuje, tako i oni koji gospodare pomorskom trgovinom mogu da grade brodove razliĉnih vrsta za razliĉne svrhe, morske, reĉne, trgovaĉke, ratne itd., i to je glavni razlog što Holandani mogu da prevoze po jeftinijoj ceni nego njihovi susedi, jer su oni u stanju da za svaku posebnu granu trgovine grade i brodove posebne vrste. (Isto, str. 179-180.)

Ovde, uostalom, dolazi kod Pettyja potpuno do izraza Smithovo shvatanje kada kaŹe:

Ako se porezom uzima od imetka industrijalaca itd. da bi se novac dao onima koji se bave radom takve vrste *koji ne stvara materijalni predmet ili predmete od stvarne koristi i vrednosti za zajednicu, onda se u tom sluĉaju bogatstvo naroda smanjuje. Drukĉije nego ove delatnosti valja posmatrati okrepljenja i osveŹenja duha, koja, umereno upotrebljena, osposobljavaju ĉoveka za stvari koje su po sebi vaŹnije.* (Isto, str. 198.) *Pošto se izraĉuna koliko je naroda potrebno za industrijski rad, ostatak se moŹe potpuno i bez Źtete po zajednicu upotrebiti u veŹtinama i upraŹnjavanjima koji imaju za cilj zabavu i ulepŹavanje i od kojih je najveća napredak u saznanju prirode.* (Isto, str. 199.) *Više se moŹe steći manufakturom nego poljoprivredom, a više trgovinom nego manufakturom.* (Isto, str. 172.) *Pomorac vredi koliko tri seljaka.* (Isto, str. 178.) [VII - 318|]

*

||VIII - 346| Petty, višak vrednosti. Na jednom mestu kod Pettyja moŹe se govoriti o nasluĉivanju prirode *viška vrednosti*, iako ga on razmatra samo u obliku zemljišne rente. Naroĉito ako se spoji sa sledećim mestom, gde on relativnu vrednost srebra i Źita podređuje nji-

hovim relativnim količinama koje se mogu proizvesti za isto radno vreme.

»Ako se unča srebra može iskopati i dopremiti u London iz Perua za isto vreme za koje se može proizvesti bušel žita, onda je prvo prirodna cena drugoga; ako se pak počnu eksploatisati novi izdašniji rudnici, pa se dobiju dve unče srebra sa istim trudom kao ranije jedna, onda će žito po ceni od deset šilinga biti isto tako jeftino kao što je ranije bilo po ceni od pet šilinga, caeteris paribus.¹«

»Uzmimo da sto ljudi kroz deset godina radi na proizvodnji žita, i da isto toliko ljudi isto vreme radi na proizvodnji srebra, tada će čist prinos srebra predstavljati cenu celokupnog čistog prinosa žita i jednaki delovi jednog sačinjavaju cenu jednakih delova drugog.«

»Žito će biti dvostruko skuplje ako za isto vreme dve stotine ljudi proizvode isto toliko koliko bi moglo da proizvede sto ljudi.« (*On Taxes and Contributions*, 1662) (izd. 1679, str. 31, 24, 67.)

Mesta koja sam gore imao u vidu glase:

»Kada industrija i veštine napreduju, poljoprivreda mora nazadovati, ili nadnice poljoprivrednih radnika moraju rasti, a zemljišna renta *stoga* padati.« (Str. 193.) »Ako su trgovina i manufaktura u Engleskoj u porastu . . . , ako se ovim granama odaje veći deo stanovništva nego ranije, i ako cena žitu danas nije veća nego što je bila tada kad je bilo više seljaka a manje zaposlenih u trgovini i industriji, onda već iz toga razloga . . . mora renta zemlje padati: Pretpostavimo, na primer, da cena pšenici iznosi 5 šilinga ili 60 pensa po bušelu; ako je sad renta zemlje na kojoj pšenica raste svaki treći snop, (i. e. part, share²) »onda od 60 pensa dolazi 20 pensa na zemlju, a 40 pensa na zemljoradnika; ali, ako bi se nadnica ovog poslednjeg povisila za jednu osminu, od 8 na 9 pensa na dan, onda se udeo zemljoradnika u bušelu pšenice povećava od 40 na 45 pensa, te usled toga zemljišna renta mora pasti od 20 na 15 pensa, pošto pretpostavljamo da *cena pšenici ostaje ista*, utoliko više *što ne možemo da je povisimo*, jer ako bismo to i pokušali, počeli bismo ||347| da uvozimo žito (kao i Holandija) iz inostranstva, gde se stanje poljoprivrede nije izmenilo.« (*Political Arithmetick*, London 1699, p. 193-194.) |VIII - 347|

*

||VIII - 364| <Petty. Sa gore navedenim Pettyjevim mestom treba spojiti sledeće mesto, gde je renta uopšte surplus value, product net:³

»Pretpostavimo da neki čovek može svojom rukom određenu površinu zemlje da obradi, prekopa, uzore, prodrlja, zaseje, požanje, da žito uveze, ovrše, proveje, kako to zemljorad zahteva. Kada ovaj čovek odbije od žetve seme, kao i sve ono što sam potroši i što je drugima dao u razmenu za odelo ili za druge prirodne potrebe,

¹ pod inače jednakim okolnostima — ² to jest deo, udeo — ³ višak vrednosti, neto proizvod

ja tvrdim da je tada ono što preostane od žita prava zemljišna renta za tu godinu; a *prosek* od sedam godina ili bolje reći od onoliko godina za koje vreme se smenjuju rodne i nerodne godine daje običnu zemljišnu rentu zemlje zasejane žitom. Ali daljnje, iako srodno, pitanje je ovo: koliko novca može da vredi to žito ili ta renta? Ja odgovaram: ono vredi onoliko novca koliko preostane nekom drugom čoveku koji pođe u neku zemlju gde ima rudnika da vadi metal, da ga čisti, kuje monete, i donese ga tamo gde je neki drugi čovek žito posejao i požnjeo. Iznos koji tome čoveku ostane po odbitku svih njegovih izdataka, biće po vrednosti potpuno ravan količini žita koja preostane zemljoradniku.« (»*Traité des taxes*«^[63], p. 23-24.)
|VIII - 364|

[c] *John Stuart Mill — pristalica drugog Smithovog shvatanja o proizvodnom radu*

||VII - 318| Gospodin J[ohn] St[uart] Mill, u svojim *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy*, London 1844, takođe se muči s proizvodnim i neproizvodnim radom; ali, u stvari, ništa ne dodaje Smithovom (drugom) objašnjenju, osim da su i oni radovi proizvodni koji proizvode samu radnu snagu.

»Izvori užitka mogu se akumulirati i nagomilavati, ali sam užitek ne može. Bogatstvo neke zemlje sastoji se iz ukupne sume trajnih izvora užitka koje sadrži, bili oni materijalni ili nematerijalni; rad ili izdatak koji teži da ove trajne izvore uveća ili očuva treba nazvati *proizvodnim*.« (Isto, str. 82.) »Ono što mehaničar ili prelac troše dok uče svoj zanat, proizvodno je potrošeno, to jest njihova potrošnja ne teži da smanji nego da uveća u zemlji trajne izvore užitka, tim što stvara nove takve izvore koji premašuju iznos potrošnje.« (Isto, str. 83.)

*

Sada ćemo ukratko razmotriti trućanje protiv A. Smitha o proizvodnom i neproizvodnom radu.

[6.] *Germain Garnier*

||319| U V tomu Garnier-ovog prevoda Smithovog *Wealth of Nations* (Paris 1802) [nalaze se njegove] napomene tome delu.

Garnier deli u punom smislu shvatanje fiziokrata o proizvodnom radu, koje on samo nešto ublažava. On se bori protiv Smithovog shvatanja da je

»onaj rad proizvodan koji se realizuje u nekom predmetu, onaj koji ostavlja za sobom trag svoje delatnosti i čiji se proizvod može prodati ili razmeniti.« (Isto, t. V, str. 196.)^[64] |VII - 319|

[a] *Rad koji se razmenjuje za kapital brka se s radom koji se razmenjuje za dohodak. Pogrešna koncepcija o naknadi celokupnog kapitala dohotkom potrošača*

||VIII - 347| (*G[ermain] Garnier*). On iznosi razne razloge protiv A. Smitha (delom ponovljene od kasnijih [autora]).

Prvo.

«Ovo razlikovanje je pogrešno jer se odnosi na razliku koja ne postoji. *Svaki rad je proizvodan* u tom smislu u kojem autor upotrebljava reč *proizvodan*. Kako rad jedne tako i rad druge od ovih dveju klasa jednako je proizvodan u nekom užitku, nekoj ugodnosti, nekoj koristi za onoga ko ga plaća. Bez toga nijedan rad neće naći svoju nagradu.» [Isto, str. 171.]

«On je, prema tome, proizvodan jer proizvodi neku upotrebnu vrednost i prodaje se, ima razmensku vrednost, dakle sam je roba.»

Razvijajući ovu misao i za njenu ilustraciju Garnier navodi primere u kojima »neproizvodni radnici« čine *isto*, proizvode istu upotrebnu vrednost ili istu vrstu upotrebne vrednosti kao i »proizvodni«. Na primer:

«Sluga u mojoj službi, koji mi loži peć, koji me češlja, čisti : u redu održava moje odelo i nameštaj, zgotovljava moju hranu itd., čini *usluge sasvim iste vrste* kao i pralja ili švalja belog rublja, koja čisti i održava u redu rublje svojih mušterija; ... kao i ugostitelj ili prčvar, koji po svom zanimanju zgotovljava hranu za ljude kojima odgovara da se kod njega hrane; kao berberin, frizer itd.» (najveći deo tih ljudi kod Adama Smitha isto tako ne spada među proizvodne radnike kao ni posluga) «koji čine neposredne usluge; najzad kao zidar, pokrivač krovova, stolar, staklar, pečar itd., i ono mnoštvo građevinskih radnika koje čovek poziva da bi preduzeli opravke i reparaure, i čiji godišnji dohodak proističe isto toliko od prostih radova oko opravljanja i održavanja koliko od novih građevina.» [Isto, str. 171 - 172.]

(Adam Smith ne kaže nigde da rad koji se fiksira u više ili manje trajnom predmetu ne može da bude isto tako reparaure kao i nova tvorevina.)

«Ova vrsta rada ne sastoji se toliko u proizvođenju koliko u održavanju; njegova svrha nije toliko da dodaje vrednost stvarima na koje se primenjuje koliko da predupredi njihovo propadanje. Svi ovi radnici, uključujući kućnu poslugu, *ušteđuju onome ko ih plaća rad da sam održava svoju imovinu.*» [Isto, str. 172.]

(Oni se mogu, dakle, posmatrati kao mašine za održavanje vrednosti ili, tačnije rečeno, upotrebni vrednosti. Ovo gledište »štednje« rada ističe, u daljem toku, *Destutt de Tracy*, kao što ćemo još videti. Neproizvodan rad jednoga neće postati proizvodniji time što drugome ušteđuje *neproizvodan* rad. Jedan od njih ga obavlja. Jedan deo Smithovog neproizvodnog rada postaje potreban usled podele rada—to je onaj deo neproizvodnog rada koji je apsolutno potreban da bi se stvari

trošile, koji, dakle, spada tako reći u *troškove potrošnje* — a i to samo onda ako ušteđuje ovo vreme nekom proizvodnom radniku. Pri tom A. Smith ne poriče tu »podelu rada«. Ako bi svaki čovek bio prisiljen da obavlja proizvodan i neproizvodan rad koji bi se podelom ovih vrsta rada između dvojice bolje obavljao, to, prema njemu, ništa ne bi izmenilo na okolnosti da je jedan od tih radova proizvodan, a drugi neproizvodan.)

»U najvećem broju slučajeva radi toga i samo radi toga ih i upošljavaju« (da bi jedan uštedeo rad služeći samog sebe, moraju ga služiti deseterica; neobičan način da se »štedi« rad; osim toga »neproizvodan rad« te vrste upotrebljavaju najčešće oni koji ništa ne rade); »oni su, dakle, ili svi *proizvodni* ili nijedan od njih nije proizvodan«. (Isto, str. 172.)

||348| *Drugo*. Kod Francuza ne smeju izostati *ponts et chaussées* upravljanje putevima i mostovima. Zašto, veli on, da se naziva proizvodnim

»rad inspektora ili direktora privatnog preduzeća u trgovini ili industriji, a *neproizvodnim* rad upravnog činovnika koji nadgleda održavanje javnih puteva i plovnih kanala, luka, kovnica novca i drugih velikih uređaja određenih za oživljavanje trgovine, koji bdi nad sigurnošću saobraćaja i nad izvršenjem ugovora itd., i koji se s pravom može smatrati za *inspektora velike socijalne manufakture*? To je rad sasvim iste vrste, samo u mnogo većoj razmeri.« (Str. 172 - 173.)

Ukoliko takvo lice sudeluje u proizvodnji (odnosno održavanju i obnavljanju) materijalnih stvari koje bi se *mogle prodati* kad se ne bi nalazile u rukama države, Smith bi mogao da ga nazove »proizvodnim«. »Inspektori velike socijalne manufakture« francuske su tvorevine.

Treće. Ovde zapada Garnier u »morale«. Zašto da bude proizvodan proizvođač mirisa, koji laska mome čulu mirisa, a muzičar koji očarava moje uho da to ne bude? (Str. 173.) Zato, rekao bi A. Smith, što jedan isporučuje materijalni proizvod, a drugi ne. Moral i »zasluga« jednog i drugog čoveka nemaju nikakve veze sa ovim razlikovanjem.

Četvrto. Zar nije protivrečnost da su »izrađivač violina i izrađivač orgulja, trgovac notama, mehaničar itd.« proizvodni, a profesije za koje ovi radovi sačinjavaju samo pripreme da su neproizvodne?

»Jedni i drugi imaju za krajnji cilj *svoga rada potrošnju iste vrste*. Ako svrha koju jedni sebi postavljaju ne zaslužuje da bude uvršćena u broj *proizvoda* rada društva, zašto da se povoljnije odnosimo prema onom što je samo *sredstvo da se ova svrha postigne*?« (Isto, str. 173.)

Prema ovome rezonovanju, čovek koji troši žito isto je toliko proizvodan kao i onaj koji ga proizvodi. Jer, u koju svrhu se proizvodi žito? Da bi se trošilo. Ako, dakle, rad trošenja nije proizvodan, zašto da to bude rad na gajenju žita, koji je samo sredstvo da se ova svrha postigne? Osim toga, onaj koji jede proizvodi mozak, mišiće itd., a zar

to nisu isto tako plemeniti proizvodi kao i ječam ili pšenica, mogao bi neki razgnevljeni čovekoljubac da upita A. Smitha.

Prvo, A. Smith ne poriče da neproizvodni radnik ne proizvodi nikakav proizvod. Inače on uopšte ne bi bio radnik. Drugo, može izgledati čudnovato da lekar koji propisuje pilule nije proizvođač radnik, ali da je to svakako apotekar koji ih spravlja. Ili, proizvođač je fabrikant muzičkih instrumenata koji izrađuje violinu, ali nije muzikant koji na njoj svira. To bi samo dokazivalo da »proizvodni radnici« liferuju proizvode koji imaju samo tu svrhu da neproizvodnim radnicima služe kao sredstva za proizvodnju. A to nije nimalo čudnije od činjenice da, na kraju krajeva, svi proizvodni radnici, prvo, liferuju sredstva za plaćanje neproizvodnih radnika, drugo, liferuju proizvode koji se troše *bez ikakvog rada*.

Od svih ovih primedaba drugi stav odgovara francuskom mentalitetu, koji ne može da zaboravi svoje *ponts et chaussées*, treći se svodi na moral, četvrti ili sadrži besmislicu da je potrošnja isto tako proizvodna kao i proizvodnja (što je pogrešno u buržoaskom društvu, gde jedan proizvodi, a drugi troši) ili pokazuje da jedan deo proizvodnog rada samo liferuje materijal za neproizvodne radove, što A. Smith nigde ne poriče. Samo je u prvom stavu tačno primećeno da A. Smith u svojoj drugoj definiciji naziva *iste* radove [349] proizvodnim i neproizvodnim ili, bolje rečeno, da on prema svojoj sopstvenoj definiciji mora nazvati *proizvodnim* srazmerno mali deo svog »neproizvodnog rada«, što, dakle, ne govori protiv *razlikovanja*, već protiv *klasifikacije* na osnovu toga razlikovanja ili protiv njegove *primene*.

Posle svega ovoga, studiosus Garnier dolazi najzad na stvar.

«Jedina opšta razlika koja bi se, kako izgleda, mogla praviti između obe klase koje je izmislio Smith, sastoji se u tome da kod one klase koju naziva *proizvodnom*, *uvek postoji ili može da postoji posrednik između izrađivača predmeta i onoga koji ga troši*, dok je kod one klase koju naziva *neproizvodnom* takav posrednik nemoguć, te je odnos između radnika i potrošača *neizbežno direktan i neposredan*. Jasno je da se onaj koji traži iskustvo lekara, veštinu hirurga, znanje advokata, talent muzičara ili glumca ili najzad usluge posluge, neizbežno nalazi u direktnom i neposrednom odnosu prema svakom od ovih radnika u trenutku njihovog rada; naprotiv, u zvanjima drugih klasa *objekt koji valja utrošiti sastoji se iz materijalne i opipljive stvari, koja može da prođe kroz različite prometne radnje pre no što dospe od svog izrađivača do svog potrošača.*» (Str. 174.)

Ovim poslednjim rečima Garnier nesvesno pokazuje skrivenu logičku vezu koja postoji između prvog Smithovog razlikovanja (rad koji se razmenjuje za kapital i rad koji se razmenjuje za dohodak) i poslednjeg (rad koji se fiksira u materijalnoj, prodajnoj robi, i rad koji se ne fiksira u tome). One vrste rada koje se ne fiksiraju u robi, često po prirodi svojoj *ne mogu* biti podvrgnute kapitalističkom načinu proizvodnje; kod drugih vrsta to je moguće. Apstrahujući to da se *na osnovi kapitalističke proizvodnje*, gde najveći deo materijalne i

opipljive robe proizvode najamni radnici pod vladavinom kapitala, [neproizvodni] radovi (ili usluge, bilo bludnice ili pape) mogu biti samo plaćeni ili iz najamnina proizvodnih radnika ili iz profita njihovih gospodara (i njihovih ortaka u tim profitima); potpuno apstrahujući to da ovi proizvodni radnici stvaraju materijalnu osnovicu za izdržavanje i otuda za egzistenciju neproizvodnih radnika. Ali karakteristično je za tog površnog francuskog brbljivca da on koji hoće da bude nacionalni ekonomista, dakle istraživač kapitalističke proizvodnje, smatra za *nebitno* ono što ovu proizvodnju čini kapitalističkom: razmenu kapitala za najamni rad, umesto neposredne razmene dohotka za najamni rad ili neposrednog dohotka koji radnik sam sebi plaća. Time je sama kapitalistička proizvodnja nebitan oblik, umesto da bude nužan, iako samo istorijski, dakle prolazno nužan oblik za razvitak društvene proizvodne snage rada i pretvaranje rada u društveni rad.

»Isto tako bi se morali da odbiju od njegove *proizvodne* klase svi oni radnici čiji se rad sastoji samo u tome da gotove predmete čiste, održavaju i opravljaju, a da zato ne unose u promet nov proizvod.« (Str. 175.)

(Smith nigde ne kaže da rad ili njegov proizvod moraju ući u optičajni kapital. On može ući neposredno u stalni kapital, kao, na primer, rad mehaničara, koji u fabrici opravlja mašine. Ali tada njegova *vrednost* ulazi u promet proizvoda, robe. A radnici koji vrše opravke u kući ne razmenjuju ||350| svoj rad za kapital nego za dohodak.)

»Usled ove razlike *neproizvodna* klasa se izdržava, kao što je Smith primetio, samo iz dohodaka. Pošto ova klasa ne može da ima posrednika između sebe i potrošača svojih proizvoda, to jest onoga koji se koristi njenim radom, nju plaća neposredno potrošač, a ovaj plaća samo svojim dohotkom. Naprotiv, radnike proizvodne klase plaća obično *posrednik*, koji hoće da izvučje profit iz njihovog rada; njih, dakle, većinom plaćaju iz kapitala. Ali ovaj se kapital na kraju krajeva uvek naknadjuje dohotkom ovog ili onog potrošača, inače on ne bi mogao da cirkuliše i ne bi donosio profit svome sopstveniku.«

Ovo poslednje »ali« je sasvim detinjasto. Prvo, jedan deo kapitala naknadjuje se kapitalom, a ne dohotkom; mada taj deo kapitala, već prema tome, cirkuliše ili ne cirkuliše (kao seme, na primer).

[b) *Naknada postojanog kapitala razmenom kapitala za kapital*]

Kada ugljenokop isporučuje topionici železa ugalj i od te topionice železa dobija železo, koje ulazi kao sredstvo za proizvodnju u pogon ugljenokopa, onda je ugalj razmenjen za kapital u iznosu vrednosti tog železa, i obrnuto, železo u iznosu svoje sopstvene vrednosti razmenjeno kao kapital za ugalj. I železo i ugalj (posmatrani kao upotrebne

vrednosti) proizvodi su novog rada, iako je ovaj rad proizvodio postojećim sredstvima za rad. Ali vrednost proizvoda godišnjeg rada nije proizvod godišnje [novodatog] rada. Ona naknađuje još i vrednost prošlog rada koji je bio opredmećen u sredstvima za proizvodnju. Prema tome, deo ukupnog proizvoda koji je ravan ovoj vrednosti, nije deo proizvoda godišnjeg rada, nego reprodukcija prošlog rada.

Uzmimo, na primer, proizvod dnevnog rada nekog ugljenokopa, neke topionice železa, nekog drvoseče ili neke fabrike mašina. Postojani kapital u svima ovim industrijama neka je ravan jednoj trećini ukupnih sastavnih delova vrednosti proizvoda; to jest odnos prošlog prema živom radu neka je 1 : 2. Neka je dnevni proizvod ovih industrija x, x', x'', x''' . Ovi proizvodi su određene količine uglja, železa, drveta i mašina. Kao takvi proizvodi, oni su proizvodi dnevnog rada (ali isto tako i proizvodi dnevno utrošenih sirovina, goriva, mašinerije itd., koji su svi sudelovali u dnevnoj proizvodnji). Neka su njihove vrednosti ravne z, z', z'', z''' . Ove vrednosti nisu proizvod dnevnog rada, jer $\frac{z}{3}, \frac{z'}{3}, \frac{z''}{3}, \frac{z'''}{3}$ ravni su samo vrednosti koju su imali postojani elementi od z, z', z'', z''' , pre nego što su ušli u dnevni rad. Tako dakle i $\frac{x}{3}, \frac{x'}{3}, \frac{x''}{3}, \frac{x'''}{3}$, ili treći deo proizvedenih upotrebnih vrednosti, predstavlja samo vrednost prošlog rada i stalno ga naknađuje. (Razmena koja se tu vrši između prošloga rada i *proizvoda* živoga rada sa svim je druge prirode nego razmena između radne snage i uslova rada koji postoje kao kapital.)

$x=z$; a z je vrednost celoga x ^[65], ali $\frac{1}{3} z$ ravna je vrednosti sirovine sadržane u celome x itd. Dakle $\frac{x}{3}$ je deo dnevnog proizvoda

rada (ali nipošto ne proizvod dnevnog rada, nego prošlog rada spojenog s dnevnim radom), u kojem se ponovo pojavljuje i naknađuje s dnevnim radom povezani prošli rad. Svaki alikvotni deo proizvoda x , koji znači samo količinu stvarnih proizvoda (železo, ugajl itd.), predstavlja sad po svojoj vrednosti jednu trećinu prošlog i dve trećine istoga dana proizvedenog i dodatog rada. Prošli rad i dnevni rad ulaze u istoj srazmeri kako u ukupnu sumu proizvoda, tako i u svaki pojedinačni proizvod, iz kojih se ova suma sastoji. Ali ako ukupan proizvod podelimo na dva dela, jednu trećinu stavimo na jednu stranu a dve trećine na drugu, onda je to isto kao da jedna trećina predstavlja samo prošli rad, a druge dve trećine samo dnevni rad. U stvari, prva trećina predstavlja sav prošli rad koji je ušao u ukupni proizvod, celu vrednost utrošenih sredstava za proizvodnju. Po odbitku ove trećine mogu ostale dve trećine dakle da predstavljaju samo proizvod dnevnog rada. One doista predstavljaju celu količinu dnevnog rada koji je dodat sredstvima za proizvodnju.

Poslednje dve trećine ravne su, dakle, dohocima proizvođača (profit i najamnina). On može da ih potroši, to jest da ih izda za artikle koji ulaze u njegovu ličnu potrošnju. Uzmimo da ove dve trećine svakodnevno proizvedenog uglja potrošači ili kupci ne kupuju novcem nego robom, koju su prethodno pretvorili u novac da bi njime kupili uglalj. Jedan deo uglja od ove dve trećine ući će kao privatni ogrev itd. u individualnu potrošnju samih proizvođača uglja. Prema tome, ovaj deo ne ulazi u promet, ili ako je prethodno i ušao u promet, njega će odatle izvući §351 njegov sopstveni proizvođač. Odbivši od ove dve trećine deo uglja koji proizvođači uglja sami potroše, sve ostalo oni moraju (ako ga hoće potrošiti) razmeniti za artikle koji ulaze u ličnu potrošnju.

Pri toj razmeni njima je sasvim svedjedno da li prodavci potrošnih artikala razmenjuju kapital ili dohodak za uglalj, drugim rečima, da li, na primer, fabrikant sukna razmenjuje svoje sukno za uglalj da bi zagrevao svoju privatnu kuću (u tom slučaju je uglalj za njega opet potrošni artikal, i on ga plaća iz svoga dohotka, iz količine sukna koja predstavlja profit), ili James, lakej fabrikanta sukna, razmenjuje sukno koje je primio kao najamninu za uglalj (u tom slučaju uglalj opet postaje potrošni artikal i razmenjuje se za dohodak fabrikanta sukna, koji je opet svoj dohodak bio prethodno razmenio za neproizvodni rad lakejev), ili fabrikant sukna razmenjuje sukno za uglalj da bi naknadio u svojoj fabrici potrebni ali već utrošeni uglalj. (U poslednjem slučaju, sukno koje razmenjuje fabrikant sukna predstavlja za njega postojani kapital, vrednost jednog od njegovih sredstava za proizvodnju, a uglalj predstavlja za njega ne samo vrednost, nego i sredstvo za proizvodnju u naturi. A za proizvođača uglja je sukno potrošni artikal, a oboje — sukno i uglalj — predstavljaju za njega dohodak; uglalj — dohodak u njegovom nerealizovanom, sukno — dohodak u njegovom realizovanom obliku.)

Što se pak tiče poslednje trećine uglja, proizvođač uglja ne može da je izda za artikle koji ulaze u njegovu ličnu potrošnju, ne može da je izda kao dohodak. Ona pripada procesu proizvodnje (procesu reprodukcije) i mora se pretvoriti u železo, drvo, mašine, u artikle koji sačinjavaju sastavne delove njegovog postojanog kapitala i bez kojih proizvodnja uglja ne bi mogla biti obnovljena ili se ne bi mogla produžiti. Doduše, on bi mogao i ovu trećinu da razmeni za potrošne artikle (ili, što je isto, za novac proizvođača ovih artikala), ali ipak samo pod uslovom da on ove potrošne artikle opet razmeni za železo, drvo, mašine, da, prema tome, oni ne uđu ni u njegovu ličnu potrošnju, ni u izdatak njegovog dohotka, nego u potrošnju i izdatak dohotka proizvođača drveta, železa, mašina, pri čemu ovi proizvođači mogu opet potrošiti na artikle za ličnu potrošnju samo dve trećine svoga proizvoda.

Ali pretpostavimo da uglalj ulazi u postojani kapital proizvođača železa, proizvođača drveta, graditelja mašina. S druge strane, železo,

drvo, mašine ulaze u postojani kapital proizvođača uglja. Ukoliko, dakle, ti njihovi proizvodi ulaze uzajamno u njihov postojani kapital u jednakom iznosu vrednosti, utoliko ga oni jedan drugome naknađuju u naturi, i jedan drugome samo plaća bilans za onoliko za koliko je više od njega kupio nego što mu je prodao. U stvari, novac u ovom slučaju igra (posredstvom menice itd.) samo ulogu *platežnog sredstva*, a ne monete, ne prometnog sredstva, i služi samo za plaćanje bilansa. Jedan deo od trećine uglja upotrebiće proizvođač uglja za produženje svoje proizvodnje, isto tako kao što je jedan deo od dve trećine odbio od proizvođača za svoju ličnu potrošnju.

Cela količina uglja, železa, drveta i mašina, koji se tako uzajamno naknađuju razmenom postojanog kapitala za postojani kapital, postojanog kapitala u jednom naturalnom obliku za postojani kapital u drugom naturalnom obliku, nema apsolutno nikakve veze ni s razmenom dohotka za postojani kapital, ni s razmenom dohotka za dohodak. Ona igra potpuno istu ulogu kao seme u poljoprivredi ili stočni fond u stočarstvu. To je *deo godišnjeg proizvoda rada*, ali ne *deo proizvoda godišnjeg [novododatog] rada* (tačnije, to je deo proizvoda godišnjeg plus prošlog rada), koji, pri nepromenjenim uslovima proizvodnje, godišnje naknađuje samog sebe kao sredstvo za proizvodnju, kao postojani kapital, ne ulazeći ni u kakav drugi promet osim u promet između dealers i dealers¹, i ne utičući na vrednost onog dela proizvoda koji ulazi u promet između dealers i consumers.²

Pretpostavimo da se cela trećina uglja tako razmenjuje u naturi za svoje sopstvene elemente proizvodnje, za železo, drvo, mašine. (Bilo bi moguće da se, na primer, razmeni neposredno samo za mašine, ali proizvođač mašina bi je opet razmenio kao postojani kapital ne samo za svoj sopstveni postojani kapital nego i za postojani kapital proizvođača železa i drveta.) U takvom slučaju bi se svaki kvintal od te dve trećine njegovog proizvoda uglja, ||352| koje razmenjuje za artikle potrošnje, razmenjuje za dohodak, prema svojoj vrednosti sastojao — kao i ceo proizvod — iz dva dela. Trećina kvintala bila bi ravna vrednosti sredstava za proizvodnju utrošenih za taj kvintal, dve trećine kvintala ravna radu koji je proizvođač uglja novododao toj jednoj trećini. Međutim, ako ukupni proizvod proizvođača uglja iznosi na primer 30 000 q, on razmenjuje onda u svojevremenu dohotka samo 20 000 q. Ostalih 10 000 q bili bi, prema pretpostavci, naknađeni železom, drvetom, mašinama itd. itd., ukratko, cela vrednost sredstava za proizvodnju utrošenih u 30 000 q bila bi naknađena u naturi sredstvima za proizvodnju iste vrste i iste vrednosti.

Kupci onih 20 000 q ne plaćaju, dakle, u stvari ni paru za vrednost u 20 000 q sadržanog minulog rada. Jer, od ukupnog proizvoda predstavljaju tih 20 000 q samo one dve trećine vrednosti u kojima se ostva-

¹ poslovnih ljudi — ² poslovnih ljudi i potrošača. Vidi str. 75 - 76 i 90 - 91

ruje novododati rad. To je, dakle, isto kao kada bi tih 20 000 q predstavljali samo novododati rad (u toku godine, na primer) i nikakav prošli rad. Prema tome, kupac plaća u svakom kvintalu celu vrednost, prošli rad plus novododati rad, pa ipak plaća samo novododati rad, i to zato što kupuje samo količinu od 20 000 q, to jest što kupuje samo onu količinu od ukupnog proizvoda koja je ravna vrednosti ukupnog novododatog rada. Isto tako on ne plaća ni seme zemljoradnika u pšenici koju jede. Proizvođači su jedan drugome naknadili ovaj deo; dakle nije potrebno da im se on naknadi po drugi put. Oni su ga sebi naknadili onim delom svog sopstvenog proizvoda koji je, doduše, godišnji proizvod njihovog rada, ali nipošto nije proizvod njihovog godišnjeg rada, nego, naprotiv, deo njihovog godišnjeg proizvoda koji predstavlja prošli rad. Bez novoga rada ne bi bilo proizvoda, ali ga isto tako ne bi bilo ni bez rada opredmećenog u sredstvima za proizvodnju. Ako bi on bio proizvod samo novog rada, njegova bi vrednost bila manja nego što je sada, i tada ne bi trebalo nijedan deo proizvoda vraćati proizvodnji. Kad ovaj drugi način rada ne bi bio proizvodniji i ne bi davao više proizvoda, iako jedan deo proizvoda mora biti vraćen proizvodnji, on se ne bi primenjivao.

Iako nijedan deo vrednosti te trećine uglja ne bi ušao u 20 000 q uglja prodatih kao dohodak, ipak bi svaka promena vrednosti u postojanom kapitalu, koji predstavlja ova trećina ili 10 000 q, prouzrokovala promenu vrednosti u ostalim dvema trećinama, koje se prodaju kao dohodak. Neka proizvodnja železa, drveta, mašina itd., ukratko elementarna proizvodnje na koje bi se svodila trećina proizvoda, poskupi. Proizvodnost u vađenju uglja neka ostane ista. Istom količinom železa, drveta, uglja, mašina i rada proizvešće se, kao i ranije, 30 000 q uglja. Ali pošto su železo, drvo i mašine poskupeli, pošto staju više radnog vremena nego ranije, moralo bi se za njih dati više uglja nego ranije.

||353| Proizvod bi, kao i ranije, iznosio 30 000 q. Vađenje uglja je jednako proizvodno kao i ranije. Istom količinom živog rada i istom masom drveta, železa, mašinerije itd. proizvodi se 30 000 q, kao i ranije. Živi rad, kao i ranije, predstavlja se u istoj vrednosti, recimo u 20 000 £ (izraženo u novcu). Naprotiv, drvo, železo itd., ukratko postojani kapital, sada je 16 000 £ umesto 10 000 £, to jest, u njima sadržano radno vreme povećalo se za $\frac{6}{10}$ ili 60%.

Vrednost ukupnog proizvoda sada iznosi 36 000 £, a ranije je iznosila 30 000 £; dakle, porasla je za $\frac{1}{5}$, ili za 20%. Prema tome, i svaki alikvotni deo proizvoda staje $\frac{1}{5}$ ili 20% više nego ranije. Ako je kvintal ranije stajao 1 £, sada staje $1 \text{ £} + \frac{1}{5} \text{ £} = 1 \text{ £ } 4 \text{ šilinga}$. Od ukupnog proizvoda ranije je postojani kapital iznosio $\frac{1}{3}$ ili $\frac{3}{9}$, a dodati rad $\frac{2}{3}$. Sada se postojani kapital odnosi prema vrednosti ukupnog proizvoda kao $16\,000 : 36\,000 = \frac{16}{36} = \frac{4}{9}$. Iznosi dakle $\frac{1}{9}$ [vrednosti ukupnog proizvoda] više nego ranije. Deo proizvoda koji je ravan vrednosti dodatog rada ranije je iznosio $\frac{2}{3}$ ili $\frac{6}{9}$ proizvoda, sada iznosi $\frac{5}{9}$.

Prema tome, imaćemo:

	Postojani kapital	Dodatni rad
Vrednost = 36 000 £	16 000 £ ($\frac{4}{9}$ proizvoda)	20 000 £ (ista vrednost kao i ranije = $\frac{6}{9}$ proizvoda)
Proizvod = 30 000 q	13 333 $\frac{1}{3}$ q	16 666 $\frac{2}{3}$ q

Rad radnika u ugljenokopu ne bi postao manje proizvodan; ali proizvod njihovog rada plus prošli rad bio bi manje proizvodan; to jest, bila bi potrebna $\frac{1}{9}$ ukupnog proizvoda više za naknadu sastavnog dela ||354| vrednosti postojanog kapitala, $\frac{1}{9}$ manje od proizvoda bila bi ravna vrednosti dodatog rada. Proizvođači železa, drveta itd. platiće kao i ranije samo 10 000 q uglja. Ovaj ih je ranije stajao 10 000 £, a sada će ih stati 12 000 £. Jedan deo troškova postojanog kapitala izravnao bi se, dakle, time što bi oni morali skuplje platiti za deo uglja koji bi dobili u naknadu za železo itd. Ali proizvođač uglja mora od njih da kupi za 16 000 £ sirovina itd. On ostaje, dakle, dužan bilans od 4000 £, to jest 3333 $\frac{1}{3}$ q uglja. On bi, dakle, potrošačima morao, kao i ranije, da isporuči 16 666 $\frac{2}{3}$ q + 3333 $\frac{1}{3}$ q = 20 000 q uglja, to jest $\frac{2}{3}$ proizvoda za koji bi oni sada morali platiti 24 000 £ umesto 20 000 £. Time bi mu morali naknaditi ne samo dodati rad već i deo postojanog kapitala.

U odnosu na potrošače bila bi stvar veoma prosta. Ako bi oni hteli da i dalje troše istu količinu uglja, morali bi za to platiti jednu petinu više i imali bi na taj način $\frac{1}{5}$ svoga dohotka manje za druge proizvode, pod pretpostavkom da su troškovi proizvodnje u svima granama ostali isti. Teškoća je samo u tome, na koji način plaća proizvođač uglja one 4000 £ za železo, drvo itd. za koje njihovim proizvođačima ne treba uglja? On je svojih 3333 $\frac{1}{3}$ q ravnih tim 4000 £ prodao potrošačima uglja i dobio za to raznovrsnu robu. Ali ona ne može da uđe ni u njegovu ličnu potrošnju ni u ličnu potrošnju njegovih radnika, nego mora ući u potrošnju proizvođača železa, drveta itd., jer ovim artiklima on mora naknaditi vrednost od 3333 $\frac{1}{3}$ q uglja. Reći će se: stvar je vrlo prosta. Svi potrošači uglja moraju trošiti za $\frac{1}{5}$ manje sve ostale robe ili svaki da da $\frac{1}{5}$ više svoje robe za ugaj. A ovu $\frac{1}{5}$ troše proizvođači drveta, železa itd. više. Međutim, prima facie ne vidi se na koji način smanjena proizvodnost u topionici železa, gradnji mašina, pri seči drveta itd. treba da omogući dotičnim proizvođačima da potroše veći dohodak nego ranije; cena njihovog artikla je, prema pretpostavci, ravna njihovim vrednostima i stoga se povisava samo u srazmeri smanjenja proizvodnosti njihovog rada.

Pretpostavimo sada da se vrednost železa, drveta, mašina povisila za $\frac{3}{5}$, za 60%. To može da proistekne samo iz dva uzroka. Ili je proizvodnja železa, drveta itd. postala manje proizvodna, jer je u njoj primenjeni živi rad postao manje proizvodan, dakle morala se upotrebiti veća količina rada da se proizvede isti proizvod. U ovom slučaju proizvođači bi morali upotrebiti $\frac{3}{5}$ rada više nego ranije. Stopa najamnine

ostala je ista jer smanjena proizvodna snaga rada pogađa samo prolazno pojedinačne proizvode. Dakle i stopa viška vrednosti ostala je ista. Proizvođaču je potrebno 24 radna dana za šta mu je ranije trebalo 15, ali on plaća radnicima i dalje samo 10 radnih časova svakoga od ova 24 dana i tera ih i dalje da 2 časa svakoga dana rade badava. Ako je, dakle, tih 15 radnika radilo 150 radnih časova za sebe, a 30 za njega, to će 24 radnika raditi 240 za sebe, a 48 za njega. (Profitna stopa se nas ovde ne tiče.) Najamnina bi se smanjila samo utoliko ukoliko bi se potrošila u železu, drvetu itd., u mašineriji itd., što ovde nije slučaj. 24 radnika troše sada za $\frac{3}{5}$ više nego ranije 15 radnika. Proizvođači uglja mogu, dakle, za toliko više da im (tj. svome preduzetniku, koji im predjumljuje najamninu) prodaju od vrednosti $3333\frac{1}{3}$ q uglja.

Ili smanjena proizvodnost u proizvodnji železa, drveta itd. može poticati i otuda što su poskupeli delovi njihovog postojanog kapitala, njihovih sredstava za proizvodnju. Tada ponovo nastaje ista alternativa, i na kraju se smanjena proizvodnost mora očitovati u povećanoj količini upotrebljenog živog rada; dakle i u povećanoj najamnini, koju su potrošači uglja platili proizvođaču uglja u jednom delu svote od 4000 £.

U granama proizvodnje gde je bio primenjen višak rada¹ porasla je, usled većeg broja zaposlenih radnika, i masa viška vrednosti. S druge strane, profitna stopa pala je za onoliko za koliko [su porasli] sastavni delovi njihovog postojanog kapitala, u koje ulazi njihov vlastiti proizvod; bilo da oni sami deo svog vlastitog proizvoda opet upotrebljavaju kao sredstvo za proizvodnju, bilo da, kao kod uglja, njihov proizvod kao sredstvo za proizvodnju ulazi u njihova vlastita sredstva za proizvodnju. Ali ako je njihov u najamninu uloženi optičajni kapital porastao više negoli deo postojanog kapitala koji imaju da naknade, onda je porasla i njihova profitna stopa, i te grane proizvodnje ||355| sudeluju u potrošnji jednog dela svote od 4000 £.

Povišenje vrednosti postojanog kapitala (nastalo zbog smanjene proizvodnosti grane rada koja ga isporučuje) povišava vrednost proizvoda u koji ulazi kao postojani kapital, i smanjuje deo proizvoda (in natura) koji naknađuje novododati rad, čini ga dakle neproizvodnijim, ukoliko bi se procenio u svome vlastitom proizvodu. U pogledu dela postojanog kapitala koji se razmenjuje uaturi, stvar ostaje ista. I dalje se razmenjuje ista količina železa, drveta, uglja uaturi da bi se naknadilo utrošeno železo, drvo, ugalj i povišenje cena se ovde uzajamno potire. Ali višak uglja koji sada sačinjava deo postojanog kapitala za proizvođača uglja i koji ne ulazi u tu naturalnu razmenu, razmenjuje se kao i ranije za dohodak (u gore pomenutom slučaju jedan deo ne samo za najamninu nego i za profit), samo s tom razlikom što ovaj dohodak ne pripada ranijim potrošačima, nego proizvođačima u čijoj oblasti je upotrebljena veća količina rada, to jest gde je porastao broj radnika.

¹ ovde u smislu: veća količina rada

Ako neka industrijska grana proizvodi artikle koji ulaze samo u individualnu potrošnju, a ne kao sredstvo za proizvodnju u neku drugu industriju (pod sredstvom za proizvodnju tu se uvek podrazumeva postojani kapital) niti u njihovu sopstvenu reprodukciju (kao, na primer, u poljoprivredi, stočarstvu, industriji uglja, gde deo uglja ulazi kao pomoćni materijal), onda njihova godišnja proizvodnja (mogućni višak nad godišnjom proizvodnjom nema značaja za ovo pitanje) mora biti uvek plaćena iz dohotka, to jest iz najamnine ili profita.

Uzmimo raniji primer s platnom.¹ Tri aršina platna sastoje se iz: $\frac{2}{3}$ iz postojanog kapitala i $\frac{1}{3}$ iz dodatog rada. Jedan aršin platna predstavlja dakle dodati rad. Ako višak vrednosti iznosi 25%, onda od 1 aršina $\frac{1}{5}$ predstavlja profit, ostale $\frac{4}{5}$ aršina reprodukovanu najamninu. Jednu petinu potroši sam fabrikant, ili, što je isto, drugi je potroše i plate mu vrednost koju on potroši u njihovoj vlastitoj ili nekoj drugoj robi. (Uprošćenja radi, ovde je nepravilno ceo profit shvaćen kao dohodak.) No te $\frac{4}{5}$ on opet izdaje za najamninu; njegovi ih radnici troše za svoj dohodak ili neposredno ili u razmeni za druge potrošne proizvode čiji posednici troše platno.

Ovaj 1 aršin je sav deo 3 aršina platna koji sami proizvođači platna mogu potrošiti kao dohodak. Ostala 2 aršina predstavljaju fabrikantov postojani kapital; oni se moraju ponovo pretvoriti u uslove proizvodnje platna—u pređu, mašineriju itd. S njegovog gledišta je razmena dva aršina platna razmena postojanog kapitala; ali ih on može razmeniti samo za dohodak drugih. On, dakle, plaća pređu recimo $\frac{4}{5}$ od 2 aršina ili $\frac{8}{5}$ aršina, a mašineriju $\frac{2}{5}$. Prelac i graditelj mašina mogu od toga potrošiti opet $\frac{1}{3}$ svaki, dakle prvi od $\frac{8}{5}$ aršina $\frac{8}{15}$ aršina, a drugi od $\frac{2}{5}$ [aršina] $\frac{2}{15}$. Svega $\frac{10}{15}$ ili $\frac{2}{3}$ aršina. Ali $\frac{20}{15}$ ili $\frac{4}{3}$ aršina moraju im naknaditi sirovine lan, železo, uglj itd., i svaki od tih artikala, opet, raspada se na deo koji predstavlja dohodak (novododati rad) i na deo koji predstavlja postojani kapital (sirovine i stalni kapital itd.).

No, ove poslednje $\frac{4}{3}$ aršina mogu se potrošiti samo kao dohodak. Ono što se, dakle, na kraju krajeva pojavljuje kao postojani kapital u pređi i mašini i čime prelac i graditelj mašina naknađuju lan, železo, uglj (apstrahujući deo železa, uglja itd. koji graditelj mašina naknađuje mašinom) sme da predstavlja samo onaj deo lana, železa, uglja koji sačinjava dohodak proizvođača lana, železa, uglja, za koji dakle ne treba naknaditi postojani kapital, ili mora pripadati onom delu njihovog proizvoda u koji, kao što smo napred pokazali, ne ulazi nijedan deo postojanog kapitala. Svoj dohodak u železu, uglju, lanu itd. oni troše u platnu ili u drugim potrošnim proizvodima, pošto njihovi vlastiti proizvodi kao takvi uopšte ne ulaze ili ulaze samo malim delom u njihovu individualnu potrošnju. Tako se jedan deo železa, lana itd. može razmeniti za proizvod koji ulazi samo u individualnu potrošnju,

¹ Vidi str. 66 - 92. ovog toma.

za platno, i time naknaditi postojeći kapital prelcu u potpunosti, a graditelju mašina delimično, dok prelac i graditelj mašina, opet, s delom svoje pređe, svoje mašine, koji predstavlja dohodak, troše platno i time naknađuju postojeći kapital tkača.

U stvari, celo platno se, dakle, svodi na profite i najamninu tkača, prelca, graditelja mašina, proizvođača lana, uglja i železa, dok oni fabrikantu platna i prelcu naknađuju ceo njihov postojeći kapital. Račun se ne bi svršio bez ostatka ako bi poslednji proizvođači sirovina morali naknaditi svoj vlastiti postojeći kapital u razmeni za platno, budući da je to artikal za individualnu potrošnju koji ne ulazi ni u jednu sferu proizvodnje kao sredstvo za proizvodnju, ||356| kao deo postojanog kapitala. Račun se svršava bez ostatka zato što platno koje su proizvođač platna, uglja, železa, graditelj mašina itd. kupili svojim proizvodom naknađuje njima samo onaj deo njihovog proizvoda koji se za njih pretvara u dohodak, a za njihove kupce u postojeći kapital. To je moguće samo zato što deo njihovih proizvoda koji se ne pretvara u dohodak, dakle nije pretvorljiv u potrošne proizvode, oni naknađuju in natura ili razmenom postojanog kapitala za postojeći kapital.

Moglo bi se učiniti čudnim to što je gore pretpostavljeno da je proizvodnost rada u nekoj datoj grani industrije ostala ista, a da je pala kad se proizvodnost živog rada primenjenog u toj industrijskoj grani procenila u njegovom sopstvenom proizvodu. Ali stvar je veoma prosta.

Uzmimo da proizvod rada nekog prelca iznosi 5 funti pređe. Uzmimo da mu je za to potrebno samo 5 funti pamuka (dakle nema nikakvog otpatka); neka funta pređe [staje] 1 šiling (mašineriju nećemo uzeti u obzir i uzećemo da njena vrednost nije ni pala ni skočila; ona je, dakle, za posmatrani slučaj ravna nuli). Funta pamuka neka staje 8 pensa. Od 5 šilinga, koliko staju 5 funti pređe, dolazi 40 pensa (5×8 pensa) = 3 šilinga 4 pensa na pamuk i 5×4 pensa = 20 pensa = 1 šiling 8 pensa na novododati rad. Od celoga proizvoda dolaze 3 šilinga 4 pensa [to jest] $3\frac{1}{3}$ funte pređe na postojeći kapital i $1\frac{2}{3}$ funte pređe na rad. Dakle $\frac{2}{3}$ od 5 funti pređe naknađuju postojeći kapital, a $\frac{1}{3}$ od 5 funti pređe ili $1\frac{2}{3}$ funta pređe je deo proizvoda kojim se plaća rad. Uzmimo da je cena funte pamuka sada skočila za 50%, od 8 pensa na 12 pensa, ili na 1 šiling. Tada 5 funti pređe staje prvo 5 šilinga za 5 funti pamuka i 20 pensa = 1 šiling 8 pensa za dodati rad, čija količina, pa stoga i vrednost, izražena u novcu, ostaje ista. Sada dakle staje 5 funti pređe 5 šilinga + 1 šiling 8 pensa = 6 šilinga 8 pensa = 80 pensa. Od tih 6 šilinga 8 pensa odlazi sada na sirovinu 5 šilinga, a na rad 1 šiling 8 pensa.

6 šilinga 8 pensa = 80 pensa, od toga odlazi 60 pensa na sirovinu, a 20 pensa na rad. Rad sačinjava sada samo još 20 pensa u vrednosti 5 funti, 80 pensa, ili $\frac{1}{4}$ = 25%; ranije $33\frac{1}{3}$ %. S druge strane, sirovina sačinjava 60 pensa = $\frac{3}{4}$ = 75%; ranije samo $66\frac{2}{3}$ %. Budući da 5

funti pređe sada staje 80 pensa, 1 funta staje $\frac{80}{5}$ pensa = 16 pensa. Za svojih 20 pensa — vrednost [novododatog] rada — [prelac] će dakle sada dobiti od 5 funti pređe $1\frac{1}{4}$ funte, a [preostale] $3\frac{3}{4}$ funte [otpadaju na] sirovinu. Ranije je na rad [profit i najamninu] dolazila $1\frac{2}{3}$ funte, a $3\frac{1}{3}$ na postojani kapital. Procenjen u sopstvenom proizvodu, rad je, dakle, sada postao manje proizvodan, iako je njegova proizvodnost ostala ista, a samo je sirovina poskupela. Ali on je ostao jednako proizvodan, jer je ista količina rada u isto vreme pretvorila 5 funti pamuka u 5 funti pređe, a pravi proizvod toga rada je (prema upotrebnoj vrednosti) samo *oblik pređe*, koji je pamuk dobio. 5 funti pamuka dobilo je sada, kao što je i ranije dobijalo, oblik pređe posredstvom iste količine rada. Ali stvarni proizvod ne sastoji se samo iz tog oblika pređe već i iz sirovog pamuka, iz materijala kojem je bio dat taj oblik, i vrednost toga materijala sačinjava sada, u odnosu prema radu koji mu daje oblik, veći deo ukupnog proizvoda nego ranije. Stoga se ista količina prelčevog rada plaća manjom količinom pređe, to jest deo proizvoda kojim se rad naknadjuje postao je manji.

Toliko o ovome.

[c] *Vulgarne pretpostavke Garnier-ove polemike protiv Smitha. Garnier-ovo vraćanje na fiziokratske predstave. Gledanje na potrošnju neproizvodnih radnika kao na izvor proizvodnje — korak nazad u poredenju s fiziokratima]*

Dakle, prvo je pogrešno kad Garnier kaže da se na kraju krajeva ceo kapital uvek naknadjuje iz dohotka potrošača, pošto se jedan deo kapitala naknadjuje kapitalom, a ne dohotkom Drugo, to je samo po sebi glupo zato što dohodak, ukoliko nije najamnina (ili iz najamnine plaćena najamnina, dohodak koji potiče iz najamnine), predstavlja profit kapitala (ili dohodak koji potiče iz profita kapitala). Naposletku je glupo da deo kapitala koji ne cirkuliše (u tom smislu da se ne naknadjuje dohotkom potrošača) »ne može svome sopstveniku da donese profite«. U stvari — pri nepromenjenim uslovima proizvodnje — ovaj deo ne donosi profit (zapravo višak vrednosti). Ali bez njega kapital uopšte ne bi mogao proizvoditi svoj profit.

[357] »Sve što se iz ove razlike može zaključiti jeste činjenica da je za upošljavanje proizvodnih radnika potreban ne samo dohodak onoga koji uživa njihov rad nego i kapital, koji posrednicima donosi profite, dok je za upošljavanje neproizvodnih radnika ponajčešće dovoljan dohodak koji ove radnike plaća.« (Isto, str. 175.)

Ova jedna rečenica je takva kita gluposti da se iz toga jasno vidi kako Garnier, prevodilac A. Smitha, nije od A. Smitha zaista ništa razumeo i da nema nikakve predstave o suštini dela *Wealth of Nations* — to jest da je kapitalistički način proizvodnje najproizvodniji (što on bezuslovno i jeste u poredenju s ranijim oblicima).

U prvom redu je veoma glupo kad se kaže protiv Smitha, koji za neproizvodan smatra takav rad koji se neposredno plaća iz dohotka, da je

»za upošljavanje *neproizvodnih* radnika ponajčešće dovoljan dohodak koji ih plaća«.

A zatim antiteza!

»Za upošljavanje *proizvodnih* radnika potreban je ne samo *dohodak* onoga koji *uživa* njihov rad nego i *kapital*, koji *posrednicima donosi profit*.«

(Kako je onda tek proizvodan agrikulturni rad gospodina Garnier-a, gde je osim dohotka onoga koji uživa proizvod zemlje potreban i kapital, koji ne donosi samo profit posrednicima, nego i zemljoposjednicima zemljišnu rentu!)

»Za upošljavanje proizvodnih radnika« nije potreban, prvo, kapital koji ih upotrebljava, i drugo, dohodak koji uživa njihov rad, nego samo kapital, koji stvara dohodak, koji uživa plodove njihovog rada. Ako ja, kao krojač-kapitalista, izdam za najamninu 100 £, onda će mi ovih 100 £, doneti, recimo, 120. Oni mi stvaraju dohodak od 20 £, koji mi omogućuje da uživam, ako hoću, i krojački rad u obliku »kaputa«. Ako umesto toga kupim za 20 £ odela da bih ih nosio, onda mi očigledno nisu ova odela stvorila 20 £ kojima ih kupujem. A to isto bi bio slučaj da sam doveo u kuću krojača da bi mi sašio kaputâ za 20 £. U prvom slučaju primio sam 20 £ više nego što sam ranije imao, a u drugom imam posle transakcije 20 funti manje nego što sam pre toga imao. Uostalom, ja bih ubrzo opazio da krojač, koga plaćam neposredno iz dohotka, osim toga, ne izrađuje kapute tako jeftino kao kada bih ih kupio od posrednika.

Garnier uobražava da profit plaća potrošač. Potrošač plaća »vrednost« robe; i mada ta roba sadrži profit za kapitalistu, ona je za njega, potrošača, jeftinija nego da je svoj dohodak utrošio neposredno na rad koji bi proizveo u najmanjoj razmeri da bi podmirio njegovu ličnu potrebu. Ovde se jasno vidi da Garnier nema ni najmanjeg pojma o tome šta je kapital.

On nastavlja:

»Ali zar mnogi *neproizvodni* radnici, kao glumci, muzičari itd. ne primaju svoje najamnine ponajčešće od direktora koji izvlači profite iz kapitala koji je uložen u takva preduzeća?« (Isto, str. 175 - 176.)

Ova primedba je tačna, ali ona samo pokazuje da je deo radnika koje A. Smith u svojoj drugoj definiciji naziva neproizvodnim prema njegovoj prvoj definiciji proizvodan.

»Odatle sledi da se mora pretpostaviti da u društvu u kojem je *proizvodna* klasa vrlo mnogobrojna, postoji velika akumulacija kapitala u rukama posrednika ili preduzetnika rada.« (Isto, str. 176.)

U stvari: masovni najamni rad samo je drugi izraz za masovni kapital.

»Nije, dakle, kao što Smith pretpostavlja, odnos između mase kapitala i mase dohodaka to što određuje odnos između *proizvodne* i *neproizvodne* klase. Ovaj poslednji odnos zavisi, čini se, pre od običaja i navika naroda, od višeg ili nižeg stepena razvika njegove industrije.« (Str. 177.)

Ako su proizvodni radnici takvi koje plaća kapital, a neproizvodni takvi koji se plaćaju iz dohotka, onda se očigledno proizvodna klasa odnosi prema neproizvodnoj kao kapital prema dohotku. Međutim, proporcionalni porast obeju klasa neće zavisiti samo od postojeće srazmere između mase kapitala i mase dohodaka. On će zavisiti od toga u kojoj se srazmeri rastući dohodak (profit) pretvara u kapital, ili troši kao dohodak. Iako je buržoazija prvobitno vrlo štedljiva, ona s porastom proizvodnosti kapitala, to jest radnika, ||358| podražava feudalce u držanju pratnje. Prema poslednjem izveštaju (1861 ili 1862)* o fabrikama, ukupan broj lica (uračunavši i upravno osoblje) zaposlenih u fabrikama Ujedinjenog Kraljevstva iznosio je samo 775 534, dok je broj ženske posluge samo u Engleskoj iznosio 1 milion. Krasnog li uređenja u kome fabrička devojka mora 12 časova da se znoji u fabrici, da bi gospodar fabrike mogao jednim delom njenog neplaćenog rada primiti u svoju ličnu službu njenu sestru kao služavku, njenog brata kao gruma [slugu], a njenog rođaka u vojsku ili policiju!

Poslednji Garnier-ov dodatak je besmislena tautologija. Odnos između proizvodnih i neproizvodnih klasa da zavisi ne od odnosa između kapitala i dohotka, ili, tačnije rečeno, ne od odnosa mase postojećih roba koje se troše u obliku kapitala ili dohotka, nego (?) od običaja i navika naroda, od stanja njegove industrije. U stvari, kapitalistička proizvodnja pojavljuje se tek na izvesnom stepenu razvika industrije.

Kao bonapartistički senator, Garnier se, naravno, zanosi lakejima i poslugom uopšte.

»Pri jednakom broju osoba nijedna klasa ne doprinosi toliko koliko kućna posluga tome da se sume koje potiču iz *dohotka* pretvore u *kapital*.« (Str. 181.)

U stvari, ni iz jedne klase ne regrutuje se ništavniji deo malograđanstva. Garnier ne shvata kako Smith,

»čovjek koji je posmatrao s toliko oštroumlja«, nema bolje mišljenje o »onom posredniku koji je postavljen pored bogataša da bi *pokupio* ostatke dohotka koje ovaj tako bezbrižno rasipa.« (Isto, str. 182-183.)

On tu sam kaže da posrednik samo »skuplja« ostatke dohotka. Ali iz čega se sastoji ovaj dohodak? Iz neplaćenog rada proizvodnih radnika.

* »Return to an Address of the House of Commons«, datiran 24. aprila 1861 (štampan 11. februara 1862).

Posle cele ove vrlo loše polemike protiv Smitha, Garnier, vraćajući se na fiziokrate, objavljuje poljoprivredni rad za jedino proizvođan rad. A zašto? Zato što on

«stvara novu vrednost, vrednost koja u društvu *nije postojala*, ni kao ekvivalent, u trenutku kada je ovaj rad otpočeo svoju delatnost; i to je ta vrednost koja zemljoposjedniku daje rentu.» (Isto, str. 184.)

Dakle, šta je proizvođan rad? To je rad koji stvara višak vrednosti, novu vrednost preko ekvivalenta koji on prima kao najamninu. Nije Smithova krivica što Garnier ne shvata da razmena *kapitala za rad ne kazuje ništa više* nego samo to da se roba date vrednosti, ravna datoj količini rada, razmenjuje za veću količinu rada nego što je u njoj samoj sadržano, i da se tako

«stvara nova vrednost koja u društvu nije postojala, ni kao ekvivalent, u trenutku kad je ovaj rad otpočeo svoju delatnost.» [VIII - 358]

*

||IX - 400|[⁶⁶] Gospodin G[ermain] Garnier je 1796. izdao u Parizu: *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique*. Zajedno s fiziokratskim shvatanjem, da je proizvođna jedino poljoprivreda, nalazi se ovde i drugo shvatanje (koje dobro objašnjava njegovu polemiku protiv A. Smitha), naime da je izvor proizvođnje potrošnja (koja je u visokom stepenu predstavljena »neproizvođnim radnicima«), te da se veličina proizvođnje meri veličinom potrošnje. Neproizvođni radnici zadovoljavaju veštačke potrebe i troše materijalne proizvode, te su tako u svakom pogledu korisni. Zbog toga on polemiše i protiv štedljivosti. Na str. XIII svoga predgovora on veli:

«Imetak nekog lica povećava se njegovim uštedama; *naprotiv*, imetak društva raste povećanjem potrošnje.»

A na strani 240. u glavi o državnim dugovima kaže:

«Poboljšanje i proširenje poljoprivrede, a stoga i napredak industrije i trgovine, nemaju *drugog uzroka* osim povećanja veštačkih potreba.»

Odatle zaključuje da su državni dugovi veoma korisni pošto uvećavaju ove potrebe. [IX - 400]

*

||IX - 421|[⁶⁷] *Schmalz*. U svojoj kritici Smithovog razlikovanja između proizvođnog i neproizvođnog rada kaže ovaj nemački epigon fiziokratije (nemačko izdanje [izišlo] 1818):

«Hoću samo da primetim ... da se razlika koju pravi Smith između *proizvođnog* i *neproizvođnog* rada pokazuje nevažnom i ne sasvim tačnom ako se pomisli da nam

je tuđi rad uopšte uzet samo ušteda u vremenu i da je ta ušteda u vremenu ono što sačinjava *njegovu vrednost i njegovu cenu.*

⟨Tu je on pobrkao: Nije tako da ušteda u vremenu nastala usled podele rada određuje vrednost i cenu jedne stvari, nego što ja dobijam više upotrebne vrednosti za istu vrednost, rad postaje proizvodniji, jer se za isto vreme dobija veća količina proizvoda; ali kao odjek fiziokrata on, naravno, ne sme vrednost nalaziti u samom radnom vremenu.⟩

•Stolar mi, na primer, izrađuje sto, i sluga koji moja pisma odnosi na poštu, čisti moja odela i dobavlja što mi je potrebno, oba mi čine sasvim jednake usluge; oni mi uštedeju vreme, i to dvostruko vreme; prvo, vreme koje bih sada morao upotrebiti da bih to sam činio; drugo, ono koje bih ranije morao upotrebiti da bih se tome priučio. (Schmalz: *Économie politique*, traduit par Henri Jouffroy etc., t. I, 1826, p. 304.)

Sledeća primedba tog istog Schmalza—mazala¹ je važna zbog veze sa Garnier-om, na primer njegovog sistema potrošnje (i ekonomske koristi of vast expenditure²) sa fiziokratima:

•Ovaj sistem (Quesnayev) pripisuje zanatlijama, pa čak i običnim *potrošačima*, njihovu potrošnju u zaslugu zato što ta potrošnja, iako indirektno i posredno, doprinosi porastu nacionalnog dohotka; jer, da nije *te potrošnje, ne bi se potrošeni proizvodi ni proizveli i ne bi se mogli dodati dohotku zemljoposедnika.* (Str. 321.) [IX - 421]

[7.] Ch[arles] Ganilh

[a] *Merkantilističko shvatanje razmene i razmenske vrednosti*

||VIII - 358| Vrlo loš i površan krpež je: *Des Systèmes d'économie politique* od Charles-a Ganilh-a. Prvo izdanje, Pariz 1809, drugo 1821. (Citira se prema poslednjem.) Njegovo trućanje nadovezuje se neposredno na Garnier-a, protiv koga polemíše.

⟨Canard u *Principes d'économie politique* definiše »bogatstvo« kao »akumulaciju suvišnog rada«. ^[68] Da je rekao da je to rad koji je suvišan da bi se radnik kao radnik održao u životu, onda bi definicija bila tačna.⟩

Polazna tačka gospodina Ganilha je ono elementarno, da je roba element buržoaskog bogatstva, dakle da rad mora proizvoditi robu, da mora *prodavati* samoga sebe ili svoj proizvod da bi proizvodio bogatstvo.

¹ U originalu neprevodljiva igra reči s prezimenom Schmalz — Schmalzschmiertopf —; Schmalz znači mast, Schmiertopf — lonac za mazivo — ² velikih izdataka

»Pri današnjem stanju civilizacije rad nam je poznat samo posredstvom razmene.« (Isto, str. 79, t. I.) »Rad bez razmene ne može da stvara nikakvo bogatstvo.« (Isto, str. 81.)

Odavde skače gospodin Ganilh odmah u merkantilni sistem.

Pošto rad bez razmene ne stvara buržoasko bogatstvo, to »bogatstvo potiče isključivo iz trgovine.« (Isto, str. 84.) Ili, kao što kasnije kaže: »Samo razmena ili trgovina daju stvarima vrednost« (isto, str. 98). Na ovom načelu identičnosti vrednosti i bogatstva... počiva učenje o plodnosti opšteg rada« [travail général] (isto, str. 93).

Ganilh sam izjavljuje [359] da »merkantilni sistem«, koji on naziva pukom »modifikacijom« monetarnog sistema,

»izvodi privatno i opšte bogatstvo iz razmenskih vrednosti rada, bilo da su ove vrednosti fiksirane u materijalnim, trajnim i stalnim predmetima, bilo da nisu.« (Isto, str. 95.)

On se, dakle, vraća na merkantilni sistem, kao Garnier na fiziokratski. Stoga njegova pisanija, iako ni za šta drugo ne valja, nije na odmet za karakteristiku toga sistema i njegovih shvatanja o »višku vrednosti«, naročito zato što on ta shvatanja primenjuje u kritici Smitha, Ricarda itd.

Bogatstvo je razmenska vrednost; stoga svaki rad koji proizvodi neku razmensku vrednost ili sam ima razmensku vrednost, proizvodi bogatstvo. Jedina reč kojom se Ganilh prikazuje kao produbljeni merkantilist jeste reč *opšti* rad (travail général). Rad pojedinca, ili bolje reći njegov proizvod, mora da dobije oblik opšteg rada. Samo tako je on razmenska vrednost, *novac*. Stvarno Ganilh se vraća na to da je bogatstvo novac; samo što to nije više isključivo zlato i srebro, već i roba, ukoliko je ona *novac*. On kaže:

»Sistem trgovine ili razmena vrednosti opšteg rada«. (Isto, str. 98.)

To je besmislica. Proizvod je vrednost kao egzistencija, kao ovaploćenje opšteg rada. Ali ne kao »vrednost opšteg rada«, što bi značilo — vrednost vrednosti. Ali pretpostavimo da je roba konstituisana kao vrednost, da ima, recimo, čak i oblik novca, da je metamorfozirana. Ona je sad razmenska vrednost. Ali koiika je njena vrednost? Sve robe su razmenske vrednosti. U tom pogledu se one ne razlikuju među sobom. Ali šta sačinjava razmensku vrednost određene robe? Ovde Ganilh zastaje kod najgrublje pojave. A je velika razmenska vrednost ako se razmenjuje za mnogo B, C, D itd.

Ganilh je potpuno u pravu kad Ricardu i većini ekonomista prigovara da oni razmatraju rad bez razmene, iako njihov sistem, kao i ceo buržoaski sistem, počiva na razmenskoj vrednosti. Ali to dolazi samo otuda što im se *oblik* proizvoda kao roba čini sam po sebi razumljiv, pa zato razmatraju samo *veličinu vrednosti*. Tek u razmeni se proizvodi pojedinaca potvrđuju kao proizvodi opšteg rada time što se pred-

stavljaју kao *novac*. A ta relativnost je sadržana već u tome što se oni moraju predstavljati kao egzistencije opšteg rada i mogu se na nj svesti samo kao relativni, samo kvantitativno različiti izrazi društvenog rada. Ali sama razmena ne daje im *veličinu vrednosti*. U njoj se oni predstavljaju kao opštedruštveni rad; a u kojoj meri se oni mogu predstavljati kao takvi, to zavisi od toga u kojoj meri se oni mogu predstavljati kao društveni rad, dakle od količine roba za koje se mogu razmeniti, dakle od razmere tržišta, trgovine, od niza roba u kojima se izražavaju kao razmenska vrednost. Ako bi, na primer, postojale samo četiri razne grane proizvodnje, onda bi svaki od četiri proizvođača proizvodio veliki deo svojih proizvoda za samog sebe. A ako ima hiljade grana proizvodnje, onda pojedini proizvođač može ceo svoj proizvod da proizvede kao robu. Njegov proizvod može u celosti da uđe u razmenu. Ali Ganih, kao i merkantilisti, uobražava da je *sama veličina vrednosti proizvod razmene*, dok je ona samo oblik vrednosti, ili oblik *robe* koji proizvodi dobijaju putem razmene.

»Razmena daje *stvarima* vrednost, koju one bez nje ne bi imale.« (Isto, str. 102.)

Ako ovo treba da znači: *stvari*, upotrebne vrednosti, postaju samo vrednosti, dobijaju ovaj oblik kao relativni izrazi društvenog rada, onda je to tautologija. Ako pak treba da znači: one dobijaju putem razmene veću vrednost nego što bi imale bez nje, onda je to očigledna glupost, jer razmena može povećati veličinu vrednosti proizvoda A samo smanjujući vrednost proizvoda B. Za koliko daje A veću vrednost nego što je imao pre razmene, za toliko smanjuje vrednost B. Prema tome, $A+B$ imaju *posle kao i pre razmene istu vrednost*.

»Najkorisniji proizvodi ne mogu imati nikakvu vrednost ako im razmena ne da vrednost.«

(Pre svega, ako su te stvari »proizvodi«, onda su i proizvodi rada, a ne opšte elementarne prirodnosti, kao vazduh itd.; ako su »najkorisnije«, onda su upotrebne vrednosti u eminentnom smislu, upotrebne vrednosti koje su svakome potrebne; ako im razmena ne daje *nikakvu* vrednost, onda je to u slučaju kad ih svaki proizvodi sam za sebe; ali to protivreči ||360| pretpostavci da su proizvedene za razmenu; dakle, cela pretpostavka je bez smisla.)

»A najbeskorisniji proizvodi mogu imati veliku vrednost ako im je razmena naklonjena« (str. 104).

»Razmena« se gospodinu Ganih-u čini kao neko mistično lice. Ako »najbeskorisniji proizvodi« nisu ni za šta, ako nemaju upotrebne vrednosti, ko će ih kupiti? Za kupca oni na svaki način moraju biti od neke uobražene koristi. I ako on nije budala, zašto da ih plaća skuplje? Njihova skupoća mora, dakle, da dolazi iz okolnosti koja ni u kom slučaju ne potiče od njihove »beskorisnosti«. Njihova retkost? Ali Ganih ih naziva »najbeskorisnijim *proizvodima*«? A kad su proiz-

vodi, zašto ih ne proizvode u većoj masi uprkos njihovoj velikoj »razmenskoj vrednosti«? Ako je malopre kupac bio budala, koji je mnogo novaca dao za nešto što za njega samoga nema ni stvarne ni uobražene upotrebne vrednosti, onda je to sada prodavac, koji ne proizvodi ove tričarije koje imaju veliku razmensku vrednost mesto korisnih stvari koje imaju malu razmensku vrednost. Da je njihova razmenska vrednost velika uprkos njihovoj neznatnoj upotrebnoj vrednosti (upotrebna vrednost određena prema prirodnim potrebama čoveka), mora, dakle, da potiče iz neke druge okolnosti, koja ne vodi poreklo od gospođe razmene, već od samog proizvoda. *Njegova visoka razmenska vrednost nije, dakle, proizvod razmene; ona se samo očituje u razmeni.*

»Vrednost po kojoj su stvari razmenjene [la valeur échangée], a ne po kojoj se mogu razmeniti [valeur échangeable] određuje pravu vrednost, onu koja znači isto što i bogatstvo.« (Isto, str. 104.)

Ali vrednost po kojoj se stvar može razmeniti je odnos jedne stvari prema drugim stvarima za koje ona može da se razmeni. (Ono tačno što tu leži u osnovi jeste: Roba se mora pretvoriti u novac zato što roba stupa u razmenu kao valeur échangeable, kao razmenska vrednost, no kao takva je tek njen rezultat.) Naprotiv, vrednost po kojoj je A već razmenjen određena je količina proizvoda B, C, D itd. Dakle, prema Ganilh-u, to više nije vrednost, nego stvar bez razmene. B, C, D itd. nisu bile nikakve »vrednosti«. Proizvod A je to postao zahvaljujući tome što su na njegovo mesto, na mesto razmenjene vrednosti, stupile te ne-vrednosti. Ove stvari su postale vrednosti usled same promene mesta, pošto su istupile iz razmene i nalaze se u istoj poziciji kao i ranije.

»Ono što sačinjava bogatstvo nije, dakle, stvarna korisnost stvari ni njihova unutrašnja vrednost [valeur intrinsèque], nego razmena koja fiksira i određuje njihovu vrednost, i ta vrednost je ono što ih izjednačuje (identifie) s bogatstvom.« (Isto, str. 105.)

Gospođa razmena fiksira i određuje nešto što je postojalo ili nije postojalo. Ako tek razmena čini vrednost stvari, onda ova vrednost, to jest njen proizvod, prestaje čim ona sama prestane. Dakle, što sagradi to i razgradi. Ja razmenjujem A za $B + C + D$. I činu ove razmene A dobija vrednost. Čim je taj čin prošao, stoje $B + C + D$ na strani gde je stajao A, a A na strani gde su stajali $B + C + D$. I to stoje, svaka strana za sebe, izvan gospođe razmene koja se sastojala samo u ovoj promeni mesta. $B + C + D$ sada su stvari, a ne vrednosti. Isto tako i A. Ili razmena »fiksira i određuje« u pravom smislu. U tom smislu u kome snagomer određuje i fiksira stepen snage mojih mišića, ali je ne stvara. A u takvom slučaju vrednost nije proizvedena razmenom.

»Za pojedinca i za narode bogatstvo u stvari postoji samo onda ako svaki radi za sve« (to jest, ako se njegov rad predstavlja kao opšte-

društveni rad. Drukčije objašnjena ta rečenica postaje besmislena, jer fabrikant železa inače, apstrahujući ovaj oblik, ne proizvodi za sve, već *samo* za potrošače železa) »i svi za jednog« (što je očet besmisleno ako je reč o upotrebnoj vrednosti, jer proizvodi svih samo su posebni proizvodi, i svako treba samo posebne proizvode; to opet, dakle, ne znači ništa drugo nego da svaki posebni proizvod dobija oblik u kome *postoji za svakog*, a u tom obliku on postoji ne kao posebni proizvod koji se razlikuje od ostalih proizvoda, nego ukoliko je s njime istovetan; tako i ovde ponovo dolazimo do oblika društvenog rada kako se on javlja na osnovi robne proizvodnje). (Isto, str. 108.)

||361| Posle ove odredbe — razmenska vrednost je predstavljanje rada izolovanog pojedinca kao opštedruštvenog rada — Ganih se ponovo vraća na najprostiju predstavu: razmenska vrednost je odnos u kome se roba A razmenjuje za robu B, C, D itd. A ima veliku razmensku vrednost ako se za nj daje mnogo B, C, D; ali onda se daje malo A za B, C, D. Bogatstvo se sastoji iz razmenske vrednosti. Razmenska vrednost sastoji se iz relativnog odnosa u kome se proizvodi među sobom razmenjuju. Ukupna suma proizvoda nema, dakle, razmenske vrednosti, jer se ona ne razmenjuje ni za šta. Dakle, društvo čije se bogatstvo sastoji iz razmenskih vrednosti nema nikakvog bogatstva. Odatle ne izlazi samo to, kako sam Ganih zaključuje, da »nacionalno bogatstvo, koje se sastoji iz razmenskih vrednosti rada« (str. 108), ne može nikada ni da raste ni da pada u razmenskoj vrednosti (dakle *nema viška vrednosti*), već da ono uopšte nema razmenske vrednosti, dakle da nije nikakvo bogatstvo, pošto se bogatstvo sastoji samo iz razmenskih vrednosti.

•Ako usled obilja u žitu njegova *vrednost padne*, poljoprivrednici će biti manje bogati, jer poseduju manje razmenskih vrednosti za nabavku stvari koje su za život potrebne, korisne ili prijatne; ali potrošači žita dobiće isto toliko koliko poljoprivrednici gube: gubitak jednih nadoknađuje se dobitkom drugih, i opšte bogatstvo neće pretrpeti nikakvu promenu. (Isto, str. 108, 109.)

Pardon! Potrošači žita troše žito, a ne razmensku vrednost žita. Oni su bogatiji u namirnicama, ali ne u razmenskoj vrednosti. Oni su za žito razmenili manje svojih proizvoda, čija je razmenska vrednost veća zbog njihove relativne manje količine u poređenju s masom žita za koje se razmenjuju. Poljoprivrednici su sada dobili *visoku razmensku vrednost*, a potrošači mnogo žita neznatne razmenske vrednosti, tako da su sada oni siromasi, a poljoprivrednici bogataši.

Zatim, društvena suma razmenskih vrednosti gubi svoju prirodu da bude razmenska vrednost u istom stepenu u kome postaje suma razmenskih vrednosti. A, B, C, D, E, F imaju razmensku vrednost ukoliko se među sobom razmenjuju. Čim je razmena izvršena, oni svi postaju proizvodi za svoje potrošače, za svoje kupce. Promenom ruku prestali su da budu razmenske vrednosti. Time je iščezlo bogatstvo društva, koje se sastoji iz razmenskih vrednosti. Vrednost proizvoda A

je relativna; ona je njegov razmenski odnos prema B, C itd. A+B imaju manje razmenske vrednosti, jer njihova razmenska vrednost postoji samo još u odnosu prema C, D, E, F. Dakle, suma A, B, C, D, E, F nema uopšte nikakve razmenske vrednosti, jer ne izražava nikakav odnos. Suma roba ne razmenjuje se za drugu robu. Dakle, bogatstvo društva koje se sastoji iz razmenskih vrednosti nema razmenske vrednosti i zato nije bogatstvo.

•Otuda izlazi da je teško, a možda i nemoguće, za jednu zemlju da se obogati putem unutrašnje trgovine. U donekle drukčijem položaju se nalaze narodi koji su se dali na trgovinu s inostranstvom. (Isto, str. 109.)

To je stari merkantilni sistem. Vrednost se sastoji u tome da dobijam ne ekvivalent, nego više od ekvivalenta. Ali u isti mah ne postoji nikakav ekvivalent, jer bi on pretpostavljao da vrednost proizvoda A i vrednost proizvoda B nisu određeni odnosom A prema B i B prema A, već nečim trećim u čemu su A i B istovetni. Ali ako nema ekvivalenta, nema ni viška nad ekvivalentom. Ja dobijam manje zlata za železo nego železa za zlato. Sada imam više železa za koje dobijam manje zlata. Ako sam, dakle, prvobitno u dobitku, jer manje zlata vredi više železa, to sada isto toliko gubim, jer više železa vredi manje zlata.

(b) *Podvođenje svakog plaćenog rada pod pojam proizvodnog rada*

•Svaki rad, ma kakva da mu je priroda, proizvodi bogatstvo, pod pretpostavkom da ima razmensku vrednost. (Isto, str. 119.) •Razmena se ne obazire ni na količinu, ni na materiju, ni na trajnost proizvoda. (Isto, str. 121.) •Svi [radovi] *proizvode isto toliko* koliko iznosi *suma* za koju su razmenjeni. (Isto, str. 121, 122.)

Prvo proizvode isto toliko koliko iznosi *suma*, naime *cena* kojom su plaćeni (*vrednost* njihove najamnine). Ali Ganih ide odmah još korak dalje. Nematerijalni rad proizvodi materijalni proizvod, za koji se razmenjuje, tako da se čini da je materijalni rad proizveo proizvod nematerijalnog rada.

||362| •Nema razlike između rada jednog radnika koji izrađuje ormar, čija mu razmena pribavlja mericu žita, i rada muzikanta koji njemu pribavlja mericu žita. I u jednom i u drugom slučaju je proizvedena merica žita: u jednom merica žita za plaćanje ormara, u drugom merica žita za plaćanje zadovoljstva koje je učinio muzikant. Doduše, kada je stolar potrošio mericu žita, ostao je ormar, a kada je muzikant potrošio svoju mericu žita nije ostalo ništa; ali koliko se radova koji važe za proizvodne nalazi u istom položaju! Da li je rad proizvodni ili besplodan ne može se ceniti po onome što preostaje posle potrošnje, već prema *razmeni ili proizvodnji koju on prouzrokuje*. Pošto je rad muzikanta isto tako kao i rad stolara *uzrok proizvodnje merice žita, to oba proizvode na isti način mericu žita*, iako se jedan po svome dovršenju ne fiksira i ne ostvaruje ni u kakvom trajnom predmetu, a drugi se fiksira i ostvaruje u trajnom predmetu. (Isto, str. 122 - 123.)

«Adam Smith bi hteo da smanji broj radnika koji se ne bave korisnim radom, da bi povećao broj onih radnika koji su korisno zaposleni; ali on nije zapazio da bi svako bogatstvo bilo nemoguće kad bi se ta želja mogla ispuniti, jer bi proizvođačima nedostajali potrošači, pa se neutrošeni viškovi ne bi mogli reprodukovati. Proizvodne klase ne daju badava proizvode svoga rada *klasama čiji rad ne stvara nikakve materijalne proizvode* (dakle, ovde i sam razlikuje vrste rada koje daju materijalne proizvode i vrste rada koje takve ne daju); oni ih njima daju u zamenu za ugodnosti, zadovoljstva i užitke koje od njih primaju, a da bi mogli da im daju svoje proizvode, oni su prinuđeni da ih proizvode. Ako se materijalni proizvodi rada ne bi upotreбили za plaćanje radova koji ne daju materijalne proizvode, oni ne bi našli potrošače i njihova bi *reprodukcija* prestala. Rad koji proizvodi zadovoljstva doprinosi proizvodnji isto tako delotvorno kao i rad koji važi za najproizvodniji.» (Isto, str. 123 - 124.)

«Ugodnosti, zadovoljstva ili uživanja koje ljudi traže, ne prethode, već gotovo uvek *selede proizvodima kojima ih valja plaćati.*» (Isto, str. 125.) (Prema tome, izgleda da su oni pre posledica nego uzrok proizvoda kojima ih valja plaćati.) «Drukčije stoji stvar u slučaju kada radove koji su namenjeni zadovoljstvu, luksuzu ili sjaju *ne traže proizvodne klase* (on ovde, dakle, sam pravi tu razliku) «i kada se proizvodne klase i pored toga prinuđavaju da ove radove plaćaju i da za ovaj iznos ograniče svoje potrebe. Tada se može desiti to da ovo prinudno plaćanje ne prouzrokuje nikakvo uvećanje količine proizvoda.» (Isto, str. 125.) «Izuzev ovaj slučaj... svaki rad je nužno proizvođan i doprinosi više ili manje izdašno stvaranju i nagomilavanju opšteg bogatstva, jer *nužno prouzrokuje proizvode kojima se on plaća.*» (Isto, str. 126.)

⟨Dakle, »neproizvodne vrste rada« su proizvodne ne zato što nešto staju, to jest zbog svoje razmenske vrednosti, ni zbog specijalnog užitka koji proizvode, to jest zbog svoje upotrebne vrednosti, nego zato što proizvode proizvodne radove.⟩

⟨Ako je po shvatanju A. Smitha proizvođan onaj rad koji se neposredno razmenjuje za kapital, onda pri tom osim oblika dolaze u obzir još i materijalni sastavni delovi kapitala koji se razmenjuju za rad. Ovaj kapital se svodi na potrebna životna sredstva; dakle većim delom na robe, na materijalne stvari. Ono što radnik od ove najamnine ima da plati državi i crkvi, predstavlja odbitak za usluge koje mu se nameću; ono što izdaje za vaspitanje, vraški je malo; kad on to čini, onda je to proizvođno, jer proizvodi radnu snagu; ono što izdaje za usluge lekara, advokata, popova, to je od nevolje; preostaje vrlo malo neproizvođnih radova ili usluga na koje se razlaže najamnina radnika, poglavito zato što on svoje troškove potrošnje (kuvanje, držanje kuće u redu, najčešće čak i opravke) obavlja sam.⟩

Vrlo je karakteristična sledeća Ganilhova fraza:

«Ako razmenom rad sluge dobija vrednost od 1000 franaka, dok rad zemljoradnika ili industrijskog radnika samo vrednost od 500 franaka, onda odatle moramo zaključiti da rad sluge doprinosi *proizvođnji bogatstva* dvaput onoliko koliko rad zemljoradnika ili industrijskog radnika; a i ne može da bude drukčije sve dotle dok

se rad slugе plaća dvaput više nego što se plaća rad zemljoradnika i industrijskog radnika. Kako se onda može misliti da bogatstvo dolazi od rada koji ima najmanju razmensku vrednost, pa je stoga i najniže plaćen! (Isto, str. 293 - 294.)

||363| Ako je najamnina industrijskog ili poljoprivrednog radnika 500 franaka, višak vrednosti (profit i renta) koju je stvorio = 40 odsto, onda bi produkt net od nje iznosio 200 franaka i bilo bi potrebno pet takvih radnika da bi se proizvela najamnina slugе od 1000 franaka. Ako bi se umesto slugе kupila metresa za 10 000 franaka godišnje, bio bi potreban produkt net od 50 takvih proizvodnih radnika. Pošto pak metresi njen neproizvodni rad donosi razmensku vrednost, platu, dvadeset puta veću nego što je najamnina proizvodnog radnika, to ova osoba prilaže, po Ganihovem shvatanju, dvadeset puta toliko »proizvodnji bogatstva«, i jedna zemlja proizvodi utoliko više bogatstva ukoliko skuplje plaća svoje slugе i metrese. Gospodin Ganih zaboravlja da samo proizvodnost industrijskog i poljoprivrednog rada, da uopšte samo višak koji su stvorili proizvodni radnici, a za koji im nije plaćeno, čini fond iz kojeg se plaćaju neproizvodni radnici. Ali on računa ovako: 1000 franaka najamnine i rad slugе i rad metrese kao ekvivalent za ovu najmninu, iznosi ukupno 2000 franaka. Međutim, vrednost slugе i metrese, to jest njihovi troškovi proizvodnje, potpuno zavise od *produit net* proizvodnih radnika. Štaviše, od njega zavisi njihova egzistencija kao posebna vrsta. Njihova cena i njihova vrednost nemaju jedno s drugim ničega zajedničkog.

No pretpostavimo čak i to da vrednost (to jest, troškovi proizvodnje) slugе iznose dvaput toliko koliko vrednost ili troškovi proizvodnje proizvodnog radnika. U tom slučaju treba primeriti da su proizvodnost radnika (kao i proizvodnost mašine) i njegova vrednost sasvim različite stvari, koje stoje čak u obrnutoj srazmeri. Vrednost plaćena za mašinu predstavlja uvek minus njene proizvodnosti.

»Uzalud se prigovara sledeće: ako je rad slugе isto tako proizvođan kao i rad poljoprivrednih i manufakturnih radnika, onda se ne može shvatiti zašto se opšte uštede zemlje ne bi upotrebile za izdržavanje slugu, ne samo ne rasipajući, nego uz stalno uvećavanje vrednosti. Ovaj prigovor izgleda da je samo zato tačan što polazi od pretpostavke da plodnost svakog rada potiče od njegovog *sudeloovanja u proizvodnji materijalnih predmeta, da je materijalna proizvodnja stvaralac bogatstva, da su bogatstvo i proizvodnja sasvim istovetni*. Zaboravlja se da *svaka proizvodnja postaje bogatstvo samo uz sudelovanje potrošnje**, i da razmena određuje do koje mere

* <Zato ovaj isti mudrac kaže jednu stranicu dalje »da svaki rad *proizvodi* bogatstvo u srazmeri svoje razmenske vrednosti, koja se određuje ponudom i tražnjom« (on *proizvodi* bogatstvo ne u srazmeri koliko proizvodi razmenske vrednosti, već koliko razmensku vrednost sam predstavlja, to jest, ne u srazmeri onoga što on proizvodi nego onoga što sam staje), »da njegova odnosna vrednost doprinosi akumulaciji kapitala samo *uštedom i usdržavanjem od potrošnje* proizvoda koji se na osnovu ove vrednosti mogu uzeti iz ukupnog proizvoda.«>

proizvodnja *doprinosi stvaranju bogatstva*. Ako se podsetimo da sve vrste rada neposredno ili posredno doprinose ukupnoj proizvodnji svake zemlje, da razmena određuje udeo koji je rad imao u proizvodnji time što utvrđuje vrednost svakog rada, da *potrošnja proizvoda* ostvaruje vrednost koju mu je dala razmena i da višak ili manjak proizvodnje nad potrošnjom određuje nivo bogatstva ili bede naroda, onda ćemo opaziti kako je nedosledno svaki rad uzimati *ponaosob* i njegovu izdašnost i plodnost odmeravati prema njegovom *učešću u materijalnoj proizvodnji, bez obzira na* [364] *potrošnju, koja mu jedina daje vrednost*, vrednost bez koje bogatstvo ne bi moglo da postoji. (Isto, str. 294 - 295.)

S jedne strane, kaže ovaj mudrac, da bogatstvo zavisi od viška proizvodnje nad potrošnjom, a s druge strane, da jedino potrošnja daje vrednost. I sluga koji potroši 1000 franaka doprinosi, prema tome, dvaput više obrazovanju vrednosti nego seljak koji troši 500 franaka.

Prvo, Ganih dopušta da ovi neproizvodni radnici ne učestvuju neposredno u stvaranju materijalnog bogatstva. Više ni Smith ne tvrdi. S druge strane, on se trudi da dokaže, da oni, obratno, isto tako stvaraju materijalno bogatstvo kao što prema njegovom sopstvenom priznanju to ne čine.

Kod svih tih polemičara s A. Smithom nalazimo, s jedne strane, gledanje s visoka na materijalnu proizvodnju, s druge strane, želju da se nematerijalna proizvodnja — ili nikakva proizvodnja, kao u slučaju lakeja — opravda kao materijalna proizvodnja. Da li posednik neto-dohotka potroši ovaj na lakeje, metrese ili pašete, sasvim je svedjedno. Ali smešno je uobraženje da višak moraju utrošiti sluge, a da ga ne mogu utrošiti sami proizvodni radnici, da vrednost proizvoda ne ode do đavola. Kod Malthusa nalazimo istu nužnost neproizvodnih potrošača, koja stvarno postoji čim je višak u rukama gens oisifs¹. [364]

[8. Ganih i Ricardo o neto-dohotku.

Ganih kao pristalica smanjenja proizvodnog stanovništva; Ricardo kao pristalica akumulacije kapitala i porasta proizvodnih snaga]

[364] *Ganih* tvrdi da je u svojoj *Théorie de l'économie politique* (meni nepoznatoj knjizi) postavio teoriju koju je Ricardo reprodukovao⁽⁶⁹⁾. Ta se teorija sastoji u tome da bogatstvo zavisi od neto-proizvoda, a ne od bruto-proizvoda, dakle od visine profita i rente. (To zacemento nije nikakav Ganihov pronalazak, ali on se odlikuje time što to kaže.)

Višak vrednosti se predstavlja (ima svoju realnu egzistenciju) u višku proizvoda preko mase proizvoda koja samo naknađuje njegove

¹ dokoličara

prvobitne elemente; dakle, ulazi u njegove troškove proizvodnje i—saberemo li postojani i promenljivi kapital—ravna je uopšte kapitalu koji je predujmljen proizvodnji. Svrha kapitalističke proizvodnje je višak, a ne proizvod. Radnikovo potrebno radno vreme, a time i ekvivalent u proizvodu kojim se plaća, potrebno je samo donde dok proizvođa višak rada. U protivnom slučaju ono je *neproizvodno* za kapitalistu.

Višak vrednosti je jednak sa stopom viška vrednosti $\frac{v}{pr}$, pomnoženom brojem istovremenih radnih dana ili brojem zaposlenih radnika, sa n . Prema tome $V = \frac{v}{pr} \times n$. Ovaj višak vrednosti može se dakle na dvojak način povećati ili pak smanjiti. Na primer $\frac{v}{pr} \times n = \frac{2v}{pr} \times n = 2V$. Tu se V ||365| udvostručio, jer se stopa udvostručila, jer $\frac{v}{pr}$ je

$\frac{2v}{pr}$, još jednom je toliki koliki $\frac{v}{pr}$. No, s druge strane, kad bi $\frac{v}{pr} \times 2n$ bio isto tako ravan $\frac{2v}{pr} \times n$, bio bi ravan $2V$. Pr, promenljivi kapital, ravan je ceni pojedinog radnog dana pomnoženom brojem zaposlenih radnika. Ako je zaposleno 800 radnika, od kojih svaki staje 1 £, to je $Pr = 800$ £, ravno $1 \text{ £} \times 800$ kad je $n = 800$. Ako višak vrednosti iznosi 160, njegova je stopa $\frac{160}{1 \text{ £} \times 800} = \frac{160}{800} = \frac{16}{80} = \frac{1}{5} = 20\%$. Ali sam višak vrednosti je $\frac{160}{1 \text{ £} \times 800} \times 800$, to jest $\frac{V \text{ £}}{1 \text{ £} \times n} \times n$.

Ovaj višak vrednosti može se povećati, ako je data dužina radnog dana, samo povećanjem proizvodnosti, ili, ako je data proizvodnost, produženjem radnog vremena.

Ali ovde je važno sledeće: $2V = \frac{v}{pr} \times n$; i $2V = \frac{v}{pr} \times 2n$. Isti

višak vrednosti (gross amount¹ viška vrednosti) ostaje ako se broj radnika smanji za polovinu, ako je umesto $2n$ [samo] n , ali njihov svakodnevni višak rada je dvaput veći nego što je bio ranije. Pod ovom pretpostavkom ostale bi dve stvari neizmenjene: prvo, ukupna masa proizvedenih proizvoda; drugo, ukupna masa viška proizvoda ili neto-proizvod. No izmenilo bi se sledeće: prvo, promenljivi kapital ili onaj deo optičajnog kapitala koji se izdaje za najamninu, smanjio bi se za polovinu. Onaj deo postojanog kapitala koji se sastoji iz sirovina ostao bi takođe neizmenjen, pošto bi se i sada kao i ranije prerađivala ista masa sirovina, iako bi time bila zaposlena polovina ranijeg broja radnika. Naprotiv, uvećao bi se deo koji se sastoji iz stalnog kapitala.

Ako je kapital izdat za najamninu iznosio 300 £ (1 £ po radniku) sada iznosi 150 £. Ako je kapital izdat za sirovinu iznosio 310 £, to će

¹ ukupna suma; bruto-iznos

i sada iznositi 310 £. Ako je vrednost mašinerije bila četiri puta veća od ostalog kapitala, sada bi iznosila 1600 £.^[70] Prema tome, ako se mašinerija istroši za deset godina, vrednost mašinerije koja bi godišnje ulazila u proizvod iznosila bi 160 £. Ako pretpostavimo da je ranije za oruđa za proizvodnju godišnje utrošeni kapital iznosio 40 £, to jest samo $\frac{1}{4}$ sadašnjega, onda bismo dobili ovakav račun:

	mašinerija	sirovine	najamnina	suma	višak vrednosti	profitna stopa	ukupan proizvod
raniji kapital	40	310	300	650	150 ili 50%	23 $\frac{1}{13}$ %	800
novi kapital	160	310	150	620	150 ili 100%	24 $\frac{6}{31}$ %	770

U ovom slučaju se profitna stopa povećala zato što se smanjio ukupni kapital; tim što se kapital izdat za najamninu smanjio za 150 £, suma vrednosti stalnog kapitala se povećala samo za 120 £, dakle ukupno je bilo izdato 30 £ manje nego ranije.

Ako se preostalih 30 £ upotrebe opet na isti način, $\frac{31}{62}$ ove sume (ili $\frac{1}{2}$) za sirovine, $\frac{16}{62}$ za mašineriju i $\frac{15}{62}$ za najamninu, onda bismo dobili:

mašinerija	sirovine	najamnina	višak vrednosti
7 £ 14 šil. 6 pensa	15 £	7 £ 5 šil. 6 pensa	7 £ 5 šil. 6 pensa

Dakle ceo

	mašinerija	sirovine	najamnina	višak vrednosti	profitna stopa
novi kapital	167 £ 14 šil. 6 pensa	325 £	157 £ 5 šil. 6 pensa	157 £ 5 šil. 6 pensa	24 $\frac{6}{31}$ %

Ukupna suma utrošenog kapitala: 650 £ kao i ranije. Ukupan proizvod 807 £ 5 šilinga 6 pensa.

Ukupna vrednost proizvoda se povećala, ukupna vrednost utrošenog kapitala je ostala neizmenjena; povećala se ne samo vrednost već i masa ukupnog proizvoda, jer je za 15 £ više sirovina pretvoreno u proizvod.

||366| [Kod Ganih-a čitamo]:

•Ako neka zemlja nema mašina i njen rad počiva samo na ručnoj snazi, onda radne mase troše skoro celu masu svojih proizvoda. U srazmeri u kojoj industrija napreduje, u kojoj se ona usavršava, usled podele rada, veštine radnika i pronalaska mašina, padaju troškovi proizvodnje, ili, drugim rečima, smanjuje se broj radnika koji su potrebni da bi se proizvelo više proizvoda. (Isto, str. 211, 212.)

To, dakle, znači da se troškovi proizvodnje najamnine smanjuju u istoj meri u kojoj industrija postaje proizvodnija. U odnosu na proizvod upošljava se manje radnika, te prema tome oni dobijaju i manji deo od toga.

Ako je radniku bez mašina potrebno 10 časova da proizvede svoja životna sredstva, a s mašinama samo 6, onda on u prvom slučaju

radi (pri 12-časovnom radu) 10 za sebe a 2 za kapitalistu, a od ukupnog proizvoda 12-časovnog rada kapitalista dobija šestinu. U prvom slučaju 10 radnika radiće 100 časova za sebe (proizvodiće proizvod za 10 radnika), a 20 za kapitalistu. Od vrednosti od 120 kapitalista dobija šestinu, to jest 20. U drugom slučaju uposliće se samo polovina radnika. 5 radnika radi 30 časova za sebe (proizvode proizvod za 5 radnika), a 30 časova za kapitalistu. Kapitalista dobija sad od 60 časova 30, dakle polovinu, triput više nego ranije. A i ukupni višak vrednosti skočio bi od 20 na 30, za trećinu. 60 dana od kojih prisvajam $\frac{1}{2}$ daju za $\frac{1}{3}$ više viška vrednosti nego 120 dana od kojih prisvajam $\frac{1}{6}$.

Zatim bi polovina ukupnog proizvoda koju kapitalista prima bila i po količini veća nego ranije. Jer, 6 časova isporučuju sada toliko proizvoda koliko ranije 10; 1 čas toliko proizvoda koliko ranije $\frac{10}{6}$, ili 1 toliko koliko $1\frac{4}{6} = 1\frac{2}{3}$. Prema tome, 30 časova viška sadrže sad toliko proizvoda koliko je ranije 30 $(1 + \frac{2}{3}) = 30 + \frac{60}{3} = 50$. Šest časova daju toliko proizvoda koliko ranije 10, dakle 30 ili 5×6 toliko koliko ranije 5×10 .

Dakle, višak vrednosti kapitaliste i njegov višak proizvoda porasli bi (ako on sam taj proizvod troši in natura ili u meri u kojoj ga on troši in natura). Višak vrednosti može sad čak i da raste, a da količina ukupnog proizvoda ne raste. Jer, povećanje viška vrednosti znači da je radnik kadar da proizvede svoja životna sredstva u kraćem vremenu nego ranije, dakle da vrednost robe koju troši pada, da predstavlja manje radnog vremena, da, prema tome, određena vrednost, ravna, recimo, 6 časova, predstavlja sada veću količinu upotrebni vrednosti nego ranije. Radnik dobija istu količinu proizvoda kao i ranije, ali ova količina čini manji deo ukupnog proizvoda, kao što i njegova vrednost izražava manji deo ploda radnoga dana. Iako povećanje proizvodnih snaga u industrijskim granama čiji proizvodi ne ulaze ni posredno ni neposredno u stvaranje radnikovih sredstava potrošnje, ne bi moglo dovesti do ovog rezultata, budući da povećana ili smanjena proizvodnost u ovim granama ne utiče na odnos potrebnog rada prema višku rada — to bi, obratno, rezultat za ove industrijske grane bio isti, iako ne bi proizišao iz promene u njihovoj sopstvenoj proizvodnosti. Relativna vrednost njihovih proizvoda rasla bi tačno u istoj meri u kojoj bi opadala relativna vrednost druge robe (ako je njihova sopstvena proizvodnost ostala ista); dakle, u istoj meri bi manji alikvotni deo ovih proizvoda, ili manji deo radnikovog radnog vremena, koje je u njima materijalizovano, davao radniku raniju količinu životnih sredstava. Višak vrednosti porastao bi, dakle, u ovim granama rada isto tako kao i u drugima.

Ali šta će biti sa onom petoricom otpuštenih radnika? Kazaće nam se da se zajedno s njima oslobodio i kapital, naime onaj koji je plaćao 5 otpuštenih radnika, od kojih je svaki dobijao 10 časova (za šta su radili 12 časova), dakle ukupno 50 časova; njime se ranije moglo platiti 5 radnika, a sada se, kad je najamnina pala na 6 časova, mogu da

plate $50/6 = 8\frac{1}{3}$ radnih dana. Prema tome, oslobođenim kapitalom od 50 radnih časova može se sada platiti više radnika nego što je otpušteno.

Međutim, nije oslobođen kapital od celih 50 radnih časova. Jer, ako čak pretpostavimo da je materijal pojeftinio u istom stepenu u kome se veća količina toga materijala prerađuje u istom radnom vremenu, dakle da je i u ovoj grani proizvodnje došlo do isto toliko povišenja proizvodne snage, to ostaje izdatak za novu mašineriju. Ako pretpostavimo da ona staje tačno 50 radnih časova, onda za njenu proizvodnju nije ni u kom slučaju bilo uposleno toliko radnika koliko je otpušteno. Jer, ovih 50 radnih časova bili su u celini utrošeni na najamninu, na 5 radnika. Ali u vrednosti mašina od 50 radnih časova sadržani su profit i najamnina, plaćeno i neplaćeno radno vreme. Osim toga, u vrednost mašina ulazi i postojani kapital. Dakle, broj ovih, pri gradnji mašina uposlenih radnika manji je od broja otpuštenih. ||367| I to nisu bili ni oni isti koji su otpušteni. Povećanje tražnje radnika u gradnji mašina može u najboljem slučaju da utiče na buduću raspodelu snaga radničke mase, tako da veći deo generacije koja počinje da radi, veći deo negoli ranije, nađe sebi posla u ovoj grani. Na otpuštene to nema dejstva. Osim toga, povećanje godišnje tražnje radnika za gradnju mašina nije ravno novom kapitalu uloženom u mašine. Mašina služi, na primer, 10 godina. Stalna tražnja koju je ona stvorila godišnje je, dakle, ravna desetini u njoj sadržanih najamnina. Ovoj desetini treba dodati rad na opravkama u toku deset godina i dnevni utrošak uglja, ulja ili uopšte pomoćnog materijala; a što sve ukupno iznosi možda još dve desetine.

⟨Kad bi oslobođeni kapital bio ravan 60 časova, to bi oni sada predstavljali 10 časova viška rada, a samo 50 potrebnog. Prema tome, ako je ovih 60 časova izdato za najamninu i ako su zapošljavali 6 radnika, to sada samo 5.⟩

⟨Pomeranje rada i kapitala prouzrokovano povećanjem proizvodne snage u nekoj posebnoj industrijskoj grani posredstvom mašinerije itd., uvek je samo prospektivno. To znači, da će se *nove generacije radničke mase* drukčije raspodeliti, možda deca izbačenih radnika, ali ne oni sami. Oni sami dugo vremena tavore u svome starom zanimanju, kojim se i dalje bave pod najnepovoljnijim uslovima, budući da je njihovo potrebno radno vreme veće od društveno potrebnog radnog vremena; oni se pauperizuju ili nalaze posla u drugim strukama gde se primenjuje rad niže vrste.⟩

⟨Pauper isto tako kao i kapitalista (rentijer) živi od dohotka zemlje. On ne ulazi u troškove proizvodnje proizvoda, pa je, dakle, prema gospodinu Ganilh-u predstavnik razmernih vrednosti. Ditto: zločinac koga u zatvoru hrane. Veliki deo »neproizvodnih radnika«, državni sinekuristi itd. samo su otmeni pauperi.⟩

⟨Uzmimo da je proizvodnost industrije toliko uznapredovala da mesto dve trećine stanovništva, kao ranije, sada samo jedna trećina neposredno sudeluje u materijalnoj proizvodnji. Ranije su dve trećine

isporučivale životna sredstva za tri trećine, sada jedna trećina za tri trećine. Ranije je neto-dohodak činila jedna trećina (za razliku od dohotka radnika), sada on iznosi dve trećine. Ne uzimajući u obzir klasnu suprotnost, nacija bi sada morala upotrebiti $\frac{1}{3}$ svoga vremena za neposrednu proizvodnju, dok je ranije upotrebljavala $\frac{2}{3}$. Pri ravnomernoj raspodeli imali bi svi [tj. celokupno stanovništvo] $\frac{2}{3}$ više vremena za neproizvodan rad i dokolicu. Ali u kapitalističkoj proizvodnji sve izgleda, a sve i jeste, protivrečno. Ovom pretpostavkom se ne podrazumeva zastoje u stanovništvu. Jer ako rastu tri trećine, rasla bi i jedna trećina. Broj lica uposlenih na proizvodnom radu mogao bi apsolutno neprekidno rasti. Ali relativno, proporcionalno prema celom stanovništvu, bilo bi ih uvek 50 odsto manje nego pre toga. Ove dve trećine sastoje se delom od posednika profita i rente, delom od neproizvodnih radnika (koji su i zbog konkurencije loše plaćeni), i koji prvima pomažu da pojedu dohodak, a u zamenu im daju ili nameću ekvivalent u uslugama, kao politički neproizvodni radnici. Moglo bi se pretpostaviti da se — sa izuzetkom služinčadi, vojnika, mornara, policije, nižih činovnika itd., metresa, konjušara, klovnova i žonglera — ovi neproizvodni radnici nalaze uglavnom na višem stupnju obrazovanja nego ranije neproizvodni radnici, i naročito da su se namnožili loše plaćeni umetnici, muzičari, advokati, lekari, naučnici, učitelji, pronalazači itd.

U samoj proizvodnoj klasi povećao se broj trgovačkih posrednika, a naročito i broj onih koji su uposleni u gradnji mašina, u gradnji železnica i rudarstvu; zatim radnici koji se u poljoprivredi bave stočarstvom i proizvode hemijske mineralne materije za đubrivo itd. Zatim se broj poljoprivrednika koji proizvode sirovine za industriju povećao srazmerno broju onih koji proizvode hranu, kao i broj onih koji proizvode hranu za stoku u srazmeri prema onima koji proizvode hranu za ljude. *Ako raste postojani kapital, onda raste i srazmerna masa ukupnog rada koji se bavi njegovom reprodukcijom.* Pa ipak deo koji neposredno proizvodi životna sredstva, proizvodi više proizvoda nego ranije, premda mu je broj opao. [368] Njegov rad je proizvodniji. *Kao što se u pojedinačnom kapitalu smanjenje promenljivog dela kapitala u odnosu na postojani javlja neposredno kao smanjenje dela kapitala uloženog u najamninu, tako se ovo smanjenje za ukupnu masu kapitala — u procesu njegove reprodukcije — mora tako da predstavi da je srazmerno veći deo upotrebljene mase rada zauzet reprodukcijom sredstava za proizvodnju nego reprodukcijom samih proizvoda, dakle reprodukcijom mašinerije (uključujući saobraćajna i transportna sredstva, kao i građevine), pomoćnog materijala (ugalj, plin, ulje, loj, remenje itd.), biljaka koje sačinjavaju sirovinu industrijskih proizvoda. Broj poljoprivrednih radnika smanjuje se u odnosu na broj industrijskih radnika. Najzad će se povećati broj radnika za proizvodnju luksuznih proizvoda, pošto dohodak, koji je porastao, troši više luksuznih proizvoda.*

<Promenljivi kapital pretvara se u dohodak: prvo, u najamninu,

drugo, u profit. Stoga ako se kapital shvati u njegovoj suprotnosti prema dohotku, onda se postojani kapital pojavljuje kao *kapital u pravom smislu reči*, kao onaj deo ukupnog proizvoda koji pripada proizvodnji i ulazi u troškove proizvodnje, a da ga niko ne može individualno trošiti (izuzev radnu stoku). Neka ovaj deo u potpunosti potiče iz profita i najamnina. U poslednjoj analizi on nikada ne može da potiče jedino odatle; on je proizvod rada, ali rada koji samo sredstvo za proizvodnju smatra za dohodak, kao divljak luk. No, pretvoren jednom u postojani kapital, ovaj deo proizvoda se više ne pretvara u najamninu ili profit iako njegova reprodukcija donosi najamninu i profit. Tome delu pripada deo proizvoda. Svaki naredni proizvod je proizvod toga prošlog rada i sadašnjeg rada. Poslednji se može nastaviti samo onda ako jedan deo ukupnog proizvoda vraća proizvodnji. On mora postojati kapital naknaditi *in natura*. Ako rad bude proizvodniji, on naknadjuje proizvod, ali ne i njegovu vrednost, post festum ovu smanjuje. Ako je rad manje proizvođan, on povisuje vrednost proizvoda. U jednom slučaju pada alikvotni deo koji prošli rad povlači iz ukupnog proizvoda, u drugom slučaju se penje. U jednom slučaju živi rad biva proizvodniji, u drugom manje proizvođan.)

(U činioce koji smanjuju troškove *postojanog kapitala* ubraja se i oplemenjivanje sirovina. Na primer, za isto vreme nije moguće proizvesti istu količinu pređe od dobrog pamuka i od lošeg pamuka, a da se ne govori o relativnoj masi otpadaka itd. Tako značaj kvaliteta semena itd.)

(Kao primer *kombinacija*, kad fabrikant jedan deo svoga ranijeg postojanog kapitala sam proizvodi ili sam daje naredni oblik sirovini, koja je ranije prelazila u svojstvu postojanog kapitala iz njegove sfere proizvodnje u neku drugu — što se uvek svodi na koncentraciju profita, kao što je pokazano ranije¹. *Primer prvoga*: spajanje predionice i tkačnice. *Primer drugoga*: posednici rudokopa kod Birmingema, koji su preuzeli *ceo* proces proizvodnje železa, koji je ranije bio podeljen između raznih preduzimača i posednika.)

Ganilh nastavlja:

»Dok se podela rada ne uvede u sve grane rada; dok sve klase radnog i vrednog stanovništva ne dostignu svoj puni razvitak, dotle pronalazak i upotreba mašina u nekim industrijama prouzrokuju samo prelaz kapitala i radnika koje je mašina oslobodila u druge grane rada, gde mogu biti korisno upotrebljeni. Ali ako sve grane rada imaju toliko kapitala i radnika koliko im je potrebno, onda je jasno da svako dalje poboljšanje, svaka nova mašina koja skraćuje rad, neizbežno smanjuje radno stanovništvo; i pošto njegovo smanjivanje ne ograničava proizvodnju, to će deo proizvoda koji ostaje na raspolaganju rasti bilo u korist kapitala bilo u korist zemljišne rente; otuda je prirodna i nužna posledica mašina smanjivanje stanovništva u klasama

¹ Vidi str. 89. ovog toma.

najamnih radnika koji žive od bruto-proizvoda i povećanje stanovništva u onim klasama koje žive od neto-proizvoda (produit net).« (Isto, str. 212.)

||369| »Pomeranje u sastavu stanovništva neke zemlje, koje neminovno dolazi s napretkom industrije, istinski je uzrok napretka, moći i civilizacije modernih nacija. Ukoliko se brojnost donjih klasa društva više smanjuje, utoliko manje društvo treba da se obespekujava zbog opasnosti kojima ga beda, neznanje, lakovernost i sujeverje tih nesrećnih klasa neprekidno ugrožavaju. Ukoliko se gornje klase više množe, utoliko je veći broj podanika kojima može država raspolagati, utoliko je ona jača i moćnija, utoliko više prosvetčenosti, razuma i civilizacije vlada u celom stanovništvu.« (Isto, str. 213.)

⟨Say na sledeći način ukupnu vrednost proizvoda svodi na dohodak: U jednoj napomeni u gl. 26. Ricardovih *Načela* (francuski prevod Constancia) Say kaže:

»Neto-dohodak privatnog lica sastoji se iz *vrednosti proizvoda* u čijoj proizvodnji je učestvovao... minus njegovi izdaci. Ali kako su njegovi izdaci *delovi dohotka* koje je on platio drugim licima, to *ukupna vrednost proizvoda odlazi na plaćanje dohotka*. Ukupni dohodak jedne nacije sastoji se iz bruto-proizvoda, to jest bruto-vrednosti svih njenih proizvoda koji se raspodeljuju među proizvođače.«^[71]

Poslednju postavku bi trebalo ovako formulisati: Le revenu total d'une nation se compose de cette partie de son produit brut, c'est-à-dire de la valeur brute de tous les produits qui se distribuent comme revenus entre les producteurs, c'est-à-dire moins cette portion de tous les produits qui dans chaque branche d'industrie avaient remplacés les moyens des productions.¹ Ali ovako formulisana ova postavka bi sama sebe pobila.

Say nastavlja:

»Ova vrednost bi, posle nekoliko činova razmene, u toku godine svoga nastajanja bila potpuno potrošena, ne prestajući da i dalje bude dohodak nacije; isto tako kao i privatno lice koje ima godišnji dohodak od 20 000 franaka, ne prestaje da ima 20 000 franaka dohotka iako ga svake godine potpuno potroši. Njegov dohodak ne sastoji se samo iz ušteta.«

Son revenu ne se compose jamais de ses épargnes, quoique ses épargnes se composent toujours de ses revenus. Pour prouver qu'une nation peut annuellement manger et son capital et son revenu, Say la compare à un particulier qui laisse intacte son capital et ne mange annuellement que son revenu. Si ce particulier mangeait dans une seule année et son capital de 200 000 frs. et le revenue de 20 000, il n'aurait rien à manger l'an après. Si tout le capital d'une nation, et conséquem-

¹ Ukupni dohodak jedne nacije sastoji se iz dela njenog bruto-proizvoda, to jest iz bruto-vrednosti svih proizvoda koji se raspodeljuju među proizvođače u svojstvu dohotka, to jest minus dela svih proizvoda koji u svakoj industrijskoj grani moraju naknaditi sredstva za proizvodnju.

ment toute la valeur brute de ses produits, se resolvait en revenus, Say aurait raison. Le particulier mange ses 20 000 frs. de revenu. Ses 200 000 frs. de capital, qu'il ne mange pas, se seraient composés des revenus d'autres particuliers, dont chacun mange sa part, et ainsi, au bout de l'année, tout le capital serait mangé. Mais il serait reproduit pendant qu'il est mangé et ainsi remplacé? Mais le particulier en question reproduit annuellement son revenu de 20 000 frs. parce qu'il n'a pas mangé son capital de 200 000 frs. Les autres ont mangé ce capital. Donc ils n'ont pas de capital de quoi reproduire du revenu.¹

»Samo *produit net*«, kaže Ganilh, »i oni koji ga troše sačinjavaju njeno« (države) »bogatstvo i njenu moć i doprinose njenom napretku, njenoj slavi i njenoj veličini.« (Isto, str. 218.)

Zatim Ganilh navodi Sayeve napomene uz 26. glavu Constanciovog prevoda Ricarda, gde Ricardo kaže da je za bogatstvo zemlje koja broji 12 miliona stanovnika probitačnije ako 5 miliona proizvodnih radnika radi za 12 miliona, nego ako 7 miliona proizvodnih radnika radi za 12 miliona. U prvom slučaju, »*produit net*« se sastoji iz viška proizvoda od kojega žive onih 7 miliona koji nisu proizvodni, u drugome iz viška proizvoda za 5 miliona. Tim povodom Say kaže:

»Ovo jako podseća na učenje ekonomista 18. veka^[22], koji su tvrdili da manufakture ne doprinose ni na koji način bogatstvu države, budući da *klasa najamnih radnika*, koja troši onoliko ||370| vrednosti koliko proizvodi, ništa ne doprinosi njihovom čuvenom *produit net-u*.«

Na ovo odgovara Ganilh (str. 219, 220):

»Nije lako otkriti vezu između ovog tvrđenja ekonomista da *industrijska klasa troši onoliko vrednosti koliko proizvodi* i Ricardovog učenja da se *najamnina ne može računati u dohodak države*.«

Ganilh ni tu ne pogađa stvar. Ekonomisti greše u tome što smatraju manufakturiste samo kao *klasu koja radi za najamninu*. U tome se raz-

¹ Njegov dohodak se nikada ne sastoji iz njegovih ušteda, iako se njegove uštede uvek sastoje iz njegovog dohotka. Da bi dokazao da jedna nacija može godišnje da potroši kako svoj kapital tako i svoj dohodak, Say je upoređuje s privatnim licem koje svoj kapital ostavlja netaknut i godišnje potroši samo svoj dohodak. Kad bi to privatno lice u jednoj jedinog godini potrošilo kako svoj kapital od 200 000 franaka tako i svoj dohodak od 20 000 franaka, iduće godine ono ne bi imalo šta da troši. Kad bi se ceo kapital jedne nacije i, sledstveno, cela bruto-vrednost njenih proizvoda razložila na dohotke, onda bi Say bio u pravu. Privatno lice troši svojih 20 000 franaka dohotka. Njegovih 200 000 franaka kapitala, koje ono ne troši, sastojali bi se iz dohotaka drugih privatnih lica, od kojih svako potroši svoj deo, i tako bi krajem godine bio potrošen sav kapital. Ali neće li on biti reprodukovano dok se troši i na taj način naknađen? Ali privatno lice o kome je ovde reč reprodukuje godišnje svoj dohodak od 20 000 franaka zato što nije potrošilo svoj kapital od 200 000 franaka. Drugi su taj kapital potrošili. Oni dakle više nemaju kapitala da bi proizveli dohodak.

likuju od Ricarda. Zatim, greše u tome što misle da *najamni radnici* proizvode ono što troše. Tačno je to, i što Ricardo, nasuprot njima, vrlo dobro zna, da oni proizvode *produit net*, ali ga proizvode baš zahvaljujući tome što njihova potrošnja, to jest njihova najamnina, nije ravna njihovom celom radnom vremenu, već onom radnom vremenu koje im je potrebno da bi proizveli svoju najamninu; ili tome što od svoga proizvoda primaju samo deo koji je ravan njihovoj potrebnoj potrošnji, ili što od svoga sopstvenog proizvoda primaju samo onoliko koliko iznosi ekvivalent njihove sopstvene potrebne potrošnje. Ekonomisti su pretpostavljali da se cela industrijska klasa, majstori i radnici, nalazi u ovom položaju. Za njih je samo renta važila kao višak proizvodnje preko najamnine. Otuda i kao jedino bogatstvo. Ako sad Ricardo kaže da profiti i rente sačinjavaju ovaj višak, otuda i jedino bogatstvo, onda se on, uprkos tome što se razlikuje od fiziokrata, slaže s njima u tome da samo *produit net*, samo proizvod u kojem postoji višak vrednosti, sačinjava nacionalno bogatstvo, mada Ricardo prirodu toga suviška razume bolje od fiziokrata. I kod njega je to samo onaj deo dohotka koji sačinjava višak preko najamnine. Ono po čemu se on razlikuje od ekonomista nije objašnjenje *produit net*, nego objašnjenje najamnine, u koju kategoriju ekonomisti pogrešno svrstavaju i profite.

Say kaže polemišući s Ricardom:

«Od 7 miliona potpuno uposlenih radnika bilo bi više ušteda nego od 5 miliona.»

Ganilh na to primećuje:

«To je jednako tvrdenju da *uštede od najamnina* valja pretpostavljati takvim *uštedama koje dolaze od ukidanja najamnina*... Bilo bi apsurdno ako bismo 400 miliona najamnina isplatili radnicima koji ne proizvode *produit net* samo zato da bismo im dali prilike i sredstva da stvaraju uštede od svojih najamnina.» (Isto, str. 221.)

«Sa svakim korakom napred koji čini civilizacija, rad postaje manje težak a više proizvodan; klase koje su osuđene na to da proizvode i troše, brojno se smanjuju; a klase koje rukovode radom, koje ceo narod pomažu (!), teže (!) i prosvetčuju, umnožavaju se, *postaju mnogobrojnije i prisvajaju sve blagodati koje proizlaze iz smanjivanja troškova rada*, iz obilja proizvoda i jeftinoće potrošnih dobara. Na taj način uzdiže se ljudski rod, ... tim *neprekidnim smanjivanjem donjih klasa i uvećavanjem gornjih klasa društva*... građansko društvo postaje srećnije, moćnije itd.» (Isto, str. 224.) «Ako ... broj uposlenih radnika iznosi 7 miliona, najamnina će iznositi 1400 miliona; ali ako 1400 miliona ne daju veći *produit net* od milijarde kojom se plaća 5 miliona radnika, onda *bi se prava ušteda sastojala u ukidanju onih 400 miliona najamnina kojima se plaćaju 2 miliona radnika koji ne proizvode nikakav produit net*, a ne u uštedama koje bi ta 2 miliona radnika iz svojih 400 miliona najamnina mogla da prave.» (Isto, str. 221.)

U 26. glavi svojih *Načela* veli Ricardo:

«Adam Smith stalno uveličava koristi koje neka zemlja izvlači pre iz velikog

bruto-dohotka nego iz velikog neto-dohotka... No od kakve bi koristi za zemlju bila potreba velike količine proizvodnog rada kad bi njeni dohoci i njeni profiti, uzeti ukupno, bili isti bilo da je upotrebljena ona količina rada ili neka manja količina? Da li neka nacija upotrebljava 5 ili 7 miliona proizvodnih radnika da bi proizvela čisti dohodak ||371| od kojeg živi ostalih 5 miliona, ... «hrana i odeća za 5 miliona ljudi bile bi još uvek neto-dohodak. Upošljavanje većeg broja ljudi niti bi nas osposobilo da svoje armije i flote povećamo za ijednog čoveka, niti da porezima dodamo ijednu gvineju više.» (Isto, str. 215.)^[72]

Ovo podseća na stare Nemce, od kojih je naizmenično jedan deo ratovao, a drugi obrađivao zemlju. Ukoliko je broj onih koji su bili neophodni za obrađivanje zemlje bio manji, utoliko ih je veći broj mogao da ide u rat. Ne bi im ništa koristilo da je broj ljudstva bio za trećinu veći, 1500 umesto 1000, ako bi pri tom za obrađivanje zemlje bilo potrebno 1000 ljudi umesto ranijih 500. Njihovo raspoloživo ljudstvo sastojalo bi se sada kao i ranije od 500 ljudi. Naprotiv, da se povećala proizvodna snaga njihovog rada tako da bi za obrađivanje zemlje bilo dovoljno 250, onda bi od 1000 moglo da ide u rat 750, dok je pri smanjenoj proizvodnosti rada od 1500 moglo ići u rat samo 500.

Ovde valja prvo primetiti da Ricardo pod neto-dohotkom ili produit net-om ne podrazumeva višak ukupnog proizvoda nad onim njegovim delom koji se proizvodnji mora vratiti kao sredstvo za proizvodnju, sirovina ili alat. Štaviše, i on je pogrešnog mišljenja da se bruto-proizvod svodi na bruto-dohodak. Pod produit net ili neto-dohotkom on podrazumeva višak vrednosti, višak ukupnog dohotka nad njegovim delom koji se sastoji iz najamnine, iz dohotka radnika. Ali ovaj dohodak radnika ravan je promenljivom kapitalu, onom delu optičajnog kapitala koji radnik stalno troši i stalno reprodukuje kao deo svoje proizvodnje koji on sam troši.

Ako Ricardo ne smatra kapitaliste za sasvim beskorisne, nego ih smatra za agente proizvodnje, te stoga deo njihovog profita svodi na najamninu, onda on mora od čistog dohotka da odbije jedan deo njihovog dohotka i objavi da je i broj ovih lica samo utoliko koristan po bogatstvo ukoliko njihova najamnina sačinjava što manji deo njihovog profita. Bilo kako bilo, bar jedan deo vremena tih ljudi, kao agenata proizvodnje, pripada proizvodnji. I za to vreme oni se ne mogu upotrebiti za druge svrhe društva ili pak države. Ukoliko im više slobodnog vremena ostavlja njihova zauzetost kao upravljača proizvodnje, utoliko manje njihov profit zavisi od njihove plate. Nasuprot njima stoje kapitalisti, koji žive samo od svojih kamata, kao i uživaoci zemljišne rente, koji su lično potpuno na raspolaganju [društvu i državi], i nijedan deo njihovih prihoda ne ulazi u troškove proizvodnje osim onog dela koji se upotrebljava za reprodukciju njihove cenjene ličnosti. Prema tome, u interesu države Ricardo bi morao takođe želiti povećanje rente (čistog neto-dohotka) na račun profita, što nipošto nije bilo njegovo shvatanje. A zašto nije? Zato što to škodi aku-

mulaciji kapitala [iii] — što je delimično isto, — zato što to uvećava masu neproizvodnih radnika na račun proizvodnih.

Ricardo potpuno usvaja Smithovo razlikovanje proizvodnog od neproizvodnog rada, ukoliko se prvi razmenjuje neposredno za kapital, a drugi neposredno za dohodak. Ali on već nema Smithove nečnosti za proizvodne radnike, ni njegove iluzije o njima. Biti proizvodan radnik, to je nevolja. Proizvodan radnik je radnik koji proizvodi izdane bogatstva. Samo kao takvo oruđe za proizvodnju tuđeg bogatstva, njegova egzistencija ima smisla. Ako, dakle, ista količina tuđeg bogatstva može da se proizvede manjim brojem proizvodnih radnika, onda je uklanjaje ih proizvodnih radnika na svom mestu. Vos, non vobis. Uostalom, Ricardo ne shvata ovo *uklanjanje* kao Ganilh; on ne misli da je dosta ukloniti radnike da bi se uvećao dohodak i potrošilo *kao dohodak ono što bi se ranije potrošilo kao promeniivi kapital* (dakle u vidu najamnine). Sa smanjenim brojem proizvodnih radnika otpada i količina proizvoda koju je oslobođeni broj sam trošio i sam proiz- vodio, otpada ekvivalent za ovaj broj. Ricardo ne pretpostavlja kao Ganilh da se, kao i ranije, proizvodi ista masa proizvoda nego ista masa proizvod net-a. Ako su radnici potrošili 200, a njihov višak je iznosio 100, onda je ukupan proizvod iznosio 300, a višak čini trećinu od toga=100. Ako radnici troše 100, a njihov višak je kao i ranije 100, onda ukupni proizvod iznosi 200, a višak polovinu=100. Ukupni proizvod smanjio bi se za trećinu, za onoliko proizvoda koliko bi 100 radnika potrošilo, a produkt net ostao bi isti, jer $\frac{200}{\frac{2}{3}} = 300/\frac{3}{3}$. Stoga je Ricardo ravnodušan prema veličini ukupnog proizvoda, uz pretpo- stavku da onaj deo ukupnog proizvoda koji sačinjava produkt net ostane isti ili da raste, i svakom slučaju da se ne smanjuje.

Tako on kaže[73]:

»Čoveku kome kapital od 20 000 £ donosi godišnje 2000 £ bilo bi sasvim svejedno da li njegov kapital zapošljava sto ili hiljadu ljudi, da li se njegovi proizvodi prodaju za 10 000 £ ili za 20 000 £ samo ako u svima tim slučajevima njegov profit ne padne ispod 2000 £.«[74] |VIII-372||

*

||IX-377| Citirano mesto kod Ricarda (gl. XXVI) glasi:

»Adam Smith stalno preuveličava koristi koje neka zemlja izvadi iz velikog bruto-dohotka u stvarnjenju s velikim neto-dohotkom (jer, veći Adam, utoliko će biti veća količina proizvodnog rada koju stavlja u pokret)... No od kakve bi koristi za zemlju bila upotreba velike količine proizvodnog rada kada bi njene neto-rente i njeni profit, uzeti ukupno, bili isti bilo da je upotrebljena ona ili neka manja količina rada?»

⟨Ovo, dakle, ne znači ništa drugo nego da bi višak vrednosti proizveden većom količinom rada bio jednak s viškom vrednosti proizvedenim manjom količinom rada. Ali onda to opet ne znači ništa drugo nego da je za jednu zemlju isto da li upotrebljava veći broj radnika uz manju stopu viška vrednosti, ili manji broj uz veću stopu. $n \times \frac{1}{2}$ isto je koliko $2n \times \frac{1}{4}$, gde n predstavlja broj radnika, $\frac{1}{2}$ i $\frac{1}{4}$ stopu viška rada. »Proizvodni radnik« sam po sebi samo je oruđe za proizvodnju viška vrednosti, i pri istom rezultatu veći broj ovih »proizvodnih radnika« bio bi štetan.⟩

»Za čoveka koji poseduje kapital od 20 000 £ i čiji profit godišnje iznosi 2000 £, bilo bi sasvim svejedno da li njegov kapital upošljava 100 ili 1000 lica, da li se proizvedena roba prodaje za 10 000 ili za 20 000 £ uz pretpostavku da se njegov profit nikada ne spusti ispod 2000 £.«

⟨Ovo, kao što iz jednog kasnijeg mesta proizlazi, ima sasvim banalan smisao. Na primer, vinarski trgovac koji upotrebljava 20 000 £ i godišnje mu leži u podrumu 12 000 £, međutim 8000 prodaje za 10 000 £, upošljava malo ljudi, a izvlači 10% profita, itd. A tek bankar!⟩

»I zar realni interes jedne nacije nije isto takav? Ako pretpostavimo da njen realni neto-dohodak, njena renta i njeni profiti ostaju isti, onda je bez ikakvog značaja da li se ta nacija sastoji iz 10 ili iz 12 miliona stanovnika. Njena sposobnost da izdržava flotu i vojsku i sve vrste neproizvodnog rada (ovo mesto pokazuje, između ostalog, da Ricardo shvata proizvodni i neproizvodni rad kao i Smith, iako ne deli njegovu iluzornu nežnost za proizvođan rad) »mora biti srazmerna njenom neto-dohotku, a ne njenom bruto-dohotku. Ako bi 5 miliona ljudi moglo da proizvede toliko hrane i odeće koliko je potrebno za 10 miliona ljudi, onda bi hrana i odeća za 5 miliona ljudi bili neto-dohodak. Da li bi za zemlju bilo od ikakve koristi ako bi za proizvodnju tog istog neto-dohotka bilo potrebno 7 miliona ljudi, to jest ako bi se moralo uposliti 7 miliona ljudi da bi se proizvela hrana i odeća za 12 miliona ljudi? Neto-dohodak bi se još uvek sastojao iz hrane i odeće za 5 miliona ljudi. Upošljavanje većeg broja ljudi niti bi nas osposobilo da svoju vojsku i flotu povećamo ma i za jednog čoveka niti da porezima dodamo ijednu gvineju više.«

Neka zemlja je utoliko bogatija ukoliko je manje njeno proizvodno stanovništvo u srazmeri s ukupnim proizvodom; kao što je za pojedinačnog kapitalistu utoliko bolje ukoliko mu je manje radnika potrebno da proizvede isti višak vrednosti. Zemlja je utoliko bogatija ukoliko je, pri istoj količini proizvoda, manje proizvodnog stanovništva u odnosu na neproizvodno. Jer, srazmerna neznatnost proizvodnog stanovništva bila bi samo drugi izraz za srazmerni stupanj proizvodnosti rada.

S jedne strane tendencija kapitala je da radno vreme potrebno za proizvodnju robe svede na minimum koji opada, dakle da smanji i broj proizvodnog stanovništva u srazmeri prema masi proizvoda. Ali je s druge strane tendencija kapitalističkog načina proizvodnje obratno ta da akumulira, da pretvara profit u kapital, da prisvaja

što veću količinu tuđeg rada. Kapital nastoji da snizi stopu potrebnog rada, ali da pri datoj stopi upotrebi što veću količinu proizvodnog rada. Odnos proizvoda prema stanovništvu je pri tom indiferentan. Žito i pamuk mogu se razmeniti za vino, dijamante itd. [378], ili radnici se mogu upotrebiti na proizvodnom radu koji (potrošnim) proizvodima ne dodaje neposredno nove proizvode (kao kod gradnje železnica itd.).

Ako bi kapitalista zahvaljujući nekom pronalasku mogao u svome poslu da upotrebi samo 10 000 £ umesto ranijih 20 000, jer bi 10 000 bilo dovoljno, i ako bi mu tih 10 000 donelo 20 odsto umesto 10, dakle toliko koliko ranije 20 000, onda to za njega ne bi bio nikakav razlog da 10 000 £ izda kao dohodak umesto da ih kao dosad izda kao kapital. (O neposrednom pretvaranju kapitala u dohodak može se zapravo govoriti samo kod državnih zajmova.) On bi ih plasirao drugde; osim toga, on bi kapitalizovao i deo svoga profita.

Kod ekonomista (podrazumevajući tu unekoliko i Ricarda) nalazimo istu antinomiju koja postoji u samoj stvarnosti. Mašina potiskuje rad i povećava neto-dohodak (naročito povećava uvek ono što Ricardo ovde naziva neto-dohotkom, to jest masu proizvoda u kojima se dohodak troši); ona smanjuje broj radnika i umnožava proizvode (koje delom troše neproizvodni radnici, a delom se razmenjuju izvan zemlje itd.). To bi, dakle, bilo ono što bi trebalo želiti. Ali ne. Treba još dokazati da mašina ne oduzima radnicima hleb. A čime se to dokazuje? Time što je ona posle jednog potresa (kojem neposredno pogođeni sloj stanovništva možda ne može da se odupre) ponovo uposlila više ljudi nego što je pre njenog uvođenja bilo zaposleno, dakle što je masu »proizvodnih radnika« ponovo povećala i ponovo uspostavila raniju disproporciju.

Tako to u stvari i biva. I tako bi uprkos rastućoj proizvodnosti rada radno stanovništvo moglo stalno da raste, ne srazmerno količini proizvoda, koja raste zajedno s njime, pa i brže, već srazmerno [stanovništvu], kad se, na primer, jednovremeno koncentriše kapital, kad se, dakle, raniji sastavni delovi proizvodne klase proletarizuju. Mali deo proletarijata uzdiže se u redove srednje klase. No, neproizvodne klase postaraće se za to da tu ne bude previše ža jelo. Stalno pretvaranje profita u kapital stalno uspostavlja isto kružno kretanje na široj osnovici.

A Ricardu zadaje akumulacija još veću brigu nego neto-profit, tako da je poslednji, kao sredstvo akumulacije, predmet njegovog usrdnog divljenja. Otuda i protivrečne opomene i tešenja koji se upućuju radnicima. Oni su tobože najviše zainteresovani za akumulaciju kapitala, jer od nje zavisi tražnja radnika. Ako raste tražnja, raste i cena rada. Oni, dakle, moraju sami želiti snižavanje najamnine. kako bi njima oduzeti višak vrednosti, filtriran kroz kapital, pripao opet njima za nov rad i time povisio njihovu najamninu. Ali to povišenje najamnine je loše jer koči akumulaciju. S jedne strane, oni ne smeju da radaju decu. Usled toga će se smanjiti ponuda rada i povišće

mu se cena. Ali povišenje cene rada smanjuje stopu akumulacije, smanjuje, dakle, tražnju radnika i pojeftinjuje rad. Još brže nego što se smanjuje ponuda rada smanjuje se zajedno s njom i kapital. Ako radaju decu, povećavaju svoju sopstvenu ponudu, smanjuju cenu rada, usled čega profitna stopa raste a time i akumulacija kapitala. Ali porast radničkog stanovništva treba da ide *pari passu*¹ s akumulacijom kapitala; to jest radničko stanovništvo treba da se nalazi tačno u tolikoj masi koliku kapitalista treba — što ionako biva.

Gospodin Ganilh nije sasvim dosledan u svome divljenju produit net-u. On navodi Saya:

«Ja nipošto ne sumnjam u to da je kod rada robova višak proizvoda nad potrošnjom veći nego kod rada slobodnih ljudi... Rad roba nema druge granice do malaksalosti njegove radne snage... Rob* (slobodni radnik isto tako) *radi za neograničenu potrebu, za gramžljivost svoga gospodara.*» (Say, Ière éd., p. 215-216.)

||379| Ganilh primećuje na ovo:

«Slobodan radnik ne može više da izdaje a manje da proizvodi od roba... Svaki izdatak pretpostavlja ekvivalent, koji se proizvodi da bi se ovaj platio. Ako slobodan radnik više izdaje nego rob, onda i proizvodi njegovog rada moraju biti znatniji od proizvoda rada roba.» (Ganilh, t. I, p. 234.)

Kao da veličina najamnine zavisi *jedino* od proizvodnosti radnika a ne, pri datoj proizvodnosti, od raspodele proizvoda između radnika i poduzetnika.

«Ja znam», nastavlja on, «da se s izvesnim pravom može reći da *uštete koje gospodar čini na račun svoga roba*» (ovde, dakle, ipak *économies sur le salaire de l'esclave*?) «služe za to da povise njegove lične izdatke itd. ... Ali za opšte bogatstvo je korisnije ako u svima klasama društva vlada blagostanje nego preterano bogatstvo u rukama malog broja lica.» (Str. 234-235.)

Kako se ovo slaže sa produit net-om? Uostalom, gospodin Ganilh odmah povlači svoje liberalne tirade (isto, str. 236-237). On se zalaže za ropstvo crnaca u kolonijama. On je samo toliko liberalan što neće da ga ponovo uvede u Evropi, pošto mu je postalo jasno da su ovde slobodni radnici robovi, koji su tu samo zato da bi za kapitaliste, lendlordove i njihov privesak proizvodili produit net.

«On* (*Quesnay*) »odlučno osporava da su uštete klasa koje rade za najamninu sposobne da uvećaju kapitale; kao razlog za to on navodi kako ove klase ne bi trebalo da imaju nikakve mogućnosti da ušteđuju. Kad bi imale neki *višak*, on bi mogao da potiče samo iz neke greške, iz nereda u društvenoj privredi.» (Isto, str. 274.)

Kao dokaz za to, Ganilh navodi sledeće mesto iz Quesnaya:

¹ ukorak — ² uštete u plaćanju roba

«Ako s'erilna klasa štedi da bi povećala svoju gotovinu..., njeni poslovi i dobici će se smanjiti u istoj srazmeri, i ona će propasti» (*Physiocratie*, p. 321).

Magarac! On ne razume Quesnaya.

Završni kamen postavlja Ganilh u sledećoj rečenici:

«Ukoliko su one» (najamnine) »znatnije, utoliko je manji dohodak društva» (društvo počiva na radnicima, ali oni nisu u društvu) »i cela veština vlada mora biti usmerena na to da se masa [najamnina] smanji... *Zadatak... dostojan prosvetljenog stoleća u kojem živimo.*» (Isto, t. II, str. 24.)

*

O proizvodnom i neproizvodnom radu treba još kratko razmotriti *Lauderdale*-a (Broughamove burgije su posle toga suviše), (Ferrier-a?), *Tocqueville*-a, *Storcha*, *Seniora* i *Rossija*.

[9.] Razmena dohotka i kapitala

{Valja razlikovati: 1. Deo dohotka koji se pretvara u novi kapital; dakle deo profita koji se ponovo kapitalizuje. Taj ćemo ovde sasvim zanemariti. To spada u odeljak o akumulaciji. 2. Dohodak koji se razmenjuje za kapital utrošen u proizvodnji; tako da se tom razmenom ne stvara novi kapital nego se naknađuje stari kapital, jednom reći, konzervise se stari kapital. Deo dohotka koji se pretvara u novi kapital možemo, dakle, za ovo istraživanje da izjednačimo s nulom i da stvar razmatramo tako kao da sav dohodak pokriva ili dohodak ili potrošeni kapital.

Na taj način cela masa godišnjeg proizvoda raspodeljuje se na dva dela: jedan deo troši se kao dohodak, drugi deo naknađuje u naturi utrošeni postojani kapital.

[a] Razmena dohotka za dohodak

Dohodak se razmenjuje za dohodak kad na primer proizvođači platna od onog dela svoga proizvoda, platna, koji predstavlja njihove profite i najamnine, dakle njihov dohodak, jedan deo razmene za žito koje predstavlja deo profita ||380| i plate zemljoradnika. Tu, dakle, vidimo razmenu platna za žito, dveju roba koje obe ulaze u individualnu potrošnju, razmenu dohotka u obliku platna za dohodak u obliku žita. Tu nema nikakve teškoće. Ako su potrošni proizvodi proizvedeni u srazmerama koje odgovaraju potrebama, dakle ako su srazmerno raspodeljene i srazmerne mase društvenog rada koje su potrebne

za njihovu proizvodnju (što, naravno, nikada ne biva u potpunosti, nego stalno ima skretanja, nesrazmera, koje se kao takve izjednačuju, tako da stalno kretanje samog izjednačavanja pretpostavlja stalnu nesrazmeru), onda dohodak, na primer u obliku platna, postoji tačno u onoj količini u kojoj je potrebno kao sredstvo potrošnje, u kojoj se, dakle, naknađuje potrošnim sredstvima drugih proizvođača. To što proizvođač platna potroši u žitu itd., troši seljak itd. u platnu. Deo njegovog proizvoda koji predstavlja dohodak a koji razmenjuje za drugu robu (sredstva potrošnje), razmenjuju, dakle, proizvođači ove druge robe kao sredstvo potrošnje. To što on potroši u drugim proizvodima, potroše drugi u njegovom proizvodu.

Uzred rečeno: to što za jedinicu proizvoda nije utrošeno više potrebnog radnog vremena nego što se društveno iziskuje — to jest ne više vremena nego što je za proizvodnju te robe prosečno potrebno —, rezultat je kapitalističke proizvodnje, koja minimum potrebnog radnog vremena čak neprekidno smanjuje. Ali, da bi to činila, ona mora neprekidno da proizvodi u sve većoj razmeri.

Ako 1 aršin platna staje samo 1 čas i ako je to ono potrebno radno vreme koje društvo mora da upotrebi da bi zadovoljilo svoju potrebu za 1 aršinom platna, to iz toga još uvek ne proizlazi da — ako je proizvedeno 12 miliona aršina platna, dakle upotrebljeno 12 miliona radnih časova, ili, što je isto, 1 milion radnih dana, 1 milion radnika kao tkачa — takav deo svog radnog vremena društvo mora »nužno« da upotrebi na proizvodnju platna. Ako je potrebno radno vreme dato, dakle ako je poznata određena količina platna koja se može proizvesti za 1 dan, onda se pita, koliko takvih dana treba upotrebiti za proizvodnju platna. Radno vreme utrošeno na sumu određenih proizvoda na primer u jednoj godini, ravno je određenoj količini te upotrebne vrednosti, na primer jednom aršinu platna (neka je = 1 radnom danu) pomnoženom brojem opšte utrošenih radnih dana. Ukupna količina radnog vremena utrošenog u nekoj određenoj grani proizvodnje može da stoji ispod ili iznad pravilne srazmere prema ukupnom raspoloživom društvenom radu, iako svaki alikvotni deo proizvoda sadrži samo potrebno radno vreme za svoju izradu, ili mada je svaki alikvotni deo upotrebljenog radnog vremena bio potreban da bi stvorio njemu odgovarajući alikvotni deo ukupnog proizvoda.

S toga gledišta potrebno radno vreme dobija drugi smisao. Pita se, u kojim količinama se samo potrebno radno vreme raspodeljuje na različite oblasti proizvodnje. Konkurencija stalno reguliše ovu raspodelu, kao što je i stalno ukida. Ako je u nekoj grani upotrebljena prevelika količina društvenog radnog vremena, onda se ekvivalent može platiti samo tako kao da je upotrebljena odgovarajuća količina. Ukupni proizvod [jedne oblasti] — to jest vrednost ukupnog proizvoda — nije u tom slučaju ravna radnom vremenu koje je u njemu sadržano, nego je ravna radnom vremenu koje bi se srazmerno utrošilo da je ukupni proizvod bio srazmeran proizvodnji u drugim oblastima. Ali ukoliko

pada cena ukupnom proizvodu ispod njegove vrednosti, utoliko pada i cena svakom njegovom alikvotnom delu. Ako je proizvedeno 6000 aršina platna mesto 4000 i ako 12000 šilinga čine vrednost 6000 aršina, to će se oni prodati za 8000 šilinga. Cena svakom aršinu je $1\frac{1}{3}$ šilinga mesto 2—[što znači] za trećinu je niža od njegove vrednosti. To je, dakle, isto kao da je za proizvodnju jednog aršina upotrebljeno za jednu trećinu previše radnog vremena. Pretpostavljajući upotrebnu vrednost robe, opadanje cene ispod njene vrednosti pokazuje da je, iako je svaki deo proizvoda stajao samo društveno potrebno radno vreme (ovde je uzeto da su uslovi proizvodnje ostali isti), u ovoj grani upotrebljeno suviše rada, više nego što je društveno potrebno.

Nešto sasvim drugo je opadanje relativne vrednosti robe usled promenjenih ||381| uslova proizvodnje; ovaj komad platna koji se nalazi na tržištu stajao je 2 šilinga, ravna, recimo, 1 radnom danu. Ali on može svakoga dana da se reprodukuje za 1 šiling. Pošto je vrednost određena društveno potrebnim radnim vremenom, a ne radnim vremenom, koje je potrebno pojedinačnom proizvođaču, to je dan koji je proizvođaču potreban za proizvodnju 1 aršina platna ravan još samo polovini društveno određenog [radnog] dana. Padanje cene njegovog aršina sa 2 šilinga na 1 šiling, dakle njegove cene ispod vrednosti koju je njega *stajao*, pokazuje samo promenu u uslovima proizvodnje, to jest promenu u samom potrebnom radnom vremenu. Ako, s druge strane, troškovi proizvodnje platna ostanu isti, a skaču troškovi proizvodnje svih drugih artikala s izuzetkom zlata, ukratko materijala novca — ili pak samo određenih artikala, na primer pšenice, bakra itd., ukratko, artikala koji ne ulaze u sastavne delove platna, to bi 1 aršin platna i dalje vredeo 2 šilinga. Njegova *cena* ne bi pala, ali bi pala njegova relativna vrednost izražena u pšenici, bakru itd.

Za deo dohotka u jednoj grani proizvodnje (koja proizvodi potrošnu robu) koji se troši u dohotku druge grane proizvodnje, važi da je tražnja ravna njegovoj sopstvenoj ponudi (ukoliko je *srazmerno* proizvedeno). To je isto kao da svaka sama potroši taj deo svoga dohotka. Tu se vrši samo formalna metamorfoza robe: R-N-R'. Platno—novac—pšenica.

Obe robe koje se razmenjuju predstavljaju ovde samo deo novog rada dodatog u toku godine. Ali, prvo, jasno je da se ovakva razmena — kada dva proizvođača deo svoga proizvoda koji predstavlja dohodak troše uzajamno u svojoj robi — obavlja samo u takvim granama proizvodnje koje proizvode potrošne artikle, to jest artikle koji ulaze neposredno u individualnu potrošnju, gde, dakle, dohodak može biti utrošen kao dohodak. Drugo, isto je tako jasno sledeće: samo za *taj deo* razmene proizvoda može se reći da je ponuda proizvođača ravna tražnji drugih proizvoda koje on želi da potroši. Tu se u stvari radi samo o prostoj razmeni robe. Umesto da sam proizvodi svoja životna sredstva, on proizvodi životna sredstva za druge, a oni proizvode za

njega. Tu nema nikakvog odnosa dohotka prema kapitalu. Dohodak u obliku jednih potrošnih artikala razmenjuje se za dohodak u obliku drugih potrošnih artikala, jednom reči, potrošni artikli za potrošne artikle. Proces njihove razmene određuje ne okolnost što su oba dohoci, već to što su i jedan i drugi potrošni artikli. Određenost njihovog oblika kao dohotka ovde uopšte ne igra ulogu. Ona se, doduše, pokazuje u upotrebnoj vrednosti uzajamnih roba, u tome da i jedne i druge ulaze u individualnu potrošnju, što opet ne znači ništa drugo nego da se jedan deo potrošnih proizvoda razmenjuje za drugi deo potrošnih proizvoda.

Oblik dohotka može doći do izraza samo tamo gde prema njemu istupa oblik kapitala. Ali je i u tom slučaju pogrešno, što tvrde Say^[76] i ostali vulgarni ekonomisti, da ako A ne može prodati svoje platno, to jest onaj deo svoga platna koji on hoće sam da potroši u vidu dohotka, ili ako ga može prodati samo ispod njegove cene, da to biva zato što su B, C itd. proizveli premalo pšenice, mesa itd. To može doći otuda što nisu toga dovoljno proizveli. A može doći i otuda što je A proizveo previše platna. Sve da i pretpostavimo da B, C itd. imaju dovoljno pšenice itd. da kupe sve platno od A, oni ga ipak neće kupiti jer *troše* samo određenu količinu platna. Ili to može da bude i zato što je A proizveo više platna nego što iznosi deo njihovog dohotka koji se uopšte može utrošiti na tkanine za odeću, dakle uopšte zato što svaki može da potroši samo određenu količinu svoga proizvoda u vidu dohotka, a proizvodnja platna proizvođača A pretpostavlja veći dohodak nego što ga uopšte ima. Ali smešno je misliti da tamo gde se radi samo o razmeni dohotka za dohodak predmet tražnje nije upotrebna vrednost proizvoda, nego količina te upotrebne vrednosti, dakle opet zaboraviti da se u *ovoj* razmeni radi samo o podmirenju potreba, a ne o količini kao kod razmenske vrednosti.

Ali svaki hoće radije veću količinu nekog artikla nego manju. Ako bi to trebalo da reši teškoću, onda se [382] apsolutno ne vidi zašto proizvođaču platna, mesto da svoje platno razmenjuje za druge potrošne artikle i ove nagomilava en masse, ne bi bilo prostije da jedan deo svog dohotka uživa u suvišnom platnu. Zašto uopšte pretvara svoj dohodak iz oblika platna u druge oblike? Zato što ima da zadovolji i druge potrebe osim onih u platnu. Zašto troši sam samo određeni deo platna? Zato što samo kvantitativno određeni deo platna ima za njega upotrebnu vrednost. Ali to isto važi za B, C, itd. Ako B prodaje vino, C knjige a D ogledala, onda će oni, možda, pretpostaviti da višak dohotka potroše u sopstvenim proizvodima, u vinu, knjigama, ogledalima, mesto u platnu. Ne može se, dakle, apsolutno tvrditi da pošto A ne može svoj u platnu postojeći dohodak nikako (ili ne srazmerno njegovoj vrednosti) da pretvori u vino, knjige, ogledala, da je zato proizvedeno premalo vina, knjiga, ogledala. Ali još je smešnije kada se ova razmena dohotka za dohodak — koja je samo deo robne razmene — uzima kao cela robna razmena.

Dakle, s jednim delom proizvoda smo gotovi. Jedan deo potrošnih proizvoda razmenjuje se između samih proizvođača ovih potrošnih proizvoda. Svaki od njih troši deo svog dohotka (profita i najamnine) mesto u svom potrošnom proizvodu, u potrošnom proizvodu drugoga, a to može da čini samo ukoliko onaj drugi uzajamno, mesto svoga, troši tuđi potrošni proizvod. To je isto kao da je svaki utrošio onaj deo svog potrošnog proizvoda koji predstavlja njegov sopstveni dohodak.

Ali za sve ostale proizvode odnosi su mnogo složeniji, jer se razmenjene robe tek ovde sučeljavaju kao dohodak i kapital, a ne samo kao dohodak.

[b] *Razmena dohotka za kapital*

Pre svega valja razlikovati. U svima granama proizvodnje jedan deo ukupnog proizvoda predstavlja dohodak, (u toku godine) dodati rad, to jest profit i najamninu. (Renta, kamata itd. delovi su profita; prihod državnih činovnika je deo profita i najamnine; prihod ostalih neproizvodnih radnika je deo profita i najamnine koji kupuju svojim neproizvodnim radom; on, dakle, ne umnožava proizvod koji postoji u vidu profita i najamnine, nego samo određuje koji njegov deo će utrošiti oni a koji radnici i kapitalisti.) Ali samo u nekim oblastima proizvodnje deo proizvoda koji predstavlja dohodak može ući u dohodak neposredno u naturi, ili biti utrošen kao dohodak prema svojoj *upotrebnoj vrednosti*. Proizvodi koji predstavljaju *samo* sredstva za proizvodnju, ne mogu biti utrošeni kao dohodak u naturi, u svom neposrednom obliku; može biti utrošena u tom vidu samo njihova *vrednost*. Ali ova mora biti utrošena u granama proizvodnje koje proizvode artikle neposredne potrošnje. Jedan deo sredstava za proizvodnju može da služi i kao neposredni potrošni artikal, već prema upotrebi, kao konj, kola itd. Jedan deo neposrednih sredstava potrošnje može biti upotrebljen i kao sredstvo za proizvodnju, kao žito za rakiju, pšenica kao seme itd. Gotovo sva sredstva potrošnje mogu kao ekskrementi potrošnje ponovo ući u proces proizvodnje, kao, na primer, istrošene i polustrulele krpe od platna u fabricaciji papira. Ali niko ne proizvodi platno u nameri da bi ono kao krpa postalo sirovina papira. Ovaj oblik ono dobija tek pošto je proizvod proizvodnje platna kao takav postao predmet potrošnje. Tek kao ekskrement te potrošnje, kao reziduum i proizvod procesa potrošnje ono može potom opet da uđe kao sredstvo za proizvodnju u neku drugu oblast proizvodnje. Prema tome, ovaj slučaj ne spada ovamo.

Dakle postoje proizvodi čiji alikvotni deo koji predstavlja dohodak njihovi sopstveni proizvođači mogu da potroše samo prema vrednosti, ali ne prema upotrebnoj vrednosti (tako da deo, na primer, svojih mašina koji predstavlja najamninu profit moraju prodati da bi ga mogli potrošiti, pošto njime kao mašinom ne mogu neposre-

dno zadovoljiti neku individualnu potrebu); — ovakve proizvode ne mogu isto tako trošiti ni proizvođači drugih proizvoda, oni ne mogu ući u njihovu individualnu potrošnju, ne mogu, dakle, sačinjavati deo proizvoda na koje proizvođači drugih proizvoda troše svoj dohodak, jer to protivreči upotrebnoj vrednosti te robe, jer njena upotrebna vrednost prema prirodi stvari *isključuje* individualnu potrošnju. Proizvođači ovih za individualnu potrošnju nepodesnih proizvoda mogu, dakle, da potroše samo njihovu *razmensku vrednost*; to jest oni ih moraju prethodno pretvoriti u novac, da bi ovaj novac ponovo pretvorili u potrošnu robu. Ali kome da prodaju ove proizvode? ||383| Da li proizvođačima drugih proizvoda koji ne služe individualnoj potrošnji? Tada bi samo umesto jednog nepotrošnog proizvoda imali drugi. A mi smo pretpostavili da ovaj deo proizvoda sačinjava njihov dohodak, da ga oni prodaju da bi vrednost dohotka potrošili u potrošnim proizvodima. Oni ga, dakle, mogu prodati samo proizvođačima proizvoda koji ulaze u individualnu potrošnju.

Ovaj deo robne razmene predstavlja razmenu kapitala jednoga za dohodak drugoga, ili dohotka jednoga za kapital drugoga. Samo neki deo ukupnog proizvoda proizvođača potrošnih proizvoda predstavlja dohodak; ostali deo predstavlja postojani kapital. Taj deo ne može ni on sam utrošiti, niti ga može razmeniti za potrošne proizvode drugih proizvođača. On ne može utrošiti niti upotrebnu vrednost tog dela proizvoda u naturi, niti može utrošiti njegovu vrednost razmenjujući ga za druge potrošne proizvode. On ga mora ponovo pretvoriti u prirodne elemente svog postojanog kapitala. Ovaj deo svoga proizvoda on mora *utrošiti industrijski*, to jest on ga mora upotrebiti kao sredstvo za proizvodnju. Ali njegov proizvod je po svojoj upotrebnoj vrednosti sposoban da uđe samo u individualnu potrošnju; prema tome, proizvođač ga ne može u naturi ponovo pretvoriti u elemente svoje sopstvene proizvodnje. Njegova upotrebna vrednost *isključuje industrijsku potrošnju*. Proizvođač može, dakle, samo njegovu *vrednost* utrošiti industrijski prodajući ga proizvođačima elemenata proizvodnje svoga proizvoda. Ovaj deo svoga proizvoda on ne može potrošiti niti u naturi niti može potrošiti njegovu vrednost, prodajući ga za druge individualno potrošne proizvode. Kao što ovaj deo njegovog proizvoda ne može da bude njegov sopstveni dohodak, on isto tako ne može da bude ni naknaden iz dohotka proizvođača drugih individualno potrošnih proizvoda, jer to bi bilo moguće jedino onda kad bi svoj proizvod razmenio za njihov proizvod, drugim rečima, kad bi *potrošio* vrednost svoga proizvoda, što nije moguće. Ali kako ovaj deo njegovog proizvoda, kao i njegov drugi deo koji troši kao dohodak, po svojoj upotrebnoj vrednosti se može utrošiti samo kao dohodak, mora ući u individualnu potrošnju, i ne može naknaditi postojani kapital, to on mora ući u dohodak proizvođača proizvoda koji nisu podesni za ličnu potrošnju, mora se razmeniti za onaj deo njihovih proizvoda čiju vrednost oni mogu da potroše ili koji predstavlja njihov dohodak.

Ako ovu razmenu posmatramo sa stanovišta svakoga od učesnika u razmeni, ona za A, za proizvođača potrošnog proizvoda, predstavlja pretvaranje kapitala u kapital. A pretvara deo svog ukupnog proizvoda koji je ravan vrednosti u njemu sadržanog postojanog kapitala, ponovo u naturalni oblik u kojem može da funkcioniše kao postojani kapital. Kako pre tako i posle razmene, ovaj deo predstavlja po vrednosti samo postojani kapital. Obrnuto za B, proizvođača proizvoda nepodesnog za ličnu potrošnju, razmena predstavlja samo pretvaranje dohotka iz jednog oblika u drugi. Deo svog ukupnog proizvoda koji sačinjava njegov dohodak koji je ravan onom delu ukupnog proizvoda koji predstavlja novododati rad, njegov sopstveni rad (kapital i radnike), B pretvara najpre u naturalni oblik u kome ga može potrošiti kao dohodak. Kako pre tako i posle razmene vrednost tog dela predstavlja samo njegov dohodak.

Posmatramo li odnos sa obe strane, tad A razmenjuje svoj postojani kapital za dohodak proizvođača B, a B svoj dohodak za postojani kapital proizvođača A. Dohodak proizvođača B naknadjuje postojani kapital proizvođača A, a postojani kapital proizvođača A naknadjuje dohodak proizvođača B.

U samoj razmeni (apstrahujući ciljeve razmenjivača) sučeljavaju se samo robe — i obavlja se samo prosta razmena roba — koje se međusobno odnose samo kao robe i za koje su odredbe o dohotku i kapitalu bez značaja. Samo različita *upotrebna vrednost* ovih roba pokazuje da jedne mogu da služe samo za industrijsku, a druge samo za individualnu potrošnju. Ali različita upotreba različitih upotrebni vrednosti različite robe spada u oblast potrošnje i ništa se ne tiče njenog procesa razmene kao robe. Sasvim je druga stvar kad se kapitalistov kapital pretvori u najamninu, a rad u kapital. Ovde robe ne istupaju jedna prema drugoj kao proste robe, nego kapital istupa kao kapital. U razmeni koju smo upravo razmotrili prodavci i kupci istupaju jedni prema drugima samo kao takvi, samo kao prosti vlasnici robe.

Zatim je jasno: Svi proizvodi određeni samo za individualnu potrošnju, ili svi proizvodi koji ulaze u individualnu potrošnju, ukoliko u nju ulaze, mogu se razmeniti samo za dohodak. Da se ne mogu trošiti industrijski, znači samo to da se mogu trošiti jedino kao dohodak, to jest samo individualno. (Pretvaranje profita u kapital, kao što je gore rečeno, ovde se ne uzima u obzir.)

Ako je A proizvođač nekog proizvoda samo za individualnu potrošnju, onda neka njegov dohodak bude ravan jednoj trećini njegovog ukupnog proizvoda, a njegov postojani kapital ravan dvema trećinama. Prvu trećinu, prema pretpostavci, potroši on sam, bilo da je ||384| utroši celu u naturi, ili samo delimično, ili nikako, ili pak da njenu vrednost potroši u drugim potrošnim artiklima; u ovom slučaju prodavci ovih drugih potrošnih artikala troše svoj dohodak u proizvodu proizvođača A. Prema tome, deo potrošnog proizvoda koji predstavlja dohodak proizvođača potrošnih proizvoda, troše oni ili neposredno ili

posredno razmenjujući među sobom proizvode koji su im potrebni; to je dakle deo gde se *dohodak razmenjuje za dohodak*. Ovde je to isto kao kad bi A predstavljao proizvođače svih potrošnih proizvoda. Jednu trećinu te ukupne mase, alikvotni deo koji predstavlja njegov dohodak, on sam troši. No ovaj deo predstavlja tačno količinu rada koju je kategorija A u toku godine dodala svome postojanom kapitalu, a ta količina ravna je zbiru najamnina i profita koji je kategorija A u toku godine proizvela.

Ostale dve trećine ukupnog proizvoda kategorije A ravne su vrednosti postojanog kapitala, i prema tome moraju biti naknadene proizvodom godišnjeg rada kategorije B, koja isporučuje nepotrošne proizvode koji ulaze samo u industrijsku potrošnju, u proces proizvodnje kao sredstva za proizvodnju. Ali kako ove dve trećine ukupnog proizvoda A, isto onako kao i prva trećina, moraju ući u individualnu potrošnju, to će ih proizvođači kategorije B razmeniti za onaj deo svoga proizvoda koji predstavlja njihov dohodak. Kategorija A razmenila je, dakle, postojani deo svoga ukupnog proizvoda za njegove prvobitne prirodne oblike, pretvorila ga je u njegov prvobitni oblik razmenjujući ga za novoisporučene proizvode kategorije B, ali kategorija B platila je samo onim delom svoga proizvoda koji predstavlja njen dohodak, no koji ona može utrošiti samo u proizvodima kategorije A. Ona ih je, dakle, u stvari platila svojim novododatim radom, koji se predstavlja u celini u onom delu proizvoda B koji je razmenjen za dve poslednje trećine proizvoda A. Prema tome, ukupni proizvod A razmenjuje se za dohodak, to jest on u celini ulazi u individualnu potrošnju. S druge strane, *ceo dohodak* društva izdaje se za proizvod A (pošto, prema pretpostavci, pretvaranje dohotka u kapital ovde ne dolazi u obzir, ravno je dakle nuli); jer, proizvođači kategorije A, kao i proizvođači kategorije B, troše svoj dohodak u A. A drugih kategorija osim ovih nema.

Ceo proizvod kategorije A je utrošen iako su u njemu sadržane dve trećine postojanog kapitala, koje proizvođači kategorije A ne smeju da potroše, već ih moraju ponovo pretvoriti u prirodni oblik elemenata svoje proizvodnje. Ukupan proizvod A ravan je ukupnom dohotku društva. A ukupni dohodak društva predstavlja sumu radnog vremena koje je ono u toku godine dodalo postojećem postojanom kapitalu. Iako se ukupni proizvod A sastoji samo za jednu trećinu iz novododatog rada, a za dve trećine iz prošlog rada, koji valja naknaditi, to se ipak ceo proizvod A može kupiti novododatim radom zato što dve trećine tog ukupnog godišnjeg rada moraju biti utrošene ne u sopstvenim proizvodima, već u proizvodima kategorije A. A se naknađuje novododatim radom za dve trećine većim nego što ga sam sadrži, jer su te dve trećine dodati rad u B, a B može ove dve trećine da potroši samo individualno u A, kao što A može iste dve trećine da potroši samo industrijski u B. Dakle ukupni proizvod A se može ceo utrošiti kao dohodak, i ujedno se može njegov postojani kapital naknaditi. Ili, bolje rečeno,

on se može ceo utrošiti kao dohodak samo zato što njegove dve trećine naknađuju proizvođači postojanog kapitala, koji onaj deo svoga proizvoda koji predstavlja njihov dohodak ne mogu da potroše u naturi, nego ga moraju potrošiti u A, to jest putem razmene za dve trećine proizvoda A.

Time bismo bili gotovi s dve poslednje trećine proizvoda A.

Jasno je da je bez značaja za stvar ako postoji i treća kategorija C, čiji se proizvodi mogu trošiti kako industrijski tako i individualno; na primer žito, koje služi za hranu čoveku ili stoci, ili kao seme; kola, konji, stoka itd. Ukoliko ovi proizvodi ulaze u individualnu potrošnju, oni moraju biti ili neposredno ili posredno utrošeni od strane njihovih sopstvenih proizvođača ili proizvođača (neposredno ili posredno) onog dela postojanog kapitala koji je u njima sadržan. U tom slučaju oni spadaju u kategoriju A. Ukoliko ne ulaze u individualnu potrošnju, oni spadaju u B.

Proces razmene ove druge vrste gde se ne razmenjuje dohodak za dohodak, već kapital za dohodak, i gde se na kraju krajeva ceo postojani kapital mora svesti na dohodak, dakle na novododati rad, može se prikazati dvojako. Neka je proizvod kategorije A, na primer, platno. Dve trećine platna, koje su ravne postojanom kapitalu kategorije A, (ili njihova vrednost) plaćaju pređu, mašineriju, pomoćne materije. Ali fabrikant pređe i fabrikant mašina [385] mogu od toga proizvoda da utroše samo onoliko koliko predstavlja njihov sopstveni dohodak. Fabrikant platna plaća celu cenu pređe i mašinerije dvema trećinama ovog proizvoda. Time je prelcu i proizvođaču mašina naknađio ceo njihov proizvod, koji je ušao u platno u vidu postojanog kapitala. Ali ovaj ukupni proizvod sa svoje strane je ravan postojanom kapitalu i dohotku, to jest, ravan je delu rada koji su prelac i proizvođač mašina dodali plus drugi deo koji predstavlja vrednost njihovih sopstvenih sredstava za proizvodnju, dakle vrednost lana, ulja, mašina, uglja itd. za prelca, a uglja, gvožđa, mašina itd. za fabrikanta mašina. Na taj način dve trećine platna, koje su ravne postojanom kapitalu kategorije A, naknađile su ceo proizvod prelca i fabrikanta mašina: njihov postojani kapital plus rad koji su dodali, njihov kapital plus njihov dohodak. Ali u proizvodu A oni mogu da utroše samo svoj dohodak. Odbivši od dve trećine proizvoda A deo koji je ravan njihovom dohotku, oni ostalom plaćaju svoju sirovinu i svoje mašine. A ove poslednje, prema pretpostavci, ne moraju naknađiti nikakav postojani kapital. Od njihovog proizvoda u proizvod A, dakle i u proizvode koji služe kao sredstvo za proizvodnju A, može ući samo onoliko koliko A može da plati. Ali A može svojim dvema trećinama da plati samo onoliko koliko je B u stanju da kupi svojim dohotkom, to jest onoliko koliko proizvod razmenjen od strane B predstavlja dohodak, novododati rad. Ako bi proizvođači poslednjih elemenata proizvodnje kategorije A morali prodati prelcu količinu svoga proizvoda koja bi predstavljala deo njihovog sopstvenog postojanog kapitala, koja bi predstavljala više od rada koji su dodali svome postojanom kapitalu, onda se oni ne bi mogli da naplate u A,

budući da jedan deo ovog proizvoda ne bi mogli da potroše. Dakle, dešava se suprotno.

Zamislimo proces u obrnutom smeru. Uzmimo da je sve platno ravno 12 dana. Proizvod proizvođača lana, fabrikanta železa itd. neka je ravan 4 dana. Ovaj se proizvod prodaje prelcu i fabrikantu mašina, koji mu dodaju još 4 dana; ovi ga prodaju tkaču, koji dodaje još 4 dana. Trećinu svoga proizvoda tkač može sada sam da utroši; 8 dana naknaduju mu njegov postojani kapital i plaćaju proizvod prelca i fabrikanta mašina; ovi mogu od 8 dana da utroše 4, a sa ostala 4 plaćaju proizvođača lana itd. naknadujući time svoj postojani kapital; proizvođač lana ima s poslednja 4 dana u platnu da naknadi sebi samo svoj rad.

Ali dohodak, premda je u sva tri slučaja iste veličine, prema pretpostavci ravan 4 dana, zauzima različitu srazmeru u proizvodima ove tri klase proizvođača, koji zajednički učestvuju u proizvođenju proizvoda A. Kod tkača platna on je $= \frac{1}{3}$ njegovog proizvoda, $= \frac{1}{3}$ od 12, kod prelca i proizvođača mašina ravan je polovini njihovog proizvoda, $= \frac{1}{2}$ od 8, kod proizvođača lana ravan je njegovom ukupnom proizvodu, $= 4$. Ali u odnosu na ukupan proizvod dohodak je svuda isti, on iznosi $\frac{1}{3}$ od 12 = 4. Međutim kod tkača novododati rad prelca, proizvođača mašina i proizvođača lana pojavljuje se kao postojani kapital; kod prelca i proizvođača mašina pojavljuje se novododati rad kako njihov tako i proizvođača lana kao ukupan proizvod, a radno vreme proizvođača lana kao postojani kapital. Kod proizvođača lana prestaje ovaj privid postojanog kapitala. Zato, na primer, prelac može upotrebiti mašineriju, uopšte postojani kapital, u istoj srazmeri kao i tkač. Na primer, $\frac{1}{3} : \frac{2}{3}$. No, prvo, suma (ukupna suma) kapitala upotrebljenog u predionici mora biti manja od sume kapitala upotrebljenog u tkaonici, zato što u tkaonicu ulazi kao postojani kapital ukupan proizvod predionice. Drugo, ako je kod prelca takođe srazmera $\frac{1}{3} : \frac{2}{3}$, onda će njegov postojani kapital iznositi $\frac{16}{3}$, njegov dodati rad $\frac{8}{3}$; prvi će biti $= 5\frac{1}{3}$ radnih dana, drugi $= 2\frac{2}{3}$ radna dana. U tom slučaju bi srazmerno više radnih dana bilo sadržano u grani koja mu isporučuje lan itd. Umesto 4 dana on bi ovde morao platiti za novododato radno vreme $5\frac{1}{3}$ dana.

Razume se samo po sebi da novim radom treba naknaditi samo onaj deo postojanog kapitala kategorije A koji ulazi u proces stvaranja vrednosti A, to jest koji se utroši u toku procesa rada kategorije A. U proces stvaranja vrednosti u celini ulaze sirovine, pomoćne materije i rabaćenje stalnog kapitala. Ostali deo stalnog kapitala ne ulazi u ovaj proces, ne treba ga dakle ni naknaditi.

Veliki deo postojećeg postojanog kapitala, veliki u odnosu koji postoji između stalnog kapitala i ukupnog kapitala, ne treba, dakle, da se godišnje naknaduje novim radom. Zato masa, ako i može da bude (apsolutno) velika, ona ipak nije velika u odnosu prema ukupnom proizvodu (godišnje). *Ceo ovaj deo postojanog kapitala A i B, koji ulazi kao određujući faktor u profitnu stopu (ako je višak vrednosti dat),*

nema određujući značaj u aktuelnom procesu reprodukcije stalnog kapitala. Što je veći ovaj deo u odnosu na ukupan kapital — što se u većem razmeru postojećeg za proizvođenje potrebnog stalnog kapitala proizvodi — utoliko će biti veća *aktuelna masa reprodukcije* koja se upotrebljava za naknadu porabačenog stalnog kapitala, ali utoliko će biti relativno manja *proporcionalna* masa u odnosu na ukupni kapital.

Pretpostavimo da je (*prosečno*) vreme reprodukcije svih vrsta stalnog kapitala 10 godina. ||386| Uzmemo li da se različite vrste stalnog kapitala obrnu za 20, 17, 15, 12, 11, 10, 8, 6, 4, 3, 2, 1, $\frac{4}{6}$ i $\frac{2}{6}$ godina (četnaest vrsta), to bi se stalni kapital *prosečno* obrnuo za 10 godina^[76].

Prosečno bi, dakle, stalni kapital trebalo naknaditi za 10 godina. Ako ukupni stalni kapital iznosi jednu desetinu ukupnog kapitala, onda bi od te desetine ukupnog kapitala trebalo naknaditi godišnje samo stoti deo.

Ako bi stalni kapital iznosio $\frac{1}{3}$, onda bi godišnje trebalo naknaditi $\frac{1}{30}$ ukupnog kapitala.

Ali uporedimo sada stalne kapitale različitog vremena reprodukcije, na primer kapital kome za reprodukciju treba 20 godina, s kapitalom kome je za to potrebna $\frac{1}{3}$ godine.

Od stalnog kapitala koji se reprodukuje za 20 godina treba godišnje naknađivati samo $\frac{1}{20}$. Ako on iznosi $\frac{1}{2}$ ukupnog kapitala, onda treba godišnje naknađivati samo $\frac{1}{40}$ ukupnog kapitala, a ako bi iznosio čak $\frac{4}{5}$ ukupnog kapitala, godišnje bi trebalo naknaditi samo $\frac{4}{100} = \frac{1}{25}$ ukupnog kapitala. Naprotiv, ako kapital za čiju je reprodukciju potrebna jedna trećina godine, to jest koji se obrne triput godišnje, iznosi samo jednu desetinu kapitala, onda stalni kapital treba naknaditi triput godišnje, to jest tokom godine tri desetine kapitala, bezmalo trećinu ukupnog kapitala. Prosečno, ukoliko je veći stalni kapital u odnosu prema ukupnom kapitalu, utoliko je veće njegovo *srazmerno* (ne apsolutno) vreme reprodukcije, a ukoliko je manji, utoliko je manje njegovo *srazmerno* vreme reprodukcije. Ručni alat čini mnogo manji deo za-znatskog kapitala nego što čine mašine u sravnjenju s ukupnim kapitalom mašinske proizvodnje. Ali ručni alat se mnogo brže troši od mašine.

Mada sa porastom apsolutne veličine stalnog kapitala raste i apsolutna veličina njegove reprodukcije—ili njegovo rabaćenje—srazmerna veličina njegove reprodukcije većinom se smanjuje, budući da vreme njegovog obrta, njegovo trajanje, u većini slučajeva raste srazmerno s njegovom veličinom. To dokazuje između ostalog da masa rada koji reprodukuje mašine ili stalni kapital ne stoji ni u kakvoj srazmeri prema količini rada koja je bila prvobitno utrošena na proizvodnju ovih mašina (pri istim uslovima proizvodnje), pošto se mora naknaditi samo godišnje rabaćenje. Raste li proizvodnost rada, kao što to u ovoj grani stalno biva, to se još više smanjuje količina rada potrebnog za reprodukciju tog dela postojanog kapitala. Doduše, ovamo treba uračunati i sredstva koja mašina dnevno troši (a koja međutim nemaju neposredno nikakve veze s radom primenjenim u samoj gradnji mašina). Međutim,

mašina, kojoj treba samo uglja i nešto ulja ili masti, živi beskraino skromnije nego radnik, ne samo radnik koga ona zamenjuje nego i radnik koji ju je sagradio.

[c] *Razmena kapitala za kapital*

Na taj način smo rasporedili proizvod cele kategorije A i jedan deo proizvoda kategorije B. A se potrošio ceo; jednu trećinu potroše njegovi sopstveni proizvođači, dve trećine A potroše proizvođači kategorije B, koji svoj dohodak ne mogu da potroše u svome sopstvenom proizvodu. One dve trećine A u kojima proizvođači kategorije B potroše deo vrednosti svoga proizvoda koji predstavlja njihov dohodak, naknađuju ujedno proizvođačima kategorije A njihov postojani kapital uaturi, ili im isporučuju robu koja im služi za *industrijsku potrošnju*. Ali time što je potpuno potrošen proizvod A i što je $\frac{2}{3}$ A naknađio B kao postojani kapital, raspoređen je *ceo* deo proizvoda koji predstavlja rad dodat tokom godine. Ovaj rad ne može dakle kupiti nikakav drugi deo ukupnog proizvoda. U stvari je ceo godišnje dodati rad (apstrahujući kapitalizovanje profita) ravan *radu sadržanom u A*. Jer, jedna trećina A, koju potroše njeni sopstveni proizvođači, predstavlja novi rad koji su oni u toku godine dodali dvema trećinama A, koje predstavljaju postojani kapital kategorije A. Osim ovog rada, koji potroše u sopstvenom proizvodu, oni nisu obavili nikakav drugi rad. A ostale dve trećine A, koje naknađuju proizvođači B i troše proizvođači proizvoda B, predstavljaju sve radno vreme koje su proizvođači kategorije B dodali svome sopstvenom postojanom kapitalu. Više rada nisu dodali i više ne mogu ni da ||387| potroše.

Po svojoj *upotrebnoj vrednosti* proizvod A predstavlja ukupan deo godišnjeg ukupnog proizvoda koji godišnje ulazi u individualnu potrošnju. Po svojoj *razmenskoj vrednosti* on predstavlja ukupnu količinu rada koji su proizvođači dodali u toku godine.

Ali na taj način dobijamo kao *ostatak* treći deo ukupnog proizvoda, čiji sastavni delovi ne mogu u svojoj razmeni da predstavljaju ni razmenu dohotka za dohodak, ni kapitala za dohodak, i obrnuto. To je onaj deo proizvoda B koji predstavlja postojani kapital kategorije B. Ovaj deo ne ulazi u dohodak kategorije B, pa prema tome ne može ni da bude naknađen proizvodima A ili razmenjen za proizvode A, dakle ne može ni da uđe kao konstituišući deo u postojani kapital kategorije A. Ovaj se deo takođe troši, troši se industrijski, ukoliko ulazi ne samo u proces rada nego i u proces stvaranja vrednosti B. Prema tome, ovaj deo, kao i svi drugi delovi ukupnog proizvoda, mora se naknađiti u *srazmeri u kojoj sačinjava sastavni deo ukupnog proizvoda*, i to naknađiti uaturi *novim* proizvodima iste vrste. S druge strane, on se naknađuje nikakvim novim radom jer je ukupna količina novododatog rada ravna radnom vremenu sadržanom u A, koje se samo zato potpuno naknađuje što B troši svoj dohodak u dve trećine proizvoda A i putem

razmene isporučuje A sredstva za proizvodnju koja su utrošena u A i moraju biti naknadena. Jer, prva trećina A, koju potroše njeni sopstveni proizvođači, sastoji se — po razmenskoj vrednosti — samo iz novog rada koji su oni dodali i ne sadrži nikakav postojeći kapital.

Pogledajmo sad ovaj ostatak.

On se, prvo, sastoji iz postojećeg kapitala koji ulazi u sirovine; drugo, iz postojećeg kapitala koji ulazi u obrazovanje stalnog kapitala i treće, iz postojećeg kapitala koji ulazi u pomoćni materijal.

Prvo: Sirovine. Njihov postojeći kapital razlaže se prvo na stalni kapital, mašineriju, alat i zgrade, i eventualno na pomoćni materijal koji služi kao sredstvo potrošnje upotrebljene mašinerije. Za neposredno potrošni deo sirovina, kao stoka, žito, grožđe itd. nema teškoće. S te strane oni pripadaju klasi A. U njima sadržani deo postojećeg kapitala ulazi u dve trećine postojećeg dela kategorije A, koji se razmenjuje kao kapital za nepotrošne proizvode kategorije B, ili u kome B troši svoj dohodak. Ovo važi uopšte i za ne neposredne sirovine, ukoliko ulaze u naturi u sam potrošni proizvod, ma koliko međustupnjeva procesa proizvodnje one pri tom morale proći. Onaj deo lana koji se pretvara u pređu a potom u platno, ulazi ceo u potrošni proizvod.

Ali jedan deo ovih *vegetativnih sirovina*, kao drvo, lan, konoplja, koža itd., ulazi delom neposredno u sastav stalnog kapitala, a delom u njegov pomoćni materijal. Tako u obliku ulja, masti itd.

Zatim se postojeći kapital sirovina razlaže na *seme*. Vegetativne i životinjske materije reprodukuju same sebe. Vegetacija i generacija. Pod semenom valja ovde razumeti seme u pravom smislu reči, zatim stočnu hranu koja se kao đubrivo opet vraća zemlji, priplodnu stoku itd. Ovaj veliki deo godišnjeg proizvoda — ili postojećeg dela godišnjeg proizvoda — služi samom sebi neposredno kao materija regeneracije, reprodukuje samog sebe.

Nevegetativne sirovine, metali, kamen itd. Njihova se vrednost sastoji samo iz dva dela, jer tu otpada seme, koje u poljoprivredi predstavlja sirovinu. Njihova vrednost sastoji se samo iz dodatog rada i iz utrošene mašinerije (uključujući ovamo i sredstva potrošnje mašinerije). Prema tome, osim onog dela proizvoda koji predstavlja novododati rad i stoga ulazi u razmenu između B i dve trećine A, ovde treba naknaditi samo rabaćenje stalnog kapitala i njegovih sredstava potrošnje (kao uglja, ulja itd.). Ali ove nevegetativne sirovine sačinjavaju glavni element postojećeg kapitala, stalnog kapitala (mašine, alat, zgrade itd.). One, dakle, naknaduju svoj postojeći kapital u naturi putem razmene [kapitala za kapital].

||388| *Drugo: Stalni kapital.* (Mašine, zgrade i oruda za rad, sudovi svih vrsta.)

Njihov postojeći kapital sastoji se 1. iz njihovih sirovina, metala, kamena, vegetativnih sirovina, kao drveta, remenja, užadi itd. Ali

ako ove njihove sirovine sačinjavaju njihov sirov materijal, one same ulaze kao sredstvo za rad u stvaranje ovog sirovog materijala. One se, dakle, naknađuju u naturi. Proizvodač železa mora naknaditi mašinu, graditelj mašina železo. U kamenolome ulazi rabaćenje mašina, a u fabrične zgrade ulazi rabaćenje građevinskog kamena itd. 2. *Rabaćenje mašinerije za gradnju mašina*, koja se mora u određenom periodu naknaditi novim proizvodom iste vrste. Ali proizvod iste vrste može, naravno, sam sebe da naknadi. 3. *Sredstva potrošnje mašine* (matières instrumentales). Mašinerija troši ugaj, ali ugaj troši mašineriju itd. U obliku sudova, cevi, creva itd. ulazi mašinerija svake vrste u proizvodnju sredstava potrošnje mašinerije, kao u mast, sapun, plin (za osvetljenje). Dakle, i tu proizvodi ovih sfera uzajamno jedna drugoj ulaze u postojani kapital, naknađuju se dakle in natura.

Ako tegleću stoku uračunamo u mašineriju, onda je ono što ovoj treba naknaditi krma i, pod izvesnim uslovima, staje (zgrade). Ali ako krma ulazi u proizvodnju stoke, stoka ulazi u proizvodnju krme.

Treće: Pomoćne materije. Jedan njihov deo potrebuje sirovine, kao ulje, sapun, mast, plin itd. S druge strane, u obliku đubriva itd. one se delom vraćaju u proces stvaranja ovih sirovina. Ugaj je potreban za proizvodnju plina, ali plinsko osvetljenje troši se pri proizvodnji uglja itd. Druge *pomoćne materije* sastoje se samo iz dodatog rada i stalnog kapitala (mašine, sudovi itd.). Ugaj mora naknaditi rabaćenje parne mašine upotrebljene za njegovu proizvodnju. Ali parna mašina troši ugaj. Ugaj ulazi u sredstva za proizvodnju uglja. On, dakle, naknađuje ovde sam sebe u naturi. Njegov železnički transport ulazi u troškove proizvodnje uglja, ali ugaj opet ulazi u troškove proizvodnje lokomotive.

Kasnije ćemo još nešto specijalno dodati o hemijskim fabrikama, koje više ili manje sve proizvode pomoćni materijal, kao sirovinu za sudove (na primer staklo, porculan), kao, najzad, artikle koji neposredno ulaze u potrošnju.

Sve materije za bojenje su pomoćni materijal. Ali one ulaze u proizvod ne samo po svojoj vrednosti, kao, recimo, utrošeni ugaj i pamuk, nego se i reprodukuju u obliku proizvoda (u njegovoj boji).

Pomoćne materije ili služe mašineriji kao sredstva potrošnje — i pri tom one su ili gorivo za pogonske mašine, ili sredstvo za ublažavanje trenja mašina u radu, dakle mast, sapun, ulje itd. — ili služe kao pomoćne materije pri građenju, kao kit itd. Ili su, najzad, pomoćne materije uopšte potrebne za proces proizvodnje, kao osvetljenje, loženje itd. (u tom slučaju su pomoćne materije potrebne samim radnicima da bi mogli raditi).

Ili su *pomoćne materije* koje ulaze u proizvodnju sirovine, kao đubrivo svake vrste i svi hemijski proizvodi koje su potrošile sirovine.

Ili su *pomoćne materije* koje ulaze u gotov proizvod, kao materije za bojenje, glačanje itd.

Rezultat je, dakle, ovaj:

A naknađuje svoj sopstveni postojani kapital (dve trećine svoga proizvoda) putem razmene za onaj deo nepotrošnih proizvoda kategorije B koji predstavlja dohodak kategorije B, to jest, rad dodat u toku godine u kategoriji B. Ali A ne naknađuje postojani kapital B-a. Kategorija B sa svoje strane mora ovaj postojani kapital naknaditi novim proizvodima iste vrste u naturi. Ali on nema slobodnog radnog vremena da bi ga naknadio. Jer, celo njegovo novododato radno vreme sačinjava njegov dohodak i predstavljeno je prema tome onim delom proizvoda B koji kao postojani kapital ulazi u A. A kako se naknađuje postojani kapital kategorije B?

Delom *sopstvenom* (biljnom ili životinjskom) *reprodukcijom*, kao u poljoprivredi i stočarstvu uopšte; delom putem *razmene u naturi* delova jednog postojanog kapitala za delove drugog postojanog kapitala, time što proizvod jedne oblasti ulazi kao sirovina ili sredstvo za proizvodnju u drugu oblast i vice versa; dakle, time što proizvodi različnih oblasti proizvodnje, što ||389| različne vrste postojanog kapitala ulaze u naturi uzajamno jedna u drugu kao uslovi proizvodnje.

Proizvođači nepotrošnih proizvoda su proizvođači postojanog kapitala za proizvođače potrošnih proizvoda. Ali u isto vreme im njihovi proizvodi služe uzajamno kao elementi ili faktori njihovog sopstvenog postojanog kapitala. To znači da oni svoje proizvode uzajamno *industrijski* troše.

Ceo proizvod A se potroši. Dakle i ceo u njemu sadržani postojani kapital. $\frac{1}{3}$ A potroše proizvođači A, $\frac{2}{3}$ A proizvođači nepotrošnih proizvoda B. Postojani kapital A naknađuje se proizvodima B koji sačinjavaju dohodak B. To je u stvari jedini deo postojanog kapitala koji se naknađuje *novododatim radom*, i on se njime naknađuje zato što količinu proizvoda B koja je novododati rad B ne troši B, već naprotiv troši A industrijski, dok B $\frac{2}{3}$ A individualno troši.

Uzmimo da je A=3 radna dana; onda je njegov postojani kapital prema pretpostavci=2 radna dana. B naknađuje $\frac{2}{3}$ proizvoda A, isporučuje, dakle, nepotrošnih proizvoda=2 radna dana. Sada su potrošena 3 radna dana, ostaju 2. Ili 2 prošla radna dana u A naknađeni su 2 novododatim radnim danima u B, ali samo zato što 2 novododata radna dana u B troše svoju vrednost u A, a ne u samom proizvodu B.

Postojani kapital B mora se u meri u kojoj je ušao u ukupni proizvod B takođe naknaditi *in natura* novim proizvodom iste vrste, dakle proizvodima potrebnim za *industrijsku* potrošnju B. Ali on se ne naknađuje *novim* radnim vremenom, iako *proizvodima* radnog vremena novoutrošenog tokom godine.

Uzmimo da u ukupnom proizvodu B ceo postojani kapital čini $\frac{2}{3}$. Tada, ako je novododati rad (ravan sumi najamnine i profita) ravan 1, prošli rad, koji mu je služio kao predmet rada i sredstvo za rad, biće ravan 2. Kako se naknađuju ta 2? Odnos između postojanog i promenljivog kapitala može biti veoma različit u granicama raznih sfera proiz-

vodnje B. Ali je prosek prema pretpostavci $= \frac{1}{3} : \frac{2}{3}$ ili 1 : 2. Svaki proizvođač kategorije B ima sad pred sobom $\frac{2}{3}$ svojih proizvoda, kao što su ugali, železo, lan, mašinerija, stoka, žito (tj. deo stoke i žita koji ne ulazi u potrošnju) itd., čiji se elementi proizvodnje moraju naknaditi, ili koji se moraju ponovo pretvoriti u naturalni oblik svojih elemenata proizvodnje. No svi ti proizvodi sami opet ulaze u industrijsku potrošnju. Žito je (kao seme) ujedno opet svoja vlastita sirovina, deo proizvedene stoke naknađuje potrošenu, tj. naknađuje samu sebe. U tim sferama proizvodnje B (ratarstvo i stočarstvo) sad će dakle taj deo njihovog proizvoda u svome vlastitom naturalnom obliku naknaditi svoj vlastiti postojani kapital. Deo ovog proizvoda dakle ne ulazi u promet (bar ne mora u nj ući i može u nj ući samo formalno). Drugi od ovih proizvoda, kao što su lan, konoplja itd., ugali, železo, drvo, mašine, idu delom kao sredstvo za proizvodnju u svoju vlastitu proizvodnju. Isto onako kao seme u poljoprivredi, ugali ulazi u proizvodnju uglja i mašina u proizvodnju mašine. Deo proizvoda koji se sastoji iz mašine i uglja, i to deo od dela toga proizvoda koji predstavlja njegov postojani kapital, sam se dakle naknađuje i samo menja mesto. Od proizvoda postaje svoje vlastito sredstvo za proizvodnju.

Drugi deo ovih i drugih proizvoda uzajamno ulaze jedan u drugog kao elementi proizvodnje, mašina u železo i drvo, drvo i železo u mašinu, ulje u mašinu i mašina u ulje, ugali u železo, železo (u prugama itd.) u ugali itd. Ukoliko se, dakle, $\frac{2}{3}$ tih proizvoda B sami ne naknade, to jest u svome naturalnom obliku opet ne uđu u svoju vlastitu proizvodnju — dakle tako da deo B neposredno industrijski troše njegovi vlastiti proizvođači, kao što deo A neposredno individualno troše njegovi vlastiti proizvođači —, proizvodi proizvođača B naknađuju se uzajamno kao sredstva za proizvodnju. Proizvod proizvođača a ulazi u industrijsku potrošnju proizvođača b, a proizvod proizvođača b u industrijsku potrošnju proizvođača a; ili zaobilaznim putem, proizvod proizvođača a u industrijsku potrošnju proizvođača b, proizvod proizvođača b u industrijsku potrošnju proizvođača c, a proizvod ovog drugog u industrijsku potrošnju proizvođača a. Što se dakle u jednoj sferi proizvodnje B troši kao postojani kapital, u drugoj je to novi proizvod, a što se troši u poslednjoj, proizvedeno je u prvoj. Što je u jednoj iz oblika mašine i uglja prešlo u oblik železa, to je u drugoj iz oblika železa i uglja prešlo u mašine itd.

||390| Ono što je potrebno jeste da se postojani kapital B naknadi u svome naturalnom obliku. Ako se posmatra ukupni proizvod B, on predstavlja sav postojani kapital u svim njegovim naturalnim oblicima. A gde proizvod neke posebne sfere B ne može da in natura naknadi svoj vlastiti postojani kapital, tu onda kupnja i prodaja, prelaženje iz ruke u ruku, opet sve postavlja na svoje mesto.

Ovde dolazi dakle do naknade postojanog kapitala postojanim kapitalom. Ukoliko se to ne vrši neposredno, bez razmene, onda je posredi *razmena kapitala za kapital*, to jest, u smislu upotrebne vred-

nosti, razmena proizvoda za proizvode koji uzajamno ulaze u njihov odnosni proces proizvodnje, tako da svaki od ovih proizvoda troše industrijski proizvođači drugih proizvoda.

Ovaj deo kapitala ne razlaže se ni na profit ni na najamninu. On ne sadrži nikakav novododati rad. On se ne razmenjuje za dohodak. Njega potrošači ne plaćaju ni neposredno ni posredno. Da li se ova naknada kapitala vrši posredstvom trgovaca (dakle posredstvom trgovačkog kapitala) ili ne vrši, to ne menja stvar.

No pošto su ovi proizvodi (mašine, železo, uglj, drvo itd. koji se uzajamno naknađuju) novi proizvodi, pošto su oni proizvodi prošlogodišnjeg rada — tako je pšenica koja služi za seme takođe proizvod novog rada kao što je i pšenica koja ulazi u potrošnju, itd. —, kako se može reći da u tim proizvodima nije sadržan nikakav novododati rad? I zar, osim toga, njihov oblik ne pokazuje vrlo ubedljivo baš suprotno? Iako se ne vidi na pšenici i stoci, na mašini, njenom obliku, vidi se rad koji ju je iz železa pretvorio u mašinu itd.

Ovaj problem je ranije rešen¹. Nema potrebe da se ovde na to vraćamo.

⟨Prema tome je pogrešna postavka A. Smitha da trgovina između dealers i dealers² mora biti ravna trgovini između dealers i consumers³ (pod ovima treba razumeti neposredne potrošače, ne industrijske, koje Smith sam ubraja u dealers). Ona počiva na njegovoj pogrešnoj postavci da se ceo proizvod razlaže na dohodak, a, u stvari, znači samo to da je onaj deo robne razmene koji je ravan razmeni između kapitala i dohotka, ravan ukupnoj robnoj razmeni. Kako je pogrešna postavka, tako je pogrešna i njena primena, koju čini Tooke na novčani opticaj (naročito na odnos novčane mase koja optiče između dealers i novčane mase koja optiče između dealers i consumers).

Ako uzmemo kao poslednje dealer-a koji istupa prema potrošaču trgovca koji kupuje proizvode A, to će ovaj proizvod od njega kupiti dohodak kategorije A, ravan $\frac{1}{3}$ A, i dohodak kategorije B, ravan $\frac{2}{3}$ A. Time se naknađuje njegov trgovački kapital. Zbir njihovih dohodaka mora pokriti njegov kapital. (Profit koji ovaj bata pravi mora se tako računati da on jedan deo proizvoda A zadržava za sebe, a manji deo proizvoda A prodaje po vrednosti celog A. Da li zamišljamo trgovca kao potrebnog agenta proizvodnje ili kao beskorisnog sibarita, to ne menja stvar.) Ta razmena između dealer i consumer proizvoda A pokriva po vrednosti razmenu dealer-a A sa svim proizvođačima A, dakle kupovine i prodaje među samim ovim proizvođačima.

Trgovac kupuje platno. To je poslednji posao između dealer i dealers. Tkač kupuje, pređu, mašine, uglj itd. Pretposlednji posao između dealer and dealers. Prelac kupuje lan, mašinu, uglj itd. Drugi pretposlednji posao između dealer and dealers. Proizvođač lana i fabrikant mašina kupuju mašine, železo itd., itd. Ali promet između proi-

¹ Vidi str. 62-97; 126-135 — ² poslovnih ljudi — ³ proizvođača i potrošača

zvođača lana, mašina, železa, uglja — radi naknade njihovog postojanog kapitala — i vrednost ovog prometa ne ulaze u kupovine i prodaje kroz koje prolazi proizvod A bilo radi razmene dohotka za dohodak, bilo radi razmene dohotka za postojani kapital. U ovom prometu — ne između proizvođača B i proizvođača A, nego među proizvođačima B — kupac proizvoda A isto tako ne mora naknaditi prodavcu A vrednost, kao što ni vrednost ovog dela proizvoda B ne ulazi u vrednost proizvoda A. Ovaj promet takođe iziskuje novac, takođe se vrši posredstvom trgovaca. Ali onaj deo novčanog opticaja koji isključivo pripada ovoj oblasti je sasvim odvojen od novčanog opticaja između dealers i consumers.)

||391| Ostaje da rešimo još dva pitanja:

1. U dosadašnjem razmatranju postupali smo s najamninom kao s dohotkom ne razlikujući je od profita. Pita se, kakav značaj ima ovde činjenica što se najamnina pojavljuje jednovremeno kao deo opticajnog kapitala kapitaliste?

2. Ranije smo pretpostavili da se ceo dohodak potroši kao dohodak. Preostaje nam, dakle, da razmotrimo promenu koja nastaje kad se deo dohotka, profita, kapitalizuje. Ovo se, u stvari, podudara s razmatranjem procesa akumulacije. Ali ne s njegove formalne strane. Da se jedan deo proizvoda koji predstavlja višak vrednosti ponovo pretvara delom u najamninu, delom u postojani kapital, to je prosto. Ovdje valja istražiti kako ovo pretvaranje utiče na robnu razmenu u ranije razmotrenim rubrikama, pod kojim ona može da bude razmatrana u odnosu na svoje nosioce, naime kao razmena dohotka za dohodak, kao razmena dohotka za kapital i najzad kao razmena kapitala za kapital.}

⟨Ovaj intermeco treba, dakle, privesti kraju u ovom istorijsko-kritičkom delu, vraćajući se na nj od slučaja do slučaja. [77]⟩

[10. Ferrier. *Protekcioniistički karakter Ferrier-ove polemike protiv Smithove teorije o proizvodnom radu i akumulaciji kapitala. Smithova konfuzija u pitanju akumulacije. Vulgarni element u Smithovom shvatanju o proizvodnom radniku*]

Ferrier (F[rançois] - L[ouis] - A[uguste]) (sous-inspecteur des douanes¹), *Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*, Paris 1805 (glavni izvor Friedricha Lista). Ferrier je bio slavilac bonapartističkog prohibitivnog sistema itd. U stvari je za njega vlada (dakle i državni činovnici, ti neproizvodni radnici) važna kao rukovodilac koji se neposredno meša u proizvodnju. Ovaj carinski činovnik osetio se stoga jako pogođen time što A. Smith kaže za državne činovnike da su neproizvodni.

¹ pomoćnik inspektora carina

«Načela koja je Smith postavio o ekonomiji nacija zasnivaju se na razlikovanju između proizvodnih i neproizvodnih radnika. ...»

⟨Jer Smith, naime, hoće da se što je moguće veći deo utroši kao kapital, to jest u razmeni za proizvodan rad, a što je moguće manji kao dohodak, u razmeni za neproizvodni rad.⟩

«To razlikovanje je potpuno pogrešno. Nema neproizvodnog rada.» (Str. 141.) «Postoji, dakle, ekonomija i rasipništvo nacija; ali nacija je rasipna ili čuvarna samo u svojim odnosima prema drugim narodima, i pitanje je valjalo posmatrati sa toga gledišta.» (Isto, str. 143.)

Mi ćemo sad odmah da povežemo ovu misao Adama Smitha, od koje se Ferrier toliko grozi.

«Postoji», kaže Ferrier dalje, «ekonomija nacija, no koja se veoma razlikuje od Smithove. Ona se sastoji u tome da se ne kupuje više inostranih proizvoda nego što se može platiti svojim sopstvenim proizvodima. Ona se sastoji ponekad u tome da ih se potpuno odrečemo.» (Isto, str. 175.)

⟨U 6. glavi 1. knjige (t. I, éd. Garnier, p. 108-109), na kraju te glave, gde je reč »o sastavnim delovima robnih cena«, A. Smith kaže:

«Kako u jednoj civilizovanoj zemlji ima samo malo roba čija razmenska vrednost potiče jedino od rada, i kako razmenska vrednost većine roba u znatnoj meri sadrži zemljišnu rentu i profit, to će godišnji proizvod rada ove zemlje uvek biti u stanju da kupi mnogo veću količinu rada i da njome raspolaže nego što se moralo utrošiti da bi se ovaj proizvod napravio, dogotovio i na tržište izneo. Ako bi društvo svake godine upotrebilo sav rad koji može godišnje da kupi, onda bi usled toga što količina rada svake godine znatno raste i proizvod svake godine bio neuporedivo veći od proizvoda prethodne godine. Ali nema zemlje čiji se celokupni godišnji proizvod upotrebljava za izdržavanje radnika. Svuda dokoličari troše veliki deo toga, i prema proporciji u kojoj se ovaj proizvod raspodeljuje između obe ove različne klase ljudi, njegova obična ili prosečna vrednost mora iz godine u godinu ili da raste, ili da pada ili da ostane ista.»

Ima svakojake konfuzije u ovom pasusu, gde Smith u stvari pokušava da reši zagonetku akumulacije.

Prvo, opet pogrešna pretpostavka da se »valeur échangeable« du produit annuel du travail,¹ prema tome i »godišnji proizvod rada« svodi na najamnine i profite (računajući i rente). Mi se nećemo vraćati na ovu besmislicu. Samo još sledeće valja primetiti. Masa godišnjeg proizvoda—ili sume roba koje su godišnji proizvod rada—velikim se delom [392] sastoje u naturi iz roba koje mogu ući samo u postojani kapital kao elementi (sirovine, seme, mašine itd.) koji se samo industrijski mogu trošiti. Kod ovih roba (a to je najveći deo roba koje ulaze u postojani kapital) već sama njihova upotrebna vrednost pokazuje da

¹ »razmenska vrednost« godišnjeg proizvoda rada

one nisu podobne za individualnu potrošnju, dakle da se dohodak za njih ne može utrošiti, bio on najamnina, profit ili renta. Jedan deo sirovina (ukoliko nije potreban za reprodukciju samih sirovina ili ne ulazi u stalni kapital bilo kao pomoćni materijal ili kao neposredni sastavni deo) dobiće doduše kasnije potrošan oblik, ali tek radom tekuće godine. Kao proizvod prošlogodišnjeg rada, čak ni ove sirovine ne sačinjavaju deo dohotka. Samo potrošni deo proizvoda je taj koji se može utrošiti, koji može ući u individualnu potrošnju, dakle sačinjavati dohodak. Ali i jedan deo samog potrošnog proizvoda ne može se potrošiti a da se time ne onemogući reprodukcija. Dakle, i od samog potrošnog dela roba otpada jedan deo koji se mora *utrošiti industrijski*, to jest koji mora da služi kao materijal za rad, seme itd., a ne kao životno sredstvo, bilo za radnike ili za kapitaliste. Dakle, ovaj deo proizvoda valja od Smithovog računa unapred odbiti, ili, tačnije rečeno, njemu dodati. Ako *proizvodnost rada ostane ista*, onda ovaj deo *proizvoda* koji se ne svodi na dohodak ostaje svake godine isti; naime, ako se pri nepromenjenoj proizvodnosti rada i dalje upotrebljava ista količina radnog vremena.

Ako, dakle, pretpostavimo da se godišnje upotrebljava *veća količina* rada nego ranije, onda valja razmotriti kako stoji stvar s postojanim kapitalom. Jednom reči: Da bi se mogla upotrebiti veća količina rada, nije dovoljno da je na raspolaganju *veća količina* rada, kao ni to da se *plaća veća količina*, to jest da se više izdaje za najamninu, nego da moraju postojati sredstva za rad—sirovine i stalni kapital—da bi se mogla apsorbovati veća količina rada. Dakle ovu tačku valja još razmotriti *pošto* se objasne tačke koje A. Smith razmatra.

Dakle, da se još jednom vratimo na njegovu prvu rečenicu:

•Kako u jednoj civilizovanoj zemlji ima samo malo roba čija razmenska vrednost *potiče jedino od rada*, i kako razmenska vrednost većine roba u *znatnoj meri sadrži zemljišnu rentu i profit*, to će *godišnji proizvod rada ove zemlje* uvek biti u stanju da *kupi mnogo veću količinu rada* i da *njome raspolože* nego što je *utrošeno da bi se ovaj proizvod napravio*, dogotovio i na tržište izneo (drugim rečima: da bi se proizveo).

Tu su očigledno pobrkane različite stvari. {U razmensku vrednost ukupnog godišnjeg proizvoda ne ulazi samo *živi rad*, u toku ove godine upotrebljeni živi rad, nego i prošli rad, proizvod rada minulih godina. Ne samo rad u živom obliku nego i opredmećeni rad.} Razmenska vrednost proizvoda ravna je sumi radnog vremena koje je u njemu sadržano, od kojeg se jedan deo sastojao iz živog a jedan deo iz opredmećenog rada.

{Neka se jedan rad odnosi prema drugom kao jedna trećina prema dvema trećinama, kao 1 : 2. Tada vrednost celog proizvoda iznosi 3, od čega 2 opredmećeno radno vreme, 1 živo. *Vrednost* celog proizvoda može, dakle, da kupi više živog rada nego što sadrži ako pođemo od pretpostavke da se opredmećeni rad i živi rad među sobom razmenjuju

kao ekvivalenti, to jest, da određena količina opredmećenog rada raspolaze samo sebi ravnom količinom živog rada.) Jer, proizvod je ravan 3 radna dana, a živo radno vreme koje sadrži iznosi 1 radni dan. 1 živi radni dan bio je dovoljan da se proizvod proizvede (u stvari samo za to da se njegovim elementima dá završni oblik). Ali on sadrži 3 radna dana. Kad bi se, dakle, ceo razmenio za živo radno vreme, kad bi se upotrebio samo za to da »živi rad kupi i njime raspolaze«, onda bi on mogao kupiti odnosno raspolagati sa 3 radna dana.

Međutim je očigledno da ovo nije bila Smithova misao i da bi mu to bila sasvim nekorisna premisa. Što on pretpostavlja, to je da se veliki deo razmenske vrednosti proizvoda ne razlaže na najamninu (ili, kako on *pogrešno* kaže, prema jednom ranije citiranom brkanju, sastoji iz najamnine), već na profit i zemljišnu rentu, ili, kao što ćemo uprošćenja radi reći, na profit. Drugim rečima: Deo vrednosti proizvoda koji je ravan količini rada dodatom u toku poslednje godine — dakle, stvarno onaj deo proizvoda koji je u pravom smislu reći proizvod rada poslednje godine — plaća, prvo, radnike i, drugo, ulazi u dohodak, u fond potrošnje kapitaliste. Ceo ovaj deo ukupnog proizvoda potiče od rada, i to isključivo od rada; ali on se sastoji iz plaćenog i neplaćenog rada. Najamnine odgovaraju sumi plaćenog, profiti §393] sumi neplaćenog rada. Ako bi se, dakle, ceo ovaj proizvod utrošio na najamnine, onda bi on, naravno, mogao da pokrene veću količinu rada od one količine čiji je proizvod on bio; i srazmera u kojoj proizvod može da pokrene više radnog vremena nego što sam sadrži, zavisila bi tačno od srazmere u kojoj je radni dan podeljen na plaćeno i neplaćeno radno vreme.

Pretpostavimo da je srazmera takva da radnik za 6 časova, za polovinu radnog dana, proizvede ili reprodukuje svoju najamninu. Onda ostalih 6 časova, ili polovina radnog dana, sačinjavaju višak. Dakle od proizvoda koji bi, na primer, sadržavao 100 radnih dana [novododatog rada] ravnih 50 £ (ako je radni dan=10 šilinga, 100 radnih dana bilo bi 1000 šilinga=50 £), 25 £ bi bili za najamninu a 25 £ za profit (rentu). Iznosom od 25 £=50 radnih dana bilo bi plaćeno 100 radnika, koji bi tačno polovinu svog radnog vremena radili badava, to jest radili za svoje gazde. Ako bi se, dakle, ceo ovaj proizvod (od 100 radnih dana) izdao za najamninu, onda bi se iznosom od 50 £ moglo da stavi u pokret 200 radnika, od kojih bi svaki, kao i ranije, dobio u vidu najamnine 5 šilinga, ili polovinu proizvoda svoga rada. Proizvod ovog rada vredeo bi 100 £ (naime 200 radnih dana = 2000 šilinga = 100 £), čime bi se moglo staviti u pokret 400 radnika (radnik = 5 šilinga = 2000 šilinga), čiji bi proizvod vredeo 200 funti itd.

A to Adam Smith ima u vidu kad kaže da će »godišnji proizvod rada« uvek biti dovoljan za to da bi se mogla »kupiti i sebi potčiniti daleko veća količina rada« nego je upotrebljeno za njegovu proizvodnju. (Kad bi radniku bio plaćen ceo proizvod njegovog rada, dakle za 100 radnih dana 50 £, to bi tih 50 £ mogli pokrenuti takođe samo 100 radnih dana.) I tako kaže Smith dalje:

«Ako bi društvo svake godine upotrebilo sav rad koji može godišnje da kupi, onda bi količina rada svake godine jako porasla, pa bi zato i proizvod svake naredne godine imao neuporedivo veću vrednost od proizvoda prethodne godine.»

Ali jedan deo ovog proizvoda potroše sopstvenici profita i rente, jedan deo oni koji ih s njima dele. Stoga deo ovog proizvoda koji se može ponovo utrošiti na (proizvodan) rad određen je onim delom proizvoda koji sami kapitalisti, rentijeri i njihov privesak (ujedno i neproizvodni radnici) ne potroše.

Ali tako ipak postoji stalno jedan novi fond, platni fond, da bi se proizvodom prošlogodišnjeg rada mogla u ovoj godini pokrenuti veća masa radnika. I pošto je vrednost godišnjeg proizvoda određena količinom upotrebljenog radnog vremena, to će vrednost godišnjeg proizvoda iz godine u godinu rasti.

Naravno, ne bi ništa koristilo imati fond da bi se mogla «*skuditi* i sebi potčiniti daleko veća količina rada» nego u prethodnoj godini kad na tržištu ne bi bilo veće količine rada. Ništa mi ne koristi što imam više novaca za kupovinu neke robe ako ove robe nema više na tržištu. Uzmimo da se umesto 100 radnika kao do sada (koji su primali 25 £) sa 50 £ stavi u pokret ne 200 već samo 150 radnika, dok bi sami kapitalisti potrošili 12½ £ umesto 25 £. U takvom slučaju bi 150 radnika (koji bi primali 37½) dali 150 radnih dana, = 1500 šilinga = 75 £. Ali ako bi raspoloživa masa radnika bila kao i ranije samo 100 radnika, onda bi tih 100 radnika primili sada u vidu najamnine 37½ £ mesto 25 £ kao dosad, ali njihov proizvod [iznosio] bi i dalje samo 50 £. Dakle, dohodak kapitalista pao bi od 25 £ na 12½ £ jer bi se najamnina povećala za 50 odsto. Ali A. Smith zna da će se količina rada moći povećati. Delom zahvaljujući godišnjem priraštaju stanovništva (koji će, doduše, morati ostati u granicama ranije najamnine), delom zahvaljujući postojanju nezaposlenih paupera, poluzaposlenih radnika itd. A zatim zahvaljujući masi neproizvodnih radnika koji se drukčijom primenom viška proizvoda mogu delimično da pretvore u *proizvodne* radnike. Najzad, ista masa radnika može dati *veću količinu* rada. A da li plaćam 125 radnika mesto 100, ili da li tih 100 radnika rade dnevno 15 radnih časova mesto 12 radnih časova, izlazi na isto.

Uostalom, tvrđenje da s povećanjem proizvodnog kapitala — ili s uvećanjem onog dela godišnjeg proizvoda koji je određen za reprodukciju — mora u istoj srazmeri da raste i *primenjeni rad* (živi rad, za najamninu izdati deo), predstavlja zabludu A. Smitha, koja se tačno slaže s njegovim svodenjem celog proizvoda na dohodak.

||394| Dakle, on pre svega ima fond potrošnih životnih sredstava koji može ove godine da «kupi i sebi potčini» veću količinu rada negoli prošle. On ima više rada i ujedno više životnih sredstava za ovaj rad. Sad se treba postarati kako realizovati ovu additional quantity of labour.¹⁾

¹ dodatnu količinu rada

Da se A. Smith potpuno svesno pridržavao analize viška vrednosti koja u njega u suštini postoji i po kojoj se višak vrednosti stvara samo u razmeni kapitala za rad, pokazalo bi se da je proizvođač rad samo onaj rad koji se razmenjuje za kapital, a nikada onaj koji se razmenjuje za dohodak. Da bi se razmenio za proizvođač rad, dohodak mora prethodno da se pretvori u kapital.

Ali kako Smith u isto vreme uzima za polaznu tačku jednu stranu tradicije, da je proizvođač rad takav rad koji uopšte neposredno proizvodi materijalno bogatstvo i s tim kombinuje svoje razlikovanje ukoliko se ono zasniva na razmeni između kapitala i rada, ili između dohotka i rada, to je kod njega moguće ovo: vrsta rada za koji se razmenjuje kapital uvek je proizvodna (uvek stvara materijalno bogatstvo itd.). Onaj rad za koji se razmenjuje dohodak može da bude ili da ne bude proizvođač; no onaj koji troši dohodak većinom češće i radije stavlja u pokret neposredno neproizvođač nego proizvođač rad. Vidi se kako A. Smith tim brkanjem ovih dveju distinkcija glavnu distinkciju veoma oslabljuje i lišava je posebnog obeležja.

Da A. Smith fiksiranje rada ne svodi sasvim na spoljašnje fiksiranje, pokazuje sledeći citat, gde se u razne sastavne delove stalnog kapitala ubrajaju:

«4. Korisne sposobnosti koje su stanovnici ili članovi društva stekli. Sticanje tih sposobnosti iziskuje za održanje onoga ko ih stiče za vreme svoga vaspitavanja, svoga učenja ili svoga studija, uvek stvarne izdatke, i ti izdaci su fiksni i tako reći u njegovoj ličnosti realizovani kapital. Ako te sposobnosti čine deo njegovog imetka, to one ujedno čine i deo imetka društva kome on pripada. Usavršenu veštinu jednog radnika možemo posmatrati sa iste tačke gledišta sa koje i mašinu ili alatku, koji olakšavaju i skraćuju rad i koji i pored troškova koje su pričinili ove s dobitkom naknađuju. (Isto, t. II, gl. I, str. 204 - 205.)

Čudno nastajanje akumulacije i njena nužnost:

«U onom primitivnom stanju društva koje još ne zna za podelu rada, kad još retko dolazi do razmene, i kad svaki čovek sam podmiruje svoje potrebe, nije potrebno da postoji akumulisana ili nagomilana zaliha da bi se održavao tok društvene delatnosti (naime, pošto je pretpostavljeno da ne postoji nikakvo društvo). «Svaki čovek nastoji da sopstvenim radom podmiri svoje potrebe, kako se one pojavljuju. Kad je gladan, on odlazi u šumu da lovi itd.» (Isto, t. II, str. 191 - 192.) (Knjiga II, *Uvod.*) «Ali ako je jednom podela rada svuda uvedena, tada pojedinac može sopstvenim radom da podmiri samo još mali deo svojih potreba. Najveći njihov deo on podmiruje radom drugih ljudi [koji on kupuje proizvodom svoga rada] ili, što izlazi na isto, cenom toga proizvoda. Ali ovu kupovinu on može da izvrši samo onda ako ima dovoljno vremena da proizvod svoga rada ne samo dovrši nego ga i proda.»

(Ni u prvom slučaju ne bi mogao zeca da jede pre nego što bi ga ubio, niti da ga ubije pre nego što bi proizveo klasični luk ili nešto slično. Jedino što se čini da bi u drugom slučaju trebalo dodati nije,

dakle, potreba neke zalihe u hrani, već «vreme ... potrebno za prodaju proizvoda njegovog rada.»)

«Stoga je potrebno da bude *prikupljena zaliha dobara različite vrste*, koja je dovoljna za njegovo održavanje i snabdevanje sirovinama i oruđem za rad, bar do onog trenutka dok oba ova uslova ne budu izvršena. Tkač se *ne može potpuno predati* svome specijalnom poslu ako nije ranije, *bilo u njegovom ili u posedu nekog drugog lica*, sakupljena *zaliha* dovoljna da ga održava i snabdeva materijalom i oruđima za rad sve dotle dok nije svoje sukno ne samo dovršio nego ga i prodao. Jasno je da ova *akumulacija* mora biti *izvršena pre* nego što on može svoju delatnost da posveti tome poslu i da ga okonča... Po samoj prirodi stvari *akumulacija kapitala je nužan preduslov podele rada.*» (Isto, str. 192 - 193.)

(S druge strane izgleda, prema onome što je tvrdio u početku, da *pre* podele rada nema akumulacije kapitala, kao i da *pre* akumulacije kapitala nema podele rada.)

Smith nastavlja:

«Rad se može, opet, deliti sve dalje samo srazmerno prethodnom postepenom uvećanju akumulacije kapitala. U istoj meri u kojoj se povećava podela rada, *količina sirovina koju može preraditi isti broj ljudi raste u visokom stepenu*. I kako se operacije svakog radnika sve više uproščavaju, to postaje moguće pronalaziti raznovrsne nove mašine koje ove operacije olakšavaju i ||395| skraćuju. S razvitkom podele rada postaje, stoga, potrebno, kako bi se mogao stalno zapošljavati isti broj radnika, da se prethodno *akumulišu životna sredstva u istoj količini, a sirovine i oruđa za rad u većoj* nego bi se to moralo u primitivnijem stanju stvari.» (Isto, str. 193, 194.) «Ako je *akumulacija kapitala preduslov* ovog velikog porasta proizvodnih snaga rada, to ona, s druge strane, izaziva taj porast. *Ko svoj kapital upotrebljava za najam radnika*, taj, naravno, želi da ih uposli tako da bi izvršili što je moguće više rada. On zato nastoji ne samo da što celishodnije raspodeli rad među svoje radnike nego i da ih snabde najboljim mašinama kakve on može da izume ili da kupi. Njegov uspeh u jednom ili drugom pogledu zavisi od veličine njegovog kapitala i od broja ljudi koje tim kapitalom može da uposli. Stoga *s porastom kapitala ne samo da u svakoj zemlji raste i količina rada koju on upošljava, nego usled tog povećanja ista količina rada proizvodi mnogo veću količinu proizvoda.*» (Isto, str. 194 - 195.)

A. Smith tretira predmete koji se već nalaze u fondu potrošnje sasvim kao proizvodan i neproizvodan rad. Na primer:

«Kuća za stanovanje kao takva ne donosi licu koje u njoj stanuje nikakav dohodak; iako mu je, bez sumnje, vrlo korisna, za nju ipak važi isto što i za njegovo odelo i njegov nameštaj, koji su mu takođe vrlo korisni, mada sačinjavaju deo njegovih izdataka, a ne njegovog dohotka.» (Isto, t. II, str. 201 - 202.) Naprotiv, u stalni kapital spadaju «*sve zgrade koje služe nekoj korisnoj svrsi i koje su sredstvo za pribavljanje dohotka ne samo njihovom posedniku koji ih daje pod zakup, već i njihovom zakupcu koji za njih plaća zakupninu, kao dućani, skladišta, fabrike, poljoprivredna dobra sa svim svojim zgradama, stajama, ambarima itd.*

Ove zgrade mnogo se razlikuju od kuća određenih samo za stanovanje. One su neka vrsta sredstava za rad.« (Isto, t. II, str. 203 - 204.)

«Svaki napredak u mehanici koji omogućuje da isti broj radnika obavi istu količinu rada jeftinijom i jednostavnijom mašinerijom nego ranije, uvek će se smatrati korisnim po društvo. Određena količina sirovine i rad određenog broja radnika, koji su ranije upotrebljavani za održavanje komplikovanijih i skupljih mašina, mogu se sad upotrebiti za povećanje količine rada koju može da izvrši ta ili neka druga mašina.« (Isto, t. II, str. 216 - 217.)

«Ceo trošak za održavanje *stalnog kapitala* se stoga nužno odbija od neto-dohotka društva.« (Isto, t. II, str. 218.) «Svaka ušteda u troškovima za održavanje *stalnog kapitala* koja ne smanjuje proizvodnu snagu rada, mora da poveća fond koji pokreće proizvodnju, a samim tim i godišnji proizvod tla i rada, stvarni dohodak svakog društva.« (Isto, t. II, str. 226 - 227.)

Novac koji su bankovne cedulje, uopšte papirni novac, potisnule u inostranstvo — ako se izdaje za to da se kupi inostrana roba za domaću potrošnju — kupuje ili luksuzne proizvode, kao inostrana vina, svilene tkanine itd., ukratko robe... koje su određene za potrošnju *dokoličara*, koji ništa ne proizvode..., ili... kupuje *dodatni fond sirovina, alata i životnih sredstava, da bi se time izdržavalo i uposilo više onih vrednih ljudi koji reprodukuju s profitom vrednost svoje godišnje potrošnje*« (isto, t. II, str. 231 - 232).

Prvi način da se upotrebi novac, kaže Smith, podstiče rasipnost, povećava izdatke i potrošnju ne povećavajući proizvodnju ili ne stvarajući trajan fond za podmirivanje ovih izdataka i u svakom pogledu je po društvo štetan. (Isto, t. II, str. 232.) Naprotiv, upotrebljen na drugi način, proširuje okvire industrije; i mada povećava potrošnju društva, on stvara i trajan fond za podmirivanje ove potrošnje, pošto ljudi koji troše reprodukuju s profitom celu vrednost svoje godišnje potrošnje (isto, t. II, str. 232).

«Količina proizvodnog rada koju neki kapital može da pokrene, mora očigledno da odgovara broju radnika koje on može da snabdeva sirovinama, alatom i životnim sredstvima koji odgovaraju vrsti rada.« (Isto, t. II, str. 235.)

||396| U trećoj glavi druge knjige (isto, t. II, str. 314. i dalje) nalazimo:

«Proizvodni i neproizvodni radnici, kao i oni koji ništa ne rade, izdržavaju se svi na isti način od godišnjeg proizvoda tla i rada zemlje. Ovaj proizvod... nužno ima svoje granice. Stoga, ukoliko se u jednoj godini upotrebi više ili manje od ovog proizvoda za izdržavanje neproizvodnih ruku, utoliko će manje ili više preostati za proizvodnje, pa će saobrazno s tim proizvod naredne godine biti manji ili veći...

Iako je ukupni godišnji proizvod tla i rada u svakoj zemlji... na kraju krajeva određen za to da pokrije potrošnju njenih žitelja i da im donosi dohodak, on se ipak onog trenutka čim izađe iz zemlje ili iz ruku proizvodnih radnika, deli na dva dela. Jedan njegov deo, i često najveći, određen je u prvom redu za to da *naknadi kapital ili da obnovi životna sredstva, sirovine i gotove proizvode* koji su kapitalu bili oduzeti. Drugi je određen da sačinjava dohodak bilo za posednika ovog kapitala kao njegov profit ili za neko drugo lice kao njegova zemljišna renta...

Onaj deo godišnjeg proizvoda tla i rada jedne zemlje koji naknadije kapital

nikada se ne upotrebljava neposredno za to da bi uposlio druge osim proizvodne radnike. On plaća najamninu samo proizvodnom radu; onaj deo koji je određen za to da neposredno obrazuje dohodak..., može da upošljava isto tako proizvodne kao i neproizvodne radnike...

I jedni i drugi, neproizvodni radnici kao i ljudi koji ništa ne rade, izdržavaju se iz dohotka. Prvo, bilo onim delom godišnjeg proizvoda koji je prvobitno određen za to da sačinjava dohodak nekog privatnog lica, bilo kao zemljišna renta, bilo kao profit; ili, drugo, onim drugim delom godišnjeg proizvoda koji je doduše prvobitno određen da naknadi kapital i da izdržava samo proizvodne radnike, ali koji, kada je jednom dospao u njihove ruke, može da bude upotrebljen, u iznosu celog svog viška preko troškova njihovog izdržavanja, kako za izdržavanje proizvodnih tako i neproizvodnih radnika. Tako i običan radnik, ako je njegova najamnina visoka..., može da drži poslugu, ili može ponekad da ode u pozorište i da tako doprinese svoj udeo u izdržavanju niza neproizvodnih radnika. Ili, najzad, može da plati neke poreze i time doprinese izdržavanju jedne druge klase... koja je isto tako neproizvodna. Ali nijedan deo godišnjeg proizvoda zemlje koji je prvobitno bio određen da naknadi kapital nikada se neće upotrebiti za to da izdržava neproizvodne radnike pre no što je prethodno u punoj meri pokrenuo proizvodan rad... Radnik mora svoju najamninu da zaradi radom pre nego što može ijedan njen deo da upotrebi za neproizvodan rad... Zemljišna renta i profit kapitala svugde su... glavni izvori iz kojih neproizvodni radnici dobijaju svoje izdržavanje... Oni mogu isto tako da upošljavaju proizvodne kao i neproizvodne radnike. Međutim, čini se da oni imaju naročito naklonost prema poslednjima...

Zato srazmera između proizvodnih i neproizvodnih radnika zavisi u svakoj zemlji veoma mnogo od srazmere između onog dela godišnjeg proizvoda koji je, čim izide iz zemlje ili iz ruku proizvodnih radnika, određen da naknadi kapital, i onog dela koji je određen da obrazuje dohodak, bilo kao zemljišna renta bilo kao profit. Ali postoji velika razlika u srazmeri ova dva dela između bogatih i siromašnih zemalja.

[Smith] zatim upoređuje

«vrlo veliki, često najveći deo proizvoda zemlje» koji je «u bogatih nacija Evrope za to određen da naknadi kapital bogatog i nezavisnog zakupca», prema ranijem «feudalnom dobu», kad je «bio dovoljan veoma mali deo proizvoda da naknadi kapital upotrebljen u poljoprivredi».

Isto je tako u trgovini i manufakturi. Sada se tu upotrebljavaju veliki kapitali, dok su ranije oni bili veoma neznatni, ali ovi

«neznatni kapitali mora da su donosili veoma velike profite. Kamatnjak nigde nije bio manji od 10 odsto, a njihovi profiti mora da su bili dovoljno veliki da bi mogli plaćati ovako visoke kamate. U razvijenim zemljama Evrope kamata sada nigde nije veća od 6 odsto, a u nekim najrazvijenijim ona iznosi 4, 3, 2 odsto. Ako je i pored toga onaj deo dohotka stanovništva koji potiče iz profita kapitala u bogatim zemljama svagda mnogo veći nego u siromašnim, onda to dolazi otuda što je kapital tamo mnogo veći; ali u odnosu prema kapitalu profiti su tamo po pravilu mnogo manji.

Stoga onaj deo godišnjeg proizvoda koji je određen, pošto izade iz zemlje ili iz ruku proizvodnih radnika, da naknadi kapital, [397] nije samo mnogo veći u bogatim zemljama nego u siromašnima, već je on tamo mnogo veći i u odnosu prema onom delu koji je određen da neposredno obrazuje dohodak bilo kao zemljišna renta ili kao profit. Fond koji je određen da izdržava proizvodni rad nije samo mnogo veći u bogatim zemljama negoli u siromašnima, nego je on mnogo veći i u odnosu prema onom fondu, koji, iako može da služi za izdržavanje kako proizvodnih tako i neproizvodnih radnika, ipak po pravilu pokazuje tendenciju da ode u ruke poslednjih.*

(Smith pada u zabludu što veličinu proizvodnog kapitala izjednačuje s *veličinom onog njegovog dela* koji je određen za nabavku životnih sredstava za proizvodan rad. Ali velika industrija bila mu je stvarno poznata samo u njenim počecima.)

Odnos između oba ova različna fonda nužno određuje u svakoj zemlji opšti karakter njenih stanovnika u pogledu njihove marljivosti ili lenosti. Tako na primer kaže Smith, »u engleskim i holandskim manufakturnim gradovima, gde donje klase naroda žive ponajviše od kapitala uloženih u preduzeća, one su uglavnom vredne, trezvene i štedljive. Naprotiv, u rezidencijama dvorova itd., gde donje klase naroda žive od trošenja dohoda, one su većim delom lene, razuzdane i siromašne, kao u Rimu, Versaju itd. ...

Prema tome, odnos između kapitala i dohotka određuje, izgleda, svugde odnos između radinosti i besposličenja. Svuda gde prevladuje kapital, rasprostranjena je radinost, gde dohodak — besposličenje. *Svako povećanje ili smanjenje mase kapitala* ima stoga prirodnu tendenciju da poveća ili da smanji sumu radinosti, broj proizvodnih ruku, i time razmensku vrednost godišnjeg proizvoda tla i rada te zemlje, stvarno bogatstvo i stvarni dohodak svih njenih stanovnika...

Ono što se u toku godine uštedi, potroši se isto tako redovno kao i ono što se tokom godine izda, i to približno u istom vremenu; samo se potroši od strane druge vrste ljudi.* Prvu »porciju dohotka troši posluga i beskorisne žderonje itd., koji ništa ne daju što bi naknadilo njihovu potrošnju*. Drugu [porciju] »troše radnici, koji vrednost svog godišnjeg dohotka reprodukuju s profitom... Potrošnja je ista, ali su potrošači drugi*.

Otuda nalazimo dalje u istoj glavi jednu od Smithovih pridika o štedljivom čoveku, koji svojim godišnjim uštedama obrazuje, u neku ruku, javnu radionicu za izdržavanje dodatnog broja proizvodnih ljudi

»te tako osniva donekle za večita vremena fond za izdržavanje jednakog broja proizvodnih ljudi, dok rasipnik »smanjuje masu fonda koji je određen da upošljava proizvodan rad... Da je ista količina hrane i odela koju potroše» (zbog rasipnosti rasipnika) »neproizvodni radnici bila raspodeljena među proizvodne radnike, ovi bi celu vrednost svoje potrošnje *reprodukovali čak s profitom*.

Ceo ovaj moral Smith završava tvrdjenjem da se to (štedljivost i rasipnost) izjednačuje među privatnim licima i da stvarno prevladuje »razumnost«.

«Velike nacije nikada ne osiromaše zbog rasipnosti i nerazumnosti privatnih lica, ali ponekad one osiromaše zbog rasipnosti i nerazumnosti svojih vlada. Ceo ili gotovo ceo dohodak društva upotrebljava se u većini zemalja za izdržavanje neproizvodnih radnika.» [Ovamo spadaju] ljudi koji sačinjavaju mnogobrojan i sjajan dvor, velike crkvene ustanove, velike flote i armije «koje u doba mira ništa ne proizvode, a u doba rata ništa ne osvajaju što bi moglo da naknadi troškove njihovog izdržavanja, čak ni za vreme trajanja rata. Ovi ljudi ništa sami ne proizvode; oni bivaju izdržavani radom drugih ljudi. Ako se, stoga, prekomerno namnože, oni mogu u jednoj godini toliko da utroše od toga proizvoda da neće dovoljno preostati za izdržavanje proizvodnih radnika koji treba da ga u narednoj godini reprodukuju».

U četvrtoj glavi druge knjige [Smith kaže]:

«S porastom fonda koji je određen za izdržavanje proizvodnog rada raste iz dana u dan i tražnja za proizvodnim radom. Radnici nalaze [398] lako rada, ali sopstvenici kapitala teško nalaze radnike koje bi mogli da uposle. Njihova konkurencija povišava najamnine, a snižava profite.» (Isto, tom II, str. 359.)

U petoj glavi druge knjige, gde je reč o *raznim načinima upotrebe kapitala*, Smith ih klasifikuje prema tome koliko proizvodnog rada oni upošljavaju i, sledstveno, koliko povišavaju «razmensku vrednost» godišnjeg proizvoda. Prvo *zemljoradnja*, zatim *manufaktura*, pa *trgovina* i na kraju *trgovina na malo*. Ovo je red po kome oni pokreću količine proizvodnog rada. Ovde dobijamo još jednu sasvim novu definiciju proizvodnih radnika:

«Ljudi čiji se kapitali upotrebljavaju na jedan od ova četiri načina, i sami su *proizvodni radnici*. Pri celishodnom vođenju njihov rad se fiksira i opredmećuje u stvari ili u robi na koju se primenjuje, i dodaje, po pravilu, njenoj ceni u najmanju ruku vrednost sopstvenog izdržavanja i sopstvene potrošnje.» (Isto, str. 374.)

(Njihovu proizvodnost Smith svodi uglavnom na to da oni pokreću proizvodan rad.)

O *zakupcu* on kaže:

«Nijedan kapital iste veličine ne pokreće veću količinu *proizvodnog* rada od kapitala farmera. Ne samo njegova čeljad nego i *njegova radna i tegleća stoka* su *proizvodni radnici*.»

Najzad je, dakle, i vo proizvodan radnik.

[11. *Lauderdale. Protivnik Smithove teorije o akumulaciji i njegovog razlikovanja između proizvodnih i neproizvodnih radnika*]

Lauderdale (Earl of), *An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth etc.*, [Edinburgh and] London 1804. (Francuski prevod: *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique etc.*, par Lagentie de Lavoisise, Paris 1808.)

Lauderdale-ovo apologetsko obrazloženje profita istraživačemo tek kasnije. U III odeljku^[12]. Prema ovom obrazloženju, profit treba da proizilazi iz samih kapitala, jer oni »*naknaduju*« rad. Oni bivaju plaćeni za to da čine ono što bi inače bez njih morao da čini čovek ili što čovek uopšte ne bi mogao da čini:

«Sada se shvata da profit kapitala svagda potiče ili otuda što kapital naknadjuje deo rada koji bi inače čovek morao da obavlja svojim rukama, ili otuda što obavlja rad koji prevazilazi čovekove lične snage, i koji on ne bi umeo da obavi» (francuski prevod, str. 119).

Gospodin »grof« je veliki neprijatelj Smithovog učenja o akumulaciji i štedljivosti. Isto tako i njegovog razlikovanja između *proizvodnih* i *neproizvodnih* radnika; no po njemu je ono što Smith naziva »*proizvodnim* snagama rada« samo »*proizvodna snaga kapitala*«. On direktno poriče Smithovu teoriju o poreklu viška vrednosti. I to iz sledećeg razloga:

«Kad bi ova ideja o profitu kapitala bila neosporno tačna, onda bi iz toga proizlazilo da profit kapitala nije prouzročitelj bogatstva nego da je izvedeni izvor; i tada se kapital ne bi mogao smatrati izvorom bogatstva, pošto bi njegov profit značio samo prenošenje iz džepa radnika u džep kapitaliste.» (Isto, str. 116 - 117.)

Pod ovim pretpostavkama je jasno da se Lauderdale u svojoj polemici protiv Smitha hvata baš za najpliće. Tako on kaže:

«Tako se isti rad može pojaviti kao proizvođan ili neproizvođan, prema tome kakva je kasnija upotreba predmeta na koji se primenjuje. Ako, na primer, moj kuvar napravi tortu koju ja smesta pojedem, onda je on neproizvođan radnik, a njegov posao neplodan rad, jer njegova usluga nestaje isto tako brzo kako je i učinjena. Ali ako se isti ovaj rad obavi u poslastičarnici, onda on postaje proizvođan.» (Isto, str. 110.)

(*Garnier* ima patent na ovo otkriće jer je njegovo izdanje Smitha s napomenama izišlo 1802, dakle dve godine pre Lauderdale-a.)

«Ovo čudnovato razlikovanje, koje je osnovano samo na trajanju izvršenih usluga, uvršćuje među neproizvođne radnike ljude koji ispunjavaju najvažnije funkcije društva. Suveren i svi koji služe religiji, pravdi, odbrani države, kao i svi oni koji održavaju zdravije državljana ili prosvetuju njihov duh, smatraju se za neproizvođne radnike» (isto, str. 110 - 111) (ili, kako A. Smith [u *Garnier*-ovom prevodu, t. II], knjiga II, gl. 3, str. 113, daje ovaj lepi redosled: »Sveštenici, pravnici, lekari, literati i naučnici svih vrsta kao i glumci, lakrdijaši, muzičari, operski pevači, baletski igrači itd.«).

«Ako razmenska vrednost treba da bude osnova bogatstva, onda je suvišno upuštati se u dugačka istraživanja da bi se pokazale zablude ovog učenja. Ništa [399] ne dokazuje bolje njegovu netačnost nego to što se uvažuje koje se ovim službama ukazuje ocenjuje prema ceni koja se za njih plaća.» ([Lauderdale,] Isto, str. 111.)

Zatim: »Rad industrijskog radnika fiksira se i opredmećuje u nekom prodajnom proizvodu... Ni rad koji obavlja sluga, ni rad koji ušteđuje obrtni kapital« (on tu podrazumeva novac, monetu) »ne daju se nagomilati ili prikupiti na način da bi se za određenu vrednost mogli da prenesu na drugoga. Profit koji stvaraju potiče na isti način iz rada koji ušteđuju svome gospodaru ili posedniku. Oni daju toliko slične rezultate da bi onaj ko bi jednoga od njih smatrao neproizvodnim, morao biti istog mišljenja i o drugome« (i zatim on citira Smitha, knjiga II, glava II⁽⁷⁸⁾). (Lauderdale: isto, str. 144 - 145.)

*

Imali bismo, dakle, niz: Ferrier, Garnier, Lauderdale, Ganilh. Ovu poslednju frazu o »uštediti rada« naročito je iskoristio Tocqueville.

[12. Say o »nematerijalnim proizvodima«.
Pravdanje nezadrživog porasta neproizvodnog rada]

Posle Garnier-a pojavilo se delo dosadnoga J[ean] - B[aptiste] Saya, *Traité d'économie politique*. On prigovara Smithu što »za rezultate ovih delatnosti odbacuje naziv proizvodi. On naziva rad koji se njima posvećuje neproizvodnim«. (3. izdanje, I, str. 117.)

Smith nipošto ne poriče da »ove delatnosti« proizvode neki »rezultate«, neki »proizvod«. On čak izričito pominje »bezbednost, mir, zaštitu države« kao »rezultat godišnjeg rada državnih službenika«. (Smith, t. II, izdanje Garnier-a, knjiga II, gl. III, str. 313.)

Say, sa svoje strane, drži se sporedne Smithove odredbe da ove »usluge nestaju obično u trenutku kada se čine«. (Smith: isto.)

Gospodin Say naziva ove utrošene »usluge ili njihove rezultate«, ukratko, njihovu upotrebnu vrednost, »nematerijalnim proizvodima ili vrednostima, koji se potroše u trenutku njihovog proizvođenja«. Mesto da rad naziva »neproizvodnim«, on ga naziva »proizvodnim u nematerijalnim proizvodima«. On daje drugi naziv. Ali zatim izjavljuje dalje

»da ovaj rad ne služi tome da uveća kapital nacije« (t. I, str. 119). »Nacija u kojoj ima mnoštvo muzičara, sveštenika, činovnika, može se veoma prijatno bavljati, biti vrlo obrazovana, imati izvršnu upravu, ali to bi bilo sve. Njen kapital ne bi se od rada svih ovih ljudi nikako neposredno povećao, pošto se njihovi proizvodi utroše čim se proizvedu.« (Isto, I, str. 119.)

Dakle, gospodin Say proglašava ove radove za neproizvodne u najograničenijem Smithovom smislu. Ali on hoće ujedno da prisvoji sebi Garnier-ov »korak napred«. On pronalazi, dakle, nov naziv za neproizvodne vrste rada. To je njegova originalnost, proizvodnost i njegov način otkrivanja. Pri tom, svojom uobičajenom logikom, on pobija opet samog sebe. On kaže:

«Nemogućno je složiti se s gledištem gospodina Garnier-a, koji iz toga što je rad lekara, pravnika i drugih sličnih lica proizvođen zaključuje da je za naciju isto tako korisno da uvećava njihov broj kao i broj svake druge vrste radnika.» (Isto, str. 120.)

A zašto ne, ako je jedan rad isto tako proizvođen kao i drugi i ako je uvećanje proizvodnog rada uopšte »korisno za naciju»? Zašto nije isto tako korisno uvećati tu vrstu rada kao i svaku drugu? Zato, odgovara Say sa karakterističnom mu dubokomislenošću, što uopšte nije korisno uvećavati proizvođen rad bilo koje vrste više nego što postoji potreba za ovim radom. Ali onda je Garnier u pravu. Onda je isto tako korisno — to jest isto tako nekorisno — uvećavati preko izvesne mere kako jednu tako i drugu vrstu radova.

«S tim je», nastavlja Say, «kao i s ručnim radom koji bi se primenio na neki proizvod preko mere potrebne za njegovu izradu.»

(Da bi se izradio sto, ne treba upotrebiti više stolarskog rada nego što je za proizvodnju stola potrebno. Tako i za oporavljanje bolesnog tela ne više nego što je potrebno da se ono izleči. Dakle, advokati i lekari treba da upotrebe samo nužni rad za dobijanje svog nematerijalnog proizvoda.)

«Rad koji proizvodi nematerijalne proizvode proizvođen je, kao i svaki drugi rad, samo dotle dok povećava korisnost te stoga i vrednost nekog proizvoda» (to jest upotrebnu vrednost; ali Say brka upotrebnu vrednost s razmenschom vrednošću); preko toga upotrebljen, svaki rad je potpuno neproizvođen.» (Isto, str. 120.)

Sayeva logika je, dakle, ova:

Za naciju nije *toliko korisno* da poveća broj »proizvođača nematerijalnih proizvoda« koliko proizvođača materijalnih proizvoda. *Dokaz*: Apsolutno je nekorisno povećavati broj proizvođača bilo kojeg proizvoda, materijalnog ili nematerijalnog, preko potrebe. *Dakle*, korisnije je povećavati broj nekorisnih proizvođača materijalnih nego nematerijalnih proizvoda. Ni iz jednog od oba slučaja ne izlazi da je nekorisno povećavati broj ovih proizvođača, nego samo da je nekorisno povećavati broj proizvođača određene vrste u njihovoj odnosnoj vrsti.

Materijalnih proizvoda ne može se ||400| [prema Sayu] nikada proizvesti previše, a isto tako i nematerijalnih. Ali *variatio delectat*¹. Zato se moraju proizvoditi različne vrste u obema strukama. Osim toga uči gospodin Say:

«zastoj u prodi nekih proizvoda potiče od retkosti nekih drugih.»

Ne može se, dakle, nikada proizvoditi previše stolova, već u najgorem slučaju možda premalo činija, da bi se stavile na sto. Ako

¹ promena godi

ima previše lekara, onda greška nije u tome što je njihovih usluga u izobilju, već možda u tome što je premalo usluga drugih proizvođača nematerijalnih proizvoda, na primer, kurtizana (vidi isto delo, str.123, gde je reč o radu nosača, kurtizana itd. i gde se Say usuđuje da tvrdi da se »šegrtovanje« jedne kurtizane »svodi na ništa«).

Naposletku se po ovome vaga naginje na stranu »neproizvodnih radnika«. Pod datim uslovima proizvodnje, zna se tačno koliko je potrebno radnika da bi se izradio sto, kolika mora da bude količina određene vrste rada da bi se proizveo određeni proizvod. Kod mnogih »nematerijalnih proizvoda« ovo nije slučaj. Potrebna količina rada da bi se postigao određeni rezultat, ovde se isto tako nagada kao i sam rezultat. Možda će dvadesetorici sveštenika poći za rukom da nekoga preobrate, dok jednom to neće. Šest lekara na zajedničkom konzultovanju naći će možda lekovito sredstvo koje ne nalazi jedan lekar. Sudijski kolegijum postići će, možda, više pravičnosti od sudije pojedinca koji sam sebe kontroliše. Masa vojnika koja je potrebna da se zemlja štiti, policije da se održava u redu, činovnika da se njome dobro »upravlja« itd., sve ove stvari su problematične i o njima se, na primer, u engleskom parlamentu veoma često diskutuje; iako se u Engleskoj vrlo tačno zna koliko je prelačkog rada potrebno da se isprede hiljadu funti prede. Što se tiče drugih »proizvodnih« radnika ove vrste, to sam pojam sadrži u sebi da korisnost koju proizvode zavisi neposredno samo od njihovog broja, da se sastoji u samom njihovom broju. Na primer lakeji, koji treba da budu svedoci bogatstva i otmenosti svojih gospodara. Ukoliko je veći njihov broj, utoliko je veći efekat koji treba da »proizvedu«. Zato gospodin Say i ostaje pri tom: »neproizvodnih radnika« ne može nikada biti dovoljno. [400]

[13. *Destutt de Tracy.*

Vulgarna koncepcija o poreklu profita.

*Veličanje industrijskog kapitaliste
kao jedinog proizvodnog radnika]*

||400| Le comte Destutt de Tracy, *Éléments d'idéologie*, IVe et V^e parties, »Traité de la volonté et de ses effets«, Paris 1826 ([prvo izdanje] 1815).

»Svaki koristan rad je uistinu proizvođen i svaka od radnih klasa društva podjednako zaslužuje da se nazove *proizvodnom*« (str. 87).

Ali on u ovoj proizvodnoj klasi razlikuje »radnu klasu koja *neposredno proizvodi* sve naše bogatstvo« (str. 88), dakle, što Smith naziva proizvodnim radnicima.

Naprotiv, *sterilna* se klasa sastoji iz bogataša koji troše svoju zemljišnu ili novčanu rentu. Oni su *dokona klasa*.

«Prava *sterilna* klasa je klasa dokoličara koji ništa ne rade nego žive, kako se ono kaže, na velikoj nozi od proizvoda rada koji je pre njih bio izvršen; od proizvoda koji su ili realizovani u zemljišnom posedu koji *daju pod zakup*, to jest *iznajmljuju* nekom radniku, ili koji se sastoje iz novca ili stvari, koje daju na zajam uz naknadu, što je takođe *iznajmljivanje*. To su istinski trutovi košnice (*fruges consumere nati!*)» (str. 87), ili ovi besposličari «ne mogu ništa da potroše osim svoga *dohotka*. Ako načnu svoje ||401| fondove, ovi neće biti ničim naknadeni, i njihova potrošnja trenutno će preterano porasti, da bi zatim za svagda prestala». (Str. 237.)

«Ovaj *dohodak* nije ništa drugo... nego odbitak od proizvoda delatnosti radnih građana.» (Str. 236.)

A kako stoji stvar s radnicima koje ovi besposličari neposredno unajmljuju? Ukoliko troše robe, oni ne troše neposredno rad nego proizvode proizvodnih radnika. Tu je, dakle, reč o radnicima za čiji rad oni neposredno izdaju svoj dohodak; dakle o radnicima koji primaju svoju najamninu neposredno iz dohotka, a ne iz kapitala.

«Pošto su ljudi koji primaju dohodak dokoni, jasno je da oni ne *upravljaju nikakvim proizvodnim radom*. Svi radnici koje oni plaćaju imaju samo taj zadatak da im pribavljaju zadovoljstva. Bez sumnje, ta zadovoljstva su različite vrste... Izdaci cele ove klase ljudi... hrane mnogobrojno stanovništvo, čiju egzistenciju omogućavaju, ali čiji je rad sasvim neplodan... Poneki od ovih izdataka mogu biti više ili manje korisni, na primer zidanje neke kuće, melioracija nekog zemljišta. Ali to su izuzeci kad besposličari postaju prolazno upravljajući proizvodnih radova. Ne uzimajući u obzir ove neznatne izuzetke, skoro cela potrošnja ove vrste kapitalista u svakom pogledu je čist gubitak za reprodukciju i odgovarajući odbitak od stečenog bogatstva.» (Str. 236.)

⟨Prava ekonomija à la Smith posmatra kapitalistu samo kao oličeni kapital, N - R - N, agenta proizvodnje. Ali ko će da troši njegove proizvode? Da li radnik? Quod non². Da li sam kapitalista? Ali onda je on kao veliki potrošač oisif³, a ne kapitalista. Da li posednici zemljišne i novčane rente? Oni ne reprodukuju svoju potrošnju i nanose time štetu bogatstvu. Ali postoje dve tačne stvari u ovom protivrečnom shvatanju, koje u kapitalisti vidi samo realnog zgrtača blaga, ne iluzornog, kao što je to stvarni zgrtač blaga. 1. Kapital (dakle, kapitalista, njegovo oličenje) se smatra samo kao agent za razvijanje proizvodnih snaga i proizvodnje; 2. gledište nastajućeg kapitalističkog društva, kome je stalo samo do razumske vrednosti, a ne do upotrebne vrednosti, do bogatstva, a ne do užitka. Trošeće bogatstvo njemu izgleda kao superfetacija, dok samo ne nauči da poveže eksploataciju i potrošnju i ne potčini sebi trošeće bogatstvo.⟩

«Da bismo otkrili poreklo ovih dohodaka» (od kojih žive oisifs) «moramo se stalno vraćati na *industrijske kapitaliste*» (str. 237, napomena).

¹ rođeni da uživaju plodove — ² što nije slučaj — ³ besposličar

Industrijski kapitalisti — druga sorta kapitalista —

«obuhvataju sve preduzetnike neke industrije, to jest sve ljude koji, *posedujući kapitale*,... upotrebljavaju svoje sposobnosti i svoj rad za to da bi u procesu proizvodnje uvećali te kapitale mesto da ih iznajmljuju drugima, i koji stoga ne žive ni od najamnina ni od dohodaka već od *profita*.» (Str. 237.)

Kod Destutta jako dolazi do izražaja — kao već i kod A. Smitha — da je prividno veličanje proizvodnih radnika u stvari samo veličanje *industrijskih kapitalista* nasuprot lendlordovima i takvim novčanim kapitalistima koji žive samo od svojih dohodaka.

«Oni drže... u svojim rukama bezmalo celo bogatstvo društva... Ako je tok poslova dovoljno brz da bi to omogućio, oni izdaju godišnje, a ponekad i više puta u godini, ne samo rentu ovog bogatstva nego i sam kapital. Jer, kako oni kao poslovni ljudi ne čine nikakav izdatak koji im ne donosi profit, to su njihovi profiti utoliko veći ukoliko više izdataka mogu pod ovim uslovom da čine.» (Str. 237 - 238.)

Što se tiče njihove privatne potrošnje, ona je kao i potrošnja dokonih kapitalista. Ali ona je

«uopšte umerena, jer su poslovni ljudi obično skromni» (str. 238). Drukčije stoji stvar s njihovom industrijskom potrošnjom. «Ona je pre svega drugo nego konačna; ona im se vraća s profitom.» (Isto.) Njihov profit mora da bude dovoljno velik ne samo za njihovu «ličnu potrošnju — nego i» za «zemljišnu rentu i novčanu rentu, koje poseduju dokoni kapitalisti». (Str. 238.)

Ovo Destutt vidi tačno. Zemljišna renta i novčana renta samo su «*odbici*» od industrijskog profita, njegovi delovi, koje industrijski kapitalista daje lendlordovima i novčanim kapitalistima od svoga bruto-profita.

«Dohoci bogatih besposličara samo su rente koje opterećuju industriju; samo je industrija ta koja ih stvara.» (Str. 248.) Kapitalistički preduzetnici «uzimaju pod zakup uz izvesnu rentu zemlju, kuće i novac» (naime dokonih kapitalista), «i upotrebljavaju ih na način da iz toga izvlače *profit preko iznosa ove rente*, naime rente koju plaćaju besposličarima, koja je, dakle, samo deo profita. Ova renta, koju tako plaćaju besposličarima, «jedini je dohodak ovih danguba i jedini fond njihovih godišnjih izdataka». (Str. 238.)

Dovde je sve u redu. Ali kako sada stoji stvar s *najamnim* radnicima (proizvodnim radnicima koje upošljavaju kapitalistički preduzetnici)?

«Oni ne poseduju nikakvo drugo blago osim svoga svakidašnjeg rada. Ovaj rad im pribavlja njihove najamnine... Ali, odakle potiču ove najmnine? Očigledno je da one dolaze iz poseda onih kojima [402] najamni radnici *prodaju svoj rad*, to jest iz fondova koje oni pre toga poseduju i koji ne predstavljaju *ništa drugo do akumulisane proizvode ranijeg rada*. Iz toga sledi da je potrošnja koja se

plaća ovim bogatstvima doduše potrošnja najamnih radnika u tom smislu što su oni ti koji su izdržavani; ali u osnovi nisu oni ti koji je plaćaju, ili je bar plaćaju samo fondovima koji su već ranije postojali u rukama onih koji ih zapošljavaju. Njihova potrošnja mora se, dakle, posmatrati kao potrošnja onih koji ih unajmljuju. Oni samo jednom rukom primaju, a drugom vraćaju... Ne samo sve ono što oni (najamni radnici) «izdaju, već i sve ono što oni primaju, mora se posmatrati kao stvarni izdatak i kao *sopstvena potrošnja onih koji njihov rad kupuju*. To je do te mere istinito, da se, u cilju rešenja pitanja da li ova potrošnja ide više ili manje nauštrb postojećeg bogatstva ili ga čak uvećava, ... na svaki način mora znati *ka-ko kapitalisti upotrebljavaju rad koji kupuju*.» (Str. 234 - 235.)

Vrlo dobro. A odakle dolaze profiti preduzetnika, koji im daju mogućnost da sebi i dokonim kapitalistima plaćaju dohodak itd.?

«Pitaće me kako mogu ovi preduzetnici da ostvaruju ovolike profite i odakle mogu da ih izvlače. Odgovaram da oni to postižu na taj način što sve što proizvode prodaju skuplje nego što ih je stajala proizvodnja.» (Str. 239.)

A kome prodaju sve skuplje nego što jeste?

«Prodaju:

1. jedni drugima u celom iznosu potrošnje koji je određen da podmiri njihove potrebe i koji oni plaćaju jednim delom svojih profita;

2. najamnim radnicima — kako onima koje oni unajmljuju, tako i onima koje unajmljuju dokonim kapitalisti — *od kojih oni na taj način dobijaju natrag ukupnu sumu njihovih najamnina*, izuzev njihove eventualne male uštedevine;

3. dokonim kapitalistima, koji im plaćaju onim delom svoga dohotka koji im ostaje po odbitku najamnina plaćenih radnicima koje neposredno upošljavaju, tako da se cela renta koju godišnje primaju dokonim kapitalisti od industrijskih kapitalista ovima ponovo vraća jednim ili drugim putem.» (Isto, str. 239.)

Pogledajmo sad ove tri rubrike prodaje.

1. *Jedan deo* svoga proizvoda ili (profita) potroše kapitalistički preduzetnici sami. Nemoguće je da se oni obogate time što sami sebi podvaljuju i sebi prodaju svoje proizvode *skuplje* nego što su ih *platili*. Niti ikoji od njih može time drugom da podvali. Ako A prodaje preskupo svoj proizvod koji troši industrijski kapitalista B, onda B prodaje svoj proizvod preskupo koji troši industrijski kapitalista A. To je isto kao da su A i B prodali jedan drugome svoje proizvode po njihovoj pravoj vrednosti. Rubrika 1 pokazuje nam kako kapitalisti troše jedan deo svog profita; no ona nam ne pokazuje odakle ga oni izvlače. Svakako da ne ostvaruju profit time što «sve što proizvedu prodaju jedni drugima skuplje nego što ih je stajala proizvodnja».

2. Od onog dela proizvoda koji prodaju svojim radnicima *preko troškova proizvodnje*, takođe ne mogu da izvuku profit. Prema pretpostavci, cela potrošnja radnika je stvarno «sopstvena potrošnja onih koji njihov rad kupuju». Osim toga Destutt još primećuje da njegovi kapitalisti, prodajući svoje proizvode najamnim radnicima (sopstvenima

i onima dokonih kapitalista) »samo dobijaju natrag ukupnu sumu njihovih najamnina«. I to ne potpuno, već sa odbitkom njihovih ušteđevina. Da li će im oni prodavati proizvode jeftino ili skupo ne menja stvar, jer oni dobijaju natrag uvek samo ono što su im dali i, kao što je gore rečeno, »najamni radnici samo jednom rukom primaju a drugom vraćaju«. Kapitalista plaća radniku prvo *novac* kao najamninu. Zatim mu prodaje svoj proizvod »preskupo« i povlači time svoj novac »pet natrag. No kako radnik ne može kapitalisti da vrati više novaca nego što je od njega primio, to ovaj *nikada* ne može da mu proda svoje proizvode *skuplje* nego što mu je *platio* za njegov rad. Prodajući mu svoje proizvode, kapitalista može od njega da dobije natrag uvek samo toliko novaca koliko mu je platio za njegov rad. Ni paru više. Pa kako sad da se njegov novac umnoži ovim »prometom«?

||403| Osim toga, kod Destutta je još i druga besmislica. Kapitalista C plati radniku A 1 £ nedeljno najamnine i ovu 1 £ opet povlači na taj način što mu prodaje robe za 1 funtu. Ovim putem, misli Tracy, povlači kapitalista celokupnu najamninu opet k sebi. Ali on prvo daje radniku 1 £, i zatim mu daje robe za 1 £. Ono što mu je, dakle, on stvarno dao, jesu 2 £ : 1 £ robe i 1 £ novca. Od ove 2 £ on povlači 1 £ u vidu novca. Prema tome, od 1 £ najamnine on, u stvari, nije povukao ni paru. I ako bi trebalo da se on ovom vrstom »povlačenja« najamnine obogati (a ne tako što mu je radnik radom vratio ono što je ovaj njemu predujmio u robi), onda bi mu brzo došao kraj.

Blagorodni Destutt brka, dakle, ovde cirkulaciju novca sa stvarnom cirkulacijom robe. Kapitalista umesto da neposredno da radniku robe za 1 £, daje mu 1 £. Ovim novcem radnik sad kupuje robu po svome izboru. Dobivši pripadajući mu deo robe, on vraća kapitalisti u obliku novca doznaku koju mu je ovaj dao na svoju robu. Na osnovu toga Destutt uobražava da kapitalista dobija natrag najamninu budući da mu se povratio isti komad novca. A na istoj strani primećuje gospodin Destutt da je fenomen cirkulacije »slabo poznat«. (Str. 239.) U svakom slučaju, potpuno nepoznat njemu samom. Da Destutt nije ovakvim čudnovatim metodom objasnio sebi »povraćaj ukupne sume najamnine«, onda bi se besmislica mogla zamisliti bar na način koji ćemo odmah razmotriti.

(Ali prethodno još sledeće radi ilustracije njegove mudrosti. Ako uđem u neki dućan i dućandžija mi da 1 £, na šta ja ovom 1 £ kupim u njegovom dućanu robe za 1 £, onda on 1 £ dobija natrag. Niko neće tvrditi da se on ovom operacijom obogatio. Mesto 1 £ u novcu 1 £ u robi, on ima sada samo još 1 £ u novcu. Čak ako mu je roba vredela samo 10 šilinga, a on mi je proda za 1 £, on je još uvek za 10 šilinga siromašniji nego što je bio pre prodaje, iako je povratio ukupnu svotu od jedne funte sterlinga.)

Ako kapitalista C da radniku 1 £ najamnine, pa mu zatim proda robe u vrednosti od 10 šilinga za 1 £, on bi onda svakako profitirao 10 šilinga, jer bi prodao radniku robu od 10 šilinga preskupo. Ali sa

gledišta gospodina Destutta čak bi i u tom slučaju bilo neshvatljivo kako bi mogao iz toga da proistekne profit za C. (Profit dolazi otuda što C plaća radniku manju najamninu; što je radniku u stvari dao manji alikvotni deo proizvoda u razmenu za njegov rad nego što mu daje *nominalno*.) Ako bi C dao radniku 10 šilinga i prodao mu svoju robu za 10 šilinga, on bi bio isto toliko bogat kao kad bi mu dao 1 £ pa bi mu svoju robu od 10 šilinga prodao za 1 £. Uz to polazi Destutt u svome istraživanju od pretpostavke potrebne najamnine. U najboljem slučaju profit bi se ovde objasnio jedino kaišarenjem u najamnini.

Ovaj slučaj pod 2 pokazuje, dakle, da je Destutt apsolutno zaboravio šta je proizvođač radnik, i da nema ni najmanjeg pojma o izvoru profita. Reći da kapitalista izvlači profit iz poskupljenja proizvoda iznad njihove vrednosti moglo bi se tek u slučaju ako ih ne prodaje svojim sopstvenim najmnim radnicima, nego najmnim radnicima dokonih kapitalista. Ali pošto je potrošnja neproizvodnih radnika u stvari samo deo potrošnje dokonih kapitalista, to dolazimo sada do slučaja 3.

3. Industrijski kapitalista prodaje svoje proizvode »skuplje« od njihove vrednosti

»dokonim kapitalistima, koji ove proizvode plaćaju onim delom svoga dohotka koji im ostaje po odbitku najmnina plaćenih radnicima koje neposredno upošljavaju, tako da se cela renta koju godišnje primaju dokoni kapitalisti od industrijskih kapitalista ovima ponovo vraća jednim ili drugim putem.»

Tu opet nalazimo detinjasto shvatanje o povraćaju rente itd., kao pre toga o povraćaju ukupne sume najmnina. Na primer, C plaća dokonom kapitalisti O (oisif) 100 £ zemljišne ili novčane rente. Ovih 100 £ su platežno sredstvo za C, a kupovno sredstvo za O, koji ovom svotom uzima sa stovarišta kapitalista C robe za 100 £. Time se tih 100 £ vraćaju kapitalisti C kao pretvoreni oblik njegove robe. Ali on ima za 100 £ manje robe nego ranije. Mesto da je dā neposredno O-u, on mu je dao 100 £ novca, čime ovaj kupuje za 100 £ njegove robe. Ali on kupuje ovih 100 £ robe novcem kapitaliste C, a ne sopstvenim fondom. I Tracy time uobražava da se kapitalisti C vraća renta koju mu je uzeo O. Kakve li ludosti! Prva glupost.

Drugo, Destutt nam je sam rekao da su zemljišna renta i novčana renta samo odbici od profita industrijskog kapitala, dakle samo kvote profita ustupljene dokonim kapitalistima. Ako sad pretpostavimo da C pomoću neke majstorije povrati celu ovu kvotu [404], iako se to ne može uraditi ni na jedan od dva načina kako ih je opisao Tracy, drugim rečima, da kapitalista C ne plaća nikakvu rentu ni zemljoposjednicima ni novčanim kapitalistima, da zadržava *ceo* svoj profit, onda bi se radilo baš o tome da se objasni *odakle* ga je izveo, kako ga je stvorio, kako je nastao. Ako se to ne objašnjava time što ga on *ima*, ili *zadržava*, ne dajući zemljoposjednicima i novčanim kapitalistima udeo u njemu, onda se isto tako ne može objasniti ni time što udeo

u profitu koji je dokonim kapitalistima po jednom ili drugom osnovu ustupio, ceo ili delom, na jedan ili drugi način, iz ruku poslednjih ponovo vraća u svoje ruke. Druga glupost.

No, apstrahujmo te gluposti. C ima da plati (oisif-u) O rentu u iznosu od 100 £ za zemlju ili kapital koji je od njega uzeo pod najam (loué). On plaća ovih 100 £ iz svog profita (odakle ovaj nastaje, to još ne znamo). Zatim C prodaje dokonom kapitalisti O svoje proizvode, bilo da ih O troši neposredno ili ih troši njegova posluga (neproizvodni najamni radnici); i prodaje mu ih skuplje, na primer 25 odsto iznad njihove vrednosti. On mu prodaje proizvode koji vrede 80 £ za 100 £. Tu C bezuslovno izvlači profit od 20 £. On je dokonom kapitalisti O dao doznaku na 100 £ robe. Čim ovaj realizuje doznaku, C mu isporučuje samo za 80 £ robe, time što povišava nominalnu cenu svojoj robi za 25 odsto iznad njene vrednosti. Ako bi se sad O i zadovoljio time da potroši za 80 funti robe, a da plati za nju 100 £, profiti kapitaliste C ne bi se nikada mogli popeti preko 25 odsto. Ova cena, ova podvala, ponavljala bi se svake godine. Ali O hoće da troši za 100 £. Ako je zemljoposjednik, šta da radi? On daje na zalogu kapitalisti C (komad zemlje) za 25 £, za šta mu ovaj isporučuje robe u vrednosti od 20 £, jer on prodaje robu 25 odsto iznad ($\frac{1}{4}$) njene vrednosti. Ako je O novčarski trgovac, onda on ustupi kapitalisti C 25 £ od svoga kapitala, za šta mu ovaj isporučuje za 20 £ robe.

Pretpostavimo da je kapital (ili vrednost zemlje) dat pod najam po 5 odsto. Tada je on iznosio 2000 £. O poseduje sada samo još 1975 £. Njegova renta iznosi sada $98\frac{3}{4}$ £. I tako bi to išlo dalje, budući da O stalno troši za 100 £ stvarne robne vrednosti, a njegova renta neprekidno opada, jer, da bi imao robe za 100 £, on mora da stalno troši sve veći deo svoga kapitala. Tako bi se C malo-pomalo dokopao celog kapitala O i prisvojio bi zajedno s kapitalom i njegovu rentu, to jest onaj deo profita koji pravi od pozajmljenog kapitala. Očigledno je da gospodinu Destuttu ovaj proces leži pred očima, jer on nastavlja:

«Ali, reći će nam, ako stvar tako stoji, i ako industrijski preduzetnici stvarno svake godine više žanju nego što su posejali, onda bi ovi za kratko vreme postali gospodari sve imovine društva i u državi bi uskoro preostali samo najamni radnici bez imovine i kapitalistički preduzetnici. To je tačno, i stvari bi uzele ovaj tok kad se preduzetnici ili njihovi naslednici, obogativši se, ne bi predali neradu, i ne bi tako stalno obnavljali klasu dokonih kapitalista; pa ipak, i pored ove učestale emigracije, nalazimo, ako je industrija u nekoj zemlji bez prevelikih smetnji radila izvesno vreme, da su se kapitali uvek povećavali, ne samo u srazmeri prema porastu ukupnog bogatstva već u mnogo većoj meri... Moglo bi se dodati da bi ovaj proces bio još opipljiviji kad ne bi bilo onih ogromnih nameta kojima vlade svake godine opterećuju industrijske klase u obliku poreza.» (Str. 240 - 241.)

I gospodin Destutt je do izvesnog stepena potpuno u pravu, iako nikako ne u pogledu onoga što hoće da objasni. U vreme pro-
padanja srednjeg veka i nastajanja kapitalističke proizvodnje naglo

bogaćenje industrijskih kapitalista može se objasniti delom time što su direktno varali feudalce. Kada je usled otkrića u Americi vrednost novca pala, zakupnici su im plaćali nominalno, a ne realno staru rentu, dok su industrijalci prodavali feudalcima robu ne samo prema povišenoj vrednosti novca nego i iznad njene vrednosti. Isto tako u svima zemljama, kao na primer u azijskim, gde glavni dohodak zemlje dospeva u obliku zemljišne rente u ruke zemljoposjednika, kneževa itd., *malo-brojni* i otuda od konkurencije slobodni industrijalci prodaju ovima svoju robu po monopolskim cenama i prisvajaju time deo njihovog dohotka; oni se bogate [405] ne samo time što im prodaju »neplaćeni« rad, nego što im prodaju robu iznad količine rada koja je u njoj sadržana. Samo gospodin Destutt nije opet u pravu kad misli da novčarski trgovci dopuštaju da im se na isti način podvaljuje. Naprotiv, oni su svojim visokim kamatama koje vuku neposredno i posredno ortaci u onim visokim profitima, u onom kaišarenju.

Da je gospodinu Destuttu ovaj fenomen lebdeo pred očima, pokazuje ova rečenica:

«Treba samo videti kako su oni» (industrijski kapitalisti) »u celoj Evropi pre tri ili četiri stoleća bili slabi u odnosu prema ogromnim bogatstvima vladar-držaca, i kako su do danas znatno ojačali i kako su se namnožili, dok su oni drugi nazadovali.« (Isto, str. 241.)

Gospodin Destutt je hteo da nam objasni *profite* i *visoke profite* industrijskog kapitala. On je to dvojako objasnio. Prvo, time što se novac koji ovi kapitalisti plaćaju u vidu najamnina i renti ponovo njima vraća time što ove najamnine i rente kupuju od njih proizvode. Ovim je, u stvari, samo objašnjeno zašto oni ne plaćaju najamnine i rente *dva puta*, najpre u vidu novca, a zatim u vidu robe za isti iznos novca. Drugo objašnjenje sastoji se u tome da oni svoju robu prodaju iznad njene cene, da je *preskupo* prodaju, prvo *samima sebi*, dakle da sami sebi podvaljuju; drugo, radnicima, dakle da opet sami sebi podvaljuju, jer nam je g. Destutt rekao da se potrošnja najamninih radnika »ima smatrati kao potrošnja onih koji ih unajmljuju« (str. 235); najzad, *treće*, *rentijerima* — i da i njima podvaljuju. I to bi u stvari objasnilo zašto industrijski kapitalisti zadržavaju za sebe stalno sve veći deo profita, mesto da ga ustupe dokonim kapitalistima. To bi pokazalo zašto se *deoba ukupnog profita* između industrijskih i ne-industrijskih kapitalista sve više vrši u korist prvih na račun drugih. No to nas ne bi ni za dlaku približilo razumevanju toga *odakle* potiče ovaj *ukupni profit*. Pretpostavimo da su se industrijski kapitalisti dokopali celog profita, još uvek ostaje pitanje: *odakle* on dolazi?

Destutt, dakle, ne samo da nije ni na šta odgovorio, nego je još i odao da on povratno pritanje novca drži za povratno pritanje robe. Ovaj *povraćaj novca* znači samo to da kapitalisti plaćaju najamnine i rente prvo u novcu, mesto da ih plaćaju u robi; da se ovim novcem kupuje njihova roba i da su oni, dakle, tim zaobilaznim putem platili

u robi. Ovaj novac vraća se, prema tome, stalno njima, ali samo u obimu u kojem se roba po istoj vrednosti novca od njih definitivno uzima, i u kojem je pripala potrošnji najamnih radnika i rentijera.

Gospodin Destutt (čisto francuski, i kod Proudhona se nalaze isto takve zadivljujuće eksklamacije o samom sebi) sasvim je iznenađen ovom »jasnoćom« koju ovaj

»način posmatranja potrošnje naših bogatstava... unosi u shvatanje čitavog društvenog kretanja. Otkud ovo slaganje i ova jasnoća. Otuda što smo otkrili istinu. To podseća na ona ogledala u kojima se predmeti ogledaju jasno i u pravim proporcijama kada gledalac zauzme pravo mesto, a zbrkano i iskrivljeno kad je gledalac odveć blizu ili odveć daleko.« (Str. 242 - 243.)

Kasnije, sasvim uzgred, priseća se g. Destutt kako stvari prema A. Smithu stvarno teku, ali to je on uglavnom samo ponovio rečima, a nije razumeo, jer inače (ovaj član de l'Institut de France⁽⁷⁹⁾) ne bi mogao izliti višepomenuti mlaz svetla.

»Odakle dolaze dohoci ovih besposličara? Zar ne dolaze iz rente koju im plaćaju iz svojih profita oni koji posluju njihovim kapitalima, to jest oni koji iz njihovog fonda plaćaju rad koji proizvodi više nego što staje, jednom reči, industrijalci?»

«A tako! Dakle, rente (pa i sopstveni profiti) koje industrijski kapitalisti plaćaju dokonim kapitalistima za fondove koje su od njih pozajmili, potiču otuda što oni iz tih fondova plaćaju rad »koji više proizvodi nego što staje«, to jest, dakle, rad čiji proizvod ima više vrednosti nego što se radnicima plaća; profit, prema tome, potiče otuda što radnici proizvode preko onoga što je na njih utrošeno; on je višak proizvoda, koji industrijski kapitalista prisvaja i od čega ustupa zemljišnim i novčanim rentijerima samo jedan deo.»

Gospodin Destutt zaključuje iz ovoga ne to da se treba vratiti ovim proizvodnim radnicima, nego da se treba vratiti kapitalistima koji ih stavlja u pokret.

»Oni su ti koji stvarno hrane čak i one najamne radnike koje upošljavaju oni drugi.« (Str. 546.)

Svakako. Ukoliko oni eksploatišu rad neposredno, a dokoni kapitalisti to čine samo njihovim posredstvom. I u ovom smislu je tačno posmatrati industrijski kapital kao izvor bogatstva. ||406|

»Zato se uvek moramo vratiti na njega« (industrijskog kapitalistu) »ako hoćemo da nađemo izvore svega bogatstva« (str. 246).

»S vremenom su se u više ili manje znatnoj količini prikupila bogatstva, jer se proizvod ranijeg rada nije odmah potrošio čim se proizveo. Od posjednika ovih bogatstava jedni se zadovoljavaju time da otuda izvlače rentu i da je troše. To su oni koje smo nazvali dokonim kapitalistima. Drugi, aktivniji, posluju sopstvenim fon-

dovima, kao i onima koje su uzajmili od drugih. Oni ih upotrebljavaju za *plaćanje radnika, koji ove fondove reprodukuju s profitom.*

«Otuda ne samo reprodukcija ovih fondova već [i proizvodnja] viška koji sačinjava *profit.*»

«Ovim profitom oni plaćaju sopstvenu potrošnju i naknaduju potrošnju drugih. I posredstvom same te potrošnje» (njihove sopstvene, kao i dokonih kapitalista? Opet ranija glupost.) «vraćaju im se ponovo njihovi fondovi unekoliko uvećani i počinju iznova. Takav je tok prometa.» (Str. 246, 247.)

Istraživanje o »proizvodnom radu« i rezultat da je proizvođan samo onaj radnik čiji je kupac industrijski kapitalista, samo onaj radnik čiji rad proizvodi profit neposrednog kupca toga rada, doveli su g. Destutta do zaključka da su, u stvari, *industrijski kapitalisti jedini proizvodni radnici* u višem smislu.

«Oni koji žive od profita» (industrijski kapitalisti) «hrane sve ostale, i jedino oni uvećavaju društveno bogatstvo i stvaraju sva sredstva našega uživanja. To mora tako da bude *zato što je rad izvor sveg bogatstva* i što jedino oni daju *živom radu koristan pravac, korisno primenjujući akumulisani rad.*» (Str. 242.)

Da oni »živom radu daju koristan pravac«, znači, u stvari, samo to da primenjuju koristan rad, to jest rad koji rezultira u upotrebnim vrednostima. A da oni »akumulisani rad korisno primenjuju« — ako ne treba da znači opet to isto da akumulisano bogatstvo iskorišćavaju industrijski, za proizvodnju upotrebnih vrednosti —, znači da »akumulisani rad korisno primenjuju« za to da njime kupe više živog rada nego što je u njemu sadržano. U rečenici koju sam upravo naveo Destutt naivno formuliše protivrečnosti koje čine suštinu kapitalističke proizvodnje. Pošto je rad izvor sveg bogatstva, to je i kapital izvor sveg bogatstva; pravi tvorac bogatstva nije onaj koji radi, nego onaj koji izvlači profit iz rada drugih. Proizvodne snage rada su proizvodne snage kapitala.

«Naše sposobnosti su naše jedino prvobitno bogatstvo, naš rad proizvodi sva druga bogatstva, i svaki dobro dirigovani rad je proizvođan.» (Str. 243.)

Prema Destuttu, iz ovoga proizlazi samo od sebe da industrijski kapitalisti

«sve druge hrane, jedino oni povećavaju društveno bogatstvo i stvaraju sva sredstva uživanja».

Naše sposobnosti (*facultés*) su naše jedino prvobitno bogatstvo; zato radna sposobnost nije bogatstvo. Rad proizvodi sva druga bogatstva, to jest on proizvodi bogatstva za sve druge osim za samog sebe, a sam on nije bogatstvo, nego samo njegov proizvod. Svaki dobro dirigovani rad je proizvođan; to jest, svaki proizvođan rad, svaki rad koji donosi kapitalisti profit, dobro je dirigovan.

Sledeće Destuttove napomene, koje se ne odnose na različne klase potrošača nego na različnu prirodu sredstava potrošnje, opisuju veoma dobro Smithovo gledište izloženo u 3. glavi 2. knjige, gde ovaj na kraju istražuje koja je vrsta (neproizvodnih) izdataka, to jest individualne potrošnje, potrošnje dohotka, više ili manje korisna. Smith počinje ovo istraživanje sledećim rečima (prevod Garnier-a, tom II, str. 345):

«Ako štedljivost uvećava opštu masu kapitala, a rasipnost je smanjuje, onda oni koji troše taman svoj dohodak, a da svoj fond ne načinju niti uvećavaju, ne doprinose ni uvećavanju ni smanjenju opšteg kapitala. Ali postoje poneki metodi izdavanja novca koji, kako izgleda, više nego drugi unapređuju opšte blagostanje.»

Destutt rezimira Smithovo shvatanje ovako:

«Ako je potrošnja jako različita prema vrsti potrošača, onda se ona menja i sa vrstom potrošenih stvari. Dakako, sve one predstavljaju određenu količinu rada, ali njegova vrednost fiksira se u jednim trajnije negoli u drugim. Pripremanje vatrometa može da staje isto toliko rada koliko i dobijanje i brušenje dijamanta, te otuda vatromet i dijamant mogu biti jednake vrednosti. Ali ako sam oba kupio, platilo i upotrebio, posle pola časa neće od prvoga ostati ništa, dok drugi i posle sto godina može biti izvor bogatstva za moje unuke... Isto tako stoji stvar i sa onim proizvodima [407] koji se nazivaju (to jest koje Say naziva) «nematerijalnim. Neko otkriće je od veće koristi. Neko delo duha, neka slika takode je od manje ili veće trajne koristi; naprotiv, korist igranke, koncerta, pozorišne predstave prolazi brzo i odmah nestane. Isto se može reći i o ličnim uslugama lekara, advokata, vojnika, slugu i uopšte o svima onima koje nazivamo *nameštenicima*. Njihova korisnost postoji za onaj trenutak kada je potrebna... Najrazornija potrošnja je najbrža, jer u datom vremenu uništi više rada ili u kraćem vremenu istu količinu rada. U poređenju s ovim, svaka sporija potrošnja je neka vrsta *obrazovanja blaga*, jer ona ostavlja vremenima koja dolaze užitek jednog dela onoga što je prineseno na žrtvu sadašnjosti... Svak zna da je mnogo ekonomičnije imati za istu cenu odelo koje traje tri godine, negoli odelo koje se pohaba već za tri meseca.» (Str. 243 - 244.)

[14. *Opšta karakteristika polemike protiv Smithovog razlikovanja između proizvodnog i neproizvodnog rada*]

Najveći broj pisaca koji su pobijali Smithovo shvatanje proizvodnog i neproizvodnog rada smatraju *potrošnju* za nužni stimulus proizvodnje, te su im *zato najamni radnici* koji žive od dohotka, neproizvodni radnici, koji u najmu ne proizvode bogatstvo, već i sami postaju novi potrošači bogatstva, isto toliko proizvodni, čak i za *materijalno bogatstvo*, kao i proizvodni radnici, budući da proširuju oblast materijalne potrošnje, a time i oblast proizvodnje. Bila je to, dakle, velikim delom apologija, s buržoasko-ekonomskog gledišta, delom dokonih bogataša i «neproizvodnih radnika» čije *usluge* oni troše, delom «jakih vlada» koje čine

velike izdatke, [apologija] povećanja državnih dugova, unosnih mesta u crkvi i državi, sinekurista itd. Jer svi ovi »neproizvodni radnici« — čije usluge figuriraju u izdacima dokonih bogataša — imaju zajedničko to što *proizvodeći »nematerijalne proizvode«* troše *»materijalne proizvode«*, dakle proizvode proizvodnih radnika.

Drugi ekonomisti, kao Malthus, dopuštaju razlikovanje između proizvodnih i neproizvodnih radnika, ali dokazuju industrijskom kapitalisti da su mu neproizvodni radnici isto toliko nužni, čak i za proizvodnju materijalnog bogatstva, kao i proizvodni.

Tu ništa ne pomaže, pa ni fraza da su proizvodnja i potrošnja istovetni, ili da je potrošnja svrha svake proizvodnje, ili da je proizvodnja preduslov svake potrošnje. Apstrahujući tu tendenciju, osnova cele ove prepirke je zapravo ovo:

Potrošnja radnika je u proseku ravna samo njegovim troškovima proizvodnje, a ne njegovoj proizvodnji. Na taj način on ceo suvišak proizvodi za druge, pa je tako ceo ovaj deo njegove *proizvodnje proizvodnja za druge*. Dalje, industrijski kapitalista, koji radnike tera na ovu *prekomernu proizvodnju* (to jest proizvodnju preko njihovih ličnih životnih potreba) i koji stavlja u pokret sva sredstva da bi što više povećao ovu relativnu *prekomernu proizvodnju* nasuprot potrebnoj proizvodnji, neposredno prisvaja višak proizvoda. Ali on kao oličeni kapital proizvodni radi proizvodnje, želi bogaćenje radi bogaćenja. Ukoliko je puki funkcioner kapitala, dakle nosilac kapitalističke proizvodnje, njemu je stalo do razmenske vrednosti i njenog povećanja, a ne do upotrebne vrednosti i uvećanja njene količine. Njemu je stalo do povećanja apstraktnog bogatstva, do sve većeg prisvajanja tuđeg rada. Njime gospodari isti apsolutni nagon za bogaćenjem koji drži u vlasti i zgričaća blaga, samo što ga on ne zadovoljava u iluzornom obliku obrazovanja zlatnog ili srebrnog blaga, već u obliku obrazovanja kapitala, koje predstavlja stvarnu proizvodnju. Ako je prekomerna proizvodnja radnikova *proizvodnja za druge*, onda je proizvodnja normalnog kapitaliste, kakav on treba da bude, industrijskog kapitaliste, proizvodnja radi proizvodnje. Istina, s porastom svoga bogatstva on napušta ovaj ideal te i sam postaje rasipnik, već radi samog pokazivanja bogatstva. Ali on ga uvek uživa s nečistom savesti, misleći u potaji na štednju i računicu. Pokraj svoje rasipnosti, kapitalista ostaje u suštini tvrdica, kao i zgričać blaga.

Kad Sismondi kaže da razvitak proizvodnih snaga rada osposobljava radnika za sve veća uživanja, ali da bi ga sama ova uživanja, ako bi mu ona pala u deo, onesposobila za rad (kao najamnog radnika), onda (Sismondi kaže:

*Usled napretka industrije i nauke može svaki radnik svakog dana mnogo više da proizvodi nego što to iziskuje njegova nužna potrošnja. Ali u isto vreme dok njegov rad proizvodi bogatstvo, ono bi ga, ako bi bio pozvan da ga troši, učinilo manje sposobnim za rad. (*Nouveaux Principes d'Économie Politique*, knjiga I, str. 85))

nije manje tačno ni to da industrijski kapitalista postaje manje-više nesposoban za svoju funkciju čim on sam stane predstavljati uživajuće bogatstvo, čim zaželi akumulaciju užitaka mesto užitka akumulacije.

On je, dakle, isto tako proizvođač *prekomerne proizvodnje, proizvodnje za druge*. Ovoj prekomernoj proizvodnji na jednoj strani mora protivstajati prekomerna potrošnja na drugoj, proizvodnji radi proizvodnje, potrošnja radi potrošnje. Ono što industrijski kapitalista mora da ustupi zemljišnim rentijerima, državi, državnim poveriocima, crkvi itd., koji troše samo dohodak, [408] sve to apsolutno umanjuje njegovo bogatstvo, ali održava budnim njegov nagon za bogaćenjem i održava tako njegovu kapitalističku dušu. Ako bi zemljišni i novčani rentijeri itd. takođe utrošili svoj dohodak u proizvodnom mesto u neproizvodnom radu, svrha bi bila potpuno promašena. Oni bi sami postali industrijski kapitalisti, mesto da predstavljaju funkciju potrošnje kao takvi. Kasnije ćemo razmotriti neobično komičnu polemiku povodom ove tačke između jednog rikardijanca i jednog maltuzijanca^[80].

Proizvodnja i potrošnja su *same po sebi* nerazdeljive, i zato iz toga sledi, budući da su u sistemu kapitalističke proizvodnje stvarno razdvojene, da se njihovo jedinstvo uspostavlja njihovom suprotnošću, da ako A proizvodi za B, mora B da troši za A. Kao što kod svakog pojedinačnog kapitaliste nalazimo da on sa svoje strane želi rasipnost na strani onih koji imaju udela u njegovom dohotku, tako ceo stariji merkantilni sistem počiva na ideji da nacija sama za sebe mora biti umerena, ali da mora proizvoditi luksuz za potrošnju inostranih nacija. Tu je uvek posredi ideja: proizvodnja radi proizvodnje na jednoj strani, otuda potrošnja inostrane proizvodnje na drugoj. Ova ideja merkantilnog sistema izražena je, između ostalog, i u delu *Moral Philosophy* od dra Paleya, 6. knjiga, 11. glava.^[81]

•Trezven i radan narod upravlja svoju delatnost na zadovoljavanje tražnje nekog bogatog luksuzu odanog naroda.•

•Oni• (naši političari, to jest Garnier i dr.) •postavljaju onaj opšti princip da je potrošnja uzrok proizvodnje i zato je utoliko bolja ukoliko je ona jača. Oni tvrde da u ovome leži velika razlika između nacionalne i privatne ekonomije. (Isto, str. 249 - 250.)

Dobra je sledeća fraza:

•Siromašne nacije su one gde narod dobro živi, a bogate nacije su one gde je narod obično siromašan. (Isto, str. 231.)

[15. *Henri Storch. Neistorijsko posmatranje
odnosa između materijalne i duhovne proizvodnje.
Njegovo shvatanje o »nematerijalnom radu
vladajućih klasa*]

Henri Storch, *Cours d'économie politique etc.*, izdanje J. B. Saya, Paris 1823 (predavanja koja je držao velikom knezu Nikoli i završio 1815), t. III.

Posle Garnier-a, Storch je u stvari prvi koji staje na novo tle u polemici protiv Smithovog razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada.

Od materijalnih dobara, sastavnih delova materijalne proizvodnje, on razlikuje »*unutrašnja dobra* ili elemente civilizacije, sa čijim zakonima proizvodnje ima da se pozabavi »*teorija civilizacije*«. (Isto, t. III, str. 217.)

(U tomu I, na str. 136. [on kaže]: »Jasno je da čovek nikada ne pristupa proizvodnji bogatstva dok ne poseduje unutrašnja dobra, to jest dok nije razvio svoje fizičke, intelektualne i moralne snage, što pretpostavlja sredstva za njihov razvitak kao što su *društvene ustanove* itd. Sledstveno, ukoliko je narod civilizovaniji, utoliko više može rasti njegovo nacionalno bogatstvo.« Isto tako i obratno.)

Protiv Smitha:

»Smith... isključuje iz *proizvodnog rada* sve one koji ne doprinose *neposredno* proizvodnji bogatstva; ali on ima u vidu samo nacionalno *bogatstvo*.« Njegova je greška u tome »što nije razlikovao *nematerijalne* vrednosti od *bogatstva*«. (T. III, str. 218.)

Time se stvar zapravo i svršava. Razlikovanje proizvodnih vrsta rada od neproizvodnih od presudne je važnosti za predmet koji Smith razmatra: za proizvodnju materijalnog bogatstva, i to za određeni oblik ove proizvodnje, za kapitalistički način proizvodnje. U duhovnoj proizvodnji proizvodnom javlja se druga vrsta rada. Ali Smith ne istražuje tu proizvodnju. Najzad, u krug njegovog razmatranja ne ulazi ni uzajamno dejstvo i unutrašnja veza obe vrste proizvodnje; to uostalom može da dovede do nečeg boljeg od praznih reči samo onda ako se materijalna proizvodnja posmatra sub sua propria specie. Ako Smith govori o radnicima ne neposredno proizvodnima, onda samo utoliko ukoliko oni *neposredno* učestvuju u potrošnji materijalnog bogatstva, a ne i u njegovoj proizvodnji.

Iako se kod Storch-a ovde-onda nađe poneko duhovito zapažanje, na primer da je materijalna podela rada preduslov za podelu duhovnog rada, *teorija civilizacije* ne ide ni kod njega dalje od trivijalnih fraza. Do koje mere je to *moralo* tako biti, kako malo je on bio kadar da i sam zadatak *formuliše*, a da o njegovom rešavanju i ne govorimo, proizlazi iz jedne *jedine* okolnosti. Da bismo istražili vezu između duhovne [409] i materijalne proizvodnje, pre svega je potrebno da poslednju

ne shvatamo kao opštu kategoriju, već u *određenom istorijskom* obliku. Tako, na primer, kapitalističkom načinu proizvodnje odgovara druga vrsta duhovne proizvodnje nego srednjovekovnom načinu proizvodnje. Ako se sama materijalna proizvodnja ne shvata u njenom *specifičnom istorijskom* obliku, onda nije moguće shvatiti ni ono što je određeno u duhovnoj proizvodnji koja njoj odgovara, kao ni njihovo uzajamno dejstvo. Inače stvar ne ide dalje od naklapanja. Ovo zbog fraze o »civilizaciji«.

Dalje: Iz određenog oblika materijalne proizvodnje proizlazi, prvo, određen sastav društva, drugo, određen odnos čoveka prema prirodi. Njegovo državno uređenje i njegov duhovni život određeni su i jednim i drugim. Prema tome i vrsta njegove duhovne proizvodnje.

Najzad, pod duhovnom proizvodnjom podrazumeva Storch i pozive svih vrsta vladajuće klase, koji ispunjavaju socijalne funkcije u vidu zanimanja. Egzistencija ovih staleža kao i njihova funkcija mogu se razumeti samo iz određenog istorijskog sastava njihovih odnosa proizvodnje.

Budući da Storch ne razmatra samu materijalnu proizvodnju *istorijski* — on je razmatra kao proizvodnju materijalnih dobara uopšte, a ne kao određeni istorijski razvijeni i specifični oblik ove proizvodnje —, on time sam sebi izvlači tle ispod nogu na kojem jedino mogu da se shvate kako ideološki sastavni delovi vladajućih klasa, tako i slobodna duhovna proizvodnja ove date društvene formacije. On ne može da ode dalje od opštih šupljih fraza. Zato odnos i nije tako jednostavan kako to on iz početka zamišlja. Kapitalistička proizvodnja se, na primer, neprijateljski odnosi prema izvesnim duhovnim granama proizvodnje, kao što su umetnost i pesništvo. Ko to ne shvata, taj će doći do uobraženja Francuza 18. veka, koje je Lessing tako lepo persiflirao.^[82] Pošto smo u mehanici itd. dalje od starih, zašto ne bismo i mi mogli da stvorimo jedan ep? I *Anrijadu*^[83] umesto *Iljade*.

Storch, naprotiv, tačno ističe — i naročito polemišući protiv Garnier-a, koji je, zapravo, otac *ove* polemike protiv Smitha — da Smithovi protivnici uzimaju stvar s naopake strane.

»Šta čine Smithovi kritičari? Umesto da postave ovo razlikovanje« (između materijalnih vrednosti i bogatstva), »oni povećavaju konfuziju ovih dveju vrsta vrednosti, koje su tako očigledno različite.«

(Oni tvrde da je proizvodnja duhovnih proizvoda ili proizvodnja usluga *materijalna* proizvodnja.)

»Smatrajući nematerijalan rad za *proizvodan*, oni pretpostavljaju da on *proizvodi bogatstva*, (to jest neposredno) »to jest materijalne i razmenljive vrednosti, a, međutim, on proizvodi samo nematerijalne i neposredne vrednosti; oni polaze od pretpostavke da proizvodi nematerijalnog rada podležu istim zakonima kao i proizvodi materijalnog rada; a ipak se prvi upravljaju prema jednim, drugi prema drugim načelima.« (T. III, str. 218.)

Valja zabeležiti i sledeće Storchove misli, koje su kasnije ekonomisti od njega preuzimali:

«Pošto su unutrašnja dobra delom proizvod usluga, izveden je zaključak da ona ne traju duže od samih usluga i da se nužno potroše jednovremeno sa svojom proizvodnjom.» (Isto, t. III, str. 234.) «Prvobitna [unutrašnja] dobra se upotrebom ne uništavaju, nego se svojom upotrebom šire i umnožavaju, tako da sama njihova *potrošnja* povećava njihovu vrednost.» (Isto, str. 236.) «Unutrašnja dobra, kao i bogatstva, mogu biti akumulisana, i obrazovati kapitale koji se mogu upotrebiti za reprodukciju» itd. (Isto, str. 236.) «Materijalni rad mora biti podeljen, i njegovi proizvodi moraju biti akumulisani pre no što bi se moglo i pomišljati na podelu nematerijalnog rada.» (Str. 241.)

No sve su to samo opšte površne analogije i veze između duhovnog i materijalnog bogatstva. Isto tako, na primer, i njegova primedba da nerazvijene nacije uzajmljuju svoje duhovne kapitale u inostranstvu, kao što materijalno nerazvijene nacije *uzajmljuju* svoje materijalne kapitale (isto, str. 306), da podela nematerijalnog rada zavisi od tražnje ovog rada, ukratko, od tržišta itd. (Str. 246.)

Sledeća mesta su se najčešće prepisivala:

||410| «*Proizvodnja* unutrašnjih dobara ne samo da ne smanjuje nacionalno bogatstvo potrošnjom materijalnih proizvoda koji su joj potrebni, nego je, naprotiv, moćno sredstvo za njegovo uvećanje, kao što je, obratno, proizvodnja bogatstva sa svoje strane moćno sredstvo za jačanje civilizacije.» (Isto, str. 517.) «Nacionalno blagostanje raste usled ravnoteže obe ove vrste proizvodnje.» (Isto, str. 521.)

Prema Storchu, lekar proizvodi zdravlje (ali i bolest), profesori i pisci prosvetu (ali i mračnjaštvo), poete, slikari itd. ukus (ali i neukusnost), moralisti itd. moral, propovednici — pobožnost, rad suverena — bezbednost itd. (Str. 347-50.) Isto tako može se reći da bolest proizvodi lekare, glupost profesore i pisce, neukusnost poete i slikare, nemoralnost moraliste, sujeverje propovednike i opšta nesigurnost suverene. Ovaj način izražavanja da sve ove delatnosti, sve ove usluge proizvode stvarnu ili uobraženu upotrebnu vrednost, ponavljaju kasniji ekonomisti, da bi pokazali da su i ova lica proizvodni radnici u Smithovom smislu, tj. da neposredno ne proizvode proizvode sui generis, već proizvode materijalnog rada, te prema tome neposredno bogatstvo. Kod Storchu još nema ove besmislice, koja se uostalom može svesti na sledeće:

1. da se različite funkcije u buržoaskom društvu uzajamno pretpostavljaju;

2. da suprotnosti u materijalnoj proizvodnji čine nužnim nadgradnju ideoloških slojeva, čija je delotvornost, bila ona dobra ili loša, dobra jer je nužna;

3. da su sve funkcije u službi kapitaliste, da se završavaju u njegovu »korist«;

4. da čak i najviša duhovna proizvodnja dobija priznanje i *obradnje* u očima buržuja samo zato što će se predstaviti i lažno prikazati kao neposredni proizvođač materijalnog bogatstva.

[16. Nassau Senior. *Veličanje svih za buržoaziju korisnih delatnosti kao proizvodnih. Ulagivanje buržoaziji i buržoaskoj državi*]

Nassau — W[illiam] Senior, *Principes fondamentaux de l'économie politique*, traduits par Jean Arrivabene, Paris 1836. Nassau Senior uzima visoki ton.

•Prema Smithu, zakonodavac Jevreja bio je neproizvodan radnik. (Isto, str. 198.)

Da li je to bio Mojsije od Egipta ili Mojsije Mendelssohn? Mojsije bi se lepo zahvalio gospodinu Senioru na tome da bude »proizvodan radnik« u Smithovom smislu. Ovi ljudi su toliko opsednuti svojim buržoaskim idejama da misle da bi Aristotela ili Julija Cezara uvredili kad bi ih nazvali »neproizvodnim radnicima«. A oni bi već i titulu »radnik« smatrali za uvredu.

•Lekar koji svojim receptom izleči bolesno dete te mu tako život održi za mnoge godine, zar ne *proizvodi* trajan rezultat? (Isto.)

Glupost! Ako dete umre, rezultat nije manje trajan. A ako stanje deteta ostane nepromenjeno, *usluga* lekara mora se ipak platiti. Prema Nassau, lekarima bi trebalo platiti samo ukoliko izleče, a advokatima ukoliko dobiju parnicu, vojnicima ukoliko pobeđe. No sada on postaje istinski uzvišen:

•Zar su samo trenutne rezultate postigli Holandani kad su se oduprli tiraniji Španaca, ili Englezi kad su se pobunili protiv tiranije koja je pretila da postane još mnogo strašnja? (Isto, str. 198.)

Beletrističko brbljanje! Holandani i Englezi bunili su se o svom sopstvenom trošku. Niko ih nije plaćao za to što su »proizvodili« revolucije. A kod proizvodnih ili neproizvodnih radnika uvek se radi o kupcima i prodavcima rada. Kakva glupost, dakle!

Plitka beletristika ovih subjekata čim polemišu protiv Smitha pokazuje samo to da oni predstavljaju »obrazovanog kapitalistu«, dok je Smith bio *tumač* otvoreno brutalnog buržuja-skororojevića. Obrazovani buržuj i njegov besednik su do te mere tupoglavi da dejstvo svake delatnosti odmeravaju prema njenom [411] dejstvu na kesu. S druge strane, oni su toliko obrazovani da priznaju i one funkcije i delatnosti koje sa proizvodnjom bogatstva nemaju nikakve veze, i

to ih *priznaju* pošto i one »posredno« uvećavaju njihovo bogatstvo itd., ukratko, pošto vrše neku za bogatstvo »korisnu« funkciju.

Čovek je sam osnova svoje materijalne proizvodnje, kao i svake druge koju obavlja. Prema tome, sve okolnosti koje utiču na čoveka, na *subjekt* proizvodnje, modifikuju manje ili više sve njegove funkcije i delatnosti, dakle i njegove funkcije i delatnosti kao tvorca materijalnog bogatstva, robe. U tom pogledu može se doista pokazati da *svi* ljudski odnosi i sve funkcije, ma na koji način i ma kada se pojavili, utiču na materijalnu proizvodnju i manje je ili više određuju.

•Postoje zemlje gde je sasvim nemoguće obrađivati zemlju bez zaštite vojnika. E pa dobro! Prema Smithovoj podeli, žetva nije zajednički proizvod rada čoveka koji ide za plugom i rada čoveka koji pored njega nosi oružje; po njemu je samo poljoprivredni radnik proizvodan radnik, a delatnost vojnika je neproizvodna.« (Isto, str. 202.)

Prvo, to je pogrešno. Smith bi rekao da delatnost vojnika proizvodi odbranu, ali ne žito. Ako bi se u zemlji uspostavio red, poljoprivredni radnik bi nastavio da proizvodi žito, a da nema potrebe da proizvodi povrh svega i život vojnika, to jest njihovo izdržavanje. Vojnik spada u *faux frais* proizvodnje, kao i veliki deo neproizvodnih radnika koji sami ne proizvode ništa, ni duhovno ni materijalno, nego su samo korisni, nužni zbog manjkavih socijalnih odnosa, koji, dakle, duguju svoju egzistenciju socijalnom zlu.

Ali Nassau bi mogao reći: Pronađi mašinu koja će od 20 poljoprivrednih radnika 19 da učini izlišnima, onda su ovih 19 takođe *faux frais* proizvodnje. Ali vojnik može da bude izlišan iako *materijalni uslovi proizvodnje*, uslovi zemljoradnje kao takvi, ostanu isti. Ovih 19 radnika mogu da postanu izlišni samo ako rad preostalog jednog radnika postane 20 puta proizvodniji, dakle samo usled revolucije u datim materijalnim uslovima proizvodnje. Uostalom, već *Buchanan* primećuje:

•Ako bi, na primer, vojnika trebalo nazvati proizvodnim radnikom zato što njegov rad potpomaže proizvodnju, onda proizvodni radnik može sa istim pravom zahtevati vojničke počasti, jer je izvesno da bez njegove pomoći nikoja vojska ne bi mogla igda u rat da pođe, bitke da bije i da pobeđuje.« (D. Buchanan. *Observations on the Subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry* etc., Edinburgh 1814, p. 132.)

•Bogatstvo jedne nacije ne zavisi od brojnog odnosa između onih koji vrše *usluge* i onih koji proizvode *vrednosti*, već od onog odnosa među njima koji je najpogodniji da bi rad svakoga od njih bio što uspešniji.« (Senior: isto, p. 204.)

Ovo Smith nije nikad poricao, jer on »potrebne« neproizvodne radnike, kao državne činovnike, advokate, popove itd., hoće da svede na *meru* u kojoj su njihove usluge neophodne. A to je svakako onaj »odnos« u kojem oni rad proizvodnih radnika čine što efikasnijim. Što se pak tiče ostalih »neproizvodnih radnika«, čije radove svaki *dobrovoljno* kupuje samo zato da bi se koristio njihovim *uslugama*,

kupuje ih, dakle, kao potrošni artikal koji mu je ostavljen na volju, to valja razlikovati: Ako je broj ovih radnika koji žive od dohotka velik u srazmeri prema »proizvodnima«, onda je to *ili* zato što je bogatstvo uopšte neznatno ili jednostrano, na primer kod srednjovekovnih barona s njihovom svitom. Umesto da troše neku količinu manufakturne robe, oni su sa svojom pratnjom trošili svoje agrikulturne proizvode. A kad su mesto toga počeli da troše manufakturnu robu, ljudi iz pratnje morali su se latiti rada. Broj onih što žive od dohotka bio je samo zato velik što veliki deo godišnjeg proizvoda nije bio utrošen *reproduktivno*. Pri svemu tom ukupno stanovništvo bilo je malobrojno. *Ili* je broj onih što žive od dohotka veliki zato što je proizvodnost proizvodnih radnika velika, što je, dakle, velik njihov višak proizvoda, od kojeg živi pratnja velike gospode. U tom slučaju rad proizvodnih radnika nije zato proizvođan što je toliko »potrošača«, nego je, obratno, njih toliko zato što je rad prvih tako proizvođan.

Uzmemo li dve zemlje sa jednakim brojem stanovnika i jednako razvijenim proizvodnim snagama rada, uvek bi bilo tačno kad bismo sa A. Smithom rekli da bogatstvo obe zemlje valja meriti prema srazmeri između proizvodnih i neproizvodnih radnika. Jer, to ne znači ništa drugo nego da se u onoj zemlji gde ima srazmerno više proizvodnih radnika, srazmerno veća količina godišnjeg dohotka troši reproduktivno, da se, dakle, veća masa vrednosti proizvodi godišnje. Dakle, gospodin Senior samo opisuje Smithove reči, [412] umesto da im suprotstavi neku novu misao. Osim toga on tu i sam pravi razliku između proizvođača usluga i proizvođača vrednosti, te tako prolazi i on kao i većina ovih polemičara protiv Smithovog razlikovanja, da ovo razlikovanje usvajaju i sami primenjuju u momentu kada ga odbacuju.

Karakteristično je da svi »neproizvodni« ekonomisti, koji u svojoj sopstvenoj struci ništa ne daju, istupaju protiv razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada. Ali to je servilnost prema buržoaziji, da se, s jedne strane, sve funkcije predstave tako kao da stoje u službi proizvodnje bogatstva za njega; s druge strane, da je buržoaski svet najbolji od svih svetova, da je u njemu sve korisno i da je sam buržuj toliko obrazovan da to uvida.

Za radnike ovo treba da znači da je sasvim u redu što neproizvodni troše veliku masu proizvoda, budući da oni isto toliko doprinose proizvodnji bogatstva kao i radnici, iako na poseban način.

Na kraju Nassau nije mogao a da ne pokaže kako nije razumeo ni slova o suštinskom Smithovom razlikovanju. On kaže:

»U stvarnosti izgleda da je Smith u ovom slučaju usredsredio svu svoju pažnju na stanje *velikoposjednika*, na jedine na koje se njegove primedbe o neproizvodnim klasama uopšte mogu primeniti. Drukčije ne mogu sebi da objasnim njegovu pretpostavku *da se kapital troši samo na unajmljivanje proizvodnih radnika, dok neproizvodni žive od dohotka*. Najveći deo onih koje on u pravom smislu reči naziva

neproizvodnima — učitelji, upravljači države — žive na račun kapitala, to jest oni se izdržavaju iz sredstava koja su predujmljena za reprodukciju.» (Isto, str. 204 - 205.)

Ovde stvarno staje pamet. Otkriće gospodina Nassaua da država i učitelj žive na račun kapitala, a ne na račun dohotka, ne treba daljeg objašnjenja. Ako g. Senior želi time da nam kaže da oni žive od profita kapitala, dakle utoliko au moyen du capital¹, onda on samo zaboravlja da dohodak kapitala nije sam kapital i da se ovaj dohodak, ovaj rezultat kapitalističke proizvodnje »ne predujmljuje za reprodukciju«, nego je, naprotiv, njen rezultat. Ili on to kaže zato što izvesni porezi ulaze u troškove proizvodnje određene robe, dakle u rashod određenih grana proizvodnje? Onda neka zna da je to samo jedan od načina ubiranja poreza na dohodak.

U odnosu na Storcha, Nassau Senior, pametnjaković, primećuje još:

«Gospodin Storch se bez sumnje vara kad izrično tvrdi da ovi rezultati» (zdravlje, ukus itd.) »sačinjavaju deo dohotka onih koji ih poseduju, kao i drugi predmeti koji imaju vrednost, i da su isto tako razmenjivie (ukoliko ih, naime, njihovi proizvođači mogu da kupe). »Kad bi tako bilo, kad bi ukus, moral, religija bili doista stvari koje se mogu kupiti, onda bogatstvo ne bi imalo ono značenje koje mu pridaju... ekonomisti. Ono što kupujemo nije zdravlje, znanje ili pobožnost. Lekar, sveštenik, učitelj... mogu da proizvode samo oruđa posredstvom kojih se s većom ili manjom verovatnoćom i savršenošću na kraju dolazi do ovih rezultata... Ako su u svakom posebnom slučaju primenjena najpodesnija sredstva da bi se postigao uspeh, onda proizvođač ovih sredstava ima prava na nagradu, čak i da nije imao uspeha ili da nije postigao očekivani rezultat. Razmena je izvršena čim su dati savet ili čas, a nagrada za to plaćena.» (Isto, str. 288 - 289.)

Na kraju, veliki Nassau sam ponovo usvaja Smithovo razlikovanje. On, naime, pravi razliku umesto između proizvodnog i neproizvodnog rada, između »proizvodne i neproizvodne potrošnje«. (Str. 206.) A predmet potrošnje je ili roba — o čemu se ovde ne radi — ili neposredan rad.

Proizvodna potrošnja bila bi, prema njemu, ona koja upotrebljava takav rad koji reprodukuje ili samu radnu snagu (što bi, na primer, mogao da čini rad učitelja ili lekara), ili pak vrednost robe kojom se on kupuje. Neproizvodna bila bi potrošnja takvog rada koji ne privodi u delo ni jedno ni drugo. Međutim Smith kaže: ja nazivam proizvodnim onaj rad koji se može utrošiti samo proizvodno (to jest, industrijski), a neproizvodnim onaj rad koji se može utrošiti neproizvodno, čija potrošnja prema svojoj prirodi nije industrijska potrošnja. Gospodin Senior je, dakle, svoju duhovitost dokazao pomoću nova vocabula rerum.²

Sve u svemu, Nassau prepisuje od Storcha.

¹ na trošak kapitala — ² novim nazivanjem stvari

[17. P. Rossi. *Ignorisanje društvenog oblika ekonomskih pojava. Vulgarna koncepcija ušteđevine rada* pomoću neproizvodnih radnika]

[413] Pellegrino Rossi, *Cours d'économie politique* (année 1836-1837), édit. Bruxelles 1842.

Evo mudrosti!

«*Posredna sredstva*» (de la production¹) «obuhvataju sve što unapređuje proizvodnju, što služi za uklanjanje neke prepreke, što proizvodnju čini efikasnijom, bržom, lakšom.» (Pre toga, na str. 268: «Postoje posredna i neposredna sredstva za proizvodnju. To jest, postoje sredstva koja su uzrok *sine qua non* rezultata koje valja postići, snaga koje ovu proizvodnju izvršuju. Postoje i druga koja pomažu proizvodnju, ali je ne izvršuju. Prva mogu i sama da deluju, ona druga mogu samo da potpomažu prva u proizvodnji.») «... ceo rad vlade je posredno sredstvo za proizvodnju... Onaj koji je izradio ovaj šešir mora priznati da žandarm koji prolazi ulicom, da sudija koji sudi, da tamničar koji preuzima zločinca i drži ga u zatvoru, da vojska koja brani granice od upada neprijatelja, da svi oni doprinose proizvodnji.» (Str. 272.)

Kakva li užitka za šeširdžiju saznavanje da se ceo svet stavlja u pokret da bi on proizveo i prodao jedan šešir! Puštajući ove tamničare itd. da *posredno*, ne *neposredno*, doprinose materijalnoj proizvodnji, Rossi pravi, u stvari, istu razliku kao i Adam. (XIIe leçon.)

U sledećem XIII predavanju upušta se Rossi ex professo u borbu sa Smithom, u stvari prilično na isti način kao i njegovi prethodnici.

S tri razloga, kaže on, dolazi do pogrešnog razlikovanja između proizvodnih i neproizvodnih radnika.

1. «Neki od *kupaca* kupuju proizvode ili *rad* da bi ih sami *neposredno potrošili*; drugi ih kupuju da bi prodavali nove proizvode koje dobijaju pomoću proizvoda i rada koje su kupili.»

Za prve određujući značaj ima *upotrebnna vrednost*, a za druge razmenska vrednost. Usled toga što se stalno vodi računa o razmenskoj vrednosti, upada se u Smithovu zabludu.

«Rad moga sluga je za mene neproizvodan; pretpostavimo to za trenutak; da li je on to i za njega?» (Isto, str. 275 - 276.)

Pošto se cela kapitalistička proizvodnja zasniva na tome da se rad kupuje neposredno u cilju da se u procesu proizvodnje jedan njegov deo prisvaja a da se *ne kupi*, no koji se u proizvodu *prodaje* — budući da je to osnova opstanka kapitala, pojam kapitala —, nije li onda razlikovanje između rada koji proizvodi kapital i rada koji ga ne proizvodi

¹ za proizvodnju

osnova za razumevanje kapitalističkog procesa proizvodnje? Smith ne poriče da je rad sluge za *njega* proizvođen. Svaka usluga je za svoga prodavca proizvodna. Krivokletstvo je proizvodno za onoga koji to čini za gotov novac. Falsifikovanje akata proizvodno je za onoga kome se za to plaća. Nekoga ubiti proizvodno je za onoga kome se plaća za ubistvo. Posao sikofanata, denuncijanata, gotovana, parazita, ulizica proizvođen je za ove ako ovakve »usluge« ne obavljaju badava. Oni su prema tome »proizvodni radnici«, oni proizvode ne samo bogatstvo nego i kapital. I lopov koji samog sebe plaća, sasvim onako kao što to čine sudovi ili država, »upotrebljava snagu, koristi je na određen način i proizvodi rezultat koji zadovoljava neku potrebu čoveka«, naime lupeža, a možda, povrh toga, i njegove žene i dece. On je, dakle, proizvođen radnik ako je sva stvar u tome da se proizvede »rezultat« koji zadovoljava neku »potrebu«, ili, [kao] u gornjim slučajevima, ako je stvar samo u tome da proda svoje »usluge« da bi one bile »proizvodne«.

2. »Drugi razlog zablude sastojao se u tome što se ne pravi razlika između posredne i neposredne proizvodnje.« Zato vlast kod A. Smitha nije proizvodna. Ali »ako je proizvodnja skoro nemogućna« (bez rada vlasti), »zar nije očigledno da ovaj rad doprinosi proizvodnji, ako ne neposredno i materijalnom pomoći, ono ipak posrednom akcijom, koju ne smemo prevideti?« (Isto, str. 276.)

Upravo ovaj rad koji posredno učestvuje u proizvodnji (a on sačinjava samo deo neproizvodnog rada), nazivamo neproizvodnim radom. Inače bi se moralo reći, pošto vlast apsolutno ne može da živi bez seljaka, da je seljak posredan proizvođač pravosuđa itd. Budalaština! Ima još jedno gledište koje se odnosi na podelu rada, o čemu kasnije.

[3.] »Nisu se brižljivo pravile razlike između tri osnovne činjenice fenomena proizvodnje: između *snage ili proizvodnog sredstva, primene te snage i rezultata.*«

Mi kupujemo časovnik kod časovničara; nas interesuje samo *rezultat* rada. Isto tako kaput kod krojača; dito. Ali:

»Ima još uvek ljudi starog kova koji ne shvataju stvari tako. Oni pozovu radnika k sebi i povere mu izradu ovog ili onog komada odela, daju mu tkaninu i sve što je za rad potrebno. Šta oni kupuju? Oni kupuju snagu« <ali i upotrebu te snage>, »sredstvo koje će isporučiti određene rezultate na njihov rizik i trošak... Predmet ugovora je kupovina snage.«

(Stvar i jeste u tome što ti »ljudi starog kova« primenjuju način proizvodnje koji sa kapitalističkim načinom nema ničega zajedničkog, i u kojem nije moguć nikakav razvitak proizvodnih snaga rada kakav kapitalistička proizvodnja donosi sa sobom. Karakteristično je da je za Rossija e tutti quanti ovakva specifična razlika nebitna.)

»Kod sluge kupujem snagu koja se može upotrebiti za stotine usluga, čiji rezultati zavise od toga kako ću je upotrebiti« (str. 276).

Sve to nema sa stvari nikakve veze.

[414] »Možemo kupiti ili najmiti... određenu upotrebu neke snage... Ne kupujemo proizvod, ne kupujemo rezultat koji imamo u vidu.« Odbrambeni govor advokata može dovesti do toga da dobijem parnicu, a može se desiti i da je ne dobijem. »u svakom slučaju posao između mene i moga advokata je u tome što će on u zamenu za određenu vrednost toga i toga dana otići na to i to mesto, da bi tamo meni u prilog govorio i svoje duhovne snage upotrebio u mome interesu.« (Str. 276.)

«K ovome još jedna napomena. U predavanju XII, str. 273, Rossi veli:

»Daleko sam od toga da vidim proizvođače samo u onim ljudima koji svoj život provode u tome da izrađuju platno ili cipele. Ja poštujem svaki rad ma kakav bio... Ali ovo uvažavanje neka ne bude isključiva privilegija *manuelnih radnika*.«

To A. Smith i ne čini. Ko izradi knjigu, sliku, kompoziciju, statuu, za njega je »proizvodan radnik« u onom drugom smislu, iako improvizator, deklamator, virtuoz to nisu. A »usluge«, ukoliko ulaze neposredno u proizvodnju, Adam Smith shvata kao materijalizovane u proizvodu, bio to rad manuelnog radnika, ili rad direktora, trgovačkog pomoćnika, inženjera, pa čak i naučnika ukoliko je pronalazač, radnik radionice koji radi u radionici ili izvan radionice. Govoreći o podeli rada on razlaže kako se ove operacije raspodeljuju na razna lica i da je proizvod, roba, rezultat njihovog zajedničkog rada, a ne rada jednog pojedinca među njima. Ali »duhovni« radnici à la Rossi brinu da se opravda taj veliki deo koji oni dobijaju od materijalne proizvodnje.)

Posle ovog razlaganja, Rossi nastavlja:

»Na taj način, pri razmeni usredsređujemo svoju pažnju na jednu ili drugu od ove tri osnovne činjenice proizvodnje. Ali zar mogu ovi razni oblici razmene da oduzmu određenim *proizvodima* karakter *bogatstva*, a *naporima jedne klase proizvođača kvaliteta proizvodnog rada*? Očigledno je da između ovih shvatanja ne postoji nikakva veza koja bi opravdala takav zaključak. I ako ja, umesto da kupim rezultat, kupim snagu koja je potrebna za njegovo proizvođenje, zar zbog toga *delanje ove snage da ne bude proizvodno*, a *proizvod da ne bude bogatstvo*? Uzmimo, na primer, opet krojača. Da li kupimo od krojača sasvim gotov kaput ili nam ga sašije krojački radnik kome damo materijal i najamninu, u rezultatu oba slučaja izlaze na isto. Niko neće reći da je prvi *rad proizvođen*, a drugi *neproizvođen*. Samo je u drugom slučaju onaj *ko želi da ima kaput* bio *svoj sopstveni preduzetnik*. Pa kakva razlika postoji između krojačkog radnika koga upošljam u svojoj kući i moga slugu; kakva razlika postoji u pogledu proizvodnih snaga? Nikakva!« (Isto, str. 277.)

Ovo je kvintesencija cele ove premudrosti i pretencioznog brbljanja. Ukoliko A. Smith u svome drugom, plićem shvatanju razlikuje proizvodan rad od neproizvodnog, prema tome da li se oni

neposredno ostvaruju u robi koju kupac može prodati ili ne, on naziva krojača u oba slučaja proizvodnim. Ali prema njegovom dubljem shvatanju, on je u jednom slučaju »neproizvodan radnik«. Rossi samo pokazuje da on »očigledno« ne razume Smitha.

To što »oblici razmene« izgledaju Rossiju indiferentni, upravo je tako kao kad bi fiziolog rekao da su određeni oblici života indiferentni. Svi su oni samo oblici organske materije. A jedino se o ovim oblicima i radi ako je reč o tome da se shvati specifični karakter datog društvenog načina proizvodnje. Kaput je kaput. Ali, ako je on proizveden u prvom obliku razmene, imamo kapitalističku proizvodnju i moderno buržoasko društvo; a ako u drugom, imamo oblik ručnog rada, koji se podudara čak sa azijskim ili sa srednjovekovnim odnosima itd. A ovi oblici su presudni za samo materijalno bogatstvo.

Kaput je kaput, u tome se sastoji Rossijeva mudrost. Ali u prvom slučaju krojač ne proizvodi samo kaput, on proizvodi kapital, dakle i profit; on proizvodi svog majstora kao kapitalistu, a samog sebe kao najamnog radnika. Ako dam da mi krojački radnik u kući sašije odelo za nošenje, onda isto tako neću time postati svoj sopstveni *preduzetnik* (u kategoričnom smislu), kao što ni *posednik krojačkog preduzeća* nije preduzetnik ukoliko [415] sam nosi i upotrebljava kaput koji su izradili njegovi radnici. U jednom slučaju stoje kupac krojačkog rada i krojački radnik samo kao kupac i prodavac jedan prema drugom. Jedan plaća novac, drugi isporučuje robu, u čiju se upotrebnu vrednost moj novac pretvara. To bi bilo sasvim isto kao da sam kupio kaput u radnji. Prodavac i kupac stoje tu jedan prema drugom prosto kao takvi. Naprotiv, u drugom slučaju oni stoje jedan prema drugom kao kapital i najamni rad. Što se tiče sluge, on ima s krojačkim radnikom, koga kupujem radi upotrebne vrednosti njegovog rada, zajedničku određenost oblika. Obojica su prosti kupci i prodavci. Samo načinom na koji se upotrebna vrednost troši dolazi ovamo još i patrijarhalni odnos, odnos gospodarenja i služenja, što taj odnos po svojoj sadržini, ako ne po ekonomskom obliku, modifikuje i čini odvratnim.

Inače Rossi samo drugim izrazima ponavlja Garnier-a.

»Kad je Smith rekao da od rada sluge ništa ne preostaje, on je pogrešio u toliko meri u kojoj jedan Adam Smith ne bi smeo da pogreši. Recimo da neki fabrikant sam rukovodi velikom fabrikom koja zahteva neprekidan i naporan nadzor... Ovaj čovek, koji ne može da trpi oko sebe neproizvodne radnike, nema posluge. Zato je prinuđen da se *sam poslužuje*... Šta će biti s njegovim proizvodnim radom za ono vreme koje mora da posveti ovom tobože neproizvodnom radu? Zar nije jasno da tvoja posluga obavlja rad koji ti omogućava da se baviš radom koji više odgovara tvojim sposobnostima? Kako se onda može reći da njihove usluge ne ostavljaju za sobom nikakva traga? Sve to ostaje očuvano, sve što si stvorio i što ne bi mogao stvoriti da te u posluživanju tvoje osobe i tvog doma posluga ne zamenjuje.« (Isto, str. 277.)

Evo opet Garnier-ove, Lauderdale-ove i Ganilh-ove *uštete rada*.

Po tome, neproizvodni radnici bili bi proizvodni samo ukoliko uštedeju rad i ostavljaju više vremena za sopstveni rad bilo industrijskom kapitalisti bilo proizvodnom radniku, koji može ovom zamenom u radu od manje vrednosti da obavlja rad od veće vrednosti. Ovim se isključuje veliki deo neproizvodnih radnika: kućna posluga (ukoliko je samo predmet raskoši), i svi neproizvodni radnici koji proizvode samo užitak i čiji rad mogu da uživam samo ukoliko *upotrebim upravo onoliko vremena na njegovo uživanje* koliko je njegovom *prodavcu potrebno da ga proizvede*, da ga izvrši. U oba slučaja ne može biti govora o »uštedi« rada. Najzad bi i same individualne usluge, koje stvarno štede rad, bile proizvodne samo ukoliko je neki proizvođač njihov potrošač. Ako je on dokoni kapitalista, onda mu samo uštedeju rad da uopšte što čini: da se neka damica da frizirati i posecati nokte mesto da sama to čini, ili da seoski junjer mesto da bude sâm svoj konjušar upotrebljava konjušara, ili neki proždrljivac mesto sam da kuva drži kuvara.

Među ove radnike spadali bi onda prema Storchu (isto) još i oni koji proizvode »*dokolicu*«, čime neko dobija vremena za uživanje, za duhovni rad itd. Policajac mi uštedejuje vreme koje bi mi bilo potrebno da budem sam svoj žandarm; vojnik—vreme potrebno za odbranu; državni činovnik—vreme koje bih morao upotrebiti da sam sobom upravljam; čistač cipela—da sam sebi čistim cipele, pop—vreme za razmišljanje itd.

Ono što je u ovoj stvari tačno to je — *podela rada*. Osim svog proizvodnog rada, ili eksploatacije proizvodnog rada, imao bi svaki da obavlja masu funkcija koje ne bi bile proizvodne i koje delom ulaze u troškove potrošnje. (Pravi proizvodni radnici moraju ove troškove potrošnje sami da snose i svoj neproizvodni rad sami da obavljaju.) Ako su ove »usluge« prijatne, onda ih ponekad obavlja gospodar za svoga podanika, kao što dokazuje *ius primae noctis*¹, kao što dokazuje napor vladanja itd., koji gospoda odvajkada primaju na sebe. Ali time nije nipošto ukinuta razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada; naprotiv, sama ova razlika javlja se kao rezultat *podele rada* i unapređuje opštu proizvodnost radnika time što neproizvodni rad čini *isključivom* funkcijom jednog dela radnika, a proizvođač rad isključivom funkcijom drugog dela radnika.

Ali kažu da čak ni rad jedne mase slugu koji služe samo za pokazivanje bogatstva, za zadovoljavanje sujete, »nije neproizvodan«. Zašto? Zato što *nešto* proizvodi: zadovoljavanje sujete, razmetljivost, pokazivanje bogatstva. (Isto, str. 277.) Tu opet nailazimo na besmislicu da svaka vrsta usluga nešto proizvodi, kurtizana sladostrašće, ubica umorstvo itd. Uostalom, Smith je rekao da svaka vrsta ovih usluga ima svoju *vrednost*. Trebalo je još ||416| da se ove usluge čine badava. O tome se ne radi. Ali čak da se i badava čine, ni tada one ne bi ni za paru povećale materijalno bogatstvo.

¹ pravo prve noći

A sad dolazi jedno beletrističko ćeretanje:

«Ističe se da nam pevač kada prestane da peva ništa ne ostavlja. On nam ostavlja uspomenu.» (Vrlo lepo!) «Ako si pio šampanjac, šta ti je preostalo?... Bilo da potrošnja odmah sledi aktu proizvodnje ili ne, bilo da se vrši brže ili sporije, ekonomske posledice mogu biti različite, ali činjenica potrošnje, ma kakva ona bila, ne može da oduzme proizvodu karakter bogatstva. Ima nematerijalnih proizvoda koji duže traju nego poneki materijalni. Jedna palata traje dugo, ali *Ilijada* je još trajniji izvor užitka.» (Str. 277 - 278.)

Kakve li burgije!

U smislu u kome Rossi ovde shvata bogatstvo, kao upotrebnu vrednost, tek *potrošnja* čini proizvod bogatstvom, pa vršila se ona sporo ili brzo (njeno trajanje zavisi od njene sopstvene prirode i od prirode predmeta). Upotrebna vrednost ima vrednost samo za upotrebu, i njeno postojanje za upotrebu samo je njeno postojanje kao predmet potrošnje, njeno postojanje u potrošnji. Kao što ni pijenje šampanjca nije proizvodna potrošnja, iako može da proizvede »mamurluk«, isto tako nije to ni slušanje muzike, iako ostavlja »uspomenu«. Ako je muzika dobra i slušalac muzikalan, onda je potrošnja muzike viša od potrošnje šampanjca, iako je proizvodnja poslednjeg »proizvodan rad«, a proizvodnja prve nije.

*

Ako rezimiramo celo trućanje protiv Smithovog razlikovanja proizvodnog i neproizvodnog rada, onda su Garnier, a možda još i Lauderdale i Ganih (ali u ovoga ništa novo) iscrpli [tu polemiku]. U kasnijih (ne računajući neuspeli pokušaj Storchov) nalazimo samo beletrističko izlaganje, obrazovano brbljanje. Garnier je ekonomista Direktorijuma i Konzulata. Ferrier i Ganih su ekonomisti Carstva. S druge strane je Lauderdale, gospodin grof, kome je bilo pre stalo do toga da *brani potrošače nego proizvođače »neproizvodnog rada«*. *Veličanje* sluganstva i lakejstva, hvaljenje poreznika i parazita provlači se kroz dela sve ove gospode. Nasuprot tome, grubocinički karakter klasične ekonomije javlja se kao kritika postojećeg stanja.

[18. *Chalmers brani rasipnost bogatih, države i crkve*]

Jedan od najfanatičnijih maltuzijanaca je *preosvećeni Th[omas] Chalmers*. Po njegovom mišljenju, za sva socijalna zla nema drugog leka osim religioznog vaspitanja radnih klasa (pod kojima razume hrišćanski začinjeno, popovski spasonosno uterivanje u glavu Malthusove teorije populacije); u isto vreme, on je i veliki branilac svih zloupotreba, rasipničkih rashoda države, velikih prebendi za popove i besne raskoši bogataša; on kuka (str. 260 i dalje) nad duhom vremena, nad »strogom i gladnom štedljivošću« i hoće mnogo poreza, hoće da »viši« i neproizvod-

ni radnici, popovi itd. imaju mnogo za žderanje (isto); on, naravno, grmi protiv Smithovog razlikovanja. Tome razlikovanju on je posvetio celu glavu (XI), koja ne sadrži ništa novo, osim da štedljivost itd. samo škodi »proizvodnim radnicima«, no čija se tendencija na karakterističan način svodi na sledeće: Ovo »razlikovanje izgleda bez vrednosti, a pri tom štetno u primeni«. (Isto, str. 344.) A u čemu se sastoji ta štetnost?

«Ovo tvrđenje tretirali smo zato tako iscrpno što smatramo da se *politička ekonomija naših dana strogo i neprijateljski odnosi prema jednoj crkvenoj ustanovi* [an ecclesiastical establishment]; «i mi ne sumnjamo da je tome mnogo doprinelo Smithovo štetno razlikovanje.» (Thomas Chalmers (profesor teologije), *On Political Economy, in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society*, 2nd ed., [Glasgow, Edinburgh, Dublin and] London 1832, p. 346.)

Pod »ecclesiastical establishment« pop razume svoju sopstvenu crkvu, državnu crkvu Engleske kako ju je zakon »established«¹. Uz to, on je bio jedan od onih koji su ovim »establishment«-om usrećili Irsku. Pop je bar iskren.

[19. *Zaključne primedbe o Smithu i njegovom razlikovanju između proizvodnog i neproizvodnog rada*]

[417] Pre no što završimo s A. Smithom navešćemo još dva mesta: prvo, gde on daje oduške svojoj mržnji prema neproizvodnoj vladi, drugo, gde izlaže zašto napredak industrije itd. pretpostavlja slobodan rad. O *Smithovoj mržnji prema popovima*.

Prvo mesto glasi:

«Stoga je najveća nepristojnost i zadiranje u tuđa prava kad se kraljevi i ministri usuđuju da stražare nad štedljivošću privatnih ljudi i da ograničavaju njihove izdatke zakonom protiv luksuza, ili zabranom uvoza inostrane luksuzne robe. Oni sami su vazda i bez izuzetka najveći rasipnici u društvu. Bolje neka paze na svoje sopstvene izdatke, a izdatke privatnih ljudi mogu mirne duše da prepuste njima samima. Ako njihova sopstvena rasipnost ne upropasti državu, rasipnost podanika neće to nikada učiniti. (T. II, glava III.)

I još jednom sledeće mesto²:

«Rad nekih najuglednijih društvenih staleža isto tako *ne proizvodi vrednost*» (on ima vrednost, staje, dakle, izvestan ekvivalent, ali ne proizvodi vrednost) «kao ni rad *slugu* i ne fiksira ili ne ostvaruje se u nekom trajnom predmetu ili nekoj robi za prodaju... Tako, na primer, vladalac zemlje sa svim svojim sudskim činovnicima i oficirima koji pod njim služe, cela vojska i mornarica *neproizvodni su radnici*. Oni

¹ »ustanovio« — ² Vidi str. 104. i 190-191.

su *sluge* naroda i njih izdržava jedan deo godišnjeg proizvoda stvoren *marljivošću drugih ljudi*... *Istoj klasi* pripadaju... sveštenici, pravnici, lekari, literati i naučnici svih vrsta; zatim glumci, lakrdijši, muzičari, operски pevači, baletske igračice itd.* (Isto, str. 94 - 95.)

Ovo je jezik još revolucionarne buržoazije, koja još nije sebi potčinila celo društvo, državu itd. Ova transcendentna zanimanja od davnina uvažavana, suveren, sudija, oficiri, popovi itd., celokupnost starih ideoloških staleža koje oni stvaraju, njihovi naučnici, magistri i popovi *ekonomski* se izjednačuju sa mnoštvom njihovih lakeja i lakrdijaša, koje oni i besposleni bogataši, zemljišno plemstvo i dokoni kapitalisti izdržavaju. Oni su samo *sluge* društva, kao što su oni drugi njihove sluge. Oni žive od proizvoda *marljivosti drugih ljudi*, moraju, dakle, da se svedu na najmanju meru. Država, crkva itd. opravdani su samo utoliko ukoliko su tela za upravljanje i rukovođenje zajedničkim interesima proizvodne buržoazije, a troškovi za njih, pošto sami po sebi spadaju u faux frais proizvodnje, moraju se svesti na neophodni minimum. Ovo shvatanje je istorijski interesantno po svojoj oštroj suprotnosti kako prema shvatanju antičkog doba, kad je materijalno proizvodni rad nosio žig ropstva i smatrao se samo pijedestalom dokonog građanina, tako i prema shvatanju apsolutne ili aristokratsko-konstitucionalne monarhije, koja je proizišla iz raspadanja srednjeg veka, prema shvatanju kako ga Montesquieu, i sam još njime sputan, tako naivno izražava u sledećoj rečenici (*Esprit des lois*, knjiga VII, glava IV): »Ako bogataši ne budu mnogo trošili, siromasi će umreti od gladi.«

Nasuprot tome, čim je buržoazija osvojila teren, delom zavladala samom državom, delom napravila kompromis s njenim ranijim posedicima, čim je ideološke staleže priznala kao krv svoje krvi i svugde ih pretvorila u svoje funkcionere, dala im svoj lik; čim ona sama ne stoji više prema toj neproizvodnoj klasi kao predstavnik proizvodnog rada, nego se pravi proizvodni radnici dižu protiv nje, pa joj isto tako kažu da ona živi od marljivosti drugih ljudi; čim je dovoljno obrazovana da se ne odaje sva proizvodnji, već želi i »obrazovano« da troši; čim se i sam duhovni rad sve više vrši u njenoj službi, stupa u službu kapitalističke proizvodnje, stvar se izmenila, i ona nastoji da sa sopstvenog stanovišta »ekonomski« pravda ono protiv čega se ranije borila svojom kritikom. Njeni intelektualni predstavnici koji su uljuljkivali njenu savest u tom pogledu jesu Garnier itd. Ovi ekonomisti, koji su i sami popovi, profesori itd., ispoljavaju, osim toga, želju da dokažu svoju »proizvodnu« korisnost, da svoja primanja »ekonomski« opravdaju.

||418| Drugo mesto koje se odnosi na ropstvo glasi:

Takva zanimanja (d'artisan et de manufacturier¹) bila su (dans plusieurs anciens etats²) »smatrana kao zanimanja koja priliče samo robovima, a građa-

¹ zanatlije i manufakturiste — ² u mnogim antičkim državama

nima bila su zabranjena. I u državama gde ova zabrana nije važila, kao u Atini i Rimu, narod je stvarno bio isključen od svih tih zanimanja koja danas obično vrši najniža klasa gradskog stanovništva. Ova zanimanja obavljali su u Atini i Rimu robovi bogatih i upražnjavali ih na račun svojih gospodara; a bogatstvo, moć i zaštita ovih drugih gotovo su onemogućavali nekom siromašnom slobodnjaku da nade prođu za svoj proizvod rada ako je taj proizvod rada morao konkurisati proizvodu rada robova bogataša. Ali robovi su retko kad pronalazači i poboljšanja najkorisnija za proizvodnju koja rad olakšavaju i skraćuju, bilo mašinom bilo boljim rasporedom ili podelom rada, pronašli su samo slobodni. Ako li je robu palo na pamet da predloži takva poboljšanja, njegov gospodar bio je sklon da njegov predlog smatra za izraz lenosti i za želju da na račun gospodara uštedi vlastiti trud. Siroti rob mogao je, verovatno, očekivati da umesto nagrade bude samo vrlo rđavo shvaćen, možda čak i kažnjen. U manufakturama u kojima su radili robovi po pravilu se moralo upotrebiti više rada za istu količinu proizvoda nego u manufakturama u kojima su radili slobodnjaci. S toga razloga je proizvod rada manufakturna prve vrste po pravilu skuplji nego druge. Gospodin Montesquieu primećuje da su se mađarski rudnici, iako nisu bogatiji od turskih u njihovom susedstvu, uvek eksploatisali uz niže troškove i stoga s većim profitom. Turske rudnike eksploatisali su robovi, *i ruke ovih robova jedine su mašine koje su Turci umeli da primene. Mađarske rudnike eksploatisali su slobodnjaci, koji su, da bi svoj rad olakšali i skratili, upotrebljavali mnogobrojne mašine. Prema onome što znamo — a malo znamo — o cenama manufakturnih proizvoda za vreme Grka i Rimljana, izgleda da su proizvodi najfinijeg kvaliteta bili veoma skupi.* (Isto, t. III, knjiga IV, glava 9, str. 549–551, izdanje Garnier.)

Adam Smith sam kaže, isto delo, t. III, knjiga IV, glava I, str. 5^[84]:

•Gospodin Locke kaže da treba praviti razliku između novca i drugih pokretnih dobara. Sva druga pokretna dobra, kaže on, tako su *prolazne prirode* da se na takvo bogatstvo koje se sastoji od takvih dobara ne može mnogo da računava... Novac je, naprotiv, stvarni prijatelj itd. •

I dalje, isto delo, str. 24–25:

•Potrošna dobra, kaže se, brzo se uništavaju dok su zlato i srebro *trajnije prirode*. Kad se ne bi stalno izvozili, ovi metali mogli bi se akumulirati više stotina godina, tako da bi stvarno bogatstvo neke zemlje neverovatno naraslo. •

Čovek monetarnog sistema gine za zlatom, srebrom, jer su *novac*, samostalna egzistencija, opipljiva egzistencija razmenske vrednosti, i njena nerazoriva večita trajna egzistencija, ukoliko im se ne dopusti da postanu prometno sredstvo, samo prolazni oblik razmenske vrednosti robe. Akumulacija zlata i srebra, gomilanje, obrazovanje blaga, stoga je njegov način bogaćenja. I kako sam pokazao u citatu iz Pettyja^[85], i druge robe cene se u stepenu u kome su više ili manje trajne, dakle, u kome ostaju razmenska vrednost.

A. Smith sad ponavlja, *prvo*, isto razmatranje o relativno većoj ili manjoj trajnosti roba u odeljku gde govori o potrošnji više ili manje

korisnoj za tvorenje bogatstva, prema tome da li se vrši u manje ili više prolaznim potrošnim artiklima^[86]. Ovde, dakle, probija monetarni sistem; i potrebno je tako, pošto se i kod neposredne potrošnje misli na to da §419 potrošni artikal ostane *bogatstvo*, roba, dakle jedinstvo upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti, a poslednje zavisi od stepena trajnosti upotrebne vrednosti, dakle od toga što potrošnja samo postepeno ukida njegovu mogućnost da bude *roba* ili nosilac razmenske vrednosti.

Drugo. U svome drugom razlikovanju između proizvodnog i neproizvodnog rada on se vraća sasvim — u širem obliku — na razlikovanje monetarnog sistema.

Proizvodan rad »fiksira se i realizuje u posebnom predmetu ili prodajnoj robi, koja bar neko vreme postoji pošto je rad okončan. Određena količina rada se u neku ruku skuplja i čuva, da bi se kasnije, kad ustreba, mogla upotrebiti«.

Naprotiv, rezultati neproizvodnog rada ili usluge »prolaze obično u trenutku njihovog izvršenja i retko kad ostavljaju ikakav trag ili vrednost za koju bi se kasnije mogla pribaviti jednaka količina usluga«. (Vidi knjiga II, glava III, izdanje MacCulloch, str. 94.)

Dakle istu razliku koju monetarni sistem pravi između zlata i srebra i drugih roba, pravi Smith sa robama i uslugama. I tu je akumulacija, ali ne više u obliku obrazovanja blaga, nego u realnom obliku reprodukcije. Roba nestaje u potrošnji, ali zatim ona proizvodi robu više vrednosti, ili, ako se ne primeni tako, ona je sama vrednost kojom se druge robe mogu kupiti. Svojstvo je proizvoda rada da on postoji u jednoj više ili manje trajnoj i stoga opet otudivoj upotrebnoj vrednosti, u upotrebnoj vrednosti u kojoj je on predmet pogodan za prodaju, nosilac razmenske vrednosti, *roba*, — ili, u stvari, *novac*. Usluge neproizvodnih radnika neće biti opet *novac*. Ja ne mogu ni da platim dugove ni da kupim robu, ni da kupim rad koji proizvodi višak vrednosti za usluge koje plaćam advokatu, lekaru, popovima, muzičaru itd., državniku, vojniku itd. One su prošle kao prolazni potrošni artikli.

Dakle, Smith u stvari kaže isto što i monetarni sistem. U monetarnom sistemu samo je onaj rad proizvodan koji stvara *novac*, zlato i srebro. Kod Smitha je samo onaj rad proizvodan koji svome kupcu proizvodi *novac*, samo što Smith karakter novca vidi u svima robama i pored toga što je on u njima skriven, dok ga monetarni sistem vidi samo u robi koja [ima] samostalnu egzistenciju razmenske vrednosti.

Ovo razlikovanje zasniva se na suštini same buržoaske proizvodnje, pošto bogatstvo nije istovetno s upotrebnom vrednosti, nego je samo *roba* bogatstvo, upotrebna vrednost kao nosilac razmenske vrednosti, kao *novac*. Monetarni sistem nije shvatio da se ovaj *novac* pravi i množi potrošnjom roba, a ne njihovim pretvaranjem u zlato i srebro, u kojima su one kristalisane kao samostalna razmenska vrednost, gubeći upotrebnu vrednost, ali ne menjajući *veličinu svoje vrednosti*.

[GLAVA PETA]

Necker

[Predstavljanje klasne suprotnosti u kapitalizmu kao suprotnosti između siromaštva i bogatstva]

Već neka citirana mesta iz Linguet-a pokazuju da je njemu jasna suština kapitalističke proizvodnje^[87]; pa ipak ćemo Linguet-u ovde dati mesto posle Neckera^[88].

U oba svoja spisa *Sur la législation et le commerce des grains* (objavljen prvi put 1775) i *De l'administration des finances de la France* etc. [objavljen 1784] pokazuje Necker kako razvitak proizvodnih snaga rada doprinosi samo tome da je radniku potrebno *manje vremena* za reprodukciju svoje sopstvene najamnine, te prema tome da radi *više vremena badava* za svoga poslodavca. On pri tom polazi pravilno od *prosečne najamnine*, od minimuma najamnine. Ali ono što ga poglavito zanima nije pretvaranje samog rada u kapital i akumulacija kapitala posredstvom tog procesa, koliko opšti razvoj suprotnosti između siromaštva i bogatstva, između siromaštva i luksuza, osnovanog na tome što u istoj meri u kojoj je manja količina rada dovoljna za proizvodnju potrebnih životnih sredstava, jedan deo rada postaje progresivno suvišan i zbog toga se može upotrebiti za proizvodnju luksuznih artikala, može se primeniti u nekoj drugoj oblasti proizvodnje. Jedan deo ovih luksuznih artikala je trajan; i tako se luksuzna sredstva akumuliraju u posedu onih koji iz stoleća u stoleće raspolažu viškom rada, i tako suprotnost postaje sve znatnija.

Najvažnije od svega je to što Necker uopšte izvodi bogatstvo neradnih staleža, ||420| profit i rentu, iz viška rada. Ali pri razmatranju viška vrednosti on ima u vidu relativni višak vrednosti, koji ne nastaje iz produženja ukupnog radnog dana, već iz skraćivanja *potrebnog radnog vremena*. Proizvodna snaga rada postaje proizvodnom snagom posjednika sredstava za proizvodnju. A sama ta proizvodna snaga ravna je skraćanju radnog vremena potrebnog da se proizvede određeni rezultat. Evo glavnih mesta:

Prvo: De l'administration des finances de la France etc. (Œuvres, t. II, Lausanne et Paris 1789):

«Vidim jednu klasu društva čiji dohodak mora da je približno uvek isti; za-
pažam drugu klasu čije se bogatstvo nužno uvećava. Luksuz, čiji pojam nastaje iz
suprotstavljanja i upoređenja, morao je da sledi hod ove nesrazmernosti i da u toku
godina postane sve upadljiviji.» (Isto, str. 285 - 286.) (Ovde je već lepo shvaćena
suprotnost obeju klasa kao klasa.) «Ona društvena klasa čiji je položaj unekoliko
utvrđen društvenim zakonima, sastoji se od svih onih ljudi koji su, živeći od rada
svojih ruku, i protiv volje potčinjeni zakonima *sopstvenika*» (sopstvenika sredstava
za proizvodnju) «i prinuđeni da se zadovolje *najamninom koja se podudara s nasušnim
životnim potrebama*; njihova konkurencija i *pritisak njihove nevolje* uslovljavaju
njihov *zavisni položaj*; i ovo stanje se ne može menjati.» (Isto, str. 286.)

«*Pronalaženje oruda* koja su *uprostila sve mehaničke radnje povećalo je*, dakle,
bogatstvo i imetak imućnih; jedan deo ovog oruda, koji je *smanjio troškove obradivanja
zemlje, znatno je povećao dohodak* zemljoposjednika. Drugi deo pronalazaka ljudskog
duha *olakšao je rad industrije u tolikoj meri da ljudi koji su u službi gospodara životnih
sredstava*» (tj. kapitalista) «*mogu, za isto vreme i za istu platu, da proizvedu mnogo
veću količinu proizvoda svih vrsta.*» (Isto, str. 287.) «Pretpostavimo da je u prošlom
veku bilo potrebno sto hiljada radnika da bi se uradilo ono što se danas postiže sa
osamdeset hiljada; ostalih dvadeset hiljada prinuđeni su da se *odadu drugim zana-
majima* kako bi došli do zarade; a novi proizvodi ručnog rada koji otuda proističu
uvećaće uživanja i luksuz bogataša.» (Isto, str. 287 - 288.)

«Jer», nastavlja on, «ne smemo izgubiti iz vida da su plate u svima granama
rada koje ne zahtevaju neku naročitu sposobnost uvek određene *cenom* radnikovih
potrebnih životnih sredstava. Stoga *brža izrada proizvoda*, kada je postala opšta,
ne ide u korist ljudima rada, nego se *samo povećavaju sredstva* za zadovoljavanje
prohteva i taštine onih koji raspolažu proizvodima zemlje.» (Isto, str. 288.) «Među
raznim proizvodima prirode, koje veština ljudska uobličava i menja, ima ih mnogo
čija trajnost znatno prevazilazi trajanje ljudskog života. Tako je svaka generacija
nasledila jedan deo onoga što je stvorio rad prethodne generacije» (on razmatra
ovde samo akumulaciju onoga što A. Smith naziva fondom potrošnje) «i u svima
zemljama se neprekidno *akumuliraju* sve veća količina proizvoda veština. Kako se
ova količina raspodeljuje uvek među imućnima, to nesrazmernost između njihovih
poseda i poseda mnogobrojne klase građana neminovno mora postajati sve veća i
sve upadljivija.» (Str. 289.) Dakle: «*Ubrzanje rada industrije*, koja umnožava pred-
mete sjaja i raskoši, *vreme za koje je izvršena akumulacija i zakoni svojine koji ta dobra
ograničavaju na jednu jedinu klasu društva*... svi ti veliki izvori luksuza postojali
bi u svakom slučaju, nezavisno od sume gotovog novca.» (Str. 291.)

(Ovo poslednje ima polemički karakter protiv onih koji luksuz izvide iz povećane mase novca.)

Drugo: Sur la législation et le commerce des grains etc. (Œuvres, t. IV):

«Čim zanatliji ili zemljoradniku *ponestane rezervi*, oni su nemoćni; oni *moraju
raditi danas, ako neće da sutra škavaju od gladi*; i u toj borbi interesa između ||421|

vlasnika i radnika, za jednoga je u pitanju život njegov i njegove porodice, a za drugoga samo usporavanje u povećanju njegovog luksuza.» (Isto, str. 63.)

Suprotnost između bogatstva, koje ne radi, i siromaštva, koje radi da bi živelo, izaziva isto tako i suprotnost znanja. Znanje i rad razdvajaju se jedno od drugoga. Znanje se čak suprotstavlja radu kao kapital ili kao luksuzni artikal bogataša.

«Sposobnost znati i shvatati opšti je dar prirode, ali se on razvija samo nastavom; kada bi svojina bila jednako raspodeljena, *svaki bi radio umereno* (dakle, opet je količina radnog vremena odlučujuća), *svaki bi onda posedovao nešto znanja*, jer bi svakom ostalo *nešto vremena* (slobodnog vremena) koje bi mogao da posveti učenju i razmišljanju. Ali usled nejednakosti poseda kao posledice društvenog poretka, *obrazovanje je uskraćeno* svim onim ljudima koji su rođeni bez imetka; jer sva se životna sredstva nalaze u rukama onog dela nacije koji poseduje *novac ili zemlju*; a kako niko ne daje ništa badava, to je čovek koji je rođen bez druge rezerve osim svoje radne snage prinuđen da je stavi u službu posednika otkako se ona počne razvijati, i da tako produži celog svog života iz dana u dan, od izlaska sunca pa sve do trenutka kada je toj snazi potreban san radi njenog obnavljanja.» (Str. 112.) «Naposletku, zar nije izvesno da je ova nejednakost u znanju postala potrebna radi održavanja svih društvenih nejednakosti iz kojih je nastala?» (Isto, str. 113; uporedi str. 118 – 119.)

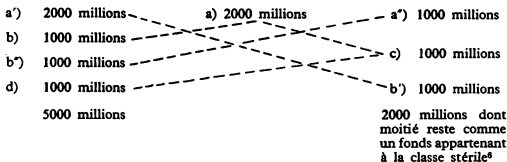
Necker ismeva ekonomsku konfuziju — karakterističnu za fiziokrate u odnosu na zemlju, a za sve kasnije ekonomiste u odnosu na materijalne elemente kapitala —, koja veliča sopstvenike sredstava za proizvodnju, ne zato što su oni sami potrebni, nego zato što su ova sredstva potrebna za rad i za proizvodnju bogatstva.

«Počinju tim da brkaju važnost zemljoposjednika (funkcija koja se tako lako vrši) s važnošću zemlje.» (Isto, str. 126.) [IX - 421]

[GLAVA ŠESTA]

Tableau économique prema Quesnayu^[89]
(ekskurs)

[1. Quesnayeov pokušaj predstavljanja procesa reprodukcije i prometnog procesa celokupnog kapitala]

||X - 422| Tableau économique suivant Quesnay¹5000 millions de produit brut annuel (livres tournois)²*En avances primitives
et annuelles, les
fermiers dépensent³**En fermages, les
propriétaires fon-
ciers touchent⁴**La classe stérile dis-
pose d'un fonds de⁵*

Da bi tablica bila razumljivija, obeležavam ono što Quesnay svaki put zamišlja kao polaznu tačku prometa sa a, a' a", narednu kariku u prometu sa b, c, d, i odnosno [sa] b', b"^[90].

Ono što u ovoj tablici pre svega zaslužuje pažnju i što je moralo imponovati savremenici jest način kojim se novčani opticaj pokazuje kao određen prometom i proizvodnjom robe, u stvari — prometnim procesom kapitala.

¹ Ekonomska tablica prema Quesnayu — ² 5000 miliona godišnjeg bruto-proizvoda (u turskim livrama) — ³ prvobitnih i godišnjih predujmova, izdaju zakupci — ⁴ zemljoposednici naplaćuju zakupnine — ⁵ sterilna klasa raspolaže fondom od — ⁶ 2000 miliona od kojih polovina preostaje sterilnoj klasi kao njoj pripadajući fond.

Uvodnik

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

Uvodnik u ekonomiju i ekonomiju

[2. *Promet između zakupca i zemljovlasnika.*
Vraćanje novca zakupcu, pri čemu ne dolazi do reprodukcije]

Zakupac plaća najpre u novcu 2000 miliona frs. zemljoposjedniku, propriétaire. Ovaj time kupuje od zakupca za 1000 miliona životnih sredstava. Zakupcu se, dakle, vraća 1000 miliona u novcu, dok je $\frac{1}{5}$ bruto-proizvoda disponovana, koja iz prometa definitivno prelazi u potrošnju.

Zatim zemljoposjednik za 1000 miliona u novcu kupuje 1000 miliona manufakturne robe, nepoljoprivrednih proizvoda. Time druga $\frac{1}{5}$ (sada prerađenih) proizvoda prelazi iz prometa u potrošnju. Ovih 1000 miliona novca je sada u rukama sterilne klase, koja ovim kupuje životna sredstva za 1000 miliona od zakupca. Drugih 1000 miliona, koje je zakupac platio zemljoposjedniku u obliku rente, time mu se vraćaju. S druge strane je druga petina njegovog proizvoda pripala sterilnoj klasi, prešla iz prometa u potrošnju. Na kraju tog prvog kretanja, dakle, imamo 2000 miliona novca opet u rukama zakupca. Ona su izvršila četiri razna procesa prometa.

Prvo su služila kao platežno sredstvo rente. U ovoj funkciji ona ne pomeću nijedan deo godišnjeg proizvoda, nego su samo prometna doznaka na deo bruto-proizvoda u veličini rente.

Drugo. Polovinom 2000 miliona, sa 1000 miliona, zemljoposjednik kupuje životna sredstva od zakupca, realizuje, dakle, njegovu 1000 miliona u životnim sredstvima. Ovom 1000 miliona novca zakupac stvarno dobija natrag samo polovinu doznake koju je dao zemljoposjedniku na dve petine svoga proizvoda. Ova 1000 miliona služi sada kao kupovno sredstvo i pomeće u ovom iznosu robu koja dospeva u konačnu potrošnju. Zemljoposjedniku služi ova 1000 miliona ovde samo kao *kupovno sredstvo*; on ponovo pretvara novac u upotrebnu vrednost (robu, koja ulazi u definitivnu potrošnju, koja se kupuje kao upotrebna vrednost).

Posmatramo li samo pojedinačni čin, onda za zakupca novac ovde igra samo onu ulogu koju kao kupovno sredstvo ima uvek za prodavca, naime da predstavlja preobraženi oblik njegove robe. Zemljoposjednik je svoju 1000 miliona pretvorio u pšenicu, zakupac je pšenicu, po ceni od 1000 miliona, pretvorio u novac, realizovao cenu. Ali ako ovaj čin posmatramo u vezi s prethodnim činom prometa, onda se u novac ne pojavljuje samo kao metamorfoza zakupčeve robe, kao zlatni ekvivalent njegove robe. Ova 1000 miliona novca je samo polovina 2000 miliona novca, koje je zakupac [423] platio zemljoposjedniku u obliku rente. On dobija, doduše, za 1000 miliona u robu 1000 miliona u novcu, ali u stvari on time samo otkupljuje novac kojim je zemljoposjedniku platio rentu, ili zemljoposjednik za 1000 miliona, koju je dobio od zakupca, kupuje od zakupca robe u vrednosti od 1000 miliona. On plaća zakupcu novcem koji je od njega dobio bez ekvivalenta.

Ovo vraćanje novca zakupcu njemu se u prvi mah ne pojavljuje, u vezi s prvim činom, kao prosto prometno sredstvo. A zatim se ovo vraćanje bitno razlikuje od vraćanja novca prema polaznoj tački, ukoliko ovo kretanje izražava proces reprodukcije.

Na primer: Kapitalista, ili, da bismo karakterističnost kapitalističke reprodukcije sasvim izostavili, proizvođač izda 100 £ za sirovine, oruđa za rad i životna sredstva za vreme za koje radi. Pretpostavićemo da sredstvima za proizvodnju ne dodaje više rada nego što je izdao za životna sredstva, to jest za nadnicu koju je sam sebi platio. Ako su sirovine itd. iznosile 80 £, potrošena životna sredstva 20 £, i dodati rad takođe 20 £, onda proizvod iznosi 100 £. Proda li ga ponovo, onda mu se njegovih 100 funti vraćaju u novcu itd. Ovo vraćanje novca njegovoj polaznoj tački ne izražava tu ništa drugo do stalnu reprodukciju. Prosta metamorfoza N - R - N, pretvaranje novca u robu i obratno pretvaranje robe u novac — ova prosta smena oblika robe i novca predstavlja ovde ujedno i proces reprodukcije. Novac se pretvara u robu — *u sredstva za proizvodnju* i životna sredstva; zatim, ulaganje ovih roba kao elemenata u proces rada, njihovo izlaženje otuda u vidu proizvoda; tako opet vidimo robu kao rezultat procesa, čim, naime, gotov proizvod opet uđe u prometni proces i time prema novcu opet stoji kao roba; i na kraju vidimo njegovo ponovno pretvaranje u novac, pošto se gotova roba može ponovo da razmeni za svoje elemente proizvodnje samo onda ako se prethodno pretvorila u novac.

Stalno vraćanje novca ka njegovoj polaznoj tački ne izražava ovde samo formalno pretvaranje novca u robu i robe u novac — kao što se javlja u prostom prometnom procesu, ili u prostoj robnoj razmeni —, *nego izražava u isti mah i stalnu reprodukciju robe na strani istoga proizvođača*. Razmenska vrednost (novac) pretvara se u robe koje se troše kao upotrebne vrednosti ali ulaze u reproduktivnu ili industrijsku potrošnju, stoga ponovo uspostavljaju prvobitnu vrednost i stoga se (u gornjem primeru, gde proizvođač radi samo za svoja životna sredstva) ponovo javljaju u *istoj* svoti novca. N - R - N označava ovde da se N ne pretvara samo formalno u R, nego da se R stvarno troši kao upotrebna vrednost, da iz prometa odlazi u potrošnju, ali u industrijsku potrošnju, tako da se njegova vrednost u potrošnji održava i reprodukuje, zbog čega se N na kraju procesa ponovo pojavljuje i održava u kretanju N - R - N.

Naprotiv, u gornjem vraćanju novca od zemljoposjednika zakupcu nema nikakvog procesa reprodukcije. To je kao da je zakupac dao zemljoposjedniku marke ili bonove na 1000 miliona proizvoda. Čim zemljoposjednik ove bonove izda, oni se vraćaju zakupcu, koji ih ponovo otkupljuje. Da je zemljoposjednik polovinu rente naplatio odmah u naturi, ne bi bilo nikakvog novčanog prometa. Ceo promet ograničio bi se na jednostavnu promenu ruku, na prelaz proizvoda iz ruke zakupca u ruku zemljoposjednika. Umesto robe zakupac daje zemljoposjedniku prvo novac, a zatim zemljoposjednik vraća zakupcu novac,

da bi uzeo samu robu. Novac služi zakupcu kao *platežno sredstvo* prema zemljoposjedniku; a ovom služi kao *kupovno sredstvo* prema zakupcu. U prvoj funkciji novac se udaljava od zakupca, u drugoj mu se vraća.

Novac se mora na ovaj način vratiti proizvođaču kad god proizvođač mesto jednog dela svoga proizvoda plaća svome poveriocu vrednost toga proizvoda u novcu; a kao poverilac javlja se ovde svako ko je suvlasnik njegovog viška. Na primer: proizvođači plaćaju sve poreze u novcu. Tu je za njih novac platežno sredstvo prema državi. Time država kupuje robu od proizvođača. U njenoj ruci novac postaje kupovno sredstvo i tako se vraća proizvođačima u istoj meri u kojoj njihova roba odlazi od njih.

Ovaj moment vraćanja — ovo osobeno, ne reprodukcijom određeno vraćanje novca — zbiva se svuda gde se radi o razmeni dohotka za kapital. Vraćanje novca izaziva ovde ne reprodukcija, nego potrošnja. Dohodak je plaćen u novcu; ali on može biti potrošen samo u robi. Novac koji je primljen od proizvođača u vidu dohotka mora se, dakle, njima vratiti, da bi se isti iznos vrednosti dobio u robi, to jest da bi se dohodak potrošio. Novac kojim se plaća dohodak, dakle renta, na primer, ili kamata, ili porezi <||424| industrijski kapitalista plaća sam sebi svoj dohodak u proizvodu, ili iz prodaje proizvoda onaj njegov deo koji sačinjava njegov dohodak>, ima opšti oblik platežnog sredstva. Pretpostavlja se da je onaj koji plaća dohodak dobio od svoga poverioca deo svoga vlastitog proizvoda, na primer zakupac one $\frac{2}{5}$ proizvoda koje, prema Quesnayu, konstituišu rentu. On je samo njihov nominalni ili de-facto-posednik.

Deo zakupčevog proizvoda koji konstituiše njegovu rentu treba, prema tome, za svoj promet između zakupca i zemljoposjednika samo sumu novca ravnu vrednosti proizvoda, iako ta vrednost dva puta cirkuliše. Najpre plaća zakupac rentu u novcu, zatim zemljoposjednik kupuje istim novcem proizvod. Prvo je jednostavno prenošenje novca, pošto novac funkcioniše samo kao *platežno sredstvo*, dakle, pretpostavljeno je da se roba za koju je plaćen već nalazi u posedu platioca i ne služi mu kao kupovno sredstvo; on ne dobija za nj nikakav ekvivalent, taj ekvivalent on već od ranije ima u rukama. Drugi put, naprotiv, on funkcioniše kao kupovno sredstvo, kao prometno sredstvo robe. A što izlazi na to kao da je zakupac novcem kojim plaća rentu otkupio od zemljoposjednika svoj udeo u proizvodu. Ovaj opet otkupljuje proizvod od zakupca istim novcem (koji je on u stvari dao bez ekvivalenta) koji je od njega primio.

Prema tome, ista suma novca koju proizvođači daju posednicima dohotka u vidu platežnog sredstva, služi ovim drugim kao sredstvo za kupovinu robe proizvođača. Ova dvokratna promena mesta novca, iz ruke proizvođača u ruku posednika dohotka, i, obratno, iz ruke poslednjeg u ruku proizvođača, izražava tako samo jednokratnu promenu mesta robe, naime iz ruke proizvođača u ruku posednika do-

hotka. Pošto se pretpostavlja da proizvođač u neku ruku duguje posjedniku dohotka jedan deo svoga proizvoda, on mu u vidu novčane rente u stvari samo naknadno plaća vrednost robe koja je već prešla u njegov posed. Roba se nalazi u ruci zakupca, ali ona nije njegova. Novcem koji plaća u obliku dohotka on je, dakle, otkupljuje u svoju sopstvenost. Roba pri tom ne prelazi iz ruke u ruku. Ako novac menja ruke, onda to izražava samo *promenu naslova svojine* na robu koja i dalje ostaje u ruci proizvođača. Otuda ova dvokratna promena mesta novca pri samo jednokratnom prenosu robe. Novac cirkuliše dva puta da bi roba cirkulisala jedanput. Ali i novac cirkuliše samo jedanput kao prometno sredstvo (kupovno sredstvo), dok je drugi put cirkulisao kao platežno sredstvo, u kojoj cirkulaciji, kao što sam to ranije izložio, ne dolazi do jednovremene promene mesta robe i novca.

U stvari, ako zakupac nema novaca a poseduje samo proizvod, onda on može svoj proizvod da plati samo pošto je prethodno prodao svoju robu, pošto je roba, dakle, već prošla kroz svoju prvu metamorfozu, pre nego što može da je plati zemljoposjedniku u obliku novca. Ako se i ovo uračuna, ipak ima više promena mesta na strani novca nego na strani robe. Prvo imamo čin $R - N ; \frac{2}{5}$ robe se prodaje i pretvara u novac. Ovde imamo jednovremenu promenu robe i novca. Ali tada isti novac prelazi iz ruke zakupca u ruku zemljoposjednika a da roba ne menja mesto. Ovde imamo promenu mesta novca bez promene mesta robe. To je isto kao da zakupac ima ortaka. On je novac primio, ali ga mora da deli sa svojim ortakom. Ili, tačnije rečeno, za ove $\frac{2}{5}$ je isto kao da je novac naplatio zakupčev sluga. Ovaj sluga mora da ga preda zakupcu, on ne može da ga zadrži u svome džepu. Prelaz novca iz jedne ruke u drugu ne izražava ovde nikakvu metamorfozu robe, već samo prenošenje novca iz ruke njegovog neposrednog posjednika u ruku njegovog sopstvenika. To može, dakle, da bude slučaj kada je prvi primalac novca samo kolporter novca za svoga gazdu itd. Ali onda novac nije ni platežno sredstvo, nego on prosto prelazi iz ruke primaoca, kome ne pripada, u ruku sopstvenika.

Ova vrsta promene mesta novca nema sa metamorfozom robe apsolutno nikakve veze, kao što nema ni promena mesta koja proizlazi iz proste razmene jedne vrste novca za drugu vrstu. Ali kod platežnog sredstva uvek se pretpostavlja da je platalac primio robu koju naknadno plaća. Što se tiče zakupca itd., on tu robu nije *primio*; ona je u njegovoj ruci pre nego što je u ruci zemljoposjednika i predstavlja deo *njegovog* proizvoda. Ali *pravno* on stiče svojину na robu tek pošto preda zemljoposjedniku novac koji je za nju primio. Njegov pravni osnov na robu se menja; sama roba nalazi se i sada kao i ranije u njegovoj ruci. Ali ona se prvo nalazila u njegovoj ruci kao *posed* čiji je sopstvenik bio zemljoposjednik. Sada se ona nalazi u njegovoj ruci kao njegova svojina. Promena pravnog oblika u kojem se roba nalazi u istoj ruci nije, naravno, izazvala prenos same robe u druge ruke.

[3. O novčanom prometu između kapitaliste i radnika]

- (a) Besmislena fraza o najamnini kao predujmu kapitaliste radniku.
 Buržoaska predstava o profitu kao premiji za rizik]

||425| {Iz ovoga se vidi kako je besmislena fraza koja profit kapitaliste »objašnjava« time što on predujmljuje radniku novac pre nego što je robu pretvorio u novac.

Prvo: Kada kupujem robu za ličnu potrošnju, ja time što sam kupac, a posednik robe »prodavac«, što moja roba ima oblik novca, a njegova se tek mora pretvoriti u novac, ne postizem nikakav profit. Ali kapitalista plaća rad tek pošto ga je utrošio, dok se druga roba plaća pre no što je utrošena. To proističe iz osobene prirode robe koju kupuje i koja, u stvari, tek onda prelazi u svojinu kupca pošto je utrošena. Ovde se novac pojavljuje kao platežno sredstvo. Kapitalista je uvek prisvajao robu - rad *pre* no što ju je platio. Ali činjenica što je on kupuje samo zato da bi iz preprodaje njenog proizvoda izvukao profit, nije *razlog* da on taj profit ostvaruje. To je motiv. I to ne bi ništa drugo značilo nego: kupovinom najamnog rada kapitalista ostvaruje profit *zato što* on iz njegove preprodaje hoće da ostvari profit.

Drugo: Kapitalista, međutim, predujmljuje radniku u obliku novca onaj deo proizvoda koji mu pripada kao najamnina i time mu ušteđuje trud, rizik i vreme oko pretvaranja u novac onog dela robe koji mu pripada u svojstvu najamnine. Zar da mu radnik ne plati za taj trud, taj rizik i to vreme? Zato, dakle, treba da dobije manje od proizvoda nego što bi mu inače pripadalo!

Ali, ovim se ruši ceo odnos između najamnog rada i kapitala i ekonomsko opravdanje viška vrednosti postaje nemogućno. Rezultat procesa je stvarno taj da fond iz kojeg kapitalista plaća najamnog radnika nije u stvari ništa drugo do radnikov sopstveni proizvod, i da tako kapitalista i radnik *faktički* dele proizvod među sobom na alikvotne delove. Ali ovaj *faktički* rezultat nema apsolutno ničeg zajedničkog s transakcijom između kapitala i najamnine (na čemu se zasniva ekonomsko opravdanje viška vrednosti koje proizlazi iz zakona same robne razmene). Ono što kapitalista kupuje to je vremensko raspolaganje radnom snagom; on je plaća tek onda pošto je ova radna snaga funkcionisala i opredmetila se u proizvod. Kao i svuda gde novac funkcionise kao platežno sredstvo, i tu kupovina i prodaja prethode realnom otuđenju novca od strane kupca. Ali rad *pripada* kapitalisti posle one transakcije koja se odigrala pre no što je stvarni proces proizvodnje otpočeo. *Roba* koja kao proizvod izlazi iz ovog procesa pripada mu u celosti. Kapitalista ju je proizveo sredstvima za proizvodnju koja mu pripadaju i radom koji je kupio, mada ga još nije platio, koji mu, prema tome, pripada. To je isto tako kao da nije utrošio nikakav tuđi rad za njenu proizvodnju.

Dobit do koje kapitalista dolazi, višak vrednosti koji realizuje, potiče upravo otuda što mu radnik nije prodao u robi realizovani rad, već samo svoju radnu snagu kao robu. Da je radnik istupio prema njemu kao posednik robe u prvom obliku⁽⁹¹⁾, kapitalista ne bi mogao doći ni do kakve dobiti, ne bi mogao realizovati nikakav višak vrednosti, jer se prema zakonu vrednosti razmenjuju ekvivalenti, jednak kvantitet rada za jednak kvantitet rada. Višak vrednosti kapitaliste potiče upravo otuda što on ne kupuje od radnika robu, nego samu njegovu radnu snagu, a ova ima manju vrednost od svoga proizvoda, ili, što je isto, ona se ostvaruje u većoj količini opredmećenog rada nego što je ostvareno u njoj samoj. Ali, da bi se profit opravdao, zatrpava se sam njegov izvor i napušta cela transakcija iz koje on potiče. Što kapitalista — čim ovaj proces postaje neprekidan — stvarno plaća radnika iz njegovog vlastitog proizvoda, što se radnik plaća samo iz dela njegovog vlastitog proizvoda i što je predujam samo puki privid, kaže se: radnik je svoj udeo u proizvodu prodao kapitalisti *pre no što je proizvod bio pretvoren u novac*. (Možda pre no što je bio sposoban da se pretvori u novac, jer mada se radnikov rad materijalizovao u proizvodu, možda je realizovan tek jedan deo robe za prodaju, na primer deo neke kuće.) Kapitalista, dakle, prestaje da bude sopstvenik proizvoda i samim tim se ukida ceo proces posredstvom koga je on *besplatno* prisvajao tuđi rad. Sada, dakle, dva posednika robe stoje jedan prema drugome. Kapitalista raspolaže novcem, a radnik mu prodaje ne svoju radnu snagu već robu, naime onaj deo proizvoda u kome je ostvaren njegov sopstveni rad.

Sad radnik može reći kapitalisti: »Od ovih 5 funti prede, na primer, tri petine predstavljaju postojani kapital. One pripadaju tebi. Dve petine, dakle 2 funte, predstavljaju moj novododati rad. Imaš, prema tome, da mi platiš 2 funte. Plati mi, dakle, vrednost od 2 funte.« I time bi strpao u džep ne samo najamninu nego i profit, ukratko — svotu novca ravnu količini rada koji je on u obliku od 2 funte novododao, materijalizovao.

»Ali«, kaže kapitalista, »zar nisam ja predujmio postojani kapital?«

»Dobro«, odgovara radnik, »za to odbijaš 3 funte, a meni plaćaš samo 2.«

»Ali«, nastavlja kapitalista, »ti nisi mogao svoj rad da materijalizuješ, da predeš bez moga pamuka i mojih vretena. Za to moraš posebno da mi platiš.«

»E«, kaže radnik »pamuk bi istrunuo, a vretena bi zardala da ih ja nisam upotrebio za predenje. ||426| Istina, 3 funte prede koje odbijaš predstavljaju samo vrednost tvoga pamuka i tvojih vretena koji su utrošeni i, prema tome, sadržani u ovih 5 funti prede. Ali vrednost pamuka i vretena održala se samo zahvaljujući mome radu, samo zahvaljujući tome što je on ova sredstva za proizvodnju utrošio kao sredstva za proizvodnju. Za ovu sposobnost moga rada da održava vrednost ne tražim od tebe ništa, jer me ona, osim samoga predenja,

za šta imam 2 funte, nije stala nikakvog posebnog radnog vremena. To je prirodni dar mog rada, koji me ništa ne staje, ali koji održava vrednost postojanog kapitala. Onako isto kao što ja za ovo ne tražim od tebe ništa, tako i ti ne možeš od mene tražiti ništa za to što *bez* vretena i pamuka ne bih mogao da predem. Bez predenja, tvoja vretena i pamuk ne bi vredeli ni prebijene pare.«

Na to, doteran u škripac, kapitalista primećuje: »2 funte prede vreme stvarno 2 šilinga. Toliko predstavljaju tvoga radnog vremena. Ali ja treba da ti ih platim pre no što sam ih prodao. Možda ih čak neću ni prodati. To je rizik br. 1. Drugo, možda ću ih prodati ispod njihove cene. To je rizik br. 2. I treće, bilo kako bilo, staće me još vremena dok ih prodam. Zar *badava* da preuzmem za tebe oba rizika i gubitak vremena povrh toga? *Badava* je smrt.«

»Čekaj malo«, odgovara radnik: »kakav je naš odnos? Mi stojimo jedan prema drugome kao *posednici robe*: ti kao kupac, mi kao prodavci; ti hoćeš od nas da otkupiš naš udeo u proizvodu, te 2 funte, i one stvarno ne sadrže ništa drugo do naše sopstveno opredmečeno radno vreme. Sada pak tvrdiš da ti moramo prodati svoju robu *ispod* njene vrednosti, tako da ti kao rezultat toga dobiješ više vrednosti u robi nego što sada poseduješ u novcu. Vrednost moje robe iznosi 2 šilinga. Ti hoćeš za nju da mi daš samo 1 šiling, čime bi dobio iz razmene još jedanput toliko vrednosti nego što bi dao u razmenu, pošto 1 šiling sadrži toliko radnog vremena koliko 1 funta prede. Mi bismo, naprotiv, mesto ekvivalenta primili polovinu ekvivalenta, mesto ekvivalenta za 2 funte, samo ekvivalent za 1 funtu prede. Na čemu zasnivaš ovaj zahtev koji protivreči zakonu vrednosti i razmene robe u razmeri njene vrednosti? Na čemu? Da li na tome što si ti kupac, a mi prodavci, što naša vrednost postoji u obliku prede, robe, a tvoja vrednost u obliku novca, što ista vrednost u obliku prede stoji prema istoj vrednosti u obliku novca. Ali dragi prijatelju! Pa to je samo promena oblika, koja se tiče *predstavljanja* vrednosti, ali ne i *veličine vrednosti*. Ili si ti naivnog mišljenja da se svaka roba mora prodavati *ispod* svoje cene, to jest ispod novčanog iznosa koji predstavlja njenu vrednost, zato što u obliku novca dobija *veću* vrednost? Ne, brajko moj, ona ne dobija veću vrednost; veličina njene vrednosti se ne menja, ona se samo predstavlja kao razmenska vrednost.

Zamisli samo kakvim se neprijatnostima izlažeš! Tvoja tvrdnja, naime, na kraju izlazi na to da prodavac mora kupcu prodavati robu uvek *ispod* njene vrednosti. Doduše, kod tebe je tako i bilo ranije, kada ti mi još nismo prodavali svoju robu, nego samo svoju radnu snagu. Istina, ti si je kupovao po njenoj vrednosti, ali sam naš rad kupovao si *ispod* vrednosti u kojoj se on predstavlja. Ali manimo se te neprijatne uspomene. Hvala bogu, mi smo se tog položaja već oslobodili otkako ti—zahvaljujući tvojoj sopstvenoj odluci—ne prodajemo više svoju radnu snagu kao robu već samu robu koja je proizvod našeg rada. Vratimo se na neprijatnosti kojima se izlažeš. Zakon

koji si sad postavio da prodavac za pretvaranje svoje robe u novac ne plaća svojom robom, razmenom svoje robe za novac, nego da plaća time što robu prodaje *ispod* njene cene — taj zakon, po kome kupac prodavcu uvek podvaljuje, zakida mu, mora podjednako da važi za svakog kupca i prodavca. Pretpostavimo da prihvatimo tvoj predlog, ali pod uslovom da se i sam pokoravaš novom zakonu koji si stvorio; naime zakonu da prodavac mora jedan deo svoje robe da ustupi *badava* kupcu, radi toga da mu je ovaj pretvori u novac. Ti kupuješ, dakle, naše 2 funte, koje vrede 2 šilinga za 1 šiling i profitiraš tako 1 šiling ili 100 nasto. Ali sada, pošto si kupio od nas naše 2 funte, u tvojoj ruci se nalazi 5 funti pređe u vrednosti od 5 šilinga. Sad, dabome, hoćeš da na tome dobro ćariš. Tih 5 funti staju tebe samo 4 šilinga, a ti hoćeš da ih prodaš za 5 šilinga. Stoj! — kaže *tvoj kupac*. Tvojih 5 funti pređe su roba, ti si prodavac. Ja posedujem istu vrednost u novcu, ja sam kupac. Dakle, po zakonu koji priznajesh, moram na tebi da profitiram 100 nasto. Ti, prema tome, moraš da mi tih 5 funti pređe prodaš 50 odsto ispod njihove vrednosti, za $2\frac{1}{2}$ šilinga. Dajem ti onda $2\frac{1}{2}$ šilinga, a dobijam za to robe za 5 šilinga i profitiram tako na tebi 100 nasto, da tako bude pravo i jednome i drugome.

Dakle, vidiš, dragi prijatelju, čemu vodi tvoj novi zakon; ti bi samo podvalio samom sebi, pošto si, doduše, u jednom trenutku kupac, ali si potom opet prodavac. U datom slučaju više bi izgubio kao prodavac nego što si dobio kao kupac. I samo se priseti dobro! Pre no što su nastale 2 funte pređe koje sada hoćeš da kupiš od nas, zar nisi prethodno obavio druge kupovine bez kojih ovih 5 funti pređe ne bi uopšte ni bilo? [426a] Zar ti nisi ranije kupio pamuk i vreteno, koji su sada predstavljeni u 3 funte pređe? Tada su liverpulski senzali za pamuk i fabrikant vretena u Oldhemu istupili prema tebi kao *prodavci*, a ti prema njima kao *kupac*; oni su predstavljali robu, a ti novac; između vas je postojao sasvim isti odnos u kakvom mi trenutno imamo čast ili neprijatnost da se nalazimo jedan prema drugome. Zar te prepređeni senzali i tvoj žovijalni kolega iz Oldhema ne bi ismejali da si od njih zatražio da ti deo pamuka i vretena ustupe *badava*, ili, što je isto, da ti tu robu prodaju ispod njene cene (i njene vrednosti) zato što si ti pretvorio njihovu robu u novac, a oni tvoj novac u robu. Zato što su oni prodavci, a ti kupac? Oni ne bi ništa rizikovali jer bi dobili gotov novac, razmensku vrednost u čistom, samostalnom obliku. A ti, kakvog li rizika! Prvo iz vretena i pamuka načiniti pređu, preći sav rizik procesa proizvodnje i na kraju rizik da se pređa opet proda, da se ponovo pretvori u novac. Rizik da li će se prodati po njenoj vrednosti, ispod ili iznad njene vrednosti? Rizik da se uopšte ne proda, uopšte ne pretvori u novac. Pređa kao takva tebe malo interesuje. Ti pređu ne jedeš i ne piješ, nemaš ni za šta da je upotrebiš osim da je prodaš. I misliš da treba na svaki način da ti bude naknađen gubitak vremena koje moraš da utrojiš da bi pređu ponovo pretvorio u novac, da bi, dakle, implicite vreteno i pamuk pretvorio

u novac! Brajjane moj, odgovorile bi ti tvoje kolege, ne budi smešan i ne govori gluposti. Koga vruga se nas tiče šta ti nameravaš s našim pamukom i s našim vretenima? Spali ih, baci ih, čini s njima što god te volja, ali ih plati! Kakva ideja! Mi da ti poklonimo deo svoje robe zato što si ti otišao u prelce pamuka i, kako izgleda, ne možeš da se snađeš u poslovnom životu, pošto tako uveličavaš sebi njegov rizik i njegove opasnosti! Mani se ti pređenja pamuka ili ne dolazi na tržište s tako posuvraćenim idejama!»

Na tu apostrofu radnika kapitalist odgovara smešeci se otmeno: »Vidi se da ste čuli da zvoni, ali ne znate odakle. Govorite o stvarima koje ne razumete. Mislite li vi da sam ja onim prevejancima iz Liverpula i Oldhema platio gotovim novcem? Ni pare! Platio sam im menicom, i pamuk liverpulskog čove stvarno je bio ispreden i prodat pre no što je menica dospela. S vama je to sasvim drukčije. Vi tražite gotov novac.»

»Sasvim tako«, kažu radnici, »a šta su učinili oni prevejanci iz Liverpula i Oldhema s tvojim menicama?«

»Šta su s njima učinili?« odvratil kapitalista. »Glupo pitanje! Oni su ih deponovali kod svojih bankara, koji su im menice isplatili.«

»Koliko su platili za to bankaru?«

»Koliko? Novac je sada vrlo jeftin. Mislim da su platili oko 3 odsto diskonta; to jest ne 3 odsto od svote, već su toliko platili od svote za vreme na koje je glasila menica, koliko je odgovaralo stopi od 3 odsto za celu godinu.«

»Utoliko bolje«, kažu radnici. »Plati nam 2 šilinga, cenu naše robe, ili plati nam 12 šilinga, pošto hoćemo nedeljno da se obračunamo. Ali odbij od toga 3 odsto godišnje kamate za 14 dana.«

»Ali, ta menica je premalena«, kaže kapitalista. »Ni jedan ban- kar je neće diskontovati.«

»Pa dobro«, odvrćaju radnici. »Nas je 100 ljudi. Imaš, dakle, da nam platiš 1200 šilinga. Daj nam za to menicu. To čini 60 £ i to nije premalena svota da ne bi mogla biti diskontovana. Uostalom, budući da je sam diskontuješ, svota ne može da bude za tebe premalena jer to je ista svota iz koje, navodno, izvlačiš svoj profit iz nas. Odbitak ne bi bio pomena vredan. I pošto bismo tako u celini dobili veći deo svog proizvoda, došli bismo uskoro dotle da nam tvoj diskont ne bi više bio potreban. Mi ti, naravno, nećemo dati više kredita nego što ti daje berzanski senzalu, to jest ne više od 14 dana.«

Ako se najamnina (s potpunim izvrćanjem odnosa) izvodi iz diskonta na deo vrednosti ukupnog proizvoda koji njima [radnicima] pripada — iz toga što im kapitalista ovaj deo plaća unapred u novcu —, onda bi im on morao davati vrlo kratkoročne menice, kao što ih i sam plaća, na primer berzanskom senzalu pamuka itd. Radnik bi primio najveći deo svoga proizvoda, a kapitalista bi ubrzo prestao da bude kapitalista. Od sopstvenika proizvoda on bi prema radnicima postao samo ban- kar.

Uostalom, ako kapitalista rizikuje da svoju robu proda ispod njene vrednosti [427], on isto tako ima izgleda da je proda i iznad njene vrednosti. Ako se proizvod ne može prodati, radnika izbacuju na ulicu. Ako se cena proizvoda na duže vreme drži ispod tržišne cene, onda radnikova najamnina pada ispod proseka, i on radi skraćeno radno vreme. Prema tome, on snosi najveći rizik.

Treće: Niko ne dolazi na pomisao da zakupac zato što rentu mora platiti u novcu, ili industrijski kapitalista zato što kamatu mora platiti u novcu — dakle što moraju, da bi ih isplatili, prethodno svoj proizvod pretvoriti u novac — da zbog toga jedan deo svoje rente ili kamate mogu zadržati za sebe.}

[b] *Robe koje radnik kupuje od kapitaliste.
Vraćanje novca, pri čemu ne dolazi do reprodukcije*

Do vraćanja novca ka njegovoj polaznoj tački dolazi i u onom delu kapitala koji cirkuliše između industrijskog kapitaliste i radnika (to jest u onom delu optičajnog kapitala koji je ravan promenljivom kapitalu). Kapitalista plaća radniku najamninu u novcu; tim novcem radnik kupuje robu od kapitaliste, i tako se novac vraća kapitalisti. (U praksi on se vraća kapitalistovom bankaru. Ali, u stvari, bankari zastupaju celokupni kapital prema pojedinim kapitalistima, ukupni kapital, ukoliko je predstavljen u vidu *novca*.) Samo po sebi ovo vraćanje ne izražava reprodukciju. Kapitalista kupuje novcem radnikov rad, radnik kupuje istim novcem robu od kapitaliste. Isti novac pojavljuje se prvo kao sredstvo za kupovinu rada, a zatim kao sredstvo za kupovinu robe. Što se novac vraća kapitalisti, to dolazi otuda što se kapitalista prvo javlja kao kupac, a zatim prema istim licima kao prodavac. Novac se udaljuje od njega kao kupca, a vraća mu se kao prodavcu. Radnik se, naprotiv, javlja prvo kao prodavac, a zatim kao kupac, dakle prvo prima novac, a zatim ga izdaje, dok ga kapitalista, nasuprot radniku, prvo izdaje, a zatim prima.

Ovde se kod kapitaliste vrši kretanje N - R - N. On kupuje novcem robu (radnu snagu); proizvodom te robe — radne snage — on kupuje novac ili prodaje svoj proizvod opet radniku, koji je ranije istupao prema njemu kao prodavac. Radnik, naprotiv, predstavlja kretanje R - N - R. On prodaje svoju robu, radnu snagu, i primljenim novcem otkupljuje jedan deo svog sopstvenog proizvoda (robe). Doduše, moglo bi se reći: radnik prodaje robu (radnu snagu) za novac, izda taj novac za robu, a zatim ponovo prodaje svoju radnu snagu, tako da i on predstavlja kretanje N - R - N; i, pošto novac stalno fluktuiru između njega i kapitaliste, moglo bi se isto tako reći, već prema tome sa čije strane gledamo: kako radnik tako i kapitalista predstavljaju kretanje N - R - N. Međutim, kupac je kapitalista. Obnova procesa polazi od njega, a ne od radnika, dok se novac nužno vraća njemu, jer radnik mora da kupi životna sredstva. Iz ovoga je vidljivo

da je, kao i u svima kretanjima gde je oblik prometa na jednoj strani $N - R - N$, a na drugoj $R - N - R$, svrha procesa razmene na jednoj strani razmenska vrednost, novac, i otuda njeno uvećanje, a na drugoj strani upotrebna vrednost, potrošnja. Ovo se zbiva i pri povratnom kretanju novca u prvom pomenutom slučaju, gde je kretanje $N - R - N$ na strani zakupca, a $R - N - R$ na strani zemljoposjednika, s obzirom na okolnost da je N , kojim zemljoposjednik kupuje od zakupca, novčani oblik zemljišne rente, dakle već rezultat kretanja $R - N$, preobraženi oblik onog dela proizvoda koji au fond¹ pripada zemljoposjedniku u naturi.

Ovo kretanje $N - R - N$, kad je između radnika i kapitaliste samo izraz vraćanja novca kapitalisti koji je on izdao za najamninu, samo po sebi ne izražava proces reprodukcije već samo to da kupac postaje opet prodavac prema istim licima. Niti ono izražava novac kao kapital, naime tako da bi [kao kod] $N - R - N'$ drugi N' bio veća suma novca od prvog N , dakle N se predstavljao kao vrednost (kapital) koja se oploduje. Naprotiv je samo izraz formalnog vraćanja iste sume novca (često i manje) svojoj polaznoj tački. (Pod kapitalistom ovde se, of course², razume klasa kapitalista.) Bilo je, dakle, pogrešno s moje strane kad sam u prvom delu⁽⁹²⁾ rekao da oblik $N - R - N$ bezuslovno mora biti $N - R - N'$. On može izražavati prosto oblik vraćanja novca, kako sam ja tamo već naznačio, objašnjavajući kružno kretanje novca prema istoj polaznoj tački time što kupac postaje opet prodavac⁽⁹³⁾.

No kapitalista se ne obogaćuje *ovim* vraćanjem novca. On je, na primer, za najamninu platio 10 šilinga. Za tih 10 šilinga radnik kupuje od njega robu. On je dao radniku za 10 šilinga robe za njegovu radnu snagu. Da je on dao radniku životnih sredstava po ceni od 10 šilinga in natura, ne bi bilo nikakvog novčanog prometa, prema tome ni vraćanja novca. Ova pojava vraćanja novca nema, dakle, ničeg zajedničkog s bogaćenjem kapitaliste, koje nastaje samo tako što u samom procesu proizvodnje kapitalista prisvaja više rada no što je izdao za najamnine, i što je stoga njegov proizvod veći od troškova proizvodnje njegovog proizvoda, dok suma novca koju je platio radniku ni u kom slučaju ne može biti manja od sume novca kojom radnik od njega kupuje robu. Ovo formalno vraćanje novca nema ovde isto tako ničeg zajedničkog s bogaćenjem, dakle isto tako $||428|$ ne izražava N kao kapital, kao što ni novac izdat za rente, kamatu i porez svojim vraćanjem platiocu zemljišne rente, kamate, poreza ne sadrži u sebi povećanje ili naknadu vrednosti.

$N - R - N$, ukoliko predstavlja formalno vraćanje novca kapitalisti, izražava samo to da je njegova novčana uputnica realizovana u njegovoj vlastitoj robi.

Kao primere pogrešnog izlaganja ovog vraćanja novca — ovog povratnog toka novca svojoj polaznoj tački — vidi više o Destutt de

¹ u osnovi — ² naravno

Tracyju. Kao drugi primer, naročito primenljiv na novčani promet između radnika i kapitaliste, treba tu kasnije citirati Braya^[94]. Najzad u odnosu na kapitalistu koji pozajmljuje novac navesti *Proudhona*.

Ovaj oblik povratnog toka N - R - N javlja se svuda gde kupac opet postaje prodavac, dakle u celokupnom trgovinskom kapitalu, gde svi trgovci jedan od drugoga kupuju da bi prodali i prodaju da bi kupili. Mogućno je da kupac - N - ne može robu, pirinač na primer, da proda skuplje no što ju je kupio; on je možda mora prodati ispod njene cene. To bi ovde bilo samo prosto vraćanje novca zato što kupovina prelazi u prodaju, a da se N nije pokazao kao uvećana vrednost, kao kapital.

Isto se dešava i pri razmeni postojanog kapitala. Proizvođač mašina kupuje železo od proizvođača železa, a njemu prodaje mašinu. U ovom slučaju novac se vraća. On je bio izdat kao sredstvo za kupovinu železa. Zatim on služi proizvođaču železa kao sredstvo za kupovinu mašine i tako se vraća proizvođaču mašina. Za izdati novac ovaj je dobio železo, za primljeni novac dao je mašinu. Ista suma novca obavila je tu promet svoje dvostruke vrednosti. Na primer, proizvođač mašina je kupio za 1000 £ železa; sa istim 1000 £ proizvođač železa kupuje mašine. Vrednost železa i mašinerije iznosi ukupno 2000 £. Ali tako se moraju nalaziti u kretanju 3000 £: 1000 £ novca, 1000 £ mašina, 1000 £ železa. Ako bi kapitalisti vršili razmenu u naturi, onda bi robe prelazile iz ruke u ruku a da se ni para ne bi pojavila u prometu.

Isto bi bilo i onda kad bi kapitalisti bili u međusobnom obračunskom odnosu i služili se novcem kao platežnim sredstvom. Bilo da je u prometu papirni ili kreditni novac (novčanice), stvar se menja samo u jednom pogledu. Sada postoji još 1000 £ u novčanicama, ali one nemaju nikakvu unutrašnju vrednost. U svakom slučaju postoje i ovde 3000 £: 1000 £ u železu, 1000 £ u mašinama, 1000 £ u novčanicama. Ali ove 3000 £ postoje, kao i u prvom slučaju, samo zato što je proizvođač mašina imao 2000 £, mašina za 1000 £ i novca — u zlatu i srebru ili novčanicama — za 1000 £. U oba slučaja proizvođač železa vraća mu samo novac jer ga je uopšte primio samo zato što se proizvođač mašina u svojstvu kupca nije neposredno opet pojavio u svojstvu prodavca: prvu robu, železo, proizvođač mašina nije platio u robi, nego u novcu. Kada proizvođač mašina plati u robi, to jest proda robu proizvođaču železa, ovaj će mu vratiti novac, jer se ne plaća dvared, jednom u novcu, a zatim u robi.

U oba slučaja zlato ili novčanica predstavlja preobraženi oblik robe koju je proizvođač mašina ranije kupio ili neko drugi kupio, ili pak robu pretvorenu u novac, iako nekupljenu (kao kod dohotka), koju zastupa zemljoposjednik (njegovi preci itd.)^[95]. Vraćanje novca izražava ovde, dakle, samo to da onaj koji je izdao novac za robu, koji ga je ubacio u promet, ponovo ga izvlači iz prometa prodajom neke druge robe koju on ubacuje u promet.

Jedna ista suma od 1000 £ mogla bi u jednom danu da prođe kroz ruke četrdeset, pedeset kapitalista, i to bi bio samo prenos kapitala od jednoga na drugoga. Mašina bi prešla proizvođaču železa, železo seljaku, žito fabrikantu skroba ili špiritusa itd. Naposljetku bi se suma od 1000 £ mogla vratiti u ruke proizvođača mašina, od njega otići proizvođaču železa itd. I tako bi posredstvom 1000 £ novca moglo cirkulisati preko 40 000 £ robe, pri čemu bi se novac mogao stalno vraćati onome ko ga je izdao. Iz činjenice da jedan deo profita ostvarenih posredstvom ovih 40 000 £ obrazuje kamatu, koju plaćaju razni kapitalisti, na primer proizvođač mašina čoveku koji mu je pozajmio 1000 £, proizvođač železa onome ko je njemu pozajmio 1000 £, koju je sumu davno izdao za ugalj itd. ili za najamninu itd. — iz ove činjenice g. Proudhon izvodi zaključak da ovih 1000 £ novca donose *celokupnu kamatu*, koja se dobija od onih 40 000 £. Prema tome, ako bi kamata iznosila 5 odsto, onda bi se dobilo 2000 £ kamate. Na osnovu toga on izračunava da su 1000 £ donele 200 procenata. I to vam je kritičar ekonomije par excellence.*

Ali mada formula N - R - N, kao što to predstavlja cirkulisanje novca između kapitaliste i radnika, sama po sebi ne pokazuje nikakav čin reprodukcije, ona ipak pokazuje stalno ponavljanje tog čina, neprekidno vraćanje novca. Uopšte, nijedan kupac ne može stalno istupati kao prodavac ako ne reprodukuje robu koju prodaje. To važi, doduše, za sve one koji ne žive od rente ili kamate, ili poreze. Ali na strani jednog dela dolazi uvek, ako čin treba da bude završen, do vraćanja novca: N - R - N, kao kod kapitaliste u njegovom odnosu prema radniku, ili zemljoposjedniku ili rentijeru (prema toj strani prosto vraćanje novca). A na drugoj strani — kod radnika na primer — čin je završen kupovinom robe, dakle izvršenjem kretanja R - N - R. I radnik stalno obnavlja ovaj čin. On započinje stalno kao prodavac, a ne kao kupac. To isto važi za ceo promet novca ||429| koji se odnosi samo na izdavanje dohotka. Tako, na primer, sam kapitalista troši godišnje izvesnu količinu proizvoda. On je svoju robu pretvorio u novac da bi

* ||437| Mesto kod Proudhona koje se ovde ima u vidu glasi: «Svota hipotekarnih dugova iznosi prema najbolje obaveštenim autorima 12 milijardi, prema drugima 16 milijardi; svota dugova po priznaticama najmanje 6, tajnih udela u preduzećima (commandite) približno 2, državni dug 8 milijardi, ukupno 28 milijardi... Svi ti dugovi, neka se to ima u vidu, potiču od novca koji je po 4, 5, 6, 8, 12 pa čak i 15 odsto bio pozajmljen ili smatran za pozajmljen. Kao prosek kamate prve tri kategorije uzimam 6 odsto: na 20 milijardi to čini 1200 miliona. K tome dodajmo ukamaćenje državnog duga, približno 400 miliona; ukupno 1600 miliona godišnjih kamata na kapital od 1000 miliona.» (Str. 152.) Dakle 160 odsto. Jer «gotovina, koja u Francuskoj neću reći da postoji, ali cirkuliše, računajući tu i blagajničku rezervu banke, prema opštim procenama ne prelazi 1 milijardu.» (Str. 152.): «Kada je razmena završena, novac postaje opet raspoloživ i stoga sposoban da se ponovo pozajmljuje... Novčani kapital vraća se, dakle, prelazeći iz ruke u ruku, opet svome izvoru, iz čega sledi da ponovno pozajmljivanje, koje potiče uvek od iste ruke, donosi koristi uvek istom licu.» (Str. 153 - 154.) *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon, Paris 1850*[*]. ||437|

taj novac izdao za robu koju hoće da definitivno potroši. Ovde imamo kretanje R - N - R. I novac se ne vraća kapitalisti nego prodavcu (maloprodavcu, na primer), koji naknađuje svoj kapital tako što drugi troše svoj dohodak.

Videli smo da postoji i razmena dohotka za dohodak. Mesar kupuje hleb od pekara; pekar kupuje meso od mesara; oba troše svoj dohodak. Ni mesar ni pekar ne plaćaju meso odnosno hleb koji sami pojedu. Ovaj deo dohotka potroši svaki od njih u naturi. Ali je moguće da meso koje pekar kupuje od mesara ne naknađuje ovome kapital već dohodak, onaj deo njegovog prodatog mesa koji ne predstavlja samo njegov profit nego i onaj deo njegovog profita koji hoće da potroši sam kao dohodak. I hleb koji mesar kupuje od pekara je izdatak njegovog dohotka. Stoje li u obračunskom odnosu, imaće jedan ili drugi da plati samo bilans. Za deo njihovih međusobnih kupovina i prodaja koji se prebija nema novčanog prometa. Ali pretpostavimo da pekar ima da plati bilans, a ovaj bilans predstavlja za mesara dohodak. Tada mesar izdaje pekarev novac za druge potrošne artikle. Pretpostavimo da kod krojača izda 10 £. Ako ovih 10 £ predstavljaju za krojača dohodak, to ih on izdaje na sličan način. On sa svoje strane kupuje ovim novcem hleb itd. Time se novac vraća pekaru, ali ne više kao naknada dohotka nego kao naknada kapitala.

Može se postaviti još i ovo pitanje: U kretanju N - R - N, kako ga vrši kapitalista, kako se predstavlja kao vrednost koja se oplodava, kapitalista izvlači iz prometa više novca no što je u nj ubacio. (To je ono što je zgrtač blaga zapravo hteo, no što mu nije pošlo za rukom. Jer, on iz prometa ne izvlači veću vrednost u obliku zlata i srebra no što je u nj ubacio u obliku robe. On ima veću vrednost u obliku novca, dok je ranije imao veću vrednost u obliku robe.) Ukupni troškovi proizvodnje njegove robe jednako su 1000 £. On je prodaje za 1200 £, jer je u njegovoj robi sada sadržano 20% = $\frac{1}{5}$ neplaćenog rada koji je on prodao iako ga nije platio. Kako je to moguće da svi kapitalisti, klasa industrijskih kapitalista stalno izvlači iz prometa više novca no što je u nj ubacila? S druge strane, može se reći da on stalno u nj više ubacuje nego što odatle izvlači. On je morao platiti svoj stalni kapital. Ali on ga prodaje samo onoliko koliko ga troši, samo parče po parče. Dok u proces proizvodnje robe ulazi ceo, u vrednost robe ulazi svagda samo jednim mnogo manjim delom. Ako mu je vek trajanja 10 godina, onda samo $\frac{1}{10}$ njegova godišnje ulazi u robu, a ostalih $\frac{9}{10}$ ne ulaze u novčani promet pošto uopšte ne ulaze u promet u obliku robe. To je jedno.

Ovaj ćemo problem kasnije razmotriti,^[97] a sada se vratimo Quesnayu.

No pre toga još nešto. Vraćanje novčanica nekoj banci koja diskontuje menice ili daje i predujmove u novčanicama je sasvim drugi fenomen od do sada razmatranih povratnih kretanja novca. U ovom slučaju pretvaranje robe u novac se anticipira. Roba dobija novčani

oblik pre no što je prodana, možda pre no što je proizvedena. Možda je već i prodana (na menicu). *U svakom slučaju*, još nije plaćena, još nije pretvorena ponovo u novac. I u ovom i u drugom slučaju ova metamorfoza se, dakle, anticipira. Čim je prodana (ili *treba* da bude prodana), novac se vraća banci, bilo u zlatu i srebru ili u njenim sopstvenim novčanicama, koje se tada vraćaju iz prometa, bilo u stranim novčanicama, koje se zatim (među bankarima) razmenjuju za sopstvene, tako da se tada obe novčanice povlače iz prometa, odnosno vraćaju svojoj polaznoj tački. Ako se ovo zlato i srebro traži za bančine novčanice koje se nalaze u trećoj ruci, onda se novčanice vraćaju banci. Ako se ne konvertiraju, onda je u prometu za toliko manje zlata i srebra koliko sada mesto novčanica leži u bančinoj rezervi.

U svim ovim slučajevima proces je ovaj: postojanje novca (pretvaranje robe u novac) bilo je anticipirano. Čim se pak roba stvarno pretvori u novac, ona se pretvara u novac po drugi put. Ali ovo njeno drugo postojanje u vidu novca vraća se, otkupljuje, naknaduje njeno prvo postojanje u vidu novca, vraća novac iz prometa opet u banku. Možda je to *ta ista* masa novčanica koja izražava drugo njeno postojanje u vidu novca, kao što je izražavala ono prvo. Na primer, neki prelac dobio je novčanice na menicu. Menicu je dobio od tkača. Primljenom 1000 £ platio je ugalj, pamuk itd. Prelazeći iz ruke u ruku ove se novčanice najzad razmenjuju za platno, te tako dospevaju u ruke tkača, koji o roku plaćanja tim istim novčanicama plaća prelcu menicu, a ovaj ih vraća banci. Nije nipošto potrebno da se drugo, naknadno pretvaranje robe u novac — posle njenog anticipiranog pretvaranja — [430] obavi drugim mesto istim novcem kojim je obavljeno prvo pretvaranje. I tako se čini da prelac u stvari nije ništa dobio jer on je novčanice uzajmio, a kraj procesa je taj da ih dobija natrag i vraća banci. Ali u stvari je ova ista novčanica za to vreme služila kao prometno i platežno sredstvo, i prelac je njome delom platio svoje dugove, delom kupio robu potrebnu za reprodukciju prede i tako ostvario višak vrednosti (eksploatacijom radnika), kojim sada jedan deo duga može vratiti banci. Pa i u novcu, jer mu se više novca vratilo nego što je izdao, predujmio, uložio. Kako? To se opet odnosi na pitanje koje smo za sada odložili.^[97]

[4. *Promet između zakupca i manufakturniste prema »Ekonomskoj tablici«*]

Dakle, vratimo se Quesnayu. Predimo sada na treći i četvrti čin prometa.

P (zemljoposjednik) kupuje za 1000 miliona manufakturne robe od S (sterilne klase, manufacturer¹)^[98] (u tablici linija a - c^[90]).

¹ manufakturnist

Tu novac, 1000 miliona, promeće robe jednakog iznosa. (Zato što dolazi do jednokratne razmene. Ako bi P kupovao od S postepeno i ako bi on isto tako postepeno dobijao svoju rentu od F (farmer¹), 1000 miliona manufakturne robe, na primer, moglo bi se kupiti sa 100 miliona. Jer, P kupuje za 100 miliona manufakturne robe od S, S za 100 miliona životnih sredstava od F, F plaća 100 miliona rente P; i ako bi se to deset puta ponovilo, to bi za deset puta 100 miliona robe prešlo od S na P, od F na S i za deset puta 100 miliona od F na P. Ceo promet bi se sada obavio posredstvom 100 miliona. Ako pak F plati rentu odjednom, onda bi od 1000 miliona koji su sada u posedu S i od 1000 miliona koji su se vratili F jedan deo mogao da miruje u sanduku a jedan da cirkuliše.) Roba u iznosu 1000 miliona prelazi sada od S na P, a novac u iznosu 1000 miliona od P na S. To je prost promet. Novac i roba idu samo iz ruke u ruku u obrnutom pravcu. No osim 1000 miliona životnih sredstava, koje je zakupac prodao P i koja je tako prešla u sferu potrošnje, u sferu potrošnje je prešlo i 1000 miliona fabričke robe koje je S prodao P. Ove robe su postojale pre nove žetve, što treba napomenuti. (Inače ih P ne bi mogao kupiti proizvodnom nove žetve.)

S sa svoje strane kupuje tom 1000 miliona novca životna sredstva od F [u tablici linija c - d]. Sada je *druga petina bruto proizvoda* prešla iz prometa u potrošnju. Između S i F ovih 1000 miliona funkcionišu kao prometno sredstvo. Ali tu se ujedno pojavljuju dve stvari kojih nema u prometnom procesu između S i P. U ovom procesu S je jedan deo svoga proizvoda, za 1000 miliona manufakturne robe, opet pretvorio u novac. Ali u razmeni sa F, on ponovo pretvara novac u životna sredstva, što je kod Quesnaya jednako s najamninom, on, dakle, time naknađuje svoj kapital izdat i utrošen na najamninu. Ovo ponovno pretvaranje 1000 miliona u životna sredstva izražava kod F samo potrošnju, kod S industrijsku potrošnju, reprodukciju, zato što S pretvara jedan deo svoje robe opet u jedan od elemenata njene proizvodnje — u životna sredstva. Jedna od metamorfoza robe, njeno ponovno pretvaranje iz novca u robu, izražava, dakle, ovde ujedno početak njene stvarne, a ne samo formalne metamorfoze, početak njene reprodukcije, početak njenog ponovnog pretvaranja u elemente njene sopstvene proizvodnje. To je ovde ujedno i metamorfoza kapitala. Naprotiv za P dohodak se pretvara samo iz oblika novca u oblik robe. Ovo izražava samo potrošnju.

Drugo, kada S kupuje za 1000 miliona životnih sredstava od F, onda se F vraća druga 1000 miliona novca kojom je platio P rentu. Ali ona se vraća F samo zato što je ovaj ponovo povlači iz prometa, otkupljuje je ekvivalentom robe od 1000 miliona. To je isto kao da je zemljoposjednik (osim one prve 1000 miliona) kupio od zakupca za 1000 miliona životnih sredstava, to jest da je naplatio drugi deo svoje

¹ zakupac

rente mesto u novcu u robi i zatim tu robu razmenio za robu S. S naplaćuje drugi deo od 2000 miliona u robi samo za P koji je F platio P u novcu. Da se plaćalo u naturi, F bi dao P za 2000 miliona životnih sredstava; sama klasa P potrošila bi od toga 1000 miliona, a drugu 1000 miliona životnih sredstava razmenila bi za industrijsku robu klase S. U tom slučaju došlo bi samo: 1. Do prenošenja za 2000 miliona životnih sredstava od F na P; 2. do neposredne razmene robe između P i S, u kojoj bi jedan razmenio 1000 miliona životnih sredstava za 1000 miliona industrijske robe i vice versa¹.

Umesto toga zbilja su se četiri čina prometa: ||431| 1. prenošenje 2000 miliona novca od F na P; 2. P kupuje za 1000 miliona životna sredstva od F; novac se vraća F, služi kao prometno sredstvo; 3. P kupuje za 1000 miliona novca industrijske robe od S; novac funkcionise kao prometno sredstvo, prelazi iz ruke u ruku u pravcu obrnutom od kretanja robe; 4. S kupuje za 1000 miliona novca životna sredstva od F; novac funkcionise kao prometno sredstvo. Za S novac cirkulise ujedno kao kapital. Novac se vraća F-u jer je sada naplaćena druga 1000 miliona na koju zemljoposjednik ima doznaku od F-a. Ali novac mu se ne vraća neposredno od zemljoposjednika nego tek pošto je služio kao prometno sredstvo između P i S i pošto je prethodno, pre nego što će naplatiti 1000 miliona životnih sredstava, na svom putu naplatio 1000 miliona industrijske robe i ovu od fabrikanta preneo na zemljoposjednika. Pretvaranje ovih roba u novac (u razmeni sa zemljoposjednikom), kao i sledeće pretvaranje novca u životna sredstva (u razmeni sa zakupcem) predstavljaju za S metamorfozu njegovog kapitala, prvo u oblik novca, a zatim u oblik sastavnih elemenata potrebnih za reprodukciju kapitala.

Rezultat prethodna četiri čina prometa dakle jeste: Zemljoposjednik je svoj dohodak potrošio, polovinu je potrošio na životna sredstva, a polovinu na manufakturnu robu. Time je potrošeno 2000 miliona, koje je primio na ime novčane rente. Polovina te sume vratila se od njega zakupcu neposredno, polovina posredno, via S. No S se oslobodio jednog dela svoje gotove robe i naknadio ga životnim sredstvima, dakle elementom reprodukcije. Tim procesima završava se promet ukoliko se zemljoposjednik u njemu pojavljuje. No iz prometa u potrošnju — delom neproizvodnu, delom industrijsku — (zemljoposjednik je svojim dohotkom delom naknadio kapital S) prešlo je: 1. 1000 miliona životnih sredstava (proizvod nove žetve); 2. 1000 miliona manufakturne robe (proizvod lanjske žetve); 3. 1000 miliona životnih sredstava koja ulaze u reprodukciju, dakle u proizvodnju roba, koje će S iduće godine morati razmeniti za polovinu rente zemljoposjednika.

Dve hiljade miliona novca opet se nalaze u rukama zakupca. Ovaj sad kupuje radi naknade svojih avances annuelles et primitives², ukoliko se oni sastoje delom iz alata itd., delom iz manufakturne robe,

¹ obrnuto — ² godišnjih i prvobitnih predujmova

koje je potrošio za vreme proizvodnje, za 1000 miliona od S. To je prosti prometni proces. Time 1000 miliona odlaze u ruke S, dok se drugi deo njegovog proizvoda koji postoji kao roba pretvara u novac. I na jednoj i na drugoj strani imamo metamorfozu kapitala. Zakupčevih 1000 miliona ponovo se pretvaraju u elemente proizvodnje za reprodukciju. Gotova roba S ponovo se pretvara u novac, prolazi kroz *formalnu* metamorfozu robe u novac, bez koje se kapital ne bi mogao pretvoriti u svoje elemente proizvodnje, niti bi se, dakle, mogao reprodukovati. To je peti prometni proces. Iz prometa prelaze u reproduktivnu potrošnju *manufakturnih roba za 1000 miliona* (proizvod prošlogodišnje žetve) ($a' - b'$).^[90]

Najzad, S pretvara 1000 miliona novca, u kome se obliku sada nalazi polovina njegove robe, u drugu polovinu svojih sredstava za proizvodnju, sirovine itd. ($a'' - b''$). To je prost promet. Ujedno za S metamorfoza njegovog kapitala u njegov za reprodukciju podesan oblik, a za F ponovno pretvaranje njegovog proizvoda u novac. Sada poslednja petina bruto-proizvoda prelazi iz prometa u potrošnju.

Naime: $\frac{1}{5}$ ulazi u zakupčevu reprodukciju, ne ulazi u promet, $\frac{1}{5}$ potroši zemljoposjednik ($= \frac{2}{5}$); $\frac{2}{5}$ dobija S; ukupno $\frac{4}{5}$.^[91]

Ovde je očigledno račun zapeo. Quesnay izgleda da ovako računa: 1000 miliona ($\frac{1}{5}$) životnih sredstava F daje P (linija a - b). 1000 miliona sirovina on naknađuje fond S ($a'' - b''$). A 1000 miliona životnih sredstava sačinjavaju najamninu S, vrednost koju on dodaje robama i u procesu toga dodavanja potroši životnih sredstava (c - d). A 1000 miliona ostaju u reprodukciji (a'), ne ulaze u promet. Najzad 1000 miliona proizvoda naknađuju predujmove ($a' - b'$). Samo on gubi iz vida da S za ovu 1000 miliona manufakturnih roba ne kupuje od zakupca ni životna sredstva ni sirovine, nego mu vraća njegov vlastiti novac.

Quesnay, naime, od samog početka polazi od pretpostavke da zakupac osim svoga bruto-proizvoda poseduje 2000 miliona u novcu i da je to uopšte fond iz kojega se crpe novac za opticaj. Osim toga on zaboravlja da osim 5000 miliona bruto-proizvoda postoji još 2000 miliona bruto-proizvoda u manufakturnim robama koje su bile proizvedene pre nove žetve. Jer, ovih 5000 miliona predstavljaju samo ukupnu godišnju proizvodnju, [432] ukupnu žetvu koju su postigli zakupci, a nipošto ne bruto-proizvod manufakture, čiji reproduktivni elementi treba da budu naknađeni iz te žetve.

Prema tome su na raspolaganju: 1) 2000 miliona novca na strani zakupca; 2) 5000 miliona bruto-proizvoda zemlje; 3) 2000 miliona vrednosti u manufakturnim robama. Dakle, 2000 miliona novca i 7000 miliona proizvoda (*agricole et industriel*¹). Prometni proces izložen ukratko bio bi ovakav (F=zakupac, P=zemljoposjednik, S=manufakturier, stérile²):

¹ poljoprivrednih i industrijskih — ² manufakturist, sterilni

F plaća P-u 2000 miliona rente u novcu, P kupuje od F za 1000 miliona životnih sredstava. Time je disponirana $\frac{1}{5}$ zakupčevog bruto-proizvoda. U isti mah mu se vraća 1000 miliona novca. P zatim kupuje za 1000 miliona robe od S. Time je disponirana polovina bruto-proizvoda S. On za to poseduje 1000 miliona novca. Tim novcem on kupuje 1000 miliona životnih sredstava od F. S time naknada je polovinu reprodukcionihi elemenata svoga kapitala. Time je disponirano drugom $\frac{1}{5}$ zakupčevog bruto-proizvoda. U isti mah zakupac je opet u posedu 2000 miliona u novcu, cení 2000 miliona životnih sredstava koje je prodao P i S. F sad kupuje od S za 1000 miliona robe koja mu naknada je polovinu njegovih predujmova. Time je disponirana druga polovina manufakturnistovog bruto-proizvoda. Na kraju S kupuje za poslednju 1000 miliona novca sirovine od zakupca; i time je disponirana treća petina zakupčevog bruto-proizvoda, naknadena druga polovina reprodukcionihi elemenata kapitala S, ali se i 1000 miliona vratila zakupcu. Ovaj se, dakle, ponovo nalazi u posedu 2000 miliona novca, što je u redu, jer Quesnay smatra zakupca kao kapitalistu prema kome se P odnosi samo kao primalac dohotka, a S samo kao primalac plate. Da ih je platio neposredno svojim proizvodom, on ne bi izdavao novac. No pošto izdaje novac, oni njime kupuju njegov proizvod, i novac mu se vraća. To je formalno ponovno vraćanje novca industrijskom kapitalisti, koji kao kupac otpočinje i okončava celu operaciju. Zatim $\frac{1}{5}$ predujmova pripada reprodukciji. Ostaje da se disponira $\frac{1}{5}$ životnih sredstava, koja uopšte nisu stupila u promet.

[5. *Promet robe i promet novca u »Tableau économique».*
Razni slučajevi vraćanja novca polaznoj tački]

S kupuje od zakupca za 1000 miliona životnih sredstava i za 1000 miliona sirovina, a F kupuje, naprotiv, kod S samo za 1000 miliona robe radi naknade svojih avances. Prema tome S mora platiti bilans od 1000 miliona. On ga plaća u poslednjoj instanciji onom 1000 miliona koju je primio od P. Izgleda da Quesnay brka ovo *plaćanje* 1000 miliona F sa *kupovinom* proizvoda od F za svotu od 1000 miliona. O tome—kako ta stvar stoji—treba pogledati izlaganja l'abbé Baudeau-a^[100].

U stvari su (prema našem računu) 2000 miliona novca služile samo za to: 1. da plate u novcu rentu u iznosu od 2000 miliona; 2. da promeću 3000 miliona zakupčevog bruto-proizvoda (od čega 1000 miliona životnih sredstava [odlaze] P-u i 2000 miliona životnih sredstava i sirovina S-u) i da promeću 2000 miliona bruto-proizvoda S (od čega 1000 miliona za P, koji ih troši, i 1000 miliona za F, koji ih troši reproduktivno).

Poslednju kupovinu ($a'' - b''$), kojom S kupuje sirovine od F, S plaća F u novcu.

||433| Dakle, još jednom:

S je primio 1000 miliona novca od P. Tom 1000 miliona novca kupuje on od F za 1000 miliona životnih sredstava. Istom 1000 miliona novca F kupuje od S fabričke robe. Istom 1000 miliona novca S kupuje od F sirovine.

Ili S kupuje od F za 1000 miliona novca sirovine i za 1000 miliona novca životnih sredstava. F kupuje za 1000 miliona [novca] robe od S. U ovom slučaju vratilo bi se 1000 miliona S, ali samo zato što smo pretpostavili da je ovaj osim 1000 miliona novca koju dobija od P i osim 1000 miliona robe koju ima na prodaju, imao još povrh toga 1000 miliona novca koju je sam pustio u promet. Prema ovoj pretpostavci za promet robe između njega i F bilo bi za to mesto 1000 miliona potrebno 2000 miliona novca. Tada bi se 1000 miliona vratili S. I to zato što S kupuje od F za 2000 miliona novca. Ovaj kupuje od S za 1000 miliona robe koju bi mu platio polovinom od novca primljenom od njega.

U prvom slučaju S kupuje u dva maha. Prvo utroši 1000 miliona; oni mu se vraćaju od F; a zatim ih izda još jednom konačno F-u, i tako mu se ne vraća ništa.

U drugom slučaju, naprotiv, S kupuje odjednom za 2000 miliona. Ako sada F kupuje od njega za 1000 miliona, onda ova suma ostaje kod S. Promet bi zahtevao 2000 miliona mesto 1000 miliona jer je u prvom slučaju 1000 miliona novca putem dva opticaja realizovala 2000 miliona robe. U drugom slučaju 2000 miliona jednim opticajem [realizovale su] dito 2000 miliona robe. Ako sad zakupac i vrati S-u 1000 miliona, S nema više novca nego u prvom slučaju. Jer, osim robe za 1000 miliona on je pustio u promet za 1000 miliona novca iz svoga sopstvenog fonda koji je postojao pre prometnog procesa. On ih je stavio u promet, stoga se i vraćaju njemu.

U prvom slučaju: S [kupuje za] 1000 miliona novca 1000 miliona robe od F; F [za] 1000 miliona novca 1000 miliona robe od S; S [za] 1000 miliona novca 1000 miliona robe od F, tako da F zadržava 1000 miliona.

U drugom slučaju: S [kupuje za] 2000 miliona novca 2000 miliona robe od F; F [za] 1000 miliona novca 1000 miliona robe od S. Kao i u prvom slučaju, zakupac zadržava u sebe 1000 miliona. A S dobija natrag tih 1000 miliona, koji su bili kapital koji je on predujmio prometu, i koji mu se sada iz prometa vraćaju. S kupuje za 2000 miliona robe od F; F za 1000 miliona robe od S. Dakle S ima u svakom slučaju da plati bilans od 1000 miliona, ali ne više. Pošto je on, da bi platio taj bilans, usled takvog načina prometa platio F 2000 miliona, zakupac mu vraća 1000 miliona, dok mu inače ne vraća nikakav novac.

U prvom slučaju S naime kupuje za 2000 miliona od F, a F za 1000 miliona od S. Dakle, bilans i ovoga puta iznosi 1000 miliona u korist F. Ali taj mu se bilans plaća tako što se njemu vraća njegov vlastiti novac, jer S prvo kupuje za 1000 miliona od F, zatim F kupuje za 1000 miliona od S, i na kraju, S kupuje za 1000 miliona od F. 1000 miliona cirkulisale su ovdje 3000 miliona. No uopšte uzev u prometu se nalazila ukupna vrednost (ako je novac realan novac) u iznosu od 4000 miliona, 3000 miliona u robi i 1000 miliona u novcu. Svota opticajnog i prvobitno (prema F) u opticaj puštenog novca, nije nikada bila veća od 1000 miliona, to jest nikada veća od bilansa koji je S imao da plati F. Time što F kupuje od S za 1000 miliona pre nego što S po drugi put kupi od F za 1000 miliona, može S tom 1000 miliona da plati svoj bilans.

U drugom slučaju S ubacuje u promet 2000 miliona. Doduše, on time kupuje za 2000 miliona robe od F. Ove 2000 miliona su ovdje potrebne u svojstvu prometnog sredstva, i one se izdaju za ekvivalent u robi. Ali F kupuje za 1000 miliona od S. Na taj način S se vraća 1000 miliona zato što bilans koji on ima da plati F iznosi samo 1000 miliona, a ne 2000 miliona. On je sada naknadio F 1000 miliona u robi, dakle F mu mora vratiti 1000 miliona koju bi mu *sada* u novcu platio zabadava. Ovaj slučaj je dovoljno značajan da bismo se za trenutak na njemu zadržali.

Kod gore pretpostavljenog prometa robe od 3000 miliona, od čega 2000 miliona životnih sredstava i 1000 miliona industrijske robe, mogući su razni slučajevi; pri čemu, međutim, treba razmisliti: *prvo*, da se, prema Quesnayevoj pretpostavci, u trenutku kada započinje promet između S i F, 1000 miliona novca nalazi u rukama S i 1000 miliona novca u rukama F; *drugo*, ilustracije radi pretpostavimo da S osim 1000 miliona novca koju dobija od P ima u kasi još 1000 miliona novca.

||434| I. *Prvo*: Slučaj kao što je kod Quesnaya. S kupuje za 1000 miliona novca 1000 miliona robe od F; za tako primljenu 1000 miliona od S klasa F kupuje za 1000 miliona robe od S; naposljetku S kupuje za 1000 miliona novca, koja mu je tako vraćena, 1000 miliona robe od F. Kod F ostaje, dakle, ova 1000 miliona novca, koja za nj predstavlja kapital (zajedno s onom 1000 miliona novca koju je primio od P, koja sačinjava dohodak, čime on iduće godine ponovo plaća rentu u novcu, u stvari 2000 miliona novca). Hiljada miliona novca opticala je ovdje tri puta — od S do F, od F do S, od S do F — i svaki put za 1000 miliona robe, dakle ukupno za 3000 miliona. Ako i sam novac ima vrednost, tada se u opticaju nalazi vrednost za 4000 miliona. Ovdje novac funkcioniše samo kao prometno sredstvo, ali se pretvara u novac i eventualiter¹ u kapital za F, posljednja ruka, u kojoj ostaje.

¹ po mogućstvu

II. *Drugo*: Novac funkcioniše samo kao platežno sredstvo. U ovom slučaju S, koji kupuje za 2000 miliona robe od F, i F, koji kupuje za 1000 miliona robe od S, obračunavaju se međusobno. S ima na kraju transakcije da plati bilans od 1000 miliona u novcu. I sada kao i ranije 1000 miliona novca ulazi u kasu F a da nije služila kao prometno sredstvo. Ona predstavlja za F prenošenje kapitala jer mu samo naknađuje kapital od 1000 miliona u robi. Time je ušlo u promet vrednosti za 4000 miliona kao i u prvom slučaju. Ali umesto tri kretanja od po 1000 miliona novca, zbililo se samo jedno, i novac je platio samo sebi ravnu svotu u robnim vrednostima. Pre toga tri puta toliko. Prema slučaju I, uštedela bi se dva suvišna prometna kretanja.

III. *Treće*: F sa 1000 miliona novca (koji je primio od P) istupa prvo kao kupac i kupuje za 1000 miliona robe od S. Umesto da mu leži neupotrebljena kao blago za plaćanje iduće rente, ova 1000 miliona novca sada je u opticaju. S ima sada 2000 miliona novca (1000 miliona novca od P i 1000 miliona novca od F). Ovom svotom od 2000 miliona novca kupuje za 2 000 miliona robe od F. Sada se nalazilo u prometu 5000 miliona vrednosti (3000 miliona robe i 2000 miliona novca). Obavio se promet od 1000 miliona novca i 1000 miliona robe i promet od 2000 miliona novca i 2000 miliona robe. Od te 2000 miliona novca 1000 miliona koja dolazi od zakupca optiče dva puta, a 1000 miliona koja dolazi od S samo jedanput. Sada se zakupcu vraćaju 2000 miliona novca, od kojih, međutim, samo 1000 miliona novca saldira njegov bilans, druga 1000 miliona novca koju je sam bacio u promet, pošto se prvi pojavio kao kupac, vraća mu se putem prometa.

IV. *Četvrto*: Svotom od 2000 miliona novca (1000 miliona novca od P i 1000 miliona koje sam ubacuje u promet iz svoje kase) S kupuje u jedan mah 2000 miliona robe od F. F kupuje za 1000 miliona robe od S, vraća mu, dakle, 1000 miliona novca; zadržava kao i ranije 1000 miliona novca za saldiranje bilansa između sebe i S. Sada je bilo u prometu vrednosti za 5000 miliona. Ovde imamo dva prometna čina.

Od 2000 miliona novca koje je S vratio F 1000 miliona novca predstavlja novac koji je F sam ubacio u promet, a samo 1000 miliona novca predstavlja novac koji je S ubacio u promet. Ovde se F vraća 2000 miliona novca umesto 1000 miliona novca, ali in fact on dobija samo 1000 miliona, pošto je drugu 1000 miliona sam ubacio u promet. To u slučaju III. U slučaju IV vraća se S 1000 miliona novca, ali to je 1000 miliona novca koju je S sam pustio u promet iz svoje kase, a ne iz prodaje svoje robe P.

Doduše, ako u slučaju I, kao i u slučaju II, ne cirkuliše nikad više od 1000 miliona u novcu, ali tri puta prelazi iz ruke u ruku, dok u slučaju II samo jedanput, onda je to uslovljeno prosto time što je u slučaju II pretpostavljen kredit, otuda ekonomija plaćanja, dok se u slučaju I kretanje zbiva brzo, ali ipak novac istupa svagda kao prome-

tno sredstvo, dakle vrednost se svaki put mora pojaviti na oba pola u dva vida, jedanput kao novac, a drugi put kao roba. Ako u slučajevima III i IV cirkulišu 2000 miliona novca umesto 1000 miliona kao u I i II, to je zbog toga što u oba slučaja (u slučaju III od strane S kao kupca, koji prometni proces okončava, i u slučaju IV od strane S kao kupca, koji prometni proces otpočinje) u promet odjednom ulazi robna vrednost za 2000 miliona novca, ukratko, odjednom ulazi 2000 miliona robe, i to pod pretpostavkom da se te robe ne plaćaju po bilansu, nego se moraju odmah kupiti.

Najinteresantnija u tom kretanju je svakako ona 1000 miliona novca koju ostavljaju na stranu, u slučaju III F, a u slučaju IV S, iako se u oba slučaja bilans od 1000 miliona novca plaća zakupcu (F), tako da on u slučaju III ne dobija ni pare više, u slučaju IV ni pare manje. Ovde se, naravno, uvek razmenjuju ekvivalenti, i kada govorimo o bilansu, valja pod tim razumeti samo ekvivalent vrednosti koji se plaća u novcu mesto u robi.

U slučaju III F ubacuje u promet 1000 miliona novca i za to dobija od S robni ekvivalent, ili za 1000 miliona robe. Ali S kupuje sad od F robe za 2000 miliona novca. Prva hiljada miliona novca, koju je pustio u promet F, vraća mu se, dakle, natrag jer mu se za to oduzima za 1000 miliona robe. Novcem koji je izdao plaća mu se ova 1000 miliona robe. Drugu 1000 miliona novca on dobija na ime isplate druge 1000 miliona robe. Ova se razlika duguje njemu zato što on uopšte kupuje robe samo za 1000 miliona novca, a od njega se kupuje robe za 2000 miliona.

||435| U slučaju IV S ubacuje odjednom 2000 miliona novca u promet i za njih uzima od F robe za 2000 miliona. A F opet kupuje od S za 1000 miliona robe novcem koji je sam S izdao i tako se 1000 miliona novca vraća S.

U slučaju IV: S daje F stvarno za 1000 miliona robe (=1000 miliona novca) u vidu robe i 2000 miliona novca u vidu novca, dakle 3000 miliona novca; ali od F prima samo za 2000 miliona robe. Zato F mora da mu vrati 1000 miliona novca.

U slučaju III: F daje S u robi 2000 miliona robe (=2000 miliona novca) i u novcu=1000 miliona novca. Dakle 3000 miliona novca, ali od njega prima samo za 1000 miliona robe =1000 miliona novca. S mu stoga mora vratiti 2000 miliona novca; 1000 miliona mu vraća u novcu koji je sam F stavio u promet, a 1000 miliona stavlja u promet on sam. F zadržava za sebe u svojstvu bilansne razlike 1000 miliona novca, no on ne može da zadrži 2000 miliona novca.

U oba slučaja S dobija za 2000 miliona robe, a F za 1000 miliona robe+1000 miliona novca, to jest novčani bilans. Ako F u slučaju III dobije osim toga još 1000 miliona novca, onda je to samo novac koji je on ubacio u promet više nego što je iz prometa izvukao u robi. Isti je slučaj sa S u slučaju IV.

U oba slučaja S mora platiti bilans od 1000 miliona novca u novcu jer izvlači iz prometa za 2000 miliona robe, a baca u promet samo za 1000 miliona robe. U oba slučaja F ima da primi bilans od 1000 miliona novca u novcu jer baca u promet za 2000 miliona robe, a izvlači iz prometa samo za 1000 miliona robe; druga 1000 miliona robe mora, dakle, da mu se saldira u novcu. Na kraju krajeva, u oba slučaja može da pređe iz ruke u ruku jedino ta 1000 miliona novca. Ali pošto se u prometu nalaze 2000 miliona novca, to se 1000 miliona mora vratiti onome ko ju je bacio u promet, bilo da je to F, koji je iz prometa primio bilans od 1000 miliona novca i bacio u promet još jednu 1000 miliona, bilo da je to S, koji mora platiti samo 1000 miliona novca, a za izravnanje razlike osim toga pušta u promet drugu 1000 miliona novca.

U slučaju III u promet stupa 1000 miliona novca više no što je potrebno za promet robne mase u drugim prilikama zato što prvo F istupa kao kupac; dakle, ma kako se njegov odnos naposljetku postavljao, on mora pustiti novac u promet. U slučaju IV ulazi u promet takođe 2000 miliona novca, mesto samo 1000 miliona kao u slučaju II, prvo, zato što S prvo istupa kao kupac i, drugo, zato što ove 2000 miliona robe on kupuje odjednom. U oba slučaja novac koji *cirkuliše* između ovih kupaca i prodavaca, može na kraju da bude ravan samo bilansu koji jedan od njih ima da plati. Jer, novac koji su S ili F izdali preko ove sume biće im vraćen.

Pretpostavimo da F kupi od S robe za 2000 miliona novca. Tad bi se stvar ovako razvijala. Najpre F daje S za robu 1000 miliona novca. S kupuje od F robe za 2000 miliona novca, čime se ovom poslednjem vraća prva 1000 miliona i povrh toga još 1000 miliona. F sa svoje strane kupuje od S za 1 000 miliona novca, usled čega se sad ova vraća S. Na kraju procesa imao bi F robe za 2000 miliona i 1000 miliona novca koju je imao prvobitno, pre početka prometnog procesa; a S bi imao za 2000 miliona robe i 1000 miliona novca, koju je on takođe imao prvobitno. 1000 miliona novca F i 1000 miliona novca S odigrale bi svoju ulogu samo kao prometno sredstvo, da bi se zatim kao novac, a u tom slučaju i kao kapital, vratile licima koja su ih izdala. Da su oba upotrebili novac kao platežno sredstvo, onda bi obračunali 2000 miliona robe za 2000 miliona robe; njihov račun bio bi izmiren; ni jedna para ne bi cirkulisala između njih.

Prema tome, novac koji kao prometno sredstvo cirkuliše između dve stranke koje stoje jedna naspram druge naizmenično kao kupac i prodavac, vraća se; on može da cirkuliše u tri slučaja:

[*Prvo:*] Isporučene robne vrednosti izjednačuju se. Novac se ovde vraća onome ko ga je predujmio prometu i tako svojim kapitalom podmirio troškove prometa. Na primer, ako F i S kupe jedan od drugoga robe svaki za 2000 miliona i S započinje, onda on kupuje od F robe za 2000 miliona novca. F mu vraća ove 2000 miliona novca i kupuje time od njega za 2000 miliona robe. Tako S poseduje sada kao i pre trgovine

za 2000 miliona robe i 2000 miliona novca. Ili, kao u prethodno navedenom slučaju, ako obe klase u jednakim delovima akontiraju prometna sredstva, onda se na obema stranama vraća svakoj ono što je pustila u promet; kao i gore, 1000 miliona novca F i 1000 miliona novca S.

Drugo: Razmenjene robne vrednosti sa obe strane ne izjednačuju se. Nastaje bilansna razlika, koja se ima platiti u novcu. Ako se pak promet robe, kao gore u slučaju I, obavio tako da u *promet* nije ušlo više novca nego što je za plaćanje te bilansne razlike potrebno, pošto se samo ova svota sve vreme kretala tamo-amo između obe strane, to na kraju ona dospeva u ruke poslednjeg prodavca, u čiju je korist bilansna razlika.

Treće. Sa obe strane razmenjene robne vrednosti ne izjednačuju se; valja platiti bilans; ali promet robe vrši se u takvom obliku da cirkuliše više novca nego što je za plaćanje bilansa potrebno; u tom slučaju novac koji pretiče preko tog bilansa vraća se onoj strani koja ga je predujmila. U slučaju III vraća se onome ko dobija bilans, a u slučaju IV onome ko je dužan da ga plati.

Pod »drugo« novac se *vraća* samo onda ako je primalac bilansa prvi kupac, kao u primeru s radnikom i kapitalistom. On prelazi u druge ruke, kao [u slučaju] II, kada druga strana najpre istupi kao kupac.

[436] <To se, naravno, sve zbiva samo pod pretpostavkom da se određena robna količina prodaje i kupuje između istih lica, tako da se svako od njih naizmenično pojavljuje prema drugom kao kupac i prodavac. Uzmimo, naprotiv, da je roba na sumu od 3000 miliona ravnomerno podeljena među imaoce robe A, A', A'', koji su prodavci, i da prema njima stoje kupci B, B', B''. Ako se ovde tri kupovine obave jednovremeno, dakle prostorno jedna pored druge, onda mora biti u prometu 3000 novca^[101], tako da je na kraju svaki A u posedu 1000 novca, a svaki B u posedu robe za 1000. Sleduju li kupovine jedna za drugom u vremenskoj sukcesiji, onda se ista hiljada novca može da promeće samo u tom slučaju ako se metamorfoze robe isprepletu, dakle ako se jedan deo lica pojavi kao kupac i prodavac, iako ne, kao u gornjem slučaju, prema istim licima, već prema jednom kao kupac a prema drugom kao prodavac. Dakle, na primer: 1. A prodava kupcu B robe za 1000 novca; 2. ovom 1000 novca A kupuje od B'; 3. B' kupuje istom 1000 novca od A'; 4. A' 1000 novca od B''; 5. B'' 1000 novca od A''. Novac bi pet puta prešao iz ruke u ruku među ovom šestoricom, pa bi se, prema tome, obavio i promet robe za 5000 novca. Ako bi trebalo da se obrne robe samo za 3000, tad bismo imali: 1. A kupuje od B robe za 1000 novca; 2. B kupuje od A' za 1000 novca; 3. A' od B' za 1000 novca. Tri promene mesta između četiri lica. To je kretanje N - R.>

Napred izloženi slučajevi ne protivreče ranije izvedenom zakonu: »da je pri datoj brzini optičaja novca i pri datoj sumi robnih cena ko-

ličina medijuma u opticaju određena» (I, str. 85)¹. U gornjem primeru I 1000 novca cirkuliše tri puta i promeće robe u iznosu od 3000 novca. Otuda je masa novca u opticaju

$$= \frac{3000 \text{ (suma cena)}}{3 \text{ (brzina)}} \quad \text{ili} \quad \frac{3000 \text{ (suma cena)}}{3 \text{ opticaja}} = 1000 \text{ novca}$$

U slučaju III ili IV suma robnih cena u prometu, doduše, ista je = 3000 novca; ali brzina opticaja je različita. Dve hiljade novca cirkulišu jedanput, to jest 1000 novca + 1000 novca. Ali od ove 2000 novca cirkuliše 1000 još jedanput. Dve hiljade novca promeću $\frac{2}{3}$ od 3000 robe, a polovina od toga prometaće 1000 robe ili $\frac{1}{3}$; jedna 1000 novca optiče dvaput, ali druga 1000 novca optiče samo jedanput. Dvokratni opticaj 1000 novca realizuje cenu robe = 2000 novca, a jednokratni opticaj 1000 novca realizuje cenu robe = 1000 novca; oba opticaja ukupno = 3000 robe. Koja je, dakle, brzina opticaja novca u odnosu na robu čiji promet on ovde posreduje? Te 2000 novca čine $1\frac{1}{2}$ opticaja (to je isto kao kada bi cela svota izvršila *prvo* jedan, a zatim bi polovina svote izvršila još jedan opticaj) = $\frac{3}{2}$. I stvarno:

$$\frac{3000 \text{ (suma cene)}}{\frac{3}{2} \text{ opticaja}} = 2000 \text{ novca}$$

Čime je ovde određena *različna brzina* novčanog opticaja?

Kako u slučaju III tako i u slučaju IV razlika nastaje usled toga što nasuprot slučaju I suma cene robe koja se nalazi u prometu nije nikada veća i nikada manja od jedne trećine sume cena robne mase koja se uopšte nalazi u prometu. Robe u prometu ima uvek samo za 1000 novca. Naprotiv u III i IV jedanput je u prometu robe za 2000, a jedanput za 1000; dakle, jedanput dve trećine postojeće robne mase, a jedanput jedna trećina. Iz istog razloga proističe i činjenica da u trgovini na veliko moraju da optiču krupnije vrste kovanog novca nego u trgovini na malo.

Kao što sam već napomenuo (I, *Opticaj novca*¹), povratno pritanje novca najpre pokazuje da je *kupac ponovo* postao *prodavac*, pri čemu je, u stvari, svejedno da li prodaje istim licima od kojih je kupio, ili ne. Ali ako se to zbiva među istim licima, nastaju pojave koje su bile povod tolikim zabludama (Destutt de Tracy). Pretvaranje kupca u prodavca pokazuje da on ima nove robe za prodaju. Kontinuitet robnog prometa — znači njegovo stalno obnavljanje (I, str. 78) — dakle reprodukciju. Kupac može ponovo postati prodavac, kao fabrikant prema radniku, a da to ne bude izraz čina reprodukcije. Na reprodukciju se može odnositi samo kontinuitet, ponavljanje tog povratnog pritanja novca.

¹ Vidi »Prilog kritici političke ekonomije«.

Povratno pritanje novca, kao što ga predstavlja ponovno pretvaranje kapitala u njegov novčani oblik, pokazuje nužno kraj jednog ciklusa (révolution) i obnavljanje reprodukcije ako kapital i dalje funkcionira kao takav. I ovdje, kao i u svim ostalim slučajevima, kapitalista je bio prodavac, R - N, a zatim postaje kupac, N - R, ali tek u N njegov kapital poseduje opet onaj oblik u kome može da se razmeni za elemente svoje reprodukcije, a R predstavlja ovdje te elemente reprodukcije. N - R predstavlja ovdje pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni ili industrijski kapital.

Dalje, kao što smo videli, vraćanje novca ka njegovoj polaznoj tački može da pokazuje da je novčani bilans u nizu kupovina i prodaja na strani kupca koji je otpočeo prometni proces. F kupuje od S za 1000 novca. S kupuje od F za 2000 novca. Tu se vraća F 1000 novca. Kod druge 1000 novac se prosto prenosi od S na F.

||437| Najzad, novac se može vratiti polaznoj tački a da to ne predstavlja plaćanje bilansa, i to: 1. kad se bilans plaćanja izravna, dakle kad bilans u novcu ne treba platiti; 2. kad bilans *nije* izravan, dakle kad ga treba platiti. Vidi gore raspravljene slučajeve. U svima ovim slučajevima je svejedno da li se, na primer, F sučeljava uvek sa istim S. Pojedini S zastupa ovdje prema F i F prema S ukupan broj svih onih koji njemu prodaju i koji od njega kupuju (sasvim onako kao kod primera gde se plaćanje bilansa pokazuje u povratnom pritanju novca). U svima ovim slučajevima novac se vraća onome ko ga je, tako reći, predujmio prometu. On je, poput novčanica, u prometu obavio svoj posao, i vraća se onome ko ga je izdao. *Tu je on samo prometno sredstvo. Poslednji kapitalisti vrše plaćanja međusobno, te se tako novac vraća onome ko ga je izdao.*

Ostaje još za kasnije odloženo pitanje: kapitalista izvlači iz prometa više novca no što je u nj ubacio.^[97]

[6. Značaj »Ekonomске tablice« u istoriji političke ekonomije]

Vratimo se Quesnayu:

A. Smith citira nešto ironično hiperboličnu frazu markiza de Mirabeau-a:

«Od postanka sveta bila su tri velika otkrića... Prvo je pronalazak *pisma*... Drugo *pronalazak* (!) *novca*... Treće je *Tableau économique*, rezultat prva dva i njihovo upotpunjenje.» (Izdanje Garnier-a, t. III, knjiga IV, glava IX, str. 540.)

U stvari, pak, taj pokušaj da se ceo proces proizvodnje kapitala predstavi kao *proces reprodukcije*, a promet samo kao oblik toga procesa reprodukcije, novčani opticaj samo kao moment prometa kapitala, da se ujedno u taj proces reprodukcije uključi poreklo dohotka,

razmena između kapitala i dohotka, odnos reproduktivne potrošnje prema konačnoj, a u promet kapitala uključujući promet između potrošača i proizvođača (u stvari između kapitala i dohotka), najzad, da se promet između dve velike podele proizvodnog rada — ekstraktivne i prerađivačke industrije — predstavi kao moment toga procesa reprodukcije, i sve to u jednoj *tablici*, koja se, u stvari, sastoji iz svega pet linija, koje povezuju šest polaznih tačaka ili povratnih tačaka — i to u drugoj trećini 18. veka, detinjskom periodu političke ekonomije — taj pokušaj je bio veoma genijalna zamisao, neosporno najgenijalnija u političkoj ekonomiji do danas.

Što se tiče prometa kapitala, njegovog procesa reprodukcije, raznih oblika kroz koje kapital u ovom procesu reprodukcije prolazi, odnosa prometa kapitala sa opštim prometom, dakle ne samo razmene kapitala za kapital, već i razmene kapitala i dohotka — Smith je, u stvari, samo primio nasleđe fiziokrata i pojedine delove inventara strože rubricirao i specificirao, ali teško da je celokupnost kretanja tako tačno izložio i interpretirao kako je to po opštoj zamisli nagovešteno u *Tableau économique* i pored Quesnayevih pogrešnih pretpostavki.

Kada Smith, zatim, o fiziokratima kaže: »Njihovi radovi bili su zacelo od neke koristi po njihove zemlje« (isto, str. 538), onda je to neskromno skroman izraz za delatnost jednog *Turgot*-a, na primer, jednog od neposrednih otaca francuske revolucije. |437|

[GLAVA SEDMA]

Linguet

[Polemika protiv buržoasko-liberalnog shvatanja
o slobodi radnika]

[438] Linguet, *Théorie des loix civiles* etc., Londres 1767.

Shodno planu moga spisa, socijalistički i komunistički pisci uopšte ne ulaze u istorijski pregled. Ovaj treba samo da pokaže, s jedne strane, u kome obliku ekonomisti kritikuju sami sebe, a s druge, u kakvim su istorijski odlučujućim oblicima prvi put izrečeni i dalje razvijani zakoni političke ekonomije. Zato pri razmatranju viška vrednosti izostaviću pisce 18. veka kao što su Brissot, Godwin, i dr., a isto tako i socijaliste i komuniste 19. veka. Ono nekoliko socijalističkih pisaca na koje ću se osvrnuti u ovom pregledu^[102], ili se sami stavljaju na stanovište buržoaske ekonomije, ili se bore protiv nje sa svog sopstvenog stanovišta.

Ali Linguet nije socijalista. Njegova polemika protiv buržoasko-liberalnih ideala njegovih prosvetiteljskih savremenika, protiv nastajuće vladavine buržoazije, uzima upola ozbiljno upola ironično reakcionarni vid. On brani azijski despotizam u odnosu na njegov civilizovaniji evropski oblik i ropstvo u odnosu na najamni rad.

Tom I. Jedan jedini stav protiv Montesquieu-a: »duh zakona, to je svojina«, pokazuje dubinu njegovog shvatanja.^[103]

Jedini ekonomisti sa kojima se Linguet imao da ogleda bili su fiziokrati.

Bogataši su ovladali svim uslovima proizvodnje; to je dovelo do *otuđivanja uslova proizvodnje*, koji su u svome najprvobitnijem obliku bili elementi prirode.

»U našim civilizovanim zemljama svi elementi [prirode] postali su robovi.« (Str. 188.)

Da bi se stekao deo toga blaga koje su bogataši prisvojili, on se mora kupiti teškim radom, koji uvećava bogatstvo ovih bogataša.

»Na taj način je ukroćena priroda prestala da pruža svojoj deci bez truda pristupačne pomoćne izvore za održavanje njihovog života. Njene blagodeti moraju se plaćati priležnim trudom, a njeni darovi neumornim radom.«

(Ovde — u darovima prirode — nazire se fiziokratsko gledište.)

•Samo po toj ceni bogataš, koji ima isključivo pravo posedovanja [darova prirode], dopušta da mali delić toga ponovo pripadne zajednici. Učeste u njenom blagu uslovljeno je radom na njegovom uvećavanju. (Str. 189.) •Moramo se, dakle, odreći himera o slobodi (str. 190). Zakoni postje samo radi toga •da sankcionišu raniju uzurpaciju (privatne svojine) •kako bi se sprečila nova uzurpacija. (Str. 192.) •Oni su u neku ruku zavera protiv najmnogobrojnijeg dela ljudskog roda (to jest protiv neposednika). •Društvo je stvorilo zakone, a ne zakoni društvo. (Str. 230.) •Svojina je postojala pre zakona. (Str. 236.)

Samo društvo — činjenica da čovek živi u zajednici, a ne kao nezavisna, samostalna individua — koren je svojine, na njoj zasnovanih zakona i neminovnog ropstva.

Na jednoj strani živeli su miroljubivo i izolovano ratari i pastiri. Na drugoj strani

•lovci, koji su bili navikli da žive od krvi, da se udružuju u grupe, kako bi mogli lakše da uhvate i pobiju životinje kojima su se hranili i da utvrde pravila za podelu plena (str. 279). •Kod lovaca morali su se pokazati prvi znaci društva (str. 278). •Pravo društvo obrazovalo se na račun pastira i ratara, i ono je izgrađeno na njihovom podjarmljivanju od strane grupa udruženih lovaca. (Str. 289.) Sve dužnosti društva svode se na zapovedanje i povinovanje. •Ovo degradiranje jednog dela ljudskog roda bilo je prvo povod obrazovanja društva, a zatim je stvorilo zakone. (Str. 294.)

Lišene uslova proizvodnje, nužda tera radnike da rade na uvećavanju tuđeg bogatstva, da bi živeli.

•Nemogućnost da se živi na drugi način jeste ono što naše nadničare tera da obrađuju zemlju, čije plodove neće uživati, a naše zidare da podižu zgrade u kojima neće stanovati. Beda ih dovlači na tržište, gde očekuju gospodare koji će biti tako milostivi da ih kupe. Ona ih tera da mole bogataše za dopuštenje da ih bogate. (Str. 274.)

•Nasilje je, dakle, bilo prvi činilac udruživanja ljudi, a vlast njihova prva veza. (Str. 302.) •Njihova (ljudi) •prva briga bila je bez sumnje da pribave sebi hranu... Druga je morala biti nastojanje da pribave sebi hranu bez rada. (Str. 307.) •To su mogli da postignu samo tako što su prisvojili plod tuđeg rada. (Str. 308.) •Prvi osvajači postali su samo zato despoti da bi mogli nekažnjeno da budu leni; postali su kraljevi da bi mogli da imaju potrebna sredstva za život; time se ideja vladavine... jako sužava i uprošćava. (Str. 309.) •Društvo je proizašlo iz nasilja, a svojina iz nasilnog prisvajanja. (Str. 347.) •Čim je bilo gospodara i robova, društvo je bilo stvoreno. (Str. 343.) •Od samog početka oba [439] stuba zajednice bili su s jedne strane ropstvo najvećeg dela muškaraca, a s druge strane ropstvo svih žena... Na račun tri četvrtine broja svojih članova društvo je obezbedilo sreću, bogatstvo, dokolicu malom broju imućnih, o kojima se isključivo brinulo. (Str. 365.)

Tom II: •Nije, dakle, reč o tome da se ispita da li je ropstvo samo po sebi protivno prirodi, nego da li je protivno prirodi društva... ono je s njime nerazlučno povezano. (Str. 256.) •Društvo i ropstvo nastali su zajedno. (Str. 257.) •Trajno ropstvo... nerazorljiva osnova društava. (Str. 347.)

»Samo tada su ljudi bili upućeni na to da svoje izdržavanje duguju darežljivosti nekog drugog čovjeka kada je taj čovjek oduzimanjem njihovog dobra postao toliko bogat da može da im vrati mali deo od toga. Njegova tobožnja velikodušnost nije mogla da bude ništa drugo do vraćanje jednog dela plodova njihovog rada koje je bio za se prisvojio.« (Str. 242.) »U toj принуди, sejati a ne žnjeti za sebe, žrtvovati svoje zdravlje za račun drugoga, raditi a ne nadati se ničemu, u tome se sastoji robovanje! I zar stvarna epoha ropstva ne počinje onog trenutka kada je bilo ljudi koje je bilo moguće batinama naterati da rade za nekoliko merica ovasa, koje bi im se dale kada budu bili vraćeni u staju? Samo u društvu na višem stupnju razvitka gladnom siromahu se čini da su životna sredstva dovoljan ekvivalent njegove slobode; ali u društvu koje stoji na početku svoga razvitka ova nejednaka trampa učinila bi se slobodnom čovjeku strašna. Ona se mogla predložiti samo ratnim zarobljenicima. Tek pošto su bili lišeni uživanja svakog svog imetka, mogla im se ova trampa učiniti nužna.« (Str. 244 - 245.)

»Suština društva... sastoji se u tome da se bogataš oslobodi rada. On time dobija nove organe, neumorne udove, koji preuzimaju na sebe sve naporne radove, čije plodove on prisvaja. Ropstvo mu je omogućilo da postigne ovaj cilj bez teškoća. On je kupio ljude koji su imali da mu služe.« (Str. 461.) »Kada su ukinuli ropstvo, nisu hteli ukinuti ni bogatstvo ni njegova preimućstva... Tako su stvari, osim naziva, morale ostati u istom stanju. Najveći deo ljudi je svagda morao živeti od najamnine i u zavisnosti od mnogo manjeg dela, koji je prisvojio sva dobra. Robovanje je, dakle, ovekovečeno, ali pod blažim nazivom. Ono je sad kod nas ukrašeno nazivom domesticité¹.« (Str. 462.)

Pod ovim domestiques, kaže Linguet, on ne podrazumeva lakeje itd.

»Gradove i sela nastanjuje jedna druga vrsta slugu, brojnija, korisnija, vrednija, i poznata pod nazivom nadničari, radnici itd. Oni nisu obećaćeni bleštavim livrejama luksuza; oni uzdišu pod odvratnim ritama, koje čine livreju siromaštva. Oni nikada ne učestvuju u izobilju, čiji je izvor njihov rad. Bogatstvo kao da im ukazuje milost primajući poklone koje mu oni donose. Oni moraju biti zahvalni za usluge koje mu čine. Bogatstvo ih zasipa najvredljivijim prezirom kada mu obrgle kolena da bi dobili od njega dozvolu da mu smeju biti korisni. Ono dopušta da ga mole za takvu dozvolu, i pri toj čudnoj razmeni stvarne darežljivosti za uobraženo dobročinstvo, nadmenost i prezir nalaze se na strani onih koji primaju, a poniznost, strepnja, uslužnost na strani onih koji daju. To je ona vrsta slugu koji su kod nas u stvari zamenili robove...« (Str. 463 - 464.)

»Radi se o tome da se istraži kakvu su stvarnu dobit imali od ukidanja ropstva. Kažem ovo sa isto toliko bola sa koliko iskrenosti: Njihova cela dobit sastoji se u tome što ih stalno muči strah da će umreti od gladi, nesreća od koje su bar njihovi prethodnici na najnižem stupnju čovečanstva bili pošteđeni.« (Str. 464.) »On je slobodan, kažete vi! Avaj, u tome i jeste njegova nesreća. On nema ni o kome da se brine, ali ni o njemu se niko ne brine. Zatreba li nekome, on ga najmi tako jeftino kako je to samo moguće. Neznatna najamnina koja mu se obećava jedva da odgovara

¹ posluga

cení životnih sredstava za radni dan koji daje u razmenu. Postavljaju mu se *nadzornici* (overlookers¹) *koji ga teraju da naredeni mu posao brzo izvrši.* Nagone ga, podbadaju ga iz straha da bi neka vešto skrivena i vrlo dobro shvatljiva lenost mogla učiniti da sakrije polovinu svoje snage; boje se da bi nada da može ostati duže vremena na istom radu mogla sputati okretnost njegovih ruku i otupiti njegov alat. *Tvrđičluk ga prati nespokojnim očima, zasipa ga prekorima pri najmanjem odmoru koji bi mogao sebi da dopusti* i svaki trenutak počinka *smatra se za krađu.* Kada je gotov, otpuštaju ga kao što su ga i primili, studenom ravnodušnošću ne brinući se o tome da li su mu onih 20-30 sua koje je zaradio za jedan dan teškog rada dovoljni za *||440| život ako idućeg dana ne bude našao posla.* (Str. 466 - 467.)

»Da, on je slobodan! Baš zato ga i žalim. Baš zato ga i mnogo manje štede pri radu na kome ga upotrebljavaju. Baš zato su i mnogo bezobzirniji kad je u pitanju njegov život. Rob je bio dragocen za svoga gospodara, jer ga je stajao novaca. Ali nadničar ne staje ništa bogatog raspusnika koji ga unajmljuje. Za vreme ropstva ljudska krv je imala neku cenu. Ljudi su imali, u najmanju ruku, vrednost one svote za koju su ih na tržištu prodavali. Otkako ih više ne prodaju, oni stvarno nemaju više nikakvu svoju vrednost. U jednoj armiji saper *vredi mnogo manje od teglećeg konja* zato što je konj veoma skup, a saper se dobija badava. Ukidanjem ropstva preneseno je ovo ocenjivanje iz ratničkog u običan život. *I od tada nema nijednog imućnog buržuja koji bi na čoveka drukčije gledao od ovih junaka.* (Str. 468.)

»Nadničari se rađaju, rastu i odgajaju» (züchten sich heran) *za službu bogataša*, ne prouzrokujući mu ni najmanje troškova, kao divljač koja na svojim domenima obara metkom iz puške. Čini se da bogataš zaista poseduje tajnu kojom se bez razloga hvalisao zlosrećni Pompej. Treba samo da lupne nogom o zemlju, i već naviru iz nje legioni marljivih ljudi, koji se bore za čast da mu smeju služiti. Nestane li jedan iz gomile ovih najamnika koji grade njegove kuće ili pod konac zasađuju njegove vrtove, to se praznina koju za sobom ostavlja neće ni opaziti; ona je smesta popunjena, a da se o tome niko ne brine. Bez žaljenja gubi se kap vode iz velike reke jer bez prestanka pritiču novi talasi. Tako stoji stvar i sa radnicima. Lakoća kojom se zamenjuju, pothranjuje bezosećajnost *bogataša* (Linguet upotrebljava reč bogataš, još ne reč kapitalista) *prema njima.* (Str. 468.)

»Ovi, kaže se, nemaju gospodara... čista zloupotreba reči. Šta treba da znači, nemaju gospodara? Imaju oni jednoga, a taj je najstrašniji, najdespotički od svih gospodara: nužda. Ona ih tera u najsvirepiju zavisnost. *Oni se moraju pokoravati ne jednom čoveku već svima uopšte.* Oni nemaju samo jednog tiranina, čijim čudima moraju da laskaju i čiju naklonost moraju da traže — to bi stavilo granice robovanju i učinilo bi ga snošljivijim. *Oni postaju sluge svakoga ko ima novaca,* i zato je njihovo ropstvo beskrajno dublje i teže. Kaže se: *Ako im se ne sviđa kod jednog gospodara, imaju bar utehu što mogu to da mu kažu i da potraže sebi nekog drugog;* robovi ne mogu ni jedno ni drugo; oni su, dakle, nesrećniji. Kakav sofizam! Treba se samo setiti da je broj poslodavaca neznatan, a broj radnika, naprotiv, ogroman.» (Str. 470 - 471.) »Na šta se svodi ona prividna sloboda kojom ste ih obdarili? *Oni žive samo od iznajmljivanja svojih ruku. Oni moraju nekoga naći ko će ih najmisti, ili umreti od gladi. Da li to znači biti slobodan?»* (Str. 472.)

¹ nadzornici

»Što je najužasnije to je okolnost da niska najamnina postaje još jednim razlogom za njeno dalje obaranje. Što je nadničar više pritešnjen bedom, utoliko se jeftinije prodaje. Ukoliko je veća njegova nužda, utoliko je manja plata za njegov rad. Ti despoti u trenutku kada ih on sa suzama u očima preklinje da prime njegove usluge, ne stide se da mu, tako reći, opipaju bilo, kako bi se osvedočili koliko snage mu je još preostalo. I prema stepenu njegove slabosti odmeravaju najamninu koju mu nude. Ukoliko im se čini da je bliže svome kraju zbog iznurenosti, utoliko više krešu ono što bi moglo da ga spase. Ono što mu ti varvari daju ne služi toliko produženju njegovog života, koliko odlaganju njegove smrti.« (Str. 482 - 483.) »Nezavisnost« (du journalier!) »...jedan je od najubistvenijih bičeva koje je stvorila rafiniranost modernog vremena. Ona uvećava obilje bogataša i nemaštinu siromaha. Bogataš ušteduje sve ono što siromah izdaje. A siromah mora da štedi ne od suvišnog već od najnužnijeg.« (Str. 483.)

»Ako se danas tako lako održavaju ogromne armije, koje zajedno s luksuzom dovršavaju istrebljenje ljudskog roda, onda to imamo da zahvalimo jedino ukidanju ropstva... Tek otkako nema više robova, razuzdanost i prosjaštvo liferuju ratne junake za 5 sua na dan.« (Str. 484 - 485.)

»Ja ga pretpostavljam« (azijsko ropstvo) »sto puta svakoj drugoj vrsti egzistencije za ljude koji su spalili na to da žive kao nadničari.« (Str. 495.)

»Njihovi lancii« (robova i nadničara) »izrađeni su od iste materije, samo su drukčije obojeni. Kod jednih su crni i izgledaju masivni; kod drugih su boje manje tmurne i izgledaju lakši; izmerite li ih nepristrasno, nikakvu razliku nećete opaziti; i jedne kao i druge iskovala je nužda. Iste su težine, ili, tačnije rečeno, ako jedni mere nekoliko lota više, onda su to oni koji su prividno lakši.« (Str. 510.)

On dovikuje francuskim prosvetiteljima povodom radnika:

»Zar ne vidite da se bogatstvo pastira stvara podjarmljivanjem, i, otvoreno govoreći, istrebljenjem ovog tako velikog dela stada?... Verujte mi, u njegovom je« (pastira) »interesu, u vašem, pa i u njihovom« (ovaca), »ostaviti ove u uverenju u kome žive da je psina koja na njih laje sama za sebe jača od svih njih zajedno. Pustite ih neka u gluposti beže i pri samoj pojavi njene senke. Svi će od toga imati korist. Vama će biti utoliko lakše sagnati ih na strižu. One će biti utoliko sigurnije da ih neće požderati vuci. ||441| Doduše, samo da bi ih pojeli ljudi. Ali to je već njihova sudbina od onog trenutka kada su stupile u tor. Pre no što govorite o tome da ih odatle izvedete, mogli biste početi time da porušite tor, to jest društvo.« (Str. 512 - 513.) |X - 441|

¹ nadničara

Prilozi

[Hobbes o ekonomskoj ulozi nauke,
o radu i o vrednosti]

[XX - 1291a] Hobbes smatra da je *nauka*, a ne *rad* koji *izvršuje*, majka veština.

•Veštine od opšte koristi, kao fortifikacije, proizvodnja mašina i drugih ratnih oruđa, predstavljaju silu jer doprinose odbrani i pobedi; no iako je prava njihova majka *nauka*, *naime matematika*, to ipak ruka zanatlije, koja ih donosi na svetlost dana, važi kao njihov začetnik, kao što i babica kod prostog naroda važi za majku» (*Leviathan* [u:] *English Works of Thomas Hobbes*, edit. by Molesworth, London 1839 - 44, t. III, str. 75).

Proizvod umnog rada — nauka — uvek stoji duboko ispod svoje vrednosti zato što radno vreme potrebno za njenu reprodukciju nije ni u kakvoj srazmeri s radnim vremenom potrebnim za njenu originalnu proizvodnju. Na primer, binomnu teoremu može čak da nauči za jedan čas.

Radna snaga:

•*Vrednost [value, or worth] jednog čoveka* jeste, kao i vrednost svih drugih stvari, njegova cena; to jest ona je tolika koliko bi se dalo za *upotrebu njegove snage*» (isto, str. 76). •*Rad jednog čoveka*» (dakle upotreba njegove radne snage) »takođe je roba, kao i svaka druga stvar, koja se može s dobiti razmeniti» (isto, str. 233).

Proizvodan i neproizvodan rad:

•Nije dovoljno da *čovek* radi održavanja svoga života *radi*; on mora i da se *bori*, ako uredba, da bi *zaštitio svoj rad*. Ili moramo, kao što su to činili Jevreji obnavljajući svoj hram po povratku iz vavilonskog ropstva, jednom rukom graditi, a drugom držati mač, ili moramo druge ljude unajmiti koji će se za nas boriti.» (Isto, str. 333.) [XX - 1291a]

Petty

[*Negativan stav prema neproizvodnim profesijama. Začeci radne teorije vrednosti. Pokušaj da se na osnovi teorije vrednosti objasni najammina, zemljišna renta, cena zemlje i kamata*]

||XXII - 1346| [Petty,]^[104] *A Treatise of Taxes, and Contributions*, London 1667. Naš prijatelj Petty ima sasvim drukčiju »teoriju populacije« nego Malthus. Po njegovom mišljenju popove bi trebalo sprečiti u njihovoj sposobnosti »razmnožavanja« i ponovo uvesti celibat.

Sve to spada u odeljak o *proizvodnom i neproizvodnom radu*^[105].

a) *Popovi:*

»Pošto u Engleskoj ima više muškaraca nego žena..., bilo bi dobro kad bi se *sveštenici vratili celibatu*, ili kad niko ne bi mogao biti u sveštiničkom zvanju dok je oženjen... I tada bi naši *neoženjeni sveštenici* mogli da isto tako dobro žive od polovine kao sada od cele svoje prebende.« (Str. 7 - 8.)

b) *Trgovci i maloprodavci:*

»I od ovih bi veliki deo mogao da bude isključen, koji, da pravo kažemo, ničim ne služe publici, jer su samo neka *vrsta kockara koji se međusobno* ||1347| *kockaju na račun rada siromaha*: oni sami ne proizvode ništa, nego samo kao vene i arterije *raspodeljuju* krv i hranljive sokove zajednice, naime proizvod poljoprivrede i industrije.« (Str. 10.)

c) *Advokati, lekari, činovnici itd.:*

»Kada bi se mnogobrojna zvanja i sporedni prihodi koji su povezani s *vladom, pravosuđem i crkvom* smanjili, a takođe i mnoštvo teologa, pravnika, lekara, trgovaca i maloprodavaca, koji primaju *velike nagrade za malo rada koji pružaju* društvu — koliko bi se lakše mogli podmirivati izdaci zajednice!« (Str. 11.)

d) *Pauperi (supernumeraries¹):*

»Ko da plaća ove ljude? Odgovaram: svako... Mislim da je jasno da ih ne bi trebalo ni moriti gladu, ni veštati, ni proterivati itd. (Str. 12.) Ili neka im se da

¹ prekobrojni

«višak» [superfluity], ili ako takvoga nema, ako nema viška . . . , onda bi bilo pošteno vrsnoću ishrane ostalih u količini i kakvoći *malo skresati*.» (Str. 12 - 13.) Indiferentno je kakav se rad određuje tim «prekobrajima»; on jedino ne sme da proizvode potrošnju inostrane robe». Glavno je «narav uposlenih naviknuti na disciplinu i poslušnost, a njihove telesne snage na trpeljivo izvršenje korisnih radova, za slučaj da se oni za takve upotrebljavaju.» (Str. 13.) Najbolje bi bilo «potrebiti ih za građenje puteva, mostova, rudnika itd.» (Str. 12.)

Stanovništvo, bogatstvo :

«*Malobrojno stanovništvo je istinsko siromaštvo*; nacija koja broji osam miliona stanovnika više je nego dvostruko bogatija od one koja na jednakom području broji samo četiri miliona.» (Str. 16.)

Ad a) gore (popovi). O popovima Petty govori s ekskvizitnom ironijom:

«Religija uspeva najbolje kada sveštenici što više ugušuju svoju put, kao što i pravo . . . najbolje napreduje kada advokati imaju najmanje posla.» (Str. 57.) Na svaki način on savetuje popovima da «ne podižu više duhovnih lica nego što, prema današnjem stanju, može za njih biti *prebendi*. Na primer 12 000 benefices¹ u Engleskoj i Velsu. Tađa «neće biti uputno podići 24 000 sveštenika», jer će inače 12 000 neopskrbljenih stupiti u konkurenciju «što će najlakše postići ako stanu svetu govoriti kako im 12 000 posednika *prebendi* truju dušu ili ih more gladu» (aluzija na engleski verski rat) «i ne vode ih pravim putem u nebo.» (Str. 57.)

*

Poreklo i ocena viška vrednosti. To se čini donekle bez reda, ali je ipak moguće u svima tim raštrkanim izlaganjima naći misli vodilje. Petty razlikuje *natural price*, *political price*, *true price currant*² (str. 67). Pod *natural price* on podrazumeva u stvari *vrednost*, a to i jeste ono što nas ovde zanima, pošto [1348] od *određivanja vrednosti zavisi* određivanje viška vrednosti.

U ovome spisu on, u stvari, određuje *vrednost robe* komparativnom *količinom rada* koja je u njoj sadržana.

«Ali pre nego se upustimo u opširna izlaganja o *rentama*, moramo pokušati da objasnimo njihovu tajanstvenu prirodu, kako u vezi s *novcem*, čiju *rentu* nazivamo *kamatom*, tako i u vezi sa *zemljom* i *zgradama*.» (Str. 23.)

α) Prvo pitanje koje se postavlja jeste, šta je *vrednost robe*, podrobnije — žita?

«Ako se unča srebra može iskopati i dopremiti u London iz Perua *za isto vreme* za koje se može proizvesti bušel žita, onda je prvo prirodna cena drugoga; ako se pak počnu eksploatisati novi izdašniji rudnici, pa se dobiju dve unče srebra, sa

¹ prebendi — ² prirodnu cenu, političku cenu, pravu tržišnu cenu

istim trudom kao ranije jedna, onda će žito po ceni od deset šilinga biti isto tako jeftino kao što je ranije bilo po ceni od pet šilinga, *caeteris paribus*.» (Str. 31.) »Pretpostavimo da proizvodnja 1 bušela žita zahteva *isto toliko rada* koliko i proizvodnja 1 unče srebra.» (Str. 66.) To je pre svega »realni, a ne zamišljeni put da se odredi cena robi«. (Str. 66.)

β) Druga tačka koju sada valja istražiti jeste *vrednost rada*.

»Zakon... *treba da prizna radniku onoliko sredstava koliko mu je upravo potrebno za život*; jer, ako mu se prizna dvostruko, onda će raditi upola manje nego što bi mogao da radi i što bi inače radio; a to znači za državu gubitak proizvoda *tolikog rada*.« (Str. 64.)

Vrednost rada određuje se, dakle, potrebnim životnim sredstvima. Radnik je samo usled toga osuđen na proizvodnje viška proizvoda i na višak rada što je prisiljen da upotrebi celu svoju raspoloživu radnu snagu, a da sam primi samo onoliko koliko mu je *upravo potrebno da živi*. Pri tom je niska ili visoka cena njegova rada određena dvema okolnostima: prirodnom plodnošću zemlje i veličinom izdataka (potreba), koju određuje klima.

»*Prirodna skupoća i jeftinoća* zavise od toga da li je *potrebno više ili manje ruku da se zadovolje prirodne potrebe*: Tako je žito jeftinije tamo gde jedan čovek proizvodi žito za desetoricu, nego tamo gde on može snabdevati samo šestoricu; a osim toga i od klime, u kojoj meri ona određuje da ljudi moraju da troše više ili manje.« (Str. 67.)

γ) *Višak vrednosti* postoji za Pettyja samo u dva oblika: kao *rent of land*¹ ili *rent of money* (usury).² Poslednju izvodi iz prve. Prva je za njega, kao kasnije za fiziokrate, *pravi oblik* viška vrednosti. <No Petty u isti mah izjavljuje da žito treba da sadrži sve životne potrebe, kao što u »Očenašu« reč »*hleb* naš [nasušni]«.

U svome izlaganju on ne prikazuje rentu (surplus) kao višak utrošene količine rada preko potrebne količine, nego je prikazuje kao suvišak viška rada samoga proizvođača preko njegove nadnice i naknade njegovog kapitala.

»Pretpostavimo da neki čovek može svojom rukom određenu površinu zemlje da obradi, prekopa, uzore, podrlja, zaseje, požanje, da žito uveze, ovrše, proveje, kako to zemljorad te zemlje zahteva, i da ostavi dovoljno *semena* za setvu. Kada ovaj čovek *odbije od žetve seme*, (dakle, od proizvoda prvo odbije ekvivalent za postojani kapital) [1349] »kao i sve ono što sam potroši i što je dao drugima u razmenu za odelo i za druge prirodne potrebe, tada, tvrdim, *ostatak žita predstavlja prirodnu i pravu zemljišnu rentu za tu godinu*; a *prosek od sedam godina* ili bolje reći od onoliko godina za koje vreme se smenjuju *rodne i nerodne godine*, daje običnu zemljišnu rentu u žitu.« (Str. 24.)

¹ zemljišna renta — ² novčana renta (kamata)

Pošto je vrednost žita kod *Pettyja* određena radnim vremenom sadržanim u njemu i renta jednaka s ukupnim proizvodom minus nadnica i seme za usev, to je renta jednaka s viškom proizvoda u kome se opredmetio višak rada. Na taj način, renta tu obuhvata profit; ovaj još nije odvojen od rente.

Na isti oštrouman način pita *Petty* dalje:

»Ali daljnje iako sporedno pitanje je ovo: *Koliko engleskog novca može da vredi to žito ili ta renta?* Ja odgovaram: ono vredi *onoliko novca* koliko neki drugi čovek *za isto vreme* može da uštedi, po odbitku svojih troškova, ako se sav preda tome da ga proizvede. Uzmimo, dakle, da neki drugi čovek putuje u neku zemlju gde ima srebra, kopa tamo tražeći srebro, proizvodi ga u čistom obliku, odnosi ga upravo onamo gde prvi čovek obdelava svoje žito, iskiva iz srebra monetu itd., i da je to lice za vreme dok je proizvodilo srebro pribavljalo i potrebna sredstva za svoje izdržavanje, odevanje itd. Tada se srebro prvoga čoveka, kažem, *mora da proceni po vrednosti kao jednako sa žitom drugoga*; ako prvo, recimo, iznosi 20 unča, a drugo 20 bušela, onda će cena jednog bušela žita iznositi 1 unču srebra.» (Str. 24.)

Pri tom kaže *Petty* izrično da je različnost rada bez ikakvog značaja; reč je samo o *radnom vremenu*.

»Ako bi proizvodnja srebra i zahtevala više veštine i ako bi bila spojena s većim rizikom negoli proizvodnja žita, to bi se na kraju ipak izjednačilo. Uzmimo da sto ljudi kroz *deset godina* proizvodi žito, i da *isto toliko ljudi isto toliko vremena* radi na proizvodnji srebra; tada će čist prinos srebra predstavljati *cenu celokupnog čistog prinosa žita*, a jednaki delovi jednoga predstavljace cenu jednakih delova drugoga.» (Str. 24.)

Pošto je *Petty* tako našao *rentu*, koja je ovde ravna celom *višku vrednosti*, uključujući profit, i pošto je našao i novčani izraz rente, on pristupa određivanju *novčane vrednosti zemlje*, što je takođe vrlo genijalno.

»Stoga bismo se radovali ako bismo mogli da odredimo *prirodnu vrednost* zemlje k oja se *slobodno prodaje* ma i ne bolje nego što smo odredili prirodnu vrednost *usus fructusa*¹... Pošto smo našli *rentu* ili *vrednost usus fructusa za godinu dana*, postavlja se pitanje *koliko godišnjih renti* (kao što obično kažemo) prirodno vredi *neko slobodno zemljište?* Ako kažemo neki beskonačan broj, onda će eker zemlje po svojoj vrednosti biti ravan hiljadu ekeri iste zemlje, što je apsurdno; beskonačnost jedinica jednaka je s beskonačnošću hiljada. Moramo dakle navesti neki *ograničeni broj*, i ja mislim da je to onaj broj godina koliko mogu računati da će proživeti *jednovremeno*: čovek od 50 godina, drugi od 28 i dete od 7 godina; dakle, ded, otac i dete. Malo ljudi ima razloga da se brine o udaljenijem potomstvu... Zbog toga uzimam da je *suma godišnjih renti koja sačinjava prirodnu vrednost neke zemlje* ravna prirodnom trajanju života tri takva lica. ||1350| U Engleskoj procenjujemo tri života

¹ uživanja; ovde u smislu: čist prinos od zemlje

na 21 godinu, i zato je *vrednost zemlje* približno *ravna istoj sumi godišnjih renti*.⁴ (Str. 25 - 26.)

Pošto je rentu sveo na *višak rada* i stoga na *višak vrednosti*, Petty objašnjava da vrednost zemlje nije ništa drugo već kapitalizovana renta, to jest određena *suma godišnjih renti* ili suma renti u određenom broju godina.

U stvari, renta se *kapitalizuje* ili proračunava kao *vrednost zemlje na ovaj način*:

Jedan eker Petty donosi godišnju rentu od 10 funti. Ako je kamatna stopa 5 odsto, onda 10 funti sterlinga predstavljaju kamatu kapitala od 200 funti sterlinga, i pošto kamata od 5 odsto naknađuje kapital u roku od 20 godina, to bi vrednost ekera iznosila 200 funti sterlinga (20×10). Kapitalizovanje rente zavisi dakle od kamatne stope. Ako je kamatna stopa 10 odsto, onda renta predstavlja kamatu kapitala od 100 funti sterlinga ili sume desetogodišnjih prinosa.

Ali pošto Petty polazi od *zemljišne rente* kao od opšteg oblika viška vrednosti, koji uključuje profit, on ne može da pretpostavi kamatu na kapital kao datu, nego je, naprotiv, mora da izvede iz rente kao *poseban oblik* (kao što to i Turgot dosledno čini sa svoga stanovišta). Na koji način treba, dakle, da odredi broj godina, broj godišnjih renti koja sačinjava *vrednost zemlje*? Svaki čovek ima interesa da kupi samo onoliko godišnjih renti koliko godina ima da »brine« za sebe i za svoje najbliže potomstvo, dakle koliko *prosečan čovek*, ded, otac i dete, živi. A to je 21 godina prema »engleskoj« proceni. Što se, dakle, nalazi s one strane 21-godišnjeg »usus fructusa«, nema za njega nikakve vrednosti. On plaća, prema tome, usus fructus za 21 godinu, i to čini *vrednost zemlje*.

Na ovaj duhoviti način izvlači se Petty iz neprilike; ali pri tome ostaje ono značajno,

prvo, da *renta* kao izraz ukupnog *poljoprivrednog viška vrednosti* nije izvedena iz zemlje, već iz rada [i predstavlja se kao] višak rada preko onoga što je radniku potrebno za izdržavanje;

drugo, da *vrednost zemlje* nije ništa drugo već renta kupljena za određeni broj godina unapred, jedan *preobraženi* oblik same rente u kojem se, recimo, 21 godina viška vrednosti (ili viška rada) javlja kao *vrednost zemlje*; ukratko, da *vrednost zemlje* nije ništa drugo do *kapitalizovana renta*.

Tako duboko prodire Petty u stvar. I tako sa gledišta *kupca* rente (to jest zemlje) *renta* se javlja samo *kao kamata njegovog kapitala* kojim ju je kupio, a u tom obliku renta se ne može raspoznavati, pa se javlja kao *kamata na kapital*.

Odredivši tako *vrednost zemlje* i *vrednost godišnje rente*, Petty je u mogućnosti da novčanu rentu ili usury izvede kao sekundarni oblik.

«Što se tiče *kamate*, ona mora da iznosi bar onoliko *koliko iznosi renta od onoliko zemlje koliko se može pozajmljenim novcem da kupi* pod uslovima potpune bezbednosti. (Str. 28.)

Ovde je kamata određena *cenom rente*, dok je, obrnuto, *cena rente* ili *kupovna vrednost zemlje* određena kamatom. Ali to je veoma dosledno, pošto je *renta* predstavljena kao opšti oblik viška vrednosti, *kamata* se dakle mora odatle izvesti kao sekundarni oblik.

Diferencijalna renta. I o diferencijalnoj renti prvi pojam se nalazi kod Pettyja. On je ne izvodi iz *različite* plodnosti zemljišta iste veličine, već iz *različitog položaja*, [različite] udaljenosti od tržišta *zemljišta jednake plodnosti*, što je, kao što se zna, jedan od elemenata diferencijalne rente. On kaže:

||1351| «Kao što jaka tražnja novca povećava kamatu, tako i jaka tražnja žita *povećava cenu žita*, pa *prema tome i rentu zemlje na kojoj žito rodi* (ovde se, dakle, neposredno kaže da *cena žita* određuje rentu, kao što već iz ranijeg izlaganja proizlazi da *renta* ne određuje *vrednost žita*), *» najzad i cenu same zemlje*. Ako se, na primer, žito koje ishranjuje London ili jednu armiju mora dovoziti iz udaljenosti od 40 milja, onda će *žito* koje raste na *udaljenosti 1 milje od Londona* ili kvartira te armije *dati svojoj prirodnoj ceni* onoliko koliko iznose troškovi transporta na udaljenosti od 39 milja... Tako dolazi do toga da zemlje u blizini naseljenih mesta, koja za svoju ishranu zahtevaju prostranu oblast, ne samo da iz tog razloga *donose veću rentu*, nego staju i više godišnjih renti od zemalja, *uglavnom iste kakvoće*, u zabačenim krajevima itd. (Str. 29.)

Petty navodi i drugi razlog diferencijalne rente, *različitu plodnost zemlje* i otuda *različitu proizvodnost rada* na zemljama jednake površine:

«Da li je zemlja *dobra ili loša*, odnosno njena vrednost, *zavisi od većeg ili manjeg dela prinosa koji se, srazmerno prostom radu koji je upotrebljen, troši za proizvodjenje toga prinosa*.» (Str. 67.)

Petty je, dakle, *bolje* izložio diferencijalnu rentu *nego A. Smith*.
[XXII - 1351|

*

||XXII - 1397| <[Petty,] *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667. *Dopuna*.

1. *O masi novca u opticaju* potrebnoj nekoj naciji, str. 16 - 17.
Pettyjevo shvatanje o *ukupnoj proizvodnji* vidi se iz stava:

«Ako se u nekom području nalazi 1000 ljudi i 100 od njih može da proizvodi hranu i odelo za 1000 njih, ako daljih 200 proizvodi toliko robe koliko su druge nacije voljne da preuzmu za zamenu za svoju robu ili za novac, i ako je daljih 400 zaposleno na stvaranju nakita, rasonode i sjaja za celinu, ako je, naposljetku, 200 ljudi zaposleno kao državni službenici, sveštenici, pravnici, lekari, trgovci i malo-prodavci — svega, dakle, 900, onda nastaje pitanje * itd. odnosno paupera (*prekobrojnih*) (str. 12).

Pri izlaganju rente i njene procene u novcu, gde Petty uzima za osnovu *jednak rad* (jednaku količinu rada), on primećuje:

«Ovo je, tvrdim, *osnova za izjednačavanje i odmeravanje vrednosti*; ali u nadgradnji i u praktičnoj primeni te osnove ima, priznajem, mnogo raznolikosti i složenosti.» (Str. 25.)

||1398| 2. Ono što Pettyja veoma zanima, to je »prirodni odnos jednakosti između zemlje i rada«. (Str. 25.)

«Naš srebrni i zlatni novac ima različite *nazive*, tako u Engleskoj: funta, šiling, peni, od kojih se svaki može da izrazi kao zbir ili deo drugoga. Ali što hoću da kažem u vezi s tim to je sledeće: sve stvari bi trebalo *procenjivati posredstvom dva prirodna imenitelja* — *zemlje i rada*; to jest, trebalo bi da kažemo brod ili kaput vredni toliko i toliko zemlje s toliko i toliko rada, jer su obe stvari, i brod i kaput, *tvorevine zemlje i ljudskog rada*; a ako je tako, bili bismo srećni da nađemo *prirodni odnos jednakosti između zemlje i rada*, tako da bismo pomoću jednog od oba faktora mogli da izrazimo vrednost isto tako dobro ili još bolje nego pomoću oba faktora, i kada bismo mogli da svedemo jedno na drugo isto tako lako kao pense na funtu.» (Str. 25.)

Zato Petty traži »prirodnu vrednost zemlje koja se može *slobodno prodavati*«, pošto je našao novčani izraz rente.

Kod Pettyja postoje tri razne odredbe koje se prepliću:

a) *Veličina vrednosti* koja je određena jednakim radnim vremenom, pri čemu se *rad smatra izvorom vrednosti*.

b) *Vrednost* kao oblik društvenog rada. Otuda novac kao *pravi oblik vrednosti*, iako Petty, na drugim mestima, odbacuje sve iluzije monetarnog sistema. Kod njega, dakle, *pojmovna odredba*.

c) Brkanje rada kao izvora razmenske i upotrebne vrednosti, pri čemu prirodnu materiju (zemlju) pretpostavlja. U stvari Petty »probija odnos jednakosti« između zemlje i rada time što *slobodnu cenu zemlje* predstavlja kao *kapitalizovanu rentu*, dakle ne govori o zemlji kao prirodnoj materiji realnog rada.

3. U pogledu kamatne stope Petty kaže:

«Na drugom sam mestu govorio o tome koliko je sujetno i jalovo donositi *građanske, pozitivne zakone protiv zakona prirode*» (to jest zakone koji proističu iz prirode buržoaske proizvodnje). (Str. 29.)

4. U pogledu rente: *Višak vrednosti usled veće proizvodnosti rada:*

«Ako bi se plodnost navedenih grofovija mogla da poveća većom količinom rada nego što se sada upotrebljava (time što bi se umesto pluga upotrebio ašov, što bi se seme sadilo umesto sejalo, što bi se prebiralo umesto da se uzima neprobrano, što bi se moćilo umesto da se upotrebljava bez ikakvih priprema, što bi se zemlja dubrila solima umesto trulom slamom itd.), tada bi zemljišna *renta* bila utoliko veća ukoliko *povećani prinosi nadmašuje povećani rad*.» (Str. 32.)

(Pod povećanim radom ovde razume povećanu *scenu rada* ili *najamninu*.)

5. *Dizanje vrednosti novca* (glava XIV).

6. Ranije citirano mesto¹, »ako mu se prizna dvostruko, onda će raditi upola manje itd.«, treba shvatiti ovako: kad bi radnik za 6 časova rada dobio vrednost tih 6 časova, on bi dobio *dvostruko* od onoga što sada dobija kad mu za 12 časova plaćaju vrednost 6 časova. On bi tada radio samo 6 časova, »a to bi značilo gubitak za društvo« itd.

*

Petty, *An Essay concerning the Multiplication of Mankind* (1682).
Podela rada (str. 35 - 36).

*

[Petty,] [*The*] *Political Anatomy of Ireland* (1672) i *Verbum Sapiienti* (izdato u Londonu 1691).

1. »To me dovodi do najvažnijeg pitanja u *političkoj ekonomiji*, naime: kako se može uspostaviti *odnos jednakosti i izjednačenje* između zemlje i rada tako da se vrednost bilo koje stvari može izraziti samo u jednom od ta dva faktora.« (Str. 63 - 64.)

U stvari u ovako postavljenom pitanju leži u osnovi samo taj zadatak da se *vrednost same zemlje* svede na *rad*.

[[1399] 2. Ovaj spis je kasnije napisan nego onaj ranije izloženi.^[106]

»Opšta mera vrednosti je, prosečno, *jednodnevna hrana odraslog čoveka*, a ne njegov *jednodnevni rad*; ova mera izgleda da je isto tako redovna i postojana kao što je i vrednost čistoga srebra... Zato sam *vrednost* jedne irske kolibe *odredio* prema broju *dnevnih obroka hrane* koje je njen *graditelj* pri *gradenju* potrošio.« (Str. 65.)

Ovo zvuči sasvim fiziokratski.

»Što jedni jedu više nego drugi, nije bitno, pošto pod *jednodnevnom hranom* razumemo stoti deo onoga što potroši 100 ljudi, najrazličitijih po vrsti i uzrastu, tako da pri tom mogu živeti, raditi i množiti se.« (Str. 64.)

Ali ono što Petty ovde u statistici Irske traži nije »opšta mera« vrednosti, već *mera vrednosti* u tom smislu u kome je *novac* mera vrednosti.

3. *Masa novca i bogatstvo nacije* (*Verbum Sapiienti*) p. 13).

4. *Kapital*.

»Ono što mi nazivamo *bogatstvom, kapitalom ili zalihom* nacije i što je rezultat *ranijeg ili prošlog rada*, ne treba da se razume kao nešto što bi *trebalo razlikovati od aktivnih snaga danas*.« (Str. 9.)

¹ Vidi str. 266. ovog toma.

5. *Proizvodna snaga rada.*

«Rekli smo da bi polovina naroda vrlo umerenom količinom rada mogla kraljevstvo veoma obogatiti... na šta bi trebalo da ga primeni? Na to pitanje ja sam odgovorio uopšte: Na proizvodnju hrane i sredstava potrebnih za život za celokupno stanovništvo zemlje *pomoću malog broja ruku; bilo težim radom, bilo uvođenjem sredstava za uštedu rada i olakšanje rada*, što je jednako onome što su ljudi uzalud očekivali od *poligamije*. Jer, ako jedan radi za petoricu, postiže isti rezultat kao kad bi doneo na svet četiri odrasla radnika.» (Str. 22.) «*Hrana će biti najjeftinija... ako se bude proizvodila pomoću manje ruku nego drugde.*» (Str. 23.)

6. Čovekova svrha i cilj (str. 24).

7. *O novcu vidi i Quantulumcumque (1682).>|XXII - 1399||*

Petty, Sir Dudley North, Locke

||XXII - 1397| Poređenjem spisa Northa i Locke-a s Pettyjevim radovima *Quantulumcumque* (1682), *A Treatise of Taxes, and Contributions* (1662) [i *The Political Anatomy of Ireland* (1672)] vidi se njihova zavisnost od Pettyja u objašnjenju 1. *sniženja kamatne stope*; 2. *dizanja i padanja vrednosti novca*; 3. i u tome što North kamatu naziva rentom od novca itd.

North i Locke pisali su svoje spise^[107] istovremeno i istim povodom: *Lowering of interest*¹ i *Raising of money*². Ali oni zastupaju suprotna mišljenja. Kod Locke-a je »oskudica u novcu« kriva za visinu kamatne stope, i uopšte za to that things do not bear their real prices, and the revenues to be product of them³. North pokazuje obrnuto da uzrok tome nije oskudica u novcu nego u kapitalu ili dohocima. Kod njega se prvi put javlja određeni pojam o *stocku ili kapitalu* ili, tačnije rečeno, o *novcu* kao *obliku kapitala*, ukoliko nije prometno sredstvo. Kod *Sir Dudley Northa* nalazi se prvi tačan pojam o kamati nasuprot Locke-ovom shvatanju. |XXII - 1397|

¹ Sniženje kamatne stope. — ² Povišenje vrednosti novca — ³ da se stvari ne prodaju po njihovoj realnoj ceni i ne donose dohotke koji odatle treba da dodu.

Locke

[Tretiranje rente i kamate
s gledišta buržoaske teorije prirodnog prava]

[XX - 1291a] Uzmemo li Locke-ovu doktrinu o radu uopšte zajedno s njegovom doktrinom o *poreklu kamate i rente*—jer samo u ovim određenim oblicima javlja se kod njega višak vrednosti—, onda višak vrednosti nije ništa drugo do *tudi rad*, višak rada, koji neko može da prisvoji zato što je sopstvenik zemlje i kapitala, to jest uslova rada. A svojina količine sredstava za proizvodnju, veće od one koju pojedinac može svojim radom da iskoristi, predstavlja prema Locke-u *politički* pronalazak koji protivreči prirodnoj osnovi privatne svojine.

<I kod *Hobbesa* je rad jedini izvor sveg bogatstva, osim prirodnih darova koji se odmah nalaze u potrošnom stanju. Bog (priroda) *»daje ili badava ili prodaje čovečanstvu za rad«* (*Leviathan*). Ali kod *Hobbesa* je suveren taj koji po volji raspodeljuje imovinu i zemlju.>

Odnosna mesta [kod Locke-a] su sledeća:

•Iako *zemlja* i sva niža stvorenja pripadaju svima ljudima zajednički, ipak svaki čovek poseduje u samoj svojoj ličnosti svojinu, na koju niko nema pravo osim njega samog. Možemo reći da rad njegovog tela i delo njegovih ruku pripadaju njemu. Ma šta proizveo iz stanja koje je stvorila i dala priroda, on je to pomešao sa svojim radom i povezao s nečim što pripada njemu; i na taj način je on to učinio svojim vlasništvom. (Of Government, book II, ch. V, «Works», 7th edit.; 1768, vol. II, p. 229.)

•Njegov rad uzeo je taj predmet iz ruku prirode, u kojima je bio zajednička svojina i pripadao svoj njenoj deci na podjednak način, i time ga učinio svojim. (Isto, str. 230.)

•Isti zakon prirode koji nam na taj način omogućava svojinu, i ograničava je... Čovek sme svojim radom da izdvoji kao svoje vlasništvo onoliko proizvoda koliko može da upotrebi za bilo kakve potrebe svoga života pre no što se pokvare; što je preko toga, više je od njegovog dela i pripada drugima. (Isto.)

•Ali glavni objekt svojine nisu sada *plodovi zemlje* itd., nego sama *zemlja*... Onoliko zemlje koliko jedan čovek može obraditi, zasaditi, popravljati, kultivisati i njene plodove upotrebiti, njegovo je vlasništvo. Svojim radom on je, tako reći, izdvaja iz zajedničkog dobra. (Isto.)

•Zemlju savladati ili kultivisati i učiniti je svojom, to, kao što vidimo, ide jedno s drugim. Jedno je dalo pravo na drugo. (Isto, str. 231.)

•Meru čovekove svojine priroda je jasno odredila *opsegom čovekovog rada* i životnih udobnosti: niko ne bi mogao da svojim radom sve savlada ili da sve prisvoji; i niko ne bi mogao da utroši više od jednog malog dela; na taj način jednome čoveku bilo bi nemoguće da povredi prava svoga bližnjega ili da stekne svojinu na njegovu štetu... U prvim vremenima ova mera ograničavala je posed svakoga čoveka na vrlo skromne granice, na onoliko koliko je mogao za sebe da prisvoji a da nikoga ne ošteti... *Pa i danas još*, ma kako nam svet izgledao prenaseljen, *mogla* bi se priznati svojina u tome obimu svakome, bez štete po druge. (Isto, str. 231 - 232.)

Rad daje stvarima skoro celu njihovu vrednost (*value*¹ znači ovde upotrebnu vrednost, a rad se uzima kao konkretan rad, ne kao količina; ali merenje razmenske vrednosti radom počiva u stvari na tome što radnik stvara upotrebnu vrednost). Ostatak upotrebne vrednosti koji se ne može svesti na rad, dar je prirode, otuda *zajednička svojina* sama po sebi. Ono, dakle, što *Locke* hoće da pokaže, nije suprotnost da se svojina, osim radom, može da stekne još i na drugi način, nego kako individualni rad može da stvori individualnu svojinu uprkos zajedničkoj svojini na prirodi.

•Doista, rad stvara razliku u vrednosti svih stvari... Od proizvoda zemlje korisnik čoveku... devedeset devet odsto stvoreno je radom. (Isto, str. 234.)

•Prema tome, rad daje tlu najveći deo njegove vrednosti. (Str. 235.)

•Iako su darovi prirode zajednička svojina, čovek kao *gospodar nad samim sobom* i *sopstvenik svoje ličnosti* i njenih postupaka ili rada u samom sebi već nosi jaku osnovicu svojine. (Isto, str. 235.)

Jedna granica svojine je, dakle, *granica ličnog rada*; druga se sastoji u tome da niko ne nagomilava više stvari nego što može da upotrebi. Poslednja granica se proširuje (apstrahujući druge razmene) razmenom prolaznih proizvoda za *novac*.

•Od tih *trajnih* stvari sme da nagomilava svako koliko ga volja, pošto granica njegove zakonite svojine (apstrahujući *granicu* njegovog ličnog rada) nije veličina njegovog poseda nego propadanje svega onoga što mu nije od koristi. Tako je došlo do upotrebe novca, jedne trajne stvari, koja bi se mogla čuvati a da se ne pokvari, i koju ljudi, uzajamnim sporazumom, uzimaju u razmeni [1293a] za istinski korisna, ali prolazna životna sredstva. (Str. 236.)

Tako nastaje nejednakost individualne svojine, ali *mera ličnog rada* ostaje:

•Ova podela stvari na nejednaki privatni posed bila je moguća van okvira društva i bez sporazuma samo usled toga što su svi ljudi zlatu i srebru pripisivali vrednost i što su se prečutno saglasili sa upotrebom novca. (Str. 237.)

¹ vrednost

S ovim moramo sada da povežemo sledeće mesto iz Locke-ovog spisa o kamati^[108], ne zaboravljajući da, prema njemu, prirodno pravo čini *lični rad* granicom svojine:

«Sada ćemo istražiti kako on» (novac) «stiže istu prirodu kao i zemlja, dajući određeni godišnji dohodak koji nazivamo kamatom ili interesom. Jer, zemlja proizvodi na prirodan način nešto novo i korisno, nešto od vrednosti za čovečanstvo. Novac je naprotiv neplodna stvar i ne proizvodi ništa, ali zato sporazumom *prenosi dobitak koji je bio nagrada za rad jednoga čoveka u džep drugoga*. To se postiže nejednakom raspodelom novca; ova nejednakost ima na zemlju isto dejstvo kakvo i na novac... Ako imaš više zemlje no što hoćeš ili možeš da obradiš, a drugi manje, onda će ti nejednaka raspodela zemlje pribaviti zakupce za tvoju zemlju; a ta ista nejednaka raspodela novca... pribavlja mi zakupca za moj novac: na taj način, *zahvaljujući marljivosti zajmoprimca, moj novac stiže sposobnost da ovome poslednjem proizvede više od šest odsto, isto tako kao što je tvoja zemlja, zahvaljujući radu zakupca, u stanju da proizvede više plodova no što iznosi njena renta.*» (Folio edition of *Locke's Works*, 1740, vol. II.)^[109]

Na ovom mestu Locke je delom imao polemičke pobude u tome da zemljoposedu pokaže da se njegova renta nipošto ne razlikuje od kamate lihvara. Ali usled nejednake raspodele sredstava za proizvodnju i renta i kamata »prenose dobitak koji je bio nagrada za rad jednog čoveka u džep drugoga«.

Locke-ovo shvatanje je utoliko važnije što predstavlja klasičan izraz pravnih predstava buržoaskog društva nasuprot feudalnom, i što su se osim toga na njegovoj filozofiji osnivale predstave svih kasnijih engleskih ekonomista. [XX - 1293a]

North

[Novac kao kapital. Porast trgovine
kao uzrok padanju kamatne stope]

||XXIII - 1418| Sir Dudley North, *Discourses upon Trade etc.*, London 1691. (Dodatak C)^[110].

Ovaj spis, kao i Locke-ovi ekonomski radovi, nalazi se u neposrednoj vezi s Pettyjevim spisima i na njima se zasniva.

Ovaj spis bavi se uglavnom *trgovinskim kapitalom*, utoliko ne spada ovamo. Odlikuje se majstorskom umešnošću u granicama materije koju obrađuje.

Vrlo je značajno da se od vremena restauracije Karla II pa do polovine 18. stoleća lendlordovi stalno žale na pad rente (kao i da cene pšenici naročito počev od^[111] stalno padaju). Iako je u nasilnim snižavanjima kamatne stope (posle Culpepera i Sir J[osiah] Childa) industrijska kapitalistička klasa imala velikog učešća, ipak je pravi prvoborac ove mere bio *zemljoposed*. »Vrednost zemlje« i »povećanje te vrednosti« ističe se kao nacionalni interes. (Isto onako kao što u obratnom smislu povećanje renti, vrednost zemlje, cene žitu i drugim životnim sredstvima, i u vezi s tim žalbe industrijalaca protiv toga, sačinjavaju posle otprilike 1760. osnovicu ekonomskih istraživanja toga predmeta.)

Borba između novčanog kapitala [moneyed interest] i zemljoposeda [landed interest], s malo izuzetaka, ispunjava celo stoleće od 1650. do 1750, jer je plemstvo, koje je živelo na velikoj nozi, s grožnjem uvidelo da ga lihvari drže u rukama, i da su ovi od stvaranja modernog kreditnog sistema i sistema državnih dugova, od kraja 17. veka, postali u zakonodavstvu itd. mnogo nadmoćniji od njega.

Već Petty govori o žalbama lendlordova na padanje renti i o njihovom protivljenju melioraciji zemlje (vidi odnosno mesto^[112]). On brani lihvarstvo od lendlordova i stavlja novčanu rentu i zemljišnu rentu na isti stepen.

Locke svodi obe rente na eksploataciju rada. On zauzima isti stav kao i Petty. Obojica su protiv prisilnog regulisanja kamate. Zemljoposednici su opazili da je *vrednost zemlje* rasla kada je kamata padala.

Pri datoj veličini rente njen *kapitalizovani izraz*, to jest vrednost zemlje, pada ili raste u obrnutoj srazmeri prema kamatnoj stopi.

Sir Dudley North, u gore navedenom spisu, treći je pisac koji se drži ovog Pettyjevog pravca.

To je prvi oblik u kome se *kapital* suprotstavlja *zemljišnom posedu*, kao što je u stvari *lihvarstvo* bilo glavno sredstvo za akumulaciju kapitala, to jest njegovo učešće u dohocima zemljoposjednika. Ali industrijski i trgovački kapital idu manje-više ruku pod ruku sa zemljoposjednicima protiv toga staromodnog oblika kapitala.

«Kao što posednik izdaje u najam svoju zemlju, tako oni (koji poseduju »*kapital*, ali kojima nedostaje potrebna veština ili koji zaziru od truda da ga u trgovini iskoristićuju») »izdaju u najam svoj *kapital*. Ono što za to primaju zove se *kamata*, ali je to samo *renta* od kapitala» (ovde, kao i kod Pettyja, vidimo kako nekome ko dolazi iz srednjeg veka [1419] zemljišna renta izgleda kao prvobitni oblik viška vrednosti) »kao što je ona druga renta od zemlje. Davanje zemlje i novca pod najam označava se istom reči u raznim jezicima. To isto je slučaj i u nekim krajevima Engleske. Biti dakle *posednik zemlje* [landlord] »ili *posednik kapitala* [stocklord] »jedno je isto. Prvo ima samo to preimućstvo što zakupac njegove zemlje ne može da je odnese, dok zakupac kapitala može kapital da odnese. Zbog toga zemlja treba da donosi *manji profit* nego kapital, koji se pozajmljuje uz veći rizik.» (Str. 4.)

Kamata. Čini se da je North prvi tačno shvatio kamatu. Jer, kao što će se videti iz sledećih citata, pod rečju *stock* ne podrazumeva on samo novac nego i kapital (kao što i Petty *razlikuje stock i novac*. Locke određuje kamatu isključivo masom novca, kao i Petty. *Vidi o tome kod Massie-a*).

«Ako je više zajmodavaca nego zajmotražilaca, kamata će pasti... Ne oživljava trgovinu niska kamata nego, pri *rastućoj trgovini*, *kapital nacije* obara kamatu na kapital.» (Str. 4.)

«Zlato i srebro i od njih napravljeni novac samo su mere i tegovi pomoću kojih se saobraćaj bolje obavlja nego što bi mogao da se obavlja bez njih, a ujedno i vrlo pedesan fond u koji se može *plasirati višak kapitala*.» (Str. 16.)

Cena i novac. Kako je cena samo *ekvivalent* robe izražen u *novcu* i, kada je reč o *prodaji*, realizovan u novcu, kako ona, dakle, predstavlja *robe* kao *razmenske vrednosti* s tim da bi ih potom opet pretvorila u upotrebne vrednosti, onda je to jedno od prvih saznanja da se tu radi o zlatu i srebru samo kao o *obliku postojanja razmenske vrednosti* same robe, kao o *momentu njene metamorfoze*, a ne o zlatu i srebru kao takvom. To North za svoje vreme veoma lepo objašnjava.

«Kako je novac... obična mera za kupovinu i prodaju, to je svaki onaj ko ima šta da proda a ne nalazi kupca odmah sklon da pomisli da je oskudica *novca u zemlji* ili srezu uzrok što njegova roba nema prode; i tako se svi žale na oskudicu novca što je velika zabluda...»

Šta treba ljudima koji vapiju za novcem? Počecu s prosjakom^[119]... u stvari ono što njemu treba nije novac nego hleb i druga životna sredstva. Zakupac se žali na oskudicu novca..., on misli da bi za svoje proizvode postigao dobru cenu kad bi u zemlji bilo više novca. Dakle izgleda da mu nije potreban novac, nego dobra cena za njegovo žito i njegovu stoku, za koje traži ali ne nalazi kupca... Zašto on ne može postići dobru cenu?... 1. Ili je previše žita i stoke u zemlji, tako da kao što i on sam i većina ljudi koji dolaze na tržište moraju prodati, ali je malo onih koji moraju kupiti; ili 2. zastao je izvoz, kao što to biva za vreme rata, kada je trgovina nesigurna ili nije dozvoljena; ili 3. smanjuje se potrošnja, kad na primer ljudi usled siromaštva troše za svoje domaćinstvo manje nego ranije; tako da prodaju farmerovih proizvoda ne bi olakšala veća količina novca, već uklanjanje jednog od ova tri uzroka koji doista pritiskuju tržište.

Trgovcu i maloprodavcu takođe je potreban novac, to jest potrebno im je da prodaju robu kojom trguju, jer tržište stagnira. (Str. 11 - 12.)

Zatim: Kapital je vrednost koja se oplodava dok kod obrazovanja blaga kristalizovani oblik razmenske vrednosti kao takav predstavlja svrhu. Otuda je jedno od prvih saznanja klasične ekonomije suprotnost između *obrazovanja blaga* i *oplodavanja novca*, to jest prikazivanje *novca kao kapitala*.

•Niko ne postaje bogatiji time što celu svoju imovinu u novcu, srebrnom posudu itd. drži kod sebe; naprotiv, on je utoliko siromašniji. Najbogatiji je onaj čovek čija je imovina u *porastu*, bilo da se sastoji iz zemljišnog poseda datog pod zakup, ili novca pozajmljenog uz kamatu, ili iz robe uložene u trgovinu i industriju. (Str. 11.)

◁Tako veli John Bellers u svojim *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality etc.*, London 1699:

•Novac se niti *umnožava* niti je koristan, osim kad se od njega odvojimo; i kao što je novac za privatnog čoveka bez koristi, osim da ga dā za nešto od veće vrednosti, to je sav novac koji postoji preko svote apsolutno potrebne za unutrašnju trgovinu, mrtav kapital za državu ili naciju, i zemlji koja ga zadržava ne donosi nikakvu dobit. (Str. 13.)

•Premda svako želi da ga ima (novac), ipak niko ne želi, ili samo malo njih, da ga zadrži, već se svako trudi da ga odmah uloži; jer svakome je vrlo dobro poznato da se od sveg novca koji leži mrtav ne može očekivati nikakav profit nego siguran gubitak. ([North, isto,] str. 21.)

||1420| *Novac kao svetski novac.*

•Što se trgovine tiče, pojedina nacija zauzima u svetu u svakom pogledu isti položaj kakav pojedini grad zauzima u državi ili pojedina porodica u gradu. (Str. 4.)
•U tom trgovinskom prometu zlato i srebro se ni po čemu ne razlikuju od ostale robe, nego se uzimaju od onih koji ih imaju u izobilju i prenose tamo gde se u njima oskudeva ili gde se oni traže. (Str. 13.)

Količina novca koja može da cirkuliše određena je robnom razmenom.

«Ma koliko se novaca donelo iz inostranstva ili iskovalo u zemlji, sve što prelazi potrebe nacionalne trgovine *samo je sirov plemeniti metal* i s njime se postupa kao s takvim; i kovani novac procenjuje se onda samo prema njegovoj metalnoj sadržini, kao zlatni i srebrni predmeti iz druge ruke.» (Str. 17 - 18.)

Pretravanje novca u poluge i obratno (str. 18) (dopunska sveska C, str. 13). *Procena i merenje novca*. Oscilatorno kretanje (dopunska sveska C, str. 14).^[114]

Lihva, zemljoposed i trgovina.

«Novac dat pod interes u našoj naciji nije ni jednom desetinom *uložen kod poslovnih ljudi* da bi ovi njime vodili svoje poslove; on se najvećim delom pozajmljuje za luksuzne artikle, za izdatke ljudi koji, iako raspoložu velikim zemljišnim posedom, ipak više troše nego što im posed donosi, i pošto nisu voljni da što od njega prodaju, oni ga radije zadužuju.» (North, isto, str. 607.) [XXIII - 1420]

[Berkeley o privrednoj delatnosti
kao izvoru bogatstva]

||XIII - 670a| »Zar ne bi bilo pogrešno misliti da je *zemlja sama po sebi bogatstvo*? I zar ne bi trebalo razmatrati u prvom redu privrednu delatnost jednog naroda kao ono što sačinjava bogatstvo, što čak zemlju i srebro čini bogatstvom, koji ne bi imali nikakve vrednosti kad ne bi bili *sredstvo i podsticaj* za privrednu delatnost?« (*The Querist*. By dr. G[eorge] Berkeley, London 1750, Query 38¹.)
|XIII - 670a||

¹ Pitanje 38.

Hume i Massie

[a] *Kamata kod Massie-a i Hume-a*

[XX - 1293a] Massie-ov anonimni spis *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest* izašao je 1750, drugi deo Hume-ovih *Essays*, gde se nalazi esej *O kamati*, pojavio se 1752, dakle dve godine kasnije. Prema tome prvenstvo pripada Massie-u. Hume se okreće protiv Locke-a. Massie polemiše s Pettyjem i Locke-om, koji se još drže shvatanja da visina kamatne stope zavisi od mase novca i da je u stvari pravi predmet zajma novac (ne kapital).

Massie određuje *kamatu* kao puki deo profita odlučnije od Hume-a, koji uglavnom pokazuje da vrednost novca nema značaja za kamatnu stopu, pošto je srazmera između kamate i novčanog kapitala data — 6 odsto na primer, 6 £ dižu se i padaju u vrednosti s vrednošću 100 £ (dakle s promenom vrednosti jedne funte sterlinga), ali na samu srazmeru 6 to neće nipošto uticati.

[b] *Hume. Padanje profita i kamate zavisi od porasta trgovine i industrije*

Počnimo s Hume-om.

«Sve na svetu kupuje se radom» (*Essays*, vol. I, part. II, London 1764, p. 289).

Visina kamatne stope zavisi od tražnje zajmilaca i ponude zajmodavaca, ona, dakle, zavisi od tražnje i ponude, ali tada uglavnom od visine »profita koji proističe iz trgovine«. (Str. 329.)

«Veća ili manja zaliha rada i robe mora imati veliki upliv» (na kamatu) »jer stvarno i prema rezultatu mi pozajmljujemo rad i robu kada dajemo novac pod kamatu.« (Isto, str. 337.) «Niko se neće zadovoljiti niskim profitom ako može da postigne visoku kamatu; i niko se neće zadovoljiti niskom kamatom ako može da postigne visoki profit.» (Isto, str. 335.)

Visoka kamata i visok profit su izraz »sporog napredovanja trgovine i industrije, ne retkosti zlata i srebra« (isto, str. 329), dok je »niska kamata« izraz obrnutog slučaja.

||1294a| »U državi u kojoj ima samo zemljoposjednika« (ili kako kasnije kaže, »landed gentry and peasants«¹), »uvek mora biti mnogo zajmilaca, i kamatna stopa visoka« (str. 330), budući da bogatstvo, koje se samo odaje uživanju, iz dosade juri za rasonodama, dok je, s druge strane, proizvodnja, osim poljoprivrede, veoma ograničena. Obrnuto biva čim se razvije trgovina. Pohlepa za dobiti ovladava trgovcem potpuno. On »ne zna za veće zadovoljstvo od onoga da gleda kako mu imovina raste iz dana u dan«. (Požuda za razmenskom vrednošću, za apstraktnim bogatstvom, ovde znatno preovlađuje nad požudom za upotrebnim vrednostima.)

•I to je uzrok što privredni život povećava štedljivost i što među trgovcima preovlađuju tvrdice nad rasipnicima, dok je među zemljoposjednicima obrnut slučaj.« (Str. 333.)

⟨Neproizvodan rad:⟩

•Advokati i lekari ništa ne proizvode, i svoja bogatstva stiču samo na račun drugih, tako da oni bogatstva nekih svojih sugrađana neminovno isto tako brzo smanjuju kao što svoja sopstvena uvećavaju« (str. 333 - 334.).

•Povećanje trgovine stvara, dakle, veliku masu zajmodavaca i time snižava kamatnu stopu.« (Str. 334.)

•Niska kamata i niski profiti u trgovini su dve stvari koje jedna drugu izazivaju i obe su prvobitno nastale iz razvijene trgovine, koja stvara bogate trgovce i uvećava značaj novčanog kapitala. Tamo gde trgovci poseduju velike kapitale, predstavljene manjom ili većom količinom metalnih komada, kada se zamore poslovima, ili kada imaju naslednike koji nisu voljni ili nisu sposobni da trguju, neretko se dešava da veliki deo toga bogatstva traži godišnji i siguran dohodak. Veličina ponude smanjuje cenu i nagoni zajmodavce da se zadovolje nižom kamatnom stopom. Ovo rasuđivanje prisiljava mnoge da svoje kapitale ostave u trgovini i da se radije zadovolje niskim profitima nego da daju novac po odveć niskoj kamati. S druge strane, kada je trgovina došla do velikog procvata i upotrebljavala znatne kapitale, konkurencija među trgovcima morala se zaoštriti, što je dovelo do smanjenja trgovačkih profita u isto vreme kada je trgovina rasla. Niski profiti u trgovini pobuđuju trgovce da se radije zadovolje niskom kamatnom stopom kada napuštaju poslovni život i prelaze na udobnost i nerad. Besciljno je, dakle, istraživati koja je od ovih okolnosti, naime niska kamata ili niski profiti, uzrok a koja posledica. Obe ove okolnosti proizlaze iz razvijene trgovine i izazivaju jedna drugu... Razvijena trgovina, usled stvaranja velikih kapitala, smanjuje i kamatu i profit; i pri obaranju jednoga od oba ova faktora uvek je

¹ seoskog plemstva i seljaka

potpomognuta saobraznim padanjem drugoga. Mogu da dodam da niski profiti, kada proističu iz *porasta trgovine i industrije*, doprinose i sa svoje strane daljem proširenju trgovine pojeftinjavajući robu, oživljavajući potrošnju i podižući industriju. I tako je *kamatna stopa pravi barometar države*, a njeno *nisko stanje* gotovo nevarljiv znak procvata jednog naroda. (Isto, str. 334 - 336.)

[c] *Massie. Kamata kao deo profita.*
Objašnjenje visine kamate profitnom stopom]

[Joseph Massie,] *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir W[illiam] Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered*, London 1750.

•Iz ovih raznih izvoda jasno se vidi^[115] da g. Locke pretpostavlja da je prirodni *kamatnjak* određen odnosom količine novca neke zemlje prema dugovima njenih stanovnika između sebe s jedne strane, i prema njenoj trgovini s druge strane. A Sir William Petty da je čini zavisnom jedino od količine novca, tako da su oni samo u pogledu dugova različitog mišljenja. (str. 14 - 15). [XX - 1294a]

[XXI - 1300] Bogati ljudi umesto da svoj novac sami upotrebe, pozajmljuju ga drugim ljudima kako bi ovi iz njega izvukli profit, odvajajući pri tom *deo profita* za vlasnike novca. Ali, ako je bogatstvo zemlje rasparčano na mnogo njih i ako je tako ravnomerno raspodeljeno da mnogim ljudima ne pretekne toliko da bi mogli da ishrane dve porodice, onda će pozajmljivanje novca — da bi ga uložili u posao — biti retkost: jer, ako 2000 £ pripada jednom čoveku, tada ih on slobodno može dati na zajam, pošto kamata od tog zajma može da prehrani jednu porodicu; ali ako ta svota pripada desetorici, tada je ovi ne mogu pozajmiti, jer kamate ne mogu da prehrane deset porodica. (Str. 23 - 24.)

•Svaki pokušaj da se pronade prirodni *kamatnjak* iz *kamatne stope koju vlada plaća na novac* mora neizostavno da propadne; iskustvo je pokazalo da ovo dvoje niti se podudaraju niti stoje u kakvom odnosu, a rasuđivanje nam kazuje da se nikada ne mogu ni naći u takvom odnosu; jer, jedan *faktor ima svoje obrazloženje u profitu*, a drugi u *nuždi*; profit ima svoje granice, nužda ih nema. Vlastelin koji uzajmljuje novac da poboljša svoju zemlju, i trgovac ili industrijalac koji uzima novac da njime posluje, imaju granice preko kojih ne mogu preći; ako pomoću tog novca mogu da zarade deset odsto, onda pet odsto mogu dati zajmodavcu; ali neće mu dati deset odsto. Ko, naprotiv, uzajmljuje novac iz nužde, taj nema ničega što bi mu postavljalo granice, jer nužda ne zna za zakon. (Str. 31 - 32.)

•Opravljanje naplaćivanja kamate ne zavisi od toga da li neko ostvaruje ili ne ostvaruje *profit* uzajmljenim novcem, već od toga da li može njime da ostvaruje profit ako ga pravilno upotrebi. (Str. 49.) •Ako je ono što se kao *kamata plaća* na uzajmljeni novac *deo profita koji se tim novcem može da ostvariti*, onda ta *kamata* mora biti stalno odredljiva ovim *profitom*. (Str. 49.)

•Koliki udeo u tome profitu pripada po pravu poveriocu, a koliki dužniku? Odrediti to može uopšte samo mišljenje onih koji zajam daju i onih koji ga uzimaju:

jer pravo je ili nije pravo u tom pogledu samo ono što uzajamni sporazum utvrdi.« (Isto, str. 49.)

«Ali to pravilo *deobe profita* ne može se primeniti na svakog dužnika i poverioca pojedinačno, nego samo na dužnike i poverioce uopšte... Izvanredno veliki ili mali profiti nagrada su za umešnost i kazna za slabo poznavanje posla, sa čime *poverioci nemaju nikakve veze*; pošto ne trpe zbog ovoga, ne treba ni da profitiraju od umešnosti. Što je rečeno o *pojediniim ljudima u istoj poslovnoj grani*, važi i za *pojedine poslovne grane.*» (Str. 51.)

«*Prirodna kamatna stopa* određuje se *poslovnom dobiti* pojedinaca.« (Str. 51.)

No zašto danas u Engleskoj kamata iznosi 4 odsto mesto 8, kao što je bila ranije?

Zato što su engleski trgovci u ono vreme strpali u svoje džepove dvostruko veće profite nego što ih danas ostvaruju».

Zašto je kamatna stopa 3 odsto u Holandiji, 5 i 6 u Francuskoj, Nemačkoj, Portugaliji, 9 odsto u Zapadnoj i Istočnoj Indiji, 12 odsto u Turskoj?

«Za sve ove slučajeve može se dati jedan opšti odgovor, da trgovački profit u svima tim raznim zemljama odstupa od profita kod nas, i to u tolikoj meri da se time stvaraju sve ove razlike u kamatnoj stopi.» (Str. 51.)

Ali usled čega pada profit?

Usled konkurencije, inostrane i domaće, «usled opadanja spoljne trgovine» (usled spoljne konkurencije) «ili *usled toga što poslovni ljudi jedan drugome obaraju cene svojoj robi*... kako iz potrebe da nešto prodaju, tako i iz pohlepe da po mogućnosti što više prodaju.» (Str. 53.)

«Trgovinski profiti određuju se uopšte odnosom *između broja trgovaca i razmera trgovine.*» (Str. 55.) U Holandiji, gde je broj «ljudi zaposlenih u trgovini u odnosu prema celokupnom stanovništvu najveći, ... *kamatna stopa je najniža*»; u Turskoj, gde je obrnuti odnos najveći, kamatna stopa je najviša.» (Str. 55-56.)

«[1301] «Čime se određuje *odnos između trgovine i trgovaca*?» (Str. 57.) «Motivima trgovine»: «*prirodnom potrebom, slobodom, zaštitom privatnih prava ljudi, javnom bezbednošću.*» (Str. 58.)

«Ne postoje dve zemlje koje proizvode isti broj vrsta životnih sredstava u jednakom obilju i *istom količinom rada*. Potrebe ljudi rastu ili se smanjuju prema surovosti ili blagosti klime u kojoj žive; otuda *veličina privredne delatnosti*, koju stanovnici raznih zemalja moraju nužno da vode, ne može biti svuda jednaka; niti je moguće određivati stepen njene različitosti drukčije nego stepenom žege ili studeni, iz čega se može izvesti opšti zaključak, da je *količina rada* potrebna za izdržavanje određenog broja ljudi najveća u hladnim podnebljima, a najmanja u žarkima; jer u prvima treba ljudima ne samo više odela, nego i zemlja zahteva više rada za svoje obrađivanje.» (Str. 59.) «Jedna vrsta nužnosti» (trgovine) «koja je svojstvena Holandiji, ... proizlazi iz prenaseljenosti zemlje, čemu se pridružuje *veliki rad*

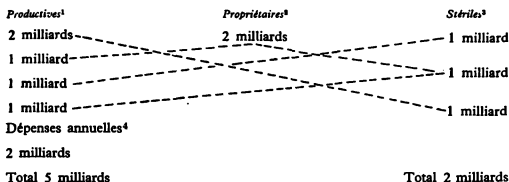
potreban za podizanje nasipa oko zemlje i za isušivanje. Time je potreba da se bave privredom za njih veća nego u bilo kojem drugom delu sveta pogodnom za život ljudi. (Str. 60.)

Još određenije nego Hume izlaže Massie da je kamata samo *deo profita*; i jedan i drugi objašnjavaju pad kamate akumulacijom kapitala (Massie [govori] posebno o konkurenciji) i padom profita, koji zbog toga nastaje. Ni jedan ni drugi ništa ne govore o *poreklu samog trgovinskog profita*. [XXI - 1301]

[Dopuna glavi o fiziokratima]

(a) *Dopunska primedba o "Tableau économique"*

||XXIII-1433|

Ovo je najjednostavniji oblik *Ekonomске tablice*.^[116]

1. *Opticaj novca* (pretpostavlja se da se plaća samo jednom godišnje). Polazna tačka novčanog opticaja je klasa koja troši dohodak, zemljoposjednici, koji nemaju *robe* za prodaju, koji kupuju a da ne prodaju.

Oni kupuju za 1 milijardu od proizvodne klase, vraćajući joj tu milijardu novca kojom je platila rentu. (Samim tim je realizovana $\frac{1}{5}$ poljoprivrednih proizvoda.) Za 1 milijardu kupuju od sterilne klase, kojoj tako pritiče 1 milijarda novca. (Time je realizovana polovina manufakturnih proizvoda.) Sterilna klasa kupuje tom milijardom životna sredstva od proizvodne klase, kojoj time pritiče još 1 milijarda u novcu. (Time je realizovana druga petina poljoprivrednih proizvoda.) Proizvodna klasa kupuje tom istom milijardom novca manufakturnih proizvoda u vrednosti 1 milijarde, čime naknađuje polovinu svojih predujmova. (Time je realizovana druga polovina manufakturnih proizvoda.) Sterilna klasa kupuje ||1434| tom milijardom novca sirovine. (Time je realizovana još jedna petina poljoprivrednih proizvoda.) 2 milijarde novca su tako vraćene proizvodnoj klasi.

1 proizvodni — 2 zemljoposjednici — 3 sterilni — 4 godišnji izdaci

Na taj način ostaju još $\frac{2}{5}$ poljoprivrednih proizvoda. $\frac{1}{5}$ se potroši in natura. U kom obliku se akumulira druga $\frac{1}{5}$? To treba kasnije pokazati.^[99]

2. I sa samog *Quesnayevog* stanovišta, za koga se cela klasa sterilnih sastoji samo iz najamnih radnika, već iz tablice se vidi netačnost njegovih pretpostavki.

Kod proizvodnih klasa *avances primitives* (stalni kapital) pretpostavljen je u petostrukom iznosu *avances annuelles*-a (optičajnog kapitala). Kod sterilnih ova se stavka uopšte ne pominje, što je, naravno, ne sprečava da postoji.

Dalje je pogrešno uzimati da je vrednost reprodukcije pet milijardi. Prema samoj tablici ona iznosi sedam milijardi: pet na strani proizvodnih i dve na strani sterilnih.

[b] *Vraćanje fiziokrata na merkantilni sistem.
Zahtev za slobodnom konkurencijom*

Proizvod sterilnih iznosi 2 milijarde. Ovaj proizvod je sastavljen iz 1 milijarde sirovina (koje, dakle, delom ulaze u proizvod, a delom naknađuju rabaćenje mašinerije koja je ušla u vrednost proizvoda) i iz 1 milijarde životnih sredstava utrošenih pri njihovoj preradi.

Ceo taj proizvod sterilni prodaju zemljoposjednicima i proizvodnima, *prvo*, da bi naknadili predujmove (u sirovinama), *drugo*, da bi od poljoprivrede dobili životna sredstva. Ne ostaje dakle ni za *paru manufakturnih proizvoda* za njihovu sopstvenu potrošnju, a još manje kamate i profita. Baudeau (ili Letrosne) to doduše primećuje i objašnjava stvar time što sterilni prodaju svoj proizvod *preko* njegove vrednosti, da, prema tome, ono što prodaju za 2 milijarde, vredi 2 milijarde minus x. Profit, pa čak i njihova potrošnja potrebnih životnih sredstava u manufakturnoj robi objašnjava se, dakle, samo time što je *cena roba viša od njihove vrednosti*^[117]. I ovde se, dakle, fiziokrati nužno vraćaju na merkantilni sistem, na *profit upon alienation*.

Zbog toga je slobodna konkurencija među manufakturnistima toliko potrebna, da ovi ne bi proizvodne, poljoprivrednike, previše varali. S druge strane je ta slobodna konkurencija potrebna da bi se poljoprivredni proizvod prodavao po »dobroj ceni«, da bi se prodajom u inostranstvo cena povećala *iznad* domaće cene, pošto se pretpostavlja zemlja koja izvozi pšenicu itd.

[c] *Quesnay: Nema stvarnog uvećanja vrednosti u razmeni*

«Svaka kupnja je prodaja, i svaka prodaja je kupnja» (Quesnay, *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans etc.*, éd. Daire^[118], p. 170). «Kupiti znači prodati, a prodati znači kupiti» (Quesnay kod Dupont de Nemours-a, *Origine etc.*, 1767, p. 392).^[119]

«Cena svagda prethodi kupnjama i prodajama. Ako konkurencija prodavaca i kupaca ne dovede do promene, cena ostaje takva kakva je s drugih od trgovine nezavisnih razloga.» (Isto, str. 148.)^[120]

«Uvek se može pretpostaviti da je ona» (razmena) «korisna za oba» (kontrahenta); jer jedan drugome pribavljaju užitek bogatstva koji mogu postići samo razmenom. Ali svagda se radi samo o razmeni bogatstava koja imaju određenu vrednost za druga bogatstva jednake vrednosti, a ne o stvarnom povećanju bogatstva» (trebalo bi reći: o stvarnom povećanju vrednosti). (Isto, str. 197.)^[121]

Predumovi i kapital izrično se poistovećuju. *Akumulacija kapitala* kao glavni uslov.

«Množenje kapitala je, dakle, glavno sredstvo za množenje rada i donosi najveću korist društvu» itd. (Quesnay kod Dupont de Nemours-a, isto, str. 391.)^[122]
[XXIII - 1434]

[Buat]

[Veličanje zemljišne aristokratije]

[XXII - 1399] *Buat* (comte du), *Éléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie sociale*, (6 volumes), London 1773.

Ovog slabog i rasplinutog pisca koji privid fiziokratije uzima za njenu suštinu i veliča zemljišnu aristokratiju—on usvaja fiziokratiju, u stvari, samo utoliko ukoliko ona odgovara toj svrsi—ne bi trebalo ni pomenuti da tu nije došao do grubog izražaja brutalni buržoaski karakter; isto onako oštro kao otprilike kasnije kod Ricarda. Nimalo ne menja stvar zabluda da se produit net ograničava na rentu.

Istu stvar ponavlja Ricardo za produit net uopšte.^[123] Radnici spadaju u *faux frais*¹ i postoje jedino zato da bi posednici produit net-a »obrazovali društvo«. (V. odnosna mesta.)^[124] Sudbina slobodnih radnika shvata se samo kao promenjeni oblik ropstva; ali to je potrebno da bi viši slojevi »obrazovali društvo«. (I kod *Arthura Younga* javlja se višak vrednosti kao svrha proizvodnje.^[125])

[1400] Podsetimo se onog mesta kod Ricarda gde on polemišući s A. Smithom kaže da je najproizvodniji onaj kapital koji upošljava najveći broj radnika.^[123] Upoređi *Buat*-a — t. VI, str. 51 - 52, 68 - 70. Zatim o radničkoj klasi i ropstvu — t. II, str. 288, 297, 309; t. III, str. 74, 95 - 96, 103; t. VI, str. 43, 51; o tome da su ti radnici prinuđeni da rade višak vremena, kao i o tome šta znače potrebna životna sredstva — t. VI, str. 52 - 53.

Jedino mesto koje vredi ovde citirati jer je karakteristično za brbljanje o *riziku* kome se kapitalista uopšte izlaže:

»Oni su mnogo stavili na kocku da bi mnogo stekli. Ali oni su stavili na kocku ljude i robu ili novac. Ako su ljude izložili očiglednoj opasnosti da bi došli do dobiti, učinili su vrlo loše delo. A ako je, što se robe tiče, zasluga proizvoditi je, onda to ne može da bude nikakva zasluga stavljati je na kocku radi bogaćenja jednog jedinog čoveka« itd. (t. II, str. 297). [XXII - 1400]

¹ neproizvodne troškove

[John Gray]

[Polemika protiv zemljišne aristokratije s gledišta fiziokrata]

||XXIII - 1449| [John Gray,]^[126] *The Essential Principles of the Wealth of Nations, illustrated, in Opposition to some False Doctrines of Dr. Adam Smith, and others*, London 1797.

Pisac ovog dela je poznavao Andersona, jer u dodatku svojoj knjizi on preštampano deo Andersonovog izveštaja o poljoprivredi grofovstva Aberdeen.

To je *jedini značajni* engleski spis koji se neposredno priključuje fiziokratskom učenju. W[illiam-a] Spence-a *Britain independent of Commerce!*, 1807, samo je karikatura. Isti ovaj gospodin bio je 1814-1815. jedan od najfanatičnijih branilaca *zemljišnog poseda* na osnovi fiziokratskog učenja, koje propoveda slobodnu trgovinu. Ne treba ga brkati sa Thomasom Spence-om, krvnim neprijateljem *privatne zemljišne svojine*.

Spis *The Essential Principles* sadrži, prvo, odlično i sažeto izlaganje fiziokratske doktrine.

Pisac vraća poreklo tog shvatanja pravilno na *Locke-a* i *Van-derlinta* i opisuje fiziokrate kao ljude koji su tu doktrinu »izložili vrlo sistematski, *iako ne tačno*«. (Str. 4.) (Vidi još o tome str. 6; sveška H, str. 32-33.)^[127]

Iz izlaganja koje je tamo ukratko dato proizlazi veoma jasno kako je *teorija odricanja*, koju kasniji apologetičari, delom već i Smith, čine osnovom stvaranja kapitala, nastala baš iz mišljenja fiziokrata da se u industriji itd. ne stvara *višak vrednosti*.

«*Suma koja se izdaje* da bi se oni [zanatlije, manufakturisti i trgovci] *zaposlili i izdržavali* postiže samo *održanje njihove sopstvene vrednosti* te je stoga neproizvodna. (Jer ne proizvodi višak vrednosti.) «Zanatlije, manufakturisti ili trgovci ne mogu da *povećaju* bogatstvo društva, pa ni u najmanjoj meri, na drugi način do *ušteđom i akumulacijom jednog dela onoga što je određeno za njihovo svakodnevno izdržavanje*; oni mogu, dakle, samo *odricanjem ili štedljivošću* da doprinesu nešto

ukupnom kapitalu» (teorija odricanja Seniora i teorija štednje Adama Smitha), »poljoprivrednici, naprotiv, mogu potrošiti celokupan svoj dohodak i u isto vreme obogatiti državu, jer njihov rad stvara višak proizvoda koji se naziva renta.« (Str. 6.)

»Klasa ljudi čiji rad (iako nešto proizvodi) ne proizvodi više nego što je utrošeno za izvršenje toga rada, sme da se nazove sa najvećim pravom *neproizvodnom klasom*.« (Str. 10.)

Proizvodnja viška vrednosti mora se jasno razlikovati od njegovog prenošenja.

»Povećanje dohotka« (to je *akumulacija*) »samo je posredno predmet ekonomista^[22]... Njihov predmet je *proizvodnja* i *reproizvodnja dohotka*.« (Str. 18.)

I u tom se sastoji veliki značaj fiziokratije. Fiziokrati postavljaju pitanje kako se *višak vrednosti* (on [Gray] višak vrednosti naziva dohotkom) proizvodi i reproizvodi? Pitanje kako se on *reproizvodi* u višoj razmeri, to jest kako se povećava, drugostepene je važnosti. Njegova *kategorija*, tajna njegove proizvodnje ||1450| ima tek da se otkrije.

Višak vrednosti i trgovinski kapital.

»Kada je reč o *proizvodnji dohotka*, sasvim je nelogično brkati je sa *prenošenjem dohotka*, na šta se daju svesti *svi trgovački poslovi*« (str. 22). »Reč trgovina, *commerce*, ne znači ništa drugo već *commutatio mercium*¹... katkada povoljniji za jednog nego za drugog; ali svagda gubi jedan što drugi dobija, i njihov trgovački promet u stvari *ne proizvodi nikakvo povećanje*« (str. 23). »Ako bi neki Jevrejin prodao jednu krunu za deset šilinga ili jedan farding kraljice Ane za jednu gvineju, on bi time, doduše, povećao svoj dohodak, ali ne i *količinu postojećeg plemenitog metala*; i priroda te trgovine ostala bi ista pa bilo da njegova famozna mušterija stanuje s njime u istoj ulici ili u Francuskoj ili u Kini.« (Str. 23.)

*Kod fiziokrata profit industrije je profit upon alienation*² (objašnjava se dakle merkantilistički). *Ovaj Englez prema tome izvodi pravilan zaključak, da je ovaj profit samo onda dobit ako se industrijska roba prodaje u inostranstvo. Iz merkantilističke premise izvodi pravilan merkantilistički zaključak.*

»Nijedan manufakturista, ma koliko sam zarađivao, ne doprinosi ništa dohotku nacije ako se njegova roba prodaje i troši u zemlji; jer *kupac... gubi taman toliko... koliko manufakturist dobija*... Između kupca i prodavca obavlja se *razmena* a ne uvećanje dohotka.« (Str. 26.) »Da bi *pokrio nepostojanje viška*..., preduzetnik dodaje svojim izdacima na najamnine profit od 50 odsto ili 6 pensa na šiling za svaku isplatu najamnine... A ako se proizvod prodaje u inostranstvo, onda bi to bio *nacionalni profit* od toliko i toliko »artificers«³. (Str. 27.)

Vrlo dobro izlaže uzroke holandskog bogatstva. Ribolov. (Trebalo je da navede i stočarstvo.) Monopoly of the spices of the East. Car-

¹ razmena robe — ² profit pri otuđivanju — ³ »zanatlija«

rying trade.¹ Pozajmljivanje novca u inostranstvo. (Dopunska sveska H, str. 36-37.)^[128]

«Manufakturisti su potrebna klasa, ali nisu »proizvodna klasa« (str. 35). Oni »pretvaraju ili prenose dohodak koji je poljoprivrednik ranije stvorio, dajući tome dohotku »postojanost u novom obliku« (str. 38).

Postoje četiri essential classes. Productive class or cultivators. Manufacturers. Defenders. The class of instructors², koja zamenjuje primaoc desetka ili popove kod fiziokrata, »jer svakom građanskom društvu potrebna je hrana, odelo, zaštita i obrazovanje« (str. 51).

Greška ekonomista^[22] sastoji se u tome što su

»primaoc zemljišne rente, i samo zbog toga što su je primali, smatrali proizvodnom klasom društva... Oni su svoju grešku do izvesnog stepena popravili time što su predložili da se crkva i kralj izdržavaju iz ovih renta. Dr Smith ostavlja da se to« (ova zablude ekonomista) »provlači kroz celo njegovo istraživanje« (to je tačno) »i upravlja svoju kritiku protiv dobro obrazloženog dela sistema ekonomista.« (Str. 8.)

||1451| Zemljoposednici kao takvi ne samo što nisu nikakva proizvodna klasa nego nisu ni potrebna klasa društva:

»Posednici kao prosti primaoci zemljišnih renti nipošto nisu potrebna klasa društva... Odvajajući zemljišnu rentu od njene prvobitne svrhe, zemaljske odbrane, primaoci ovih renti pretvorili su se iz potrebne u jednu od najsuvišnijih i najtežobnijih klasa društva.« (Str. 51.)

Vidi dalje o tome u dopunskoj svesci H, str. 38-39, što je vrlo dobro — i ta polemika protiv primalaca zemljišne rente s fiziokratskog gledišta je vrlo važna kao zaključak fiziokratskog učenja.^[129]

[Naš pisac] zatim još pokazuje da je realni porez na zemlju turskog porekla. (Isto, str. 59.)

Zemljoposednik oporezuje ne samo poboljšavanje zemlje nego i verovatna buduća poboljšanja (str. 63-64). Porez na rentu (str. 65).

Fiziokratska doktrina je od davnih vremena sprovedena u Engleskoj, Irskoj, feudalnoj Evropi, u carstvu Mogula (str. 93-94).

Zemljoposednik kao onaj koji je određivao porez (str. 118).

Fiziokratska ograničenost izbija na videlo u sledećem (nedostatak razumevanja podele rada): Uzmimo da neki časovničar ili fabrikant pamučne tkanine ne može da proda svoj časovnik ili svoju tkaninu. [Tada on dospeva u težak položaj. Ali to pokazuje] »da se manufakturist obogaćuje samo na taj način što je »prodavac« (to samo pokazuje da je on svoj proizvod proizveo kao robu) »i da njegovi »profiti« (a šta je s

¹ Monopol na začine sa Istoka. Otpremnički posao. — ² Potrebne klase. Proizvodna klasa ili poljoprivrednici. Manufakturisti. Odbrana. Klasa učitelja

profitima farmera koji nije *prodavac*?) »prestaju onog časa kada on prestane da bude *prodavac*, jer to nisu prirodni već veštački profiti. Naprotiv, poljoprivrednik... *može da postoji* i napreduje i da se množi a da ništa ne *prodaje*. (Str. 38-39.) (No u tom slučaju on mora u isto vreme da bude i manufakturst.) [Zašto ovaj pisac govori samo o časovničaru i fabrikantu platna? Sa istim pravom može se] pretpostaviti da i proizvođač uglja, železa, lana, indiga itd. ne može da proda svoje proizvode ili čak da proizvođač žita ne može da proda svoje žito. O tome vrlo dobro govori napred citirani *Béardé de l'Abbaye*^[130]. Anonimni autor [Gray] mora protiv *robne proizvodnje* da istakne proizvodnju radi *neposredne* [potrošnje], u jakoj protivrečnosti sa činjenicom što je kod fiziokrata, opet, glavna stvar *prodajna vrednost*. Ali to našeg pisca ne zbunjuje. *Buržoasko* shvatanje u okviru predburžoaskog načina predstavljanja.

[Gray istupa] protiv *A[rthura] Younga*, [koji smatra] da su *visoke cene važne za napredak poljoprivrede*; *no to je ujedno i polemika protiv fiziokratije* (isto, str. 65-78. i 118).

Višak vrednosti ne može da se izvede iz nominalnog povišenja cena od strane prodavca.

»Povišenjem *nominalne vrednosti proizvoda*... *prodavci neće biti bogatiji*... jer što dobiju kao prodavci to isto izdaju u svojstvu kupca» (str. 66).

Na *Vanderlinta* podseća sledeći stav:

»Dokle god se za svakog nezaposlenog može naći komad zemlje podesne za obrađivanje, ne bi trebalo nijedan nezaposleni da bude bez komada zemlje. Domovi rada [Houses of Industry] su dobra stvar; ali zemlja za obrađivanje je mnogo bolja.» (Str. 47.)

On je protiv zakupnog sistema, a za dugoročne zakupne ugovore, pošto zemljišna svojina inače samo ometa proizvodnju i poboljšavanje tla (str. 118-123). (*Irish Right of Tenantry.*)^[131] |XXIII-1451||

Ekskurs (o proizvodnom radu)

||V-182| Filozof proizvodi ideje, pesnik pesme, sveštenik propovedi, profesor udžbenike itd. Zločinac proizvodi zločine. Osmotrimo li izbliže vezu ove poslednje grane proizvodnje s društvom u celini, otrešćemo se mnogih predrasuda. Zločinac ne proizvodi samo zločine, nego i krivično pravo, pa time i profesora koji drži predavanja iz krivičnog prava, a k tome i neizbežni priručnik, u kome taj isti profesor iznosi kao »robu« na opšte tržište svoja predavanja. Samim tim se povećava nacionalno bogatstvo, ne uzimajući u obzir lični užitak koji rukopis priručnika pruža svome tvorcu, kako nam [kazuje] jedan kompetentni svedok, profesor Roscher.

Zločinac proizvodi, dalje, celu policiju i celo krivično pravosuđe, pandure, sudije, dželate, porotnike itd., i sve te različite profesije, koje sačinjavaju isto toliko kategorija društvene podele rada, razvijaju različne sposobnosti ljudskog duha, stvaraju nove potrebe i nove načine njihovog zadovoljavanja. Sama tortura bila je povod za najoštroumnije mehaničke pronalaskes i u proizvodnji svojih oruđa uposlila je masu poštenih zanatlija.

Zločinac proizvodi utisak, bilo moralni, bilo tragični,— prema prilikama — i čini tako »uslugu« pokretanju moralnih i estetskih osećanja publike. On ne proizvodi samo priručnike o krivičnom pravu, samo kaznene zakonike, pa time i zakonodavce za krivično zakonodavstvo, već i umetnost, lepu književnost, romane, pa čak i tragedije, kako dokazuju ne samo Müllnerova *Krivica* i Schillerovi *Razbojnici*, već i sam [Sofoklov] *Edip* i [Shakespeare-ov] *Ričard III*. Zločinac prekida monotoniju i svakidašnju bezbednost buržoaskog života. On ga tim čuva od stagnacije i izaziva onu nespokojnu napregnutost i živost bez koje bi čak i oštrica konkurencije otupela. On daje tako podstrek proizvodnim snagama. Dok zločin oduzima tržištu rada jedan deo prekobrojnog stanovništva i time umanjuje konkurenciju među radnicima, do izvesnog stepena sprečava pad najamnine ispod minimuma, dotle borba protiv zločina apsorbuje drugi deo istog stanovništva. Tako se zločinac pojavljuje kao jedno od onih prirodnih »izravnanja« koja uspostavljaju pravi nivo i otvaraju celu perspektivu »korisnih« profesija.

Uticaji zločinca na razvitak proizvodnih snaga mogu se do u sitnice dokazati. Da li bi brave ikada dostigle svoje sadašnje savršenstvo da nema lopova? Da li bi se fabrikacija novčanica razvila do svog sadašnjeg savršenstva kad ne bi bilo ||183| falsifikatora novca? Zar bi mikroskop našao put u obične trgovačke sfere (vidi Babbage-a) bez prevare u trgovini? Zar praktična hemija ne duguje isto toliko falsifikovanju robe i težnji da se ono otkrije, koliko i poštenoj revnosti u proizvodnji? Svojim vazda novim sredstvima za napad na svojinu zločin stalno iziskuje nova sredstva za odbranu i deluje isto tako proizvodno kao i štrajkovi na pronalazak mašina. A ako ostavimo sferu privatnog zločina: Zar bi svetsko tržište, pa i same nacije, ikad nastali bez nacionalnih zločina? I zar drvo greha nije ujedno i drvo saznanja još od Adamovih vremena? Već je Mandeville u svojoj *Fable of the bees* (1705) dokazao proizvodnost svih mogućih profesija itd. i uopšte tendenciju celog ovog rasuđivanja.

«To što u ovom svetu nazivamo zlom, kako moralnim tako i prirodnim zlom, to je veliki princip koji nas čini društvenim stvorovima, to je čvrsta osnova, *život i oslonac svih radnosti i zanimanja* bez izuzetka; tu treba da tražimo pravog istočnika svih veština i nauka; i u onom trenutku u kome bi nestalo zla, društvo bi moralo degenerisati, ako ne bi i potpuno propalo.»

Samo, Mandeville je beskrajno smeliji i pošteniji od filistarskih apologeta buržoaskog društva. [V - 183]

Proizvodnost kapitala. Proizvodan i neproizvodan rad^[132]

[a] *Sve proizvodne snage društvenog rada javljaju se kao proizvodne snage kapitala*]

||XXI - 1317| Videli smo ne samo kako kapital proizvodi nego kako i sam biva proizvođen i kako kao bitno izmenjeni odnos proizlazi iz procesa proizvodnje, kako se u njemu razvija.^[133] S jedne strane, kapital menja oblik načina proizvodnje, a s druge strane, taj izmenjeni oblik načina proizvodnje i posebni stepen razvitka materijalnih proizvodnih snaga su osnova i uslov—pretpostavka njegovog vlastitog uobličenja.

Pošto je živi rad — razmenom između kapitala i radnika — pripojen kapitalu i s otpočinjanjem procesa rada pojavljuje se kao delatnost koja pripada kapitalu, sve proizvodne snage društvenog rada predstavljaju se kao proizvodne snage kapitala, isto onako kao što se opšti društveni oblik rada pojavljuje u novcu kao svojstvo neke stvari. Tako se sada proizvodna snaga društvenog rada i njegovi posebni oblici pokazuju kao proizvodne snage i oblici kapitala, *opredmećenog* rada, predmetnih uslova rada—koji su kao takvo osamostaljeno obličje prema živom radu oličeni u kapitalisti. Tu opet imamo izokrenute odnose, čiji smo izraz još pri razmatranju novca označili kao *fetišizam*.^[134]

Sam kapitalista je moćan samo kao *oličenje kapitala*. (U italijanskom knjigovodstvu se ta njegova uloga *kapitaliste*, oličenja kapitala, njemu stalno protivstavlja kao licu koje je samo privatni potrošač i dužnik svoga vlastitog kapitala.)

Proizvodnost kapitala — čak ako se posmatra samo *formalno* potčinjavanje rada pod kapital—sastoji se pre svega u *prinudi na višak rada*, da se radi preko neposredne potrebitosti, u prinudi po kojoj se kapitalistički način proizvodnje ne razlikuje od ranijeg načina proizvodnje, ali je primenjuje, ostvaruje, na način koji je za proizvodnju povoljniji.

Čak ako posmatramo samo taj formalni odnos—*opšti* oblik kapitalističke proizvodnje, koji je zajednički kako njenom manje tako i njenom više razvijenom načinu,— *sredstva za proizvodnju*, predmetni

uslovi rada—materijal rada, sredstva za rad (i životna sredstva)—pojavljuju se ne kao potčinjena radniku, nego kao on potčinjen njima. Ne upotrebljava on njih, već oni njega upotrebljavaju. I po tome su oni kapital. Kapital *employs labour*¹. Ona nisu sredstva za nj da bi proizveo proizvode, bilo u obliku neposrednih životnih sredstava, bilo kao sredstvo za razmenu, kao robu. Nego je on sredstvo za njih, delom da bi njihovu vrednost održao, delom da bi je oplodio, tj. uvećao, da bi usisala višak rada.

Već u tome svom prostom vidu taj je odnos izokrenutost, oličenje stvari i opredmećenje lica; jer ovaj oblik razlikuje se od svih ranijih po tome što kapitalista nema vlasti nad radnikom u nekom svom ličnom svojstvu, nego samo ukoliko je »kapital«; njegova vlast samo je vlast opredmećenog rada nad živim radom, radnikovog proizvoda nad samim radnikom.

Ali taj odnos postaje još složeniji i prividno misteriozniji usled toga što s razvitkom specifično kapitalističkog načina proizvodnje prema radniku istupaju i njemu se kao »kapital« protivstavljaju ne samo te neposredno materijalne stvari (sve su one proizvodi rada; posmatrane sa strane upotrebne vrednosti, one su predmetni uslovi rada kao proizvodi rada, a sa strane razmenske vrednosti — opredmećeno opšte radno vreme ili novac), već se i oblici društveno razvijenog rada — kooperacija, manufaktura (kao oblik podele rada), fabrika (kao oblik društvenog rada organizovanog na mašineriji kao materijalnoj osnovi)—predstavljaju kao *razvojni oblici kapitala*, te stoga proizvodne snage rada razvijene iz tih oblika društvenog rada, stoga i nauka i prirodne snage, predstavljaju se kao *proizvodne snage kapitala*. U stvari, jedinstvo u kooperaciji, kombinacija u podeli rada, primena prirodnih sila i nauke kao proizvoda rada u mašineriji za proizvodnju—sve to istupa prema pojedinom radniku kao nešto njemu *tude* i kao *svaar*, kao puki oblik postojanja sredstava za rad, koja su od njega nezavisna i koja gospodare nad njime, kao što i sama ta sredstva u svome prostom vidljivom obličju, kao materijal, instrument itd., [istupaju prema] radniku kao funkcije *kapitala*, a stoga i *kapitaliste*.

Društveni oblici njihovog vlastitog rada ili oblici njihovog vlastitog [1318] društvenog rada su od pojedinačnih radnika sasvim nezavisno stvoreni odnosi; radnici, kao potčinjeni kapitalu, postaju elementi tih društvenih tvorevina, ali te društvene tvorevine ne pripadaju njima. One prema njima istupaju stoga kao *obličja* samog kapitala, kao za razliku od njihove pojedinačne radne sposobnosti kapitalu pripadajuće kombinacije koje iz njega proističu i s njime se sjedinjuju. I to uzima utoliko realniji oblik, ukoliko se više s jedne strane sama njihova radna sposobnost pod dejstvom ovih oblika tako modifikuje da u svojoj samostalnosti, dakle *van* te kapitalističke povezanosti,

¹ upotrebljava rad

postaje nemoćna, njihova se samostalna proizvodna sposobnost uništava, s druge strane, s razvitkom mašinerije, uslovi rada se i tehnološki pojavljuju kao uslovi gospodare nad radom i ujedno ga naknađuju, podjarmljuju, čine suvišnim u njegovim samostalnim oblicima.

U ovom procesu u kome *društveni* karakteri njihovog rada prema njima istupaju u neku ruku *kapitalizovani* — tako se, na primer, u mašineriji vidljivi proizvodi rada pojavljuju kao gospodari nad radom —, naravno to se isto događa i sa prirodnim silama i naukom, proizvodom opšteg istorijskog razvitka u njegovoj apstraktnoj kvintesenciji — oni istupaju prema njima kao *sile* kapitala. Oni se u stvari odvajaju od veštine i znanja pojedinog radnika — iako su, posmatrani na njihovom izvoru, opet proizvod rada — svuda se pojavljuju gde stupaju u proces rada kao *pripojeni* kapitalu. Kapitalista koji primenjuje neku mašinu ne mora da je razume. (Vidi *Ure-a.*)^[135] Ali *u mašini* se pojavljuje realizovana nauka kao *kapital* prema radnicima. I stvarno, sva ova na *društvenom radu* zasnovana primena nauke, prirodne sile i proizvoda rada u velikim masama pojavljuje se samo kao *sredstvo za eksploataciju* rada, kao sredstvo za prisvajanje viška rada, stoga kao kapitalu pripadajuće *sile* nasuprot radu. Kapital primenjuje, naravno, sva ova sredstva samo da bi eksploataisao rad, ali da bi ga eksploataisao, mora ga upotrebiti u proizvodnji. I tako se pojavljuju razvitak *društvenih* proizvodnih snaga rada i uslovi toga razvitka kao *delo kapitala*, prema kome se pojedinačni radnik ne samo odnosi pasivno nego koje se vrši protiv njega.

Sam kapital je dvojak, pošto se sastoji iz roba:

1. *Razmenska vrednost* (novac); ali [to je] *vrednost koja se oplodava*, vrednost koja stvara vrednost, *raste* kao *vrednost*, dobija inkrement na taj način što je *vrednost*. Ovaj [porast] svodi se na razmenu date količine opredmećenog rada za veću količinu živog rada.

2. *Upotrebna vrednost*; i tu se kapital pojavljuje u procesu rada prema svojim određenim odnosima. Ali baš tu kapital ne ostaje samo materijal rada, sredstvo za rad, kojima *rad* pripada, koji su rad pripojili, nego sa radom kapital pripaja i njegove *društvene kombinacije* i tim društvenim kombinacijama odgovarajući razvitak sredstava za rad. Kapitalistička proizvodnja razvija najpre na veliko — odvajajući od pojedinačnog samostalnog radnika — uslove procesa rada, kako njegove predmetne, tako i [njegove] subjektivne, ali ih razvija kao sile koje gospodare nad *pojediniim radnikom* i koje su mu *tude*.

Tako kapital postaje veoma misteriozno biće. [1318]^[136]

[1320] Kapital je, dakle, proizvodan: 1. kao *prinuda* za stvaranje viška rada; 2. kao usisivač i prisvajač (oličenje) proizvodnih snaga društvenih rada i opštih društvenih proizvodnih snaga, kao [na primer] nauke.

Pita se, kako ili zbog čega je rad nasuprot kapitalu proizvodan ili se javlja kao *proizvodan* rad, pošto su proizvodne snage rada pre-

nesene u kapital, a ista proizvodna snaga se ne može računati dvaput, jedanput kao proizvodna snaga rada, a drugi put kao proizvodna snaga kapitala? (Proizvodna snaga rada — proizvodna snaga kapitala. Ali radna snaga je proizvodna usled razlike između svoje vrednosti i vrednosti koju stvara.)

[b) *Proizvodan rad u sistemu kapitalističke proizvodnje*]

Jedino buržoaska ograničenost, koja kapitalističke oblike proizvodnje smatra za njene apsolutne oblike, — otuda za večite prirodne oblike proizvodnje — može da pobrka pitanje šta je *proizvodan rad* s gledišta kapitala, s pitanjem koji je rad uopšte proizvodan, ili šta je proizvodan rad uopšte, i otuda da smatra za vrlo mudar svoj odgovor da je svaki rad koji uopšte nešto proizvodi, koji daje bilo kakav rezultat, eo ipso proizvodan rad.

[*Prvo:*] Samo onaj rad je *proizvodan koji se neposredno pretvara u kapital*; dakle, samo onaj rad koji promenljivi kapital čini promenljivom veličinom i stoga je $[\text{ceo kapital } K] = K + \Delta$ ^[137]. Ako je promenljivi kapital pre svoje razmene s radom $= x$, tako da imamo jednačinu $y = x$, onda je proizvodan rad onaj rad koji x pretvara u $x + h$, a jednačinu $y = x$ u $y' = x + h$. To je jedna tačka koju valja rasvetliti. Rad koji stvara višak vrednosti ili služi kapitalu kao sredstvo za stvaranje viška vrednosti i stoga se pretvara u kapital, u vrednost koja se oploduje.

Drugo: Društvene i opšte proizvodne snage rada su proizvodne snage kapitala; ali ove proizvodne snage tiču se samo procesa rada, ili samo upotrebne vrednosti. One se predstavljaju kao svojstva koja pripadaju kapitalu kao stvari, kao njegova upotrebna vrednost. One se ne tiču *razmenske vrednosti* neposredno. Da li radi sto radnika zajedno ili svaki od njih pojedinačno, *vrednost* njihovog proizvoda ravna je sto radnih dana, bilo da se oni predstavljaju u mnogo ili malo proizvođa, to jest ona je ravnodušna prema proizvodnosti rada.

[|1321] Samo na jedan način se različita proizvodnost rada tiče razmenske vrednosti.

Ako se, na primer, proizvodnost rada razvija u jednoj grani rada — ako se, na primer, na mehaničkim umesto na ručnim razbojima ne tka više samo izuzetno, i ako tkanje jednog aršina na mehaničkom razboju iziskuje upola manje radnog vremena nego na ručnom razboju, onda se 12 časova ručnog tkača ne predstavljaju više u vrednosti od 12 časova, već u vrednosti od 6 časova, jer se *potrebno* radno vreme sada svelo na 6 časova. 12 časova ručnog tkača predstavljaju sada 6 časova društvenog radnog vremena iako on i sada radi, kao što je i ranije radio, 12 časova.

Ali ovde nije reč o tome. Uzmemo li, naprotiv, neku drugu granu proizvodnje, na primer slovoslaganje gde se još ne primenjuju mašine,

onda 12 časova proizvode u ovoj grani isto toliko *vrednosti* koliko 12 časova u granama proizvodnje gde je mašinerija razvijena do najvećeg stepena. Rad, kao proizvođač *vrednosti*, ostaje, stoga, uvek rad *pojedince*, samo izražen u *opštem* obliku. Proizvodan rad — kao rad koji proizvodi vrednost — stoji stoga prema kapitalu svagda kao rad pojedinačne radne snage, *pojedinačnog radnika*, ma u kakve društvene kombinacije ovi radnici ulazili u procesu proizvodnje. Dok tako kapital predstavlja prema radniku društvenu proizvodnu snagu rada, radnikov proizvodni rad predstavlja prema kapitalu uvek samo rad *pojedinačnog radnika*.

Treće: Ako se isterivanje viška rada i prisvajanje društvene proizvodne snage rada javlja kao prirodno svojstvo kapitala — otuda kao svojstvo koje proističe iz njegove upotrebne vrednosti —, to se, obratno, kao prirodno svojstvo rada javlja predstavljanje njegove sopstvene društvene proizvodne snage kao proizvodne snage kapitala, a njegov sopstveni višak proizvoda kao višak vrednosti, kao samooplođenje kapitala.

Ove tri tačke treba sada razviti i odatle izvesti razliku između proizvodnog i neproizvodnog rada.

Ad 1. Proizvodnost kapitala sastoji se u tome što on protivrstavlja sebi rad kao najamni rad, a proizvodnost rada sastoji se u tome što on protivrstavlja sebi sredstva za rad kao kapital.

Videli smo da se novac pretvara u kapital, to jest da se određena razmenska vrednost pretvara u razmensku vrednost koja samu sebe oplodava, u vrednost plus višak vrednosti usled toga što se jedan njen deo pretvara u takve robe koje služe radu kao sredstva za rad (sirovina, oruđe, ukraćto, materijalni uslovi rada), a drugi deo upotrebljava za kupovinu radne snage. Ali nije to ova prva razmena između novca i radne snage, nije samo kupovina ove druge ono što pretvara novac u kapital. Ovom kupovinom pripaja se upotreba radne snage za određeno vreme kapitalu, ili određena količina živog rada postaje jednim od načina postojanja, tako reći entelehijom samog kapitala.

U stvarnom procesu proizvodnje živi rad se pretvara u kapital na taj način što, s jedne strane, reprodukuje najamninu — dakle vrednost promenljivog kapitala — a, s druge strane, stvara višak vrednosti; i ovim procesom pretvaranja ceo iznos novca pretvara se u kapital, iako je njegov deo koji se neposredno menja utrošen samo na najamninu. Ako je vrednost bila $= p + pr$, to je sada $= p + (pr + x)$, što je isto kao $i = (p + pr) + x$ ^[138], ili: prvobitni iznos novca, prvobitna veličina vrednosti oplodila se, izašla iz procesa proizvodnje kao vrednost koja se održava i uvećava.

⟨Svakako valja ovo napomenuti: Okolnost da samo *promenljivi deo* kapitala proizvodi njegov priraštaj ne menja apsolutno ništa na tome što [izgleda da] je posredstvom ovog procesa sva prvobitna vrednost oplodena, uvećana za višak vrednosti, da je, dakle, ukupna prvobitna svota novca pretvorena u kapital. Jer, prvobitna vrednost je $= p + pr$ (postojani i promenljivi kapital). U procesu ona postaje $p + (pr + x)$;

poslednji član ove sume je reprodukovani deo, koji je nastao pretvaranjem živog rada u opredmećeni rad, pretvaranjem koje je uslovljeno i pripremljeno razmenom pr za radnu snagu ili njegovim pretvaranjem u najamninu. Ali $p+(pr+x)=p+pr$ (prvobitni kapital)+ x . Osim toga mogao je pr samo zato da se pretvori u $pr+x$, dakle $(p+pr)$ u $(p+pr)+x$ što se deo novca pretvara u p . Jedan deo može da se pretvori u *promenljivi* kapital samo zato što se drugi pretvara u postojani kapital.)

U stvarnom procesu proizvodnje rad se *realiter* pretvara u kapital, ali ovo pretvaranje ima za uslov prvobitnu razmenu između novca i radne snage. Tek ovim *neposrednim* pretvaranjem rada u *opredmećeni* rad, koji ne pripada radniku već kapitalisti, pretvara se novac u kapital, kao i onaj deo novca koji je dobio oblik sredstava za proizvodnju, oblik uslova rada. Prethodno je novac samo *po sebi* kapital, bilo da postoji u svome vlastitom obliku ili u obliku robe (proizvoda), koja ima takvo obličje da može služiti kao sredstvo za proizvodnju nove robe.

||1322| Tek ovaj određeni *odnos* prema radu pretvara novac ili robu u kapital, i proizvođač je samo onaj rad koji usled toga svog odnosa prema sredstvima za proizvodnju, kome odgovaraju određeni odnosi u stvarnom procesu proizvodnje, pretvara novac ili robu u kapital, drugim rečima, *proizvođač* je samo onaj rad koji održava i uvećava vrednost *opredmećenog* rada, koji samostalno istupa prema radnoj snazi. Proizvođač je samo skraćeni izraz za ceo odnos radne snage u kapitalističkom procesu proizvodnje i način na koji se ona u njemu pojavljuje. Ali razlikovanje od *drugih* vrsta rada je od najveće važnosti, pošto upravo ono izražava određenost oblika onoga rada na kome je osnovan celokupni kapitalistički način proizvodnje i sam kapital.

Proizvođač je, dakle, — u sistemu kapitalističke proizvodnje — takav rad koji za onoga ko ga upotrebljava proizvodi *višak vrednosti*, ili koji pretvara objektivne uslove rada u kapital, a njihovog sopstvenika u kapitalistu; dakle, rad koji svoj sopstveni proizvod proizvodi kao kapital.

Ako, dakle, govorimo o *proizvođaču*, onda govorimo o *društveno određenom radu*, o radu koji pretpostavlja sasvim određeni odnos između kupca i prodavca rada.

Iako novac koji se nalazi u posedu kupca radne snage (ili kao roba: [zaliha] sredstava za proizvodnju i životnih sredstava za radnike) postaje kapital tek u procesu — tek se u njemu pretvara u kapital, te stoga ove stvari do svog ulaženja u proces nisu kapital, nego treba tek da postanu kapital —, ipak su one kapital *po sebi*: one su to svojim samostalnim obličjem u kome istupaju prema radnoj snazi a radna snaga prema njima; to je odnos koji uslovljava i obezbeđuje razmenu s radnom snagom i proces stvarnog pretvaranja rada u kapital koji

tome sleduje. Sredstva za proizvodnju i životna sredstva imaju unapred *društvenu određenost* prema radnicima, koja ih čini kapitalom i daje im komandu nad radom. Ona su, dakle, prema radu *pretpostavljena* kao kapital.

Proizvodan rad može, stoga, da se označi kao onaj rad koji se neposredno razmenjuje za *novac kao kapital* ili, što je samo skraćeni izraz za ovo, koji se neposredno razmenjuje za *kapital*, to jest za novac koji je kapital po sebi, koji je određen da funkcioniše kao kapital, ili koji istupa prema radnoj snazi kao kapital. U izrazu rad koji se *neposredno* razmenjuje za *kapital*, podrazumeva se da se rad razmenjuje za novac kao *kapital* i da ga actu¹ pretvara u kapital. Značaj reči *»neposredno«* odmah ćemo približe razjasniti.

Proizvodan rad je dakle takav rad koji za radnika reprodukuje samo unapred određenu vrednost njegove radne snage, dok kao delatnost koja stvara vrednost on oplodava kapital, ili vrednosti koje je stvorio protivstavlja radniku kao kapital.

[c] *Dva bitno različita momenta u razmeni između kapitala i rada*

Kao što smo videli pri razmatranju procesa proizvodnje^[139], pri razmeni između kapitala i rada valja razlikovati dva bitno različita iako međusobno uslovljena momenta.

Prvo. Prva razmena između kapitala i rada je *formalan proces*, u kome kapital figurira kao *novac*, a radna snaga kao *roba*. Prodaja radne snage ideelno ili pravno obavlja se u ovom prvom procesu i pored toga što se rad *plaća* tek posle njegovog izvršenja, na kraju dana, nedelje itd. Ovo niukoliko ne menja transakciju kojom se *prodaje* radna snaga. Što se ovde *neposredno* prodaje, nije roba u kojoj se rad već ostvario, već *upotreba same radne snage*, dakle stvarno *sam rad*, budući da je upotreba radne snage njegova akcija — rad. To je, dakle, razmena rada bez razmene robe. Ako A proda cipele kupcu B, onda obojica razmenjuju rad, jedan razmenjuje rad ostvaren u cipeli, drugi rad ostvaren u novcu. Ali tu se na jednoj strani razmenjuje *opredmećeni rad* u svome opštem društvenom obliku, to jest kao novac, za *rad* koji *postoji* samo još kao *snaga*, i što se kupuje i prodaje to je upotreba te snage, dakle sam rad, iako *vrednost* prodate robe nije vrednost rada (što je iracionalan izraz), nego *vrednost* radne snage. Prema tome, obavlja se neposredna razmena između *opredmećenog* rada i *radne snage*, koja se *de facto* svodi na živi rad; dakle, između opredmećenog rada i živog rada. Najamnina — vrednost radne snage — predstavlja se, stoga, kako je ranije izloženo, kao neposredna kupovna cena, *cena rada*.^[140]

¹ stvarno

U ovom prvom momentu je odnos radnika i kapitaliste odnos prodavca i kupca robe. Kapitalista plaća *vrednost* radne snage, dakle *vrednost* robe koju kupuje.

Ali radna snaga kupuje se samo zato što je rad koji ona može da vrši i obavezuje se da ga izvrši, veći od rada koji je potpisan za reprodukciju radne snage, te se stoga predstavlja u većoj vrednosti no što je vrednost radne snage.

||1323| *Drugo*: Drugi moment *razmene* kapitala i rada nema, u stvari, sa prvim momentom nikakve veze, i, strogo uzev, nije nikakva *razmena*.

U prvom momentu obavlja se razmena novca i robe — razmena ekvivalenata —, i radnik i kapitalista stoje jedan naspram drugog samo kao posednici robe. Razmenjuju se ekvivalenti. (To jest, odnos se ne menja tim *kada* će se oni razmeniti; i da li cena rada stoji *iznad* ili *ispod* vrednosti radne snage ili joj je *ravna*, to ovu transakciju ne menja. Ona *može*, dakle, da se obavi po opštem zakonu robne razmene.)

U drugom momentu nema nikakve razmene. Posednik novca prestao je da bude kupac robe, a radnik prodavac robe. Posednik novca funkcioniše sada kao kapitalista. On troši robu koju je kupio, a radnik je isporučuje, jer je upotreba njegove radne snage sam njegov rad. Ranijom transakcijom sam *rad* je postao deo predmetnog bogatstva. Radnik ga obavlja, ali taj rad *pripada* kapitalu, on je samo još funkcija ovoga. On se zato obavlja neposredno pod njegovim nadzorom i njegovom upravom; a proizvod u kome se on opredmećuje predstavlja onaj novi oblik u kome se kapital pojavljuje, ili, tačnije, u kome se *actu ostvaruje* kao kapital. U ovom procesu rad se, stoga, neposredno *opredmećuje*, *neposredno* se pretvara u kapital, pošto je kapitalu *formalno* pripojen već prvom transakcijom. I to se ovde *više* rada pretvara u kapital nego što je ranije kapitala bilo utrošeno na kupovinu radne snage. U ovom procesu prisvaja se deo neplaćenog rada i samo usled toga se novac pretvara u kapital.

Iako ovde u stvari nema nikakve razmene, ipak se, ako apstrahujemo posredovanje, postiže ovaj rezultat: određena količina opredmećenog rada razmenila se u tom procesu — obuhvativši oba momenta — za veću količinu živog rada, što se u rezultatu procesa izražava tako da je rad koji se u njegovom proizvodu opredmetio veći od rada koji je opredmećen u radnoj snazi, te stoga veći od opredmećenog rada koji se plaća radniku; drugim rečima: u stvarnom procesu proizvodnje kapitalista ne dobija natrag samo onaj deo kapitala koji je utrošio na najamninu, nego dobija i višak vrednosti koji ga ništa ne staje. *Neposredna* razmena rada za kapital znači ovde: 1. neposredno pretvaranje rada u kapital, u predmetni sastavni deo kapitala u procesu proizvodnje, 2. razmenu određene količine opredmećenog rada za istu količinu živog rada plus višak količine živog rada koji se prisvaja *bez razmene*. Izraz da je *proizvodan rad* takav rad koji se *neposredno* razmenjuje za *kapital*, obuhvata sve ove momente i samo je izvedena formula za to da je

to *rad* koji novac pretvara u kapital, koji se razmenjuje za sredstva za proizvodnju kao *kapital*, dakle ništa se ne odnosi prema njima kao prema jednostavnim uslovima za proizvodnju, ili, ne odnosi se prema uslovima za proizvodnju kao *rad* prosto-naprосто, bez specifične društvene određenosti.

Ovo uključuje: 1. uzajamni odnos između novca i radne snage kao između roba, kupovinu i prodaju između posednika novca i posednika radne snage; 2. neposredno podređivanje rada kapitalu; 3. stvarno pretvaranje rada u kapital u procesu proizvodnje, ili, što je isto, stvaranje viška vrednosti za kapital. Tu postoji *đvojaka razmena između rada i kapitala*. Prva izražava samo kupovinu radne snage, stoga *actu* rada i njegovog proizvoda. Druga izražava neposredno pretvaranje *živog* rada u kapital, ili njegovo opredmećenje kao ostvarivanje kapitala.

[d] *Specifična upotrebna vrednost proizvodnog rada za kapital*

Rezultat procesa kapitalističke proizvodnje niti je sam proizvod (upotrebna vrednost) niti *roba*, to jest upotrebna vrednost koja ima određenu razmensku vrednost. Njegov rezultat, njegov proizvod je stvaranje *viška vrednosti* za kapital, te stoga stvarno *pretvaranje* novca ili robe u kapital, ono što su do procesa proizvodnje novac i roba samo po nameri, samo an sich, po svojoj nameni. Proces proizvodnje usisava više rada nego što ga je kupio. Ovo usisavanje, ||1324| ovo *prisvajanje* tuđeg neplaćenog rada koji se u procesu proizvodnje izvršuje, *neposredna je svrha* procesa kapitalističke proizvodnje; jer ono što kapital kao kapital (stoga kapitalista kao kapitalista) hoće da proizvodi, nije neposredno ni upotrebna vrednost za vlastitu potrošnju, ni roba, koju valja prvo pretvoriti u novac, a zatim u upotrebne vrednosti. Svrha kapitalističke proizvodnje je *bogaćenje, oplodavanje vrednosti*, njeno *uvećavanje*, dakle održavanje ranije vrednosti i stvaranje viška vrednosti. A ovaj *specifični proizvod* procesa kapitalističke proizvodnje kapital postiže samo u razmeni za rad, koji se zato zove *proizvodan rad*.

Da bi proizvodio *robu*, rad mora biti koristan rad, mora proizvoditi neku *upotrebnu vrednost*, mora se predstaviti u *upotrebnoj vrednosti*. I stoga se samo onaj rad razmenjuje za kapital koji se predstavlja u *robi*, u upotrebnim vrednostima. To je sama po sebi razumljiva pretpostavka. Ali nije taj konkretni karakter rada, njegova upotrebna vrednost kao takva, nije dakle, na primer, krojački, obučarski rad, pređenje, tkanje itd. ono što sačinjava njegovu specifičnu upotrebnu vrednost za kapital, što mu daje obeležje *proizvodnog rada* u sistemu kapitalističke proizvodnje. Njegovu *specifičnu upotrebnu vrednost* za kapital ne čini njegov određeni korisni karakter, kao što ni posebna korisna svojstva proizvoda u koji se opredmećuje. Tu specifičnu upotrebnu vrednost daje mu njegov karakter kao stvaralački element

razmenske vrednosti, daje mu apstraktan rad, i to ne zato što on uopšte predstavlja neku određenu količinu ovog opšteg rada, nego zato što on predstavlja veću količinu apstraktnog rada od one *sadržane* u njegovoj ceni, to jest u *vrednosti radne snage*.

Za kapital se upotrebna vrednost radne snage sastoji baš u suvišku količine rada koju daje preko količine rada koja je u njoj samoj opredmećena i koja je stoga potrebna za njenu reprodukciju. Rad daje tu količinu, naravno, u *određenom obliku* koji mu pripada kao posebnom korisnom radu, kao pređenju, tkanju itd. Ali taj konkretni karakter rada koji ga uopšte osposobljava da se predstavi u robi ne čini njegovu *specifičnu upotrebnu vrednost* za kapital. Za kapital ta upotrebna vrednost sastoji se u njegovoj količini kao rada uopšte i u suvišku količine izvršenog rada *preko* one količine rada koju rad staje.

Određena suma novca x postaje usled toga kapital što se u svome proizvodu predstavlja kao $x+h$; to jest, što je količina rada koja je kao proizvod u njemu sadržana veća od količine rada koja je prvobitno bila u njemu sadržana. I to je rezultat razmene između novca i proizvodnog rada, ili: samo je onaj rad *proizvođan* koji opredmećeni rad osposobljava da se u razmeni s njime predstavi kao uvećana količina opredmećenog rada.

Zato proces kapitalističke proizvodnje i nije samo proizvodnja robe. On je proces koji usisava neplaćeni rad, proces koji materijal i sredstva za rad — sredstva za proizvodnju — čini sredstvima za usisavanje neplaćenog rada.

Iz prethodnoga proizlazi da biti *proizvođan rad* jeste takva odredba rada koja pre svega nema nikakve veze sa *određenom sadržinom* rada, ni s njegovom posebnom korisnošću ili osobenom upotrebnom vrednošću u kojoj se predstavlja.

Ista vrsta rada može da bude proizvodna ili neproizvodna.

Na primer Milton, koji je napisao *Izgubljeni raj* i dobio za to pet funti sterlinga, bio je *neproizvođan radnik*. Naprotiv, pisac koji radi za svoga izdavača *proizvođan je radnik*. Milton je proizveo *Izgubljeni raj* iz istog razloga iz kojeg svilena buba proizvodi svilu. Bilo je to delanje *njegove* prirode. On je kasnije prodao taj proizvod za pet funti sterlinga. Ali lajpciški književni proleter koji pod upravom svog knjižara fabrikuje knjige (na primer priručnike ekonomije), *proizvođan je radnik*; jer, njegova proizvodnja je unapred podređena kapitalu i vrši se samo radi njegovog oplodavanja. Pevačica, na primer, koja na svoj sopstveni rizik prodaje svoje pevanje *neproizvođan je radnik*. Ali kad tu istu pevačicu angažuje neki entrepreneur da peva na koncertima da bi zaradio novaca, ona je *proizvođan radnik*, jer proizvodi kapital.

(e) *Neproizvodan rad kao rad koji čini usluge; kupovanje usluga u uslovima kapitalizma. Vulgarno shvatanje odnosa kapitala i rada kao razmene usluga*

||1325| Ovde valja razlikovati više pitanja.

Da li kupim čakšire ili kupim sukno i pozovem u kuću krojačkog pomoćnika, kome platim njegovu *uslugu* (to jest njegov krojački rad) da ovo sukno pretvori u čakšire, to je meni sasvim svejedno, ukoliko mi je stalo samo do čakšira. Ako ja, umesto da pozovem krojača kući, kupim čakšire od kapitalističkog krojača (merchant tailor), onda to činim zato što je prvi način skuplji, i što čakšire staju manje rada, dakle jeftinije su kad ih proizvodi kapitalistički krojač nego kad ih dam proizvesti na prvi način. Ali u oba slučaja ja pretvaram novac kojim kupujem čakšire ne u kapital, već u čakšire; u oba slučaja ja upotrebljavam novac prosto kao prometno sredstvo, to jest pretvaram ga u ovu određenu upotrebnu vrednost. Tu, dakle, novac ne figurira kao kapital, iako se u jednom slučaju razmenjuje za *robu*, a u drugom kupuje sam *rad* kao *robu*. On funkcioniše samo kao novac i, tačnije rečeno, kao prometno sredstvo.

S druge strane, krojački pomoćnik [koji radi u mojoj kući] *nije proizvodan radnik*, iako njegov rad daje meni proizvod, čakšire, a njemu cenu njegovog rada, novac. Mogućno je da je količina rada koju pomoćnik daje veća od količine sadržane u ceni koju dobija od mene. A to je čak i verovatno, pošto je cena njegovog rada određena cenom koju dobijaju *proizvodni* krojački pomoćnici. Ali meni je to sasvim svejedno. Ako je cena jednom utvrđena, meni je sasvim svejedno radi li on 8 ili 10 časova. Meni je stalo samo do *upotrebne vrednosti*, do čakšira, pri čemu je, naravno, u mom interesu, bilo da ih kupim na jedan ili na drugi način, da što manje za njih platim, ali u jednom slučaju ne više ili manje nego u drugom, ili da *platim za njih samo njihovu normalnu cenu*. To je *izdatak* za moju potrošnju, to nije umnožavanje, već smanjivanje mog novca. To nipošto nije sredstvo za bogaćenje, kao što nije sredstvo za bogaćenje i neki drugi način izdavanja novca za moju *ličnu potrošnju*.

Neki od *savants*¹ Paul de Kocka može mi reći da bez ove kupovine, kao i bez kupovine hleba, ja ne mogu da živim, dakle ni da se *bogatim*, da je to, dakle, posredno sredstvo ili bar uslov za moje bogaćenje. Na isti način bili bi moj krvotok i moj proces disanja uslovi za moje bogaćenje. Ali me zato ne obogaćuju sami po sebi ni moj krvotok ni moj proces disanja, već, naprotiv, i jedno i drugo pretpostavljaju skupocenu razmenu materije, koja je i za opstanak siromaha neophodna. Stoga prosta *neposredna* razmena novca za rad ne pretvara novac u kapital, ni rad u proizvodan rad.

¹ učenjaka

Šta je, dakle, karakteristično u ovoj razmeni? Čime se ona razlikuje od razmene novca za proizvođan rad? S jedne strane time što se *novac* izdaje kao *novac*, kao samostalan oblik prometne vrednosti, koja treba da se pretvori u *upotrebnu vrednost*, u životna sredstva, u predmet lične potrošnje. Novac, dakle, ne postaje kapital, već obratno, on gubi svoju egzistenciju kao razmenska vrednost da bi se potrošio, uništio kao upotrebna vrednost. S druge strane, mene taj rad interesuje samo kao upotrebna vrednost, kao *usluga* kojom se sukno pretvara u čakšire; kao usluga koju mi čini njen određeni korisni karakter.

Naprotiv, usluga koju isti krojački pomoćnik čini kapitalističkom krojaču koji ga unajmljuje ne sastoji se nipošto u tome što on sukno pretvara u čakšire, već u tome što potrebno radno vreme koje je određeno u jednim čakširama iznosi, recimo, 12 časova, a najamnina koju pomoćnik prima sadrži 6 časova. Usluga koju mu on čini sastoji se, dakle, u tome što radi 6 časova badava. Što se ovo dešava u vidu šivenja čakšira, to samo *skriva* stvarni odnos. Zato kapitalistički krojač, čim mu se pruži prilika, gleda da čakšire ponovo pretvori u novac, to jest u oblik u kome je određeni karakter krojačkog rada potpuno iščezao i u kome se učinjena usluga stoga izražava na taj način što mesto radnog vremena od 6 časova, koje ||1326| se izražava u određenoj svoti novca, postoji radno vreme od 12 časova, koje se izražava u dvostrukoj svoti novca.

Ja kupujem krojački rad radi usluge koju on čini kao *krojački rad* da zadovolji moju potrebu u odelu, dakle da bi služio jednoj od mojih *potreba*. Kapitalistički krojač ga kupuje kao sredstvo da iz jednog talira napravi dva. Ja ga kupujem zato što proizvođi određenu upotrebnu vrednost, što čini određenu uslugu. On ga kupuje zato što daje više razmenske vrednosti nego što staje, kupuje ga kao puko sredstvo da manje rada razmeni za više rada.

Gde se razmena novca obavlja neposredno za rad koji ne proizvođi kapital, dakle *nije proizvođan* rad, on se kupuje kao *usluga*, što uopšte nije ništa drugo već izraz za posebnu upotrebnu vrednost koju rad pruža kao i svaka druga roba; ali to je specifičan izraz za posebnu upotrebnu vrednost rada, ukoliko ovaj ne vrši usluge kao stvar, već kao *delatnost*, što ga, međutim, nipošto ne razlikuje od mašine, na primer časovnika. Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des^[141] su u ovom slučaju sasvim jednakovažeći oblici istoga odnosa, dok u kapitalističkoj proizvodnji do ut facias izražava veoma specifičan odnos predmetne vrednosti koja se daje i žive delatnosti koja se prima. I pošto u ovom kupovanju *usluga* specifični odnos rada i kapitala uopšte nije sadržan, bilo da je potpuno zbrisan ili uopšte ne postoji, ono je, naravno, omiljeni oblik Saya, Bastiat-a i kompanije za izražavanje *odnosa kapitala i rada*.

Kako se reguliše *vrednost* ovih usluga i kako se sama ta *vrednost* određuje zakonima najamnine, pitanje je koje nema nikakve veze sa istraživanjem ovog odnosa i koje spada u poglavlje o najamnini.

Tako izlazi da sama razmena novca za rad ne pretvara ovaj u *proizvodan* rad, i da je, s druge strane, *sadržina* ovog rada u prvi mah bez značaja.

Sam radnik može da kupi rad, to jest robe koje se daju u vidu usluga, i utrošak njegove najamnine na takve usluge je takav utrošak koji se ničim ne razlikuje od utroška njegove najamnine na bilo koju drugu robu. Usluge koje kupuje mogu biti više ili manje potrebne; on može, na primer, kupiti uslugu lekara ili popa onako isto kao što može kupiti hleb ili rakiju. Kao kupac — to jest predstavnik novca prema robi — radnik se nalazi u istoj kategoriji s kapitalistom kad se ovaj pojavljuje samo kao kupac, to jest kad se radi samo o tome da se novac pretvori u oblik robe. Kako se određuje cena ovih usluga i u kakvom je ona odnosu prema najamnini u pravom smislu, ukoliko se ona reguliše zakonima ove poslednje; ukoliko se ne reguliše, to su pitanja koja treba razmotriti u jednoj raspravi o najamnini i koja sa sadašnjim istraživanjem nemaju nikakve veze.

Na taj način, ako puka razmena novca i rada ne pretvara rad u *proizvodan* rad ili, što je isto, ne pretvara novac u kapital, onda i *sadržina*, konkretni karakter, posebna korisnost rada izgleda u prvi mah bez značaja; kao što smo gore videli, isti rad istog krojačkog pomoćnika u jednom slučaju se javlja kao proizvodan, a u drugom kao neproizvodan.

Neke *usluge* ili *upotrebne vrednosti*, rezultati izvesnih vrsta delatnosti ili rada, otevoljuju se u *robi*, druge, naprotiv, ne ostavljaju za sobom nikakve opipljive rezultate koji bi se *razlikovali* od njihovih izvršilaca; ili njihov rezultat nije nikakva *prodajna roba*. Tako, na primer, usluga koju mi čini pevač zadovoljava moju estetsku potrebu, ali ono u čemu uživam postoji samo u delatnosti nerazlučljivoj od samog pevača, i čim se njegov rad, pevauje, završi, prestaje i moje uživanje. Ja uživam u samoj delatnosti — njenoj reverberaciji na moje uho. Ove usluge, kao i robe koje kupujem, mogu da budu potrebne ili mogu samo izgledati potrebne, na primer usluga vojnika, ili lekara, ili advokata, ili to mogu biti usluge koje mi pružaju uživanja. To niu koliko ne menja njihovu ekonomsku određenost. Ako sam zdrav pa mi lekar nije potreban, ili ako imam sreću da se ne moram parničiti, onda ću kao kugu izbegavati da izdam novac za lekarske ili pravničke usluge.

||1328|[142] *Usluge* mogu biti i nametnute, kao *činovničke usluge* itd.

Ako kupim uslugu učitelja ne zato da bih razvio svoje sposobnosti, nego zato da bih postigao veštine kojima mogu da zarađujem novac — ili ako drugi kupe za mene ovog učitelja — i ako ja stvarno nešto naučim, što je samo po sebi sasvim nezavisno od plaćanja usluge, onda ovi troškovi učenja, onako isto kao i troškovi moga izdržavanja, spadaju u troškove proizvodnje moje radne snage. Ali posebna korisnost ove usluge niu koliko *ne menja* dati *ekonomski odnos*: ja time novac ne pretvaram u kapital, niti izvršilac usluge, učitelj, pretvara mene u *svoga kapitalistu*, u svoga gospodara. Prema tome je za *ekonomski karakter*

ovog odnosa sasvim svedjedno da li me lekar leči, da li me učitelj uspešno podučava, da li advokat dobija moju parnicu. Ono što se plaća to je čijenjenje usluge kao takve, za čiji rezultat, zbog prirode usluge, njen izvršitelj ne može da jemči. Veliki deo *usluga* spada u *troškove potrošnje* robe, kao usluge kuvarice, služavke itd.

Karakteristično je za sve vrste *neproizvodnog rada* da se ja mogu njima utoliko više koristiti — kao i kupovinom sve druge robe u svrhu potrošnje — ukoliko više eksploatišem *proizvodne radnike*. Otuda se *proizvodan radnik* može najmanje od svih da koristi *uslugama* neproizvodnih radnika, iako za *nedobrovoljne* usluge (država, porezi) on ima najviše da plaća. Dok, obratno, moja moć da upošljam *proizvodnu radnike* ne raste nipošto u srazmeri u kojoj upotrebljavam *neproizvodne radnike*, nego obratno, ona u istoj srazmeri opada.

Sami *proizvodni radnici* mogu u odnosu na mene da budu *neproizvodni radnici*. Na primer, ako dam da mi se kuća tapetuje, a ovi tapetari su najamni radnici nekog preduzetnika koji mi je ovaj posao prodao, onda je to za mene isto kao da sam kupio tapetovanu kuću, kao da sam utrošio novac na robu za svoju potrošnju, ali za preduzetnika, za čiji račun ovi radnici tapetuju, oni su proizvodni radnici jer mu proizvode višak vrednosti. |1328|

*

||1333| U koliko meri s gledišta kapitalističke proizvodnje *nije proizvodan* onaj radnik koji doduše proizvodi robu za prodaju ali samo do iznosa vrednosti svoje sopstvene radne snage, dakle ne proizvodi nikakav višak vrednosti za kapitalistu —, vidi se već iz onih mesta kod Ricarda gde se govori da je very existence of such people a nuisance¹(123). To je teorija i praksa kapitala.

*Kako teorija o kapitalu tako i *praksa* da se *rad produži do tačke* gde može preko troškova izdržavanja radnika da proizvede i *profit* za kapitalistu čini se da protivreče zakonu koji reguliše proizvodnju (Th[omas] Hodgskin, *Popular Political Economy*, London 1827, p. 238). |1333|

*

||1336| Mi smo videli: Proces kapitalističke proizvodnje nije samo proces proizvodnje *robe*, već i proces proizvodnje *viška vrednosti*, apsorbovanje viška rada, te stoga proces proizvodnje kapitala. Prvi formalni čin razmene između novca i rada ili kapitala i rada samo je *potencijalno* prisvajanje tuđeg živog rada posredstvom opredmećenog rada. Stvarni proces prisvajanja vrši se tek u stvarnom procesu proizvodnje, koji već ima iza sebe onu prvu formalnu transakciju—kada kapitalista i radnik stoje jedan prema drugome kao *puki posednici robe*,

¹ samo postojanje takvih ljudi nezgoda

kada se međusobno odnose kao kupac i prodavac. Zato svi vulgarni ekonomisti — kao Bastiat — ostaju na onoj prvoj formalnoj transakciji da ne bi uzeli u obzir baš taj specifični odnos. U razmeni novca i neproizvodnog rada ta je razlika očita. Tu se novac i rad razmenjuju *samo* kao robe. Ova razmena ne stvara pri tom kapital, već je *trošenje dohotka*. [1336]

[f] *Rad zanatlija i seljaka u kapitalističkom društvu*

[1328] No kako onda stoji stvar sa samostalnim zanatlijama ili seljacima koji ne upošljavaju radnike, dakle ne proizvode kao kapitalisti? Oni su ili, kao svagda u slučaju seljaka (ali ne, na primer, u slučaju baštovana koga dovedem sebi u kuću), *proizvođači robe*, i ja kupujem od njih *robu*, pri čemu ništa ne menja, na primer, stvar što zanatlija isporučuje svoju robu po porudžbini, a seljak dovozi svoju robu prema svojim mogućnostima. U ovom slučaju i jedan i drugi istupaju prema meni kao prodavci robe, ne kao prodavci rada, i ovaj odnos nema zato nikakve veze s razmenom kapitala i rada, dakle ni sa razlikovanjem *proizvodnog i neproizvodnog rada*, koje se zasniva samo na tome da li se rad razmenjuje za novac kao novac ili pak za novac kao kapital. Otuda oni ne spadaju ni u kategoriju *proizvodnih* ni u kategoriju *neproizvodnih radnika* iako su proizvođači robe. Ali njihova proizvodnja nije potčinjena kapitalističkom načinu proizvodnje.

Mogućno je da ovi proizvođači koji rade sopstvenim sredstvima za proizvodnju ne reprodukuju samo svoju radnu snagu već stvaraju višak vrednosti, budući da im njihov položaj dopušta da prisvoje sav svoj višak rada ili jedan njegov deo (pošto im se jedan deo oduzima u obliku poreza itd.). I ovde se susrećemo s jednom osobenošću koja je karakteristična za društvo u kome prevladuje jedna određena načina proizvodnje, iako još nisu svi odnosi proizvodnje njemu potčinjeni. U feudalnom društvu na primer, kao što se može najbolje proučavati u Engleskoj, jer je tu sistem feudalizma prenesen gotov iz Normandije i njegov oblik utisnut jednoj u mnogom pogledu različnoj društvenoj podlozi, dobijaju feudalni izraz i oni odnosi koji su daleko od suštine feudalizma; tako, na primer, čisto novčani odnosi u kojima nikako nije reč o uzajamnim ličnim uslugama sizerena i vazala; tako, na primer, fikcija da sitni seljak drži svoje dobro kao feud.

Isto je tako i u kapitalističkom načinu proizvodnje. Nezavisni seljak ili zanatlija podeljen je na dve osobe*. Kao posednik sredstava za proizvodnju, on je kapitalista, kao radnik — on je svoj sopstveni najamni radnik. On plaća, dakle, sebi svoju najamninu kao kapitalista i izvlači svoj profit iz svog kapitala, to jest on eksploatiše samog sebe

* U malim preduzećima *preduzetnik* je često svoj *sopstveni radnik*. (Storch, t. I, Petrogradsko izdanje, str. 242.)

kao najamnog radnika i u višku vrednosti plaća samom sebi tribut koji je rad obavezan da plaća kapitalu. Možda plaća sebi i jedan treći deo kao zemljoposjednik (rentu), onako isto kao što industrijski kapitalista, kao što ćemo kasnije videti, kad radi sopstvenim ||1329| kapitalom, plaća samom sebi kamatu, i to smatra za nešto što ne duguje sebi kao industrijski kapitalista, već naprosto qua kapitalista.

Društvena određenost sredstava za proizvodnju u kapitalističkoj proizvodnji—tako da izražavaju određeni odnos proizvodnje — toliko je srasla s materijalnim postojanjem ovih sredstava za proizvodnju kao sredstava za proizvodnju, i u načinu predstavljanja buržoaskog društva toliko je nerazdvojna od njega, da se ta određenost (kategorična određenost) primenjuje i tamo gde joj taj odnos direktno protivreći. Sredstva za proizvodnju postaju kapital samo ukoliko su prema radu osamostaljena kao samostalna moć. U razmotrenom slučaju je proizvođač—radnik — posednik, sopstvenik svojih sredstava za proizvodnju. Ona, dakle, nisu kapital, kao god što nije ni on prema njima najamni radnik. Pored svega toga ona se shvataju kao kapital, a on sam je u sebi podeljen, tako da on kao kapitalista upotrebljava samoga sebe kao najamnog radnika.

U stvari je ovaj način izlaganja, ma kako iracionalan na prvi pogled izgledao, ipak tačan u ovom smislu: U navedenom slučaju proizvođač stvara doduše svoj sopstveni višak vrednosti (pretpostavljajući slučaj da svoju robu prodaje po njenoj vrednosti), ili ceo proizvod opredmećuje samo njegov sopstveni rad. Ali da on može *prisvojiti* ceo proizvod svoga rada i da pretek vrednosti njegovog proizvoda iznad prosečne cene njegovog, recimo, dnevnog rada ne prisvaja *neko treći*, on to ne duguje svome radu—u tom pogledu se on ničim ne razlikuje od drugih radnika—, nego okolnosti što poseduje sredstva za proizvodnju. Zahvaljujući, dakle, samo tome što je vlasnik sredstava za proizvodnju, on može da prisvoji vlastiti višak rada, te se tako odnosi kao svoj sopstveni kapitalista prema samom sebi kao najamnog radniku.

U ovom društvu to se *razdvajanje* pojavljuje kao normalan odnos. Tamo gde stvarno ne postoji, on se pretpostavlja i, kao što je gore pokazano, ne bez osnova; jer (za razliku na primer od prilika u starom Rimu ili u Norveškoj, ili prilika na severozapadu Sjedinjenih Država) ovde se javlja *spajanje* kao slučajno, a *razdvajanje* kao normalno, te se zato razdvajanje zadržava kao odnos i onda kada jedno lice sjedinjuje različite funkcije. Tu dolazi jasno do izražaja da je kapitalista kao takav samo funkcija kapitala, a radnik funkcija radne snage. Onda je i zakon to da ekonomski razvitak raspodeljuje funkcije među razna lica; i zanatlija ili seljak koji proizvodi svojim sopstvenim sredstvima za proizvodnju, ili će se postepeno pretvarati u malog kapitalistu, koji eksploatiše i tuđi rad, ili će izgubiti svoja sredstva za proizvodnju (ovo može najpre biti slučaj, iako seljak ostaje njihov *nominalni* vlasnik, kao pri hipotekarnom zaduživanju) i pretvoriti se u najamnog radnika. Takva je tendencija društvenog oblika u kome preovlađuje kapitalistički način proizvodnje.

[g] *Sporedna odredba proizvodnog rada kao rada koji se realizuje u materijalnom bogatstvu]*

Pri razmatranju suštinskih odnosa kapitalističke proizvodnje može se dakle pretpostaviti <pošto se to, uopšte uzev, sve više ostvaruje, pošto je to načelni cilj i pošto se samo u ovom slučaju proizvodne snage rada mogu razviti do najviše tačke> da je ceo robni svet, da su sve oblasti materijalne proizvodnje — proizvodnje materijalnog bogatstva — potčinjene (formalno ili stvarno) kapitalističkom načinu proizvodnje. Pri toj pretpostavci koja izražava limit¹ i koja se, dakle, sve više približava apsolutnoj tačnosti, svi radnici uposleni u proizvodnji robe najamni su radnici, a sredstva za proizvodnju istupaju prema njima u svima ovim oblastima kao kapital. A u tom slučaju može se uzeti kao karakteristično za *proizvodne radnike*, to jest za radnike koji proizvode kapital, to da se njihov rad ostvaruje u *robi*, u materijalnom bogatstvu. I tako bi *proizvodan rad*, pored svoje glavne karakterne crte, koja nema nikakve veze sa *sadržinom rada* i od nje je potpuno nezavisna, dobio drugu, od prve različitu sporednu karakternu crtu.

[h] *Pojave kapitalizma u oblasti nematerijalne proizvodnje]*

U nematerijalnoj proizvodnji, i onda kad se ona obavlja isključivo radi razmene, dakle kad proizvodi *robu*, moguće su dve stvari:

1. Ona rezultira u *robi*, u upotrebnim vrednostima, koje poseduju od proizvođača i potrošača odvojeno samostalno obličje; koje, dakle, mogu postojati u vremenskom razmaku između proizvodnje i potrošnje i u ovom razmaku mogu cirkulisati kao *prodajna roba*, kao na primer, knjige, slike, ukratko svi proizvodi umetnosti koji su odvojeni od umetničkog stvaranja samih umetnika. Tu je kapitalistička proizvodnja primenljiva samo u veoma ograničenoj meri. Ukoliko, na primer, neki pisac za neko zajedničko delo — recimo enciklopediju — iskorišćuje mnoge druge kao pomoćnike. ||1330| U većini slučajeva tu se ne ide dalje od *prelaznih oblika* ka kapitalističkoj proizvodnji; različni naučni ili umetnički proizvođači, zanatlije ili stručnjaci rade za zajednički trgovački kapital knjižara; odnos koji s pravim kapitalističkim načinom proizvodnje nema nikakve veze, pa čak ni formalno nije još njemu potčinjen. Da je u ovim prelaznim oblicima eksploatacija rada baš najveća, nimalo ne menja stvar.

2. Proizvodnja je neodvojiva od čina proizvođenja, kao kod svih reproduktivnih umetnika, govornika, glumaca, učitelja, lekara, popova itd. I tu se kapitalistički način proizvodnje obavlja samo u neznačajnom opsegu i prema prirodi stvari može da se obavlja samo u nekim oblastima. Na primer, u nastavnim zavodima mogu učitelji da budu puki najamni

¹ granicu, među

radnici za preduzetnika nastavnog zavoda, kao što je toliko takvih nastavničkih fabrika u Engleskoj. Iako prema učenicima nisu *proizvodni radnici*, oni su to prema svome preduzetniku. On razmenjuje svoj kapital za njihovu radnu snagu i bogati se ovim procesom. Isto je kod pozorišnih preduzeća, ustanova za razonodu itd. Prema publici glumac se tu odnosi kao umetnik, ali prema svome preduzetniku on je *proizvodan radnik*. Sve ove pojave kapitalističke proizvodnje u ovoj oblasti toliko su beznačajne, upoređene s celokupnom proizvodnjom, da se mogu potpuno zanemariti.

(i) *Problem proizvodnog rada posmatran pod uglom celokupnog procesa materijalne proizvodnje*

S razvitkom specifično kapitalističkog načina proizvodnje, kad mnogi radnici rade zajedno u proizvodnji iste robe, odnos u kome njihov rad stoji neposredno prema predmetu proizvodnje mora, naravno, biti vrlo različit. Na primer, ranije spomenuti pomoćni radnici nemaju u fabrici⁽¹⁴³⁾ nikakve neposredne veze s prerađivanjem sirovina. Radnici koji nadziru radnike koji imaju sa ovim prerađivanjem neposrednog posla, udaljeni su za korak dalje; odnos inženjera opet je drukčiji i on radi poglavito samo svojom glavom itd. Ali *ukupnost ovih radnika*, koji poseduju radnu snagu različite vrednosti (iako se masa upotrebljenog rada nalazi na prilično istom nivou), proizvode rezultat koji se, ako posmatramo *rezultat* samo procesa rada, izražava u *robi* ili u nekom *materijalnom proizvodu*; i svi zajedno, kao radionica, žive su proizvodne mašine tih *proizvoda*, kao što oni, s gledišta celokupnog procesa proizvodnje, svoj rad razmenjuju za kapital i reprodukuju novac kapitaliste kao kapital, to jest kao vrednost koja se oplodava, kao vrednost koja se uvećava.

Kapitalističkom načinu proizvodnje je svojstveno da različite vrste rada, dakle i umni i manuelni rad—ili vrste rada u kojima preovlađuje jedna ili druga strana—razdvaja i raspodeljuje među razna lica, što ipak ne sprečava da materijalni proizvod bude *zajednički proizvod* tih lica, ili da se njihov zajednički proizvod opredmećuje u materijalnom bogatstvu; što, s druge strane, isto tako ne sprečava ili ništa ne menja u tome da je odnos svakog od tih lica posebično odnos najamnog radnika prema kapitalu i u tom eminentnom smislu odnos *proizvodnog radnika*. Sva ova lica ne samo što *neposredno* učestvuju u proizvodnji materijalnog bogatstva, nego i razmenjuju svoj rad *neposredno* za novac kao kapital i stoga neposredno reprodukuju pored svoje najamnine i višak vrednosti za kapitaliste. Njihov rad sastoji se iz plaćenog rada plus neplaćeni višak rada.

[j) *Transportna industrija kao grana materijalne proizvodnje.
Proizvodan rad u transportnoj industriji*]

Osim ekstraktivne industrije, poljoprivrede i prerađivačke industrije postoji još i četvrta oblast materijalne proizvodnje koja takođe prolazi kroz različne stupnjeve zanatskog, manufakturnog i mehaničkog rada; to je *transportna industrija*, bilo da transportuje ljude ili robu. Odnos *proizvodnog rada*, to jest najamnih radnika, prema kapitalu je tu sasvim isti kao i u drugim oblastima materijalne proizvodnje. Dalje, tu se na predmetu rada proizvodi materijalna promena — *prostorna promena*, promena mesta. U pogledu transporta ljudi ovo se javlja samo kao *usluga* koju im čini preduzetnik. Ali odnos između kupaca i prodavaca ove *usluge* nema nikakve veze s odnosom proizvodnih radnika prema kapitalu, kao što ni odnos prodavaca i kupaca pređe.

Naprotiv, razmotrimo li taj proces u odnosu na robe, onda ||1331| se tu u procesu rada u svakom slučaju zbiva promena na predmetu rada, na *robi*. Roba menja svoje mesto, i menjajući svoje mesto ona menja i svoju upotrebnu vrednost. Njena razmenska vrednost raste srazmerno količini rada koju iziskuje ova promena njene upotrebne vrednosti, srazmerno sumi rada koja je određena delom rabaćenjem postojanog kapitala — dakle sumom opredmećenog rada koja ulazi u tu robu —, delom sumom živog rada, kao u procesu oplodavanja vrednosti svih drugih roba.

Čim je roba prispela na mesto opredeljenja, ova promena koja se zbilja s njenom upotrebnom vrednošću nestala je i izražava se još samo u njenoj povišenoj razmenskoj vrednosti, u poskupljenju robe. Iako realni rad nije ovde ostavio nikakvog traga na upotrebnoj vrednosti, on je ipak realizovan u razmenskoj vrednosti ovog materijalnog proizvoda, pa tako i za ovu industriju, kao i za ostale oblasti materijalne proizvodnje, važi da se rad otelovljuje u *robi* iako nije ostavio vidljivog traga na upotrebnoj vrednosti robe.

★

Mi ovde imamo posla samo još s *proizvodnim kapitalom*, to jest s kapitalom koji dejstvuje u *neposrednom procesu proizvodnje*. Kasnije ćemo preći na kapital u *prometnom procesu*. I tek kasnije, pri razmatranju posebnog oblika koji kapital dobija kao *trgovinski kapital*, moći će se odgovoriti na pitanje koliko su radnici koje on upošljava proizvodni ili neproizvodni. |XXI - 1331|

[Skice plana I i III dela »Kapitala«^[144]]

[a] *Plan I dela ili I odeljka »Kapitala«*

||XVIII - 1140| I Odeljak^[145] »Proces proizvodnje kapitala« podeliti ovako:

1. Uvod. Roba. Novac.
2. Pretvaranje novca u kapital.
3. Apsolutni višak vrednosti. a) Proces rada i proces oplodavanja vrednosti. b) Postojani kapital i promenljivi kapital. c) Apsolutni višak vrednosti. d) Borba za normalni radni dan. e) Istovremeni radni dani (broj istovremeno zaposlenih radnika). Iznos viška vrednosti i stopa viška vrednosti (veličina i visina?).
4. Relativni višak vrednosti. a) Prosta kooperacija. b) Podela rada. c) Mašinerija itd.
5. Kombinacija apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Srazmere (proporcija) između najamnog rada i viška vrednosti. Formalno i realno potčinjavanje rada kapitalu. Proizvodnost kapitala. Proizvođan i neproizvođan rad.
6. Pretvaranje viška vrednosti u kapital. Prvobitna akumulacija. Wakefieldova teorija o kolonizaciji.
7. Rezultat procesa proizvodnje.
(Preokret u pojavi zakona privsvajanja može se izložiti ili u tački 6 ili u tački 7.)
8. Teorije o višku vrednosti.
9. Teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu. [XVIII - 1140|]

[b] *Plan III dela ili III odeljka »Kapitala«*

||XVIII - 1139| Treći odeljak »Kapital i profit« ovako podeliti:

1. Pretvaranje viška vrednosti u profit. Razlika između profitne stope i stope viška vrednosti.
2. Pretvaranje profita u prosečni profit. Obrazovanje opšte profitne stope. Pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje.
3. Teorije o profitu i cenama proizvodnje kod A[dama] Smitha i Ricarda.

4. Zemljišna renta (ilustracija razlike između vrednosti i cene proizvodnje).
5. Istorija takozvanog Ricardovog zakona rente.
6. Zakon pada profitne stope. A. Smith, Ricardo, Carey.
7. Teorije o profitu.
(Pitanje da li Sismondija i Malthusa ne bi još trebalo uneti u »Teorije o višku vrednosti«.)
8. Cepenje profita na industrijski profit i kamatu. Trgovinski kapital. Novčani kapital.
9. Dohodak i njegovi izvori. Ovamo uneti i pitanje o odnosu između procesa proizvodnje i procesa raspodele.
10. Povratna kretanja novca u celokupnom procesu kapitalističke proizvodnje.
11. Vulgarna ekonomija.
12. Kraj. Kapital i najamni rad. [XVIII - 1139]

[c] *Plan druge glave*^[140] *III dela »Kapitala«*

[XVIII - 1109] U drugoj glavi trećeg dela o »*Kapitalu i profitu*«, gde se tretira obrazovanje opšte profitne stope, treba razmotriti:

1. Različiti organski sastav kapitala, delom uslovljen razlikom između promenljivog i postojanog kapitala, ukoliko ova razlika proizlazi iz *stepena proizvodnje*, iz apsolutnih *kvantitativnih* srazmera mašinerije, sirovine i mase rada koja ih pokreće. Ove razlike odnose se na proces rada. Isto tako treba razmotriti razlike između stalnog i optičajnog kapitala koje proističu iz procesa prometa i koje unose izmene u oplođavanju vrednosti za dati period vremena u raznim sferama.

2. Razlike u srazmeri vrednosti delova različitih kapitala koje ne proističu iz njihovog organskog sastava. To proističe iz razlike vrednosti, naročito sirovine, čak i pod pretpostavkom da u dve različite sfere apsorbuje jednaku količinu rada.

3. Nejednakost profitnih stopa u različnim sferama kapitalističke proizvodnje kao rezultat navedenih razlika. Samo za kapitale istog sastava itd. je tačno da je profitna stopa ista i masa profita srazmerna veličini primenjenog kapitala.

4. A za ukupni kapital važi ono što je izloženo u prvoj glavi. U kapitalističkoj proizvodnji se svaki kapital pojavljuje kao parcela, kao alikvotni deo ukupnog kapitala. Obrazovanje opšte profitne stope (konkurencija).

5. Pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje. Razlika između vrednosti, cene koštanja i cene proizvodnje.

6. Da bismo uneli i Ricardova izlaganja o ovome: Uticaj opštih kolebanja najamnine na opštu profitnu stopu i sledstveno na cene proizvodnje. [XVIII - 1109]

D o d a t a k

Citati na jeziku originala

- 7 "Positive profit, implies no loss to anybody; it results from an augmentation of labor, industry, or ingenuity, and has the effect of swelling or augmenting the public good... Relative profit, is what implies a loss to somebody; it marks a vibration of the balance of wealth between parties, but implies no addition to the general stock... the compound is easily understood; it is that species of profit... which is partly relative, and partly positive... both kinds may subsist inseparably in the same transaction." (Sir James Steuart: *An inquiry into the principles of political economy: being an essay on the science of domestic policy in free nations*... In: "The works, political, metaphysical, and chronological, of the late Sir James Steuart..." Now first collected by General Sir James Steuart, Bart., his son, from his father's corrected copies..., Vol. 1, London 1805, p. 275 - 276)
- 8 "In the price of goods, I consider two things as really existing, and quite different from [...] another; [...] the real value of the commodity, and the profit upon alienation." (*ibidem* p. 244)
- 8 "... upon an average, a workman of the country in general may perform... in a day, a week, a month...
... the value of the workman's subsistence an necessary expense, both for supplying his personal wants, and... the instruments belonging to his profession, which must [...] taken upon [...] average as above...
... the values of the materials...
These three articles being known, the price of manufacture is determined. It cannot be lower than the amount of all the three, that is, than the real value; whatever is higher, is the manufacturer's profit. This will [...] be in proportion to demand, and therefore will fluctuate according to circumstances. Hence appears the necessity of a great demand, in order to promote flourishing manufactures... the industrious [...] regulate their living and expence according to their certain profit." (*ibidem*, p. 244, 245, 246)
- 13 "It is obvious, that the relative numbers of [...] persons who can be maintained without agricultural labor, must be measured wholly by the productive powers of the cultivators." (Richard Jones: *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation*, London 1831, p. 159 - 160)
- 17 "... la classe productive, la classe des propriétaires, et la classe stérile... tous les citoyens occupés à d'autres services et à d'autres travaux que ceux de l'agriculture..." (François Quesnay: *Analyse du Tableau économique*. In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, p. 58)

- 18 «Son travail, dans l'ordre des travaux partagés entre les différents membres de la société, conserve la même primauté... qu'avait, entre les différents travaux qu'il était obligé dans l'état solitaire de consacrer à ses besoins de toute espèce, le travail qui subvenait à sa nourriture. Ce n'est pas ici une primauté d'honneur ou de dignité; elle est de nécessité *physique*... Ce que son travail fait produire à la terre au delà de ses besoins personnels est l'unique fonds des salaires que reçoivent tous les autres membres de la société en échange de leur travail. Ceux-ci, en se servant du prix de cet échange pour acheter à leur tour les denrées du laboureur, ne lui rendent exactement que ce qu'ils ont reçu. C'est une différence essentielle entre ces deux genres de travaux...» (Turgot: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* [1766]. In: «Oeuvres de Turgot». Nouvelle édition par M. Eugène Daire. Tome premier, Paris 1844, p. 9 - 10)
- 18 «Dès que le travail du laboureur *produit au delà* de ses besoins, il peut, avec ce superflu *que la nature lui accorde en pur don* au delà du salaire de ses peines, acheter le travail des autres membres de la société. Ceux-ci en le lui vendant ne gagnent que leur vie; mais le laboureur recueille, outre sa subsistance, une richesse indépendante et disponible, *qu'il n'a point achetée et qu'il vend*. Il est donc l'unique source des richesses qui par leur circulation animent tous les travaux de la société, *parce qu'il est le seul dont le travail produise au delà du salaire du travail.*» (*ibidem*, p. 11)
- 19 «Dans les premiers temps le propriétaire n'a pas dû être distingué du cultivateur... dans ce premier temps, tout homme laborieux, trouvant autant de terre qu'il en voulait, ne pouvait être tenté de *labourer pour autrui*... Mais à la fin toute terre trouva son maître, et ceux qui ne purent avoir des propriétés n'eurent d'abord d'autre ressource que celle *d'échanger le travail de leurs bras* dans les emplois de la *classe stipendiée* contre le superflu des denrées du propriétaire cultivateur.» (*ibidem*, p. 12)
- 19 «... payer des hommes pour cultiver sa terre, et pour des hommes qui vivent de salaires, autant valait les gagner à ce métier qu'à tout autre. *La propriété dut donc être séparée du travail de la culture, et bientôt elle le fut*... Les propriétaires commencent à... se décharger du travail de la culture sur des cultivateurs salariés.» (*ibidem*, p. 13)
- 20 «Le simple ouvrier, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien qu'autant qu'il parvient à vendre à d'autres sa peine... En tout genre de travail il doit arriver et il arrive en effet que le salaire de l'ouvrier se borne à ce qui lui est nécessaire pour lui procurer sa subsistance.» (*ibidem*, p. 10)
- 20 «... le produit de la terre se divise en deux parts: l'une comprend la subsistance et les profits du laboureur, qui sont la récompense de son travail et la condition sous laquelle il se charge de cultiver le champ du propriétaire; ce qui reste est cette partie indépendante et disponible que *la terre donne en pur don à celui qui la cultive* au delà de ses avances et du salaire de ses peines, et c'est la part du propriétaire ou le revenu avec lequel celui-ci peut vivre sans travail et qu'il porte où il veut.» (*ibidem*, p. 14)
- 20 «... ce qui lui est nécessaire pour lui procurer sa subsistance.» (*ibidem*, p. 10)
- 20 «... le cultivateur produit *son propre salaire*, et on outre le revenu qui sert à salarier toute la classe des artisans et autres stipendiés... *Le propriétaire n'a rien que par le travail du cultivateur*; il reçoit de lui sa

subsistance et ce avec quoi il paye les travaux des autres stipendiés... le cultivateur n'a besoin du propriétaire qu'en vertu des conventions et des lois...» (*ibidem*, p. 15)

- 21 «... fermage ou louage des terres... méthode¹ [...] la plus avantageuse de toutes, mais elle suppose un pays déjà riche.» (*ibidem*, p. 21)
- 21 «Dans quelque métier que ce soit, il faut d'avance que l'ouvrier ait des outils, qu'il ait une suffisante quantité des matières qui sont l'objet de son travail; il faut qu'il subsiste en attendant la vente de ses ouvrages.» (*ibidem*, p. 34)
- 21 «... elle [...] a donné le premier fonds des avances antérieures à toute culture².» (*ibidem*, p. 34)
- 21 «... laitages, [...] laines, [...] cuirs et autres matières qui, avec le bois pris dans les forêts, ont été le premier fonds des ouvrages d'industrie.» (*ibidem*, p. 34)
- 22 «... lorsqu'une grande partie de la société n'eut que ses bras pour vivre, il fallut que ceux qui vivaient ainsi de salaires commençassent par avoir quelque chose d'avance, soit pour se procurer les matières sur lesquelles ils travaillaient, soit pour vivre en attendant le paiement de leur salaire.» (*ibidem*, p. 37 - 38)
- 22 «... valeurs mobilières accumulées...» (*ibidem*, p. 38)
- 22 «... que lui aurait valu son argent s'il l'avait employé en acquisition de fonds; ... car sans doute, à profit égal, il aurait préféré vivre, sans aucune peine, du revenu d'une terre qu'il aurait pu acquérir avec le même capital.» (*ibidem*, p. 39)
- 22 «... en entrepreneurs capitalistes et simples ouvriers.» (*ibidem*, p. 39)
- 22 «Tout cela doit être prélevé sur le prix des productions de la terre; le *surplus* sert au cultivateur à payer au propriétaire la permission que celui-ci lui a donnée de se servir de son champ pour y établir son entreprise. C'est le prix du fermage, le revenu du propriétaire, le *produit net*, car tout ce que la terre produit jusqu'à la concurrence de la rentrée des avances de toute espèce et des profits de celui qui les fait, ne peut être regardé comme un revenu, mais seulement comme *rentrée des frais de culture*, attendu que si le cultivateur ne les retirait pas, il se garderait bien d'employer ses richesses et sa peine à cultiver le champ d'autrui.» (*ibidem*, p. 40)
- 22 «... quoique les capitaux se forment en partie de l'épargne des profits des classes laborieuses, cependant, comme ces profits viennent toujours de la terre, puisque tous sont payés ou sur le revenu, ou sur les frais qui servent à produire le revenu, il est évident que les capitaux viennent de la terre tout comme le revenu, ou plutôt qu'ils ne sont que l'accumulation de la partie des valeurs produites par la terre que les propriétaires du revenu ou ceux qui le partagent peuvent mettre en réserve chaque année, sans l'employer à leurs besoins.» (*ibidem*, p. 66)
- 23 «Tale *moltiplicazione di materia* non si ha certamente nè mai aver pottrassi dalle arti, ma sola forma, sola modificazione; non si ha dunque produzione dalle arti. Ma le arti, mi si replica, danno la forma alla materia, dunque esse son produttive; imperocchè è questa una produzione se non di materia, di forma. Va bene, io nol contrasto; ma *questa non è produzione di ricchezza, ella non è anzi altro che un dispendio*... La politica

¹ U rukopisu: La méthode — ² u rukopisu: toutes cultures

economia propone e cerca produzione fisica e reale, la quale si ha dalla sola agricoltura, giacchè questa sola moltiplica le materie ed i prodotti che dan le ricchezze... Le arti comprano dall' agricoltura le materie prime per lavorarle. Questo lavoro altro non fa, come è già detto, che dare una forma a quelle materie prime, ma non le accresce però nè le moltiplica.

Date al cuoco una misura di piselli che ve gli appresti pel pranzo, egli ben cotti e ben conditi ve li manda in tavola, ma nella stessa misura in cui gli ha ricevuti; date al contrario quella misura all' ortolano acciò il confidi alla terra, egli vi riporta a suo tempo il quadruplo almeno della misura ricevuta. Ecco la vera e sola produzione.

... il valore alle cose lo danno i bisogni degli uomini. Dunque il valore o l'aumento del valore delle derrate non è l'effetto de' lavori delle arti, ma delle spese de' lavoranti.

... qualunque manifattura di moda appena è comparsa, di subito si estende e dentro e fuori del paese; ed ecco che *ben presto* la concorrenza di altri artefici, di altri mercanti riduce il prezzo al suo giusto livello, che è quello ... del valore delle materie prime e della sussistenza de' lavoranti.» (Ferdinando Paoletti: *I veri mezzi di render felici le società*. In: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte moderna Tomo XX, Milano 1804, p. 196, 197, 198, 204 - 205)

- 24 "It is the work of nature which remains after deducting or compensating every thing which can be regarded as the work of man. It is seldom less than a fourth, and frequently more than a third of the whole produce. No equal quantity of productive labour employed in manufactures can ever occasion so great a reproduction. *In them nature does nothing; man does all;* and the reproduction must always be in proportion to the strength of the agents that occasion it." (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* ... By J. R. McCulloch, vol. II, Edinburgh 1828, p. 147)
- 24 "Does nature nothing for man in manufactures? Are the powers of wind and water, which move our machinery, and assist navigation, nothing? The pressure of the atmosphere and the elasticity of steam, which enable us to work the most stupendous engines — are they not the gifts of nature? to say nothing of the effects of the matter of heat in softening and melting metals, of the decomposition of the atmosphere in the process of dyeing and fermentation. There is not a manufacture which can be mentioned, in which nature does not give her assistance to man, and give it too, generously and gratuitously." (David Ricardo: *On the principles of political economy, and taxation*, second edition, London 1819, p. 61 - 62, note)
- 24 "... say they¹, of the price of a piece of lace, one part merely replaces what the labourer consumed, and the other part is only transferred from one man's pocket to another's." (*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus* ... , London 1821, p. 96)
- 24 "... il est le seul dont le travail produise *au delà du salaire du travail*." (Turgot: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766). In: «*Œuvres de Turgot*». Nouvelle édition par M. Eugène Daire. Tome premier, Paris 1844, p. 11)
- 25 "... le cultivateur fait naître, au delà de cette rétribution, le revenu du propriétaire; et l'artisan ne fait naître aucun revenu, ni pour lui, ni pour d'autres." (*ibidem*, p. 16)

¹ U rukopisu: The Physiocrats say f. i.

- 25 «... tout ce que la terre produit jusqu'à la concurrence de la rentrée des avances de toute espèce et des profits de celui qui les fait, *ne peut être regardé comme un revenu*, mais seulement comme *rentrée des frais de culture*... » (*ibidem*, p. 40)
- 25 «Le travail appliqué à la culture de la terre produisait non seulement de quoi s'alimenter lui-même pendant toute la durée de l'ouvrage, mais encore un *excédant de valeur* qui pouvait s'ajouter à la masse des richesses déjà existantes; ils appelèrent cet excédant le *produit net*. Le produit net devait nécessairement appartenir au propriétaire de la terre et constituait entre ses mains un revenu pleinement disponible. Quel était donc le produit net des autres industries? ... Manufacturiers, commerçants, ouvriers, tous étaient les commis, les *salariés* de l'agriculture, souveraine créatrice et dispensatrice de tous les biens. Les produits du travail de ceux-là ne représentaient, dans le système des *économistes*, que l'équivalent de leurs consommations pendant l'ouvrage, en sorte qu'après de travail achevé, la somme totale des richesses se trouvait absolument le même qu'auparavant, à moins que les *ouvriers ou les maîtres n'eussent mis en réserve, c'est-à-dire épargné, ce qu'ils avaient le droit de consommer*. Ainsi donc, le travail appliqué à la terre était le seul productif de la richesse, et celui des autres industries était considéré comme *stérile*, parce qu'il n'en résultait aucune augmentation du capital général.» (Adolphe Blanqui: *Histoire de l'économie politique*... Bruxelles 1839, p. 139)
- 25 «...: pour avoir de l'argent, il faut l'acheter; et après cet achat, on n'est pas plus riche qu'on l'étoit auparavant; on n'a fait que recevoir en argent, une valeur égale à celle qu'on a donnée en marchandises.» ([Mercier de la Rivière:] *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*. Tome second, Londres et Paris 1767, p. 338)
- 26 «Le travail des artisans et manufacturiers n'ouvrant aucune source nouvelle des richesses, *ne peut être profitable que par des échanges avantageux*, et n'a qu'une valeur purement relative, valeur qui ne se répète plus quand il n'y aura plus occasion de *gagner sur les échanges*... » (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier. T. V, Paris 1802, p. 266)
- 26 «Le travail des artisans et manufacturiers ne pouvant ajouter à la masse générale des richesses de la société que les épargnes faites par les salariés et les capitalistes, il peut bien, par cette voie, tendre à enrichir la société... » (*ibidem*, p. 266)
- 26 «Les ouvriers de la culture enrichissent l'État par le produit même de leur travail: les ouvriers des manufactures et du commerce, au contraire, ne sauraient l'enrichir autrement que par des *épargnes sur leur propre consommation*. Cette assertion des économistes est une conséquence de la distinction qu'ils ont établie, et paraît aussi incontestable. En effet, le travail des artisans et manufacturiers ne peut ajouter autre chose à la valeur de la matière, que la valeur de leur propre travail, c'est-à-dire, celle des salaires et profits que ce travail a dû gagner, au taux courant actuel des uns et des autres, dans le pays. Or, ces salaires, quels qu'ils soient, faibles ou forts, sont la récompense du travail; c'est ce que l'ouvrier a droit de consommer et ce qu'il est présumé consommer; car c'est en consommant seulement qu'il peut jouir du fruit de son travail, et cette jouissance est tout ce qui constitue réellement sa récompense. *Pareillement les profits, quels qu'ils soient, faibles ou forts*, sont aussi réputés être la consommation journalière et successive du capitaliste, qui est naturellement présumé proportionner ses jouissances au revenu que lui donne son capital. Ainsi, à moins que l'ouvrier ne se retranche une partie de l'aisance à laquelle il a droit, d'après le taux courant du salaire attribué à son travail; à

moins que le capitaliste ne se soumette à épargner une partie du revenu que lui rend son capital, l'un et l'autre consommeront, à mesure que l'ouvrage s'achèvera, toute la valeur résultante de ce même ouvrage. La masse totale des richesses de la société sera donc, après leur travail fait, la même qu'elle était auparavant, à moins qu'ils n'aient épargné une partie de ce qu'ils¹ avaient droit de consommer, de ce qu'ils pouvaient consommer sans être taxés de dissipation; dans lequel cas, la masse totale des richesses de la société aurait été grossie de toute la valeur de ces épargnes. Il est donc juste de dire que les agens des manufactures et du commerce ne peuvent ajouter à la masse totale des richesses existantes dans la société, que par leurs privations seulement.» (*ibidem*, p. 263 - 264)

- 27 «Enfin, si les économistes ont soutenu [...] l'industrie manufacturière et commerçante ne pouvait ajouter à la richesse nationale que par des privations seulement, Smith a dit également que l'industrie s'exercerait en vain, et que le capital d'un pays ne serait jamais plus grand si l'économie ne l'augmentait par ses épargnes.» (*ibidem*, p. 270)
- 27 «Smith est donc parfaitement d'accord avec les économistes...» (*ibidem*, p. 270)
- 27 «De toutes les valeurs [...] écloses sous l'atmosphère embrasée du système, il ne restait plus rien que la ruine, la désolation et la banqueroute. La propriété foncière seule n'avait pas péri dans cette tourmente.» (Adolphe Blanqui: *Histoire de l'économie politique*..., Bruxelles 1839, p. 138)
- 27 «Elle s'était même améliorée en changeant de mains, et en se subdivisant sur une vaste échelle, pour la première fois, peut-être, depuis la féodalité.» (*ibidem*, p. 138)
- 27 «Les mutations innombrables qui s'effectuèrent sous l'influence du système, commencèrent le morcellement de la propriété... La propriété foncière sortit pour la première fois de l'état de torpeur où l'avait si longtemps maintenue le système féodal. Ce fut un véritable réveil pour l'agriculture... Elle venait de passer du régime de la main-morte à celui de la circulation.» (*ibidem*, p. 137 - 138)
- 27 «... fermage ou louage des terres... Cette dernière méthode est la plus avantageuse de toutes, mais elle suppose un pays déjà riche.» (Turgot: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766). In: «Œuvres de Turgot». Nouvelle édition par M. Eugène Daire. Tome premier, Paris 1844, p. 21)
- 27 «Que les terres employées à la culture des grains soient réunies, autant qu'il est possible, en grandes fermes exploitées par de riches laboureurs; car il y a moins de dépense pour l'entretien et la réparation des bâtiments, et à proportion beaucoup moins de frais, et beaucoup plus de produit net dans les grandes entreprises d'agriculture, que dans les petites.» (François Quesnay: *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole*. In: «Physiocrates»... par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, p. 96 - 97)
- 28 «Toute épargne faite à profit dans les travaux qui peuvent s'exécuter par le moyen des animaux, des machines, des rivières, etc., revient à l'avantage de la population...» (*ibidem*, p. 97)
- 28 «Modérez votre enthousiasme, aveugles admirateurs des faux produits de l'industrie: avant de crier miracle, ouvrez les yeux, et voyez combien

¹ U rukopisu: de qu'ils

sont pauvres, du moins mal-aisés, ces mêmes fabricants¹ qui ont l'art de changer 20 sous en une valeur de 1000 écus: au profit de qui passe donc cette multiplication énorme de valeurs? Quoi, ceux par les mains² desquels elle s'opère, ne connoissent pas l'aisance! ah, défiez-vous de ce contraste...» ([Mercier de la Rivière:] *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*. Tome second, Londres et Paris 1767, p. 407)

- 28 «Que l'autorité [...] soit unique... Le système des contreforces dans un gouvernement est une opinion funeste qui ne laisse apercevoir que la discordance entre les grands et l'accablement des petits.» (François Quesnay: *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole*. In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, p. 81)
- 28 «... que l'homme [...] est destiné à vivre en société, est³ destiné à vivre sous le despotisme.» ([Mercier de la Rivière:] *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*. Tome premier. Londres et Paris 1767, p. 281)
- 29 «... si la nature lui paie aussi un intérêt double de l'intérêt légal, par quelle raison plausible prétendrait-on l'en priver?»⁴ (Schmalz: *Economie politique*. Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. T. I, Paris 1826, p. 90)
- 30 «Le terme moyen du salaire d'une profession est égal au terme moyen de ce que consomme un homme de cette profession pendant le temps de son travail.»⁵ (*ibidem*, p. 120)
- 30 «... la rente foncière est le seul et unique élément du revenu national; et que l'intérêt des capitaux placés et le salaire de tous les genres de travaux ne font que faire passer et circuler le produit de cette rente foncière dans toutes les mains.»⁶ (*ibidem*, p. 309 - 310)
- 30 «... la disposition du sol, sa faculté, sa capacité pour la reproduction annuelle de la rente foncière, est tout ce qui constitue la richesse nationale.»⁷ (*ibidem*, p. 310)
- 30 «Si l'on remonte jusqu'aux fondements, jusqu'aux premiers éléments de la valeur de tous les objets, quels qu'ils soient, on est forcé de reconnaître que cette valeur n'est autre chose que celle des simples productions de la nature; c'est-à-dire que, quoique le travail ait donné une valeur nouvelle à ces objets et haussé leur⁸ prix, cette nouvelle valeur, ou ces prix, ne

¹ U rukopisu: ouvriers

² U rukopisu: la main

³ U rukopisu: il est

⁴ Originalni tekst glasi: ... wer kann ihm wehren es anzunehmen, wenn die Natur ihm zwey Mal so viel Zinsen zahlen will, als sonst landesüblich sind? (Schmalz: *Staatswirtschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen*. Erster Teil, Berlin 1818, S. 98)

⁵ Originalni tekst glasi: Aller Arbeitslohn (im Durchschnitt) ist dem gleich, was (wiederum im Durchschnitt) ein Mann von der Classe des Arbeiters in der Zeit, in welcher seine Arbeit (wiederum im Durchschnitt) vollendet wird, gewöhnlich zu verbrauchen pflegt. (*ibidem*, str. 124)

⁶ Originalni tekst glasi: Also bleibt Landrente das einzige Einkommen der Nation, die Natur allein ernährt sie, Gott allein schafft. Arbeitslohn und Zinsen bringen nur aus einer Hand in die andre, immer in andre Hände, was die Natur an Landrente gegeben hat. (*ibidem*, str. 279)

⁷ Originalni tekst glasi: ... Das Vermögen der Nation ist die Fähigkeit des Grundbodens diese Landrente jährlich zu liefern. (*ibidem*, str. 279)

⁸ U rukopisu: les

se compose cependant que de l'ensemble des valeurs réunies de tous les produits naturels, qui, en raison de la nouvelle forme que le travailleur a donnée, ont été anéantis, consommés, ou employés par l'ouvrier, d'une manière quelconque.»¹ (*ibidem*, p. 313)

- 30 «... ce genre de travail étant le seul qui contribue à produire de nouveaux corps, il est aussi le seul qui puisse, jusqu'à un certain point, être considéré comme productif. Quant aux travaux d'apprêt ou d'industrie... ils donnent simplement une forme nouvelle à des corps que la nature a produits.»² (*ibidem*, p. 15 - 16)
- 30 «Tutti i fenomeni dell' universo, sieno essi prodotti dalla mano dell' uomo, ovvero dalle universali leggi della fisica, non ci danno idea di attuale creazione, ma unicamente di una modificazione della materia. Accostare e separare sono gli unici elementi che l'ingegno umano ritrova analizzando l'idea della riproduzione; e tanto è riproduzione di valore e di ricchezza se la terra, l'aria e l'acqua ne' campi si trasmutino in grano, come se colla mano dell' uomo il glutine di un insetto si trasmuti in velluto, ovvero alcuni pezzetti di metallo si organizzino a formare una ripetizione.» (Pietro Verri: *Meditazioni sulla Economia Politica*. In: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte moderna. Tomo XV, Milano 1804, p. 21 - 22)
- 30 «... la classe dei manufattori [...] sterile, [...] perchè il valore della manifattura, secondo essi, è una quantità eguale alla materia prima, più gli alimenti che consumarono gli artigiani nel fabbricarla.» (*ibidem*, p. 25)
- 31 «... questo dimostra che l'artigiano, nel prezzo che riceve, non solamente ottiene il rifacimento della consumazione fatta, ma ne ottiene una porzione di più, a questa porzione è una nuova³ quantità di valore creata nella massa dell'annua riproduzione.» (*ibidem*, p. 26)
- 31 «La riproduzione di valore è [...] quella quantità di prezzo che ha la derrata o manifattura, oltre il valor primo della materia e la consumazione fattavi per formarla. Nell' agricoltura si detraggono la semente e la consumazione del contadino; nelle manifatture ugualmente si detraggono la materia prima e la consumazione dell' artigiano, e tanto annualmente si crea un valore di riproduzione, quanto importa questa quantità restante.» (*ibidem*, p. 26 - 27)
- 32 «Il faut de toute nécessité qu'un homme vive de son travail, et que son salaire suffise au moins à sa subsistance; il faut même quelque chose de plus dans la plupart des circonstances, autrement il lui serait impossible d'élever une famille, et alors la race de ces ouvriers ne pourrait pas durer au-delà de la première génération.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 136)

¹ Originalni tekst glasi: Alle Werth habenden Dinge, wenn man auf die Bestandtheile und die Gründe ihres Werthes zurückgeht — es ist aber vom Tauschwerthe die Rede — sind bloss Naturproducte. Hat Arbeit gleich eine neue Form diesen Dingen zugesetzt, und also ihren Werth erhöht, so besteht dieser Werth doch nur aus dem zusammen gerechneten Werthe aller der Naturproducte, welche wegen dieses Werthes der neuen Form zerstört, das ist, von dem Arbeiter verzehrt und auf irgend eine Weise verbraucht worden. (*ibidem*, str. 281/282)

² Originalni tekst glasi: Diese Arbeit ist also wirklich und sie allein hervorbringend, indem sie selbstständige organische Körper schafft. Die zubereitenden Arbeiten verändern bloß vorhandene Körper mechanisch oder chemisch. (*ibidem*, str. 26)

³ U rukopisu: porzione à vera nova

- 32 "The produce of labour constitutes the natural recompence or wages of labour. In that original state of things, which precedes both the *appropriation of land* and the *accumulation of stock*, the whole produce of labour belongs to the labourer. He has neither landlord nor master to share with him. Had this state continued, the wages of labour *would have augmented with all those improvements in its productive powers*, to which the *division of labour* gives occasion. All things would gradually have become cheaper." (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* . . . By J. R. McCulloch, vol. I, Edinburgh 1828, p. 107 - 108)
- 32 "They would have been produced by a smaller quantity of labour; and as the commodities produced by equal quantities of labour would naturally in this state of things be exchanged for one another, they would have been purchased likewise with the produce of a smaller quantity [. . .] But this original state of things, in which the labourer enjoyed the whole produce of his own labour, could *not last beyond the first introduction of the appropriation of land and the accumulation of stock*. It was at an end, therefore, long before the most considerable improvements were made in the productive powers of labour, and it would be to no purpose to trace further what might have been its effects upon the recompence or wages of labour." (*ibidem*, p. 108 - 109)
- 33 «Il en coûtait une bien plus grande quantité de travail pour mettre la marchandise au marché; ainsi, quand elle y était venue, il fallait bien qu'elle achetât ou qu'elle obtint en échange le prix d'une plus grande quantité de travail.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle . . . par Germain Garnier, t. II, Paris 1802, p. 156)
- 35 «Le même auteur ajoute que le travail d'un esclave bien constitué est estimé valoir le double de sa subsistance, et il pense que celui de l'ouvrier le plus faible ne peut pas valoir moins que celui d'un esclave bien constitué.» (*ibidem*, t. I, p. 137)
- 36 «Que l'échange du drap contre la toile soit accompli, les producteurs du drap participeront à la toile dans une proportion égale à celle dans laquelle ils avaient auparavant participé au drap.» (Karl Marx: *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon*, Paris et Bruxelles 1847, p. 29)
- 36 "... Interchange and Distribution distinct from each other . . .¹ the circumstances which affect the one do not always affect the other. For instance, a reduction in the cost of producing any particular commodity will alter its relation to all others; but it will not necessarily alter its own distribution, nor will it any way affect theirs. Again, a general reduction in the value of commodities affecting them *all alike* will not alter their relation to each other. It might or might not affect their distribution." (Thomas Robert Malthus: *Definitions in political economy* . . . by John Cazenove, London 1853, p. VI)
- 36 «Un homme est riche ou pauvre, suivant les moyens qu'il a de se procurer les besoins, les aisances et les agrémens de la vie. Mais la division une fois établie dans toutes les branches du travail, il n'y a qu'une partie extrêmement petite de toutes ces choses qu'un homme puisse se procurer directement par son travail, et c'est du *travail d'autrui* qu'il lui faut attendre la très-majeure partie de toutes ces jouissances; ainsi il sera riche

¹ U rukopisu: Interchange of commodities and distribution must be kept distinct each other.

ou pauvre, selon la quantité de travail qu'il pourra commander ou qu'il sera en état d'acheter. Ainsi la valeur d'une denrée quelconque pour celui qui la possède, et qui n'entend pas en user ou la consommer lui-même, mais qui a intention de l'échanger pour autre chose, est égale à la quantité du travail que cette denrée le met en état d'acheter ou de commander. Le travail est donc la mesure réelle de la valeur échangeable de toute marchandise.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 59-60).

- 36 «Elles contiennent la valeur d'une certaine quantité de travail que nous échangeons pour ce qui est supposé alors contenir la valeur d'une quantité égale de travail... Ce n'est point avec de l'or ou de l'argent, c'est avec du travail que toutes les richesses du monde ont été achetées originairement; et leur valeur pour ceux qui les possèdent et qui cherchent à les échanger contre de nouvelles productions, est précisément égale à la quantité de travail qu'elles le mettent en état d'acheter ou de commander.» (*ibidem*, p. 60-61)
- 37 «Comme dit M. Hobbes, *richesse* veut dire *pouvoir*; mais celui qui acquiert une grande fortune ou qui l'a par héritage, n'acquiert par-là nécessairement aucun pouvoir politique, soit civil, soit militaire... Le genre de pouvoir que cette possession lui transmet immédiatement et directement, c'est le pouvoir d'acheter; c'est un droit de commandement sur tout le travail d'autrui, ou sur tout le produit de ce travail existant alors au marché.» (*ibidem*, p. 61)
- 37 «Elles¹ contiennent la valeur d'une certaine quantité de travail que nous échangeons pour ce qui est supposé alors contenir la valeur d'une quantité égale de travail.» (*ibidem*, p. 60)
- 37 «Sa fortune est plus ou moins grande exactement, en proportion de l'étendue de ce pouvoir, en proportion de la quantité du travail d'autrui, qu'elle le met en état de commander, ou ce qui est la même chose, du produit du travail d'autrui, qu'elle le met en état d'acheter.» (*ibidem*, p. 61)
- 38 «Elles contiennent la valeur d'une certaine quantité du travail que nous échangeons pour ce qui est supposé alors [...] la valeur d'une quantité égale de travail.» (*ibidem*, p. 60)
- 38 «Ainsi le travail, ne variant jamais dans sa valeur propre, est la seule mesure réelle et définitive qui puisse servir, dans tous les tems et dans tous les lieux, à apprécier et à comparer la valeur de toutes les marchandises.» (*ibidem*, p. 66)
- 38 «Dans ce premier état informe de la société, qui précède l'accumulation des capitaux et la propriété des terres, la seule circonstance qui puisse fournir quelque règle pour les échanges, c'est, à ce qu'il semble, la quantité du travail nécessaire pour acquérir les différents objets d'échange... Il est naturel que ce qui est ordinairement le produit de deux jours ou de deux heures de travail, vaille le double de ce qui est ordinairement le produit d'un jour ou d'une heure de travail.» (*ibidem*, p. 94-95)
- 39 «Dans cet état de choses, le produit du travail appartient tout entier à l'ouvrier, et la quantité du travail communément employée à acquérir ou à produire un objet échangeable est la seule circonstance qui puisse régler la quantité de travail que cet objet devrait communément acheter, commander ou obtenir en échange.» (*ibidem*, p. 96)

¹ U rukopisu: Les marchandises

- 39 «Aussitôt qu'il y aura *provisions accumulées dans les mains de quelques particuliers*, certains d'entr'eux emploieront naturellement ces provisions à mettre en œuvre des gens d'industriels, auxquels ils fourniront des matériaux et des subsistances, afin de faire un profit sur la vente de l'ouvrage, ou sur ce que le travail de ces ouvriers ajoute de valeur aux matériaux.» (*ibidem*, p. 96)
- 39 «... afin de faire un profit sur la vente de l'ouvrage, ou sur ce que le travail de ces ouvriers ajoute de valeur aux matériaux.» (*ibidem*, p. 96)
- 40 «Quand l'ouvrage fini est échangé, ou contre de l'argent, ou contre du travail, ou contre d'autres marchandises, il faut bien qu'en outre de ce qui pourrait suffire à payer le prix des matériaux et les salaires des ouvriers, il y ait encore quelque chose de donné pour les profits de l'entrepreneur de l'ouvrage, qui hasarde ses provisions dans cette affaire.» (*ibidem*, p. 96)
- 40 «Ainsi la valeur que les ouvriers ajoutent à la matière se résout alors en deux parties, dont l'une paie leurs salaires et l'autre paie les profits que fait l'entrepreneur sur la somme des fonds qui lui ont servi à avancer ces salaires et la matière à travailler.» (*ibidem*, p. 96 - 97)
- 41 «Quand l'ouvrage fini est échangé, ou contre de l'argent, ou contre du travail, ou contre d'autres marchandises...» (*ibidem*, p. 96)
- 41 «Les profits des fonds, dira-t-on peut-être, ne sont autre chose qu'un nom différent donné aux salaires d'une espèce particulière de travail, le travail d'inspection et¹ de direction.» (*ibidem*, p. 97)
- 41 «Dans cet état de choses donc, le produit du travail n'appartient pas toujours tout entier à l'ouvrier. Il faut le plus souvent que celui-ci le partage avec le propriétaire de capital qui le fait travailler. Ce n'est plus alors la quantité de travail mise communément à acquérir ou à produire quelque marchandise, qui est la seule circonstance qui puisse régler la quantité de travail que cette marchandise devra communément acheter, commander ou obtenir en échange. Il est clair qu'il sera encore dû une quantité additionnelle pour le profit du capital qui a avancé les salaires de ce travail et qui en a fourni les matériaux.» (*ibidem*, p. 99)
- 42 «Dès l'instant que le sol d'un pays est divisé en autant de propriétés privées, les propriétaires, comme tous les autres hommes, aiment à recueillir où ils n'ont pas semé, et ils demandent une rente, même pour le produit naturel de la terre... il faut qu'il cède au propriétaire du sol une portion de ce qu'il recueille ou de ce qu'il produit par son travail. Cette portion ou, ce qui revient au même, le prix de cette portion constitue la rente de la terre...» (*ibidem*, p. 99 - 100)
- 42 «... intérêt [...] l'argent² est toujours un revenu secondaire qui, s'il ne se prend pas sur le profit que procure l'usage de l'argent, doit être payé par quelqu' autre source de revenu, à moins que l'emprunteur ne soit un dissipateur qui contracte une seconde dette pour payer l'intérêt de la première.» (*ibidem*, p. 105 - 106)
- 43 «The stock which is lent at interest is always considered as a capital by the lender. He expects that in due time it is to be restored to him, and that in the mean time the borrower is to pay him a certain annual rent for the use of it. The borrower may use it either as a capital, or as a stock reserved for immediate consumption. If he uses it as a capital, he employs it in the maintenance of productive labourers, who reproduce the value

¹ U rukopisu: ou — ² u rukopisu: d'argent

with a profit. He can, in this case, both restore the capital and pay the interest without alienating or encroaching upon any other source of revenue. If he uses it as a stock reserved for immediate consumption, he acts the part of a prodigal, and dissipates in the maintenance of the idle, what was destined for the support of the industrious. He can, in this case, neither restore the capital nor pay the interest, without either alienating or encroaching upon some other source of revenue, such as the property or [...] rent of land." (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* . . . By J. R. McCulloch, vol. II, Edinburgh 1828, p. 127)

- 44 «Tous les impôts et tous les revenus qui sont fondés sur les impôts, les appointemens, pensions et annuités de toute sorte, sont, en dernière analyse, dérivés de l'une ou de l'autre de ces trois sources primitives de revenu, et sont payés, soit immédiatement, soit médiatement, ou avec des salaires de travail, ou avec des profits de capitaux, ou avec des rentes de terres.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations.* Traduction nouvelle . . . par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 106)

- 44 "As soon as land becomes private property, the landlord demands a share of almost all the produce which the labourer can either raise, or collect from it. *His rent makes the first deduction from the produce of the labour which is employed upon land.* It seldom happens that the person who tills the ground has wherewithal to maintain himself till he reaps the harvest. His maintenance is generally advanced to him from the stock of a master, the farmer who employs him, and who would have no interest to employ him, unless he was to share in the produce of his labour, or unless his stock was to be replaced to him with a profit. *This profit makes a second deduction from the [...] labour which is employed upon land.* The produce of almost all other labour is liable to the like deduction of profit. In all arts and manufactures the greater part of the workmen stand in need of a master to advance them the materials of their work, and their wages and maintenance till it be completed. *He shares in the produce of their labour, or in the value which it adds to the materials upon which it is bestowed; and in this share consists his profit.*" (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* . . . By J. R. McCulloch, vol. I, Edinburgh 1828, p. 109 - 110)

- 47 "Natural or necessary price¹ means [...] the whole quantity of labour nature requires from man, that he may produce any commodity . . . Labour was the original, is now and ever will be the only purchase money in dealing with nature . . . Whatever quantity of labour may be requisite to produce any commodity, the labourer must always, in the present state of society, give a great deal more labour to acquire and possess it than is requisite to buy it from nature. Natural price thus² increased to the labourer is *social price* . . . we must always attend to the difference between natural and social price."³ (Thomas Hodgskin: *Popular political economy* . . ., London 1827, p. 219 - 220)

- 48 «Ainsi la valeur que les ouvriers aident à la matière se résout alors en deux parties, dont l'une paie leurs salaires et l'autre paie les profits que fait l'entrepreneur sur la somme des fonds qui lui ont servi à avancer ces salaires et la matière à travailler. Il n'aurait pas d'intérêt à employer ces ouvriers, s'il n'attendait pas de la vente de leur ouvrage quelque chose de plus que ce qu'il fallait pour lui remplacer ses fonds, et il n'aurait pas

¹ U rukopisu: The natural price (or necessary price) — ² u rukopisu: so — ³ u rukopisu: Man muss immer zwischen den beiden unterscheiden.

- d'intérêt à employer une grosse somme de fonds plutôt qu'une petite, si ses profits ne gardaient pas quelque proportion avec l'étendue des fonds employés.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 96 - 97)
- 49 «... sur la somme des fonds qui [...] ont servi à avancer ces salaires et la matière à travailler.» (*ibidem*, p. 97)
- 49 «... n'aurait pas d'intérêt à employer ces ouvriers, s'il n'attendait pas de la vente de leur ouvrage quelque chose de plus que ce qu'il fallait pour lui remplacer ses fonds...» (*ibidem*, p. 97)
- 49 «Ils sont cependant d'une nature absolument différente des salaires; ils se règlent sur des principes entièrement différens, et ne gardent aucune proportion avec la quantité et la nature de ce prétendu travail d'inspection et de direction. *Ils se règlent en entier sur la valeur du capital employé*, et ils sont plus ou moins forts, à proportion de l'étendue des fonds. Par exemple, supposons qu'en un lieu particulier où les profits des fonds employés dans les manufactures sont communément de dix pour cent par an, il y ait deux différentes manufactures, chacune desquelles emploie vingt ouvriers, à raison de 15 livres par chacun, ou bien fait une dépense de 300 livres par an pour chaque atelier; supposons encore que les matériaux grossiers qu'on travaille annuellement dans l'une, coûtent seulement 700 livres, tandis que dans l'autre on travaille des matières plus précieuses qui coûtent 7000 liv., le capital employé annuellement dans l'une sera, dans ce cas, de 1000 liv. seulement, tandis que celui employé dans l'autre montera à 7300 liv. Ainsi, au taux de dix pour cent, l'entrepreneur de l'une comptera sur un profit annuel d'environ 100 liv. seulement, tandis que l'entrepreneur de l'autre s'attendra à un bénéfice d'environ 730 liv. Mais malgré cette différence énorme dans leurs profits, il se peut que leur travail d'inspection et de direction soit tout-à-fait le même ou très-approchant.» (*ibidem*, p. 97 - 98)
- 51 «Il y a plus d'un siècle que M. Locke établit à-peu-près la même opinion. ... , l'argent est une chose stérile qui ne produit rien: tout le service qu'on en retire, c'est qu'il transporte, par un accord mutuel, le profit qui a salarié le travail d'un homme dans la poche d'une autre.' Si cette idée du bénéfice des capitaux était rigoureusement juste, il s'ensuivrait qu'il serait, non une source première de revenu, mais une source dérivée; et l'on ne pourrait considérer les capitaux comme un des principes de la richesse, leur profit n'étant qu'un transport de la poche du travailleur dans celle du capitaliste.» (Comte de Lauderdale: *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique*... Traduit de l'anglais par E. Lagetie de Lavaisse, Paris 1808, p. 116 - 117)
- 52 «Salaire, profit et rente sont les trois sources primitives de tout revenu, aussi bien que de toute valeur échangeable.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. I, Paris 1902, p. 105)
- 52 «Ainsi, dans le prix des marchandises, les profits des fonds ou capitaux sont une source de valeur entièrement différente des salaires [...], et réglée sur des principes tout à-fait différens.» (*ibidem*, p. 99)
- 55 «La rente fait... partie du prix des denrées, mais tout autrement que les profits et les gages¹. Suivant que ceux-ci sont hauts ou bas, ils sont la cause

¹ U rukopisu: salaires

du haut ou du bas prix du blé, et la rente haute ou basse en est le résultat.» (Adam Smith: citirano prema: Charles Ganih: *Des Systèmes d'économie politique* ... t. II, Paris 1821, p. 3)

- 55 «Ces trois parties semblent constituer immédiatement ou en définitif la totalité du prix du blé.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle ... par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 101)
- 55 «On pourrait peut-être penser qu'il faut y ajouter une quatrième partie, nécessaire pour remplacer le capital du fermier ou pour compenser le dépérissement et l'user de ses chevaux de labour et autres instrumens d'agriculture. Mais il faut considérer que le prix de tout instrument de labourage, tel qu'un cheval de charrue, est lui-même formé de ces mêmes trois parties; la rente de la terre sur laquelle il a été élevé, le travail de ceux qui l'ont nourri et soigné, et les profits d'un fermier qui a fait les avances tant de cette rente que des salaires de ce travail.» (*ibidem*, p. 101).
- 55 «Ainsi quoique le prix du blé doive payer aussi bien le prix principal du cheval que son entretien, la totalité du prix de ce blé se résout toujours, soit immédiatement, soit en dernière analyse, dans ces mêmes trois parties, rente, travail et profit.» (*ibidem*, p. 101 - 102)
- 56 «On a fait voir ... que le prix de la plupart des marchandises se résout en trois parties, dont l'une paie les salaires du travail, l'autre les profits du capital, et la troisième la rente de la terre ...» (*ibidem*, t. II, p. 212)
- 56 «On a observé que puisqu'il en était ainsi pour toute marchandise quelconque prise séparément, il fallait nécessairement qu'il en fût tu même pour les marchandises qui composent la totalité du produit de la terre et du travail d'un pays, prises en masse. La somme totale du prix ou de la valeur échangeable de ce produit annuel doit se résoudre de même en ces trois parties et se distribuer entre les différens habitans du pays, ou comme salaires de leur travail, ou comme profits de leur capital, ou comme rentes de leur terre.» (*ibidem*, p. 213)
- 57 «Mais quoique la valeur totale du produit annuel des terres et du travail d'un pays soit ainsi partagée entre les différens habitans et leur constitue un revenu, cependant, de même que dans le revenu d'un domaine particulier, nous distinguons le *revenu brut* et le *revenu net*, nous pouvons aussi faire une pareille distinction à l'égard du revenu de tous les habitans d'un grand pays.» (*ibidem*, p. 213)
- 57 «Le *revenu brut* d'un domaine particulier comprend généralement tout ce que débourse le fermier; le *revenu net* est ce qui reste franc et quitte de toutes charges au propriétaire, après la déduction des frais de régie, des réparations et tous autres *prélèvements nécessaires*, ou bien ce qu'il peut, sans nuire à sa fortune, placer dans le fonds qu'il destine à servir immédiatement à sa consommation, c'est-à-dire, dépenser pour sa table...¹ Sa richesse réelle n'est pas en proportion de son *revenu brut*, mais bien de son *revenu net*.» (*ibidem*, p. 213 - 214)
- 58 «Le *revenu brut* des tous les habitans d'un grand pays comprend la *masse totale* du produit annuel de leur terre et de leur travail; leur *revenu net* est ce qui leur reste franc et quitte, déduction faite de ce qu'il faut pour entretenir premièrement leur *capital fixe*; secondement, leur *capital circulant*; ou bien ce qu'ils peuvent placer, sans empiéter sur leur capital, dans leur *fonds de consommation* ...» (*ibidem*, p. 214)

¹ U rukopisu: etc.

- 58 «Il est évident qu'il faut retrancher du revenu net de la société, toute la dépense d'entretien du *capital fixe*. Ni les *matières nécessaires* pour la conservation des machines utiles, des instrumens de métier, bâtimens d'exploitations, etc. ni le *produit du travail nécessaire* pour façonner ces matières dans la forme convenable, ne peuvent jamais faire partie de ce revenu net. Le *prix de ce travail*, à la vérité, peut bien en faire partie, puisque les ouvriers qui y sont employés, peuvent placer la *valeur entière de leurs salaires* dans leur *fonds de consommation*. Mais la différence, c'est que, dans les autres sortes de travail, et le *prix et le produit vont l'un et l'autre à ce fonds*; le prix va à celui des ouvriers, et le produit à celui d'autres personnes dont la subsistance, les aisances et les amusemens se trouvent sugmentés par le travail de ces ouvriers.» (*ibidem*, p. 214 - 215)
- 58 «... ne peuvent jamais faire partie de ce revenu net.» (*ibidem*, p. 215)
- 59 «... les machines et instrumens de métier, etc. qui composent le *capital fixe*, soit d'un individu, soit d'une société, ne font partie ni du *revenu brut ni du revenu net* de l'un ou de l'autre, de même l'argent...» (*ibidem*, p. 220)
- 59 «A considérer une nation en masse, elle n'a point de produit net; car les *produits* n'ayant qu'une valeur égale aux *frais* de leur production, lorsqu'on retranche ces *frais*, on retranche toute la *valeur des produits*... Le *revenu annuel* est le *revenu brut*.» (Jean-Baptiste Say: *Traité d'économie politique*..., Troisième édition, t. II, Paris 1817, p. 469)
- 60 «Il est [...] clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces *portions de la valeur du produit annuel* va *régulièrement acheter les produits* dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour renouveler son fonds consommable.» (Henri Storch: *Cours d'économie politique*..., t. V.: «Considérations sur la nature du revenu nationale», Paris 1824, p. 134 - 135)
- 60 «Qu'on se représente donc une famille qui suffit par son propre travail à tous ses besoins, comme il y en a tant d'exemples [dans l'intérieur de la Russie]... si le *revenu d'une pareille famille* est égal au produit brut résultant de ses terres, de son capital et de son industrie? Peut-elle habiter ses granges ou ses étables, manger ses semailles et ses fourrages, s'habiller de ses bestiaux de labour, se divertir de ses instrumens aratoires? D'après la thèse de M. Say, il faudrait affirmer toutes ces questions.» (*ibidem*, p. 135 - 136)
- 60 «M. Say [...] regarde le produit brut comme le *revenu de la société*; et il en conclut que la *société peut consommer une valeur égale à ce produit*...» (*ibidem*, p. 145)
- 60 «Le *revenu (net)* d'une nation n'est pas l'excédant des valeurs produites sur la *totalité des valeurs consommées* (comme l'auteur² le représente), mais seulement sur les *valeurs consommées pour produire*... si une nation consomme dans son³ année tout cet excédant, elle consomme tout son *revenu (net)*.» (*ibidem*, p. 146)
- 60 «Si l'on admet que le *revenu d'une nation* est égal à son produit brut, c'est-à-dire qu'il n'y a point de *capital* à en déduire, il faut aussi admettre qu'elle peut dépenser improductivement la *valeur entière* de son produit annuel sans faire le moindre tort à son *revenu futur*.» (*ibidem*, p. 147)

¹ U rukopisu: in Russland — ² u rukopisu: Say — ³ u rukopisu: une

- 60 «... les produits qui constituent le capital d'une nation ne sont point consommables.» (*ibidem*, p. 150)
- 61 "Mr. Ricardo [... seems to...] consider the whole produce as divided between wages and profits, forgetting the part necessary for replacing fixed capital." (George Ramsay: *An essay on the distribution of wealth*, Edinburgh 1836, p. 174, note)
- 61 "In what manner is a comparison to be instituted between the product and¹ the stock expended upon it?... With² regard to a whole nation... it is evident that all the various elements of the stock expended must be reproduced in some employment or another, otherwise the industry of the country could not go on as formerly. The raw material of manufactures, the implements used in them, as also in agriculture, the extensive machinery engaged in the former, the buildings necessary for fabricating or storing the produce, must all be parts of the total return of a country, as well as of³ the advances of [...] its master-capitalists. Therefore, the quantity of the former may be compared with that of the latter, each article being supposed placed as it were beside that of a similar kind." (*ibidem*, p. 137 - 139, *passim*)
- 61 "... replaced in kind [...] by far⁴ the greater number must be obtained by exchange, a certain portion of the product being necessary for this purpose. Hence each individual master-capitalist comes to look much more to the exchangeable value of his⁵ product than to its quantity." (*ibidem*, p. 145 - 146).
- 61 "... the more the value of the product exceeds the value of the capital advanced, the greater will be his⁶ profit. Thus, then, will he estimate it, by comparing value with value, not quantity with quantity... Profit [...] must rise or fall exactly as the proportion of the gross produce, or of its value, required to replace necessary advances, falls or rises [...] the rate of profit must depend immediately upon two circumstances⁷; first, the proportion of the whole produce which goes to the labourers; secondly, the proportion which must be set apart for replacing, either in kind or by exchange, the fixed capital." (*ibidem*, p. 146 - 148, *passim*)
- 63 "... be the amount⁷ of the gross return small or great, the quantity of it required for replacing what has been consumed in these different forms, can undergo no alteration whatsoever⁸. This quantity must be considered as constant, so long as production is carried on the same scale." (*ibidem*, p. 166)
- 63 "... the master⁹ [...] is the general distributor of the national revenue¹⁰ [...] who undertakes to pay [...] to the labourers, the wages [...] - to the capitalist, the interest [...] - to the proprietor, the rent of his land." (*ibidem*, p. 218 - 219)
- 77 «On peut regarder la circulation d'un pays comme divisée en deux branches différentes; la circulation qui se fait entre commerçans seulement, et la circulation entre les commerçans et les consommateurs. Quoique les mêmes pièces de monnaie, soit papier, soit métal, puissent être employées tantôt dans l'une de ces deux branches de circulation, et tantôt dans

¹ U rukopisu: Wie vergleichen das Produkt und - ² u rukopisu: In - ³ u rukopisu: all - ⁴ u rukopisu: Was nun den individuellen Kapitalisten angeht, da er nicht replaciert in kind seine Ausgaben, da er - ⁵ u rukopisu: the - ⁶ u rukopisu: Also upon two circumstances hängt die rate of profit ab - ⁷ u rukopisu: return - ⁸ u rukopisu: whatever - ⁹ u rukopisu: master-capitalist - ¹⁰ u rukopisu: wealth

l'autre, cependant comme ces deux branches marchent constamment en même tems, chacune d'elles exige un certain fonds de monnaie, d'une espèce ou de l'autre, pour la faire marcher. *La valeur des marchandises qui circulent entre les différens commerçans, ne peut jamais excéder la valeur de celles qui circulent entre les commerçans et les consommateurs; tout ce qui est acheté par les gens de commerce étant en définitif destiné à être vendu aux consommateurs.* (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. II, Paris, p. 292 - 293)

- 96 «Pour achever d'entendre cette matière des revenus, il faut considérer que la valeur toute entière d'un produit se partage en revenus à diverses personnes; car la valeur totale de chaque produit se compose des profits des propriétaires fonciers, des capitalistes et des industriels qui ont contribué à lui donner l'existence. C'est ce qui fait que le revenu de la société est égal à la valeur brute qui a été produite, et non, comme l'imaginait la secte des économistes, au produit net des terres... S'il n'y avait de revenus dans une nation que l'excédent des valeurs produites sur les valeurs consommées, il résulterait de là une conséquence véritablement absurde: c'est qu'une nation qui aurait consommé dans son année autant de valeurs qu'elle en aurait produit, n'aurait point [...] de revenu.» (Jean-Baptiste Say: *Traité d'économie politique*... Troisième édition, t. II, Paris 1817, p. 63 - 64)
- 100 "The remarkable increase [of population] which has taken place [...] in almost every European state, during the last fifty or sixty years, has perhaps proceeded chiefly from the increased productiveness of the American mines. An increased abundance of the precious metals raises the price of commodities in a greater proportion than the price of labour; it depresses the condition of the labourer, and at the same time increases the gains of his employer, who is thus induced to enlarge his circulating capital to the utmost of his ability, to hire as many hands as he has the means to pay; — and it has been seen that this is precisely the state of things most favourable to the increase of people... Mr. Malthus observes, that 'the discovery of the mines of America, during the time that it raised the price of corn between three and four times, did not nearly so much ad double the price of labour'... The price of commodities intended for home consumption, (of corn for instance), does not immediately rise in consequence of an influx of money; but as the rate of profit in agricultural employments is thus depressed below the rate of profit in manufactures, capital will gradually be withdrawn from the former to the latter; thus all capital comes to yield higher profits than formerly, and a rise of profits is always equivalent to a fall of wages." (John Barton: *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society*, London 1817, p. 29 - 31, passim) [Marx je ovaj citat skratio u svo- me prevodu]
- 101 "There is one sort of labour which adds to the value of the subject upon which it is bestowed: there is another which has no such effect. The former, as it produces a value, may be called *productive*; the latter, *unproductive labour*. Thus the labour of a manufacturer adds, generally, to the value of the materials which he works upon, *that of his own maintenance, and of his master's profit*. The labour of a menial servant, on the contrary, adds to the value of nothing. Though the manufacturer has his wages advanced to

him by his master, he, in reality, costs him no expence, the value of those wages being generally restored, together with a profit, in the improved value of the subject upon which his labour is bestowed. But the maintenance of a menial servant never is restored. A man grows rich by employing a multitude of manufacturers: he grows poor, by maintaining a multitude of menial servants." (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* . . . By J. R. McCulloch, vol. II, Edinburgh 1828, p. 93 - 94)

- 101 "... if the quantity of food and clothing, which were . . . consumed by unproductive, had been distributed among productive hands, they would have re-produced, together with a profit, the full value of their consumption." (*ibidem*, p. 109)
- 103 "That part of the annual produce of the land and labour of any country which replaces a capital, never is immediately employed to maintain any but productive hands. It pays the wages of productive labour only. That which is immediately destined for constituting a revenue either as profit or as rent, may maintain indifferently either productive or unproductive hands. Whatever part of his stock a man employs as a capital, he always expects it to be replaced to him with a profit. He employs it, therefore, in maintaining productive hands only; and after having served in the function of a capital to him, it constitutes a revenue to them. Whenever he employs any part of it in maintaining unproductive hands of any kind, that part is, from that moment, withdrawn from his capital, and placed in his stock reserved for immediate consumption." (*ibidem*, p. 98)
- 104 "The labour of some of the most respectable orders in the society is, like that of menial servants, unproductive of any value . . . The sovereign, for example, with all the officers both of justice and war who serve under him, the whole army and navy, are unproductive labourers. They are the servants of the public, and are maintained by a part of the annual produce of the industry of other people . . . In the same class must be ranked . . . churchmen, lawyers, physicians, men of letters of all kinds; players, buffoons, musicians, opera-singers, opera-dancers, etc." (*ibidem*, p. 94 - 95)
- 105 "The labour of a menial servant . . . adds to the value of nothing . . . the maintenance of a menial servant never is restored. A man grows rich by employing a multitude of manufacturers; he grows poor, by maintaining a multitude of menial servants. The labour of the latter, however, has its value, and deserves its reward as well as that of the former. But the labour of the manufacturer fixes and realizes itself in some particular subject or vendible commodity, which lasts for some time at least after that labour is past. It is, as it were, a certain quantity of labour stocked and stored up to be employed, if necessary, upon some other occasion. That subject, or what is the same thing, the price of that subject, can afterwards, if necessary, put into motion a quantity of labour equal to that which had originally produced it. The labour of the menial servant, on the contrary, does not fix or realize itself in any particular subject or vendible commodity. His services generally perish in the very instant of their performance, and seldom leave any trace of value behind them, for which an equal quantity of service could afterwards be procured. The labour of some of the most respectable orders in the society is, like that of menial servants, unproductive of [. . .] value, and does not fix or realize itself in any permanent subject, or vendible commodity . . ." (*ibidem*, p. 93 - 94, *passim*)
- 105 "... unproductive of [. . .] value . . . adds to the value of nothing . . . the maintenance [. . .] never is restored . . . does not fix or realize itself in any particular subject or vendible commodity. His services generally perish in the very instant of their performance, and seldom leave any trace or value behind them, for which an equal quantity of service could after-

- wards be procured ... does¹ not fix or realize itself in any permanent subject, or vendible commodity ...” (*ibidem*, p. 93-94, *passim*)
- 106 «Premièrement, on convient que cette classe *reproduit annuellement la valeur* de sa propre consommation annuelle, et *continue au moins l'existence du fonds ou capital qui la tient employée et la fait subsister* ... A la vérité, les fermiers et les ouvriers de la campagne, outre le capital qui les fait travailler et subsister, reproduisent encore annuellement in *produit net*, une rente franche et quitte au propriétaire ... le travail des fermiers et ouvriers de la campagne est assurément plus productif que celui des marchands, des artisans et des manufacturiers. Avec cela, la supériorité du produit de l'une de ces classes ne fait pas que l'autre soit *stérile et non productive*.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle ... par Germain Garnier, t. III, Paris 1802, p. 530)
- 107 «Secondement, sous ce même rapport, il paraît aussi tout-à-fait impropre de considérer des artisans, manufacturiers et marchands, sous le même point de vue que de simples domestiques. *Le travail d'un domestique ne continue pas l'existence du fonds qui lui fournit son emploi et sa subsistance. Ce domestique est employé et entretenu finalement aux dépens de son maître, et le travail qu'il fait n'est pas de nature à pouvoir rembourser cette dépense. Son ouvrage consiste en services qui, en général, périssent et disparaissent à l'instant même où ils sont rendus, qui ne se fixent ni ne se réalisent en aucune marchandise qui puisse se vendre et remplacer la valeur de leur subsistance et de leurs salaires.* Au contraire, le travail des artisans, marchands et manufacturiers se fixe et se réalise naturellement en une chose vénale et échangeable. C'est sous ce rapport que, dans le chapitre où je traite du travail productif et du travail non productif, j'ai classé les artisans, les manufacturiers et les marchands parmi les ouvriers *productifs*, et les domestiques parmi les ouvriers *stériles et non productifs*.» (*ibidem*, p. 531)
- 107 «... en une chose vénale et échangée le ... en aucune² marchandise qui puisse se vendre et remplacer la valeur de leur subsistance et de leurs salaires.» (*ibidem*, p. 531)
- 108 “His services generally perish in the very instant of their performance ...” (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* ... By J. R. McCulloch, vol. II, Ed.nburgh 1828, p. 94)
- 109 “... services [...] perish in the very instant of their performance ... any permanent subject, or vendible commodity ...” (*ibidem*, p. 94)
- 110 «Troisièmement, dans toutes les suppositions, il semble impropre de dire que le travail des artisans, manufacturiers et marchands n'augmente pas le *revenu réel* de la société. Quand même nous supposerions, par exemple, comme on le fait dans ce système, que la valeur de ce que consomme cette classe dans un jour, un mois, une année, est précisément égal à ce qu'elle produit dans ce jour, dans ce mois, dans cette année, cependant il ne s'ensuivrait nullement de là que son travail n'ajoutât rien au revenu réel de la société, à la valeur réelle du produit annuel des terres et du travail du pays. Par exemple, un artisan qui, dans les six mois que suivent la moisson, exécute pour la valeur de 10 livres d'ouvrage, quand même il aurait consommé pendant le même tems pour la valeur de 10 livres de blé et d'autres denrées nécessaires à la vie, néanmoins, dans la réalité, il ajoute une valeur de 10 livres au produit annuel des terres et du travail de la société. Pendant qu'il a consommé une demi-année de revenu valant 10 livres, en blé et autres denrées de première nécessité, il a en même

¹ U rukopisu: it does — ² u rukopisu: une

tems produit une valeur égale en ouvrage, laquelle peut acheter pour lui ou pour quelque autre personne une pareille demiannée de revenu. Par conséquent la valeur de ce qui a été tant consommé que produit pendant ces six mois, est égale non à 10, mais à 20 livres. Il est possible, à la vérité, que de cette valeur il n'en ait jamais existé, dans un seul instant, plus de 10 livres en valeur à la fois. Mais si les 10 livres vaillant, en blé et autres denrées de nécessité qui ont été consommées par cet artisan, eussent été consommées par un soldat ou par un domestique, la valeur de la portion existante du produit annuel, au bout de ces six mois, aurait été de 10 livres moindre de ce qu'elle s'est trouvée être, en conséquence du travail de l'ouvrier. Ainsi, quand même on supposerait que la valeur produite par l'artisan n'est jamais, à quelque moment que ce soit, plus grande que la valeur par lui consommée, cependant la valeur totale des marchandises actuellement existantes dans le marché, à quelque moment qu'on la prenne, se trouve être, en conséquence de ce qu'il produit, plus grande qu'elle ne l'aurait été sans lui.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. III, Paris 1802, p. 531 - 533)

- 111 «Quand les champions de ce système avancent que la consommation des artisans, manufacturiers et marchands est égale à la valeur de ce qu'ils produisent, vraisemblablement ils n'entendent pas dire autre chose, sinon que le revenu de ces ouvriers ou le fonds destiné à leur subsistance est égal à cette valeur.» (*ibidem*, p. 533)
- 111 «Le produit annuel des terres et du travail d'une société ne peut recevoir d'augmentation que de deux manières; ou bien, premièrement, par un perfectionnement survenu dans les facultés productives du travail utile actuellement en activité dans cette société; ou bien, secondement, par une augmentation survenue dans la quantité de ce travail. Pour qu'il survienne quelque perfectionnement ou accroissement de puissance dans les facultés productives du travail utile, il faut, ou que l'habileté de l'ouvrier se perfectionne, ou que l'on perfectionne les machines avec lesquelles il travaille... L'augmentation dans la quantité de travail utile actuellement employé dans une société, dépend uniquement de l'augmentation du capital qui le tient en activité; et, à son tour, l'augmentation de ce capital doit être précisément égale au montant des épargnes que font sur leurs revenus, ou les personnes qui dirigent et administrent ce capital, ou quelques autres personnes qui le leur prêtent.» (*ibidem*, p. 534 - 535)
- 112 «Le commerce qui s'établit entre ces deux différentes classes du peuple, consiste, en dernier résultat, dans l'échange d'une certaine quantité de produit brut, contre une certaine quantité de produit manufacturé. Par conséquent, plus celui-ci est cher, plus l'autre sera à bon marché; et tout ce qui tend dans un pays à élever le prix du produit manufacturé, tend à abaisser celui du produit brut de la terre, et par-là à décourager l'agriculture.» (*ibidem*, p. 554)
- 112 "The labour of the letter... has its value, and deserves its reward as well as that of the former." (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*... By J. R. McCulloch, vol. II, Edinburgh 1828, p. 94)
- 114 «... la richesse des nations comme ne consistant pas dans ces richesses non consommables d'or et d'argent, mais dans les biens consommables reproduits annuellement par le travail de la société...» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. III, Paris 1802, p. 538)
- 115 «En réservant exclusivement la qualité de richesses aux valeurs fixées dans des substances matérielles, il raya du livre de la production cette masse

illimitée de valeurs immatérielles, filles du *capital moral* des nations civilisées...» Adolphe Blanqui: *Histoire de l'économie politique...*, Bruxelles 1839, p. 152)

- 117 «... l'une échange toujours son travail contre le capital d'une nation, l'autre l'échange toujours contre une partie du revenu national.» (J.-C.-L. Simonde de Sismondi: *Nouveaux principes d'économie politique...*, t. I, Paris 1827, p. 148)
- 117 «Quoique l'ouvrier, par son travail journalier, ait produit beaucoup plus que sa dépense journalière, il est rare qu'après avoir partagé avec le propriétaire de terre et le capitaliste il lui reste grand-chose au delà du strict nécessaire.» (*ibidem*, p. 87)
- 117 "If a landlord, or a capitalist, expends his revenue in the manner of an ancient baron, in the support of a great number of retainers, or menial servants, he will give employment to much more labour, than if he expended it on fine clothes, or costly furniture; on carriages, on horses, or in the purchase of any other luxuries. In both cases the net revenue would be the same, and so would be the gross revenue, but the former would be realised in different commodities. If my revenue were 10 000 l., the same quantity nearly of productive labour would be employed, whether I realised it in fine clothes and costly furniture, etc., etc., or in a quantity of food and clothing of the same value. If, however, I realised my revenue in the first set of commodities, no more labour would be *consequently* employed: — I should enjoy my furniture and my clothes, and there would be an end of them; but if I realised my revenue in food and clothing, and my desire was to employ menial servants, all those whom I could so employ with my revenue of 10 000 l., or with the food and clothing which it would purchase, *would be to be added to the former demand for labourers*, and this addition would take place only because I chose this mode of expending my revenue. As the labourers, then, are interested in the *demand for labour*, they must naturally desire that as much of the revenue as possible should be diverted from expenditure on luxuries, to be expended in the support of menial servants." (David Ricardo: *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 475 - 476)
- 118 "Increasing the wealth of the Kingdom, — 2 675 520 heads. Decreasing the wealth of the Kingdom. — 2 825 000 heads." ([Charles D'Avenant:] *An Essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade...* London 1699, p. 50)
- 118 "By which he means, That the First Class of the People, from Land, Arts and Industry, maintain themselves, and add every Year something to the Nation's General Stock; and besides this, out of their Superfluity, contribute every Year so much to the maintenance of Others. That of the Second Class, some partly maintain themselves by Labour [...] but that the rest, as most of the Wives and Children of these, [...] are nourish'd at the Cost of Others; and are a Yearly Burthen to the Publick, consuming Annually so much as would be otherwise added to the Nation's general Stock." (*ibidem*, p. 50)
- 119 "... the Exportation of our own Product that must make England rich; to be Gainers in the Ballance of Trade, we must carry out of our own Product, what will purchase the Things of Foreign Growth that are needful for our

own Consumption, with some *Overplus* either in Bullion or Goods to be sold in other Countries; *which Overplus* is the Profit a Nation makes by Trade, and it is more or less according to the natural Frugality of the People that Export, or as from the low Price of Labour and Manufacture they can afford the Commodity cheap, and at a rate not to be under-sold in Foreign Markets." (*ibidem*, p. 45 - 46)

- 119 "... by what is Consum'd at Home, one loseth only what another gets, and the Nation in General is not at all the Richer; but all Foreign Consumption is a clear and certain Profit." ("An essay on the East India trade", 1697. In: [Charles D'Avenant:] *Discourses on the publick revenues, and on the trade of England* ..., part II, London 1698, p. 31)
- 119 "Gold and Silver are indeed the Measure of Trade, but the Spring and Original of it, in all Nations, is the Natural, or Artificial Product of the Country, that is to say, what their Land, or what their Labour and Industry produces. And this is so true, that a Nation may be suppos'd, by some Accident, quite without the Species of Money, and yet, if the People are numerous, industrious, vers'd in Traffick, skill'd in Sea-Affairs, and if they have good Ports, and a Soil fertile in variety¹ of Commodities, such a People will have Trade, [...] and, they shall quickly get among'em, a plenty of Gold and Silver²: So that the real and effective Riches of a Country is its Native Product." ([Charles D'Avenant:] *Discourses on the publick revenues, and on the trade of England*, part I, London 1698, p. 15)
- 119 "Gold and Silver are so far from being [...] the only Things that deserve the Name of Treasure, of the Riches of a Nation, that in truth. Money is at Bottom no more than the Counters with which Men in their dealings have been accustomed to reckon..." (*ibidem*, p. 16)
- 119 "We understand that to be Wealth which maintains the Prince, and the general Body of his People, in Plenty, Ease and Safety. We esteem that to be Treasure which for the use of Man has been converted from Gold and Silver, into Buildings and Improvements of the Country. As also other Things convertible into those Metals, as the Fruits of the Earth, Manufactures, of Foreign Commodities and stock of Shipping... even perishable Goods, may be held the Riches of a Nation, if they are convertible, tho' not converted into Gold and Silver; and this we believe does not only hold between Man and Man, [...] but between one Country and another." (*ibidem*, p. 60/61)
- 119 "... the Common People being the Stomach of the Body Politick, [...] that Stomach..." (*ibidem*, p. 62)
- 120 "Trade and Manufactures are the only Mediums by which such a digestion and distribution of Gold and Silver can be made, as will be Nutritive to the Body Politick." (*ibidem*, p. 63)

¹ U rukopisu: in a variety — ² u rukopisu: a plenty of silver and gold

- 120 "Husbandmen, Seamen, Soldiers, Artizans and Merchants, are the very Pillars of any Common-Wealth; all the other great Professions, do rise out of the infirmities and miscarriages of these; now the Seamen is three of these four." (William Petty: *Political arithmetick*. In: "Several essays in political arithmetick...", London 1699, p. 177)
- 120 "...the Labour of Seamen, and Freight of Ships, is always of the nature of an Exported Commodity, the over-plus whereof, above what is Imported, brings home Money, etc." (*ibidem*, p. 179)
- 120 "Those who have the command of the Sea-Trade, may Work at easier Freight with more profit, than others at greater: for a Cloth must be chearpe made, when one [...] another [...] so those who command the Trade of Shipping, can build long flight Ships for carrying Masts, Fir-Timber, Boards, Balks etc. ... And this [...] to be the chief of several Reasons, why the Hollanders can go at less Freight than their Neighbours, viz., because they can afford a particular sort of Vessels for each particular Trade." (*ibidem*, p. 179 - 180)
- 120 "... which produce *no material thing*, or things of real use and value in the *Commonwealth*: In this case, the Wealth of the Publick will be diminished: Otherwise than as such Exercises, are Recreations and Refreshments of the mind; and which being moderately used, do qualifie and dispose Men to what in it self is more considerable." (*ibidem*, p. 198)
- 120 "... The remainder [...] may safely and without possible prejudice to the Commonwealth, be employed in the Arts and Exercises of Pleasure and Ornament; *the greatest whereof is the Improvement of natural Knowledge.*" (*ibidem*, p. 199)
- 120 "There is much more to be gained by Manufacture than Husbandry; and [more] by Merchandize than Manufacture..." (*ibidem*, p. 172)
- 120 "... a Seaman is in effect three Husbandmen..." (*ibidem*, p. 178)
- 121 "If a man can bring to London an ounce of Silver out of the Earth in Peru, in the same time that he can produce a Bushel of Corn, then one is the natural price of the other; now if by reason of new and more easie Mines a man can get two ounces of Silver as easily as formerly he did one, then Corn will be as cheap at ten shillings the Bushel, as it was before five shillings caeteris paribus."
 "... let a hundred men work ten years upon Corn, and the same number of men the same time, upon Silver; I say, that the neat proceed of the Silver is the price of the whole neat proceed of the Corn, and like parts of the one, the price of like parts of the other."
 "Corn will be twice as dear where¹ are two hundred Husbandmen to do the same work which an hundred could perform..." (William Petty: *A treatise of taxes, and contributions*... London 1679, p. 31, 24, 67)

¹ U rukopisu: when there

- 121 "... as Trades and curious Arts increase; so the Trade of Husbandry will decrease, or else the Wages of Husbandmen must rise, and consequently the Rents of Lands must fall." (William Petty: *Political arithmetick*. In: "Several essays in political arithmetick...", London 1699, p. 193)
- 121 "... if Trade and Manufacture have increased in England... if a greater part of the People, apply themselves to those Faculties, than there did heretofore, and if the price of Corn be no greater now, than when Husbandmen were more numerous, and the Tradesmen fewer; it follows from that single reason... that the Rents of Land must fall: As for Example, suppose the price of Wheat be 5 s. or 60 d. the Bushel; now if the Rent of the Land whereon it grows be the third Sheaf; then of the 60 d. 20 d. is for the Land, and 40 d. for the Husbandman; but if the Husbandman's Wages should rise one eighth part, or from 8 d. to 9 d. per Diem, then the Husbandman's share in the Bushel of Wheat, rises from 40 d. to 45 d. and consequently the Rent of the Land must fall from 20 d. to 15 d. for we suppose the price of the Wheat still remains the same; especially since we cannot raise it, for if we did attempt it, Corn would be brought in to us, (as into Holland) from Foreign Parts, where the State of Husbandry was not changed." (*ibidem*, p. 193 - 194)
- 121 «Supposons [...] qu'un homme plante en¹ blé, avec ses mains, une certaine étendue de terre, c'est-à-dire, laboure, sème, herse, récolte, engrange, vanne, en un mot, fasse tout ce que la culture exige, je dis que, quand cet homme a retiré sa semence et tout ce qu'il a mangé ou donné à d'autres en échange de ses vêtements et de ses autres besoins naturels, ce qui reste de blé est la véritable rente de la terre pour cette année; et le médium de sept années, ou plutôt du nombre d'années dans lesquelles la cherté et l'abondance font leur révolution, donne la rente ordinaire de la terre cultivée en blé. Mais une question ultérieure et collatérale peut être, combien d'argent vaut ce blé ou cette rente? Je réponds qu'il en vaut autant qu'il en resteroit à un autre individu qui emploieroit le mieux son temps pour aller dans le pays de mines, pour en extraire le minerai, pour le raffiner, le convertir en monnaie et le rapporter au même lieu où l'autre individu a semé et recueilli son blé. La somme restante à cet individu, après le prélèvement de toutes ses dépenses, seroit parfaitement égale en valeur à celle du blé qui resteroit au cultivateur.» (William Petty: *A treatise of taxes, and contributions...*, London 1662, p. 23 - 24; citirano prema: Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. II, Paris 1821, p. 26 - 37)
- 122 "Sources of enjoyment may be accumulated and stored up; enjoyment itself cannot. The wealth of a country consists of the sum total of the permanent sources of enjoyment, whether material or immaterial, contained in it; and labour or expenditure which tends to augment or keep up these permanent sources, should, we conceive, be termed *productive*." (John Stuart Mill: *Essays on some unsettled questions of political economy*, London 1844, p. 82)
- 122 "If the mechanic who made the spinning-jenny laboured productively, the spinner also laboured productively when he was learning his trade: and what they both consumed productively, that is to say, its

¹ U rukopisu: du

- consumption did not tend to diminish, but to increase the sum of the permanent sources of enjoyment in the country, by effecting a new creation of those sources, more than equal to the amount of the consumption." (*ibidem*, p. 83)
- 122 «... travail [...] productif... celui qui se réalise sur un objet, celui qui laisse après soi des traces de son opération et dont le produit peut être la matière d'une vente ou d'un échange.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. V, Paris 1802, p. 169)
- 123 «Cette distinction est fautive, en ce qu'elle porte sur une différence qui n'existe pas. *Tout travail est productif* dans le sens dans lequel l'auteur entend ce mot *productif*. Le travail de l'une comme de l'autre de ces deux classes est également productif de quelque jouissance, commodité ou utilité pour la personne qui le paie, sans quoi ce travail ne trouverait pas de salaire.» (*ibidem*, p. 171)
- 123 «Le domestique qui est à mon service, qui allume mon feu, qui me coëffe, qui nétoie et entretient mes habits et mes meubles, qui prépare mes aliments, etc., rend des *services absolument du même genre* que la blanchisseuse ou la lingère, qui nétoie et entretient le linge de ses pratiques; ... que le traiteur, rôtiisseur ou cabaretier, qui fait son métier de préparer des aliments aux personnes auxquelles il convient mieux de venir manger chez lui; que le barbier, le coëfeur... qui rendent des services immédiats; que le maçon enfin, le couvreur, le menuisier, le vitrier, le fumiste... etc., et cette foule d'ouvriers employés aux bâtimens, qui viennent lorsqu'ils sont appelés pour faire des raccommodages et réparations, et dont le bénéfice annuel consiste autant en ouvrages de simple réparation et entretien, qu'en constructions nouvelles.» (*ibidem*, p. 171 - 172)
- 123 «Ce genre de travail consiste moins à produire qu'à conserver; il a moins pour but d'ajouter à la valeur des sujets auxquels il s'applique, que de prévenir leur dépérissement. Tous ces travailleurs, y compris le domestique, *épargnent à celui qui les paie, le travail d'entretenir sa propre chose...*» (*ibidem*, p. 172)
- 124 «... c'est pour cela et pour cela seul le plus souvent qu'ils travaillent; ainsi, ou ils sont tous *productifs*, ou aucun d'eux n'est productif.» (*ibidem*, p. 172)
- 124 «... le travail d'un commis-inspecteur ou directeur d'une entreprise particulière de commerce ou de manufacture, et comme *non productif*, celui de l'administrateur, qui, veillant à l'entretien des routes publiques, des canaux navigables, des ports, des monnaies et autres grands instrumens destinés à animer l'activité du commerce, veillant à la sûreté des transports et des communications, à l'exécution des conventions, etc. peut, à juste titre, être regardé comme le *commis-inspecteur de la grande manufacture sociale*? C'est un travail absolument de même nature, quoique dans des proportions plus vastes.» (*ibidem*, p. 172 - 173)
- 124 «... le parfumeur, qui... mon odorat... charmer mon oreille...» (*ibidem*, p. 173)
- 124 «... luthier, le facteur d'orgues, le marchand de musique, le machiniste...» (*ibidem*, p. 173)
- 124 «Les uns et les autres ont, pour dernier terme de *leur travail, une consommation du même genre*. Si la fin que se proposent les uns, ne mérite pas d'être comptée au nombre *des produits* du travail de la société, pourquoi traiterai-ou plus favorablement ce qui n'est autre chose qu'un *moyen pour arriver à cette fin*?» (*ibidem*, p. 173)

- 125 «La seule différence générale qu'on puisse, à ce qu'il semble, observer entre [...] deux classes imaginées par Smith, c'est que dans ceux de la classe qu'il nomme *productive*, il y a ou il *peut toujours y avoir quelque personne intermédiaire entre le travailleur de la chose et celui qui la consomme*; au lieu que, dans celle qu'il nomme *non productive*, il *ne peut y avoir aucun intermédiaire*, et que la relation est *nécessairement directe et immédiate entre le salarié et le consommateur*. Il est évident qu'il y a *nécessairement* une relation directe et immédiate entre celui qui use de l'expérience du médecin, de l'habileté du chirurgien, du savoir de l'avocat, du talent du musicien ou de l'acteur, ou enfin des services du domestique, et entre chacun de ces différens salariés au moment de leur travail; tandis que dans les professions qui composent l'autre classe, *la chose à consommer étant matérielle et palpable, elle peut être l'objet de plusieurs échanges intermédiaires avant d'arriver de la personne qui travaille, à celle qui consomme.*» (*ibidem*, p. 174)
- 126 «... encore faudrait-il déduire toujours de sa classe productive tous les ouvriers dont le travail consiste purement à nettoyer, entretenir, conserver ou réparer des choses finies, et ne fournit pas par conséquent de produit nouveau dans la circulation.» (*ibidem*, p. 175)
- 126 «C'est par [...] suite de cette différence que la classe *non productive*, ainsi que Smith l'a observé, ne subsiste que de revenus. En effet, cette classe n'admettant aucun intermédiaire entr'elle et celui qui consomme ses produits, c'est-à-dire, celui qui jouit de son travail, elle est immédiatement payée par le consommateur; or, *celui-ci ne paie qu'avec des revenus*. Au contraire, les ouvriers de la classe productive étant, pour l'ordinaire, payés par un *intermédiaire qui se propose de faire un profit sur leur travail, sont le plus souvent payés par un capital*. Mais ce capital est toujours en définitif remplacé par le revenu d'un consommateur, sans quoi il ne circulerait point et dès-lors ne rendrait aucun profit à son possesseur.» (*ibidem*, p. 175)
- 135 «Tout ce qu'on peut conclure de cette différence, c'est que, pour employer les gens *productifs*, il faut non-seulement le *revenu de celui qui jouit de leur travail*, mais *encore un capital qui donne des profits aux intermédiaires*, au lieu que pour employer les gens *non productifs*, il suffit le plus souvent du revenu qui les paie...» (*ibidem*, p. 175)
- 136 «... que pour employer les gens *non productifs*, il suffit le plus souvent du revenu qui les paie...» (*ibidem*, p. 175)
- 136 «... pour employer les gens *productifs*, il faut non-seulement le revenu de celui qui jouit de leur travail, mais encore un *capital qui donne des profits aux intermédiaires*...» (*ibidem*, p. 175)
- 136 «... encore beaucoup d'ouvriers *non productifs*, tels que les comédiens, musiciens, etc. ne reçoivent-ils leurs salaires le plus souvent que par le canal d'un directeur qui tire des profits du capital placé dans ce genre d'entreprise?» (*ibidem*, p. 175 - 176)
- 136 «Il s'ensuit donc que, dans une société où la classe *productive* est très-multipliée, on doit supposer qu'il existe une grande accumulation de capitaux dans les mains des intermédiaires ou entrepreneurs de travail.» (*ibidem*, p. 176)
- 137 «Ce n'est donc pas, comme le prétend Smith, la proportion existante entre la masse des capitaux et celle des revenus, qui déterminera la proportion entre la classe *productive* et la classe *non productive*. Cette dernière proportion semble dépendre bien d'avantage des mœurs et des habitudes du peuple; du degré plus ou moins avancé de son industrie.» (*ibidem*, p. 177)

- 137 «... à nombre égal d'individus, aucune classe ne contribue plus que celle des domestiques, à convertir en *capitaux* des sommes procédant de *revenus*.» (*ibidem*, p. 181)
- 137 «... un homme qui a observé avec autant de sagacité...» (*ibidem*, p. 182)
- 137 «... cet intermédiaire placé près du riche, pour *recueillir* les débris du revenu que celui-ci dissipe avec tant d'insouciance...» (*ibidem*, p. 183)
- 138 «... crée encore une valeur nouvelle, une valeur qui n'*existait pas* dans la société, même en équivalent, au moment où ce travail a commencé son opération; et c'est cette valeur qui fournit une rente au propriétaire du sol.» (*ibidem*, p. 184)
- 138 «... crée [...] une valeur nouvelle... qui n'*existait pas* dans la société, même en équivalent, au moment où ce travail a commencé son opération...» (*ibidem*, p. 184)
- 138 «La fortune d'un individu se grossit par l'épargne; la fortune publique *au contraire*, reçoit son accroissement de l'augmentation des consommations.» ([Germain Garnier:] *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique*, Paris 1796, p. XIII; citirano prema: Destutt de Tracy: *Éléments d'idéologie*, IV-e et V-e parties. «Traité de la volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 250)
- 138 «L'amendement et l'extension de la culture et par suite des progrès de l'industrie et du commerce n'ont pas *d'autre cause* que l'extension des besoins artificiels.» ([Germain Garnier:] *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique*, Paris 1796, p. 240; citirano prema: Destutt de Tracy: *Éléments d'idéologie*, IV-e et V-e parties. «Traité de la volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 251)
- 138 «Je remarque seulement... que l'on ne devra pas considérer comme essentielle et très exacte la distinction de Smith entre le travail *productif* et le travail *improductif*, si l'on fait attention que le travail d'autrui en général ne produit jamais pour nous qu'une économie de temps, et que cette économie de temps est tout ce qui constitue *sa valeur* et son *prix*.»¹ (Schmalz: *Économie politique*. Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy, t. I, Paris 1826, p. 304)
- 139 «Le menuisier, par exemple, qui me fait une table, et le domestique qui porte mes lettres à la poste, qui bat mes habits, ou qui cherche pour moi les choses qui me sont nécessaires, me rendent l'un et l'autre un service absolument de même nature; l'un et l'autre m'épargne et le temps que je serais obligé d'employer moi-même à ces occupations, et celui qu'il m'aurait fallu consacrer à acquérir l'aptitude et les talents qu'elles exigent.»² (*ibidem*, p. 304)

¹ Originalni tekst glasi: Eben so wenig will ich rügen, dass der Unterschied, den Smith zwischen productiver und nicht-productiver Arbeit macht ganz unwesentlich sich darstelle, wenn man nur erwäget, welchen Werth die Arbeit Anderer überhaupt eigentlich habe, nemlich, dass sie bloss uns Zeit erspare. (Schmalz: *Staatswirthschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen*, Erster Teil, Berlin 1818, S. 274)

² Originalni tekst glasi: Der Tischler, welcher mir einen Tisch verfertigt und der Bediente, welcher mir Briefe auf die Post trägt, meine Kleider reinigt und meine Bedürfnisse hohlt, beide thun mir ganz gleichen Dienst; sie ersparen mir die Zeit, und zwar zwiefache Zeit; die erste die, welche ich itzt aufwenden müsste, um das selbst zu thun; die zweite die, welche ich hätte anwenden müssen, um die Geschicklichkeit dazu mir zu erwerben. (*ibidem*, str. 274 - 275)

- 139 «... ce système fait aux artisans et même aux *simples consommateurs* un mérite de leurs consommations; par le motif, que ces consommations contribuent, quoique d'une manière indirecte et médiante, à augmenter le revenu national, puisque, sans ces consommations, les objets consommés n'auraient pas été produits par le sol et n'auraient pu être ajoutés au revenu du propriétaire foncier.»¹ (*ibidem*, p. 321)
- 139 «... la richesse, une accumulation de travail superflu.» (Nicolas-François Canard: *Principes d'économie politiques*, Paris 1801, p. 4; citirano prema: Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 75)
- 140 «Dans l'état actuel de la civilisation, le travail ne nous est connu que par l'échange...» (Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 79)
- 140 «... le travail sans échange ne peut produire aucune richesse.» (*ibidem*, p. 81)
- 140 «La richesse dérive exclusivement du commerce.» (*ibidem*, p. 84)
- 140 «... l'échange ou le commerce donne seul la valeur aux choses...» (*ibidem*, p. 98)
- 140 «... principe de l'identité des valeurs et de la richesse... repose la doctrine de la fécondité du travail général...» (*ibidem*, p. 93)
- 140 «... fait dériver la richesse particulière et générale des valeurs échangeables du travail, soit que ces valeurs soient ou non fixées dans des objets matériels durables et permanens.» (*ibidem*, p. 95)
- 140 «... système commercial, ou l'échange des valeurs du travail général.» (*ibidem*, p. 98)
- 141 «... l'échange donne aux choses une valeur qu'elles n'auraient pas eue sans lui...» (*ibidem*, p. 102)
- 141 «Les produits les plus utiles peuvent n'avoir aucune valeur si l'échange ne leur en donne point...» (*ibidem*, p. 104)
- 141 «... et les produits les plus inutiles peuvent avoir une très-grande valeur si l'échange leur est favorable.» (*ibidem*, p. 104)
- 142 «... la valeur échangée des choses et non leur valeur échangeable constitue la véritable valeur, celle qui est identique avec la richesse...» (*ibidem*, p. 104)
- 142 «Ce n'est donc ni l'utilité réelle des choses, ni leur valeur intrinsèque qui en font des richesses; c'est l'échange qui fixe et détermine leur valeur, et c'est cette valeur qui les identifie avec la richesse.» (*ibidem*, p. 105)
- 142 «Il n'y a véritablement des richesses pour les particuliers et pour les peuples, que lorsque chacun travaille pour tous et tous pour chacun...» (*ibidem*, p. 108)
- 143 «... richesse nationale, qui se compose des valeurs échangeables du travail...» (*ibidem*, p. 108)

¹ Originalni tekst glasi: Ja noch mehr, sie schreibt ihnen selbst ihr Verzehren als ein Verdienst mittelbarer Erhöhung des National-Einkommens zu. Denn wäre sie nicht, so wäre auch, was sie verzehren, nicht hervorgebracht, oder dem Grund-Eigenthümer nicht zu Gute gekommen. (*ibidem*, str. 287)

- 143 «Ci l'abondance du blé en fait *baisser la valeur*, les cultivateurs seront moins riches, parce qu'ils ont moins de valeurs d'échange pour se procurer les choses nécessaires, utiles ou agréables à la vie; mais les consommateurs du blé profiteront de tout ce que les cultivateurs auront perdu: la perte des uns sera compensée par le gain des autres, et la richesse générale n'éprouvera point de variation.» (*ibidem*, p. 108 - 109)
- 144 «De là vient qu'il est difficile, et peut-être impossible à un pays de s'enrichir par le commerce intérieur. Il n'en est pas tout-à-fait de même des peuples qui se livrent au commerce avec l'étranger.» (*ibidem*, p. 109)
- 144 «... tout travail, quelle que soit sa nature, est productif de la richesse, pourvu qu'il ait une valeur d'échange.» (*ibidem*, p. 119)
- 144 «L'échange n'a aucun égard, ni à la quantité, ni à la matérialité, ni à la permanence des produits...» (*ibidem*, p. 121)
- 144 «... tous sont également productifs de la somme contre laquelle ils ont été échangés.» (*ibidem*, p. 121 - 122)
- 144 «Il n'y a aucune différence entre le travail de l'ouvrier qui fait une commode dont l'échange lui produit un septier de blé, et le travail de ménétrier qui lui produit un septier de blé. Des deux côtés il y a un septier de blé produit pour payer la commode, et un septier de blé produit pour payer le plaisir procuré par le ménétrier. A la vérité, après la consommation du septier de blé par le menuisier, il reste une commode, et après la consommation du septier de blé par le ménétrier, il ne reste rien; mais combien de travaux réputés productifs sont dans le même cas!... ce n'est pas par ce qui reste après la consommation qu'on peut juger si un travail est productif ou stérile, c'est par l'échange ou par la production qu'il a fait naître. Or, comme le travail du ménétrier est, aussi-bien que le travail du menuisier, la cause de la production d'un septier de blé, tous deux sont également productifs d'un septier de blé, quoique l'un, après qu'il est fini, ne se fixe et ne se réalise dans aucun objet permanent, et que l'autre se fixe et se réalise dans un objet permanent.» (*ibidem*, p. 122 - 123)
- 145 «... Adam Smith voudroit réduire le nombre des travailleurs qui ne s'occupent pas utilement, pour multiplier celui des travailleurs qui s'occupent utilement; mais on n'a pas fait attention que, si ce désir pouvoit se réaliser, toute richesse seroit impossible, parce que les consommateurs manqueroient aux producteurs, et que les excédans non consommés ne seroient pas reproduits. Les classes productives ne donnent pas gratuitement les produits de leurs travaux aux classes dont les travaux ne donnent aucuns produits matériels; elles les leur donnent en échange des commodités, des plaisirs ou des jouissances qu'elles en reçoivent, et, pour les leur donner, elles sont obligées de les produire. Si les produits matériels du travail n'étoient pas employés à salarier les travaux qui ne donnent point de produits matériels, ils n'auroient pas de consommateurs et leur reproduction cesseroit. Les travaux productifs d'agrément concourent donc aussi efficacement à la production que le travail réputé le plus productif.» (*ibidem*, p. 123 - 124)
- 145 «Presque toujours les commodités, les plaisirs ou les agréments qu'ils recherchent, suivent et ne devancent pas les produits qui doivent les acquitter...» (*ibidem*, p. 125)
- 145 «Il en est autrement lorsque les travaux consacrés au plaisir, au luxe et au faste, ne sont pas demandés par les classes productives, et que cependant elles sont forcées de les salarier et de prendre ce salaire sur leurs besoins. Alors il peut arriver que ce salaire forcé ne fasse pas naître un surcroît de productions...» (*ibidem*, p. 125)

- 145 «Hors ce cas... tout travail est nécessairement productif, et contribue plus ou moins efficacement à la formation et à l'accroissement des richesses générales, parce qu'il fait naître nécessairement les produits qui les salarient.» (*ibidem*, p. 126)
- 145 «Si l'échange donne au travail du domestique une valeur de 1000 francs, quand il ne donne à celui du cultivateur et du manufacturier qu'une valeur de 500 francs, il faut en conclure que le travail du domestique contribue à la production de la richesse deux fois autant que celui du cultivateur et du manufacturier; et cela ne peut pas être autrement, tant que le travail des domestiques reçoit en paiement deux fois autant de produits matériels que le travail des cultivateurs et des manufacturiers. Le moyen de concevoir que la richesse provient du travail qui a le moins de valeur d'échange et qui par conséquent est le moins payé!» (*ibidem*, p. 293 - 294)
- 146 «Vainement objecte-t-on que si le travail des domestiques est aussi productif que celui des cultivateurs et des manufacturiers, on ne voit pas pourquoi les économies générales d'un pays ne seroient pas employées à leur entretien non-seulement sans être dissipées, mais avec une augmentation constante de valeur. Cette objection¹ n'est spécieuse que parce qu'elle suppose que la fécondité de chaque travail résulte de sa coopération à la production des objets matériels, que la production matérielle est constitutive de la richesse, et que production et richesse sont parfaitement identiques. On oublie que toute production n'est richesse que jusqu'à concurrence de sa consommation, et que l'échange détermine jusqu'à quel point elle contribue à la formation de la richesse. Si l'on se rappeloit que tous les travaux concourent directement ou indirectement à la production totale de chaque pays, que l'échange, en fixant la valeur de chaque travail, détermine la part qu'il a eue à la production, que la consommation de la production réalise la valeur que lui a donnée l'échange, et que l'excédant ou le déficit de la production sur la consommation détermine l'état de la richesse ou de la misère des peuples, on sentiroit combien il est inconséquent d'isoler chaque travail, de fixer sa fertilité et sa fécondité par son concours à la production matérielle et sans aucun égard à sa consommation, qui seule lui donne une valeur, valeur sans laquelle la richesse ne peut exister.» (*ibidem*, p. 294 - 295)
- 146 «... que tout travail est productif de la richesse, dans la proportion de sa valeur d'échange déterminée par l'offre et la demande, que sa valeur respective ne concourt à l'accumulation des capitaux que par l'économie et la non consommation des produits que ces valeurs autorisent à prendre dans la production générale.» (*ibidem*, p. 296)
- 149 «Quand un pays est privé du secours des machines, et que son travail se fait à force de bras, les classes laborieuses consomment la presque totalité de leurs productions. A mesure que l'industrie fait des progrès, qu'elle se perfectionne par la division du travail, par l'habileté des ouvriers, par l'invention des machines, les frais de la production diminuent, ou, en d'autres termes, il faut un moindre nombre d'ouvriers pour obtenir une plus grande production.» (*ibidem*, p. 211 - 214)
- 153 «Tant que la division du travail n'est pas établie dans toutes ses branches, tant que toutes les classes de la population laborieuse et industrielle n'ont pas atteint le terme de leur complément, l'invention des machines, et leur emploi dans certaines industries, ne font que refluer les capitaux et les ouvriers déplacés par les machines, dans d'autres travaux qui peuvent les employer utilement. Mais il est évident que quand tous les travaux ont

¹ U rukopisu: observation

le capital et les ouvriers qui leur sont nécessaires, tout perfectionnement ultérieur, toute machine nouvelle qui abrègent le travail, réduisent nécessairement la population laborieuse; et comme sa réduction ne diminue point la production, la part qu'elle laisse disponible accroît ou au profit des capitaux, ou à la rente de la terre; et par conséquent l'effet naturel et nécessaire des machines est de diminuer la population des classes salariées qui vivent du produit brut, et d'augmenter la population des classes qui vivent du produit net.» (*ibidem*, p. 212)

- 154 «*Le déplacement de la population d'un pays, effet nécessaire des progrès de l'industrie*, est la véritable cause de la prospérité, de la puissance et de la civilisation des peuples modernes. Plus les classes inférieures de la société décroissent en nombre, moins elle doit s'inquiéter des dangers auxquels l'exposent sans cesse les besoins, l'ignorance, la crédulité et la superstition de ces classes infortunées; plus les classes supérieures se multiplient, plus l'état a de sujets à sa disposition, plus il est fort et puissant, plus il y a dans toute la population de lumières, de raison et de civilisation.» (*ibidem*, p. 213)
- 154 «Le revenu net d'un particulier se compose de la valeur du produit auquel il a concouru... moins ses déboursés; mais comme les déboursés qu'il a faits sont des portions de revenu qu'il a payées à d'autres, la totalité de la valeur du produit a servi à payer des revenus. Le revenu total d'une nation se compose de son produit brut, c'est-à-dire, de la valeur brute de tous ses produits qui se distribue entre les producteurs.» (J. B. Say in: David Ricardo: *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit... par F. S. Constancio... avec des notes... par Jean-Baptiste Say, t. II, Paris 1819, p. 218; citirano prema: Charles Ganiilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 216)
- 154 «Cette valeur, après plusieurs échanges, se consommerait tout entière dans l'année qui l'a vue naître, qu'elle n'en serait pas moins encore le revenu de la nation; de même qu'un particulier qui a 20 000 fr. de revenu annuel, n'a pas moins 20 000 fr. de revenu annuel, quoiqu'il le mange tout entier chaque année. Son revenu ne se compose pas seulement de ses épargnes.» (J. B. Say in: David Ricardo: *Des principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit... par F. S. Constancio... avec des notes... par Jean-Baptiste Say, t. II, Paris 1819, p. 218-219; citirano prema: Charles Ganiilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 216)
- 155 «Le seul produit net et ceux qui le consomment composent sa richesse et sa puissance, et concourent à sa prospérité, à sa gloire et à sa grandeur.» (Charles Ganiilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 218)
- 155 «Cela ressemble tout-à-fait à la doctrine des économistes du dix-huitième siècle, qui prétendoient que les manufactures ne servoient nullement à la richesse de l'état, parce que la classe salariée, consommant une valeur égale à celle qu'elle produisoit, ne contribuoit en rien à leur fameux produit net.» (J. B. Say in: David Ricardo: *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit... par F. S. Constancio... avec des notes... par Jean-Baptiste Say, t. II, Paris 1819, p. 222; citirano prema: Charles Ganiilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 219)
- 155 «Il n'est pas facile d'apercevoir quelque rapport entre l'assertion des économistes, que la classe industrielle consommoit une valeur égale à celle qu'elle produisoit, et la doctrine de M. Ricardo, que le salaire des ouvriers ne peut [...] être compté dans le revenu d'un état.» (Charles Ganiilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 219-220)

- 156 «Sur sept millions d'ouvriers tous occupés, il y aura plus d'épargnes que sur cinq millions.» (J. B. Say in: David Ricardo: *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit... par F. S. Constancio... avec des notes... par Jean-Baptiste Say, t. II, Paris 1891, p. 223; citirano prema: Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 220)
- 156 «... c'est supposer que les économies sur les salaires sont préférables à l'économie qui résulte de la suppression des salaires... seroit par trop absurde de payer quatre cents millions de salaires à des ouvriers qui ne donnent aucun produit net, afin de leur procurer l'occasion et le moyen de faire des économies sur leur salaire.» (Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 221)
- 156 «... à chaque pas que fait la civilisation, le travail devient moins pénible et plus productif; les classes condamnées à produire et à consommer diminuent; et les classes qui dirigent le travail, qui soulagent, consolent et éclairent toute la population, se multiplient, deviennent plus nombreuses, et s'approprient tous les bienfaits qui résultent de la diminution des frais du travail, de l'abondance des productions et du bon marché des consommations. Dans cette direction, l'espèce humaine s'élève... dans cette tendance progressive de la diminution des classes inférieures de la société et de l'accroissement des classes supérieures... la société civile devient plus prospère, plus [...] puissante...» (*ibidem*, p. 224)
- 156 «Si... le nombre des ouvriers employés est de sept millions, les salaires seront de quatorze cents millions; mais si les quatorze cents millions [...] ne donnent pas un plus grand produit net que le milliard payé aux cinq millions d'ouvriers, la véritable économie seroit dans la suppression des quatre cents millions de salaires à deux millions d'ouvriers qui ne donnent aucun produit net, et non dans les épargnes que les deux millions d'ouvriers peuvent faire sur les quatre cents millions de salaires.» (*ibidem*, p. 221)
- 156 «Adam Smith [...] exagère toujours les avantages qu'un pays tire d'un gros revenu brut comparés à ceux d'un gros revenu net... quel avantage résultera-t-il pour un pays de l'emploi d'une grande quantité de travail productif, si, soit qu'il emploie cette quantité ou une moindre [...], son revenu et ses profits doivent rester les mêmes?» (David Ricardo: *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit... par F. S. Constancio... avec des notes... par Jean-Baptiste Say, t. II, Paris 1819, p. 218 - 220; citirano prema: Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...* t. I, Paris 1821, p. 213 - 214)
- 157 «... la nourriture et l'habillement de ces cinq millions seroient toujours le revenu net. L'emploi d'un plus grand nombre d'hommes ne nous mettroit en état ni d'ajouter un homme à notre armée ou à notre marine, ni de fournir une guinée de plus aux impôts.» (David Ricardo: *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit... par F. S. Constancio... avec des notes... par Jean-Baptiste Say, t. II, Paris 1891, p. 221 - 222; citirano prema: Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, Paris 1821, p. 214)
- 158 «... il seroit tout-à-fait indifférent pour une personne qui, sur un capital de 20 000 liv., feroit 2000 liv. par an de profit, que son capital employât cent hommes ou mille, et que ses produits se vendissent 10 000 liv. ou 20 000 liv., pourvu que dans tous les cas ses produits¹ ne baissent

¹ Navodeći Constanciov prevod Ricarda, Ganilh umesto reči "profits" piše produits.

- point au-dessous de 2000 liv.» (David Ricardo: *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit... par F. S. Constancio... avec des notes... par Jean-Baptiste Say, t. II, Paris 1819, p. 220-221; citirano prema: Charles Ganiilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, Paris 1821, p. 214)
- 158 "Adam Smith constantly magnifies the advantages which a country derives from a large gross, rather than a large net income... 'the greater will be the quantity of productive labour which it puts into motion...' what would be the advantage resulting to a country from the employment of a great quantity of productive labour, if, whether it employed that quantity or a smaller, its net rent and profits together would be the same." (David Ricardo: *On the principles of political economy, and taxation*, third edition, London 1821, p. 415 - 416)
- 159 "To an individual with a capital of 20 000 l., whose profits were 2000 l. per annum, it would be a matter quite indifferent whether his capital would employ a hundred or a thousand men, whether the commodity produced, sold for 10 000 l., or for 20 000 l., provided, in all cases, his profits were not diminished below 2000 l." (*ibidem*, p. 416)
- 159 "Is not the real interest of the nation similar? *Provided its net real income, its rent and profits be the same, it is of no importance whether the nation consists of ten or of twelve millions of inhabitants.* Its power of supporting fleets and armies, and all species of unproductive labour, must be in proportion to its net, and not in proportion to its gross income. If five millions of men could produce as much food and clothing as was necessary for ten millions, food and clothing for five millions would be the net revenue. Would it be of any advantage to the country, that to produce *this same net revenue*, seven millions of men should be required, that is to say, that seven millions should be employed to produce food and clothing sufficient for twelve millions? The food and clothing of five millions would be still the net revenue. The employing a greater number of men would enable us neither to add a man to our army and navy, nor to contribute one guinea more in taxes." (*ibidem*, p. 416 - 417)
- 161 «Je ne doute aucunement¹ [...] que dans le travail de l'esclave, l'excédent des produits sur les consommations ne soit plus grand que dans le travail de l'homme libre. Le travail du premier² n'a de bornes que le pouvoir de ses facultés... L'esclave travaille pour un besoin illimité: la cupidité de son maître...» (Jean-Baptiste Say: *Traité d'économie politique...*, t. I, Paris 1803, p. 215 - 216)
- 161 «L'ouvrier libre ne peut dépenser plus et produire moins que l'esclave... Toute dépense suppose un équivalent produit pour la payer. Si l'ouvrier libre dépense plus que l'esclave, les produits de son travail doivent être plus considérables que ceux du travail de l'esclave.» (Charles Ganiilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. I, Paris 1821, p. 234)
- 161 «Je sais qu'on peut dire avec quelque raison, que les économies que le maître fait sur les dépenses de l'esclave servent à augmenter ses dépenses personnelles... Mais il est plus avantageux à la richesse générale qu'il y ait de l'aisance dans toutes les classes de la société qu'une excessive opulence parmi un petit nombre d'individus.» (*ibidem*, p. 234 - 235)
- 161 «... il refuse positivement aux économies des classes salariées la faculté d'accroître les capitaux; et la raison qu'il en donne, c'est que ces classes ne doivent avoir aucun moyen de faire des économies, et que si elles avoient un

¹ U rukopisu: nullement — ² u rukopisu: de l'esclave

- surplus, un excédant, il ne pourroit provenir que d'une erreur ou d'un désordre dans l'économie sociale.» (*ibidem*, p. 274)
- 162 «Si la classe stérile épargne pour augmenter son numéraire..., ses travaux et ses gains diminueront dans la même proportion, et elle tombera dans le dépérissement.» (*ibidem*, p. 274 - 275. Napomena; Ganilh citira Quesnaya prema zborniku: «Physiocratie...», publié par Du Pont, Leyde et Paris 1767, p. 321)
- 162 «... plus ils sont considérables, moindre est le revenu de la société, et [...] toute l'habilité des gouvernements doit s'appliquer à en réduire la masse... *Tâche... digne du siècle éclairé dans lequel nous vivons.*» (Charles Ganilh: *Des Systèmes d'économie politique...*, t. II, Paris 1821, p. 24)
- 180 «Les principes que Smith a posés sur l'économie des nations, ont pour fondement une distinction [...] dans le travail qu'il appelle productif ou improductif...» (F.-L.-A. Ferrier: *Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*, Paris 1805, p. 141)
- 180 «Cette distinction est essentiellement fautive. Il n'y a point de travail improductif.» (*ibidem*, p. 141)
- 180 «Il y a donc une économie et une prodigalité des nations: mais une nation n'est prodigue ou économe que dans ses relations avec les autres peuples, et c'était ainsi que la question devait être envisagée.» (*ibidem*, p. 143)
- 180 «... il existait une économie des nations, mais très-différente de celle que Smith leur conseilla... consiste à n'acheter de productions étrangères qu'autant qu'elle en peut payer avec les siennes. Elle consiste quelquefois à s'en passer absolument.» (*ibidem*, p. 174 - 175)
- 180 «Des parties constituantes du prix des marchandises.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. I, Paris 1802, p. 94)
- 180 «Comme dans un pays civilisé il n'y a que très-peu de marchandises dont toute la valeur échangeable procède du travail seulement, et que, dans la très-majeure partie d'entr'elles, la rente et le profit y contribuent pour de fortes portions, il en résulte que le produit annuel du travail de ce pays suffira toujours pour acheter et commander une quantité de travail beaucoup plus grande que celle qu'il a fallu employer pour faire croître ce produit, le préparer et l'amener au marché. Si la société employait annuellement tout le travail qu'elle est en état d'acheter annuellement, comme la quantité de ce travail augmenterait considérablement chaque année, il s'ensuivrait que le produit de chacune des années subséquentes serait d'une valeur incomparablement plus grande que celui de la précédente. Mais il n'y a aucun pays dont tout le produit annuel soit employé à entretenir des travailleurs. Par-tout les oisifs en consomment une grande partie; et selon les différentes proportions dans lesquelles ce produit se partage entre ces deux différentes classes de gens, sa valeur ordinaire ou moyenne doit nécessairement ou augmenter ou décroître, ou demeurer la même d'une année à l'autre.» (*ibidem*, p. 108 - 109)
- 181 «Comme dans un pays civilisé il n'y a que très-peu de marchandises dont toute la valeur échangeable procède du travail seulement, et que, dans la très-majeure partie d'entr'elles, la rente et le profit y contribuent pour de fortes portions, il en résulte que le produit annuel du travail de ce pays suffira toujours pour acheter et commander une quantité de travail beaucoup plus grande que celle qu'il a fallu employer pour faire croître ce produit, le préparer et l'amener au marché.» (*ibidem*, p. 108 - 109)

- 183 «Si la société employait annuellement tout le travail qu'elle est en état d'acheter annuellement, comme la quantité de ce travail augmenterait considérablement chaque année, il s'ensuivrait que le produit de chacune des années subséquentes serait d'une valeur incomparablement plus grande que celui de la précédente.» (*ibidem*, p. 109)
- 184 «40. Les talens utiles acquis par les habitans ou membres de la société. L'acquisition de ces talens coûte toujours une dépense réelle à cause de l'entretien de celui qui les acquiert, pendant le tems de son éducation, de son apprentissage ou de ses études, et cette dépense est un capital fixé et réalisé pour ainsi dire dans sa personne. Si ces talens composent une partie de sa fortune, ils composent pareillement une partie de la fortune de la société à laquelle il appartient. La dextérité perfectionnée, dans un ouvrier, peut être considérée sous le même point de vue qu'une machine ou un instrument de métier qui facilite et abrège le travail, et qui, malgré la dépense qu'il a coûté, restitue cette dépense avec un profit.» (*ibidem*, t. II, p. 204 - 205)
- 184 «Quand la société est encore dans cet état d'enfance où il n'y a aucune division de travail, où il ne se fait presque point d'échanges, et où chaque individu pourvoit par ses mains à ses besoins, il n'est pas nécessaire qu'il y ait aucun fonds accumulé ou amassé d'avance pour faire aller les affaires de la société. Chaque homme cherche, dans sa propre industrie, les moyens de satisfaire aux besoins du moment, à mesure qu'ils se font sentir. Quand la faim le presse, il s'en va chasser dans la forêt . . . » (*ibidem*, p. 191 - 192)
- 184 «Mais quand une fois la division du travail est généralement établie, un homme ne peut plus appliquer son travail personnel qu'à une bien petite partie des besoins qui lui surviennent. Il pourvoit à la très-majeure partie de ces besoins avec des choses produites par le travail d'autrui [. . .] ou, ce qui revient au même, avec le prix de ce produit. Or, cet achat ne peut se faire à moins qu'il n'ait eu le tems, non-seulement d'achever tout-à-fait, mais encore de vendre le produit de son travail.» (*ibidem*, p. 192)
- 185 «. . . le tems . . . de vendre le produit de son travail.» (*ibidem*, p. 192)
- 185 «Il faut donc qu'au moins, jusqu'à ce qu'il ait pu venir à bout de ces deux choses, il existe quelque part un fonds de denrées de différentes espèces, amassé d'avance pour le faire subsister et lui fournir en outre la matière et les instrumens nécessaires à son ouvrage. Un tisserand ne peut pas vaquer entièrement à sa besogne particulière s'il n'y a quelque¹ part, soit en sa possession, soit en celle d'un tiers, une provision fait par avance, où il trouve de quoi subsister et de quoi se fournir des outils de son métier et de la matière de son ouvrage, jusqu'à ce que sa toile puisse être non-seulement achevée, mais encore vendue. Il est évident qu'il faut que l'accumulation précède le moment où il pourra appliquer son industrie à entreprendre et achever cette besogne . . . dans la nature des choses, l'accumulation d'un capital est un préalable nécessaire à la division du travail . . . » (*ibidem*, p. 192 - 193)
- 185 «. . . le travail ne peut recevoir de subdivisions ultérieures qu'à proportion que les capitaux se sont préalablement accumulés de plus en plus. A mesure que le travail vient à se subdiviser, la quantité de matières qu'un même nombre de personnes peut mettre en œuvre augmente dans une grande proportion; et comme la tâche de chaque ouvrier se trouve successivement réduite à un plus grand degré de simplicité, il arrive qu'un invente une foule de nouvelles machines pour faciliter et abrégier ces tâches. A mesure donc que la division de travail va en s'étendant, il faut, pour qu'un

¹ U rukopisu: a pas quelque

même nombre d'ouvriers soit constamment occupé, qu'on accumule d'avance une égale provision de vivres et une provision de matières et d'outils plus forte que celle qui aurait été nécessaire dans un état de choses moins avancé.» (*ibidem*, p. 193 - 194)

- 185 «De même que le travail ne peut acquérir cette grande extension de puissance productive, sans une accumulation préalable des capitaux, de même l'accumulation des capitaux amène naturellement cette extension. La personne qui emploie son capital à faire travailler, cherche nécessairement à l'employer de manière à ce qu'il fasse produire la plus grande quantité possible d'ouvrage: elle tâche donc à la fois d'établir entre ses ouvriers la distribution de travaux la plus convenable, et de les fournir des meilleures machines qu'elle puisse imaginer ou qu'elle soit à même de se procurer. Ses moyens pour réussir dans ces deux objets, sont proportionnées en général à l'étendue de son capital ou au nombre de gens que ce capital peut tenir occupés. Ainsi non-seulement la quantité d'industrie augmentée dans un pays à mesure de l'accroissement du capital qui la met en activité, mais encore, par une suite de cet accroissement, la même quantité d'industrie produit une beaucoup plus grande quantité d'ouvrage.» (*ibidem*, p. 194 - 195)
- 185 «Une maison servant de logement ne contribue en rien, sous ce rapport, au revenu de celui qui l'occupe; et quoique, sans contredit, elle lui soit extrêmement utile, elle l'est comme ses habits et ses meubles de ménage, qui lui sont aussi très-utiles, mais qui pourtant font une partie de sa dépense et non pas de son revenu.» (*ibidem*, p. 201 - 202)
- 185 «... Tous les bâtimens destinés à un objet utile, et qui sont des moyens de revenu, nonseulement pour le propriétaire qui en retire un loyer en les louant, mais même pour la personne qui les tient et qui en paie le loyer; tels que les boutiques, les magasins, les ateliers, les bâtimens d'une ferme, avec toutes leurs dépendances nécessaires, étables, granges, etc. Ces bâtimens sont fort différens des maisons purement habitables; ce sont des espèces d'instrumens de métier...» (*ibidem*, p. 203 - 204)
- 186 «... on regarde toujours comme un grand avantage pour une société tous les nouveaux procédés en mécanique, qui mettent un même nombre d'ouvriers en état de faire la même quantité d'ouvrage avec des machines plus simples et moins coûteuses que celles dont on faisait usage précédemment. Il se trouve alors une certaine quantité de matériaux et un certain nombre d'ouvriers qui avaient été employés auparavant à entretenir des machines plus compliquées et plus dispendieuses, et qui maintenant peuvent l'être à augmenter la quantité de l'ouvrage pour lequel ces machines ou toutes ont été faites.» (*ibidem*, p. 216 - 217)
- 186 «... la dépense d'entretien du capital fixe se trouve... nécessairement retranchée du revenu net de la société...» (*ibidem*, p. 218)
- 186 «... toute épargne dans la dépense d'entretien du capital fixe, qui ne diminue pas dans le travail la puissance productive, doit augmenter le fonds qui met l'industrie en activité, et par conséquent accroître le produit annuel de la terre et du travail, revenu réel de toute société.» (*ibidem*, p. 226 - 227)
- 186 «... à acheter des marchandises étrangères pour la consommation intérieure...» (*ibidem*, p. 231)
- 186 «... marchandises... à être consommées par des gens oisifs qui ne produisent rien... ou bien... ils achèteront un fonds additionnel de matières, d'outils et de vivres, dans la vue d'entretenir et d'employer un nombre additionnel de ces gens industriels qui reproduisent, avec un profit, la valeur de leur consommation annuelle.» (*ibidem*, p. 231 - 232)

- 186 «... augmente la dépense et la consommation sans rien ajouter à la production; et sans établir un fonds permanent propre à entretenir cette dépense, et sous tous les rapports il tourne au préjudice de la société.» (*ibidem*, p. 232)
- 186 «Employé de la seconde manière, il agrandit d'autant les bornes de l'industrie; et quoiqu'il augmente la consommation de la société, il ouvre une source permanente pour fournir à cette consommation, *les gens qui consomment reproduisant avec un profit la valeur entière de leur consommation annuelle.*» (*ibidem*, p. 232)
- 186 «La quantité d'industrie que peut mettre en œuvre un capital, doit évidemment être égale au nombre d'ouvriers auxquels il peut fournir des matériaux, des outils et une subsistance convenable à la nature de l'ouvrage.» (*ibidem*, p. 235)

186 «Les travailleurs productifs et les non-productifs, et ceux qui ne travaillent pas du tout, sont tous également entretenus par le produit annuel de la terre et du travail du pays. Ce produit... a nécessairement ses bornes. Suivant donc que, dans une année, une portion plus ou moins grande de ce produit est employée à entretenir des gens non-productifs, plus ou moins grande sera la portion qui restera pour les gens productifs, et plus ou moins grand sera par conséquent le produit de l'année subséquente...

Quoique la totalité du produit annuel des terres et du travail d'un pays soit... destinée en définitif à fournir à la consommation de ses habitans et à leur procurer un revenu, *cependant, à l'instant* qu'il sort de la terre ou des mains des ouvriers productifs, il se divise naturellement en deux parties. L'une d'elles, et c'est souvent la plus forte, est, en premier lieu, destinée à *remplacer un capital ou à renouveler la portion de vivres, de matières ou d'ouvrage fait* qui a été retirée d'un capital; l'autre est destinée à former un revenu, ou au maître de ce capital, comme profit, ou à quelqu'autre personne, comme rente de sa terre...

Cette partie du produit annuel de la terre et du travail d'un pays qui remplace un capital, n'est jamais immédiatement employée à entretenir d'autres salariés que des salariés productifs; elle ne paie des salaires qu'au travail productif seulement. Celle qui est destinée à former immédiatement un revenu... peut indifféremment entretenir des salariés productifs ou des salariés non-productifs...

Les travailleurs non-productifs et les gens qui ne travaillent pas du tout, sont tous entretenus *par un revenu*: soit, en premier lieu, par cette partie du produit annuel, qui est, dès l'origine, destinée à former un revenu à quelques personnes particulières, ou comme rente de terre, ou comme profit de capital; soit, en second lieu, par cette autre partie qui, bien qu'elle soit destinée à remplacer un capital et à n'entretenir que des ouvriers productifs, néanmoins, quand elle est une fois venue dans les mains de ceux-ci, pour tout ce qui excède leur subsistance nécessaire, peut être employée indifféremment à l'entretien de gens qui produisent ou de gens qui ne produisent pas. Ainsi, le simple ouvrier, si ses salaires sont forts, peut... entretenir un domestique à son service personnel, ou bien il peut aller quelquefois à la comédie ou aux marionnettes, et par-là contribuer pour sa part à l'entretien d'une classe de travailleurs non-productifs, ou enfin il peut payer quelque impôt, et par-là concourir à l'entretien d'une autre classe... également non-productive. Néanmoins, de cette partie du produit de la terre, destinée originairement à remplacer un capital, il n'en passe jamais aucune portion à l'entretien de salariés non-productifs, qu'après avoir mis en activité sa mesure complète de travail productif... Il faut que l'ouvrier ait pleinement gagné son salaire par de l'ouvrage fait, avant qu'il puisse en dépenser la moindre chose en travail non-productif... La rente de la terre et les profits des capitaux sont... partout les principales sources où les

salariés non-productifs puisent leur subsistance... L'un et l'autre ces revenus peuvent indifféremment entretenir des salariés productifs et des salariés non-productifs; ils semblent pourtant avoir toujours pour les derniers quelque prédilection...

Ainsi, ce qui contribue beaucoup à déterminer dans tout pays la proportion entre les gens productifs et les gens non-productifs, c'est principalement la proportion qui s'y trouve entre cette partie du produit annuel, qui, au sortir même de la terre ou des mains des ouvriers qui l'ont produite, est destinée à remplacer un capital, et cette autre partie qui est destinée à former un revenu, soit comme rente, soit comme profit. Or, cette proportion est très-différente, dans les pays riches, de ce qu'elle est dans les pays pauvres. (*ibidem*, p. 314 - 318, passim)

187 «... très-forte partie¹ [...] souvent la plus forte du produit de la terre...» (*ibidem*, p. 318)

187 «... nations opulentes de l'Europe, [...] est destinée à remplacer le capital d'un fermier riche et indépendant [...] empire du gouvernement féodal, une très-petite portion du produit était suffisante pour remplacer le capital employé à la culture.» (*ibidem*, p. 318 - 319)

187 «... rendissent de très-gros profits. Nulle part l'intérêt n'était au dessous de 10 pour 100, et il fallait bien que les profits des fonds pussent suffire à payer un intérêt aussi fort. A présent dans les pays de l'Europe qui ont fait quelques progrès vers l'opulence, le taux de l'intérêt n'est nulle part plus haut que 6 pour 100, et dans quelques-uns des plus riches, il est même tombé jusqu'à 4, 3 et 2 pour 100. Si cette partie du revenu des habitans, qui provient de profits, est toujours beaucoup plus grande dans les pays riches que dans les pays pauvres, c'est parce que le capital y est beaucoup plus considérable; mais les profits y sont en général dans une proportion beaucoup moindre, relativement au capital.

Ainsi cette partie du produit annuel qui, au sortir de la terre ou des mains des ouvriers productifs, est destinée à remplacer un capital, est non-seulement beaucoup plus grande dans les pays riches que dans les pays pauvres, mais encore elle s'y trouve dans une proportion bien plus forte, relativement à la partie destinée immédiatement à former un revenu, soit comme rente, soit comme profit. Le fonds qui est destiné à fournir de la subsistance au travail productif, est non-seulement bien plus abondant dans les premiers de ces pays, qu'il ne l'est dans les autres, mais il est encore dans une plus grande proportion, relativement au fonds qui, pouvant être employé à entretenir des salariés productifs aussi bien que des salariés non-productifs, a néanmoins toujours en général plus de tendance à aller à ceux-ci.» (*ibidem*, p. 320 - 321)

188 «La proportion qui se trouve entre ces deux différentes espèces de fonds, détermine nécessairement dans un pays le caractère général des habitans, quant à leur penchant à l'industrie ou à la paresse.» (*ibidem*, p. 321 - 322)

188 «Dans les villes manufacturières [...] où les classes inférieures du peuple subsistent principalement par des capitaux employées, il est en général laborieux, frugal et économe, comme dans beaucoup de villes d'Angleterre et [la plupart des celles de la] Hollande. Mais dans [...] villes [qui se soutiennent principalement par la] résidence [permanente ou temporaire d'une] cour, et dans lesquelles les classes inférieures du peuple ti-

¹ U rukopisu: portion

rent surtout leur subsistance de dépenses de revenu, il est en général paresseux, debauché et pauvre, comme à Rome, Versailles...

C'est donc la proportion existante entre la somme des capitaux et celle des revenus qui détermine pertout la proportion dans laquelle se trouveront l'industrie et la fainéantise: partout où les capitaux l'emportent, c'est l'industrie qui domine; partout où ce sont les revenus, le fainéantise prévaut. Ainsi toute augmentation ou diminution dans la masse des capitaux tend naturellement à augmenter ou à diminuer réellement la somme de l'industrie, le nombre des gens productifs, et par conséquent la valeur échangeable du produit annuel des terres et du travail du pays, la richesse et le revenu réel de tous ses habitans...

Ce qui est annuellement épargné, est aussi régulièrement consommé que ce qui est annuellement dépensé, et il l'est aussi presque dans le même tems; mais il est consommé par une autre classe de gens. [...] portion de [...] revenu... par des bouches inutiles et par des domestiques, qui ne laissent rien après eux en retour de leur consommation... par des ouvriers [...] qui reproduisent avec profit la valeur de leur consommation annuelle... La consommation est la même, mais les consommateurs sont différens. (ibidem, p. 322 - 328, passim)

- 188 «... et établit en quelque sorte un fonds pour l'entretien à perpétuité d'un même nombre de gens productifs.» (ibidem, p. 328)
- 188 «... la masse des fonds destinés à employer le travail productif... si cette quantité de vivres et d'habits ainsi consommés par des gens non productifs, eût été distribuée entre des gens productifs, ceux-ci auraient reproduit, avec encore un profit, la valeur entière de leur consommation...» (ibidem, p. 299 - 330)
- 189 «... grandes nations ne s'appauvrissent jamais par la prodigalité et la mauvaise conduite des particuliers, mais quelquefois bien par celle de leur gouvernement. Dans la plupart des pays, la totalité ou la presque totalité du revenu public est employée à entretenir des gens non-productifs. [Tels sont les gens qui composent une cour nombreuse et brillante, un grand établissement ecclésiastique, de grandes flottes et de grandes armées] qui ne produisent rien en tems de paix, et qui, en tems de guerre, ne gagnent rien qui puisse compenser la dépense que coûte leur entretien, même pendant la durée de la guerre. Les gens de cette espèce ne produisant rien par eux-mêmes, sont tous entretenus par le produit du travail d'autrui. Ainsi, quand ils sont multipliés au-delà du nombre nécessaire, ils peuvent, dans une année, consommer une si grande part de ce produit, qu'ils n'en laissent pas assez de reste pour l'entretien des ouvriers productifs, qui devraient produire, qui devraient le reproduire pour l'année suivante.» (ibidem, p. 336)
- 189 «Le fonds destiné à l'entretien du travail productif grossissant de jour en jour, la demande qu'on fait de ce travail devient aussi de jour en jour plus grande: les ouvriers trouvent aisément de l'emploi, mais les possesseurs de capitaux ont de la difficulté à trouver des ouvriers à employer. La concurrence des capitalistes fait hausser les salaires du travail et fait baisser les profits.» (ibidem, p. 359)
- 189 «Des différens emplois des capitaux.» (ibidem, p. 369)
- 189 «Les personnes dont les capitaux sont employés de l'une de ces quatre manières, sont elles mêmes des ouvriers productifs. Leur travail, quand il est convenablement dirigé, se fixe et se réalise dans le sujet ou la chose

- vénale sur laquelle il est appliqué, et en général il ajoute au prix de cette chose la valeur au moins de leur subsistance et consommation personnelle.» (*ibidem*, p. 374)
- 189 «... aucun capital, à somme égale, ne met en activité plus de *travail productif* que celui du fermier. Ce sont non-seulement ses valets de ferme, mais *ses bestiaux de labour et de charroi qui sont autant d'ouvriers productifs.*» (*ibidem*, p. 376)
- 190 «On conçoit maintenant que le profit des capitaux provient toujours, ou de ce qu'ils suppléent à une portion de travail que l'homme devrait faire de ses mains; ou de ce qu'ils accomplissent une portion de travail au-dessus des efforts personnels de l'homme, et qu'il ne saurait exécuter lui-même.» (comte de Lauderdale: *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique*... Traduit de l'anglais par E. Lagetie de Lavaïsse, Paris 1808, p. 119)
- 190 «Si cette idée du bénéfice des capitaux était rigoureusement juste, il s'ensuivrait qu'il serait, non une source première de revenu, mais une source dérivée; et l'on ne pourrait considérer les capitaux comme un des principes de la richesse, leur profit n'étant qu'un transport de la poche du travailleur dans celle du capitaliste.» (*ibidem*, p. 116 - 117)
- 190 «Ainsi le même travail paraîtra ou productif ou non productif, selon l'emploi subséquent de l'objet auquel on l'a appliqué. Si mon cuisinier, par exemple, fait une tarte que je mange sur-le-champ, c'est un ouvrier non productif, et sa besogne un travail également stérile, parce que ce service a péri aussitôt qu'il a été rendu. Mais ce même travail se fait-il dans la boutique d'un pâtissier, dès-lors il devient productif...» (*ibidem*, p. 110)
- 190 «Cette distinction extraordinaire, fondée sur la simple durée des services, range parmi les travailleurs non productifs, des personnes occupées aux plus importantes fonctions de la société. Le souverain, les ministres de la religion, les magistrats, les défenseurs de l'État, tous ces hommes, sans excepter ceux dont l'habileté... conserve la santé ou forme l'éducation des citoyens, tous ces hommes sont réputés travailleurs non productifs.» (*ibidem*, p. 110 - 111)
- 190 «... les ecclésiastiques, les gens de loi, les médecins et les gens de lettres de toute espèce, ainsi que les comédiens, les farceurs, les musiciens, les chanteurs, les danseurs de l'opéra, etc.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. II, Paris 1802, p. 313)
- 190 «Si l'on veut que la valeur vénale soit la base de la richesse, il est inutile d'entrer dans de longs raisonnemens pour démontrer les erreurs de cette doctrine. Rien n'en prouve mieux la fausseté que l'estime, que les hommes font de ces services, à en juger par le prix qu'ils y mettent.» (comte de Lauderdale: *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique*... Traduit de l'anglais par E. Lagetie de Lavaïsse, Paris 1808, p. 111)
- 191 «Le travail du manufacturier se fixe et se réalise en quelque production commercable... Ni le *travail du domestique*, ni celui du capital circulant ne forment naturellement une accumulation, un fonds qui puisse se transmettre pour une valeur déterminée. Le profit qu'ils donnent provient également de ce qu'ils épargnent le *travail du maître* ou du possesseur. Ils ont des effets tellement semblables, que ce qui a fait juger l'un non productif, a dû donner de l'autre la même opinion.» (*ibidem*, p. 144 - 145)

- 191 «... refuse aux résultats de ces industries le nom de produits. Il donne au travail auquel elles se livrent le nom d'improductif...» (Jean-Baptiste Say: *Traité d'économie politique*... Troisième édition, t. I, Paris 1817, p. 117)
- 191 «La protection, la tranquillité, la défense de la chose publique [...] résultat du travail d'une année...» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. II, Paris 1802, p. 313)
- 191 «En général, ses services périssent à l'instant même où il les rend...»¹ (*ibidem*, p. 312)
- 191 «Des produits immatériels ou des valeurs qui sont consommées au moment de leur production.» (Jean-Baptiste Say: *Traité d'économie politique*... Troisième édition, t. I, Paris 1817, p. 116)
- 191 «... qu'ils ne servent point à augmenter le capital national. Une nation où il se trouverait une foule de musiciens, de prêtres, d'employés, pourrait être une nation fort divertie, bien endoctrinée, et admirablement bien administrée, mais voilà tout. Son capital ne recevrait de tout le travail de ces hommes industrieux aucun accroissement direct, parce que leurs produits seraient consommés à mesure qu'ils seraient créés.» (*ibidem*, p. 119)
- 192 «Il est [...] impossible d'admettre l'opinion de M. Garnier, qui conclut de ce que le travail des médecins, des gens de loi et autres personnes semblables, est productif, qu'il est aussi avantageux à une nation de la multiplier que tout autre.» (*ibidem*, p. 120)
- 192 «Il en est de cela comme de la main-d'œuvre qu'on répandrait sur un produit, par-delà ce qui est nécessaire pour l'exécuter.» (*ibidem*, p. 120)
- 192 «Le travail productif de produits immatériels n'est productif, comme tout autre travail, que jusqu'au point où il augmente l'utilité, et par-là la valeur d'un produit: au-delà de ce point, c'est un travail purement improductif.» (*ibidem*, p. 120)
- 192 «Le défaut d'écoulement de plusieurs produits vient de la rareté de plusieurs autres.» (*ibidem*, p. 438)
- 192 «... tout travail utile est réellement productif, et [...] toute la classe laborieuse de la société mérite également le nom de productive.» (Destutt de Tracy: *Éléments d'idéologie*, IV-e et V-e parties. «Traité de la volonté et de ses effets», Paris 1826, p. 87)
- 193 «... la classe laborieuse et directement productive de toutes nos richesses...» (*ibidem*, p. 88)
- 194 «La vraie classe stérile est celle des oisifs, qui ne font rien que vivre ce que l'on appelle noblement, du produit de travaux exécutés avant eux, soit que ces produits soient réalisés en fonds de terre qu'ils afferment, c'est-à-dire qu'ils louent à un travailleur, soit qu'ils consistent en argent ou effets qu'ils prêtent moyennant rétribution, ce qui est encore louer. Ceux-là sont les vrais frelons de la ruche (fruges consumere nati)...» (*ibidem*, p. 87)
- 194 «... ne peuvent dépenser que leur revenu. S'ils entament leurs fonds rien ne les remplace; et leur consommation momentanément exagérée cesse pour toujours.» (*ibidem*, p. 237)

¹ U rukopisu: ... ouvrage — en général — s'évanouissent, périssent à l'instant même ou ils sont rendus, au moment même de leur production.

- 194 «Ce revenu n'est... qu'un prélèvement qui se fait sur les produits de l'activité des citoyens industriels...» (*ibidem*, p. 236)
- 194 «... puisque les hommes à qui il appartient sont oisifs, il est manifeste qu'ils ne dirigent aucun travail productif. Tous les travailleurs qu'ils soldent sont uniquement destinés à leur procurer des jouissances. Sans doute ces jouissances sont de différents genres... les dépenses de toute cette classe d'hommes... alimentent une nombreuse population qu'elles font subsister, mais dont le travail est complètement stérile... quelque-unes qui soient¹ plus ou moins fructueuses, comme par exemple, la construction d'une maison [...], l'amélioration d'un fonds de terre; mais ce sont de cas particuliers qui font² [...] momentanément [...] du travail productif. A ces légères exceptions-là près, toute la consommation de cette espèce de capitalistes est absolument en pure perte sous le rapport de la reproduction, et autant de diminué sur les richesses acquises.» (*ibidem*, p. 236)
- 194 «... pour trouver la formation de ces revenus il faut toujours remonter jusqu'à des capitalistes industriels.» (*ibidem*, p. 237, note)
- 195 «... comprend tous les entrepreneurs d'une industrie quelconque, c'est-à-dire tous les hommes qui ayant des capitaux [...] emploient leur talent et leur travail à les faire valoir eux-mêmes au lieu de les louer à d'autres, et qui par conséquent ne vivent ni de salaires ni de revenus mais de profits.» (*ibidem*, p. 237)
- 195 «Ils ont... entre les mains presque toutes les richesses de la société... ce n'est pas seulement la rente de ces richesses qu'ils dépendent annuellement, mais bien les fonds lui-même, et quelquefois plusieurs fois dans l'année, quand la marche du commerce est assez rapide pour que cela se puisse. Car comme en leur qualité d'hommes industriels ils ne font aucune dépense que pour qu'elle leur rente avec profit, plus ils en peuvent faire qui remplisse cette condition, plus leurs bénéfices sont grands.» (*ibidem*, p. 237 - 238)
- 195 «Au total [...] médiocre, car les hommes industriels sont ordinairement modestes... n'est rien moins que définitive; elle leur rente avec profits... consommation personnelle [...] mais encore... la rente des terres et de l'argent qu'ils tiennent des capitalistes oisifs...» (*ibidem*, p. 238)
- 195 «... les revenus des riches oisifs ne sont que des rentes prélevées sur l'industrie; c'est l'industrie seule qui les fait naître.» (*ibidem*, p. 248)
- 195 «... prennent à rente leurs terres, leurs maisons et leur argent, et ils s'en servent de manière à en tirer des profits supérieurs à cette rente.» (*ibidem*, p. 237)
- 195 «... le seul revenu de ces oisifs et le seul fonds de leurs dépenses annuelles.» (*ibidem*, p. 238)
- 195 «Ceux-là n'ont d'autre trésor que leur travail de tous les jours. Ce travail leur procure des salaires... Mais sur quoi sont pris ces salaires? il est évident que c'est sur les propriétés de ceux à qui les salariés vendent leur travail, c'est-à-dire sur des fonds qui sont d'avance en leur possession, et qui ne sont autre chose que les produits accumulés de travaux antérieurement exécutés. Il suit de là que la consommation que paient ces richesses est bien la consommation des salariés, en ce sens que ce sont eux qu'elle sub-

¹ U rukopisu: Einige dieser dépenses können — ² u rukopisu: Aber dies Ausnahmen, wodurch sie werden — ³ u rukopisu: directeurs

stante, mais qu'au fond ce ne sont pas eux qui la paient, ou du moins qu'ils ne la paient qu'avec les fonds existans d'avance entre les mains de ceux qui les emploient [...]. Leur consommation doit donc être regardée comme faite par ceux qui les soudoient [...]. Ils ne font que recevoir d'une main et rendre de l'autre... il faut [...] considérer non-seulement tout ce qu'ils dépensent mais même la totalité de ce qu'ils reçoivent, comme la dépense réelle et la consommation propre de ceux qui achètent leur travail. Cela est si vrai que pour voir si cette consommation est plus ou moins destructive de la richesse acquise, ou même si elle tend à l'augmenter... tout dépend de savoir quel usage font les capitalistes du travail qu'ils achètent.» (*ibidem*, p. 234 - 235)

- 196 «On me demandera comment ces entrepreneurs d'industrie peuvent faire de si grands profits, et de qui ils peuvent les tirer? Je réponds que c'est en vendant tout ce qu'ils produisent plus cher que cela ne leur a coûté à produire...» (*ibidem*, p. 239)
- 196 «... ils le vendent ¹ à eux-mêmes pour toute la partie de leur consommation destinée à la satisfaction de leurs besoins, laquelle ils paient avec une portion de leurs profits; ² aux salariés, tant ceux qu'ils soldent que ceux que soldent les capitalistes oisifs, desquels salariés ils retirent par ce moyen la totalité de leurs salaires, à cela près des petites économies qu'ils peuvent faire; ³ aux capitalistes oisifs qui les paient avec la partie de leur revenu qu'ils n'ont pas déjà donnée aux salariés qu'ils emploient directement, en sorte que toute la rente qu'ils leur desservent annuellement leur revient par un de ces côtés ou par l'autre.» (*ibidem*, p. 239)
- 196 «... vendant¹ tout ce qu'ils produisent plus cher que cela ne leur a coûté à produire...» (*ibidem*, p. 239)
- 196 «... la consommation propre de ceux qui achètent leur travail.» (*ibidem*, p. 235)
- 197 «... retirent [...] la totalité de leurs salaires...» (*ibidem*, p. 239)
- 197 «Ils² ne font que recevoir d'une main et rendre de l'autre.» (*ibidem*, p. 235)
- 198 «... capitalistes oisifs qui les paient avec la partie³ de leur revenu qu'ils n'ont pas déjà donnée aux salariés qu'ils emploient directement, en sorte que toute la rente qu'ils leur desservent annuellement leur revient par un de ces côtés ou par l'autre.» (*ibidem*, p. 239)
- 199 «Mais, me dira-t-on, si cela est et si les entrepreneurs d'industrie recueillent en effet chaque année plus qu'ils n'ont semé, ils devraient en très-peu de temps avoir attiré à eux toute la fortune publique, et bientôt il ne devrait plus rester dans un état que des salariés sans avances et des capitalistes entrepreneurs. Cela est vrai, et les choses seraient ainsi effectivement, si les entrepreneurs ou leurs héritiers ne prenaient le parti de se reposer à mesure qu'ils se sont enrichis, et n'allaient ainsi continuellement recruter la classe des capitalistes oisifs; et même malgré cette émigration fréquente, il arrive encore que quand l'industrie a agi pendant quelques temps dans un pays sans de trop grandes perturbations, ses capitaux se sont toujours augmentés non-seulement en raison de l'accroissement de la richesse totale, mais encore dans une bien plus grande proportion... On pourrait ajouter que cet effet serait bien plus sensible encore sans les prélèvements immenses que tous les gouvernemens font chaque année sur la classe industrielle par la voie des impôts...» (*ibidem*, p. 240 - 241)

¹ U rukopisu posle ove reči dolazi: à eux-mêmes — ² u rukopisu: salariés — ³ u rukopisu: portion

- 200 «... il n'y a qu'à voir dans toute l'Europe combien ils étaient faibles il y a trois ou quatre siècles, en comparaison des richesses immenses de tous les hommes puissans, et combien ils sont aujourd'hui multipliés et accrus, tandis que les autres sont diminuées.» (*ibidem*, p. 241)
- 200 «... doit [...] être regardée comme faite par ceux qui les soudoient.» (*ibidem*, p. 235)
- 201 «... clarté... manière de considérer la consommation de nos richesses... répand sur toute la marche de la société. D'où vient cet accord et cette lucidité? de ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions quand on est placé dans le¹ vrai point de vue, et où tout paraît confus et désuni quand on est trop près ou trop loin.» (*ibidem*, p. 242-243)
- 201 «D'où viennent à ces hommes oisifs leurs revenus? N'est-ce pas de la rente que leur paient sur leurs profits ceux qui font travailler leurs capitaux, c'est-à-dire ceux qui avec leurs fonds salarient du travail qui produit plus qu'il ne coûte, en un mot les hommes industriels?» (*ibidem*, p. 246)
- 201 «Ce sont ceux-là [...] nourrissent réellement même les salariés qu'emploient les autres.» (*ibidem*, p. 246)
- 201 «C'est donc toujours jusqu'à ceux-là qu'il faut remonter pour trouver la source de toute richesse.» (*ibidem*, p. 246)
- 201 «Avec le temps, des richesses se sont accumulées en plus ou moins grande quantité, parce que le résultat des travaux antérieurs n'a pas été entièrement consommé aussitôt que produit. Des possesseurs de ces richesses, les uns se contentent d'entier une rente et de la manger. Ce sont ceux que nous avons appelés oisifs. Les autres plus actifs font travailler leurs propres fonds et ceux qu'ils louent. Ils les emploient à solder du travail qui les reproduit avec profit. Avec ce profit ils paient leur propre consommation et défraient celle des autres. Par ces consommations-là même leurs fonds leur reviennent un peu accrus, et ils recommencent. Voilà ce qui constitue la circulation.» (*ibidem*, p. 246-247)
- 202 «... ceux qui vivent de profits [...] alimentent tous les autres et [...] seuls augmentent la fortune publique et créent tous nos moyens de jouissance. Cela doit être puisque le travail est la source de toute richesse, et puisqu'eux seuls donnent une direction utile au travail actuel, en faisant un usage utile du travail accumulé.» (*ibidem*, p. 242)
- 202 «... une direction utile au travail actuel... un usage utile du travail accumulé.» (*ibidem*, p. 242)
- 202 «... nos facultés sont notre seule richesse originaire [...] notre travail [...] produit toutes les autres, et [...] tout travail bien dirigé est productif...» (*ibidem*, p. 243)
- 202 «... alimentent tous les autres; et qui seuls augmentent la fortune publique et créent tous nos moyens de jouissance.» (*ibidem*, p. 242)
- 203 «Si l'économie augmente la masse générale des capitaux et si la prodigalité la diminue, la conduite de ceux qui dépensent tout juste leur revenu, sans rien amasser ni sans entamer leurs fonds, ne l'augmente ni ne la diminue. Avec cela il y a certaines manières de dépenser, qui semblent contribuer plus que d'autres à l'accroissement de l'opulence générale.» (Adam Smith:

¹ U rukopisu: leur

Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. II, Paris 1802, p. 345)

- 203 «Si la consommation est fort différente suivant l'espèce de consommateur, elle varie aussi suivant la nature des choses consommées. Toutes représentent bien du travail, mais sa valeur est fixée plus solidement dans les unes que dans les autres. On peut avoir pris autant de peine pour fabriquer un feu d'artifice que pour trouver et tailler un diamant, et par conséquent l'un peut avoir autant de valeur que l'autre. Mais quand j'aurai acheté, payé et employé l'un et l'autre, au bout d'une demi-heure il ne me restera rien du premier, et le second pourra être encore la ressource de mes petits-enfants dans un siècle... Il en est de même de ce que l'on appelle les produits immatériels. Une découverte est d'une utilité éternelle. Un ouvrage d'esprit, un tableau sont encore d'une utilité plus ou moins durable, tandis que celle d'un bal, d'un concert, d'un spectacle est instantanée et disparaît aussitôt. On en peut dire autant des services personnels des médecins, des avocats, des soldats, des domestiques, et généralement de tout ce que l'on appelle des employés. Leur utilité est celle du moment du besoin... la consommation la plus ruineuse est la plus prompte, puisque c'est celle qui détruit le plus de travail dans le même temps, ou une égale quantité de travail en moins de temps; en comparaison de celle-là, celle qui est plus lente est une espèce de *thésaurisation* puisqu'elle laisse à des temps à venir la jouissance d'une partie des sacrifices actuels... chacun sait qu'il est plus économique d'avoir pour le même prix un habit qui dure trois ans que d'en avoir un pareil qui ne dure que trois mois.» (Destutt de Tracy: *Éléments d'idéologie, IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets*, Paris 1826, p. 243 - 244)
- 204 «En raison des progrès de l'industrie et de ceux de la science, [...] chaque ouvrier peut produire chaque jour plus et beaucoup plus qu'il n'a besoin de consommer. Mais en même temps que son travail produit la richesse, la richesse, s'il était appelé à en jouir, le rendrait peu propre au travail...» (J.-C.-L. Simonde de Sismondi: *Nouveaux principes d'économie politique...*, t. I, Paris 1827, p. 85)
- 205 «... un peuple frugal et labourieux emploie son activité à satisfaire aux demandes d'une nation, riche et adonnée au luxe.» (William Paley: *Principes de philosophie morale et politique*, traduits de l'anglais... par J.-L.-S. Vincent, t. II, Paris 1817)⁽⁸¹⁾
- 205 «Ils posent en principe général que la consommation est la cause de la production, [...] qu'ainsi il est bon qu'elle soit [très-]forte. Ils affirment que c'est là ce qui met une grande différence entre l'économie publique et l'économie privée.» (Destutt de Tracy: *Éléments d'idéologie, IV-e et V-e parties. Traité de la volonté et de ses effets*, Paris 1826, p. 249 - 250)
- 205 «... les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre.» (*ibidem*, p. 231)
- 206 «... biens internes ou les éléments de la civilisation...» (Henri Storch: *Cours d'économie politique...* par J.-B. Say, t. III, Paris 1823, p. 217)
- 206 «Il est évident que l'homme ne parvient jamais à produire des richesses qu'autant qu'il est pourvu des biens internes, c'est-à-dire qu'autant qu'il a développé ses facultés physiques, intellectuelles et morales, ce qui suppose les moyens de leur développement, tels que les institutions sociales, etc. Ainsi, plus un peuple est civilisé, plus sa richesse nationale peut s'accroître.» (*ibidem*, t. I, p. 136)

- 206 «Smith... exclut des *travaux productifs* tous ceux qui ne coopèrent pas *directement* à la production des richesses; mais aussi il ne considère que la richesse nationale... n'avoir pas distingué les valeurs *immatérielles des richesses*.» (*ibidem*, t. III, p. 218)
- 207 «... que font ses critiques?¹ Loin d'établir cette distinction, ils achèvent de confondre des deux espèces de valeurs si évidemment différentes.» (*ibidem*, p. 218)
- 207 «En regardant le travail immatériel comme *productif*, ils le supposent *productif en richesses*, c'est-à-dire en valeurs matérielles et échangeables; et il ne l'est qu'en valeurs immatérielles et directes; ils admettent² que les produits du travail immatériel sont soumis aux mêmes lois que ceux du travail matériel: et cependant les premiers se régissent par d'autres principes que les seconds.» (*ibidem*, p. 218)
- 208 «De ce que les biens internes sont en partie le produit des services, on en a conclu qu'ils n'avaient pas plus de durée que les services mêmes, et qu'ils étaient nécessairement consommés à mesure qu'ils étaient produits.» (*ibidem*, p. 234)
- 208 «... les biens primitifs, loin d'être détruits par l'usage qu'on en fait, s'étendent et s'accroissent par l'exercice, de sorte que la *consommation* même en augmente la valeur.» (*ibidem*, p. 236)
- 208 «... les biens internes sont susceptibles d'être accumulés comme les richesses, et de former des capitaux qu'on peut employer à la reproduction...» (*ibidem*, p. 236)
- 208 «... l'industrie doit être divisée et ses produits doivent être accumulés avant qu'on puisse songer à diviser le travail immatériel.» (*ibidem*, p. 241)
- 208 «... la *production* des biens internes, loin de diminuer la richesse nationale par la consommation des produits matériels qu'elle exige, est au contraire un puissant moyen de l'augmenter; c o m m e la production des richesses, à son tour, est un moyen également puissant d'augmenter la civilisation.» (*ibidem*, p. 517)
- 208 «... c'est l'équilibre des deux genres de production qui fait avancer la prospérité nationale.» (*ibidem*, p. 521)
- 209 «Selon Smith, le législateur des Hébreux fut un travailleur improductif.» (N. - W. Senior: *Principes fondamentaux de l'économie politique*... tirés... par le c-te Jean Arrivabene, Paris 1836, p. 198)
- 209 «... le médecin qui, par une ordonnance, guérit un enfant malade et lui assure ainsi la vie pour de longues années, ne *produit-il* pas un résultat durable?» (*ibidem*, p. 198)
- 209 «Les Hollandais, en s'opposant à la tyrannie des Espagnols, ou les Anglais se révoltant contre une tyrannie qui menaçait d'être encore plus terrible, ont-ils produit des résultats temporaires?» (*ibidem*, p. 198)
- 210 «Il y a des pays où on ne peut absolument pas cultiver la terre, si on n'est pas protégé par des soldats. Eh bien! suivant la classification de Smith, la récolte n'est pas produite par l'association du travail de l'homme qui conduit la charrue et de celui qui se tient à son côté l'arme à la main: selon

¹ U rukopisu: Was machen Smiths Kritiker? — ² u rukopisu: soumettent

- lui, le laboureur seul est un travailleur productif, et le soin du soldat est improductif.» (*ibidem*, p. 202)
- 210 «If the soldier, for example, be termed a productive labourer because his labour is subservient to production, the productive labourer might, by the same rule, lay claim to military honours; as it is certain that without his assistance no army could ever take the field to fight battles or to gain victories.» (David Buchanan: *Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry* . . . , Edinburgh 1814, p. 132)
- 210 «La richesse d'une nation ne dépend pas d'une proportion numérique entre ceux qui produisent des services et ceux qui produisent des valeurs, mais de cette proportion entre eux, qui est la plus propre à rendre plus efficace le travail de chacun.» (N. - W. Senior: *Principes fondamentaux de l'économie politique* . . . tirés . . . par le c-te Jean Arrivabene, Paris 1836, p. 204)
- 211 «Il semble, en vérité, que dans ce cas-ci l'attention de Smith a été adsorbée tout entière par la condition des *grands propriétaires*, les seuls auxquels ses observations sur les classes improductives puissent généralement être appliquées. Je ne sais me rendre autrement compte de sa supposition, que le capital n'est employé qu'à entretenir les travailleurs productifs, tandis que les improductifs vivent du revenu. Le plus grand nombre de ceux qu'il appelle par excellence improductifs, les précepteurs, ceux qui gouvernent l'État, sont entretenus aux dépens du capital, c'est-à-dire au moyen de ce qui est dépensé d'avance pour la reproduction . . . » (*ibidem*, p. 204 - 205)
- 212 «M. Storch [. . .] se trompe, sans aucun doute, lorsqu'il établit formellement que ces résultats font partie du revenu de ceux qui les possèdent, comme les autres objets qui ont de la valeur, et qu'ils sont de même échangeables. S'il en était ainsi, si le goût, la moralité, la religion, étaient réellement des objets que l'on pût acheter, la richesse aurait une importance bien autre que celle que les économistes . . . lui donnent. Ce que nous achetons, ce n'est point la santé, le savoir ou la piété. Le médecin, le prêtre, l'instituteur . . . ne peuvent produire que les instruments au moyen desquels, avec plus ou moins de certitude et de perfection, ces résultats ultérieurs seront produits . . . si dans chaque cas particulier les moyens les plus propres pour obtenir du succès ont été employés, le producteur de ces moyens a droit à une récompense, lors même qu'il n'aurait pas réussi ou qu'il n'aurait pas produit les résultats auxquels on s'attendait. L'échange est complet aussitôt que le conseil ou la leçon a été donnée et qu'on en a reçu le salaire.» (*ibidem*, p. 288 - 289)
- 212 « . . . la consommation productive et la consommation improductive.» (*ibidem*, p. 206)
- 213 «Les moyens indirects [. . .] est tout ce qui favorise la production, tout ce qui tend à faire disparaître un obstacle, à la rendre plus active, plus prompte, plus facile.» (P. Rossi: *Cours d'économie politique* . . . , Bruxelles 1842, p. 272)
- 213 «Il y a des moyens de production directs et des moyens indirects. C'est dire qu'il est des moyens qui sont une cause *sine qua non* de l'effet dont il s'agit, des forces qui font cette production. Il y en a d'autres qui contribuent à la production, mais ne la feraient pas. Les premiers peuvent agir même seuls, les autres ne peuvent qu'aider les premiers à produire.» (*ibidem*, p. 268)
- 213 « . . . tout le travail gouvernemental est un moyen indirect de production . . . il faut bien que celui qui a fabriqué ce chapeau reconnaisse que le gendarme qui passe dans la rue, que le juge qui siège dans son tribunal, que

- le geôlier qui reçoit un malfaiteur et le garde en prison, que l'armée qui défend la frontière contre les invasions de l'ennemi contribuent à la production.» (*ibidem*, p. 272)
- 213 «Parmi les *acheteurs*, les uns achètent des produits ou du *travail pour les consommer eux-mêmes directement*; d'autres ne les achètent que pour vendre les nouveaux produits qu'ils obtiennent au moyen des produits et du travail qu'ils ont acquis.» (*ibidem*, p. 275 - 276)
- 213 «Le travail de mon domestique est improductif pour moi: admettons-le pour un instant; est-il improductif pour lui?» (*ibidem*, p. 276)
- 214 «... emploie une force, [...] l'applique selon un certain mode, [...] produit un résultat qui satisfait un besoin de l'homme.» (*ibidem*, p. 275)
- 214 «Une seconde [...] erreur a été de ne pas distinguer la production directe et la production indirecte...» (*ibidem*, p. 276)
- 214 «Si elle¹ est presque impossible, n'est-il pas évident que ce travail y contribue, si ce n'est par un concours direct et matériel, du moins par une action indirecte dont on ne peut pas ne pas tenir compte?» (*ibidem*, p. 276)
- 214 «On n'a pas soigneusement distingué les trois faits principaux du phénomène de la production: la *force ou moyen productif*, l'*application* de cette force, le *résultat*.» (*ibidem*, p. 276)
- 214 «Il se trouve encore des personnes, gens de la vieille roche, qui n'entendent pas les choses ainsi. Ils font venir chez eux un ouvrier et lui donnent à faire telle ou telle pièce d'habillement, en lui fournissant l'étoffe et tout ce qui est nécessaire à ce travail. Qu'achètent-ils, ceux-là? Ils achètent une force, un moyen qui produira des résultats quelconques à leurs périls et risques... l'objet du contrat, c'est l'achat d'une force.» (*ibidem*, p. 276)
- 214 «... vous engagez un domestique, vous louez un homme, vous achetez une force. Que fera cet homme? Il fera mille choses diverses [...] aux résultats de son travail, ils dépendront de l'usage que vous ferez de cette force.» (*ibidem*, p. 276) [Marx ovo citira svojim rečima kao režime misli koju Rossi izlaže]
- 215 «... acheter ou de louer... une application déterminée de cette² force... vous n'achetez pas [...] un produit, vous n'achetez pas le résultat que vous avez en vue. Le plaidoyer fera-t-il gagner votre procès? Qui le sait?³ Ce qu'il y a de certain, ce qui se passe entre vous et votre avocat, c'est que, pour une certaine valeur, il ira tel jour, en tel endroit, porter la parole pour vous, faire, dans votre intérêt, une application de ses forces intellectuelles...» (*ibidem*, p. 276)
- 215 «... je suis loin de ne voir des producteurs que dans ceux qui passent leur vie à faire de la toile de coton ou des souliers. J'honore le travail quel qu'il soit... mais ce respect ne doit pas être le privilège exclusif du *travailleur manuel*.» (*ibidem*, p. 273)
- 215 «C'est ainsi que dans les échanges on fixe son attention sur l'un ou [...] l'autre des trois faits principaux de la production. *Mais ces diverses formes*

¹ U rukopisu: Si la production — ² u rukopisu: d'une — ³ u rukopisu: Das Plädoyer des Advokaten mag mich den Prozess gewinnen machen oder nicht. [Branecí me, advokat može moj proces dobiti ili ne dobiti]

de l'échange peuvent-elles enlever à certains produits le caractère de richesse et aux efforts d'une classe de producteurs la qualité de travaux productifs? Evidemment, il n'est entre ces idées aucune liaison propre à légitimer une pareille déduction. Parce qu'au lieu d'acheter le résultat, j'achète la force nécessaire pour le produire, l'action de [...] force ne sera [...] productive et le produit ne sera pas richesse? Reprenons l'exemple du tailleur. Qu'on achète d'un tailleur des vêtements tous confectionnés, ou qu'on les obtienne d'un ouvrier tailleur auquel on fournit la matière et un salaire, toujours est-il que, quant aux résultats, les deux faits sont parfaitement semblables. Nul ne dira que le premier est un travail productif et le second un travail improductif; seulement, dans le second cas, celui qui désire un habit a été son propre entrepreneur. Or, entre l'ouvrier tailleur que vous avez pris chez vous et votre domestique, quelle différence y a-t-il sous le rapport des forces productives? Aucune.» (*ibidem*, p. 277)

- 216 «Quand Smith a dit qu'il ne restait rien du travail du domestique, il s'est trompé, disons-le, au delà de ce qu'il était permis à Adam Smith de se tromper. Un fabricant dirige lui-même une vaste manufacture qui exige une surveillance très-active et très-laborieuse... Ce même homme, ne voulant pas autour de lui des ouvriers improductifs, n'a point de domestiques. Il est donc forcé de se servir lui-même... que devient son travail productif pendant le temps qu'il doit consacrer à ce prétendu travail improductif? N'est-il pas évident que vos gens font un ouvrage qui vous donne les moyens de vous livrer à un travail plus approprié à vos facultés? Dès lors, comment dire qu'il ne reste pas de traces de leur service? Il reste tout ce que vous faites et que vous ne pourriez pas faire si vous n'étiez pas remplacé par eux dans le service de votre personne et de votre maison.» (*ibidem*, p. 277)
- 218 «Le chanteur (on insiste), quand il a fini de chanter, ne nous laisse rien. — Il nous laisse un souvenir! Quand vous avez bu du vin de Champagne, que reste-t-il?... Que la consommation suive ou non de près le fait de la production, qu'elle s'accomplisse plus ou moins rapidement, les résultats économiques pourront être divers, mais le fait de la consommation, quel qu'il soit, ne peut ôter au produit la qualité de richesse. Il est des produits immatériels qui sont de plus longue durée que certains produits matériels. Un palais dure longtemps, mais l'*Illiade* est une source de plaisirs encore plus durables.» (*ibidem*, p. 277 - 278)
- 218 "... hard and hunger-bitten economy..." (Thomas Chalmers: *On political economy, in connexion with the moral state and moral prospects of society*, second edition, Glasgow, Edinburgh, Dublin and London 1832, p. 261)
- 219 "... distinction seems to be nugatory [...]; and withal, mischievous in application." (*ibidem*, p. 344)
- 219 "We have entered at so much length into this argument, because we think the political economy of our days bears a hard and hostile aspect towards an ecclesiastical establishment; and we have no doubt, that to this, the hurtful definition¹ of Smith has largely [...] contributed." (*ibidem*, p. 346)
- 219 "It is the highest impertinence and presumption, therefore, in kings and ministers, to pretend to watch over the economy of private people, and to restrain their expense, either by sumptuary laws, or by prohibiting the importation of foreign luxuries. They are themselves always, and without

¹ U rukopisu: distinction

any exception, the greatest spendthrifts in the society. Let them look well after their own expense, and they may safely trust private people with theirs. If their own extravagance does not ruin the state, that of their subjects never will." (Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* . . . By J. R. McCulloch, vol. II, Edinburgh 1828, p. 122)

- 219 "The labour of some of the most respectable orders in the¹ society is, like that of *menial servants, unproductive of any value*, and does not fix or realize itself in any permanent subject, or vendible commodity . . . The sovereign, for example, with all the officers both of justice and war who serve² under him, the whole army and navy, are *unproductive labourers*. They are the *servants of the public*, and are maintained by a part of the annual produce of the *industry of other people* . . . In the *same class* must be ranked . . . churchmen, lawyers, physicians, men of letters of all kinds; players, buffoons, musicians, opera-singers, opera-dancers, etc." (*ibidem*, p. 94/95)
- 220 «Si les riches n'y dépensent pas beaucoup, les pauvres mourront de faim.» (Charles-Louis de Montesquieu: *De l'esprit des lois*, t. IV, Paris 1820, p. 200)
- 220 «De telles occupations étaient censées ne convenir qu'à des esclaves, et on défendait aux citoyens de s'y adonner. Dans les États même où cette défense n'eût pas lieu, tels que Athènes et Rome, le peuple était, par le fait, exclu de tous les métiers qui sont maintenant exercés, pour l'ordinaire, par la dernière classe des habitans des villes. Ces métiers, à Rome et à Athènes, étaient remplis par les esclaves des riches, qui les exerçaient pour le compte de leurs maîtres, et la richesse, la puissance et la protection de ceux-ci mettaient le pauvre libre, presque dans l'impossibilité de trouver le débit de son ouvrage, quand cet ouvrage venait en concurrence avec celui des esclaves du riche. Mais les esclaves sont rarement inventifs et les procédés les plus avantageux à l'industrie, ceux qui facilitent et abrègent le travail, soit en fait de machines, soit en fait d'arrangement et de distribution de tâches, ont tous été inventés par des hommes libres. Si même un esclave s'avisait de proposer quelque moyen de ce genre, le maître serait [...] disposé à regarder sa proposition comme suggérée par la paresse et par un désir d'épargner sa peine aux dépens du maître. Le pauvre esclave, au lieu de récompense, n'aurait vraisemblablement qu'une fort mauvaise réception à attendre, peut-être même quelque châtiement. Par conséquent, dans les manufactures qui vont par le moyen d'esclaves, il faut, en général, employer plus de travail pour exécuter la même quantité d'ouvrage, que dans celles qui vont par le moyen d'hommes libres. Par cette raison, l'ouvrage des manufactures de cette première espèce a dû, en général, être plus cher que celui des autres. M. de Montesquieu observe que les mines de la Hongrie, sans être plus riches que les mines de la Turquie de leur voisinage, ont toujours été exploitées à moins de frais, et par conséquent avec plus de profit. Les mines de la Turquie sont exploitées par des esclaves, et les *bras de ces esclaves sont les seules machines que les Turcs se soient jamais avisées d'y employer*. Les mines de la Hongrie sont exploitées par des hommes libres qui font usage d'une grande quantité de machines pour faciliter et abrèger leur travail. D'après le peu que nous connaissons des prix des ouvrages de manufactures dans le tems des Grecs et des Romains, il paraît que ceux du genre le plus fin étaient d'une cherté excessive.» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle . . . par Germain Garnier, t. III, Paris 1802, p. 549 - 551)

¹ U rukopisu: of — ² u rukopisu: are

1 U rukopisu umesto: et le lot fortune, stoji: et la fortune—? u ruko-
pisu: pas

- 224* ... car il ne faut point perdre de vue, que les répartitions assignées à tous métiers qui n'exigent point un talent distingué, sont toujours proportionnées, au prix de la subsistance nécessaire à chaque ouvrier; ainsi
- 224* ... (ibidem, p. 287 - 288)
- 224* Supposons que dans le siècle dernier, il fallut cent mille ouvriers, pour exécuter ce qui se fait aujourd'hui avec quatre-vingt mille; les autres vingt mille se trouveroient dans la nécessité de s'adonner à des occupations différentes, pour obtenir des salaires; et les nouveaux ouvrages de main-d'œuvre qui en résulteroient accroicroient les jouissances et le luxe des riches
- 224* L'invention successive des instrumens qui ont simplifié tous les arts méchant-ques, a donc augmenté les richesses et le lot fortune des propriétaires; une partie de ces instrumens, en diminuant les frais d'exploitation des fonds de terre, a rendu plus considérable le revenu dont les possesseurs: de ces biens peuvent disposer; et une autre partie des découvertes que génie a tellement facilité [...] les travaux de l'industrie, que les hommes, au services des divers sateurs des subsistances, ont pu dans un espace de tems égal, et pour la même rétribution, fabriquer une plus grande quantité d'ouvrages de toute espèce: (ibidem, p. 287)
- 224* L'urgence de leurs besoins, constituent leur état de dépendance; ces circonstances ne peuvent point changer. (ibidem, p. 286)
- 224* La classe de la société, dont le sort se trouve comme fixé par l'effet des loix sociales, est composée de tous ceux qui, vivant du travail de leurs mains, reçoivent impieusement la loi des propriétaires, et sont forcés de se contenter d'un salaire proportionné aux simples nécessités de la vie: leur concurrence et l'urgence de leurs besoins, constituent leur état de dépendance; ces circonstances ne peuvent point changer. (ibidem, p. 286)
- 224* Les classes de la société, dont la fortune doit toujours être à-peu-près même; j'en apperçois une autre dont la richesse augmente nécessairement: ainsi, le luxe, qui naît d'un rapport et d'une comparaison, a dû suivre le cours de ces disproportions, et devenir plus apparent avec la succession des années. (Necker: De l'administration des finances de la France. In: Œuvres de Necker, t. II, Lausanne et Paris 1789, p. 285 - 286)
- 224* ... generally perish in the very instant of their performance, and seldom vice could afterwards be procured." (ibidem, p. 94)
- 222* Edinburch 1828, p. 94)
- 222* " ... fixes and realizes itself in some particular subject or vendible commodity, which lasts for some time at least after that labour is past. It is, as it were, a certain quantity of labour stocked and stored up to be employed, if necessary, upon some other occasion." (Adam Smith: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations ... By J. R. McCulloch, vol. II, Edinburgh 1828, p. 24 - 25)
- 221* Les marchandises consommables, dit-on, sont bientôt détruites, tandis que l'or et l'argent sont d'une nature plus durable, et que sans l'exportation continuelle qu'on en fait, ces métaux pourroient s'accumuler pendant plusieurs siècles de suite, de manière à augmenter incroyablement la richesse réelle d'un pays. (ibidem, p. 24 - 25)
- 221* Locke observe qu'il y a une distinction à faire entre l'argent et les autres biens-meuables. Tous les autres biens-meuables, dit-il, sont d'une nature si périssable, qu'il y a peu de fonds à faire sur la richesse qui consiste dans ce genre de biens ... L'argent, au contraire, est un ami solide ... (ibidem, p. 5)

- la rapidité de l'exécution, quand la science en est devenue commune, ne tourne point à l'avantage des hommes de travail, et il n'en résulte qu'une augmentation des moyens, pour satisfaire les goûts et les vanités, de ceux qui disposent des productions de la terre.*» (*ibidem*, p. 288)
- 224 «Entre les différens biens de la nature que l'industrie des hommes façonne et modifie, il en est un grand nombre, dont la durée excède de beaucoup le terme commun de la vie; chaque génération a hérité d'une partie des travaux de la génération qui l'a précédée, et il s'est *accumulé* successivement, dans tous les pays, une plus grande quantité des productions des arts; et comme cette quantité, est toujours répartie entre les mains des propriétaires, la disproportion entre leurs jouissances, et celle de la classe nombreuse des citoyens, a dû nécessairement être plus considérable et plus remarquée.» (*ibidem*, p. 289)
- 224 «...*l'accélération des travaux de l'industrie, qui a multiplié sur la terre les objets de faste et de somptuosité, le tems qui en a grossi l'accumulation, et les loix de la propriété, qui ont rassemblé ces biens dans une seule classe de la société...* ces grandes sources du luxe eussent également existé, quelle qu'eut été la somme de numéraire...» (*ibidem*, p. 291)
- 225 «...dès que l'Artisan ou l'homme de campagne n'ont plus de réserve, ils ne peuvent plus disputer; il faut qu'ils travaillent aujourd'hui sous peine de mourir demain, et dans ce combat d'intérêt entre le Propriétaire et l'Ouvrier, l'un met au jeu sa vie et celle de sa famille, et l'autre un simple retard dans l'accroissement de son luxe.» (Necker: *Sur la législation et le commerce des grains* (1775). In: «Œuvres de Neckers», t. IV, Lausanne et Paris 1786, p. 63)
- 225 «La faculté de sçavoir et d'entendre est un don général de la Nature, mais il n'est développé que par l'instruction; si les propriétés étoient égales, chacun travailleroit modérément, et chacun sçauvoit un peu, parce qu'il resteroit à chacun une portion de tems à donner à l'étude et à la pensée; mais dans l'inégalité des fortunes¹, effet de l'ordre social, l'instruction est interdite à tous les hommes nés sans propriétés; car toutes les subsistances étant entre les mains de la partie de la Nation qui possède l'argent ou les terres, et personne ne donnant rien pour rien; l'homme né sans autre ressource² que sa force, est obligé de la consacrer au service des Propriétaires, dès le premier moment où elle se développe, et de continuer ainsi toute sa vie, depuis l'instant où le Soleil se leve jusques à celui où cette force abattue a besoin d'être renouvelée par le sommeil.» (*ibidem*, p. 112).
- 225 «Est-il bien sûr enfin que cette inégalité de connaissances ne soit pas devenue nécessaire au maintien de toutes les inégalités sociales qui l'ont fait naître?» (*ibidem*, p. 113)
- 225 «On commence par confondre l'importance du Propriétaire (fonction si facile à remplir) avec l'importance de la terre...» (*ibidem*, p. 126)
- 239 «La somme des créances hypothécaires, d'après les auteurs les mineux informés, est de 18 milliards, quelques-uns la portent à 16 milliards [...]. Celle de créances chirographaires, au moins 6. La commandite, environ 2. [...] la dette publique, 8 milliards. Total. 28 milliards [...] Toutes ces dettes, notez ce point, proviennent d'argent prêté, ou censé l'avoir été, qui à 4 [...], à 5, [...] à 6, [...] à 8, [...] à 12, et jusqu'à 15³. Je prends pour moyenne de l'intérêt, en ce

¹ U rukopisu: de la fortune — ² u rukopisu: reserve — ³ u rukopisu: 15%

qui concerne les trois premières catégories, 6 pour 100¹: soit donc, sur 20 milliards, 1200 millions. — Ajoutez l'intérêt de la dette publique, environ 400 millions: en tout, 1600 millions d'intérêt annuel, pour un capital de 1 milliard.» ([Bastiat et Proudhon:] *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850, p. 152)

- 239 «La somme de numéraire, je ne dirai pas existant, mais circulant en France, y compris l'encaisse de la Banque, ne dépasse pas, suivant l'évolution la plus commune, 1 milliard.» (*ibidem*, p. 151)
- 239 «L'échange conclu, l'argent redevient disponible, capable, par conséquent, de donner lien à une nouvelle location... le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation, toujours faite par la même main, profite toujours au même personnage.» (*ibidem*, p. 153 - 154)
- 253 «Depuis l'origine du Monde il y eu trois grandes découvertes... La première, c'est l'invention de l'écriture... La seconde est l'invention de la monnaie... La troisième est le *Tableau économique*, le résultat des deux autres, qui en est le complément...» (Victor de Riqueti Mirabeau: *Tableau économique avec ses explications* (1760); citirano prema: Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. III, Paris 1802, p. 540)
- 254 «Leurs travaux ont certainement rendu quelques services à leur pays...» (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. III, Paris 1802, p. 538)
- 255 «Dans nos pays policés², tous les éléments sont esclaves.» ([Linguet:] *Théorie des loix civiles...*, t. I, Londres 1767, p. 188)
- 255 «C'est ainsi que toute la nature captive a cessé d'offrir à ces enfants des ressources faciles pour le soutien de leur vie. Il faut payer ses bienfaits par des fatigues assidues, et ses présents par des travaux opiniâtres.» (*ibidem*, p. 188)
- 256 «Le riche qui s'en est attribué la possession exclusive, ne consent qu'à ce prix à en remettre en commun la plus petite portion. Pour être admis à partager ses trésors, il faut s'employer à les augmenter.» (*ibidem*, p. 189)
- 256 «Il faut donc renoncer à ces chimères de liberté...» (*ibidem*, p. 190)
- 256 «... consacrer une première usurpation pour en prévenir de nouvelles.» (*ibidem*, p. 192)
- 256 «... elles sont, en quelque sorte, une conspiration contre la plus nombreuse partie du genre humain.» (*ibidem*, p. 195)
- 256 «... c'est la société qui a produit les loix, et non les loix qui ont produit la société.» (*ibidem*, p. 230)
- 256 «... la propriété leur soit³ antérieure.» (*ibidem*, p. 236)
- 256 «... des chasseurs accoutumés à vivre de sang, à se réunir par bandes, pour surprendre et terrasser plus aisément les bêtes dont ils se nourrissoient, et à se concerter pour en partager les dépouilles.» (*ibidem*, p. 279)
- 256 «... c'est chez les chasseurs qu'a dû se montrer la première apparence de société.» (*ibidem*, p. 278)

¹ U rukopisu: 6 pour 100; 6% — ² u rukopisu: civilisés — ³ u rukopisu: est

- 256 «... la vraie société s'est formée aux dépens des pasteurs ou agriculteurs, et a été fondée sur leur assujettissement.» (*ibidem*, p. 289)
- 256 «... cette dégradation d'une partie du genre humain, après avoir occasionné la société, a donné naissance aux loix.» (*ibidem*, p. 294)
- 256 «C'est l'impossibilité de vivre autrement, qui force nos journaliers à remuer la terre dont ils ne mangeront pas les fruits, et nos maçons à élever des édifices où ils ne logeront pas. C'est la misère qui les traîne sur ces marchés, où ils attendent des maîtres qui veuillent bien leur faire la grâce de les acheter. C'est elle qui les réduit à se mettre aux genoux du riche, pour obtenir de lui la permission de l'enrichir.» (*ibidem*, p. 274)
- 256 «La violence a donc été la première occasion de la société, et la force son premier lien.» (*ibidem*, p. 302)
- 256 «Leur premier soin a été sans doute de se pourvoir de nourriture... le second a dû être de chercher à s'en pourvoir sans travail.» (*ibidem*, p. 307 - 308)
- 256 «Or ils n'ont pu y parvenir qu'en s'appropriant le fruit du travail étranger.» (*ibidem*, p. 308)
- 256 «Les premiers Conquérans [...] ne se faisoient despotes que pour être impunément paresseux, et Rois, que pour avoir de quoi vivre: ce qui rétrécit et simplifie beaucoup... l'idée de la domination.» (*ibidem*, p. 309)
- 256 «... la société est née de la violence, et la propriété de l'usurpation.» (*ibidem*, p. 347)
- 256 «... dès qu'il y eut des maîtres et des esclaves, la société fut formée...» (*ibidem*, p. 343)
- 256 «... dès l'origine, les deux soutiens de l'union civile furent d'une part l'esclavage de la plus grande partie des hommes, et de l'autre, celui de toutes les femmes... Ce fut aux dépens des trois quarts de ses membres que la société assura le bonheur, l'opulence, le repos du petit nombre de propriétaires qu'elle avoit seuls en vue.» (*ibidem*, p. 265)
- 256 «Il ne s'agit donc pas d'examiner si l'esclavage est contre la nature en elle-même, mais s'il est contre la nature de la société... il en est inséparable.» (*ibidem*, t. II, p. 256)
- 256 «La société et la servitude civile sont nées ensemble.» (*ibidem*, p. 257)
- 256 «L'esclavage durable... le fondement indestructible des sociétés.» (*ibidem*, p. 347)
- 257 «Il n'y a eu des hommes réduits à tenir leur subsistance de la libéralité d'une autre homme que quand celui-ci a été assez riche de leurs dépouilles pour pouvoir leur en rendre une petite portion. Sa prétendue générosité n'a pu être qu'une restitution de quelque partie des fruits de leurs travaux qu'il s'était appropriés.» (*ibidem*, p. 242)
- 257 «N'est-ce pas dans cette obligation de semer sans recueillir pour soi, de sacrifier son bien-être à celui d'un autre, de travailler sans espérance, que consiste la servitude. Sa véritable époque n'est-elle pas l'instant où il y eut des hommes que l'on put contraindre au travail à coups de fouet, sauf à leur donner quelques mesures d'avoine en les ramenant à l'écurie. C'est dans une société perfectionnée que les aliments paraissent au pourceau affamé un équivalent suffisant de sa liberté, mais dans une société qui commence cet échange inégal ferait horreur à des hommes libres. Ce n'est qu'à des captifs qu'on peut le proposer. Ce n'est qu'après leur avoir ôté la jouissance de toutes leurs facultés qu'on peut le leur rendre nécessaire.» (*ibidem*, p. 244 - 245)

- 257 «*L'essence de la société... est d'exempter le riche du travail; c'est de lui donner des nouveaux organes, des membres infatigables qui prennent sur eux toutes les opérations laborieuses dont il doit s'approprier le fruit. Voilà le plan que l'esclavage lui permettait d'exécuter sans embarras. Il achetait les hommes qui devaient le servir.*» (*ibidem*, p. 461)
- 257 «*En supprimant la servitude, on n'a prétendu supprimer ni l'opulence ni ses avantages... il a [...] fallu que les choses restassent, au nom près, dans le même état. Il a toujours fallu que la plus grande partie des hommes continuât de vivre à la solde et dans la dépendance de la plus petite qui s'est approprié tous les biens. La servitude s'est donc perpétuée sur la terre, mais sous un nom plus doux. Elle s'est décorée parmi nous du titre de domesticité.*» (*ibidem*, p. 462)
- 257 «*Les villes et les campagnes sont peuplées d'une autre espèce de domestiques plus répandus, plus utiles, plus laborieux, et connus sous le nom de journaliers, manouvriers, etc. Ils ne sont point déshonorés par les couleurs brillantes du luxe; ils gémissent sous les haillons dégoûtants qui font la livrée de l'indigence. Ils n'ont jamais de part à l'abondance dont leur travail est la source. La richesse semble leur faire grâce quand elle veut bien agréer les présents qu'ils lui font. C'est à eux d'être reconnaissants des services qu'ils lui rendent. Elle leur prodigue le mépris le plus outrageant dans le temps où ils embrassent les genoux pour obtenir la permission de lui être utiles. Elle se fait prier pour l'accorder, et dans cet échange singulier d'une prodigalité réelle contre une bienfaisance imaginaire, la fierté, le dédain sont du côté de celui qui reçoit, et la bassesse, l'inquiétude, l'empressement du côté de celui qui donne. Ce sont là les domestiques qui ont vraiment remplacé les serfs parmi nous...» (*ibidem*, p. 463 - 464)*
- 257 «*Il s'agit d'examiner quel est le gain effectif que lui a procuré la suppression de l'esclavage. Je le dis avec autant de douleur que de franchise: tout ce qu'ils ont gagné, c'est d'être à chaque instant¹ tourmentés par la crainte de mourir de faim, malheur dont étoit du moins exempts leurs prédécesseurs dans ce dernier rang de l'humanité.*» (*ibidem*, p. 464)
- 257 «*Il est libre, dites vous. Eh! voilà son malheur. Il ne tient à personne: mais aussi personne ne tient à lui. Quand on en a besoin, on le loue au meilleur marché que l'on peut. La faible solde qu'on lui promet égale à peine le prix de sa subsistance pour la journée qu'il fournit en échange. On lui donne des surveillans pour l'obliger à remplir promptement sa tâche; on le presse; on l'aiguillonne de peur qu'une paresse industrielle et excusable ne lui fasse cacher la moitié de sa vigueur; on craint que l'espoir de rester plus long-tems occupé au même ouvrage n'arrête ses bras et n'émousse ses outils. L'économie sordide qui le suit des yeux avec inquiétude l'accable de reproches au moindre relâche qu'il paroît se donner, et s'il prend un instant de repos, elle prétend qu'il la vole. A-t-il fini, on le renvoie comme on l'a pris, avec la plus froide indifférence, et sans s'embarasser si les vingt ou trente sols qu'il vient de gagner par une journée pénible suffiront à sa subsistance, en cas qu'il ne trouve pas à travailler le jour d'après.*» (*ibidem*, p. 466 - 467)
- 258 «*Il est libre! C'est précisément de quoi je le plains. On l'en ménage beaucoup moins dans les travaux dans lesquels² on applique. On en est plus hardi à prodiguer sa vie. L'esclave étoit précieux à son maître en raison de l'argent qu'il lui avoit coûté. Mais le manouvrier ne coûte rien au riche voluptueux qui l'occupe. Du tems de la servitude, le sang des hommes avoit*

¹ U rukopisu: moment — ² u rukopisu: auxquels

quelque prix. Ils valaient du moins la somme qu'on les vendait au marché. Depuis qu'on ne les vend plus ils n'ont réellement aucune valeur intrinsèque. Dans une armée on estime bien moins un pionnier qu'un cheval de caisson, parce que le cheval est fort cher et qu'on a le pionnier pour rien. La suppression de l'esclavage a fait passer ces calculs de la guerre dans la vie commune; et depuis cette époque il n'y a point de bourgeois à son aise qui ne suppose en ce genre comme le font les héros.» (*ibidem*, p. 467)

- 258 «Les journaliers naissent, croissent et s'élèvent pour le service de l'opulence sans lui causer le moindre frais, comme le gibier qu'elle massacre sur ses domaines. Il semble qu'elle ait réellement le secret dont se vantoit sans raison le malheureux Pompée. En frappant du pied la terre, elle en fait sortir des légions d'hommes laborieux qui se disputent l'honneur d'être à ses ordres: en disparaît-il quelqu'un parmi cette foule de mercenaires qui élèvent ses bâtiments, ou alignent ses jardins, la place qu'il a laissée vacante est un point invisible qui est sur le champ recouvert sans que personne s'en mêle. On perd sans regret une goutte de l'eau d'une grande rivière, parce qu'il en survient sans cesse de nouveaux flots. Il en est de même des manouvriers; la facilité de les remplacer nourrit l'insensibilité du riche à leur égard.» (*ibidem*, p. 468)
- 258 «Ceux-ci, dit-on, n'ont point de maître... pur abus du mot. Qu'est-ce à dire? Ils n'ont point de maître: ils en ont un et le plus terrible, le plus impérieux des maîtres, c'est le *besoin*. Celui-là les asservit à la plus cruelle dépendance. *Ils ne sont pas aux ordres d'un homme en particulier, mais à ceux de tous en général.* Ce n'est point d'un seul tyran qu'ils ont à flatter les caprices, et à rechercher la bienveillance, ce qui borneroit la servitude, et la rendroit supportable. C'est de *quiconque a de l'argent qu'ils deviennent les valets*, ce qui donne à leur esclavage une étendue et une rigueur infinie. S'ils ne se trouvent pas bien d'un maître, dit-on, ils ont au moins la consolation de le lui dire, et le pouvoir d'en changer: les esclaves n'ont ni l'un ni l'autre. Ils sont donc plus malheureux. Quel sophisme! songez-donc que le nombre de ceux *qui font travailler* est très petit et que celui des travailleurs au contraire est immense.» (*ibidem*, p. 470 - 471)
- 258 «A quoi se réduit pour eux cette liberté apparente dont vous les avez investis? *Ils ne subsistent que du loyer de leurs bras. Il faut donc trouver à qui les louer ou mourir de faim. Est-ce là être libre?»* (*ibidem*, p. 472)
- 259 «... ce qu'il y a de plus terrible, c'est que la modicité même de cette paie est encore une raison pour la diminuer. Plus le journalier est pressé par le besoin, plus il se vend à bon marché. Plus sa nécessité est urgente, moins son travail est fructueux. Les despotes momentanés qu'il conjure en pleurant d'accepter ses services, ne rougissent pas de lui tâter, pour ainsi dire, le poulx, afin de s'assurer de ce qu'il lui reste encore de forces; c'est sur le degré de sa défaillance qu'ils règlent la rétribution qu'ils offrent. Plus ils le sentent près de périr d'inanition, plus ils retranchent de ce qui peut l'en préserver; et les barbares qu'ils sont lui donnent bien moins de quoi prolonger la vie que de quoi retarder la mort.» (*ibidem*, p. 482 - 483)
- 259 «... indépendance... est un des plus funestes fléaux qu'ait produits le raffinement des tems modernes. Il augmente l'opulence du riche, et l'indigence du pauvre. L'un épargne tout ce que l'autre dépense. Ce n'est pas sur son superflu que celui-ci est forcé d'économiser c'est sur son nécessaire.» (*ibidem*, p. 483)
- 259 «... si l'on trouve aujourd'hui tant de facilités à entretenir ces prodigieuses armées qui se joignent au luxe pour achever d'exterminer la race humaine, on n'en est redevable qu'à la suppression de l'esclavage... Ce n'est que depuis qu'il n'y a plus d'esclaves que la débauche et la mendicité forment des héros à cinq sols par jour.» (*ibidem*, p. 484 - 485)

- 259 «C'est celle que je trouve cent fois préférable, à toute autre façon d'être, pour les hommes réduits à gagner leur vie par un travail journalier.» (*ibidem*, p. 496)
- 259 «Leurs chaînes, tissées de la même matière, ne sont que diversement colorées. Ici elles sont noires, et semblent massives: là elles ont une apparence moins triste, et paraissent plus évidées: pesez-les cependant avec impartialité, vous n'y trouverez aucune différence: les unes et les autres sont également fabriquées par la nécessité. Elles ont précisément le même poids, ou plutôt s'il y a quelques grains de plus d'un côté, c'est de celui qui annonce à l'extérieur plus de légèreté.» (*ibidem*, p. 510)
- 259 «Ne voyez-vous pas que l'obéissance, l'antécédent, puisqu'il faut le dire, de cette nombreuse partie du troupeau fait l'opulence des bergers? ... Croyez-moi, pour son intérêt, pour le votre, et même pour le leur, laissez-les dans la persuasion où elles sont, que ce requet qui les aboie, a plus de force à lui seul, qu'elles toutes ensemble. Laissez-les fuir stupidement au simple aspect de son ombre. Tout le monde y gagne. Vous en avez plus de facilité à les rassembler, pour vous approprier leurs toisons. Elles sont plus aisément garanties d'être dévorées par les loups. Ce n'est, il est vrai, que pour être mangées par les hommes. Mais enfin, c'est là leur sort du moment qu'elles sont entrées dans une étable. Avant que de parler de les y soustraire, commencez par renverser l'étable, c'est-à-dire la société.» (*ibidem*, p. 512 - 513)
- 263 «Arts of public use, as fortification, making of engines, and other instruments of war; because they confer to defence, and victory, are power: and though the true mother of them, be science, namely the mathematics; yet, because they are brought into the light, by the hand of the artificer, they be esteemed, the midwife passing with the vulgar for the mother, as his issue.» (Thomas Hobbes: *Leviathan* ... In: "The English works of Thomas Hobbes ...", now first collected and edited by ... Molesworth, vol. III, London 1839, p. 75)
- 263 «The value, or worth of a man, is as of all other things, his price; that is to say, so much as would be given for the use of his power ...» (*ibidem*, p. 76)
- 263 «... a man's labour also, is a commodity exchangeable for benefit, as well as any other thing ...» (*ibidem*, p. 233)
- 263 «It is not enough, for a man to labour for the maintenance of his life; but also to fight, if need be, for the securing of his labour. They must either do as the Jews did after their return from captivity, in re-edifying the temple, build with one hand, and hold the sword in the other; or else they must hire others to fight for them.» (*ibidem*, p. 333)
- 264 «... forasmuch as there be more Males than Females in England ... it were good for the Ministers to return to their *Coelibat*; or that none should be Ministers, whilst they were¹ married ... And then our *unmarried Parson* might live as well with half, as now with the whole of his Benefice.» (William Petty: *A treatise of taxes, and contributions* ... , London 1667, p. 7 - 8)
- 264 «... a large proportion of these also might be retrenched, who properly and originally earn nothing from the Publick, being only a kind of *Gamesters*, that play with one another for the labours of the Poor; yielding of themselves no Fruit at all, otherwise than as Veins and Arteries, to distribute forth and back the blood and nutritive juices of the Body Politick, namely, the product of Husbandry and Manufacture.» (*ibidem*, p. 10)

¹ U rukopisu: are

- 264 "... if the numerous Offices and Fees relating to the *Government, Law, and Church*; and if the number of Divines, Lawyers, Physicians, Merchants, and Retailers were also lessened, all which do receive *great wages for little work done* to the Publick, with how much greater case would common expences be defrayed?" (*ibidem*, p. 11)
- 264 "... who shall pay these men? I answer, every body ... I think't is plain, they ought neither to be starved, nor hanged, nor given away..." (*ibidem*, p. 12)
- 265 "... in case there be *no overplus* ...; 't is fit to *retrench a little* from the delicacy of others feeding in quantity or quality..." (*ibidem*, p. 12-13)
- 265 "... without expense of Foreign Commodities; [...] ¹ keep their minds to discipline and obedience, and their bodies to a patience of more profitable labours when need shall require it." (*ibidem*, p. 13)
- 265 "... these Employments be [...]. The making of Bridges and Cawseys. The working in Mines..." (*ibidem*, p. 11-12)
- 265 "*Fewness of people, is real poverty*; and a Nation wherein are eight Millions of people, are more than twice as rich as the same scope of Land wherein are but four..." (*ibidem*, p. 16)
- 265 "... Religion best flourisheth when the Priests are most mortified, as ... the Law ... best flourisheth when Lawyers have least to do." (*ibidem*, p. 57)
- 265 "... *not to breed more Church-men than the Benefices* as they now stand shared out will receive..." (*ibidem*, p. 57)
- 265 "... it will not be safe to breed up 24 000 Ministers..." (*ibidem*, p. 57)
- 265 "... which they cannot do more easily, than by perswading the people, that the twelve thousand Incumbents do poyson or starve their Souls, and misguide them in their way to Heaven..." (*ibidem*, p. 57)
- 265 "But before we talk too much of *Rents*, we should endeavour to explain the mysterious nature of them, with reference as well to *Money, the Rent of which we call Usury*; as to that of *Lands and Houses*..." (*ibidem*, p. 23)
- 265 "If a man can bring to London an ounce of Silver out of the Earth in Peru, *in the same time* that he can produce a Bushel of Corn, then one is the natural price of the other; now if by reason of new and more easie Mines a man can get two ounces of Silver as easily as formerly he did one, then Corn will be as cheap at ten shillings the Bushel, as it was before at five shillings *caeteris paribus*." (*ibidem*, p. 31)
- 266 "... let the production of a Bushel of [...] Corn be supposed of *equal labour to that of producing an ounce of Silver*." (*ibidem*, p. 66)
- 266 "... real and not an imaginary way of computing the prices of Commodities..." (*ibidem*, p. 66)
- 266 "... the Law ... *should allow the Labourer but just wherewithal to live*; for if you allow double, then he works but half so much as he could have done, and otherwise would: *which is a loss to the Publick of the fruit of so much labour*." (*ibidem*, p. 64)

¹ U rukopisu umesto [...], stoji: to — ² u rukopisu: Am besten sie zum Bauen von Strassen, Brücken, Bergwerken etc. zu verwenden. [Najbolje je da se upotrebe za gradnju puteva, mostova, rudnika itd.]

- 266 "... *natural dearness and cheapness* depends upon the *few or more hands requisite to necessaries of Nature*: As Corn is cheaper where one man produces Corn for ten, then where he can do the like but for six; and withal, according as the Climate disposes men to a necessity of spending more or less." (*ibidem*, p. 67)
- 266 "Suppose a man could with his own hands plant a certain scope of Land with Corn, that is, could Digg, or Plough; Harrow, Weed, Reap, Carry home, Thresh, and Winnow so much as the Husbandry of this Land requires; and had withal *Seed* wherewith to sow the same. I say, that when this man *hath subducted his seed out of the proceed of his Harvest*, and also what himself hath both eaten and given to others in exchange for Clothes, and other Natural necessaries; that the *Remainder of Corn*, is the *natural and true Rent of the Land for that year*; and the *medium of seven years*, or rather of so many years as makes up the Cycle, *within which Dearth and Plenties make their revolution*, doth give the ordinary Rent of the Land in Corn." (*ibidem*, p. 23 - 24)
- 267 "But a further, though collateral question may be, *how much English money this Corn or Rent is worth*; I answer, *so much as the money* which another single man can save *within the same time*, over and above his expence, if he employed himself wholly to produce and make it; viz. Let another man go travel into a Countrey where is Silver there Dig it, Refine it, bring it to the same place where the other man planted his Corn; Coyn it, etc., the same person, all the while of his working for Silver, gathering also food for his necessary livelihood, and procuring himself covering, etc. I say, the Silver of the one *must be esteemed of equal value with the Corn of the other*: the one, being perhaps twenty Ounces and the other twenty Bushels. From whence it follows that the price of a Bushel of this Corn to be an Ounce of Silver." (*ibidem*, p. 24)
- 267 "And forasmuch as possible there may be more Art and Hazard in working about the Silver, then about the¹ Corn, yet all comes to the same pass; for let a hundred men *work ten years* upon Corn, and *the same number of men the same time*, upon Silver; I say, that the neat proceed of the Silver is the price of *the whole neat proceed of the Corn*, and like parts of the one, the price of like parts of the other." (*ibidem*, p. 24)
- 267 "Wherefore we would be glad to find *the natural value of the Fee-simple of Land*, though but no better than we have done that of the *usus fructus* above-mentioned. . . . Having found *the Rent or value of the usus fructus per annum*, the question is, *how many years purchase* (as we usually say) is the *Fee-simple* naturally worth? If we say an infinite number, then an acre of Land would be equal in value to a thousand acres of the same Land; which is absurd, an infinity of Unites being equal to an infinity of Thousands: wherefore we must pitch upon some *limited number*, and that I apprehend [. . .] the number of years, which I conceive one man of fifty years old, another of twenty eight, and another of seven years old, all being alive together may be thought to live; that is to say, of a Grandfather, Father and Child; few men having reason to take care of more remote Posterity. . . . Wherefore I pitch the *number of years purchase*, that *any Land is naturally worth*, to be the ordinary extent of three such persons their lives. Now in England we esteem three lives equal to one and twenty years, and consequently the *value of Land*, to be about the *same number of years purchase*." (*ibidem*, p. 25 - 26)

¹ U rukopisu unesto then about the, stoji: than upon

- 269 "As for *Usury*, the least that can be, is the *Rent of so much Land as the Money lent will buy*, where the *Security* is undoubted..." (*ibidem*, p. 28)
- 269 "... as great need of Money heightens Exchange, so doth great need of Corn raise the price of that likewise, and consequently of the *Rent of the Land that bears Corn*, and lastly of the *Land itself*; as for example, if the Corn which feedeth London, or an Army, be brought forty miles together¹, then the *Corn growing within a mile of London*, or the quarters of such Army, shall have added unto its natural price, so much as the charge of bringing it thirty nine miles doth amount unto... Hence it comes to pass, that *Lands intrinsically alike* near populous places, such as where the Perimeter of the Area that feeds them is great, will not only yield more *Rent* for these Reasons, but also more years purchase than in remote places..." (*ibidem*, p. 29)
- 269 "... the goodness or badness, or the value of Land depends upon the greater or lesser share of the product given for it in proportion to the simple Labour bestowed to raise the said Product." (*ibidem*, p. 67)
- 269 "... if there be 1000 men in a Territory, and if 100 of these can raise necessary food and rayment for the whole 1000; if 200 more make as much Commodities, as other Nations will give either their Commodities or Money for, and if 400 more be employed in the Ornaments, pleasure, and magnificence of the whole? if there be 200 Governours, Divines, Lawyers, Physicians, Merchants, and Retailers, making in all 900, the question is..." (*ibidem*, p. 12)
- 270 "This, I say to be the *Foundation of equalizing and ballancing of values*; yet in the superstructures and practices hereupon. I confess there is much variety and intricacy..." (*ibidem*, p. 25)
- 270 "... natural Par between Land and Labour..." (*ibidem*, p. 25)
- 270 "Our Silver and Gold we call by several names, as in England by Pounds, Shilings, and Pence; all which may be called and understood by either of the three. But that which I would say upon this matter is, that all things ought to be valued by two natural Denominations, which is *Land and Labour*; that is, we ought to say, a Ship or Garment is worth such a measure of Land, with such another measure of Labour; forasmuch as both Ships and Garments were the *Creatures of Lands and mens Labours thereupon*: This being true, we should be glad to find out a *natural Par between Land and Labour*, so as we might express the value by either of them alone, as well or better than by both, and reduce one into the other, as easily and certainly, as we reduce Pence into Pounds." (*ibidem*, p. 25)
- 270 "... natural values of the *Fee-simple of Land*..." (*ibidem*, p. 25)
- 270 "... of the vanity and fruitlessness of making *Civil Positive Laws* against the *Laws of Nature*. I have spoken elsewhere..." (*ibidem*, p. 29)
- 270 "... if the said Shires by greater labour than now is used, (as by Digging instead of Ploughing, Setting instead of Sowing, picking of choice Seed instead of taking it promiscuously, steeping it instead of using it wholly unprepared, and manuring the ground with Salt instead of rotten Straw, etc.) could be fertilized, then will the *Rent* be as much more advanced, as the excess of increase exceeds that of the labour." (*ibidem*, p. 32)

¹ U rukopisu: thither

- 271 "... if you allow double, then he works but half so much ..." (*ibidem*, p. 64)
- 271 "... which is a loss to the Publick ..." (*ibidem*, p. 64)
- 271 "... this brings me to the most important Consideration in *Political Oeconomies*, viz. how to make a *Par and Equation* between Lands and Labour, so as to express the Value of any thing by either alone." (William Petty: *The political anatomy of Ireland... To which is added 'Verbum sapienti'* ..., London 1691, p. 63 - 64)
- 271 "... the days food of an adult Man, at a Medium, and not the days labour, is the common measure of Value, and seems to be as regular and constant as the value of fine Silver... Wherefore I valued an Irish Cabbin at the number of days food, which the Maker spent in building of it." (*ibidem*, p. 65)
- 271 "That some Men will eat more than others, is not material, since by a days food we understand 1/100 part [...] of all Sorts and Sizes will eat, so as to Live, Labour, and Generate." (*ibidem*, p. 64)
- 271 "... what we call the *Wealth, Stock, or Provision of the Nation*, being the effect of the former or past labour, should not be conceived to differ from efficiencies in being..." (William Petty: *Verbum sapienti*. In: William Petty: *The political anatomy of Ireland...*, London 1691, p. 9)
- 272 "We said, That half the People by a very gentle labour, might much enrich the Kingdom... upon what shall they employ themselves. To which I answer in general, Upon producing Food and Necessaries for the whole People of the Land, by few hands; whether by labouring harder, or by the introducing the *Compendium, and Facilitations of Art*, which is equivalent to what men vainly hoped from *Polygamy*. For as much as he that can do the Work of five men by one, effects the same as the begetting four adult Workmen." (*ibidem*, p. 22)
- 272 "... cheapest food [...] will be when Food also is raised, by fewer hands than elsewhere." (*ibidem*, p. 23)
- 274 "... either freely giveth, or for labour selleth to mankind." (Thomas Hobbes: *Leviathan*... In: "The English works of Thomas Hobbes...", now first collected and edited by... Molesworth, vol. III, London 1839, p. 232)
- 274 "Though the earth, and all inferior creatures, be common to all men, yet every man has a property in his own person: this nobody has any right to but himself. The labour of his body, and the work of his hands, we may say, are properly his. Whatsoever then he removes out of the state that nature hath provided, and left it in, he hath mixed his labour with, and joined to it something that is his own, and thereby makes it his property." (John Locke: *Of civil government*. In: "Two treatises of government" [1690] in: "The works of John Locke, in four volumes", vol. II, London 1768, p. 229)
- 274 "His labour hath taken it out of the hands of nature, where it was common, and belonged equally to all her children, and hath thereby appropriated it to himself." (*ibidem*, p. 230)
- 274 "The same law of nature, that does by this means give us property, does also bound that property too... As much as any one can make use of to any advantage of life before it spoils, so much he may by his labour fix a property in: whatever is beyond this, is more than his share, and belongs to others." (*ibidem*, p. 230)

- 274 "But the chief matter of property being now not *the fruits of the earth* . . . but the *earth* itself . . . As much land as a man tills, plants, improves, cultivates, and can use the product of, so much is his property. He by his labour does, as it were, enclose it from the common." (*ibidem*, p. 230)
- 274 " . . . subduing or cultivating the earth, and having dominion, we see are joined together. The one gave title to the other." (*ibidem*, p. 231)
- 275 "The measure of property nature has well set *by the extent of men's labour*, and the conveniencies of life: no man's labour could subdue, or appropriate all; nor could his enjoyment consume more than a small part; so that it was impossible for any man, this way, to intrench upon the right of another, or acquire to himself a property, to the prejudice of his neighbour . . . This measure did confine every man's possession to a very moderate proportion, and such as he might appropriate to himself, without injury to any body, in the first ages of the world . . . And the same measure *may be allowed still* without prejudice to any body, as full as the world seems . . ." (*ibidem*, p. 231 - 232)
- 275 " . . . *it is labour indeed that put¹ the difference of value on every thing* . . . of the products of the earth useful to the life of man . . . ninety-nine hundredths are wholly to be put on the account of labour." (*ibidem*, p. 234)
- 275 "It is labour then which puts the greatest part of the value upon land . . ." (*ibidem*, p. 235)
- 275 " . . . though the things of nature are given in common, yet man, by *being master of himself, and proprietor of his own person*, and the actions of labour of it, had still in himself the great foundation of property . . ." (*ibidem*, p. 235)
- 275 " . . . he might heap as much of these *durable* things as he pleased; the exceeding of the bounds of his just property not lying in the largeness of his possession, but the perishing of any thing uselessly in it. And thus came in the use of money, some lasting thing that men might² keep without spoiling, and that by mutual consent men would take in exchange for the truly useful, but perishable supports of life." (*ibidem*, p. 236)
- 275 "This partage of things in an inequality of private possession, men have made practicable out of the bounds of society, and without compact; only by putting a value on gold and silver, and tacitly agreeing in the use of money . . ." (*ibidem*, p. 237)
- 276 " . . . let us next see how it comes to be of the same Nature with Land, by yielding a certain yearly Income, which we call Use or Interest. For Land produces naturally something new and profitable, and of value to Mankind; but money is a barren Thing, and produces nothing, but by Compact, *transfers that Profit, that was the Reward of one Man's Labour, into another Man's Pocket*. That which occasions this, is the unequal Distribution of Money: which Inequality has the same Effect too upon Land, that it has upon Money . . . For as the unequal Distribution of Land (you having more than you can, or will manure, and another less) brings you a Tenant for your Land; and the same unequal Distribution of Money . . . brings me a Tenant for my Money: So *my Money is apt in Trade, by the Industry of the Borrower*, to produce more than 6 per Cent, to the Borrower, as well as your Land, *by the Labour of the Tenant*, is apt to produce more Fruits, than his Rent comes to. . ." (John Locke: *Some*

¹ U rukopisu: puts — ² u rukopisu: which might men

considerations of the consequences of the lowering of interest... [1691]. In: "The works of John Locke". Folio edition. Vol. II, London 1740, p. 19; citirano prema: Joseph Massie: An essay on the governing causes of the natural rate of interest... , London 1750, p. 10 - 11)

- 276 "... transfers that Profit, that¹ was the Reward of one Man's Labour, into another Man's Pocket." (John Locke: *Some considerations of the consequences of the lowering of interest... 1691. In.: "The works of John Locke". Folio edition. Vol. II, London 1740, p. 19; citirano prema: Joseph Massie: An essay on the governing causes of the natural rate of interest... , London 1750, p. 10)*
- 278 "... as the Landed Man lets his Land, so these [...] lett their *Stock*: this latter is call'd *Interest*, but is only *Rent* for *Stock*, as the other is for Land. And in several Languages, hiring of Money, and Lands, are Terms of common use; and it is so also in some Countries in England. Thus to be a *Landlord* or a *Stock-lord* is the same thing; the Landlord hath the advantage only in this: That his Tenant cannot carry away the Land, as the Tenant of the other may the *Stock*: and therefore Land ought to yield less profit than *Stock*; which is let out at the greater hazard." ([Sir Dudley North:] *Discourses upon trade... , London 1691, p. 4)*
- 278 "... *Stock* for Trade [...] who² either have not the skill, or care not for the trouble of managing it in Trade." (*ibidem*, p. 4)
- 278 "... if there be more Lenders than Borrowers, Interest will... fall; ... it is not low Interest makes Trade, but Trade increasing, the *Stock of the Nation* makes Interest low." (*ibidem*, p. 4)
- 278 "... Gold and Silver, and, out of them, Money are nothing but the Weights and Measures, by which Traffick is more conveniently carried on, than could be done without them: and also a proper Fund for a *surplusage of Stock to be deposited in.*" (*ibidem*, p. 16)
- 278 "Money being... the Common Measure of Buying and Selling, every body who hath any thing to sell, and cannot procure Chapmen for it, is presently apt to think, that want of *Money in the Kingdom*, or Country is the cause why his Goods do not go off; and so, want of Money, is the common cry; which is a great mistake...
... what do these People want, who cry out for Money? I will begin with the Beggar... it is not Money, but Bread, and other Necessaries for Life that he wants... the Farmer complains, for the want of Money... he thinks that were more Money in the Country, he should have a Price for his Goods. Then it seems Money is not his want, but a Price for his Corn, and Cattel, which he would sell, but cannot... why he cannot get a price?... 1. Either there is too much Corn and Cattel in the Country, so that most who come to Market have need of selling, as he hath, and few of buying; Or 2. There wants the usual vent abroad, by Transportation, as in time of War, when Trade is unsafe, or not permitted; Or, 3. The Consumption fails, as when men by reason of Poverty, do not spend so much in their Houses as formerly they did; wherefore it is not the increase of specifick Money, which would at all advance the Farmers Goods, but the removal of any of these three Causes, which do truly keep down the Market.
The Merchant and Shop-keeper want Money in the same manner, that is, they want a Vent for the Goods they deal in, by reason that the Markets fail..." (*ibidem*, p. 11/12)

1 U rukopisu: which — 2 u rukopisu: and

- 279 "No Man is richer for having his Estate all in Money, Plate, etc., lying by him, but on the contrary, he is for that reason the poorer. That man is richest, whose Estate in a *growing condition*, either in Land at Farm, Money at Interest, or Goods in Trade . . ." (*ibidem*, p. 11)
- 279 "Money neither *increaseth*, nor is useful, but when it's parted with, and as Money is unprofitable to a private Person but as he disposeth of it, for something more valuable, so what Money is more than of absolute necessity for a home Trade, is dead Stock to a Kingdom or Nation and brings no profit to that Country it's kept in." (John Bellers: *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality . . .*, London 1699, p. 13)
- 279 "... altho' every one desires to have it, yet none, or very few care for keeping it, but they are forthwith contriving to dispose it; knowing that from all the Money that lies dead, no benefit is to be expected, but it is a certain loss." ([Sir Dudley North:] *Discourses upon trade . . .*, London 1691, p. 21)
- 279 "A Nation in the World, as to Trade, is in all respects like a City in a Kingdom, or Family in a City." (*ibidem*, p. 14)
- 279 "In this course of Trade, Gold and Silver are in no sort different from other *Commodities*, but are taken from them who have Plenty, and carried to them who want, or desire them . . ." (*ibidem*, p. 13)
- 280 "... if never so much be brought from abroad, or never so much coyned at home, all that is more than what the Commerce of the Nation requires, is *but Bullion*, and will be treated as such; and coyned Money, like wrought Plate at Second hand, shall sell but for the *Intrinsick*." (*ibidem*, p. 17 - 18)
- 280 "... the Moneys imployed at Interest in this Nation, are not near the Tenth part, *disposed to Trading People*, wherewith to manage their Trades; but are for the most part lent for the supplying of Luxury, and to support the Expense of Persons, who though great Owners of Lands, yet spend faster than their Lands bring in; and being loath to sell, choose rather to mortgage their Estates." (*ibidem*, p. 6 - 7)
- 281 "Whether it were not wrong to suppose *land itself* to be *wealth*? And whether the industry of the people is not first to be considered, as that which constitutes wealth, which makes even land and silver to be wealth, neither of which would have any value, but as means and motives to industry?" (George Berkley: *The querist . . .*, London 1750 [ovde prema: "The works of George Berkeley . . ." In three volumes. Vol. III, London 1820, p. 152])
- 282 "Every thing in the world is purchased by labour . . ." (David Hume: *Of commerce*. In: "Essays and treatises on several subjects", vol. I, London 1764, p. 289)
- 282 "... profits arising from commerce . . ." (David Hume: *Of interest*. In: "Essays and treatises on several subjects", vol. I, London 1764, p. 329)
- 282 "... the greater of less stock of labour and commodities must have a great influence; since we really and in effect borrow these, when we take money upon interest." (*ibidem*, p. 337)
- 282 "No man will accept of low profits, where he can have high interest; and no man will accept of low interest, where he can have high profits." (*ibidem*, p. 335)

- 283 "... of the small advance of commerce and industry, not of the scarcity of gold and silver." (*ibidem*, p. 329)
- 283 "In a state, therefore, where there is nothing but a landed interest... the borrowers must be numerous, and interest high." (*ibidem*, p. 330)
- 283 "... knows no such pleasure as that of seeing the daily encrease of his fortune." (*ibidem*, p. 333)
- 283 "And this is the reason why trade encreases frugality, and why, among merchants, there is the same overplus of misers above prodigals, as, among the possessors of land, there is the contrary." (*ibidem*, p. 333)
- 283 "... lawyers and physicians beget no industry; and it is even the expense of others they acquire their riches; so that they are sure to diminish the possessions of some of their fellowcitizens, as fast as they encrease their own". (*ibidem*, p. 333/334)
- 283 "Thus an encrease of commerce [...] raises a great number of lenders, and by that means produces lowness of interest." (*ibidem*, p. 334)
- 283 "... low interest and low profits of merchandize are two events, that mutually forward each other, and are both originally derived from that extensive commerce, which produces opulent merchants, and renders the monied interest considerable. Where merchants possess great stocks, whether represented by few or many pieces of metal, it must frequently happen, that, when they either become tired of business, or leave heirs unwilling or unfit to engage in commerce, a great proportion¹ of these riches naturally seeks an annual and secure revenue. The plenty diminishes the price, and makes the lenders accept of a low interest. This consideration obliges many to keep their stock in trade, and rather be content with low profits than dispose of their money at an under value. On the other hand, when commerce has become² extensive, and employs³ large stocks, there must arise rivalships among the merchants, which diminish the profits of trade, at the same time that they encrease the trade itself. The low profits of merchandize induce the merchants to accept more willingly of a low interest, when they leave off business, and begin to indulge themselves in ease and indolence. It is needless, therefore, to enquire which of these circumstances, to wit⁴, low interest or low profits, is the cause, and which the effect. They both arise from an extensive commerce, and mutually forward each other ... An extensive commerce, by producing large stocks, diminishes both interest and profits; and is always, assisted, in its diminution of the one, by the proportional sinking of the other. I may add, that, as low profits arise from the encrease of commerce and industry, they serve in their turn to its farther encrease⁵, by rendering the commodities cheaper, encouraging the consumption, and heightening the industry. And thus ... interest is the⁶ barometer of the state, and its lowness is a sign almost infallible of the flourishing of a people." (*ibidem*, p. 334 - 336)
- 284 "It appears from these several Extracts, that Mr. Locke attributes the Government of the natural Rate of Interest to the Proportion which the Quantity of Money in a Country bears to the Debts of its Inhabitants one amongst another, and to the Trade of it; and that Sir William Petty makes it depend on the Quantity of Money alone; so they only differ in regard to Debts..." (Joseph Massie: *An essay on the governing causes of the natural rate of interest...*, London 1750, p. 14 - 15)

¹ U rukopisu: deal — ² u rukopisu dolazi reč: very — ³ u rukopisu dolazi reč: very — ⁴ u rukopisu: viz — ⁵ u rukopisu: to the farther increase of commerce — ⁶ u rukopisu dolazi reč: true

- 284 "... instead of employing their Money themselves, [...] let it out to other People for them to make Profit of, reserving for the Owners a *Proportion of the Profits so¹ made*: But when the Riches of a Country are dispersed into so many Hands, and so equally divided, as not to leave many People enough to maintain two Families, by employing it in Trade, there can be *little borrowing*; for 20 000 l.² when it belongs to one Man, may be lent, because the Interest of it will keep a Family, but if it belongs to ten Men, it cannot be lent, because the Interest [...] will not keep ten Families." (*ibidem*, p. 23 - 24)
- 284 "All Reasoning about natural Interest from *the Rate which the Government pays for Money*, is, and unavoidably must be fallacious; Experience has shown us, they neither have agreed, nor preserved a Correspondence with each other; and Reason tells us they never can; for *the one has its Foundation in Profit and the other in Necessity*; the former of which has Bounds, but the latter none: The Gentleman who borrows Money to improve his Land, and the Merchant or Tradesman who borrow to carry on Trade, have Limits beyond, which they will not go; if they can get 10 per Cent. by Money, they may give 5 per Cent. for it; but they will not give 10; whereas he who borrows through Necessity, has nothing else to determine by, and this admits of no Rule at all..." (*ibidem*, p. 31 - 32).
- 284 "... the Equitableness of taking Interest, depends not upon a Man's making or not making *Profit* by what he borrows, but upon its being capable of producing Profit if rightly employed... if *that which Men pay as Interest* for what they borrow, be a *Part of the Profits it is capable of producing*, this Interest must always be govern'd by those Profits." (*ibidem*, p. 49)
- 284 "... what Proportion of these Profits do of Right belong to the Borrower, and what to the Lender; and this there is no other Method of determining, then by the Opinions of Borrowers and Lenders in general; for Right and Wrong in this Respect, are only what common Consent makes..." (*ibidem*, p. 49)
- 285 "This Rule of *dividing Profits* is not however to be apply'd particularly to every Lender and Borrower, but to Lenders and Borrowers in general... remarkably great and small Gains are the Rewards of Skill, and the Want of Understanding, which, *Lenders have nothing at all to do with*; for as they will not suffer by the one, they ought not to benefit by the other. What has been said of *particular Men in the same Business* is applicable to *particular Sorts of Business*..." (*ibidem*, p. 50)
- 285 "The *natural Rate of Interest* is governed by the *Profits of Trade to Particulars*." (*ibidem*, p. 51)
- 285 "... get³ double the Profits they now make." (*ibidem*, p. 51)
- 285 "... one general Answer will do for the whole, which is, that the Profits of Trade in these several Countries differ from the Profits of Trade here, and so much as to produce all those different Rates of Interest." (*ibidem*, p. 51)
- 285 "... a Decrease of Trade⁴, or to *People in Trade lowering the Prices of their Commodities upon each other*... through Necessity to get same Trade, or through Avarice to get most..." (*ibidem*, p. 52 - 53)

¹ U rukopisu: to be — ² u rukopisu: 2000 £ — ³ u rukopisu: got —
⁴ u rukopisu: by a decrease of foreign trade

- 285 "... the Profits of Trade in general, are governed by the Proportion *which the Number of Traders bear to the Quantity of Trade*¹." (*ibidem*, p. 55)
- 285 "... in Holland where the Number of People employ'd in Trade, bears the greatest Proportion to the whole number of Inhabitants ... *Interest is [...] lowest [...] in Turkey, where the Disproportion is still greater, Interest is higher...*²" (*ibidem*, p. 55-56)
- 285 "... what governs the *Proportion between Trade and Traders...*" (*ibidem*, p. 57)
- 285 "... Motive³ to Trade...". "[I.] Natural necessity. [II.] Liberty. [III.] The Preservation of Men's private Rights. [IV.] Publick Safety." (*ibidem*, p. 57-58)
- 285 "... there are no two Countries which furnish an equal Number of the Necessaries of Life in equal Plenty, and *with the same Quantity of Labour: [...] Men's Wants increase or diminish with the Severity or Temperateness of the Climate they live in; [...] consequently, the Proportion of Trade which the Inhabitants of different Countries are obliged to carry on through Necessity, cannot be the same, nor is it practicable to ascertain the Degree of Variation further than by the Degrees of Heat and Cold; from whence one may make this general Conclusion, that the Quantity of Labour required for [the Maintenance of] a certain Number of People is greatest in cold Climates, and least in hot ones; for in the former, Men not only want more Cloaths, but the Earth more cultivating, than in the latter...*" (*ibidem*, p. 59)
- 285 "... one kind of Necessity which is peculiar to Holland... arises from the Country being over-peopled; which, *with the great Labour required to fence and drain their*⁴ *Land, makes their Necessity to trade greater than it is in any other Part of the habitable World.*" (*ibidem*, p. 60)
- 288 "... tout achat est vente, et [...] toute vente est achat." (François Quesnay: *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans*. In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, p. 170)
- 288 «Acheter c'est vendre, et vendre c'est acheter.» (Dupont de Nemours: *Maximes du docteur Quesnay...* In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, p. 392)
- 289 "... le *prix précède toujours les achats et les ventes*. Si la concurrence des vendeurs et d'acheteurs n'y apporte pas de changement, il existe tel qu'il est par d'autres causes indépendantes du commerce.» (François Quesnay: *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans*. In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, p. 148)
- 289 "... il est toujours à présumer qu'il est profitable à tous deux; car de part et d'autre ils se procurent la jouissance de richesses qu'ils ne peuvent obtenir que par l'échange. Mais toujours n'y a-t-il qu'échange de richesses *d'une valeur pour d'autres richesses de valeur égale, et par conséquent point d'augmentation réelle de richesses.*» (*ibidem*, p. 197)
- 289 «*L'augmentation des capitaux est donc le principal moyen d'accroître le travail, et le plus grand intérêt de la société.*» (Dupont de Nemours: *Maximes du docteur Quesnay...* In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, p. 391)

¹ U rukopisu: Commerce — ² u rukopisu: ... am grössten, interest am höchsten — ³ u rukopisu: motives — ⁴ u rukopisu: the

- 290 «... ils ont risqué beaucoup pour gagner beaucoup? Mais ils ont risqué des hommes, et des denrées ou de l'argent. Pour les hommes [...] s'ils les ont exposés à un péril évident, pour gagner, ils ont fait une très-vilaine action. Pour les denrées, si c'est un mérite d'en produire, [...] ce ne doit pas être un mérite de les risquer pour le profit d'un seul homme.» ([du Buat-Nançay:] *Eléments de la politique...*, t. II, Londres 1773, p. 297)
- 291 "... very systematically, though not correctly, illustrated..." (*The essential principles of the wealth of nations...*, London 1797, p. 4)
- 291 "*The expence laid out in employing and maintaining them does no more than continue the existence of its own value, and is therefore unproductive. The wealth of society can never in the smallest degree be augmented by artificers, manufacturers, or merchants, otherwise than by their saving and accumulating part of what is intended for their daily subsistence; consequently it is by privation or parsimony alone, that they can add any thing to the general stock. Cultivators, on the contrary, may live up to the whole of their income, and yet at the same time [...] enrich the state; for their industry affords a surplus produce called rent.*" (*ibidem*, p. 6)
- 292 "... a class of men whose labour (though it produce something) produces no more than what was bestowed, in order to effect that labour, may with the greatest propriety be called an *unproductive class.*" (*ibidem*, p. 10)
- 292 "The *augmentation* of revenue is not, but indirectly, the object of the Economists... Their object is the *production and reproduction* of [...] *revenue...*" (*ibidem*, p. 18)
- 292 "... when the question is about the production of revenue, it is altogether illogical to substitute for that the *transfer* of [...] *revenue*, which all *commercial dealings* are [...] *resolvable into.*" (*ibidem*, p. 22)
- 292 "What does the word *commerce* imply but *commutatio mercium*... sometimes more beneficial to the one than the other; but still what the one gains the other loses, and their traffic really *produces no increase.*" (*ibidem*, p. 23)
- 292 "Should a Jew sell a crown-piece for ten shillings, or a Queen Anne's farthing for a guinea, he would augment his own income, no doubt, but he would not thereby augment the *quantity of the precious metals*; and the nature of the traffic would be the same, whether his virtuoso customer resided in the same street with himself, or in France, or in China." (*ibidem*, p. 23)
- 292 "... no man, as a manufacturer, however he may gain himself, adds any thing to the national revenue, if his commodity is sold and consumed at home; for the *buyer precisely loses...* *what the manufacturer gains...* There is an *interchange* between the seller and the buyer, but no increase." (*ibidem*, p. 26)
- 292 "To *supply the want of a surplus...* the master employer takes a profit of 50 per cent upon what he expends in wages, or sixpence in the shilling on each manufacturer's pay; ... and if the manufacture is sold abroad ... would be the *national profit...*" (*ibidem*, p. 27)
- 293 "... manufacturers are [...] a *necessary class... productive class.*" (*ibidem*, p. 35)
- 293 "... occasion a *commutation* or *transfer* of the revenue previously provided by the cultivator, by giving a permanency to that revenue under a new form." (*ibidem*, p. 38)

- 293 "... for every civil society must be fed, [...] clothed, defended and instructed." (*ibidem*, p. 51)
- 293 "... deemed *Receivers of land rents*, as mere *Receivers of rents*, a *productive class* in society ... they have in some degree compensated for their error by intimating that the Church and King are to be served out of those rents. Dr. Smith ... suffering it [...] to pervade the *whole of his own*¹ enquiry, directs his refutation to the sound part of the Economical system." (*ibidem*, p. 8)
- 293 "The *proprietors of land* mere receivers of land rents are *not an essential class of society* ... By separating the rents of lands from the constitutional purpose of the defence of the state, the receivers of those rents instead of being an essential class, render themselves one of the most unessential and burdensome classes in society." (*ibidem*, p. 51)
- 293 "... that a manufacturer only enriches himself by being a *seller*, and that when he ceases to be a *seller*, his *profits* are immediately at a stand, because they are not natural profits, but artificial. The cultivator ... may exist, and thrive, and multiply, without *selling* any thing ..." (*ibidem*, p. 38 - 39)
- 294 "... this² augmentation of the *nominal value of the produce* ... nor are *sellers* [...] *enriched*³ ... since what they gain as sellers, they precisely expend in quality of buyers." (*ibidem*, p. 66)
- 294 "While a field admitting cultivation can be found for every idler, let no idler be without a field. Houses of industry are good things; but fields of industry are much better ..." (*ibidem*, p. 47)
- 296 "... that what we call Evil in this World, Moral as well as Natural, is the grand Principle that makes us Sociable Creatures, the solid Basis, the *Life and Support of all Trades and Employments* without exception [...] there we must look for the true origin of all Arts and Sciences; and [...] the moment, Evil ceases, the Society must be spoil'd if not totally dissolv'd⁴." (Bernard de Mandeville: *The fable of the bees* ... [ovde prema drugom izdanju: London 1723, p. 428])
- 310 "Both the theory relative to capital, and the *practice of stopping labour* at that point where it can produce, in addition to the subsistence of the labourer, a *profit* for⁵ the capitalist, seem opposed to the natural laws which regulate production." (Thomas Hodgskin: *Popular political economy*..., London 1827, p. 238)
- 311 "... dans les petites entreprises ... *l'entrepreneur* est souvent son *propre ouvrier*." (Henri Storch: *Cours d'économie politique*..., t. I, St-Petersbourg 1815, p. 242 [ovde prema izdanju: Paris 1823, p. 200])

¹ U rukopisu: this — ² u rukopisu: the — ³ u rukopisu: sellers not enriched
⁴ u rukopisu: destroyed — ⁵ u rukopisu: to

Napomene i registri

Napomene

- ¹ Ovaj *sadržaj rukopisa »Teorija o višku vrednosti«* napisao je Marx na omotima svezaka VI - XV. U nekima od tih svezaka sadržaj je bio napisan pre samog teksta, što se vidi iz popravaka i precrtavanja koja je kasnije učinio na napisanom sadržaju pošto je odnosna sveska već bila ispunjena tekstem. Sadržaj skiciran na omotu sveske XIV nije doveo u sklad sa stvarnim sadržajem sveske; on predstavlja plan koji je izveden u sveskama XIV, XV, i XVIII. 3
- ² *Ispred naslova »Teorije o višku vrednosti«* stoji kod Marxa arapska cifra 5. Ona označava peti, završni deo glave o kapitalu, koju je Marx nameravao da izda kao neposredni nastavak prve sveske, »Prilog kritici političke ekonomije«. Ovom petom delu prethodila su u sveskama I-V samo tri dela: 1. pretvaranje novca u kapital, 2. apsolutni višak vrednosti i 3. relativni višak vrednosti. U svesci V, str. 184, Marx ukazuje na to da »posle relativnog viška vrednosti treba razmotriti apsolutni i relativni višak vrednosti u njihovoj kombinaciji«. Ovo istraživanje je trebalo da sačinjava četvrti deo, koji je međutim tada ostao nenapisan. Marx je prešao neposredno na peti deo, na »Teorije o višku vrednosti«. 3
- ³ U stvari, pokazalo se da ovo nije bio *kraj*, nego samo nastavak odeljka o Smithu. Kraj ovog odeljka dat je u svesci IX. 3
- ⁴ *Glava o »Protivnicima ekonomista«* samo počinje u svesci XIV; nastavak ove glave sadržan je u prvoj polovini sveske XV (vidi tom 26. ovog izdanja). 5
- ⁵ Izvodi iz Brayeve knjige *Labour's wrongs and labour's remedy... (Nepravdost prema radu i sredstvo za njihovo uklanjanje...)* Leeds, Manchester 1839, nalaze se s nekim Marxovim napomenama u svesci X (vidi tom 26. ovog izdanja). 5
- ⁶ *Glave o Ramsayu, Cherbuliez-u i Richardu Jonesu* sadržane su u svesci XVIII (vidi tom 26. ovog izdanja). 5
- ⁷ O *dohotku i njegovim izvorima* govori Marx u drugoj polovini sveske XV, otkrivajući u vezi s tim klasne i gnoseološke korene vulgarne ekonomije. Ovu »epizodu« Marx je bio predvideo za treći deo *Kapitala*, kao što se vidi iz plana koji je sastavio u januaru 1863 (vidi ovaj tom, str. 317). 5
- ⁸ *Odeljak o Ravenstone-u* počinje na str. 861 prethodne XIV sveske. Ovom odeljku prethodi u svesci XIV pod brojem 1 odeljak o anonimnoj brošuri "The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy in a letter to Lord John Russell" (Izvor nacionalnih teškoća i sredstvo za njihovo otklanjanje, izvedeno iz principa političke ekonomije u jednom pismu Johnu Russellu), London 1821 (vidi tom 26. ovog izdanja). 5
- ⁹ Kraj odeljka o *Hodgskinu* nalazi se u svesci XVIII, na str. 1084 - 1086. rukopisa (vidi tom 26. ovog izdanja). 5

- ¹⁰ Analizu *vulgarne ekonomije* daje Marx u svesci XV u vezi s istraživanjem dohotka i njegovih izvora. Na str. 935. ove sveske on ukazuje na »Odeljak o vulgarnim ekonomistima« kao na glavu svoga rada koju još nije napisao, u kojoj će se vratiti na uzgred dotaknutu polemiku između Proudhona i Bastiat-a. U svesci XVIII, u kojoj je okončana analiza Hodgskinovih shvatanja i gde se pominje njegova polemika protiv teorija buržoaskih apologeta, Marx primećuje: »Izložiti u glavi o vulgarnim ekonomistima« (str. 1086; vidi tom 26. ovog izdanja). U planu trećeg dela *Kapitala*, sastavljenom u januaru 1863. pretposlednja, 11. glava, ima naslov »Vulgarna ekonomija« (vidi ovaj tom, str. 317). Međutim, posebnu glavu o vulgarnoj ekonomiji Marx više nije napisao. 5
- ¹¹ Na omotu sveske XV, gde je Marx zabeležio sadržaj ove sveske, neki naslovi nisu ispisani onim redom kojim su tretirani u rukopisu. Ovo izdanje daje u tekstu sadržaja ove naslove redom koji odgovara stvarnoj sadržini sveske. 5
- ¹² Pod »Glava III« podrazumeva Marx ovde treći deo svoga istraživanja o »Kapitalu uopšte«. Na drugom mestu Marx govori i o »Odeljku III« (vidi svesku IX, str. 398, i svesku XI, str. 526; ovaj tom, str. 190. i tom 25. ovog izdanja). Kasnije Marx ovu glavu III počinje nazivati »Treća knjiga« (u pismu Engelsu od 31. jula 1865). Početak istraživanja o »Kapitalu uopšte« koji je sadržan u »Glavi III« Marx je stavio na hartiju u Svesci XVI.
- Kako proizlazi iz skice plana ove »Glave III«, Marx je nameravao da tamo da dva posebna istorijska ekskursu o teorijama profita. Međutim, istraživanje i kritiku buržoaskih teorija profita, a naročito teorijskih zabuda koje dolaze od brkanja, odnosno izjednačavanja viška vrednosti i profita, Marx je u toku svoga rada na *Teorijama o višku vrednosti* već uneo u ovo delo (vidi tom 25. i 26. ovog izdanja, 2. i 3. deo »Teorija«). 6 61 190
- ¹³ U rukopisu od 1861 - 1863. Marx skoro svuda upotrebljava umesto termina *Arbeitskraft* (radna snaga) termin *Arbeitsvermögen* (radna sposobnost). U prvom tomu *Kapitala* Marx upotrebljava oba ova termina kao identične pojmove. Tamo se kaže: »Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen verstehen wir den Inbegriff der physischen und geistigen Fähigkeiten, die in der Leiblichkeit, der Lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren und die er in Bewegung setzt, sooft er Gebrauchswerte irgendeiner Art produziert« (izd. Dietz, Berlin 1962, str. 181). Prevod ovog mesta na naš jezik glasi: »Pod radnom snagom, ili radnom sposobnošću razumemo celokupnost fizičkih i duhovnih sposobnosti koje postoje u telesnoj, živoj ličnosti čovekovo, i koje on stavlja u pokret kad god proizvodi upotrebne vrednosti ma koje vrste« (*Kapital*, Beograd 1968, str. 151). 9
- ¹⁴ Stuart, *An inquiry into the principles of political oeconomy . . .*, in 2 vols., London 1767.
- Turgot, *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, Paris 1766.
- Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, in 2 vols., London 1776. 9
- ¹⁵ Marx ima u vidu drugu glavu istraživanja o »kapitalu uopšte«, koja je na kraju narasla do drugog toma *Kapitala*. Deseta glava 2. toma *Kapitala* (»Teorije o stalnom i opticajnom kapitalu. Fiziokrati i Adam Smith«) sadrži analizu shvatanja fiziokrata o stalnom i opticajnom kapitalu. A u odeljku »Reprodukcija i promet celokupnog društvenog kapitala« u devetnaestoj glavi (»Ranija izlaganja o predmetu«) postoji poseban paragraf o fiziokratima. 10
- ¹⁶ Marx ima u vidu str. 58 - 60. II sveske svoga rukopisa od 1861 - 1863. (odeljak »Pretvaranje novca u kapital«, paragraf »Dva sastavna dela procesa pretvaranja«). 10
- ¹⁷ Marx ima u vidu str. 105 - 106. III sveske svoga rukopisa od 1861 - 1863. gde on uzgred spominje i fiziokrate (odeljak »Apsolutni višak vrednosti«, paragraf »Karakter viška rada«). 13

- ¹⁸ Marx ovde ukazuje na *radikalne rikardovce*, kojima su pripadali James Mill, John Stuart Mill, Hilditch, a donekle i Cherbuliez. Njihovi praktični zaključci iz Ricardove teorije doveli su ih do neprihvatanja privatne zemljišne svojine; oni su predlagali da zemlja potpuno ili delimično pređe u svojinu buržoaske države. Vidi o tome tom 25. ovog izdanja, 2. deo «Teorija», rukopis str. 458, kao i Marxovo pismo Sorgeu od 20. juna 1881. 16 29
- ¹⁹ *Laissez faire, laissez aller* (neka ide kako ide) — fiziokratska lozinka, kojom se izražava zahtev za neograničenom privrednom slobodom. Privredni život, tako su argumentisali fiziokrati, regulišu prirodni zakoni; zbog toga bi se država morala uzdržavati od svakog mešanja u privredna zbivanja i od njihovog reglamentiranja; njeni ograničavajući propisi ne samo što nisu korisni nego su čak štetni. Ovaj zahtev za liberalnom privrednom politikom odgovarao je interesima kapitalizma koji se počeo razvijati. 17 28
- ²⁰ *Kolbertizam* — oznaka za merkantilističku privrednu politiku Colbert-a u Francuskoj za vreme Louis-a XIV. Kao generalni kontrolor finansija Colbert je preduzeo finansijske i privredno-političke mere koje su bile u interesu apsolutističke države, kao reorganizaciju poreskog sistema, unapređenje poglavito spoljne trgovine osnivanjem monopolističkih trgovinskih društava za prekomorska područja, oživljavanje unutrašnje trgovine ušlašćavanjem carinskih uslova, podizanjem državnih manufaktura, kao i izgradnjom puteva i luka. Kolbertizam je objektivno unapređivao nastajući kapitalistički način privređivanja. On je bio instrument prvobitne akumulacije kapitala u Francuskoj. Međutim, što se kapitalistički način proizvodnje više razvijao, takve prisilne i regulirajuće mere od strane države sve su više kočile privredni razvitak. To je našlo svoj izraz u traženju potpune privredne slobode bez mešanja države. 23 28
- ²¹ *Krah Law-ovog sistema* — Engleski bankar i ekonomist John Law osnovao je 1716. u Parizu privatnu banku, koja je 1718. pretvorena u državnu banku. Pomoću ove banke on je nastojao ostvariti svoju potpuno apsurdnu ideju da izdavanjem nepokrivenih banknota država može povećati bogatstvo zemlje. Law-ova banka je neograničeno izdavala papirni novac i istovremeno povlačila metalni novac. Stalo se uveliko igrati na berzi i razvila se dotada nepoznata špekulacija, dok na kraju krajeva nije državna banka krahirala 1720. pa s njome i Law-ov «sistem». Law je pobjegao u inostranstvo. 23 27
- ²² *Ekonomistima* su u Francuskoj do sredine 19. veka nazivali fiziokrate. 25 96 155 292 293
- ²³ Tom V francuskog prevoda Smithovog dela *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (izdanje 1802) sadrži «Napomene prevodioca», naime Germaina Garnier-a. 26
- ²⁴ Mirabeau-a oca su za njegova života nazivali «l'ami des hommes» (prijateljem ljudi) prema naslovu jednog njegovog spisa. 28
- ²⁵ *Epikurovi bogovi* — prema mišljenju starogrčkog filozofa Epikura bogovi žive u intermundijama, prostoru između svetova; oni nemaju nikakvog uticaja ni na razvoj svemira ni na život ljudi. 28
- ²⁶ *Enciklopedisti* — tvorci velike francuske *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, koja je od 1751. do 1772. objavljena u 28 svezaka. Enciklopedija je bila delo najznačajnijih francuskih prosvetitelja 18. veka. Glavni deo pripadao je Diderot-u, pod čijim vodstvom je delo nastalo, kao i d'Alembert-u, koji je napisao «Discours préliminaire», glasoviti uvod celokupnom delu. U velikom broju pisaca pojedinih priloga kao najznačajniji saradnici isticali su se i ovi: Holbach, Helvétius i La Mettrie zastupali su nove ideje najradikalnije. Pored Montesquieu-a i Voltaire-a učestvovali su Buffon s prirodnonaučnim i Condillac s filozofskim prilozima. Quesnay i Turgot iz-

- lagali su u političkoekonomskim člancima svoj fiziokratski sistem. Od Rousseau-a potiče članak »Politička ekonomija«. Delo enciklopedista, koji su u pojedinostima zastupali potpuno različita shvatanja, predstavlja presudan prilog ideološkom pripremanju francuske revolucije. 29
- ²⁷ U rukopisu je ovaj pasus za tri pasusa niže na istoj 241. stranici. Od prethodnog i narednog teksta — pošto nema veze ni sa prethodnim ni sa narednim pasusom — odeljen je povlakom. Zato je u ovom izdanju stavljen na kraj str. 240, kuda neposredno spada prema svojoj sadržini. 29
- ²⁸ Vidi str. 10. ovog toma i napomenu 15. koja se odnosi na ovo mesto. U *Teorijama o višku vrednosti* Marx se vraća na fiziokrate u X svesci gde se nalazi veliki »Ekskurs« pod naslovom »Tableau économique po Quesnay« (vidi str. 226 - 254). 29
- ²⁹ Demagozima su vlasti u Nemačkoj nazivale predstavnike liberalno-demokratskih ideja prve polovine 19. veka. Godine 1819. je nemački Bundestag, na Metternichovo traženje, odredio posebnu komisiju za istraživanje »rovanjenja demagoga« u svima nemačkim državama. 29
- ³⁰ Nemački original Schmalzove knjige izašao je 1818. u Berlinu pod naslovom *Staatswirtschaftslehre in Briefen an einen teutschen Erbprinzen, erster und zweiter Theil*. 29
- ³¹ Fiziokratski element u Smithovom shvatanju o zemljišnoj renti tretira Marx u XII svesci, str. 628 - 632, u glavi »Teorija rente A. Smitha« (vidi tom 25. ovog izdanja). Uporedi glavu »Fiziokrati«, str. 24 - 27. 33
- ³² Reč je o Ricardovom spisu *On the principles of political economy, and taxation*, 2nd ed., London 1819, glava I, odeljak I. 33
- ³³ U XIII i XIV svesci, str. 753 - 767, u glavi »Malthus«, Marx opširno tretira Malthusova shvatanja o vrednosti i o višku vrednosti (vidi tom 26. ovog izdanja). 35 47
- ³⁴ Marx ovde ukazuje na jednu od svojih svezaka sa ekscerptima. Na str. 173. sveske VII (sudeći po izzacima iz novina sadržanim u tom delu VII sveske, str. 173, pisana je u januaru 1863) Marx navodi citate iz VI glave, I knjige Smithovog dela *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* i pravi kritičke napomene u kojima ukazuje na nemogućnost da se profit izvede iz »rizika preduzetnika«. Što se tiče »glave o apologetskom predstavljanju profita«, Marx je nameravao da je napiše za treći deo svoga istraživanja o »kapitalu uopšte«. U XIV svesci rukopisa od 1861 - 1863. str. 777 (vidi tom 26. ovog izdanja) Marx pominje u istom smislu odeljak koji treba napisati »Apologetsko predstavljanje odnosa kapitala i najamnog rada«.
- Buržoasku predstavu o profitu kao »premiji za rizik« podvrgava Marx takode kritici u X svesci svoga rukopisa od 1861 - 1863. pri analizi Quesnayeve »Tableau économique« (vidi str. 231 - 236). 40
- ³⁵ Apologetsko shvatanje preduzetnikovog dohotka kao plate koju kapitalista dobija za »rad nadziranja i upravljanja« Marx kritikuje u odeljku o Ramsayu (XVIII sveska) i u ekskursu »Dohodak i njegovi izvori. Vulgarna ekonomija« (XV sveska). Vidi isto tako *Kapital*, prvi tom, glava jedanaesta, i treći tom, glava dvadeset treća. 41
- ³⁶ »Prepotopske oblike« kapitala Marx razmatra u ekskursu »Dohodak i njegovi izvori. Vulgarna ekonomija«, XV sveska, str. 899 - 901 (vidi tom 26. ovog izdanja). Vidi takode *Kapital*, treći tom, glava trideset šesta »Pre kapitalizma«. 43
- ³⁷ Vidi napomenu 12. Tokom daljeg rada na *Teorijama o višku vrednosti* Marx je podvrgao kritici i shvatanja rikardovaca o profitu. U XIV svesci rukopisa od 1861 - 1863, u glavi »Kraj Ricardove škole«, Marx se posebno zadržava

na sholastičkom načinu pomoću kojega je Ricardov pristalica James Mill nastojao da reši protivrečnosti u Ricardovoj teoriji o profitu, kao i na uzaludnom pokušaju Johna Stuarta Milla da Ricardovu tezu o obrnutoj proporcionalnosti između profitne stope i visine najamnine izvede neposredno iz teorije vrednosti (vidi tom 26. ovog izdanja). 48

- ³⁸ Marx podrazumeva ovde pod terminom *Durchschnittspreis* (prosečnom cenom) ono isto što podrazumeva pod terminom *Produktionspreis* (cena proizvodnje), tj. troškove proizvodnje ($p + pr$) plus prosečni profit. Odnos između cene roba i njihove »prosečne cene« istražuje Marx u 2. delu *Teorija o višku vrednosti*, u 8. i 10. glavi. Sam termin »prosečna cena« ukazuje na to da se ovde misli na »prosečnu tržišnu cenu jednog dužeg perioda...«, sredšte oko kojega gravitira tržišna cena« (vidi tom 25. ovog izdanja, str. rukopisa 605). 53
- ³⁹ Termin *cena koštanja* (»Kostenpreis« ili »Kostpreis«, »cost price«) upotrebljava Marx u nekoliko različitih značenja: 1. u smislu troškova proizvodnje za kapitalistu ($p + pr$); 2. u smislu imanentnih troškova proizvodnje robe ($p + pr + v$), koji se poklapaju s vrednošću robe i 3. u smislu cene proizvodnje ($p + pr +$ prosečni profit). U ovom slučaju ovaj termin treba razumeti u drugom smislu, tj. u smislu imanentnih troškova proizvodnje. U 2. delu *Teorija o višku vrednosti* Marx upotrebljava termin »cena koštanja« u trećem smislu, tj. u smislu cene proizvodnje ili »prosečne cene«. Marx tako upravo identifikuje ove termine. Tako na str. 509. svoga rukopisa kaže: »... von den values selbst verschiedene Durchschnittspreise oder — wir wollen sagen — *Kostenpreise* die nicht direkt bestimmt sind durch die Werte der Waren, sondern das in ihnen vorgeschossene Kapital plus den Durchschnittsprofit«. (»... od samih vrednosti različite prosečne cene ili — kako ćemo mi reći — cene koštanja, koje nisu neposredno određene vrednošću roba, nego kapitalom predajanim u njima plus prosečni profit.«) Na str. 624. rukopisa Marx kaže: »... der Preis, der nötig ist für die supply der Ware, nötig ist, damit sie überhaupt wird, als Ware auf dem Markt erscheint, is of course ihr Produktionspreis oder Kostenpreis«. (»... cena koja je potrebna za ponudu robe, koja je potrebna da bi se ona uopšte proizvela, kao roba pojavila na tržištu, naravno je njena cena proizvodnje ili cena koštanja.«)

U 3. delu *Teorija o višku vrednosti* upotrebljava Marx termin »cena koštanja« kako u smislu cene proizvodnje tako i u smislu troškova proizvodnje za kapitalistu.

Ova različita upotreba termina »cena koštanja« objašnjava se time što se reč »koštanje« u ekonomiji upotrebljava u tri različita značenja, kako to Marx ističe naročito u 3. delu *Teorija o višku vrednosti* (vidi stranice rukopisa 788 - 790. i 928): 1. u smislu predujma koji plaća kapitalista; 2. u smislu cene predujmljenog kapitala plus prosečni profit i 3. u smislu realnih (imanentnih) troškova proizvodnje za samu robu.

Osim ova tri značenja, koja se nalaze kod buržoaskih klasičara političke ekonomije, ima još i četvrto, vulgarno značenje termina »cena koštanja«. Tako Jean-Baptiste Say u svome spisu *Traité d'économie politique* (2e éd., t. III, Paris 1814, p. 453) kaže da je cena koštanja ono što se plaća za proizvodne usluge rada, kapitala i zemlje. Ovo vulgarno shvatanje »cene koštanja« je Marx odlučno odbio. (Uporedi stranice rukopisa 506. i 693/694.) 54

- ⁴⁰ U opsežnom odeljku o Ricardu, koji zauzima sveske XI, XII i XIII Marxovog rukopisa od 1861 - 1863, nalazi se jedna glava »Teorija Ricarda i A. Smitha o ceni koštanja (opovrgnuće)«, gde se Marx vraća na analizu Smithove koncepcije o »prirodnoj ceni« (sveska XI, str. 549 - 560; vidi tom 25. ovog izdanja). 54
- ⁴¹ Kritičku analizu Smithove teze o tome da renta ulazi u sastav cene koštanja drukčije nego profit i najamnina, daje Marx u svesci XII, str. 620 - 625, u odeljku »Teorija rente Adama Smitha« (vidi tom 25. ovog izdanja). Citate

iz Smithovog dela *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* Marx navodi prema Ganih-ovoj knjizi *Des systèmes d'économie politique...*, Paris 1821, tom 2, str. 3. 55

- 42 Ovaj problem formuliše Marx u trećem tomu *Kapitala* ovako: »Kako je dakle moguće da radnik svojom najamninom, kapitalista svojim profitom, zemljovlasnik svojom rentom treba da kupi robe od kojih svaka sadrži ne samo jedan od ovih sastavnih delova, već sva tri, i kako je moguće da suma vrednosti najamnine, profita, rente, dakle triju izvora dohotka zajedno treba da kupi robe koje ulaze u celokupnu potrošnju primalaca ovih dohodaka, robe, koje osim ova tri sastavna dela vrednosti sadrže još jedan suvišni sastavni deo vrednosti, naime postojani kapital? Kako da jednom vrednošću od tri oni kuje vrednosti od četiri?« (*Kapital*, treći tom, Beograd 1948, str. 731). Odmah zatim Marx piše: »Analizu smo dali u knjizi II, odeljak III.« Reč je o odeljku »Reprodukcija i promet celokupnog društvenog kapitala« (*Kapital*, drugi tom, Beograd 1958, str. 806 - 928).

Naslov je uzet iz sadržaja sveske VII rukopisa. 62

- 43 Termin *troškovi proizvodnje* upotrebljava se ovde u smislu »immanentnih« troškova proizvodnje, tj. u smislu $p + pr + v$. Uporedi napomenu 39. 64
- 44 Marx ovde ukazuje na jedno mesto koje je pribeležio u svojoj svesci sa excerptima XVI iz članka francuskog buržoaskog publiciste i vulgarnog ekonomiste Forcade-a *La guerre du socialisme* (drugi članak), koji je objavljen u časopisu »*Revue des deux Mondes*« 1848 (vol. 24, p. 998/999). U tom članku kritikuje Forcade Proudhonovu formulu po kojoj radnik ne može da otkupi svoj vlastiti proizvod jer kamata koja je u njemu sadržana dodaje se ceni koštanja proizvoda (vidi Proudhon *Qu'est-ce que la propriété?*, Paris 1840, ch. IV, § 5). Forcade uopštava teškoću koju je Proudhon istakao u tako usko ograničenom obliku i kaže da cena robe sadrži ne samo suvišak preko najamnine već i suvišak preko profita, ukoliko sadrži još i vrednost sirovine itd. Pri tom Forcade, koji pitanje pokušava da reši u uopštenom obliku, ukazuje na »neprekidni porast nacionalnog kapitala«, koji navodno objašnjava pomenuti »otkup«. U trećem tomu *Kapitala* Marx pokazuje pogrešnost ovog Forcade-ovog shvatanja i karakteriše ga kao »optimizam buržoasko šupljoglavosti« (vidi *Kapital*, treći tom, Beograd 1948, str. 731 - 2). 67
- 45 Zadržavajući gornje cifre, Marx kasnije menja slovne oznake sfera proizvodnje (osim A). Umesto oznaka B i C on sad upotrebljava $B^1 - B^2$ (ili B^{1-2}); umesto oznaka D, E, F, G, H, I oznake $C^1 - C^8$ (ili C^{1-8}); umesto oznaka $K^1 - K^{18}$ oznake $D^1 - D^{18}$ (ili D^{1-18}); umesto oznaka $L^1 - L^{54}$ oznake $E^1 - E^{54}$ (ili E^{1-54}); umesto oznaka $M^1 - M^{162}$ oznake $F^1 - F^{162}$ (ili F^{1-162}); umesto oznaka $N^1 - N^{486}$ oznake $G^1 - G^{486}$ (ili G^{1-486}). 72
- 46 Oznake B i C Marx tu upotrebljava u istom smislu u kome ih je upotrebljavao do stranice 72 (vidi napomenu 45). Marx tu ima u vidu dve sfere proizvodnje; u svakoj sferi novododatni rad iznosi jedan radni dan. Suma novododatog rada u sferama A, B i C ravna je tri radna dana, to jest ravna je radu predmećenom u proizvodu sfere A. 75
- 47 Marx upotrebljava ovde slovne oznake B i C ne više u smislu dve sfere proizvodnje; kad bi to bio slučaj, njihov bi se proizvod sastojao samo iz šest radnih dana, dok je ovde reč o 18 radnih dana. No ovu oznaku Marx ne upotrebljava ni u smislu B^{1-2} i C^{1-8} (B^{1-2} znači kod Marxa grupu od dve i C^{1-8} grupu od šest sfera proizvodnje; ukupan proizvod ovih osam sfera = 24 radna dana). Ovde Marx ima u vidu grupu koja se sastoji iz šest sfera proizvodnje, čiji je proizvod = 18 radnih dana, te će sledstveno biti prodat u razmeni za novododatni rad u D^{1-18} , koji je isto tako = 18 radnih dana. 75
- 48 Dodatak u uglastim zagradama proizlazi iz celokupnog Marxovog toka misli. Prema njegovom proračunu u svakoj narednoj grupi broj sfera proizvodnje

- iznosi dvaput više od ukupnog broja svih prethodnih sfera. Tako je u grupi D^{1-18} , koja obuhvata 18 sfera proizvodnje, sadržano dvaput više sfera nego u $C^{1-6} = 6$ ($A = 1$ sfera, $B^{1-2} =$ dve sfere, $C^{1-6} =$ šest sfera, ukupno devet sfera). Zato Marx piše posle oznake D^{1-18} u zagradama: $2 \times 9, 76$
- 40 Marx ovde citira Smitha u Garnier-ovom prevodu. Objašnjenje termina *dealers*, na koji Marx ukazuje u zagradi, potiče od Garnier-a. 78
- 50 Pojedine kritičke napomene o ovoj pogrešnoj tezi Smitha i Tooke-a daje Marx niže na str. 90. i 185 - 186.
U drugom tomu *Kapitala*, u dvadesetoj glavi, pokazuje Marx da je Smithovo i Tooke-ovo shvatanje »da je novac potreban za promet godišnjeg dohotka dovoljan i za promet celokupnog godišnjeg proizvoda«, tesno povezano sa Smithovom dogmom, koji je ukupnu vrednost društvenog proizvoda sveo na dohotke (22. tom ovog izdanja, Beograd 1969, str. 396). Vidi i *Kapital*, treći tom, četrdeset deveta glava, Beograd 1948, str. 731. 78
- 51 Prema prethodnom računu $5 \frac{1}{3}$ aršina platna predstavljaju ukupni postojeći kapital prelca i fabrikanta razboja. Zato se za određivanje udela proizvođača lana kao polazna tačka mora uzeti ne $5 \frac{1}{3}$ aršina, nego manja količina platna. U daljem tekstu Marx ispravlja ovu netačnost i pretpostavlja da postojeći kapital prelca u celosti predstavlja samo 4 aršina platna. 80
- 52 Marx kritikuje ovde Smithovu tezu koju je prihvatio Tooke, da »vrednost robe koja cirkuliše između raznih poslovnih ljudi nikada ne može prevazići vrednost one robe koja cirkuliše između poslovnih ljudi i potrošača« (vidi str. 77 - 78). 90
- 53 Marx ima u vidu svoje objašnjenje na str. 89, da on ovde ne uzima u obzir »deo profita koji se pretvara u novi kapital«. 91
- 54 Kritiku shvatanja po kome je sve što je za jednog kapital za drugoga dohodak i obrnuto, daje Marx u drugom tomu *Kapitala* (22. tom, str. 366 - 367). Uporedi takode na istom mestu str. 315 - 320. i 324 - 326, kao i *Kapital*, treći tom, Beograd 1948, str. 730. 94
- 55 Fragment u velikim zagradama nalazi se u rukopisu na str. 304. koja pripada četvrtoj glavi. Prema Marxovoj belešci na početku ovog fragmenta »Zu p. 300« [uz str. 300] premešten je ovaj u treću glavu. Na str. 300. rukopisa nalazi se fragment o Sayu, koji počinje rečima: »Vorher zum Vorhergehenden noch das« [Iz napred navedenog najpre još ovo]. Pri upoređivanju ovih fragmenata pada u oči sledeća okolnost: fragment na str. 304. rukopisa završava rečima: »Na koji način je vrednost prodatog proizvoda...« Kraj fragmenta o Sayu sadrži odgovor na ovo pitanje: »Dohodak koji se sastoji samo iz dodatog rada, može platiti proizvod koji se sastoji delom iz dodatog, delom iz prošlog rada...« Saglasno s tim fragment sa str. 304. stavlja se ispred fragmenta o Sayu, koji nalazi svoje mesto na kraju desetog odeljka treće glave. 96
- 56 Fragment koji objašnjava *opšti karakter Smithovih protivvrednosti* donosi se u ovom izdanju kao završna napomena na kraju treće glave. To odgovara mestu koje taj fragment zauzima u Marxovom rukopisu. Jer, neposredno posle ovog fragmenta dolaze prvi redovi naredne glave. 97
- 57 Ovaj naslov uzet je iz Marxovog plana prvog dela *Kapitala* od januara 1863 (uporedi ovaj tom str. 316). 98
- 58 Malthus izjavljuje u svome spisu *Principles of political economy*, 2nd ed., London 1836, str. 44, da je razlikovanje između proizvodnog i neproizvodnog rada ugaoni stub u delu Adama Smitha i da sačinjava osnovu na kojoj počivaju osnovne linije njegovih razmišljanja. 102
- 59 O *bankarima* i o njihovoj ulozi u *kapitalističkom društvu* vidi *Kapital*, treći tom, izd. »Kulture«, Beograd 1948, str. 415 - 16, 440, 443 - 444, 445, 473 - 475. 107

- ⁶⁰ O koncentraciji kapitala kao prvobitnom uslovu za uvećanje proizvodnosti rada govori Marx u IV svesci svoga rukopisa od 1861 - 1863, str. 171 - 172 (odjeljak »Relativni višak vrednosti«, paragraf »Podela rada«). 112
- ⁶¹ Reč je o satiri engleskog pisca Mandeville-a: *The fable of the bees*; ... Prvo izdanje izišlo 1705. 116
- ⁶² Ima se u vidu D'Avenantov anonimno objavljeni spis *Discourses on the publick revenues, and on the trade of England*, part. II, London 1698, kome je bila priložena godinu dana ranije objavljena D'Avenantova brošura *An essay on the East India trade*. Doslovni tekst ovog mesta doveden je u sklad s onim što Marx o D'Avenantu kaže u svojoj svesci sa ekscerptima, odakle su uzeti svi citati iz D'Avenantovih radova (na omotu sveske je Marx zabeležio: »Manchester, jul 1845«). 119
- ⁶³ Delo Williama Pettyja *A treatise of taxes, and contributions* ... Marx ovde citira po knjizi Charles-a Ganih-a *Des systèmes d'économie politique* ... , t. II, Paris 1821, str. 36 - 38, gde je to mesto navedeno u Ganih-ovom prevodu na francuski. Tekst francuskog prevoda navedenog odeljka unekoliko se razlikuje od teksta engleskog originala, koji Marx u svesci XXII svoga rukopisa navodi na engleskom (vidi ovaj tom, str. 267). 122
- ⁶⁴ Posle ovog citata iz Garnier-a dolaze u rukopisu opširan ekskurs o Johnu Stuartu Millu (str. 319 - 345), kratka beleška o Malthusu (str. 345 - 346) i kratak ekskurs o Pettyju (str. 346 - 347). Ekskurs o Johnu Stuartu Millu počinje rečima: »Pre no što pređemo na Garnier-a, ponešto, ovde epizodski umetnuto, o više citiranom Millu junioru. Ono što bismo ovde hteli da kažemo spada zapravo u onaj odeljak gde će biti govora o Ricardovoj teoriji viška vrednosti; dakle, ne ovamo gde smo još kod Adama Smitha.« U sadržaju sveske XIV (vidi str. 4) kao i u tekstu same ove sveske odeljak o Johnu Stuartu Millu nalazi se u glavi »Kraj Ricardove škole«. Iz ovih razloga je ekskurs o Johnu Stuartu Millu prenet u navedenu glavu, koja spada u treći deo *Teorija o višku vrednosti*. Beleška o Malthusu preneti je u glavu o Malthusu, a ekskurs o Pettyju dat je na str. 120 - 121. ovoga toma. Posle svih ovih odstupanja kaže se u rukopisu (sveska VIII, str. 347): »Sad se vraćamo na proizvodan i neproizvodan rad. Garnier. Vidi svesku VII, str. 319.« I zatim sledi analiza Garnier-ovog shvatanja (vidi str. 123 - 138). 122
- ⁶⁵ Dovde je Marx slovom *x* označavao proizvod posmatran kao upotrebna vrednost, a slovom *z* vrednost proizvoda. Od ovog mesta Marx menja slovnu oznaku; slovom *x* označava vrednost, a slovom *z* upotrebnu vrednost. U ovom izdanju zadržana je slovna oznaka koju je Marx prvobitno upotrebljavao. 127
- ⁶⁶ Ovaj pasus, koji sačinjava dopunu paragrafu o Germainu Garnier-u uzet je iz sveske IX, gde stoji između paragrafa o Sayu i paragrafa o Destutt de Tracyju. Garnier-ovu knjigu *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique*, citira Marx po knjizi Destutt de Tracyja *Eléments d'idéologie*, IV-e et V-e parties: »Traité de la volonté et de ses effets«, Paris 1826, str. 250 - 251. 138
- ⁶⁷ Naredni tekst o Schmalzu predstavlja dodatak sasvim na kraju IX sveske. Prema svojoj sadržini to je dopuna naknadnoj pribeležci o Garnier-u, koja se nalazi u istoj svesci na str. 400. 138
- ⁶⁸ Marx citira Canard-ovu definiciju bogatstva prema Ganih-ovoj knjizi *Des systèmes d'économie politique* ... , t. I, Paris 1821, str. 75. U Canard-ovoj knjizi ova se definicija nalazi na str. 4. 139
- ⁶⁹ Ovo Ganih-ovo tvrđenje nalazi se u prvom tomu njegovog spisa *Des systèmes d'économie politique* ... , Paris 1821, str. 213. Ganih-ova knjiga *La théorie de l'économie politique* izašla je 1815, dve godine pre Ricardovog *On the principles of political economy, and taxation*. 147

- ⁷⁰ Strogo uzev, vrednost mašine — pod pretpostavkom da je ona četiri puta veća od ostalog kapitala koji iznosi 460 £ (150+310) — morala bi iznositi 1840 £. Da bi uprostito računanje, Marx uzima okrugli broj 1600 £. 149
- ⁷¹ Marx citira ovde Sayevu napomenu u 26. glavi Ricardovih *Načela* prema Ganilh-ovoj knjizi (tom I, str. 216). 154
- ⁷² Marx ovde upućuje na stranicu prvog toma Ganilh-ove knjige, po kojoj citira iz dvadeset šeste glave Ricardovih *Načela* u francuskom prevodu Constancia. Nešto kasnije, na str. 377, Marx ponovo navodi to isto mesto iz Ricardovih *Načela*, ali već na engleskom jeziku (prema trećem izdanju) i potpunije (vidi str. 158 - 159). 157
- ⁷³ Marx citira ovde iz 26. glave Ricardovih *Načela* prvo na francuskom jeziku u prevodu Constancia (prema Ganilh-ovoj knjizi, tom I, str. 214), a ubrzo potom prema engleskom originalu (prema trećem izdanju, str. 416). 158
- ⁷⁴ U rukopisu su dalje četiri i po stranice precrtane olovkom (372 - 376), na kojima Marx iscrpno analizira brojčane podatke u Ricardovom primeru «lica s kapitalom od 20 000 £». Marx pokazuje besmislenost ovih brojčanih podataka. U jednom slučaju vlasnik kapitala od 20 000 £ zapošljava 100 radnika, a proizvedenu robu prodaje za 10 000 £. U drugom slučaju on zapošljava 1000 radnika, a proizvedenu robu prodaje za 20 000 £. Ricardo tvrdi da u oba slučaja profit na kapital od 20 000 £ može da bude isti — 2000 £. Detaljnim računom Marx pokazuje da ovaj rezultat pod datim pretpostavkama nije moguć. U vezi s time Marx kaže: «*Pretpostavke* u ilustracijama ne smeju same sebi protivrečiti. One se moraju, dakle, tako formulisati da su *realne* pretpostavke, *realne* hipoteze, a ne pretpostavljene apsurdnosti, ne hipotetične nerealnosti i besmislenosti» (str. 373). Ono što u Ricardovom primeru ne zadovoljava pokazuje se i u tome što je naveden samo broj zaposlenih radnika, a ne i količina u oba slučaja proizvedenog bruto-proizvoda. Marx sad uzima podjednake cifre za brojno stanje radnika i količinu proizvedenih proizvoda i čini odgovarajuće proračune. Ali kad Marx dolazi do izračunavanja količine proizvoda koju radnici u svakom od ta dva slučaja primaju kao najamninu, on utvrđuje grešku u svom računu i odlučuje da ga obustavi. Ovo u rukopisu precrtano mesto završava se na str. 376 rečima: «*Od ovog računa dići ruke. Ne vidim zašto gubiti vreme za konstrukcije ove Ricardove gluposti*». 158
- ⁷⁵ Marx aludira na Sayeva mišljenja u njegovom spisu *Lettres à M. Malthus*, Paris 1820, str. 15, da uzrok, na primer, pretrpanosti italijanskog tržišta engleskom robom treba tražiti u nedovoljnoj proizvodnji one italijanske robe koja bi se mogla razmeniti za englesku robu. Ovo se mišljenje citira u anonimnoj brošuri *An inquiry into those principles...*, London 1821, str. 15, koju Marx navodi u svojoj svesci ekscerpata XII (str. 12). Uporedi i Sayevu tezu da «*zastoj u prodi nekih proizvoda potiče od retkosti nekih drugih*», koju Marx kritikuje u ovom tomu, str. 192 - 193. 165
- ⁷⁶ Marx uzima okrugli broj 10 da ne teži sebi dalje računanje. Iz cifara datih u tekstu (110 godina kao ukupna suma perioda obrta za 14 raznih vrsta stalnog kapitala) proračun prosečnog vremena obrta stalnog kapitala — ako se uzme da su sve njegove razne vrste jednake po svojim razmerama — ne bi dao 10, nego samo 7,86 godina. Međutim, Marx na narednoj stranici ukazuje na to da vreme obrta kapitala, «*njegovo trajanje, većinom raste u srazmeri s njegovom veličinom*». 172
- ⁷⁷ Na neka u ovom «*intermecu*» dotaknuta pitanja Marx se vraća u svesci X svoga rukopisa u vezi s analizom Quesnayevog «*Tableau économique*» (vidi šestu glavu ovog toma). No iscrpan i sistematski odgovor na naposljetku postavljena dva pitanja on daje u drugom tomu *Kapitala* (posebno u dvadesetoj glavi, paragraf X, «*Kapital i dohodak: promenljivi kapital i najamnina*», i u dvadeset prvoj glavi, «*Akumulacija i proširena reprodukcija*»).

U drugom delu *Teorija o višku vrednosti* Marx se u glavi o Ricardovoj teoriji akumulacije vraća na pitanja istraživana u tom »intermecus«.

U trećem delu *Teorija o višku vrednosti* Marx se takođe vraća na ono pitanje, i to u glavi »Protivnici ekonomista (na osnovi Ricardove teorije)» u vezi s kritičkom analizom anonimne brošure *The source and remedy of the national difficulties* i u glavi o Cherbuliez-u u vezi s problemom akumulacije kao proširene reprodukcije. 179

- ⁷⁸ Reč je o sledećem mestu: »La monnaie d'or et d'argent qui circule dans un pays, et par le moyen de laquelle le produit des terres et du travail de ce pays est annuellement mis en circulation est distribué aux consommateurs auxquels il appartient, est aussi tout comme l'argent comptant de négociant, un fonds mort en totalité. C'est une partie très-précieuse du capital du pays, qui n'est point productive.» [Zlatni i srebrni novac koji se nalazi u opticaju u nekoj zemlji i koji poseduje godišnji promet proizvoda tla i rada te zemlje i raspodeljuje ga potrošačima kojima pripada, predstavlja mrtvi fond isto onako kao i gotov novac trgovca. To je veoma dragocen deo kapitala te zemlje koji ništa ne proizvodi.] (Adam Smith: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle... par Germain Garnier, t. II, Paris 1802, str. 290. 191
- ⁷⁹ *Institut de France* — najviše naučno telo u Francuskoj, koje se sastoji iz više klasa ili akademija. Destutt de Tracy bio je član akademije za moralne i političke nauke. 201
- ⁸⁰ U XIV svesci svoga rukopisa (ova sveska ulazi u treći deo *Teorija*), posle analize Malthusovog shvatanja, Marx se zadržava na dva anonimna spisa, od kojih jedan istupa protiv Malthusa s Ricardovog gledišta, dok drugi brani Malthusovo shvatanje protiv rikardovaca. Prvi je anonimni i ima naslov: *An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus...*, London 1821. Drugi potiče od Johna Cazenove-a i nosi naslov *Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth*. (Osnovi političke ekonomije, jednostavan i kratak pregled zakona u odnosu na proizvodnju, raspodelu i potrošnju bogatstva...), London 1832. 205
- ⁸¹ Marx citira Williama Paleya iz knjige *The principles of moral and political philosophy*, London 1785, na francuskom jeziku i to prema Malthusovom spisu *Essai sur le principe de population*. Trad. de l'anglais sur la 5e éd. par P. Prévost et G. Prévost. 3e éd. française, t. 4. Paris, Genève 1836, p. 109. 205
- ⁸² Marx ima u vidu polemiku protiv Voltaire-a u Lessingovoj *Hamburgische Dramaturgie* (1767 - 1769). 207
- ⁸³ *Henriade* — Voltaire-ov epos o francuskom kralju Henriju IV; prvo izdanje izašlo 1723. 207
- ⁸⁴ U toj glavi Smith razmatra opšte teorijske predstave merkantilizma. 221
- ⁸⁵ Marx ima u vidu paragraf »Obrazovanje blaga« u prvoj svesci *Prilog kritici političke ekonomije*, gde citira iz Pettyjeve *Political arithmetick*. Na ovaj isti citat poziva se Marx na stranici 115, gde ističe Smithovo delimično vraćanje predstavama merkantilista. 221
- ⁸⁶ Marx ima u vidu poslednjih šest paragrafa 3. glave II knjige Smithovog dela *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, gde Smith istražuje koji vid trošenja dohotka doprinosi porastu društvenog bogatstva u većoj, a koji u manjoj meri. Smith pretpostavlja da to zavisi od različite prirode upotrebni predmeta, od stupnja njihove trajnosti. Ovo Smithovo shvatanje pominje Marx na str. 203. u paragrafu o Destutt de Tracyju. 222

⁸⁷ U svesci V, na str. 181 (glava 1, treći odjeljak »Relativni višak vrednosti«, paragraf »Podela rada«) Marx navodi sledeći citat iz Linguet-a: »L'économie sordide qui le suit des yeux avec inquiétude l'accable de reproches au moindre relâche qu'il paroît se donner, et s'il prend un instant de repos, elle prétend qu'il la vole.« [Prijava ekonomija koja ga prati nespokojnim očima zasipa ga prekorima pri najmanjem poćinku koji bi mogao sebi da dopusti, i ako malo predahne, oni tvrde da ih on potkrada.] ([Linguet:] *Théorie des loix civiles* . . . , t. II, Londres 1767, p. 466.) Ovo isto mesto navodi Marx u svesci X, str. 439, u glavi o Linguet-u (vidi str. 397). U prvom tomu *Kapitala*, u osmoj glavi kao napomenu 39, citira ga skraćeno. 223

⁸⁸ Marx daje glavu o Linguet-u tek posle glave o Neckeru — bez obzira na to što se Linguet-ov spis *Théorie des loix civiles* . . . (1767) pojavio pre nego oba ovde razmatrana Neckerova spisa, naime *Sur la législation et le commerce des grains* (1775) i *De l'administration des finances de la France* (1784). Ovaj re-dosled se obrazlaže time što u pogledu razumevanja karaktera kapitalističke proizvodnje Linguet-ov spis stoji na višem stepenu od ovih dveju Neckerovih knjiga. 223

⁸⁹ Marx se ovde koristi prikazom »Ekonomske tablice« iz Schmalzove knjige *Économie politique*. Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy, t. I, Paris 1826, p. 329.

Schmalzovo shvatanje kritikuje Marx u svesci VI, str. 241 - 242 (vidi ovaj tom, str. 33). Dopunske primećbe o Schmalzu sa citatima iz njegove knjige nalaze se na kraju IX sveske na str. 421 (vidi str. 165 - 166). Na narednoj stranici rukopisa (sveska X, str. 422) Marx zatim prelazi na »ekskurs« koji je posvećen Quesnayevoj »Ekonomskoj tablici«. Značajno je da u celom »ekskursu« (rukopis 422 - 437) Marx gotovo ne navodi citate iz spisa autora koje pominje. Samo na poslednjoj strani daje citat iz Smitha i jedan izvod iz Proudhona ukazujući na to da oni spadaju na ona mesta u rukopisu (str. 428) gde se govori o Proudhonu (saglasno ovom Marxovom ukazivanju izvod iz Proudhona je u ovom tomu stoga prenet na str. 239). Sve to dovodi do zaključka da Marx, kad je pisao »ekskurs«, nije imao pri ruci spise Quesnaya i drugih pomenutih autora. Vrlo je verovatno da je on skoro ceo »ekskurs« napisao aprila 1862, za vreme svoga boravka u Mančesteru.

U dopunskim primedbama o fiziokratima u svesci XXIII, str. 1433 - 1434, Marx navodi »Tableau économique« u obliku u kome ga daje Quesnay u svojoj *Analyse du Tableau économique* (vidi str. 287). U istom obliku daje on Tableau économique u svome pismu Engelsingu od 6. jula 1863 (vidi Marx - Engels, »Prepiska«, III tom, Beograd 1959, str. 165). 226

⁹⁰ Slova koja je Marx ovde upotrebio (sa odgovarajućim znakovima) pridaju tablici oćiglednost koja joj nedostaje i kod Schmalza i kod Quesnaya.

Obeležavanje svake linije dvama slovima (a-b, a-c, c-d itd.) oznaćava njihov pravac od jedne klase ka drugoj (pravac se određuje alfabetiskim redom slova: a-b, a-c, c-d itd.). Tako linija a-b pokazuje da promet između klase zemljovlasnika i »proizvodne klase« (zakupaca) ima za polaznu taćku klasu vlasnika (ovi kupuju namirnice od zakupaca).

Oznaćavanje svake linije dvama slovima izraćava u isti mah kretanje novca i kretanje robe. Tako linija a-b predstavlja kretanje novca (klasa zemljovlasnika plaća milijardu novca proizvodnoj klasi); no ta ista linija posmatrana u obrnutom pravcu (b-a) pokazuje kretanje robe (proizvodna klasa predaje klasi zemljovlasnika namirnica za jednu milijardu).

Isprekidana linija a - b - c - d sastoji se iz sledećih ćlanova: 1. odseka a - b, koji predstavlja promet između zemljovlasnika i proizvodne klase (vlasnici kupuju za milijardu životnih namirnica kod zakupaca); 2. odseka a - c, koji predstavlja promet između vlasnika i sterilne klase (manufakturnista), (vlasnici kupuju kod manufakturnista za milijardu manufakturne robe); 3. odseka

- c - d, koji predstavlja promet između sterilne klase i proizvodne klase (manufakturni kupuju kod zakupaca za milijardu životnih namirnica).
- Linija a' - b' predstavlja promet između proizvodne klase i sterilne klase (zakupci kupuju od manufakturnista za milijardu manufakturne robe).
- Linija a'' - b'' predstavlja završni promet između sterilne klase i proizvodne klase (manufakturni kupuju kod zakupaca za milijardu sirovina potrebnih za manufakturnu proizvodnju). 226 241 244
- ⁹¹ Marx ovde suprotstavlja radnika čija je jedina roba njegova radna snaga, »posedniku robe u prvom obliku«, to jest posedniku robe koji ima za prodaju »robu različitu od same radne snage« (vidi str. 109. i 112 - 113). 232
- ⁹² Marx ima u vidu prva dva pasusa odeljka »Novac« u prvoj svesci *Prilog kritici političke ekonomije* (vidi izdanje »Kulture« 1956, str. 108 - 109). 237
- ⁹³ Marx ima u vidu sledeće mesto iz prve sveske *Prilog kritici političke ekonomije*: »Novac koji su izdali kao kupci vraća im se čim se opet pojave kao prodavci. Stalno obnavljanje robnog prometa odražava se na taj način u tome što novac ne samo neprestano ide od ruke do ruke, preko cele površine buržoaskog društva, već ujedno opisuje zbir raznih malih kružnih tokova polazeći iz neizmerno različitih tačaka i vraćajući se tim istim tačkama, da bi opet ponovio isto kretanje.« 237
- ⁹⁴ Odeljak o Brayu nalazi se u svesci X na str. 441 - 444 (vidi tom 26. ovog izdanja). Nezavršen je, i Brayevo shvatanje o novčanom prometu između radnika i kapitalista nije tu dotaknuto.
- O Brayeovom shvatanju suštine i uloge novca uporedi: Marxov rukopis iz 1847. *Najammina* (Marx - Engels: *Kleine ökonomische Schriften*, Berlin 1955, str. 228 - 229, na nemačkom); Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Berlin 1953), str. 55, 690, 754; Marxovo pismo Engelsu od 2. aprila 1858 (vidi Marx - Engels: *Prepiska*, II tom, Beograd 1958, str. 339); Marx: *Prilog kritici političke ekonomije*, prva sveska (str. 68). 238
- ⁹⁵ Reči u zagradama ukazuju na misli koje je Marx nameravao da izloži kasnije. Po svemu sudeći, Marx je imao na umu Quesnayevu apologetsku koncepciju o privatnom zemljoposedu. Po ovome je pravo zemljovlasnika na njihovu zemlju zasnovano na tome što su njihovi preci devičansko tlo osposobili za obradu. U X glavi drugog odeljka *Anti-Dühring*, koju je napisao Marx, on karakteriše to shvatanje fiziokrata ovako: »Ali prema »prirodnom pravu« njihova se« (zemljovlasnika) »prava funkcija sastoji upravo u »brizi za dobru upravu i za izdatke radi održanja njihove baštine«, ili, kako se kasnije razlaže, u avances foncières, to jest u izdacima za pripremu zemlje i snabdevanje dobara svim inventarom, što zakupcu omogućava da sav svoj kapital posveti isključivo stvarnoj poljoprivrednoj kulturi.« (Engels: *Anti - Dühring*, Beograd 1964, str. 302.) 238
- ⁹⁶ U svesci XV, str. 935 - 937 (vidi tom 26. ovog izdanja) Marx kritikuje Proudhonovo vulgarno shvatanje o ulozi novčanog kapitala i o suštini kamate kako ih Proudhon izlaže u knjizi *Gratuité du crédit*. 239
- ⁹⁷ Ovaj problem podvrgao je Marx svestranom razmatranju u drugom tomu *Kapitala*, i to u sedamnaestoj, dvadesetoj (paragrafima V i XII) i dvadeset prvoj glavi (paragraf I, 1, »Obrazovanje blaga«). 240 241 253
- ⁹⁸ Marx upotrebljava ovde sledeće oznake za tri klase koje figuriraju kod Quesnaya: P=classe des propriétaires (klasa zemljovlasnika, lendlordovi), S=classe stérile (sterilna, neplodna klasa, manufakturnisti), F=fermiers, classe productive (zakupci, proizvodna klasa). 241
- ⁹⁹ Marx uzima ovde i kasnije, kao i Quesnay, da samo petina poljoprivrednog bruto-proizvoda ne ulazi u promet, nego je proizvodna klasa upotrebljava u naturalnom obliku.

- Marx se vraća na ovu tačku u svesci XXIII, str. 1433 - 1434 (vidi ovaj tom, str. 287 - 288) i u X glavi drugog odeljka *Anti-Dühringa*, koju je on napisao. Tu Marx precizira svoju karakteristiku o Quesnayeovom shvatanju o naknadi optičnog kapitala u poljoprivredi: »Ceo bruto-proizvod u vrednosti od pet milijardi, nalazi se, dakle, u rukama proizvodne klase, to jest pre svega zakupaca koji su ga proizveli izdajući za godinu dana obrtni kapital od dve milijarde, što odgovara osnovnom kapitalu od deset milijardi. Poljoprivredni proizvodi, životne namirnice, sirovine itd., potrebni za obnovu obrtnog kapitala, dakle i za izdržavanje svih lica direktno zaposlenih u zemljoradnji, izuzimaju se in natura od ukupne žetve i izdaju se za novu poljoprivrednu proizvodnju. Kako se, kao što je rečeno, uzima da su cene postojeane i da se vrši prosta reprodukcija u jedanput utvrđenoj srazmeri, to je novčana vrednost ovoga unapred izuzetog dela bruto-proizvoda ravna dve milijarde livara. Dakle, taj deo ne ulazi u opštu cirkulaciju. Jer, kao što smo već napomenuli, iz »Tablice« je isključena cirkulacija ukoliko se vrši samo u okviru svake posebne klase, a ne između raznih klasa«. (Engels: *Anti-Dühring*, Beograd 1964, str. 298 - 299.) 244, 288
- ¹⁰⁰ Marx ima u vidu Baudeau-ov komentar »Explication du Tableau économique«. (U: *Physiocrates... par Eugène Daire*, 2e partie, Paris 1846, p. 822 - 867.) 245
- ¹⁰¹ Na mesto hiljada miliona tûrskih livara koje figuriraju u Quesnayevoj »Ekonomske tablice« Marx tu govori prosto o hiljadama novčanih jedinica, što niukoliko ne menja suštinu stvari. 251
- ¹⁰² U sveskama XIV i XV, str. 825 - 890, nalazi se glava »Protivnici ekonomista (na osnovi Ricardove teorije)«. U tu glavu spada i nedovršeni odeljak o Brayu u svesci X (str. 441 - 444) i kraj odeljka o Hodgskinu u svesci XVIII (str. 1084 - 1086; vidi tom 26. ovog izdanja). 255
- ¹⁰³ [Linguet:] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*, t. I, Londres 1767, p. 236. Kod Linguet-a stoji doslovno: »Leur esprit est de consacrer la propriété« (Njihov duh je opravdanje svojine). 255
- ¹⁰⁴ O nekim Pettyjevim shvatanjima govorio je Marx već u glavi »Teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu«, u vezi s ranim pokušajima razlikovanja između proizvodnog i neproizvodnog rada (vidi ovaj tom, str. 143 - 145). 264
- ¹⁰⁵ Uporedi shemu plana za I. deo *Kapitala*, ovaj tom, str. 316. 264
- ¹⁰⁶ Ima se u vidu Pettyjev spis *A treatise of taxes, and contributions... prvi put objavljen 1662. godine*. 271
- ¹⁰⁷ Reč je o Northovoj knjizi *Discourses upon trade... i Locke-ovom spisu Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money*. Oba rada napisana su 1691. 273
- ¹⁰⁸ Locke: *Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money*. 276
- ¹⁰⁹ Marx ovde citira Locke-a prema Massie-jevoj knjizi *An essay on the governing causes of the natural rate of interest... , London 1750, str. 10 - 11*. U izdanju Locke-ovih spisa od 1768. ovo mesto nalazi se u tomu II, str. 24. 276
- ¹¹⁰ Marx ovde ima u vidu jednu od svojih »dopunskih sveski« rukopisa od 1861-1863, u koju je u proleće 1863, kao što je pisao Engelsingu 29. maja 1863, unosio ekscerpte iz »literature koja se odnosi na deo političke ekonomije koji sam obradio« (Marx - Engels: *Prepiska*, tom III, str. 158, izd. Beograd 1959). Sačuvane su sveske A, R, C, D, E, F, G, H. U dopunskoj svesci C ekscerpti iz Northovih spisa nalaze se na str. 12 - 14. 277

- ¹¹¹ U rukopisu je tu prvobitno stajalo »posle 1688«, no zatim je Marx precrtao broj 1688 i stavio znak pitanja. U svesci XI svoga rukopisa 1861 - 1863, str. 507 - 508, Marx navodi podatke o kretanju žitnih cena. Ako je između 1641. i 1649. prosečna cena žita iznosila 60 šilinga $5 \frac{2}{3}$ pensa po kvarteru, u drugoj polovini 17. veka pala je na 44 šilinga $2 \frac{1}{5}$ pensa, a u prvoj polovini 18. veka na 35 šilinga $9 \frac{29}{80}$ pensa. 277
- ¹¹² Marx očigledno ima u vidu mesto iz IV glave Pettyjeve rasprave *Political arithmetic* (1676), koje on navodi u odeljku o Rodbertusu (sveska XI, str. 494; vidi tom 25. ovog izdanja). Uporedi i *Kapital*, treći tom, Beograd 1948, str. 574: »U vreme Pettyja i Davenanta žalbe seljaka i zemljoposjednika na poboljšanja i krčenja; padanje rente na boljim zemljištima...« 277
- ¹¹³ Ovaj citat koji počinje rečima »I will beginn with the beggar...« [počecu s prosjakom...] dat je shodno Marxovoj uputi u dopunskoj svesci C, str. 12 - 13. 279
- ¹¹⁴ U dopunskoj svesci C, str. 14, Marx navodi izvode iz Northovih spisa, u kojima ovaj govori o »osekama i plimama« u opticaju novca neke zemlje. Jedan od tih citata navodi Marx u napomeni 95. u trećoj glavi prvog toma *Kapitala* (21. tom ovog izdanja, str. 126). 280
- ¹¹⁵ Ispred ovog mesta Massie citira iz Pettyjevog spisa *Political arithmetic* i Lockeovog *Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money*. 284
- ¹¹⁶ Marx ovde navodi s nekojim skraćenjima »Ekonomsku tablicu« onako kako je Quesnay daje u *Analyse du Tableau économique*. (U: *Physiocrates...*, par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846, str. 65.) 287
- ¹¹⁷ Ovo gledište izložio je fiziokrat Baudeau u svome *Explication du Tableau économique* (uporedi: *Physiocrates...*, par M. Eugène Daire. Deuxième partie, Paris 1846, str. 852 - 854). 288
- ¹¹⁸ Pod ovim naslovom su u delu *Physiocrates...*, première partie, Paris 1846, koje je izdao Daire, sastavljena dva dijaloga koji potiču od Quesnaya: *Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.* i *Sur les travaux des artisans. Seconde dialogue*. Citat koji navodi Marx uzet je iz prvog dijaloga. 288
- ¹¹⁹ Ovaj citat ne nalazi se u samom tekstu knjige Dupont de Nemours-a *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle*, nego u *Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ces principes d'économie sociale* koji mu je srodan po sadržini; obe stvari nalaze se u: *Physiocrates...*, par M. Eugène Daire. Première partie, Paris 1846. Stranica koju navodi Marx je iz ovoga izdanja. 288
- ¹²⁰ Ovaj citat je uzet iz Quesnayevog *Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.* 289
- ¹²¹ Iz dijaloga *Sur les travaux des artisans...* od Quesnaya. 289
- ¹²² Iz *Maximes du docteur Quesnay* od Dupont de Nemours-a. 289
- ¹²³ Marx ima u vidu 26. glavu (»On gross and net revenue«) [O bruto-dohotku i neto-dohotku] u Ricardovim *Principles of political economy, and taxation*. 290, 310
- ¹²⁴ Marx ima u vidu svoje izvatke iz Buat-ovog spisa u dopunskoj svesci A na str. 27 - 32. Kasnije su Marxova upućivanja na stranice dopunske sveske zadržana i dopunjena upućivanjima u uglastim zagradama na stranice Buat-ovog dela. 290
- ¹²⁵ O *Arthuru Youngu* kao »fanatiku viška proizvođa« vidi napomenu 34. u sedmoj glavi prvog toma *Kapitala* (21. tom, str. 206). 290
- ¹²⁶ Utvrđeno je da je pisac ovog anonimnog spisa koji Marx ovde analizira bio neki *John Gray*, čiji se biografski podaci, međutim, nisu mogli saznati.

- Godine 1802. je ovaj pisac izdao još jednu knjigu o porezu na dohodak. On nije identičan s utopijskim socijalistom Johnom Grayom, koga Marx navodi u prvoj svesci *Prilog kritici političke ekonomije* i u prvom tomu *Kapitala*, a koji je živio od 1798. do 1850. 291
- ¹²⁷ Marx ima u vidu svoju dopunsku svesku H. Gotovo sve izvode sa str. 6. toga anonimnog spisa koji se nalazi na str. 32 - 33. dopunske sveske H daje Marx u sledećim pasusima. 291
- ¹²⁸ Na strani 36 - 37. dopunske sveske H nalaze se izvodi sa str. 31 - 33. anonimnog spisa. 293
- ¹²⁹ Na str. 38 - 39. dopunske sveske H nalaze se izvodi sa str. 51 - 54. anonimnog spisa. U narednom tekstu su Marxova upućivanja na stranice dopunske sveske H zamenjena upućivanjima u zagradama na stranice anonimnog spisa. 293
- ¹³⁰ Na stranici 1446. sveske XXIII navodi Marx protiv fiziokrata uperenu knjigu Beraard de l'Abbaye-a *Recherches sur les moyens de supprimer les impôts* (Istrazivanje o načinu kako da se ukine porez), Amsterdam 1770. Izvodi iz ove knjige nalaze se na str. 10 - 11. dopunske sveske H. 294
- ¹³¹ O «Irish right of tenantry» [Irskom zakupnom pravu] vidi Marxov članak u «New-York Daily Tribune» od 11. jula 1853 (Marx-Engels: *Werke*, Band 9, Berlin 1960, str. 157, na nemačkom). 294
- ¹³² Naslov za prilog uzet je iz Marxove skice plana prvog dela *Kapitala* (vidi ovaj tom, str. 316). 297
- ¹³³ Marx ima u vidu odeljak «Formalna i stvarna potčinjenost rada kapitalu. Prelazni oblici» (sveska XXI, str. 1306 - 1316), koji neposredno prethodi odeljku «Proizvodnost kapitala. Proizvodan i neproizvodan rad». O formalnoj i stvarnoj potčinjenosti rada kapitalu vidi *Kapital* I, 21. tom ovog izdanja, str. 448 - 449. i 651. 297
- ¹³⁴ Već u prvoj svesci, «*Prilog kritici političke ekonomije*» (1859), Marx je pokazao da se u buržoaskom društvu mistifikacija društvenih odnosa naročito frapantno ispoljava u novcu, da je buržoaskoj proizvodnji svojstvena kristalizacija bogatstva kao fetiš u obliku plemenitih metala (vidi izdanje «Kultura» 1956, str. 37 - 38). Proces fetišiziranja društvenih odnosa podvrgava Marx analizi u svesci XV na str. 891 - 899. i 910 - 919 (vidi tom 26. ovog izdanja). 297
- ¹³⁵ U napomeni 108 u IV odeljku prvog toma *Kapitala* Marx kaže: «Nauka ne staje kapitalistu uopšte «ništa», ali mu to nikako ne smeta da je iskorišćuje. Kapital pripaja sebi «tudu» nauku kao i tudi rad. Ali «kapitalističko» prisvajanje i «lično» prisvajanje, bilo nauke bilo materijalnog bogatstva, dve su skroz različite stvari. I sam dr Ure žalio se na to što njegovi ljubljani fabrikanti, koji iskorišćavaju mašine, nemaju ni pojma o mehanici, a Liebig navodi mnoge primere o strahovitom nepoznavanju hemije od strane engleskih fabrikantata hemikalija» (21. tom ovog izdanja, str. 342). 299
- ¹³⁶ Stranicu 1318. svoga rukopisa od 1861. do 1863, s izuzetkom poslednjih devet redova, Marx je izrezao iz sveske XXI i nalepio je na str. 490. rukopisa preposlednje varijante prvog toma *Kapitala* (sačuvana šesta glava ove preposlednje varijante objavljena je u «Marx-Engels Arhivu», tom II [VII], Moskva 1933, na ruskom). Dalji tekst (str. 1318, 1319. i prvu polovinu str. 1320) Marx je nameravao upotrebiti za odeljak o profitu, kako proizlazili iz beleške «profit» koja se dva puta javlja na margini rukopisa (na kraju str. 1318. i na početku str. 1320). 299
- ¹³⁷ Grčko slovo Δ (delta), koje se u matematici primenjuje za oznaku priraštaja, Marx ovde upotrebljava za oznaku *viška vrednosti*. U kasnijem tekstu on upotrebljava u istom smislu slovo *h*. 300

- ¹³⁸ Ovde kao i u daljem tekstu Marx upotrebljava slovo x za oznaku viška vrednosti. 301
- ¹³⁹ Marx ima u vidu odeljak «Razmena između kapitala i rada. Proces rada. Proces oplodavanja vrednosti» (sveska I, str. 15 - 53), u kome postoji pododeljak «Jedinstvo procesa rada i procesa oplodavanja vrednosti (proces kapitalističke proizvodnje)» (str. rukopisa 49 - 53). 303
- ¹⁴⁰ Ovde je reč o pododeljcima «Vrednost radne snage. Minimum najamnine ili prosečna najamnina» (sveska I, str. 25 - 34) i «Razmena između novca i radne snage» (ibid., str. 25 - 34). «Cenu rada» tretira Marx u svesci XXI na stranicama 1312 - 1314. 303
- ¹⁴¹ Četiri formule ugovornih odnosa prema rimskom pravu: *dajem da daš; dajem da činiš; činiš da daš; činiš da činiš*. Uporedi *Kapital* I, 21. tom ovog izdanja, str. 475. 308
- ¹⁴² Ovde je Marx pogrešio pri numerisanju stranica. Umesto «1327» stavio je «1328», tako da stranica rukopisa 1327. ne postoji. 309
- ¹⁴³ O *radu nadničara u fabrici* pisao je Marx u istoj svesci XXI na str. 1308. 314
- ¹⁴⁴ Ove *skice plana* napisao je Marx u januaru 1863. One se nalaze u svesci XVIII rukopisa od 1861 - 1863. usred glava o Cherbuliez-u i Richardu Jonesu. Od teksta ovih glava odeljene su u rukopisu debelim srednjim zagradama. 316
- ¹⁴⁵ Tri teorijska dela *Kapitala* Marx je nazivao najpre «glave», zatim «odeljci» i na kraju «knjige». Uporedi napomenu 12. 316
- ¹⁴⁶ Kad je pisao ovaj plan, prva glava III dela *Kapitala* bila je već skicirana u svesci XVI rukopisa od 1861 - 1863; naslov je tamo glasilo «Višak vrednosti i profit». 317

Literatura

- Arnd, Karl: *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur* [Prirodna narodna privreda, nasuprot duhu monopola i komunizmu, s osvrtom na odgovarajuću literaturu], Hanau 1845. 13
- Barton, John: *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society* [Razmatranja o okolnostima koje utiču na položaj radnih klasa društva], London 1817. 100
- [Bastiat, Frédéric et Pierre-Joseph Proudhon]: *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon* [Beskamatni kredit. Diskusija između g. Bastiat-a i g. Proudhona], Paris 1850. 239 308 311
- Baudeau, l'abbé [Nicolas]: *Explication du Tableau économique . . .*, [1776]. In: «Physiocrates . . .» par M. Eugène Daire. Deuxième partie [Objašnjenje ekonomske tablice . . . U: «Physiocrates . . .» od Eugène-a Daire-a, drugi deo], Paris 1846. 245 288
- Bellers, John: *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations and immorality . . .* [Ogledi o sirotinji, manufakturama, trgovini, kolonijama i nemoralu . . .], London 1699. 279
- Berkley [Berkeley], George: *The querist, containing several queries proposed to the consideration of the public* [Upitnik koji sadrži nekoliko pitanja upućenih javnosti na razmatranje], London 1750. (Prvo izdanje objavljeno 1735. do 1737. u Dublinu). 281
- Blanqui, [Jérôme-] Adolphe: *Histoire de l'économie politique en Europe depuis les anciens jusqu'à nos jours, suivi d'une bibliographie raisonnée des principaux ouvrages d'économie politique* [Istorija političke ekonomije u Evropi od antike do naših dana, s bibliografijom, u kojoj su ocenjeni najvažniji spisi političke ekonomije], Bruxelles 1839. 25 27 115
- [Buat-Nançay, Louis-Gabriel, comte du:] *Eléments de la politique, ou Recherche des vrais principes de l'économie sociale*. Tomes I-VI. [Elementi politike ili istraživanje pravih principa socijalne ekonomije, tom I-VI], Londres 1773. 290
- Buchanan, David: *Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* [Razmatranja o predmetima koje tretira dr Smith u Istraživanju prirode i uzroka bogatstva narodâ], Edinburgh 1814. 210
- Canard, Nicolas-François: *Principes d'économie politique* [Načela političke ekonomije], Paris 1801. 139
- [Cantillon, Richard de:] *Essai sur la nature du commerce en général*. Traduit de l'anglais. [Ogled o prirodi trgovine uopšte. Prevedeno s engleskog], Londres 1755. 35

- Chalmers, Thomas: *On political economy, in connexion with the moral state and moral prospects of society*. Second edition. [O političkoj ekonomiji u vezi s moralnim stanjem i moralnim perspektivama društva, drugo izdanje], Glasgow, Edinburgh, Dublin and London 1832. (Prvo izdanje objavljeno iste, 1832. godine). 219
- Considerations on the East India trade*, vidi: [North:] *Considerations upon the East India trade*.
- Daire [Louis-François-] Eugène: *Introduction sur la doctrine des physiocrates*. In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie. [Uvod u učenje fiziokrata. U: «Physiocrates...» od Eugène-a Daire-a, prvi deo], Paris 1846. 17
- [D'Avenant, Charles:] *Discourses on the publick revenues, and on the trade of England*. In two parts [Rasprave o državnim prihodima i o trgovini Engleske, u dva dela], London 1698. 119 - 120
- [D'Avenant, Charles:] *An essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade...* [Ogled o mogućim metodama da neki narod bude dobitnik u trgovinskom bilansu...], London 1699. 118 119
- Destutt de Tracy, [Antoine-Louis Claude] le comte: *Eléments d'idéologie, 4e et 5e parties. Traité de la volonté et de ses effets* [Elementi ideologije, 4. i 5. deo. Rasprava o volji i njenim učincima], Paris 1826. (Prvo izdanje izišlo 1815; godine 1823. objavljeno je 4. deo u Parizu pod naslovom *Traité d'économie politique* [Rasprava o političkoj ekonomiji]). 193 - 196 198 199 - 201 202 205
- Dupont de Nemours [Pierre-Samuel]: *Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale*. In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie [Učenje doktora Quesnaya ili rezime njegovih načela društvene ekonomije. U: «Physiocrates...», od Eugène-a Daire-a, prvi deo], Paris 1846. 289
- Dupont de Nemours [Pierre-Samuel]: *De l'Origine et des progrès d'une science nouvelle* [1767]. In: «Physiocrates...» par M. Eugène Daire. Première partie [O poreklu i uspesima jedne nove nauke. U: «Physiocrates...», od Eugène-a Daire-a, prvi deo], Paris 1846. 289
- An Essay on the East India trade* [1697]. In: Charles D'Avenant, «Discourses on the publick revenues, and on the trade of England...» Part II (Ogled o istočno-indijskoj trgovini. U: Charles D'Avenant: «Rasprava o državnim prihodima i o trgovini Engleske...», deo II), London 1698. 119
- [Gray, John:] *The essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others* [Objašnjenje bitnih načela bogatstva nacija nasuprot nekim pogrešnim učenjima dr Adama Smitha i drugih], London 1797. 291 - 294
- Ferrier, François-Louis-Auguste: *Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce* [O vladi s gledišta njenih odnosa prema trgovini], Paris 1805. 179 - 180
- Forcade, Eugène: *La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale*. In: «Revue des deux Mondes». Nouv. série. T. 24 [Rat socijalizma. II. Revolucionarna i socijalna politička ekonomija. U: «Revue des deux Mondes», nova serija, tom 24], Paris 1805.
- Ganilh, Charles: *Des Systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse*. Seconde édition. Tomes I et II [O sistemima političke ekonomije, o uporednoj vrednosti njihovih učenja, i o onom učenju koje izgleda najpogodnije za povećanje bogatstva, drugo izdanje, tom I i II], Paris 1821. (Prvo izdanje objavljeno 1809. u Parizu.) 139 - 147 149 153 154 - 155 156 161 - 162

- Ganilh, Charles: *La Théorie de l'économie politique*. Tomes I et II [Teorija političke ekonomije, tom I i II], Paris 1815. 147
- [Garnier, Germain:] *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique* [Osnovni kurs načela političke ekonomije], Paris 1796. 138
- Garnier, Germain: *Notes du traducteur*. In: Adam Smith, «Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations». Traduction nouvelle, avec des notes et observations par Germain Garnier. Tome cinquième [Napomene prevodioca. U: Adam Smith, «Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda». Novi prevod s beleškama i napomenama Germaina Garnier-a, tom peti], Paris 1802. 26 - 27 122 - 125 135 - 138 191
- Hobbes, Thomas; *Leviathan: or the matter, form, and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil* [1651]. In: «The English works of Thomas Hobbes of Malmesbury, now first collected and edited by Sir William Molesworth», vol. III [Levijatan: ili sadržina, oblik i moć crkvene i svetovne zajednice. U: Engleska dela Thomasa Hobbesa od Malmesburyja, sada prvi put sakupio i izdao Sir William Molesworth, tom III], London 1839. 263 274
- Hodgskin, Thomas: *Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution* [Popularna politička ekonomija. Četiri predavanja održana na londonskom Institutu za mehaniku], London 1827. 47 300
- Homer: *Ilias* [Ilijada]. 207
- Hume, David: *Of Commerce* [1752]. In: «Essays and treatises on several subjects». In two volumes. Vol. I, containing essays, moral, political and literary. A new edition [O trgovini. U: «Ogledi i rasprave o raznim temama», u dva toma. Tom I, koji sadrži moralne, političke i literarne ogledе. Novo izdanje], London 1764. 282
- Hume, David: *Of Interest* [1752]. In: «Essays and treatises on several subjects». In two volumes. Vol. I, containing essays, moral, political and literary. A new edition [O kamati. U: «Ogledi i rasprave o raznim temama», u dva toma. Tom I, koji sadrži moralne, političke i literarne ogledе. Novo izdanje], London 1764. 282 - 284
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth* [Istraživanje načela o prirodi tražnje i nužnosti potrošnje koja je gospodin Malthus nedavno branio i iz kojih se izvodi zaključak da oporezivanje i izdržavanje neproizvodnih potrošača mogu koristiti povećanju bogatstva], London 1821. 24
- Jones, Richard: *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation* [Ogled o raspodeli bogatstva i o izvorima poreza], London 1831. 13
- King, Gregory: *Natural and political observations and conclusions upon the state and the condition of England* [Prirodna i politička zapažanja i zaključci o stanju i položaju Engleske], 1696. 118
- Lauderdale, [James Maitland] the Earl of: *An inquiry into the nature and origin of public wealth, and into the means and causes of its increase* [Istraživanja o prirodi i poreklu javnog bogatstva i o sredstvima i uzrocima njegovog povećanja], Edinburgh and London 1804. 189
- Lauderdale, [James Maitland] le comte de: *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique, et sur les moyens et les causes qui concourent à son accroissement*. Traduit de l'anglais par E. Lagentie de Lavaïsse [Istraživanja o prirodi i poreklu javnog bogatstva i o sredstvima i uzrocima njegovog povećanja. Preveo s engleskog E. Lagentie de Lavaïsse], Paris 1808. 51 189 - 190

- [Linguet, Simon-Nicolas-Henrie:] *Théorie des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société*. Tomes premier et second [Teorija građanskih zakona ili osnovna načela društva, tom prvi i drugi], Londres 1767. 255 - 259
- Locke, John: *Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money* [1691]. In: »The works of John Locke«. Folio edition. Vol. II [Neka razmatranja o posledicama sniženja kamate i povišenja vrednosti novca. U: »Dela Johna Locke-a«, folio-izdanje, tom II], [London] 1740. 276
- Locke, John: *Two treatises of government* [1690]. In: »The works of John Locke«, in four volumes. The 7th edition. Vol. II [Dve rasprave o vladavini. U: »Dela Johna Locke-a« u četiri toma, sedmo izdanje, tom II], London 1768. 274 - 276
- Malthus, Thomas Robert: *Definitions in political economy... A new edition with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove* [Definicije u političkoj ekonomiji... Novo izdanje s predgovorom, beleškama i dopunskim napomenama Johna Cazenove-a], London 1853. 36
- [Mandeville, Bernard de:] *The fable of the bees: or private vices, publick benefits*, 5th edition [Basna o pčelama, ili: privatni poroci, javna korist, peto izdanje], London 1728. (Prvo izdanje objavljeno 1714). 116 296
- Marx, Karl: *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon* [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« gospodina Proudhona], Paris et Bruxelles 1847. 35
- Marx, Karl: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*. Erstes Heft [Prilog kritici političke ekonomije, prva sveska], Berlin 1859. 33 97 115 221 237 251 252 297
- [Massie, Joseph:] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered* [Ogled o uzrocima koji određuju prirodnu kamatnu stopu; u njemu su razmotrena shvatanja ser Williama Pettyja i gospodina Locke-a o tom predmetu], London 1750. 284 - 286
- [Mercier de la Rivière, Paul-Pierre:] *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*. Tomes premier et second [Prirodni i suštinski poredak političkih društava, tom prvi i drugi], Londres et Paris 1767. 25 28
- Mil, John Stuart: *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim nerešenim pitanjima političke ekonomije], London 1844. 122
- Milton, John: *Paradise lost* [Izgubljeni raj], London 1667. 306
- Montesquieu, Charles-Louis de: *De l'esprit des lois* [1748]. Tomes I - IV. [O duhu zakona, tom I - IV], Paris 1820. 220
- Müllner, Amadeus Gottfried Adolf: *Die Schuld* [Krivica]. 295
- Necker, [Jacques]: *De l'administration des finances de la France* [1784]. In: »Œuvres de Necker«. Tome deuxième [O upravljanju finansijama Francuske. U: »Neckerova dela«, tom drugi], Lausanne et Paris 1789. 223 224 - 225
- Necker, [Jacques]: *Sur la législation et le commerce des grains* [1775]. In: »Œuvres de Necker«. Tome quatrième [O zakonodavstvu i trgovini žitom. U: »Neckerova dela«, tom četvrti], Lausanne 1786. 223 224 - 225
- [North, Sir Dudley:] *Consideration upon the East India trade* [Razmišljanja o istočnoindijskoj trgovini], London 1701. 119

- [North, Sir Dudley:] *Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money* [Rasprave o trgovini; naročito o kamati, kovanju novca, snižavanju i povećavanju količine novca], London 1691. 277 - 278 279.
- Paley, William: *The principles of moral and political philosophy* [Načela moralne i političke filozofije], London 1785. 205
- Paley, William: *Principes de philosophie morale et politique*, traduits de l'anglais sur la 19-e édition... par J. - L. - S. Vincent. Deux volumes [Načela moralne i političke ekonomije. Preveo s engleskog prema 19. izdanju... J. - L. - S. Vincent, u dva toma], Paris 1817. 205
- Paoletti, Ferdinando: *I veri mezzi di render felici le società* [1722]. In: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte moderna». Tomo XX [Prava sredstva da se društva učine srećnim. U: «Italijanski klasici političke ekonomije. Novi deo», tom XX], Milano 1804. 23
- Petty, William: *An essay concerning the multiplication of mankind* [1682]. In: William Petty, «Several essays in political arithmetick» [Ogled o množenju ljudskog roda. U: William Petty, «Razni ogledi iz oblasti političke aritmetike»], London 1699. 271
- Petty, William: *The political anatomy of Ireland* [Politička anatomija Irske], London 1691. 271 273
- Petty, William: *Political arithmetick* [1676]. In: William Petty, «Several essays...» [Politička aritmetika. U: William Petty, «Razni ogledi...»], London 1699. 115 120 121
- Petty, William: *Quantulumcunque concerning money*, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax [Ponešto o novcu, 1682. Lordu markizu od Halifaxa], London 1695. 272 273
- [Petty, William:] *A treatise of taxes, and contributions...* [Rasprava o porezima i nametima], London 1662. 122 273
- Idem*, London 1667. 264 - 271
- Idem*, London 1679. 121
- Petty, William: *Verbum sapienti...* [1672]. In: William Petty, «The political anatomy of Ireland...» [Reč mudrome. U: William Petty, «Politička anatomija Irske...»], London 1691. 371 372
- Physiocrates*. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, l'abbé Baudeau, Le Trosne. Avec une introduction sur la doctrine des Physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par M. Eugène Daire. Première et deuxième partie [Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Abbé Baudeau, Le Trosne, s uvodom u učenje fiziokrata, komentarima i istorijskim beleškama Eugène-a Daire-a. Prvi i drugi deo], Paris 1846 — *vidi*: Baudeau: «Explication du Tableau économique...»; Daire: «Introduction sur la doctrine des physiocrates»; Dupont de Nemours: «De l'Origine...»; Dupont de Nemours: «Maximes du docteur Quesnay...»; Quesnay: «Analyse du Tableau économique»; Quesnay: «Dialogues sur le commerce...»; Quesnay: «Maximes générales...»
- Physiocratie*, ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain. Recueil [d'oeuvres de Quesnay] publié par Du Pont [Fiziokratija, ili prirodno ustrojstvo vladavine koje je najpovoljnije za ljudski rod. Zbornik (Quesnayevih dela) objavio Du Pont], Leyde et Paris 1767. 162
- Proudhon, Pierre-Joseph: *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*. T. 1 - 2 [Sistem ekonomskih protivrečnosti ili filozofija bede, tom 1 - 2], Paris 1846. 27

- Proudhon, Pierre-Joseph, vidi: [Bastiat, Frédéric et Pierre-Joseph Proudhon].
- Quesnay, François: *Analyse du Tableau économique* [1766]. In: »Physiocrates...«, par M. Eugène Daire. Première partie [Analiza ekonomske tablice. U: »Physiocrates...« od Eugène-a Daire-a, prvi deo], Paris 1846. 19 287
- Quesnay, François: *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans* [1766]; Du Commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.; Sur les travaux des artisans. Second dialogue. In: »Physiocrates...« par M. Eugène Daire. Première partie [Razgovori o trgovini i o radu zanatlija; O trgovini. Prvi razgovor između g-na H. i g-na N.; O radu zanatlija. Drugi razgovor. U: »Physiocrates...« od Eugène-a Daire-a, prvi deo], Paris 1846. 288
- Quesnay, François: *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole* [1758]. In: »Physiocrates...« par M. Eugène Daire. Première partie [Opšta načela privredne politike jedne agrarne države. U: »Physiocrates...« od Eugène-a Daire-a, prvi deo], Paris 1846. 27
- Ramsay, George: *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodeli bogatstva], Edinburgh 1836. 60 - 61 63
- Return to an address of the Honourable The House of Commons*, dated 24 April 1861. Ordered, by The House of Commons, to be printed, 11 February 1862 [Odgovor na Adresu uvaženog Donjeg doma od 24. aprila 1861. Štampano po nalogu Donjeg doma od 11. februara 1862]. 137
- Ricardo, David: *On the principles of political economy, and taxation*. 2nd edition [O načelima političke ekonomije i oporezivanja, drugo izdanje], London 1819. (Prvo izdanje izašlo u Londonu 1817). 24
- Idem*, Third edition [treće izdanje], London 1821. 117 158 - 159
- Ricardo, David: *Des Principes de l'économie politique, et de l'impôt*. Traduit de l'anglais par F. S. Constancio. D. M. etc.; avec des notes explicatives et critiques, par M. Jean-Baptiste Say. Tomes premier et second [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. Preveo s engleskog F. S. Constancio, doktor medicine itd.; s objašnjenjima i kritičkim beleškama Jean-Baptiste-a Say-a, tom prvi i drugi], Paris 1819. 154 155 156 - 157 158
- Rossi, [Pellegrino Luigi Edoardo]: *Cours d'économie politique*. Année 1836 - 1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris) [Kurs političke ekonomije, 1836 - 1837. (Sadrži oba toma pariskog izdanja)], Bruxelles 1843. 213 - 215 216 218
- Say, Jean-Baptiste: *Lettres à M. Malthus, sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce* [Pisma g. Malthusu o različitim pitanjima političke ekonomije, naročito o uzrocima opšte stagnacije trgovine], Paris 1820. 165
- Say, Jean-Baptiste: *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Tomes premier et second [Rasprava o političkoj ekonomiji, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva, tom prvi i drugi], Paris 1803. 161 191
- Idem*: Troisième édition. Tomes premier et second [Treće izdanje, tom prvi i drugi], Paris 1817. 59 96 191 - 192
- Schiller, Friedrich von: *Die Räuber* [Razbojnici]. 295
- Schmalz [Theodor Anton Heinrich]: *Economie politique*. Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tomes 1 - 2 [Politička ekonomija. Preveo s nemačkog Henri Jouffroy, tom 1 - 2], Paris 1826. 29 139

- Senior, N[assau] W[illiam]: *Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons éditées et inédites de Mr. N. W. Senior, professeur émérite d'économie politique à l'université d'Oxford, par le c-te Jean Arrivabene* [Osnovna načela političke ekonomije, koja je izveo grof Jean Arrivabene iz objavljenih i neobjavljenih predavanja gospodina N. W. Seniora, penzionisanog profesora političke ekonomije na univerzitetu u Oxfordu], Paris 1836. 209 210 211 212
- Shakespeare, William: *Richard III* [Na srpskohrvatskom jeziku: Viljem Šekspir: «Celokupna dela», sv. 15. Ričard treći, preveli Živojin Simić i Sima Pandurović, Kultura, Beograd 1963]. 295
- Sismondi, J[ean] - C[harles] - L[éonard] Simonde de: *Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population*. Seconde édition. Tomes premier et second [Nova načela političke ekonomije, ili O bogatstvu u njegovom odnosu prema stanovništvu. Drugo izdanje, tom prvi i drugi], Paris 1827. (Prvo izdanje izašlo u Parizu 1819.) 117 204
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Two vols. (Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda, u dva toma), London 1776. 9 24 46 55 135
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. With a life of the author, and introductory discourse, notes and supplemental dissertations. By J. R. McCulloch. In four volumes. [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. S biografijom pisca i uvodnom raspravom, napomenama i dopunskim objašnjenjima od J. R. McCullocha, u četiri toma], Edinburgh 1828. 32 42 - 43 44 101 103 - 105 108 219 221
- Smith, Adam: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Traduction nouvelle, avec des notes et observations; par Germain Garnier. T. 1 - 5 [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. Novi prevod s beleškama i napomenama Germaina Garnier-a, tom 1 - 5], Paris 1802. (Vidi i Garnier-a.) 32 33 - 34 35 36 - 42 44 48 - 50 51 55 - 59 77 - 78 106 - 107 110 111 112 114 180 181 183 184 - 189 190 191 203 220 - 221 254
- Sofokle: *Edip*. 295
- Spence, William: *Britain independent of commerce* [Britanija nezavisna od trgovine], London 1807. 291
- Steuart, Sir James: *An inquiry into the principles of political economy: being an essay on the science of domestic policy in free nations* . . . In two volumes [Istraživanje načela političke ekonomije: Rasprava o unutrašnjoj politici slobodnih naroda . . . , u dva toma], London 1767. 9
- Steuart, Sir James: *An inquiry into the principles of political economy: being an essay on the science of domestic policy in free nations* . . . In: «The works of Sir James Steuart», collected by General Sir James Steuart, his son, in six volumes. Vol. I [Istraživanje načela političke ekonomije: Rasprava o unutrašnjoj politici slobodnih naroda . . . U: «Dela Sir Jamesa Steuarta», sabrao general ser James Steuart, njegov sin, u šest tomova, tom I), London 1805. 7 8 9
- Storch, Henri: *Considérations sur la nature du revenu national* (tome V du «Cours d'économie politique . . .») [Razmišljanja o prirodi nacionalnog dohotka (tom V Kurasa političke ekonomije . . .)], Paris 1824. 60
- Storch, Henri: *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Tomes I - VI [Kurs političke ekonomije ili izlaganje načela koja određuju blagostanje naroda, tom I - VI], St-Petersbourg 1815. 311

- Storch, Henri: *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Avec des notes explicatives et critiques par J. - B. Say. Tomes I - VI [Kurs političke ekonomije ili izlaganje načela koja određuju blagostanje naroda. S objašnjenjima i kritičkim beleškama J. - B. Say-a, tom I - VI], Paris 1823. 206 - 208
- Turgot [Anne-Robert-Jacques]: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* [1766]. In: «Œuvres de Turgot». Nouvelle édition par M. Eugène Daire. Tome premier [Razmišljanja o nastajanju i raspodeli bogatstva. U: Turgot, «Delat». Novo izdanje gospodina Eugène-a Daire-a, tom prvi], Paris 1844. 9 18 - 22 24 27
- Verri, Pietro: *Meditazioni sulla economia politica* [1771]. In: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte moderna». Tomo XV [Razmišljanja o političkoj ekonomiji. U: «Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba», tom XV], Milano 1804. 23 30
- Voltaire, François-Marie-Arouet de: *La Henriade*. 207

Registar imena

- Anderson, James* (Džejms Anderson; 1739 - 1808) škotski ekonomist, preteča Ricarda u teoriji rente. 291
- Anna* (Ana; 1665 - 1714) kraljica Velike Britanije i Irske (1702 - 1714). 292
- Aristotel* (384 - 322 pre n.e.) »najuni-verzalnija glava među starim grčkim filozofima«, koji je »već ispiti-vao najbitnije oblike dijalektičkog mišljenja« (Engels). Kolebao se između materijalizma i idealizma; u svojim ekonomskim shvatanjima branio je prirodnu privredu robovskog društva; analizirao je već oblik vrednosti kao i oba praoblika kapitala (trgovinski kapital i lihvarski kapital). 209
- Arnd, Karl* (Karl Arnd; 1788 - 1877) nemački liberalni ekonomist prirodno-pravnih shvatanja. 13
- Arrivabene, Jean* (*Giovanni*) *comte de* (Žan [Đovani] grof Arivabene; 1787 - 1881) italijanski politički emigrant, inicijator ekonomskog kongresa u Briselu 1847; prevodilac ekonomskih dela na francuski. 209
- Babbage, Charles* (Čarls Bebidž; 1792 - 1871) engleski matematičar, mehaničar i ekonomist. 296
- Barton, John* (Džon Barton; kraj 18 - početak 19. veka) engleski ekonomist, predstavnik klasične buržoaske političke ekonomije. 4 100
- Bastiat, Frédéric* (Frederik Bastija; 1801 - 1850) francuski ekonomist, propovedao harmoniju klasnih interesa u kapitalističkom društvu. 239 308 311
- Baudeau, Nicolas* (Nikola Bodo; 1730 - 1792) francuski opat i ekonomist, fiziokrat. 245 288
- Béard de l'Abbaye* (Bearde de l'Abey; 1704 - 1771) francuski ekonomist i agronom. 294
- Bellers, John* (Džon Belers; 1654 - 1725) engleski ekonomist, pisac socijalno-reformatorskih spisa; isticao je značaj rada za postanak bogatstva i zastupao princip »ko ne radi, ne treba ni da jede«. 279
- Berkeley (Berkley), George* (Džordž Berkli; 1685 - 1753) irski reakcionarni filozof, predstavnik subjektivnog idealizma; teolog, ekonomist, kritičar merkantilizma, predstavnik nominalističke teorije novca; označavao rad kao glavno vrelo bogatstva. 281
- Blanqui, Jérôme - Adolphe* (Žerom - Adolf Blanki; 1798 - 1854) francuski ekonomist i istoričar, brat Louis-Auguste-a Blanquija. 25 27 115
- Boisguillebert, Pierre Le Pésant* (Pjer le Pezan Boagijber; 1646 - 1714) francuski ekonomist feudalnog apsolutizma, razvijao elemente klasične buržoaske ekonomije u granicama feudalne opšte koncepcije; zalagao se za uklanjanje bede masa. 15 25 27 115
- Bray, John Francis* (Džon Frensis Brey; 1809 - 1895) engleski ekonomist, utopijski socijalist, pristalica Roberta Owena; razvijao teoriju »radnog novca«. 3 5 238
- Brisot (de Warville), Jacques-Jean-Pierre* (Žak-Žan-Pjer Briso [de Varvil]; 1754 - 1793) francuski političar; na početku revolucije član kluba jakobinaca, kasnije vođa i teoretičar žirondinaca. 255

- Brougham, Henry Peter (Lord Brougham and Vaux)* (Henri Piter Bruem [lord Brumenvoks]; 1778 - 1868) engleski pravnik, pisac i državnik; dvadesetih i tridesetih godina vođa vigočaca, član parlamenta, lord-kancelar. 117 162
- Buat-Nançay, Louis-Gabriel, comte du* (Luj-Gabriel grof od Bia-Nanseja; 1731 - 1787) francuski historičar i ekonomist, epigon fiziokrata. 290
- Buchanan, David* (Dejvid Bjukenen; 1779 - 1848) engleski publicist i ekonomist, učenik i komentator Adama Smitha. 14 210
- Canard, Nicolas-François* (Nikola - Fransoa Kanar; 1750 - 1833) francuski ekonomist i matematičar. 139
- Cantillon, Richard* (Ričard Kantijon; 1680 - 1734) engleski ekonomist i trgovac. 35
- Carey, Henry Charles* (Henri Čarls Keri; 1793 - 1879) američki vulgarni ekonomist, protekcionista, pobornik klasne harmonije u buržoaskom društvu. 116 317
- Cazenove, John* (Džon Keznov) engleski ekonomist i pristalica Malthusa. 36
- Cezar, Kaj Julije* (Caius Julius Caesar; 100 - 44 pre n.e.) rimski vojskovođa i državnik. 209
- Chalmers, Thomas* (Tomas Čalmerz; 1780 - 1847) škotski teolog i ekonomist, »jedan od najfanatičnijih maltuzijanaca« (Marx). 218 219
- Charles II* (Čarlz II; 1630 - 1685) engleski kralj (1660 - 1685). 277
- Cherbuliez, Antoine-Elisée* (Antoan-Elize Šerbilije; 1797 - 1869) švajcarski ekonomist, pristalica Sismondija, povezoao Sismondijevu teoriju s elementima Ricardovog učenja. 5
- Child, Sir Josiah* (ser Džousaja Čajld; 1630 - 1699) engleski trgovac i ekonomist, merkantilist, »prvoborac industrijskog i trgovačkog kapitala« protiv lihvarskog kapitala, »otac modernog bankarstva« (Marx). 277
- Colbert, Jean-Baptiste, marquis de Seignelay* (Žan-Batist Kolber, markiz od Senjleja; 1619 - 1683) francuski državnik, generalni kontrolor finansija pod Louis-om XIV od 1665. do 1683; faktički vodio unutrašnju i spoljnu politiku Francuske; sprovodio privrednu politiku u interesu učvršćenja feudalno-apsolutističke monarhije. 23 28
- Constancio, Francisco-Solano* (Fransko-Solano Konstansijo; 1772 - 1846) portugalski lekar, diplomat i pisac; napisao razna istorijska dela i prevodio dela Godwina, Malthusa, Ricarda i dr. na francuski. 154
- Culpeper, Sir Thomas* (ser Tomas Kalpiper; 1578 - 1662) engleski ekonomist, merkantilist. 277
- Custodi, Pietro* (Pijetro Kustodi; 1771 - 1842) italijanski ekonomist, izdavač glavnih dela italijanske ekonomije. 23 30
- Daire, Louis-François-Eugène* (Luj-Fransoa-Ežen Der; 1798 - 1847) francuski ekonomist, izdavač dela iz političke ekonomije. 17 18 27 288
- D'Avenant (Davenant), Charles* (Čarlz Devinent; 1656 - 1714) engleski ekonomist i statističar; jedan od najznačajnijih merkantilista. 118 -120
- Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de* (Antoan-Luj-Klod grof od Destit de Trasijsa; 1754 - 1836) francuski filozof, senzualist, vulgarni ekonomist; pristalica konstitucionalne monarhije. 123 193 - 202 237 252
- Dupont (Du Pont) de Nemours, Pierre-Samuel* (Pjer-Samiel Dipon de Nemur; 1739 - 1817) francuski političar i ekonomist, fiziokrat, Quesnayeov učenik. 288 289
- Epikur* (oko 341 do oko 270 pre n.e.) grčki filozof materijalist, ateist. 28
- Ferrier, François-Louis-Auguste* (Fransoa-Luj-Ogist Ferije; 1777 - 1861) francuski ekonomist, protekcionista, opravdavao Napoleonovu kontinentalnu blokadu. 162 179 180 191 218

- Forcade, Eugène* (Ežen Forkad; 1820 - 1869) francuski publicist i vulgarni ekonomist. 67
- Ganilh, Charles* (Šarl Ganil; 1758 - 1836) francuski političar i ekonomist, epigon merkantilizma. 102 139 - 148 149 151 153 - 156 158 161 - 162 191 216 218
- Garnier, Germain, comte de* (Žermen grof od Garnijea; 1754 - 1821) francuski ekonomist i političar, monarhist; epigon fiziokrata, prevodilac i komentator Adama Smitha. 26 - 27 35 36 39 44 56 77 117 122 - 125 135 - 138 180 190 191 203 205 206 207 216 218 220 221 253
- Godwin, William* (Viljem Godvin; 1756 - 1836) engleski sitnoburžoaski pisac i publicist, racionalist; jedan od osnivača anarhizma. 255
- Gray, John* (Džon Grej; krajem 18. veka) engleski pisac, napisao nekoliko radova o političkim i ekonomskim pitanjima. 291 292 294
- Hobbes, Thomas* (Tomas Hobs; 1588 - 1679) engleski filozof, predstavnik mehaničkog materijalizma; njegova socijalno-politička shvatanja su izrazito antidemokratska. 37 263 274
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) engleski ekonomist i publicist, predstavnik proleterskog gledišta nasuprot klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji; koristeći se Ricardovom teorijom, branio interese proletarijata. Kritikovao kapitalizam s gledišta utopijskog socijalizma. 5 47 300
- Hume, David* (Dejvid Hjum; 1711 - 1776) škotski filozof, agnosticar; istoričar i ekonomist; prijatelj i save-todavac Adama Smitha, zastupao kvantitativnu teoriju novca; kao teorijski ekonomist još merkantilist; u ekonomsko-političkom pogledu zauzimao se za slobodnu trgovinu. 282 - 284 286
- Jones, Richard* (Ričard Džounz; 1790 - 1855) engleski ekonomist. U njegovim spisima ogleda se opšta dekadencija klasične buržoaske političke ekonomije u Engleskoj; prevažiao je Ricarda u nekim specijalnim pitanjima političke ekonomije. 5 13
- Jouffroy, Henri* (Anri Žufroa) pruski tajni savetnik francuskog porekla, pisac i prevodilac nekih radova o pitanjima političke ekonomije i prava. 29 139
- King, Gregory* (Gregori King; 1648 - 1712) engleski statističar. 118
- Koch, Paul de* (Pol de Kok; 1794 - 1871) francuski pisac. 307
- Lagentie de Lavaisse, E.* (E. Lažanti de Lavais) francuski pisac, prevodilac Lauderdale-ovog spisa «An inquiry into the nature and origin of public wealth...» na francuski. 51 189
- Lauderdale, James Maitland, Earl of* (Džejms Meitlend erl od Loderdeila; 1759 - 1839) engleski političar i ekonomist, protivnik Adama Smitha. 51 117 162 189 190 191 216 218
- Law, John of Lauriston* (Džon Lo od Loristona; 1671 - 1729) škotski ekonomist i finansijer, generalni inspektor finansija u Francuskoj (1719 - 1720); poznat po svojim špekulacijama s emitovanjem papirnog novca, čiji je slom 1720. pogodio celokupnu privredu Francuske. 23 27
- Lessing, Gotthold Ephraim* (Gothold Efraim Lesing; 1729 - 1781) pesnik, književni i umetnički kritičar, glavni predstavnik nemačke prosvetčenosti, osnivač realističke estetike i klasične nemačke nacionalne književnosti; protivnik apsolutizma. 207
- Le Trosne, Guillaume-François* (Gijom-Fransoa Le Tron; 1728-1780) francuski ekonomist, fiziokrat. 288
- Linguet, Simon-Nicolas-Henri* (Simon-Nikola-Anri Lenge; 1736 - 1794) francuski advokat, publicist, istoričar i ekonomist, protivnik fiziokrata; buržoaske slobode i kapitalističke svojinske odnose podvrgavao kritičkoj analizi. 3 223 255 - 259

- List, Friedrich* (Fridrih List; 1789 - 1846) nemački ekonomist i prista-lica protekcionizma; teorijski pred-stavnik buržoazije u Nemačkoj pre 1848. 179
- Locke, John* (Džon Lok; 1632 - 1704) engleski filozof, senzualist; ekono-mist *koji je branio sve delove bur-žoazije: industrijalce protiv radničke klase i paupera, trgovce protiv staromodnih lihvara, finansijsku aristo-kratiju protiv dužnika državi, i u jednom svome delu dokazivao da je buržoaski razum normalan ljudski razum* (Marx). 51 221 273 - 276 277 278 282 284 291
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) osnivač protestantizma u Ne-mačkoj; sin rudara; preveo *Bibliju* na nemački jezik. U seljačkom ratu 1524 - 1525. odlučno se okrenuo protiv revolucionarnih postupaka seljaka i prešao na stranu građana, plemstva i knezova. Branio je natu-ralnu privredu i prostu robnu proiz-vodnju, a borio se protiv lihvarskog i trgovinskog kapitala; njegova na-predna buržoaska učenja o radu i pozivu sačinjavala su važne ideološke pretpostavke za kasnije formiranje klasične buržoaske teorije radne vrednosti. 5
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) engleski sveštenik i ekonomist, ideolog pobur-žoužene zemljoposedničke aristo-kratije, apologet kapitalizma, tvorac reakcionarne teorije o suvišnom stanovništvu koja treba da opravda bedu radničke klase u kapitalizmu. 4 24 35 36 47 100 102 117 147 204 218 264 317
- Mandeville, Bernard de* (Bernar de Mandevil; 1670 - 1733) engleski sa-tiričar, lekar i ekonomist. 116 296
- Massie, Joseph* (Džozef Masi; umro 1784) engleski ekonomist, predsta-vnik klasične buržoaske ekonomije. 278 282 284 286
- McCulloch (MacCulloch), John Ram-say* (Džon Remzi Makalek; 1789 - 1864) škotski ekonomist, vulgari-zator Ricardovog učenja, apologet kapitalizma. 4 43 44 101 119 222
- Mendelssohn, Moses* (Mozes Mendel-son; 1729 - 1786) nemački filozof jevrejskog porekla, humanist i racio-nalist; zastupao je ideju ravnopravnosti Jevreja. 209
- Mercier de la Rivière, Paul-Pierre* (Pol-Pjer Mersije de la Rivijer; 1720 - 1794) francuski ekonomist, fiziokrat. 25 28
- Mill, James* (Džejms Mil; 1773 - 1836) engleski ekonomist i filozof, vulgari-zovao Ricardovo učenje. 4
- Mill, John Stuart* (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) engleski ekonomist i fi-lozof pozitivist; vulgari-zovao Ri-cardovo učenje i propovedao har-moniju između težnje buržoazije za profitom i životnih interesa radničke klase. Protivrečnosti kapitalizma hteo da savlada reformom odnosa raspodele. Sin Jamesa Milla. 4 122
- Milton, John* (Džon Milton; 1608 - 1674) engleski pesnik i publicist, učesnik u engleskoj građanskoj re-voluciji 17. veka; u epu *Izgubljeni raj* veličao hrišćanstvo. 306
- Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de* (Viktor Riketi markiz od Miraboa; 1715 - 1789) francuski ekonomist, fiziokrat. Otac Honoréa-Gabriela-Victora Mirabeau-a. 12 15 28 253
- Molesworth, Sir William* (ser Viljem Moulzvert; 1810 - 1855) britanski državnik, liberal (pripadao tzv. «mayfaire-radikalima»), član parla-menta; ministar za javne radove (1853 - 1855) i ministar za kolonije (1855). Izdavač dela Thomasa Hob-besa. 263
- Montesquieu, Charles de Secondat, baron de La Brède et de* (Šarl de Se-konda, baron od Brede i Monteskjea; 1689 - 1755) francuski socio-log, ekonomist i pisac, predstavnik buržoaske prosvetčenosti 18. veka. Teoretičar konstitucionalne monar-hije i podela vlasti; zastupao kvantitativnu teoriju novca. 220 221 255
- Müllner, Amadeus Gottfried Adolf* (Amadeus Gotfrid Adolf Milner; 1774 - 1829) kritičar i pisac. 295

- Necker, Jacques* (Žak Neker; 1732 - 1804) francuski političar i ekonomist, bankar; u godinama 1770. do 1789. više puta ministar finansija; pokušavao pre francuske revolucije da provede neke reforme. 3 223
- Nikola I* (1796 - 1855) ruski car (1825 - 1855). 206
- North, Sir Dudley* (ser Dadli Nort; 1641 - 1691) engleski ekonomist, jedan od prvih predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 272 277 - 280
- Paley, William* (Viljem Pejli; 1743 - 1805) engleski teolog, filozof i ekonomist. 205
- Paoletti, Ferdinando* (Ferdinando Paoletti; 1717 - 1801) italijanski sveštenik; ekonomist, fiziokrat. 23
- Petty, Sir William* (ser Viljem Peti; 1623 - 1687) engleski ekonomist i statističar, osnivač moderne političke ekonomije, jedan od najgenijalnijih i najoriginalnijih ekonomskih istraživača (Marx); zastupao klasičnu buržoasku teoriju o radu kao tvorcu vrednosti. 115 118 120 121 221 264 266 267 268 269 270 271 273 277 278 282 284
- Pilat, Pontije* (Pontius Pilatus; umro oko 37) rimski prokurator Judeje (26 - 36). 56
- Pompej, Knež Veliki* (Cneius Pompeius Magnus; 106 - 48 pre n.e.) rimski vojskovođa i državnik. 258
- Prévozt, Guillaume* (Gijom Prevo; 1799 - 1883) švajcarski državni savetnik, vulgarizator Ricardove teorije. 4
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) francuski publicist, sociolog i ekonomist, ideolog sitne buržoazije, jedan od teorijskih osnivača anarhizma. 27 67 201 238 239
- Quesnay, François* (Fransoa Kene; 1694 - 1774) francuski lekar i ekonomist, osnivač fiziokratskog učenja. Njegova ekonomska tablica bila je — i to u drugoj trećini 18. veka, u periodu detinjstva političke ekonomije — veoma genijalna misao, neosporno najgenijalnija u političkoj ekonomiji do danas (Marx). 3 15 17 27 28 139 161 162 226 229 241 242 244 245 247 253 254 288
- Ramsay, Sir George* (ser Džordž Remzi; 1800 - 1871) engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 4 59 61 62 63
- Ravenstone, Piercy* (Persi Reivnstoun; umro 1830) engleski ekonomist, pristalica Ricardov, pobornik interesa sitne buržoazije i protivnik Malthus-a. 5
- Ricardo, David* (Dejvid Rikardo; 1772 - 1823) engleski ekonomist; njegovo delo predstavlja vrhunac klasične buržoaske političke ekonomije. 4 5 23 24 33 34 35 42 47 48 50 54 55 61 97 116 117 118 140 147 154 156 - 158 160 290 316 317
- Rodbertus (-Jagezow), Johann Karl* (Johan Karl Rodbertus [-Jagecov]; 1805 - 1875) pruski zemljoposjednik i ekonomist, ideolog poburžoaznog junkerstva; teoretičar prusko-junkerskog »državnog socijalizma«. 3 4
- Röderer, Pierre-Louis, comte* (Pjer-Luj grof Rederer; 1754 - 1835) francuski ekonomist i političar, žirondist. 29
- Roscher, Wilhelm Georg Friedrich* (Vilhelm Georg Fridrih Rošer; 1817 - 1894) vulgarni ekonomist, osnivač najstarije istorijske škole političke ekonomije u Nemačkoj; borio se protiv utopijskog socijalizma i klasične buržoaske političke ekonomije; teorijsku analizu zamenio plitkim empirizmom, poricao egzistenciju ekonomskih zakona. 295
- Rossi, Pellegrino Luigi Edoardo, comte* (Pelegrino Luidi Edoardo grof Rosi; 1787 - 1848) italijanski vulgarni ekonomist, jurist i političar; živeo duže vremena u Francuskoj. 117 162 213 - 218

- Say, Jean-Baptiste* (Žan-Batist Sej; 1767 - 1832) francuski ekonomist, sistematizovao i vulgarizovao delo Adama Smitha; obrazlagao vulgarno-ekonomsko učenje o faktorima proizvodnje tvrdnjom da su zemlja, kapital i rad samostalni izvori rente, profita i najamnine (trinitarna formula). 59 60 96 117 154 156 161 191 - 193 206 308
- Schiller, Friedrich von* (Fridrih fon Šiler; 1759 - 1805) pored Goethea najveći pesnik nemačke klasike. 295
- Schmalz, Theodor Anton Heinrich* (Teodor Anton Hajnrih Šmalc; 1760 - 1831) jurist i ekonomist, epigon fiziokrata, ekstremni reakcionar. 29 30 138 139
- Senior, Nassau-William* (Neso-Viljem Sinijer; 1790 - 1864) engleski vulgarni ekonomist, jedan od «oficijelnih ekonomskih besednika buržoazije» (Marx); apologet kapitalizma, protivnik skraćivanja radnog dana. 117 162 209 - 212 292
- Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi* (Žan-Šarl-Leonard Simond de Sismondi; 1773 - 1842) švajcarski ekonomist i istoričar; pojavljuje se na završetku klasične buržoaske političke ekonomije; osnovao sitno-buržoasku političku ekonomiju. Kritikovao «kapitalizam sa stanovišta sitne buržoazije» (Lenjin) i idealizovao sitnu proizvodnju. 117 204 317
- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) najznačajniji engleski ekonomist pre Ricarda; uopštio iskustva kapitalističkog manufakturnog perioda i ranog perioda u razvoju fabričkog sistema te klasičnoj buržoaskoj ekonomiji dao njen razvijeni lik. 3 4 9 10 13 14 24 26 27 32 - 60 61 62 77 97 - 102 105 - 108 110 - 117 120 122 - 126 135 - 138 140 145 147 156 158 178 - 191 193 - 195 201 203 206 208 - 217 219 221 222 224 253 254 269 290 291 292 293 316 317
- Spence, Thomas* (Tomas Spens; 1750 - 1814) engleski utopijski socijalist, zalagao se za ukidanje privatne svojine na zemlji i za uspostavljanje agrarnog socijalizma. 291
- Spence, William* (Viljem Spens; 1783 - 1860) engleski entomolog, bavio se i ekonomijom. 291
- Steuart (Stewart), Sir James*, takođe pod imenom *Denham* (ser Džejm Stjuart, Denem; 1712 - 1780) engleski ekonomist, jedan od predstavnika merkantilizma, koji je kao teoretičar sistematizovao; protivnik kvantitativne teorije novca. 3 7 - 9 13 15 39 40
- Steuart, Sir James* (ser Džejm Stjuart) britanski general, izdavač dela svoga oca Sir Jamesa Steuarta. 7
- Stirling, Patrick James* (Patrik Džejm Stirling; 1809 - 1891) engleski vulgarni ekonomist. 4
- Storch, Heinrich Friedrich von* [Andrej Karlovič] (Hajnrih Fridrih fon Štorh; 1766 - 1835) ekonomist, statističar i istoričar, vulgarizovao klasičnu buržoasku političku ekonomiju; član akademije nauka u Petrogradu. 59 60 115 117 162 206 - 208 212 217 218 311
- Tocqueville, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de* (Aleksis-Šarl-Anri-Moris Klerel de Tokvil; 1805 - 1859) francuski istoričar i političar, legitimist i pristalica konstitucionalne monarhije. 162 191
- Tooke, Thomas* (Tomas Tuk; 1774 - 1858) engleski ekonomist, kritikovao Ricardovu teoriju novca, «poslednji engleski ekonomist od neke vrednosti» (Marx). 77 78
- Torrens, Robert* (Robert Torens; 1780 - 1864) engleski ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 4
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de L'Aulne* (An-Rober-Žak Tirgo, baron od Olna; 1727 - 1781) francuski državnik i ekonomist, fiziokrat, Quesnayev učenik; kao generalni inspektor finansija (1774 - 1776) oboren zbog svoje progresivne ekonomske politike. 9 12 15 17 18 21 22 24 27 28 29 254 268
- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) engleski hemičar i ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 299

Vanderlint, Jacob (Džejkob Vanderlint; umro 1740) engleski ekonomist, preteča fiziokrata, rani pristalica kvantitativne teorije novca. 291 294

Verri, Pietro (Pijetro Veri; 1728 - 1797) italijanski ekonomist, jedan od prvih kritičara fiziokrata. 23 30

Wakefield, Edward Gibbon (Edvard Gibon Veikfild; 1796 - 1862) britanski državnik, kolonijalni političar i ekonomist. 4 316

Young, Arthur (Artur Jang; 1741 - 1820) engleski agronom i ekonomist, predstavnik kvantitativne teorije novca. 290 294

Težine, mere i monete

aršin = 0,777 m.

bušel (engl. bushel) mera za žito = 36,348 l.

eker (engl. acre) mera za zemljište = 40,467 ari.

farsing (engl. farthing) najsitniji engleski bakarni novac = $\frac{1}{4}$ penija.

funta sterlinga, skraćeno £ (engl. pound sterling, £)
= 20 šilinga = 24 zlatna dinara.

gvineja (engl. guinee) nekadašnji engleski zlatni novac = 21 šiling.

kruna (engl. crown) srebrna moneta = 5 šilinga.

kvarter (engl. quarter, qrs.) mera za žito = 290,79 l.

libra, starorimska mera za težinu, zatim španska i portugalska funta
= 460 odnosno 459 g.

livra (u engleskom funta sterlinga).

livra tûrska (livre tournois) francuska novčana jedinica,
u Tours-u do 1796. kovani novac.

peni (engl. penny, u množini pence, d.) engleski sitan novac
= $\frac{1}{12}$ šilinga.

šiling (engl. shilling, sh.) = 12 pensa.

Sadržaj

	<i>Strana</i>
PREDGOVOR	VII
<i>Sadržaj rukopisa »Teorije o višku vrednosti«</i>	3
<i>Opšta napomena</i>	6
Glava prva. <i>Sir James Steuart. Razlikovanje između »profit upon alienation« i apsolutnog povećanja bogatstva</i>	7
Glava druga. <i>Fiziokrati</i>	10
1. Pomeranje istraživanja o poreklu viška vrednosti iz sfere prometa u sferu neposredne proizvodnje. Zemljišna renta kao jedini oblik viška vrednosti	10
2. Protivrečnosti u sistemu fiziokrata: njegov feudalni oblik i njegova buržoaska suština; dvovrsnost u objašnjenju viška vrednosti	14
3. Tri klase društva kod Quesnaya. Doprinos Turgot-a daljem razvitku fiziokratske teorije: elementi dublje analize kapitalističkih odnosa	17
4. Izjednačenje vrednosti i materije (Paoletti)	23
5. Fiziokratski elementi kod Smitha	24
6. Fiziokrati kao pristalice krupne, na kapitalističkoj osnovi zasnovane poljoprivrede	27
7. Protivrečnosti u političkim shvatanjima fiziokrata. Fiziokrati i francuska revolucija	28
8. Vulgarizovanje fiziokratske teorije od strane pruskog reacionara Schmalza	29
9. Rana kritika fiziokratskih predrasuda u pitanju o poljoprivredi (Verri)	30

	<i>Strana</i>
Glava treća. <i>Adam Smith</i>	32
1. Dve odredbe vrednosti kod Smitha	32
2. Opšta teorija viška vrednosti kod Smitha. Profit, zemljišna renta i kamata kao odbici od radnikovog proizvoda rada ...	38
3. Proširenje pojma viška vrednosti na sve sfere društvenog rada kod Smitha	45
4. Smithovo nerazumevanje dejstva zakona vrednosti pri raz- meni između kapitala i najamnog rada	46
5. Smithovo identifikovanje viška vrednosti i profita — vul- garni element u Smithovoj teoriji	48
6. Smithovo pogrešno shvatanje profita, rente i najamnine kao izvora vrednosti	51
7. Smithovo dvojako shvatanje odnosa vrednosti i dohotka. Njegova koncepcija »prirodne cene« kao sume najamnine, profita i rente	53
8. Smithova greška što celu vrednost društvenog proizvoda razlaže na dohotke. Protivrečnosti u njegovom shvatanju o bruto-dohotku i neto-dohotku	55
9. Say kao vulgarizator Smithove teorije. Sayevo identifi- kovanje društvenog bruto-proizvoda s društvenim dohotkom. Pokušaji njihovog razlikovanja kod Storcha i Ramsaya ...	59
10. Istraživanje kako je moguće da godišnji profit i godišnja najamnina kupuju za godinu dana proizvedenu robu, koja osim profita i najamnine sadrži i postojani kapital	62
a) Nemogućnost da se postojani kapital proizvođača sredstava po- trošnje naknadi posredstvom razmene između tih proizvođača ...	62
b) Nemogućnost da se celokupni postojani kapital društva naknadi posredstvom razmene između proizvođača sredstava potrošnje i proizvođača sredstava za proizvodnju	77
c) Razmena kapitala za kapital između proizvođača sredstava za proizvodnju. Godišnji proizvod rada i proizvod godišnje novo- dodatog rada	87
11. Smithova protivrečna shvatanja o meri vrednosti	97
Glava četvrta. <i>Teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu</i> ...	98
1. Proizvodan rad u smislu kapitalističke proizvodnje je naj- amni rad koji proizvodi višak vrednosti	98
2. Fiziokrati i merkantilisti o proizvodnom radu	99

	<i>Strana</i>
3. Dvojestvo u Smithovom shvatanju o proizvodnom radu	100
a) Objašnjenje proizvodnog rada kao rada koji se razmenjuje za kapital	100
b) Objašnjenje proizvodnog rada kao rada koji se realizuje u robi	105
4. Vulgarizovanje buržoaske političke ekonomije u određivanju proizvodnog rada	115
5. Pristalice Smithovog shvatanja o proizvodnom radu. Nešto o istoriji ovog pitanja	117
a) Ricardo i Sismondi — pristalice prvog Smithovog shvatanja o proizvodnom radu	117
b) Rani pokušaji razlikovanja između proizvodnog i neproizvodnog rada (D'Avenant, Petty)	118
c) John Stuart Mill — pristalica drugog Smithovog shvatanja o proizvodnom radu	122
6. Germain Garnier	122
a) Rad koji se razmenjuje za kapital brka se s radom koji se razmenjuje za dohodak. Pogrešna koncepcija o naknadi celokupnog kapitala dohotkom potrošača	123
b) Naknada postojanog kapitala razmenom kapitala za kapital	126
c) Vulgarne pretpostavke Garnier-ove polemike protiv Smitha. Garnier-ovo vraćanje na fiziokratske predstave. Gledanje na potrošnju neproizvodnih radnika kao na izvor proizvodnje — korak nazad u poređenju s fiziokratima	135
7. Charles Ganih	139
a) Merkantilističko shvatanje razmene i razmenske vrednosti	139
b) Podvođenje svakog plaćenog rada pod pojam proizvodnog rada	144
8. Ganih i Ricardo o neto-dohotku. Ganih kao pristalica smanjenja proizvodnog stanovništva; Ricardo kao pristalica akumulacije kapitala i porasta proizvodnih snaga	147
9. Razmena dohotka i kapitala	162
a) Razmena dohotka za dohodak	162
b) Razmena dohotka za kapital	166
c) Razmena kapitala za kapital	173
10. Ferrier. Protekcionistički karakter Ferrier-ove polemike protiv Smithove teorije o proizvodnom radu i akumulaciji kapitala. Smithova konfuzija u pitanju akumulacije. Vulgarni element u Smithovom shvatanju o proizvodnom radniku	179
11. Lauderdale. Protivnik Smithove teorije o akumulaciji i njegovog razlikovanja između proizvodnih i neproizvodnih radnika	189

	<i>Strana</i>
12. Say o »nematerijalnim proizvodima«. Pravdanje nezadrživog porasta neproizvodnog rada	191
13. Destutt de Tracy. Vulgarna koncepcija o poreklu profita. Veličanje industrijskog kapitaliste kao jedinog proizvodnog radnika	193
14. Opšta karakteristika polemike protiv Smithovog razlikovanja između proizvodnog i neproizvodnog rada	203
15. Henri Storch. Neistorijsko posmatranje odnosa između materijalne i duhovne proizvodnje. Njegovo shvatanje o »nematerijalnom radu« vladajućih klasa	206
16. Nassau Senior. Veličanje svih za buržoaziju korisnih delatnosti kao proizvodnih. Ulagivanje buržoaziji i buržoaskoj državi	209
17. P. Rossi. Ignorisanje društvenog oblika ekonomskih pojava. Vulgarna koncepcija »uštede rada« pomoću neproizvodnih radnika	213
18. Chalmers brani rasipnost bogatih, države i crkve	218
19. Zaključne primedbe o Smithu i njegovom razlikovanju između proizvodnog i neproizvodnog rada	219
Glava peta. <i>Necker. Predstavljanje klasne suprotnosti u kapitalizmu kao suprotnosti između siromaštva i bogatstva</i>	223
Glava šesta. <i>Tableau économique prema Quesnayu (ekskurs)</i>	226
1. Quesnayev pokušaj predstavljanja procesa reprodukcije i prometnog procesa celokupnog kapitala	226
2. Promet između zakupca i zemljovlasnika. Vraćanje novca zakupcu, pri čemu ne dolazi do reprodukcije	227
3. O novčanom prometu između kapitaliste i radnika	231
a) Besmislena fraza o najamnini kao predujmu kapitaliste radniku. Buržoaska predstava o profitu kao premiji za rizik	231
b) Robe koje radnik kupuje od kapitaliste. Vraćanje novca, pri čemu ne dolazi do reprodukcije	236
4. Promet između zakupca i manufakturiste prema »Ekonomskoj tablici«	241
5. Promet robe i promet novca u »Tableau économiques«. Razni slučajevi vraćanja novca polaznoj tački	245
6. Značaj »Ekonomске tablice« u istoriji političke ekonomije	253
Glava sedma. <i>Linguet. Polemika protiv buržoasko-liberalnog shvatanja o slobodi radnika</i>	255

PRILOZI

	<i>Strana</i>
1. Hobbes o ekonomskoj ulozi nauke, o radu i o vrednosti. ...	263
2. Petty. Negativan stav prema neproizvodnim profesijama. Začeci radne teorije vrednosti. Pokušaj da se na osnovi teorije vrednosti objasni najamnina, zemljišna renta, cena zemlje i kamata	264
3. Petty, Sir Dudley North, Locke	273
4. Locke. Tretiranje rente i kamate s gledišta buržoaske teorije prirodnog prava	274
5. North. Novac kao kapital. Porast trgovine kao uzrok padanju kamatne stope	277
6. Berkeley o privrednoj delatnosti kao izvoru bogatstva ...	281
7. Hume i Massie	282
a) Kamata kod Massie-a i Hume-a	282
b) Hume. Padanje profita i kamate zavisi od porasta trgovine i industrije	282
c) Massie. Kamata kao deo profita. Objašnjenje visine kamate profitnom stopom	284
8. Džupna glavi o fiziokratima	287
a) Džupna primedba o «Tableau économique»	287
b) Vraćanje fiziokrata na merkantilni sistem. Zahtev za slobodnom konkurencijom	288
c) Quesnay: Nema stvarnog uvećanja vrednosti u razmeni	288
9. Buat. Veličanje zemljišne aristokratije	290
10. John Gray. Polemika protiv zemljišne aristokratije s gledišta fiziokrata	291
11. Ekskurs (o proizvodnom radu)	295
12. Proizvodnost kapitala. Proizvodan i neproizvodan rad ...	297
a) Sve proizvodne snage društvenog rada javljaju se kao proizvodne snage kapitala	297
b) Proizvodan rad u sistemu kapitalističke proizvodnje	300
c) Dva bitno različita momenta u razmeni između kapitala i rada ...	303
d) Specifična upotrebna vrednost proizvodnog rada za kapital ...	305
e) Neproizvodan rad kao rad koji čini usluge; kupovanje usluga u uslovima kapitalizma. Vulgarno shvatanje odnosa kapitala i rada kao razmene usluga	307
f) Rad zanatlija i seljaka u kapitalističkom društvu	311
g) Sporedna odredba proizvodnog rada kao rada koji se realizuje u materijalnom bogatstvu	313
h) Pojave kapitalizma u oblasti nematerijalne proizvodnje	313
i) Problem proizvodnog rada posmatran pod uglom celokupnog procesa materijalne proizvodnje	314
j) Transportna industrija kao grana materijalne proizvodnje. Proizvodan rad u transportnoj industriji	315

	<i>Strana</i>
13. Skice plana I i III dela »Kapitala« ... '	316
a) Plan I dela ili I odeljka »Kapitala«	316
b) Plan III dela ili III odeljka »Kapitala«	316
c) Plan druge glave III dela »Kapitala«	317

DODATAK

Citati na jeziku originala	321
-----------------------------------	-----

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	393
Literatura	409
Registar imena	417
Težine, mere i monete	424

ILUSTRACIJE

Prva stranica <i>Teorija o višku vrednosti</i> u Marxovom rukopisu (početak VI sveske rukopisa iz 1861-1863. godine)	8-9
Jedna stranica <i>Teorija o višku vrednosti</i> u Marxovom rukopisu s jednom Engelsovom ispravkom	12-13
Jedna stranica <i>Teorija o višku vrednosti</i> u Marxovom rukopisu s prikazom Quesnayeve »Ekonomske tablice«	226-227

K. MARX - F. ENGELS
D E L A · tom 24
TEORIJE O VIŠKU VREDNOSTI

Pripremili za štampu saradnici
Instituta za izučavanje radničkog pokreta
Milorad Simonović i Slobodanka Kovačević

Nacrt za korice *Eduard Stepančić*
Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*
Korektor *Branka Sjeran*

Izdavači
Izdavačko preduzeće Prosveta
Beograd, Dobračina 30

Institut za izučavanje radničkog pokreta
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

Štampa
Grafičko preduzeće Srbija
Beograd, Mije Kovačevića 5

